

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DET DANSKSPROGEDE
SKOLEVÆSEN I SØNDERJYLLAND
INDTIL 1814

G. Japsen

Det dansksprogede
skolevæsen i Sønderjylland
indtil 1814

Skrifter, udgivne af
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
Nr. 40 . 1968

I kommission hos Danske Boghandleres Kommissionsanstalt, København

Denne afhandling er af det humanistiske fakultet ved Aarhus Universitet antaget til offentlig at forsvares for den filosofiske doktorgrad.

Aarhus Universitet, den 26. august 1968.

OLE KLINDT-JENSEN
h. a. dec.

TH. LAURSENS BOGTRYKKERI . TØNDER

Indhold

FØRORD	8
INDLEDNING	9
Undersøgelsens område, s. 10. – Jurisdiktionelle forhold, s. 11. – Nordslesvigs kirkelige inddeling, s. 12.	

FØRSTE DEL

BØNDERNES SKOLER OG ØVRIGHEDENS SKOLER	19
<i>Fra Reformationen til midten af det 17. århundrede</i>	21
Den kirkelige katekismusundervisning, s. 21. – Kapellanskoler, s. 23. – Bonde-skoler, s. 25.	
<i>Øvrighedsindgreb i skolevæsenet</i>	30
Kirkens og statens rolle, s. 30. – Haderslev provsti, s. 34. – Tønder og Åbenrå provstier, s. 40. – Skoleforskrifternes skæbne efter 1660, s. 42. – Konfirmationens endelige indførelse, s. 45. – Skoleforordninger for hertugdømmerne Glyksborg og Nordborg, s. 45. – Skoleforordningen for Åbenrå amt af 1704, s. 49.	
<i>Skolevæsenet fra omkring 1700 til skolereformtidens begyndelse</i>	52
Kirkelige reformforsøg, s. 52. – Statsindgreb. Pontoppidans katekismusforklaring, s. 54. – Arbejdet på en slesvigsk skolelov. Den holstenske skolelov af 1747. Det slesvigske skolereskript af 1761, s. 57.	
<i>Skoleforholdene i de enkelte distrikter</i>	65
<i>Distrikter under generalsuperintendenten</i>	65
I. Haderslev provsti	65
Skolelokaler, s. 66. – Degne- og skoleholdere, s. 69. – Skolebøger, s. 75. – Undervisning, s. 77. – Skolegang, s. 79.	
II. Tønder provsti	81
Dansk og tysk kirke- og skolesprog, s. 81. – Skolerne, s. 83. – Degne- og skoleholdere, s. 91. – Skolebøger, s. 100. – Undervisning og skolegang, s. 104.	
III. Åbenrå provsti	107
Skoleforhold i almindelighed, s. 107. – De løgumklosterske sogne, s. 111. – Degne og skoleholdere, s. 114. – Skolebøger, s. 115. – Undervisning, s. 116. – Skolegang, s. 117.	
IV. De exemte sogne	119
V. Kegnæs	123

<i>Det glyksborgske distrikt i Sundeved</i>	124
<i>Distrikter under kongerigske stifter</i>	130
I. Als og Ærø	130
Als Sønder herred, s. 136. – Als Nørre herred, s. 148. – Ærø, s. 156.	
II. Tørninglen	160
Skoleindretninger indtil 1764, s. 165. – Skoleindretninger 1764–77, s. 173. – Degne og skoleholdere, s. 175. – Skolegang, s. 183. – Undervisning, s. 185.	
III. Enklaverne	187
Indtil 1760, s. 187. – Efter 1760, s. 192.	
<i>Hovedtræk af skoleforholdenes udvikling</i>	197

ANDEN DEL

SKOLEREFORMTIDEN ca. 1760–1814	209
<i>Den økonomiske og åndelige omvæltning ca. 1760–1785</i>	211
<i>Omvæltningens følger for skoleforholdene</i>	217
Lærerstanden, s. 217. – Religionsundervisningen, s. 223. – Det tyske sprogs plads, s. 224. – Den dansk-tyske skolesprogrænse fastlægges, s. 230.	
<i>Reformer på grundlag af skolereskriptet af 1761</i>	232
a. Skolereformen i Haderslev provsti	232
b. Reskriptets betydning i de øvrige distrikter	243
De exemte sogne, s. 243. – Åbenrå provsti, s. 245. – Tønder provstis danske sogne, s. 247. – Sønderborg provsti (Kegnæs), s. 254.	
<i>Den store skolereforms tid, ca. 1785–1814</i>	256
<i>Reformens forudsætninger og forløb</i>	256
<i>Skoletilstande og skoleforbedringer, ca. 1785–90</i>	259
Tørninglen, s. 259. – Haderslev provsti, s. 268. – Åbenrå provsti, s. 272. – Sønderborg provsti, s. 279.	
<i>Oplysningsforkæmperne og deres forhold til befolkningen</i>	280
<i>De nye skoletanker i Nordslesvig</i>	284
Haderslev, s. 284. – Augustenborg, s. 291	
<i>Skolereformerne ca. 1790–1814</i>	294
I. Reformer af det ydre skolevæsen	294
A. De Adlerske skolereformer, s. 294. – Åbenrå provsti, s. 297. – Sønderborg provsti, s. 307. – Tønder provsti, s. 309. – Haderslev provsti, s. 312. – De exemte sogne, s. 316.	
B. Forbedringer i områder under kongerigske stifter, s. 318. – Tørninglen, s. 319. – Enklaverne, s. 324. – Det augustenborgske distrikt på Als, s. 327. – Als Nørre herred, s. 331. – Ærø, s. 335.	

II. Lærerne og deres uddannelse	339
Seminarier og seminarister, s. 339. – Lærerne, s. 349. – (a. Distrikter under generalsuperintendenten, s. 349. – b. Distrikter under kongerigske stifter, s. 353).	
III. Reformen af det indre skolevæsen	358
Nye skolebøger, s. 358. – De nye skolebøgers indførelse i skolerne, s. 366. – De tyske bøger fjernelse fra skolerne, s. 369. – Nogle bemærkninger angående generalsuperintendent Adlers indstilling til det danske sprog i Slesvig, s. 372. – Tyskundervisning efter 1800, s. 374. (a. Distrikter under generalsuperinten- denten, s. 374. – b. Distrikter under kongerigske stifter, s. 378). – Dansk- tyske modsætninger (Frederik Christian af Augustenborg, Frederik Ebbesen, Holger Fangel, Ernst Georg Fürsen), s. 380.	
<i>Slutning</i>	391
<i>Anvendte forkortelser i noterne</i>	395
<i>Noter</i>	397
<i>Deutsche Zusammenfassung</i>	425
<i>Personregister</i>	435
<i>Stednavneregister</i>	442
<i>Kort over den kirkelige inddeling i Nordslesvig omkring 1800 ...</i>	449

Forord

Til nærværende afhandling har jeg i årenes løb modtaget støtte og vejledning fra mange sider. Carlsbergfondet gjorde det med sin økonomiske støtte muligt for mig at komme i gang med mine studier og har derfor krav på min særlige taknemmelighed. De offentlige arkiver takker jeg for deres tjenstvillighed og hjælpsomhed. Jeg har benyttet både Rigsarkivet i København, det slesvig-holstenske landsarkiv på Gottorp, de fire danske landsarkiver og erhvervsarkivet i Århus. Det må være mig tilladt at fremhæve landsarkivet i Åbenrå, der rummede hovedparten af de arkivalier, jeg skulle anvende, og som derudover var den arbejdsplads, hvor materiale fra de øvrige arkiver blev stillet til min disposition. Centralbibliotekerne i Tønder og Åbenrå har formidlet et omfattende lån af bøger fra de videnskabelige biblioteker, ligesom jeg har kunnet gøre brug af Tønder Statsseminariums omfattende samling af slesvico-holsatica. Jeg har i høj grad nydt godt af de fortrinlige låneordninger for arkivalier og bøger, som gjorde det muligt for mig at gennemføre mine studier uden lange og bekostelige rejser, der ville have været uforenelige med min daglige gerning ved seminariet i Tønder.

Blandt de mange privatpersoner, hvis velvilje jeg har draget fordel af, kan jeg blot nævne nogle enkelte. Lensgreve Hans Schack gav mig adgang til Schackenborgs righoldige godsarkiv, rigsarkivar Johan Hvidtfeldt stillede et meget værdifuldt materiale om de nordslesvigske degne og lærere til min rådighed, programredaktør Henning Pade lånte mig Johannes Pades interessante selvbiografi, professor Grönhoff sendte mig en liste over dimittender fra seminariet i Kiel, og overbibliotekar Aage Bonde tillod mig at udnytte en stor samling afskrifter af skolehistoriske arkivalier. Jeg beder dem alle modtage min dybtfølte tak.

Åbenrå i november 1968.

G. Japsen.

Indledning

Formålet med nærværende undersøgelse er at skildre udviklingen af det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814 og at pege på denne udviklings drivkræfter.

Kilderne til dette skolevæsen, det vil navnlig sige den nordslesvigske landsbyskoles historie er ganske overvejende fundet i *embedsarkiver*. Fra tiden før 1600-tallets midte er næsten ingen oplysninger om konkrete skoleforhold bevaret, og først fra tiden efter 1730 findes der, navnlig i gejstlighedens indberetninger, et materiale, der gør det muligt at skildre både det ydre og indre skolevæsen. De civile myndigheders arkiver er først af afgørende betydning i den store reformperiode, der i de fleste distrikter indledtes i 1780'erne. Meget arkivstof er i tidens løb forsvundet. I særlig grad må man beklage tabet af Haderslev provstearkiv for tiden fra ca. 1735 til ca. 1835. Arkivmaterialets afgørende skavank er imidlertid ikke, at det er ukomplet, men at det kun omtaler skoleforhold, for så vidt de har haft øvrighedens interesse eller er blevet bragt til dens kundskab. Da en væsentlig og altid meget omfattende del af den behandlede periodes skolevæsen var bøndernes private anliggende, blev det enten slet ikke eller kun flygtigt omtalt i embedsmændenes skrivelser.

Trykte samtidige kilder spiller en langt mindre rolle end arkivalierne. De kan deles i tre grupper: love og andre øvrighedspåbud, skolebøger og skrifter om skoleforhold. Modsat de to førstnævnte grupper forekommer den tredje gruppe først i reformtiden efter 1780.

Der findes få lødige *fremstillinger* og samlinger til belysning af den nordslesvigske folkeskoles historie i den her behandlede periode. Ud over Joakim Larsens uundværlige bøger om den danske folkeskoles historie (der dog er fulde af fejl, når talen er om specielt slesvigske forhold) og afsnittene i Michelsens og navnlig Feddersens slesvigholstenske kirkehistorier er der navnlig grund til at fremhæve Th. O. Achelis', Aage Bondes og Hans Hejselbjerg Paulsens arbejder. De fleste lokalhistoriske behandlinger af skoleforhold er ganske ufyldstgørende, hvad tiden før 1814 angår, men bringer undertiden nyttigt genealogisk stof. Værdifulde personallistoriske oplysninger finder man ellers navnlig i de forskellige seminariestater, af hvilke H. Friis-Petersens dimitterendelister og den af Jens Lampe m. fl. udarbejdede Tønder Seminarie-

Stat fortjener at fremhæves. Forfatteren har endvidere fået lov til at benytte et omfattende, sognevis ordnet materiale om nordslesvigske degne og skoleholdere, som Johan Hvidtfeldt har indsamlet.

UNDERSØGELSENS OMRÅDE

Den del af Sønderjylland, som i den behandlede periode havde dansk skolesprog, ligger mellem hertugdømmets gamle grænse til Kongeriget (»Kongeågrænsen«) og statsgrænsen af 1920, idet dog Bov og Ubjerg sogne havde tysk skolesprog. Området betegnes i det følgende som Nordslesvig. Foruden de slesvigske distrikter medtager undersøgelsen de kongerigske enklaver, fordi de pågældende sogne, på nær Ballum, rummede både kongerigske og slesvigske undersåtter, og fordi skolevæsenet her kun i ringe grad udviklede sig i henhold til de for Kongeriget gældende forskrifter. Inden for det således afgrænsede område vil det rent tyske skolevæsen i købstæderne Haderslev¹, Åbenrå, Sønderborg og Tønder samt Christiansfeld ikke blive behandlet. Derimod medtages det blandede skolevæsen i Nordborg, Gråsten og Augustenborg.

I mange fundamentale henseender udgjorde Sønderjylland nord for kirke- og skolesprogsgrænsen en enhed sammen med områderne syd for denne skillelinje. Bondelivet og dets materielle og åndelige traditioner var ens nord og syd for Skelbækken. De slesvigske bønders store flertal havde, i langt højere grad end deres standsfæller i Holsten eller Kongeriget, en uafhængig stilling i forhold til adel og øvrighed, og til disse vilkår passede Jydske Lov og dens middelalderlige danske institutioner som hånd i handske lige til landsbyfællesskabets ophævelse. Fra en senere tid stammede den borgerlige lovgivning, der forenede Slesvig med Holsten, og de fælles bestemmelser om mønt, mål og vægt, som var udtryk for, at Sønderjylland hørte til Kiels, Hamburgs og Lybæks økonomiske og finansielle sfære. I overensstemmelse med denne situation bredte tysk administrations- og retssprog sig til Sønderjyllands nordligste egne. I det 18. århundrede stod heroverfor en modgående strøm, som med stigende styrke gjorde Sønderjylland, mere end Holsten, til en integrerende del af det danske rige. Tilsammen skabte disse mange modstridende påvirkninger i tidens løb en række særprægede, slesvigske træk, som man finder hos Sønderjyllands beboere helt op til Kongeåen.

De kræfter, der sønderbrød den slesvigske enhed, gjorde sig først gældende på det sproglige område og havde, længe før den nationalpolitiske strid opstod, skilt et Nordslesvig ud fra Syd- og Mellemslesvig. Medens der syd for den nuværende statsgrænse taltes tre folkesprog (dansk, frisisk og plattysk) med mere og mere ustabile grænser,

var danske dialekter altdominerende i hverdagslivet nord for Skelbækken. Syd for denne linje var tysk det officielle sprog for alle myndigheder, det var det dominerende kirkesprog og efterhånden det eneste tilladte undervisningssprog i skolerne. I Nordslesvig var det derimod dansk, som, uden for købstæderne, havde den fremherskende stilling i kirke og skole, og, takket være dette forhold, holdt kendskabet til det danske rigssprog og kontakten med dansk kultur sig her gennem alle omskiftelser og øgedes skridt for skridt, efterhånden som skolevæsenet udbyggedes. Heroverfor viste det sig at være mindre betydningsfuldt, at tysk som embedsmandssprog fuldstændig fortrængte dansk helt op til Kongeåen.

JURISDIKTIONELLE FORHOLD

For dem, der i det 18. århundrede ville sætte sig ind i de nordslesvigske forhold, kunne de fælles træk let forsvinde bag den iøjnefaldende splittethed, der prægede de juridiske forhold i gejstlig og navnlig i civil henseende. Her skal omtales nogle grundlæggende forhold af betydning for skolevæsenet.

For slesvigske undersåtter gjaldt den slesvigske (eller slesvig-holstenske) lovgivning i alle civile sager, for de kongerigske undersåtter (ca. 10.000 i det 18. århundrede) gjaldt tilsvarende den kongerigske lovgivning. Med hensyn til de gejstlige sager, til hvilke skolevæsenet helt eller delvis henregnedes, gjaldt derimod den regel, at samtlige indbyggere i et sogn (uanset om de var slesvigske eller kongerigske undersåtter) var underlagt slesvigsk (eller slesvig-holstensk) lovgivning, hvis kirken henregnedes til den slesvigske generalsuperintendentur, men kongerigsk lovgivning, hvis kirken hørte til et kongerigsk stift. Denne regel skabte allerede store administrative vanskeligheder, når alle indbyggere i et kongerigsk sogn var slesvigske undersåtter (det omvendte forhold eksisterede ikke), men forvirringen steg til det usandsynlige i »de blandede sogne«, som rummede både kongerigske og slesvigske undersåtter. Til Odense stift hørte fra gammel tid Ærø og (størstedelen af) Als, og til Ribe stift Tørninglen (den vestlige del af Haderslev amt) og Enklaverne. De blandede sogne var spredt over hele den vestlige del af Nordslesvig. Den blandede administration skilte ikke blot et sogns landsbyer i kongerigske og slesvigske, men delte også den enkelte landsbys gårde i slesvigske og kongerigske. Det er derfor umuligt at give en korrekt kartografisk fremstilling af de blandede juridiske forhold i Vestslesvig.

Tilbage er de rent slesvigske distrikter, hvortil Haderslev østeramt, Åbenrå og Nørre Tønder amter samt Sundeved hørte. Her herskede der ganske vist i det store og hele harmoni mellem den verdslige og gejst-

lige lovgivning, men skillelinjen mellem de forskellige myndigheders områder var så uklar og indviklet, at kompetencestridigheder hørte til dagens orden. Navnlig godserne rugede skinsygt over deres rettigheder, og da deres undersåtter som regel boede spredt i amterne, var forviklinger mellem øvrighedspersonerne i de rent slesvigske egne langt hyppigere end mellem slesvigske og kongerigske embedsmænd i Vest-slesvig. Det må tilføjes, at også amterne havde enklaver liggende i hinandens territorier, og i de gottorpske hertugers tid kunne en strid vedrørende en kongelig enklave i et gottorpsk amt hurtigt bevæge sig op på kabinetsplan. Også for disse distrikter gælder det, at det er umuligt at tegne et korrekt administrativt kort.

Over for dette jurisdiktionsvirvar stod præsten som sognets for- enende skikkelse. Respekten for ham som kirkens repræsentant var overalt stor, men hans myndighed var begrænset til religionen, og hans magtmidler var kun af moralsk art. Når det gjaldt indretningen af skoler kunne han kun tilskynde bønderne til frivillig indsats, og de praktiske erfaringer viste, at et organiseret skolevæsen, der stillede krav med hensyn til opførelse af skolehuse, aflønning af lærere og børnenes skolegang, kun kunne etableres ved de civile myndigheders hjælp. Dette nødvendige samarbejde mellem gejstlige og verdslige myndigheder lod sig imidlertid kun vanskeligt eller slet ikke etablere i et flertal af de nordslesvigske sogne, enten fordi kongerigske gejstlige stod over for slesvigske civile embedsmænd – og et samvirke mellem disse var principielt ikke forudsat i lovgivningen, der tværtimod an- viste hver af disse to grupper sin separate sfære – eller fordi de for- skellige slesvigske øvrighedspersoner ikke kunne enes om byrdernes fordeling. Da der tilmed ikke fandtes nogen slesvigsk skolelov, var etableringen og indretningen af skoler i størstedelen af Nordslesvig lige til det 19. århundrede som regel afhængig af bøndernes forgodt- befindende.

NORDSLESVIGS KIRKELIGE INNDELING²

1. Under slesvigske gejstlige myndigheder

1. Haderslev provsti

Haderslev provsti udgjorde den østlige del af Haderslev amt, der med hensyn til areal var Slesvigs største. Af hertugdømmets 156,5 kvadrat- mile faldt 36,5 på Haderslev amt. Amtet deltes i det 18. århundrede i Østeramtet og Vesteramtet, førstnævnte omfattende Haderslev, Tyr- strup og Gram herreder. Haderslev og Tyrstrup herreder og en del af Gram herred udgjorde Haderslev provsti, medens resten af amtet ud- gjorde det under Ribe stift hørende Tørninglen. Medens administratio- nen af Vesteramtet (Tørninglen) på grund af den blandede juris-

diktion bød på mange vanskeligheder, var Østeramtet (Haderslev provsti) i sjældnen grad enhedspræget: der fandtes ingen adelige godser, fremmede undersåtter var der så godt som ingen af, og kongelige embedsmænd havde administreret det uafbrudt siden 1580.

Provstiet omfattede 11 sogne i Haderslev herred (annexsognet Bjeraning hørte dog til Tyrstrup herred), 14 sogne i Tyrstrup herred, 7 sogne i Gram herred (Gram, Nustrup og Skrydstrup sogne i dette herred hørte til Tørninglen) samt Skodborg sogn af Frøs herred. I alt 33 sogne med 24 præster³.

2. Åbenrå provsti med Løgumkloster provsti

Det gamle Åbenrå amt, hvis grænser, på nær de nedenfor nævnte undtagelser, faldt sammen med Åbenrå provstis, omfattede Sønder Rangstrup og Rise herreder samt Varnæs birk ved Åbenrå fjords sydside. Med et areal på 7 kvadratomile hørte det til hertugdømmets mindste. Fra før 1700 var amtmanden i Åbenrå også amtmand over det lille Løgumkloster amt med et areal på henved 3 kvadratomile. I 1738 blev de løgumklosterske sogne, der indtil da havde hørt under provsten i Tønder, forenet med Åbenrå provsti. Først fra da af havde de to områder fælles bestyrelse i kirkelige sager, men skolevæsenet i Løgumkloster provsti opviste gennem hele det 18. århundrede mange særlige træk.

Åbenrå provsti omfattede 9 sogne, 4 i Sønder Rangstrup og 4 i Rise herred, hvortil kom Varnæs sogn. Størstedelen af indbyggerne i disse sogne var amtsundersåtter, men i Øster Løgum sogn (Sønder Rangstrup herred) hørte Genner og i Bjolderup sogn (Rise herred) Bolderslev til Haderslev amt. Til Tønder amt hørte navnlig Vollerup i den vestlige del af Bjolderup sogn. Adelige undersåtter fandtes spredt i alle sogne. Deres betydning for skoleforholdene var især stor i Bovrup (i Varnæs sogn), som indtil 1725 hørte til Søgård, derefter til Augustenborg, dels til Bøjskov.

Løgumkloster provsti omfattede sognene Løgumkloster og Nørre Løgum, der indtil 1739 udgjorde ét sogn, samt Brede. Henved fire femtedele af Brede sogns indbyggere var kongerigske godsundersåtter under Trøjborg.

3. Tønder provsti

Tønder amt var med ca. 25 kvadratomile hertugdømmet Slesvigs næststørste (de mange godsdistrikter i Lundtoft herred gør det svært at nå til et sikkert tal). Det omfattede 5 geestherreder, 2 marskherreder, øen Sild og den østlige del af øen Føer. Nord for den nuværende statsgrænse lå heraf de 4 geestherreder Tønder, Højer, Slogs og Lundtoft på tilsammen henved 11 kvadratomile.

Tønder provsti var med hensyn til sognenes antal Hertugdømmernes største og rummede i det 19. århundredes første halvdel (bortset fra Tønder købstad) 43 sogne, hvortil bør føjes Tønder landsogn. Provstiets grænser faldt stort set sammen med amtets, men da der i mange af sognene boede fremmede undersåtter, var provstiets folketal ca. 10.000 større end amtets, skønt 2–3000 tønderiske amtsundersåtter boede i sogne, der ikke hørte til provstiet (af særlig betydning var her de kongerigske enklavesogne)⁴. De fremmede undersåtter i provstiet var kongerigske (især i Højer herred), adelige (især i Lundtoft og Kær herreder) samt flensborgske og løgumklosterske amtsundersåtter (især hhv. i Holebøl sogn og spredt i Tønder, Højer og Slogs herreder). I Lundtoft herred udgjorde fremmede (især adelige) undersåtter størstedelen af indbyggerne i Felsted og Holebøl sogne, medens der var nogenlunde lige mange tønderiske og fremmede undersåtter i Ensted og Rinkenæs sogne; kun i Uge sogn hørte indbyggernes store flertal til Tønder amt.

Provstiets indbyggere var danskere og frisere, som i hele den her behandlede periode bevarede deres gamle sprog. Dansk var folkesproget i alle de nu til Danmark hørende 17 sogne af det gamle Tønder provsti (Tønder købstad og Tønder, Højer, Slogs og Lundtoft herreder) og i mindst 7 sogne syd for den nuværende statsgrænse (Aventoft sogn i Viding herred og 6 af Kær herreds sogne). Frisisk-talende var 17 sogne. Sprogligt blandede var især 3 af sognene i Kær herred.

Det officielle kirke- og (efterhånden) skolesprog svarede imidlertid kun til folkesproget i 16 dansktalende sogne: Tønder landsogn og Abild i Tønder herred (men ikke Ubjerg i samme herred), og sognene i Højer, Slogs og Lundtoft herreder med henholdsvis 3, 6 og 5 sogne. I de øvrige 27 sogne var kirke- og skolesproget helt eller overvejende tysk. Sydgrænsen for dansk kirke- og skolesprog fulgte altså, når bortses fra Tønder købstad og Ubjerg sogn, den dansk-tyske statsgrænse af 1920. Spørgsmålet om den dansk-tyske kirke- og skolesprogsgrænse behandles nærmere på side 81 ff og 230.

4. *De exemte sogne*

Ved exemte sogne forstod man sogne, som var unddraget provsternes tilsyn (deraf betegnelsen) og direkte underordnet den slesvigske generalsuperintendent. Det drejede sig i de fleste tilfælde om sogne, hvor en godsejer havde patronatsretten, dvs. retten til at besætte de gejstlige embeder (herunder lærerstillinger) og forvalte kirkeformuen (herunder bevilling af bidrag til skolebygninger og lærerlønninger). I Nordslesvig fandtes 4 sådanne sogne, alle beliggende på halvøen mellem Åbenrå og Flensborg fjerde: Kliplev, Kværs, Adsbøl med Gråsten samt Dybbøl. De tre førstnævnte sogne hørte før 1725 til Søgård. Siden havde ejeren

af Søgård patronatsretten til Kliplev, ejeren af Ladegård patronatsretten til Kværns og hertugen af Augustenborg patronatsretten til Adsbøl. Fra 1673 havde herren til Sandbjerg (i Sottrup sogn) patronatsretten til Dybbøl. – Det gråstenske godsdistrikt under huset Augustenborg lå spredt i mange sogne, men med tyngdepunkt i Gråsten.

5. *De glyksborgske sogne på Sundevad. Kegnæs. (Sønderborg provsti)*
De fire frugtbare og tætbefolkede sundevedske sogne Broager, Nybøl, Sottrup og Ullerup var fra 1622 til 1779 en del af hertugdømmet Glyksborg og blev derpå lagt ind under Sønderborg amt og provsti. Hertugen af Glyksborg havde den fulde kirkelige overhøjhed i sit område; hofpræsten i Glyksborg var tillige provst⁵. Henved halvdelen af indbyggerne boede i Broager sogn, der, ligesom Nybøl sogn, overvejende havde glyksborgske undersåtter. I Sottrup og Ullerup sogne dominerede forskellige godsers undersåtter i broget blanding. Snogbæk i Sottrup sogn hørte overvejende til Sandbjerg, Blans i Ullerup sogn overvejende til Ballegård. Andre hørte til Bøjskov eller Augustenborg.

Kegnæs på Als blev først befolket efter 1615, da Hans den Yngre lod bygge en kirke på halvøen. 1667 blev Kegnæs kongeligt. Sognet visiteredes af provsten i Sønderborg.

II. Under kongerigske gejstlige myndigheder

1. Als og Ærø

Als og Ærø hørte – bortset fra Sønderborg købstad og Kegnæs – i gejstlig henseende til Fyns stift. En særordning gjaldt dog for hertugdømmet Nordborgs alsiske distrikt (ikke det nordborgske distrikt på Ærø) i den tid (1676–1729), da Nordborg tilhørte huset Pløn-Nordborg, idet Odense-bispens visitations- og ordinationsrettigheder da blev udøvet af den hertugelige provst i Nordborg som biskoppelig vikar. Den nordalsiske gejstlighed svor i denne periode troskabsed til hertugen i Nordborg og ikke til den danske konge⁶. I øvrigt gjaldt på Als og Ærø Danske Lov for alle kirkelige forhold, ligesom skolevæsenet principielt stod under kongerigske love og kongerigske autoriteter. Indtil 1832 publicerede øernes gejstlighed kun de anordninger, de fik tilsendt fra biskoppen⁷.

Medens øerne i gejstlig henseende var kongerigske, hørte de i alle verdslige anliggender til hertugdømmet Slesvig og rettede sig efter den for dette gældende lovgivning. Skønt den kongerigske gejstlige lovgivning ofte var tilpasset en fra den slesvigske afvigende civillovgivning, fremkaldte denne disharmoni i praksis sjældent konflikter.

I henhold til delingstraktaten af 1564 tilfaldt bl. a. Als og Ærø her-

tug Hans den Yngre. Ved hans død i 1622 deltes området mellem hans sønner. Fra 1634 var øerne delt mellem hertugerne af Sønderborg, Nordborg, Glyksborg og Pløn.

På *Als* var udviklingen dernæst i store træk denne: Hertugerne af Nordborg og Sønderborg gik konkurs i 1667, hvorpå deres områder tilfaldt kongen. 1676–1729 residerede hertugerne af Pløn (Pløn-Nordborg) i Nordborg og havde herredømmet over det nordlige Als. 1730 vendte det nordborgske område (Als Nørre herred og Egen herred) tilbage til kronen og stillede under en kongelig amtmand i Nordborg. Als Sønder herred var i 1667 blevet kongeligt, men størstedelen af herredet erhvervedes i tidens løb af hertugerne af Augustenborg. Indtil 1754 var det almindeligt, at medlemmerne af dette fyrstehus havde titel af kongelige guvernører på Als. 1668 erhvervede augustenborgerne Rumohrsgård i Notmark sogn, 1730 føjedes hertil Gammelgård i Ketting sogn, 1746 Rønhave i Ulkebøl sogn og Sønderborg ladegård i Sønderborg købstad, og i 1764 Kegnæsgård i Lysabild sogn og Måjbølgård i Hørup sogn. Bortset fra Sønderborg købstad og Kegnæs, der i gejstlig henseende stod under generalsuperintendenten, ejede kongen herefter af Sydals kun en del af Lysabild sogn samt Helleved i Notmark sogn. Hele resten udgjorde det augustenborgske godsdistrikt på Als.

Als (bortset fra Sønderborg og Kegnæs) havde indtil 1676 fælles provst. I det nordborgske hertugdømme indsattes derpå en hertugelig provst, og Als var fra nu af delt i to provstier, en ordning, der opretholdtes, efter at Nordals i 1730 var blevet kongeligt. På Sydals fik hertugerne af Augustenborg, i takt med udvidelsen af det augustenborgske godsområde, patronatsretten til alle kirker. Også provsten på Sydals udnævntes af hertugen. Både med hensyn til verdslige og gejstlige anliggender var det augustenborgske distrikt vidtgående uafhængigt af højere myndigheder. Til Als Nørre herreds provsti hørte fem sogne: Nordborg, Oksbøl, Havnbjerg, Svenstrup og Egen. Til Als Sønder herreds provsti hørte syv sogne: Lysabild, Tandslet, Asserballe, Notmark, Ketting, Hørup og Ulkebøl.

Ærø samledes efter mange omskiftelser på to hænder. Øens midterste halvdel ejedes af hertugen af Glyksborg. Hans part bestod af *Ærøskøbing* og godserne *Gråsten* og *Vodrup*, omfattende *Rise* og *Tranderup* sogne samt noget af *Bregninge* sogn. *Ærø*s østligste og vestligste del ejedes af hertugen i Nordborg. Hans part bestod af *Marsdal* og godserne *Søbygård* og *Gudsgave*. I 1730 overgik den nordborgske og i 1750 den glyksborgske del til kongen og blev henlagt til Nordborg amt.

Biskoppen i Odense bevarede også i den fyrstelige tid alle sine retigheder på *Ærø*. Øen udgjorde et eget provsti, som indtil 1746 omfat-

tede 4 sogne: købstaden Ærøskøbing og landsognene Rise, Tranderup og Bregninge; i 1746 blev Søby et annexsogn til Bregninge, og i 1766 udskiltes Marstal som et selvstændigt sogn af Rise sogn.

2. Tørninglen

Ved Tørninglen forstod man de 29 sogne i den vestlige del af Haderslev amt, som i kirkelig henseende stod under Ribe bispestol. Af de 29 sogne lå 10 i Frøs og Kalslund herreder, 11 i Hviding herred, 5 i Nørre Rangstrup herred og 3 i Gram herred. Til denne gruppering svarede 4 herredsprovstier. Ejeren af Gram og Nybøl gods, der var medlem af det slesvig-holstenske ridderskab, havde patronatsretten til Gram og Fole kirker. Flere af sognene i Ribes nærhed havde et flertal af kongerigske undersåtter.

3. Enklaverne

Skønt også Ribe købstad og en mængde mindre områder i den vestlige del af Haderslev, Løgumkloster og Tønder amter udgjorde kongerigske enklaver i hertugdømmet Slesvigs territorium, plejer man at bruge ordet Enklaverne i snævrere forstand som betegnelse for bestemte kongerigske distrikter, der grænsede op til Tønder og Løgumkloster amter. I Nordslesvig drejede det sig om det sammenhængende distrikt fra den nuværende rigsgrænse til Skærbæk sogn, der udgjorde grevskabet Schackenborg og Trøjborg gods. Øen Rømø, hvis sydlige del (Sønderlandet) var rent kongerigsk, medens Nordlandet overvejende hørte til Haderslev amt, indtog en særstilling.

Grevskabet Schackenborg omfattede, bortset fra strøgods, jordegods i sognene Møgeltønder, Daler, Ballum og Emmerlev, således at Møgeltønder og Daler overvejende og Ballum helt var kongerigske, medens dette kun gjaldt $\frac{1}{3}$ af Emmerlev sogn. I den slesvigske del af Emmerlev sogn lå hovedgården Kogsbøl med det dertil hørende Søndergårde, hvis tønderske undersåtter fra 1722 udgjorde en særlig kommune. Trøjborg gods lå overvejende i sognene Visby, Randerup, Døstrup og Mjolden, hvortil kom størsteparten af Brede sogn, der imidlertid i gejstlig henseende hørte til Slesvig. På Rømø var ca. $\frac{2}{3}$ af indbyggerne kongerigske.

Greven på Schackenborg og ejeren af Trøjborg havde patronatsretten til kirkerne i deres godser. Kirken på Rømø tilhørte kongen. Møgeltønder og Daler sogne udgjorde Møgeltønder herredsprovsti, som i det 18. århundrede forenedes med Højer herredsprovsti, der da kun omfattede Emmerlev sogn. Lø herreds og Ballum birks provsti omfattede sognene Visby, Randerup, Døstrup, Mjolden og Ballum. I 1797 blev de nævnte herredsprovstier forenet under én provst.

FØRSTE DEL

Bøndernes skoler og øvrighedens skoler

Fra reformationen til midten af det 17. århundrede

Den kirkelige katekismusundervisning

Hverken den kongerigske kirkeordinans fra 1539⁸ eller den slesvigholstenske kirkeordning fra 1542⁹ indeholder et ord om skoler på landet. De to loves udførlige afsnit om skoler og om tilsyn med skoler behandler alene købstadsskoler, især latinskoler. Til disse skoler henviser kirkeordinansen¹⁰ også børnene fra de omliggende landsbyer, »naar de noget haffue hiemme lerd, oc forbedret seg«.

Begge love forudsætter en analfabetisk bondebefolkning. Landsby-skoler fandtes ikke. Undervisningen i den religiøse grundviden (katekismen, den kristne børnelærdom) måtte derfor foretages af de kirkelige embedsmænd (præster og degne). Som grundbog brugtes Luthers lille katekismus, der til ned i det 18. århundrede spillede en langt større rolle for almuens religiøse liv end Bibelen. Kirken anså det for en hovedopgave at indprente befolkningen katekismens ordlyd. Landsbypræsterne skulle derfor hver søndag ikke alene prædike over evangeliet, men også forklare en artikel af katekismen. Det indskræpedes dem, at de skulle forelæse menigheden det pågældende afsnit af katekismen så tydeligt, at hver bonde sagte kunne gentage det for sig selv¹¹. I sin visitatsberetning fra de adelige sogne i 1639 skriver Jacob Fabricius junior¹², at præsten »dasselbe Stück mit der Auslegung allezeit loco textus fein klar, deutlich, verständlich und langsam lieset und betet: damit durch so vielfältige, unaufhörliche Repetition die Leute, wie hart und unwissend sie auch sein, dennoch endlich durch Gottes Gnade und des Geistes Kraft den Catechismus lernen mügen«. Disse katekismusprædikener, der først og fremmest henvendte sig til menighedens voksne medlemmer, gik først af brug i det 18. århundrede, da skoleundervisningen overflødiggjorde dem. Den kirkelige praksis, i hvert fald i Hertugdømmerne, blev i øvrigt ikke stående ved den i ordinansen foreskrevne oplæsning af katekismen, men udvidede indprentningen af de hellige tekster til også at omfatte bønner og salmer, hvorved søndagsgudstjenesten på landet, som Feddersen udtrykker det¹³, fik karakter af en søndagsskole for umyndige.

Degnene skulle undervise børnene i katekismen »een sinde om wgen, wdi sted oc stund, som sogne præsterne dennom forschriffue«, som det hedder i den danske ordinans¹⁴. Nationalsynoden i København i 1555 bestemte, at denne katekismusundervisning skulle finde sted i kir-

ken nede ved fonten¹⁵, og pålagde derudover degnene, at de ved de tre hovedhøjtider skulle sammenkalde de unge, der levede uden for kirkebyen, i en dannemands hus og undervise og forhøre dem i katekismen. At degnens katekismusundervisning udelukkende bestod i at indprente børnene katekismens ord ad mundtlig vej fremgår af synodebeslutningens ord om, at degnen skulle oplæse katekismen for de unge folk. Det var imidlertid ikke alle degne, der kunne læse; så sent som i 1652 hedder det i et kongebrev, at »een partt af thennom findis saa wandkundig oc ulerde att were, at the icke kunde lesse eller skriffue«¹⁶. Denne kritik kan dog ikke ramme de såkaldte løbedegne, dvs. latinskoledisciple, der, i henhold til ordinansen, varetog degnetjenesten i sogne, som lå »noget nær Kiøbstederne« og til gengæld oppebar degneindtægten som en slags stipendium¹⁷. Degnens katekismusundervisning betegnes gang på gang som den vigtigste del af hans embede. I en forordning fra 1634 om provsternes visitatser¹⁸, hedder det tilmed, at »Degnene fast allene der til ere indstiftede, oc effter de afskaffede Papistiske Messer fornemligen aff den Aarsag vedbleffne, at de Ungdommen der vdinden oplære og vndervijse skulde«. Et vidnesbyrd om den afgørende betydning, kirken tillagde børnelærdommen, var, at degnene gav den uden betaling. Det var derfor også muligt for kirken at kræve, at alle børn skulle lære katekismens hovedstykker. Allerede kirkeordinansen og den slesvig-holstenske kirkeordning støttede kirkens moralske pres ved at gøre kendskab til katekismen til en betingelse for at få adgang til alterens sakramente¹⁹. Begge kirkelove omtaler et særligt forhør af kommunikanterne i den anledning (tysk: Beichtexamen²⁰ eller Abendmahlexamen²¹).

I ortodoksiens storhedstid i 1600-tallet søgte kirken at forbedre katekismusundervisningen ved hjælp af nye forbud og påbud. En fællesforordning for Hertugdømmerne af 14.12.1623 gjorde det således til en pligt for præsterne at underkaste den forsamlede menighed en eksamen (examen catechismi publicum), når katekismusprædikenen var afsluttet. Dette for voksne mennesker ydmygende forhør stødte imidlertid på en så sej modstand hos befolkningen, at påbudets gennemførelse måtte opgives, selv om det flere gange blev fornyet²². (Præsten i Kliplev erklærede i 1639, at han anstillede katekismuseksamen hver 4. eller 6. uge, men uden forudgående varsel, »damit sie nicht ausbleiben; lässt die Kirchtüren zumachen, damit von den Anwesenden niemand entwandere«²³). I Kongeriget befalede et kongebrev af 22.4.1645, at ingen unge mennesker måtte troloves, før de havde bevist, at de kunne deres børnelærdom²⁴. En tilsvarende forskrift for de kongelige dele af Hertugdømmerne indeholdtes i forordningen af 24.10.1646, der bl. a. bestemte, at ingen personer i landsbyerne måtte blive viet, før de forstod og havde læst »die Fundamenta Catecheseos«²⁵. I Haderslev

provsti foreskrev provst Henrik Mikkelsen i et cirkulære af 13.7.1637, at ingen måtte stå fadder, »som ikke veed de fem Hovedstykker i Catechismo«²⁶.

Alle kirkens bestræbelser for at bibringe almuen den rette kristne tro ved hjælp af den traditionelle katekismusundervisning havde hundrede år efter reformationens indførelse kun ført til ringe resultater. Herom vidner ikke blot de stadig strengere befalinger og formaninger om indprentning af børnelærdommen, men også øvrighedens kamp mod ukristelig moral og mod almuen hedenske forestillingsverden (overtro)²⁷.

Skulle det religiøse liv i luthersk ånd bygge på Bibelen som troens grundlag, måtte menneskets skrøbelige hukommelse suppleres med læsning i religiøse lærebøger, andagtsbøger og salmebøger og helst i Bibelen selv. Børnene måtte altså gå i skole og lære at læse og eventuelt at skrive.

Kapellanskoler

Mulighederne for at omsætte disse ønsker til virkelighed var imidlertid kun små i det 16. århundrede. Kun gejstlige mænd var i stand til at give undervisning, og da sognepræsterne var optaget af deres kald, kunne der kun blive tale om at appellere til kapellanerne (diakonerne). I almindelighed var der langt mellem de sogne, hvor der fandtes kapellaner, men langs Hertugdømmernes vestkyst, syd for Tønder, kunne næsten hvert sogn lønne en kapellan. I disse egne, der var rige i kraft af deres landbrug og deres samhandel med de fremvoksende industrilande i Vesteuropa, først og fremmest Holland, havde man brug for undervisning og råd til at betale for den. Allerede omkring 1600 havde hvert sogn fra Elbmarsken og op i de nordfrisiske egne sin egen skole, hvor kapellanen underviste i læsning, skrivning, regning og eventuelt lidt latin²⁸.

Det må navnlig have været forholdene i disse egne, Christian III havde for øje, da han i 1544 udsendte en skoleforordning for Hertugdømmerne, hvori han bl. a. pålagde kapellanerne på landet at holde skole²⁹. Foruden katekismusundervisning skulle de drive bibellæsning med børnene og om eftermiddagen holde dem til læsning, skrivning og regning. Bibel og salmebog skulle hver skole have af kirkekassen, og fattige børns skolegang skulle betales af fattigpengene. Løbedegnene fik som opgave at lære de små børn læsning og katekismus. Det var de middelalderlige købstæders verdslige læse- og skriveskoler (i kirkeordinansen: danske og tyske skoler, i modsætning til latinskolerne), forbundet med den af reformationen krævede katekismusundervisning, der her søgtes indført i landdistrikterne. Der vides intet om den rolle, forordningen kan have spillet for oprettelsen af landsbyskoler, men

den fortjener opmærksomhed, fordi den viser os reformatorenes skoleideal, og fordi den peger på kapellanerne som den eneste kategori af gejstlige personer, der i det 16. århundrede var i stand til at påtage sig skoleundervisning på landet.

Der findes en række vidnesbyrd om, at der også uden for marsk-områderne indrettedes kapellanskoler, og at de eksisterede ind i det følgende århundrede³⁰. I Nordslesvig har kapellaner først og fremmest holdt skole i sogne, hvor degnestillingen var forenet med kapellanembedet. Dette var i generalsuperintendentens distrikt tilfældet i fire sogne. I det adelige sogn Kliplew under Søgård var diakonen lige til 1690 tillige degn og skoleholder. Her fandtes åbenbart allerede i det 16. århundrede et skolehus, thi af kirkeregnskabet fremgår, at der i 1612 blev købt nye og repareret gamle vinduer i skolen³¹. En anden kapellanskole fandtes i Bylderup i Slogs herred. Her var der kort før reformationen blevet stiftet en kapital, for hvilken der kunne holdes en vikar til at betjene Vor Frue-alteret i sognets kirke. I 1575 bestemte Hans den Ældre, at renterne fremtidig skulle bruges til at lønne en person, der kunne forestå kapellaniet, degnetjenesten og skolen i byen. Den sidste kapellan i Bylderup døde i 1708³². Et lignende arrangement har man sikkert haft i Varnæs, hvor degneembedet fra ca. 1600 til 1681 var forenet med kapellaniet. I en skrivelse fra omkring 1730 hedder det, at degneembedet »vorhin nebst der Schulmeisterschaft durch den jüngsten Herrn Prediger verwaltet worden«³³. Også i Løjt var diakonatet, i hvert fald fra 1656 til 1754, forenet med degnestillingen; en selvstændig skolemester fik man i 1704 (se s. 50). Forholdene kan have været de samme i sognene Ullerup, Sottrup og Broager, men intet skriftligt synes at være bevaret om kapellanernes eventuelle skolehold her, og allerede fra begyndelsen af det 17. århundrede kender man her selvstændige skolemestre.

Fra sogne under kongerigske stifter kendes 15, som i det 16.–17. århundrede (delvis også senere) har haft kapellaner. 10 af disse fandtes på Als, 2 på Ærø, men de har, i overensstemmelse med dansk skik, næppe holdt skole. I Ærøskøbing var situationen dog en anden, idet den derværende kapellan indtil 1631 tillige var byens skolemester (åbenbart efter Hans den yngres ønske)³⁴. Det er herefter troligt, at indehaveren af det samtidigt (1594) oprettede kapellani i Nordborg har haft samme funktion. – Fra Tørrninglen kendes et kombineret kapellan- og degneembede fra Skærbæk, men det lader til, at skoleholdet først i 1723 blev givet til kapellanen³⁵.

Hvad enten der nu var 5 eller, i bedste fald, 10 kapellanskoler i Nordslesvig, så var der under alle omstændigheder for få til, at gejstligheden kunne bygge på dem, når den ønskede at skaffe alle børn skoleundervisning.

Bondeskoler

Fra slutningen af det 16. århundrede skabte den økonomiske og sociale fremgang forudsætninger for tilvejebringelsen af almindelig skoleundervisning på landet. For de nordslesvigske bønder begyndte det da at blive en nødvendighed at kunne læse, skrive og regne og ikke mindre at kunne tilegne sig noget tysk, øvrighedens og handelens sprog, og deres velstand gjorde det samtidig muligt for dem at bekoste børnenes skolegang.

De store prisstigninger på levnedsmidler (kornpriserne tredoblede i det 16. århundrede og steg frem til 1640 med yderligere 50 %³⁶), som i godsdistrikterne styrkede adelens magt, kom på vestkysten af Hertugdømmerne og i store dele af Nord- og Mellemslesvig bønderne til gode. Kongens og fyrsternes jordpolitik havde ved år 1600 ført til, at den gamle adel herefter kun spillede en rolle på Sundeved. På Ærø og Als og i den østlige del af Sundeved opbyggede Hans den Yngre og hans efterkommere til gengæld en efter forholdene moderne godsdrift, der lagde hårde byrder på bønderne. Uden for disse begrænsede områder stod bøndernes store flertal som frie mænd over for de to landsherrers embedsmænd. En stor del af dem var selvejere, men i øvrigt var fæstebønderne økonomisk ligestillede med selvejerne; de ejede således selv gårdens bygninger. Gårdenes tilliggende var anseligt: i Åbenrå amt, hvor landbrugsforholdene kendes nøje, fra ca. 50 til 200 tønder land i 1641³⁷. En række storbondeslægter, der ofte var indgifte i hinanden, ragede op over de andre og udgjorde en slags overklasse, hvis medlemmer beklædte de vigtigste poster i det lokale selvstyre (her måtte fæstebønderne nøjes med andenpladsen): af deres kreds toges sogne-repræsentanter, jurater (kirkeværgere), sandemænd, sognefogeder og – endnu i det 17. århundrede – herredsfogeder. Denne selvstændige bondebefolkning var i stand til at drage fordel af de gode landbrugs-konjunkturer. Bønderne deltog i studehandelen, og både på østkysten og vestkysten drev de skibsfart. Den stigende velstand kom til udtryk i opførelsen af anselige bøndergårde, hvis rigt udsmykkede interieurer f. eks. kendes fra piselen i Jep Jessens gård i Genner i Øster Løgum sogn (nu i Flensborg museum). De fyldte kisters og skabes indhold kendes fra tabslister, der opstilledes efter kejserkrigens hærgninger; hos mange bolsmænd røvedes for 1000–2000 mark; kvindedragter af hollandsk klæde var hyppige³⁸. »Den personligt frie og økonomisk gode stilling, som Nord- og Mellemslesvigs bønder indtog – skriver Fink³⁹ – er igen forudsætningen for, at bønderne på den gode jord i Østsjælland omkring 1600 kunne gå i lag med en reform, som ellers først blev gennemført i slutningen af det 18. århundrede: op-hævelsen af det ældgamle dyrkningsfællesskab, der nu var blevet en hemsko for den driftstekniske udvikling«. Den kapitalistiske tendens i

tidens landbrugsudvikling viste sig også i, at staten i det 17. århundredes første halvdel i Slesvig kunne gennemføre en reform, som den måtte opgive i Kongeriget: hoveriets (arbejdspligtens) afløsning med en pengeafgift. Reformen gennemførtes for at sætte statens indtægter i vejret (Christian IVs indtægt fra Hertugdømmerne steg derved fra 45.000 til 120.000 rd.⁴⁰); for bønderne betød afløsningen imidlertid ikke blot en skatteforøgelse, men også pengeøkonomiens gennembrud og erhvervelse af fuld personlig frihed.

På den baggrund kan det ikke undre, at alle forskere, som har interesseret sig for den slesvigske landbefolknings oplysthed i denne periode, er enige om, at læse- og skrivekyndigheden var almindeligt udbredt. Den kyndige sydslesvigske lokalhistoriker Peter Ingwersen skriver således⁴¹, at bønderes navneunderskrifter fra før 1600 beviser, at de pågældende har fået skoleundervisning. Han citerer præsten i Nørre Hæksted (i Vis herred), som i 1628 i en prædiken kritiserede sine sognebørn med ordene: »Du hest de Bibel int Huss, und lisst (doch) nicht gudes doruth«, et bevis på, at i hvert fald nogle bønder ikke blot havde lært at læse, men også ejede en bibel. Erwin Freytag, der specielt har studeret landsbyskolerne i Vis og Ugle herreder, erklærer⁴², at der fra tiden omkring 1600 findes talrige beviser for, at bønderne kunne skrive deres fulde navn. Hejselbjerg Paulsen siger⁴³, at det var en undtagelse, når en mand ikke kunne læse og skrive i det 17. århundrede (udtalelsen gælder i første række Øster Løgum sogn). Mejborg mener⁴⁴, at Slesvig rimeligvis allerede i slutningen af det 16. århundrede var vel forsynet med almueskoler og anfører fra Lø herreds tingbog for 1607⁴⁵ et interessant eksempel, som viser, hvor høj en plads skolen indtog i bøndernes bevidsthed. Thammes Andersen i Døstrup forpligtede sig her til at holde sin stedsøn Per Lauersen i skole, til han var 15 år gammel. Mejborg fortæller videre⁴⁶, at der i gamle bondeskifter hyppigt står, at stedfaderen er forpligtet til at lade drengen få undervisning i skrivning. I den såkaldte Fladsten-bog har en middelstor gårdejer fra gården Fladsten i Løjt sogn fra 1592 ført et regnskab på plattysk og gjort optegnelser på dansk⁴⁷.

Arkiverne rummer en række vidnesbyrd, som bekræfter, at der fra omkring 1600 opstod skoler på landet i Nordslesvig. Efter Jacob Fabricius den ældres visitats i 1598 blev der af hertug Johan Adolf udstedt en kirkeforordning for Åbenrå amt⁴⁸, hvori det bl. a. kort hedder, at præster, kapellaner og degne skal se til (»darauff acht haben sollen«), at der bliver holdt skoler i hvert sogn, og at ungdommen bliver undervist nyttigt og vel. Stedet må betyde, at ikke-gejstlige personer holdt skole på landet, og at kirken støttede oprettelsen af sådanne skoler på betingelse af, at den fik kontrol med undervisningen i dem. En fast skole, holdt af en degnemedhjælper, kendes fra omkring 1600 i Ho-

strup lige øst for Tønder⁴⁹. I 1623 tilbød den nyudnævnte degn og organist i Broager, Johannes Erasmi, selv at påtage sig skoleholdet dér. Der fandtes da åbenbart en separat, verdslig skoleholder i Broager. I Sottrup, hvor Johannes Erasmi havde været degn, før han kom til Broager, havde han sikkert tillige været skoleholder⁵⁰. Fra begyndelsen af det 17. århundrede stammer også skolerne i enklavesognene Møgeltønder, Emmerlev, Daler og Ballum. De blev holdt af degnene, men skolerne i denne driftige egn er sikkert opstået på bøndernes og ikke på kirkens initiativ (først i 1739 blev degnene i kongerigske sogne forpligtet til at holde skole). Ærkedegnen i Ribe udstedte i 1637 kollats på degnetjenesten i Ballum: degnen skulle bl. a. undervise ungdommen i skolen »med læsen og schriffuen, saa og i Synderlighed udi deris Catechismo oc børnelerdom«. Sognemændene forpligtede sig til gengæld til at holde degnebolig og skolehus ved magt⁵¹. Skolerne i de tre andre kirkebyer omtales ganske vist først i 1690, men de degnehuse, hvori skolestuerne var indrettede, betegnes både i Møgeltønder og Daler som gamle huse⁵². Degnene i Daler og Emmerlev viste i 1649 deres kunnen ved selv at forfatte de forlangte indberetninger om deres indtægter, medens modsat degnene i Nustrup og Gram (i Gram herred) lod præsten skrive indberetningerne og med besvær satte deres navn under⁵³. Om almindelig udbredt skrivefærdighed på Møgeltønder-egnen vidner bl. a. dokumenterne fra bøndernes strid med grev Schack efter 1661. Et udkast til en udateret klage fra 1672 er underskrevet af »samtlige Møgeltønder birks mænd«: 52 skriver selv deres navn fuldt ud, 13 underskriver med initialer, medens 1 sætter sit bomærke⁵⁴. De fleste underskrivere må have gået i skole i århundredets første halvdel. – Af meget gammel dato er også skolerne i Højer, hvor der i 1638 nævnes en »Andres Scholemester«, der havde studeret⁵⁵, og i Brøns (Hviding herred), hvor kirken i 1654 støttede skoleholderen, som da var forskellig fra degnen⁵⁶. Ravsted i Slogs herred har sikkert haft et skolehus fra begyndelsen af det 17. århundrede; kirkeregnskabet omtaler 1646 en udvidelse af det, da »de tall der Schöler daglig vermehret wert«⁵⁷. Denne gamle skoles eksistens forklarer, hvorledes de 12 bymænd i 1648 har kunnet sætte deres egenhændige underskrifter under Ravsted bys vedtægt⁵⁸. Det er sandsynligt, at det oprindeligt ikke var degnen, der holdt skole i Ravsted, men senest fra 1656 var degnen og skoleholderen samme person; i dette år gav kirken nemlig et tilskud til opførelse af en skolestue i degnehuset.

Arkivstoffet giver indtryk af, at flertallet af de første nordslesvigske landsbyskoler blev holdt af degne. Men arkivalierne bedrager. De omtaler kun skoler, som kirken havde forbindelse med, enten fordi skoleholderen var degn, eller fordi kirkekassen gav tilskud til dem. De skoler, der lå uden for kirkens sfære, blev ikke optegnet nogetsteds. Der-

for findes der ingen oplysninger om de skoler, som kirkeforordningen for Åbenrå amt hentyder til, og derfor er der næsten fuldstændig tavshed om skoler i Haderslev provsti, hvor der ikke fandtes sædedegne.

Det syntes ganske vist nærliggende, at degnen føjede den verdslige undervisning, bønderne ville have, til den kristne børnelærdom, han i forvejen var forpligtet til at indprente børnene, men i praksis lod det sig kun gøre i undtagelsestilfælde. En degn kunne synge, og han kendte sine salmer og den lille katekismus, men hans øvrige kundskaber var ikke bedre end mange andres. Socialt og økonomisk var han placeret under gennemsnittet. Øster Løgums degn i 1648 er et godt eksempel på typen: ved visitatsen i det nævnte år viste det sig, at han ikke holdt skole, da »Degnens Aarlige Intrader vare saa ringe, at hand uden sit Schrede-Handverck oc disligeste sin Auffling icke af Degnedømmet kunde leffue«⁶¹. De fornødne kundskaber havde han heller ikke, og han måtte derfor antage en god karl fra Grarup til at holde skole i sit sted. – Det, der alligevel gjorde en degn egnet til skoleholderbestillingen, var i kirkens øjne hans afhængighed af præsten, i bøndernes navnlig hans materielle forhold. Han havde sine sikre degneindtægter og ofte en embedsbolig, til hvilken der med få udgifter kunne bygges en skolestue, og han kunne på én betingelse holde skole år ud og år ind og både sommer og vinter. Denne ene betingelse var til gengæld vanskelig at opfylde. En degn kunne som regel ikke leve af sine degneindtægter alene og måtte derfor have et erhverv ved siden af: et håndværk, krohold eller en landbedrift. Skulle han overtage skoleholderet, måtte han opgave disse erhverv, og det gjorde han kun, hvis bønderne skaffede ham tilsvarende skoleindtægter. Det lod sig imidlertid ad frivillighedens vej kun gøre i en velhavende egn som Enklaverne.

De få landsbyskoler fra det 17. århundredes begyndelse, der har sat sig spor i arkiverne, er altså kun dem, som på en eller anden måde angik myndighederne. Alle andre skoler var rene bonde- og landsbyanliggende, og dem interesserede øvrigheden sig slet ikke for. Bøndernes skoler delte i så henseende skæbne med landsbyernes veludviklede selvstyre, som staten først begyndte at tage notits af i det 18. århundrede, og hvis eksistens og betydning videnskaben først opdagede i det 19. århundrede⁵⁹. Direkte vidnesbyrd om disse bondeskolers eksistens får man først, da øvrigheden søger at sætte privilegerede skoler i deres sted. Det kom da for dagen, at de fandtes i hver eneste landsby. Nogle eksempler: Da pastor Friis i Abild (Tønder herred) i 1648 ville indrette en degneskole, måtte sognefolkene love: »schall und will sük ein Jeder aller winkelscholen entholden«; »in affgelegenen Dörpern« måtte bønderne dog, efter aftale med degnen, leje en skoleholder på betingelse af, at børnene ikke blev forsømt med hensyn til deres kris-

tendom⁶⁰. I Øster Løgum sogn (Sønder Rangstrup herred), hvorfra man undtagelsesvis ved god besked med øvrighedens bestræbelser, begyndte en degneskole sin virksomhed i 1649. Det viste sig da, at de fyrstelige undersåtter i Rugbjerg, Hjarup og Hovslund, såvel som de kongelige undersåtter i Genner, ikke var til sinds at opgive deres egne skoler⁶¹. Det vil senere blive påvist, at bondeskolerne var så veletablerede i Haderslev herred, at befalingen af 1651 om indretningen af degneskoler i Haderslev provsti ikke lod sig gennemføre i dette herred.

Under den mere end hundredårige kamp mod disse skoler brugte myndighederne ukvemsord som »klipskoler« og »vinkelskoler« om dem for derved at understrege deres uautoriserede karakter. Man finder også ofte betegnelsen »biskole«, hvis korrekte betydning er en skole, hvorfra børnene over en vis alder er forpligtet til at søge en anden skole, hovedskolen. I virkeligheden var de fleste af de skoler, der kaldtes således, slet ikke biskoler; brugeren af ordet ville med dets hjælp blot udtrykke, at han anså dem for skoler af anden rang. En passende betegnelse synes ordet »bondeskole« at være (»landsbyskole« er for mangetydigt), fordi det fremhæver skolens afhængighed af landsbyens bønder.

Øvrighedsindgreb i skolevæsenet

Kirkens og statens rolle

Bondeskolerne opfyldte kirkens gamle ønske om en mere eller mindre læse- og skrivekyndig befolkning, men bragte ikke opfyldelsen af dens håb om en bibelkyndig menighed nærmere. De verdsligt orienterede bondeskoler forsømte nemlig børnelærdommen, samtidigt med at den ugentlige indterpning af katekismen hos degnen var blevet en aldeles forældet og overflødig undervisningsform. Kirken måtte derfor anse det for sin opgave at skaffe sig kontrol med skolernes undervisning, således at læsning og børnelærdom blev obligatoriske og skrivning og regning fakultative fag. Bedst ville det i kirkens øjne være, hvis en kirkelig embedsmand som degnen tillige blev skoleholder.

Da der her var tale om både en kvantitativ og kvalitativ udvidelse af kirkens sfære, var det givet, at den ville støde på modstand fra bønderne, der betragtede skolevæsenet som deres egen domæne. Denne modstand kunne overvindes enten ved hjælp af kirkens egne, moralske magtmidler eller ved at appellere til den verdslige arm, eventuelt ved en blanding af begge dele. Da det under alle omstændigheder drejede sig om en opgave, hvis løsning krævede arbejde på meget langt sigt, og statens embedsmænd ikke var pålidelige forbundsfæller, så kirkens mænd sig om efter et middel, der kunne bringe de attråede katekismus-skoler nærmere og fandt det i den tvungne konfirmation.

I sin udviklede form omfattede konfirmationen, efter en forberedende undervisning hos præsten, en offentlig kundskabsprøve i kirken og en højtidelig indvielse af de unge til fuldgældige medlemmer af den kristne kirke. Kirkehistorikerne er enige om, at motivet til konfirmationens indførelse var ønsket om at give de unge en grundigere kristendomsundervisning end den gamle katekismusindterpning kunne give. Den sakramentale handling skulle, siger Feddersen, kun indsukre den beske pille, som overhøringen var⁶². Hvor konfirmationen blev indført, måtte tilegnelsen af børnelærdommen ad mundtlig vej ophøre til fordel for almindelig skolegang i konfirmationsvinteren med læsning i kirkens vigtigste bøger: katekismus, bibel og salmebog. Konfirmationens ivrigste fortalere i Hertugdømmerne, Åbenrå-provsten Trogillus (Troels) Arnkiel, udtrykte i 1693 tydeligere end andre, hvad kirken håbede at opnå ved hjælp af konfirmationen⁶³: »Dass im Schuelstande die Preceptoren und discipel angefrischet werden, den H. Catechismus

samt denen darüber gestelleten fragstücken desto fleissiger zu lehren und zu lernen, daran es an vielen orten gemangelt. Es beginnet auch der schul-stand dadurch in auffnehmen zu kommen, zumahlen die leute auff solche weise genöthiget werden, alle ihre kinder zur schule zu halten, und daselbst so lange bleiben zu lassen biss sie tüchtig seyn, vorgestellet und confirmiret zu werden, welches man sonst nicht hat erhalten können, ob man gleich dessfalls sich noch so bemühet«. Af det, der er sagt om bondeskolerne og om degnes kundskabsniveau, fremgår, at det er en urigtig forestilling, at konfirmationens indførelse var den nødvendige betingelse for skolevæsenets opkomst. Forestillingens urigtighed vil også kunne ses af den følgende skildring.

Indrettelsen af skoler, hvor lærerne ikke blot var moralsk, men også økonomisk afhængige af kirken, lovede langt hurtigere resultater. Kirken var imidlertid kun i de få tilfælde, hvor et sogn rådede over en anselig kirkeformue, i stand til at føre denne reform ud i livet ved egen hjælp. I almindelighed krævede oprettelsen af sogneskoler (helst degneskoler), bortset fra overvindelsen af bøndernes politiske modstand, at beboerne skulle bære nye byrder til byggeri, skoleløn osv. Denne økonomisk begrundede modstand kunne kun brydes med statsmagtens hjælp.

Mens kirken altid har stået i rampelyset, når talen var om skolens ældre historie, har statens vigtige rolle gerne været overset. Kongen regnedes i lutherske lande for at eje den øverste biskoppelige magt; kirken var ligesom indbygget i statsapparatet og et redskab for den kongelige magt. Lokalt viste dette sig i, at kirkestyret i hvert slesvigsk amt var overdraget de to visitatorer, amtmanden og provsten, med amtmanden som førstemand. – Statens indgriben på kirkens side var altså i almindelighed en betingelse for, at de kirkekontrollerede skoler kunne etableres. Men hvad skulle bevæge den verdslige magt til denne støtteaktion? Statens interesser var – til efter midten af det 18. århundrede – splittede i denne sag. At pålægge bønderne nye byrder kunne i mange situationer direkte stride imod statens interesse, og det var altid en fortrædelig opgave for embedsmændene. Man vil i den følgende fremstilling finde mangfoldige eksempler på denne holdning fra regeringskontorers, lokale embedsmænds og også sognepræsters side. På den anden side var der betragtninger, som med større styrke skubbede staten i den modsatte retning. De uafhængige bondeskoler behagede staten lige så lidt som kirken, og skoler, i hvilke børnene blev opdraget til fromme kristne og lydige undersåtter, var et aktiv, hvis værdi for staten det var let at få øje på. Netop i det 17. århundrede, da statsmagten stræbte efter at udvide sin sfære i alle retninger, måtte muligheden for at bringe skolevæsenet under øvrighedens kontrol virke til-

trækkende. Når talen er om skoleforordninger, er det derfor nødvendigt i lige så høj grad at have opmærksomheden henvendt på den verdslige magts repræsentanter som på kirkens.

Dette ses tydeligt, når man betragter det omfattende og i mange henseender skelsættende skolereformarbejde, som generalsuperintendenten i den kongelige del af Hertugdømmerne, Stephan Klotz, udførte i midten af det 17. århundrede. Klotz, ortodoksiens ypperste repræsentant i Hertugdømmerne, og måske i hele den danske stat, var præstesøn fra Westfalen og vandt tidligt ry for sin lærdom og sit dristige forsvar for den lutherske tro. I 1636 udnævnte Christian IV ham til generalsuperintendent med sæde i Flensborg, og i 1639 blev han tillige provst i Flensborg provsti. Han varetog disse embeder lige til sin død i 1668.

I Flensborg amt forefandt Klotz et stort antal bondeskoler. Som ved alle den slags skoler kom børnene kun i skole, når det passede forældrene, og skoleholderens ringe betaling indgik med tilsvarende uregelmæssighed. Klotz kastede sig straks ud i arbejdet på at forbedre og regulere disse skoler og slap dem ikke af syne, så længe han levede. De fleste af Klotz' skoleindretninger smuldrede hen, endnu før han døde, men adskillige af de principper, han lagde til grund for sine reformer, levede videre og befrugtede den følgende skoleudvikling. Tre af disse principper må særlig fremhæves: 1) han ville skaffe skoleholderne faste grundindtægter, uafhængige af børnenes fremmøde; 2) han byggede på de verdslige skoleholdere og søgte ikke at få oprettet degneskoler; 3) hans skolereformer gennemførtes ikke i form af kirkelige formaninger og henstillinger, men som påbud fra den verdslige magt, støttet af den gejstlige, dvs. fra amtmanden og provsten (kirkevisitatorerne). Betoningen af skoleholderen og hans kår har Klotz' bestræbelser tilfælles med alt frugtbart skoleforbedringsarbejde fra senere tider. Det tredje, men navnlig det andet princip rejser det interessante – og ubesvarede – spørgsmål om den rolle, som amtmanden, Cai von Ahlefeldt, en fremtrædende og af kongen højt betroet embedsmand, spillede for skolereformarbejdet.

To af de flensborgske visitators dekreter blev af særlig betydning: 20.6.1640 befalede de, at børnene skulle gå i skole både sommer og vinter. De, der ikke gjorde det (man regnede altså ikke med, at dette påbud ville blive fulgt), skulle alligevel betale fulde skolepenge⁶⁴. Mere omtalt er et dekret fra 1643⁶⁵, der skulle sikre skoleholderen økonomisk; ud over de skolepenge og andet, som skoleholderen hidtil havde nydt, skulle han have 1 skæppe rug pr. bol og 3 skilling af hver kådner, altså uanset om de havde skolepligtige børn eller ej.

Efter således at have sørget for skoleholderens kår, opnåede Klotz kongens tilslutning til, at alle unge i den kongelige del af Hertugdøm-

merne skulle konfirmeres. Erfaringerne fra Flensborg amt har sikkert vist Klotz, at statsmagten var for svag til at tvinge bønderbørnene ind i sogneskolerne, og at kirkens egen autoritet var en forudsætning for at nå det skolemæssige mål, den havde sat sig. Bestemmelsen om tvungen konfirmation indgik i en beslutning, som i 1646 blev vedtaget af en synode (provstemøde) i Rendsborg og umiddelbart efter (24.10.) konfirmeret af kongen⁶⁶. Foruden bestemmelsen om konfirmationen indeholdt synodens resolution bl. a. nogle punkter om skolevæsenet, hvorved Klotz håbede at få de flensborgske reformer udstrakt til alle kongelige amter og landskaber. Disse punkter fortjener at gengives ordret: »1. Seind die Schulen auf dem Lande sehr hochnöthig, und soll daran eine General-constitution gemacht, den Schuelmeistern und Praeceptoribus, wie im Amte Flensburg schon geschehen, ein gewisses doch geringes verordnet; und also, damit die Leute gleichsahm gezwungen werden, ihre Kinder in die Schulen, welche seminaria pietatis seyn, abzufertigen und zu schicken. – 2. Worüber die Beamten und andere Weltl. Obrigkeit jedes Ohrts zugleich fleissig mitzusehen, und darüber mit Ernst zu halten«. Derefter følger bestemmelsen om konfirmationen, hvorom det hedder: »welches die Eltern anreitzen wird, dass sie desto fleissiger den Catechismum mit ihren Kindern treiben lassen«.

Det viste sig hurtigt, at hverken den tilsigtede skoleforbedring eller konfirmationen lod sig føre ud i livet ved hjælp af denne principklæring. I 1650 lykkedes det ganske vist at få reformeret skolevæsenet i Haderslev provsti efter de opstillede retningslinjer (herom nærmere s. 34 ff.), men det forslag til en skoleforordning⁶⁷ for hele den kongelige del af Hertugdømmerne, som Klotz indsendte i 1651, fik ikke kongens godkendelse. Forslagets punkter angående skolerne på landet er stort set identiske med de skolereformkrav, der blev fremført gennem hele det 18. århundrede: Alle børn skal gå i skole, og forældrene skal betale skolepenge, hvad enten børnene kommer i skole eller ej (faste naturalieydelse omtales ikke); fattigbørns skolepenge skal betales af kirken eller fattigkassen. Der skal føres registre over skolepligtige børn. Sognemændene skal sørge for, at der bygges sogneskoler og skaffes bolig til skolemesteren. Alle skolemestre skal antages med provsters og præsters billigelse. Degnene skal tillige være sogneskolemestre. Små børn skal gå i skole både sommer og vinter, større børn kun om vinteren (om sommeren skal de desuden hver søndag indfinde sig hos skolemesteren). I skolen skal børnene lære »fertig lesen vnd nach Notturfft schreiben auch rechnen«. Katekismen, salmer, Davids salmer, skriftsteder og bønner nævnes som læsestof. Skolegangen skal vare ved, til barnet kan læse godt og skrive lidt, kan hele katekismen og nogle bønner udenad og er blevet konfirmeret af præsten.

Beslutningen om tvungen konfirmation fik ikke tid til at slå rod, før Karl Gustav-krigene satte en stopper for dens gennemførelse. Nogle få steder gjorde man forsøg på at anvende den nye ceremoni, men inden længe gik konfirmationen igen af brug i de fleste sogne⁶⁸.

Det kan af spredte kilder konstateres, at også superintendenterne i de gottorpske distrikter arbejdede ihærdigt på at fremme skolevæsenet. Kirkeordningen for Åbenrå amt af 1598 med dens opfordring til at sende børnene flittigt i skole skyldes generalprovst Jacob Fabricius, og vi ved, at hans efterfølger og søn af samme navn med held søgte at få oprettet degneskoler i Tønder amt. I 1646 og 1648 fortsatte generalsuperintendent Johannes Reinboth dette arbejde i Tønder og Åbenrå amter. Desværre er det bevarede materiale for spinkelt til, at man kan bedømme, hvor omfattende eller originale deres reformer var. To væsentlige træk står dog fast: Fabricius og Reinboth havde amtmændenes støtte til deres bestræbelser, og de søgte overalt, i modsætning til hvad der skete i Flensborg amt – og oprindeligt i Haderslev amt – at gøre degnene til sogneskoleholdere. I sidstnævnte henseende var det dem, der viste udviklingen vej. Der blev derimod før 1660 ikke gjort forsøg på at indføre konfirmationen i det gottorpske område.

Haderslev provsti

Haderslev provsti egnede sig endnu bedre end Flensborg provsti til indførelse af en skoleforordning; her fandtes nemlig kun kongelige undersåtter, og de to østlige herreder, Haderslev og Tyrstrup, var relativt tæt bebyggede og prægede af velstand. Man tør derfor på forhånd regne med, at der på disse kanter har eksisteret et ikke ubetydeligt antal bondeskoler allerede ved det 17. århundredes begyndelse.

I 1649, få år efter at konfirmationens indførelse officielt var besluttet, foretog Klotz sin første visitats i Haderslev provsti. Da skolernes bedre indretning på én gang var forudsætningen for og formålet med konfirmationen, var det naturligt, at han først og fremmest havde sin opmærksomhed henvendt på skolevæsenet. Når Klotz først foretog sin visitats 13 år efter, at han var blevet udnævnt til generalsuperintendent, skete det, skriver han, »wegen vnerfahrenheit der denischen sprach«. Det er dog næppe hele forklaringen. Man lægger navnlig mærke til, at visitatsen blev foretaget umiddelbart efter, at Cai von Ahlefeldt havde ombyttet amtmandsembedet i Flensborg med det i Haderslev og i provstevakancen kort før Bonaventura von Rehefelds overtagelse af provstiet. De to skolereformatorer fra Flensborg, Klotz og Ahlefeldt, kunne altså i 1649 uhindret virke for deres planer.

I sin visitatsberetning af 16.7.1649 siger Klotz i overensstemmelse med motiverne for konfirmationens indførelse, at oprettelsen og opretholdelsen af gode skoler på landet er en hovedopgave, fordi »die Schu-

len gleich alss grundtseulen aller Gottsehligkeit sein, undt die Prediger an dem Einfeltigen Bawer Volck auff dem Lande mit Predigen Undt Examiniren Vergeblich Arbeiten wo sie ihren Catechismus zuvor nicht in der Kinder Schulen gefasset«. Præsterne bør derfor tilskynde til stadig skolegang enten med det gode eller ved at nægte unge, der ikke kan Luthers katekismus, alterens sakramente eller ægtevielse. Der bør ansættes en sogneskoleholder i hvert sogn, og lejede skoleholdere må kun tillades i landsbyer, der ligger mindst en halv mil fra kirken. Sådanne sogneskoleholdere skulle have »noget vist«, til hvilket alle sognets beboere, hvad enten de havde børn eller ej, skulle bidrage (1 skæppe korn pr. bolsmand og 3–4 skilling pr. kådner) under trussel om udpantning. Endvidere burde der bygges skolehuse og præsten hvert kvartal holde eksamen med skoledrengene (bestemmelsen gjaldt altså ikke for piger). Fattige drenges skolepenge burde med provstens samtykke betales af kirken. Endelig burde skolebørn på steder, hvor der slet ikke blev talt tysk, nemlig ved den jyske grænse (dvs. i Haderslev provsti modsat Flensborg provsti), ikke lære den tyske katekismus, men den danske.

Til at gennemgå de mange spørgsmål, Klotz havde berørt i sin indberetning, nedsatte kongen 30.8.1649 en kommission, bestående af Klotz og amtmand Cai von Ahlefeldt. Kommissionens betænkning (»Commissional-Schluss«), der bl. a. indeholdt Klotz' skoleforslag, blev godkendt af kongen og kundgjordes 29.8.1650⁶⁹.

De vigtigste bestemmelser i denne skoleforordning, navnlig den, at hver sogneskoleholder skulle sikres en fast indtægt, var overført fra den skoleforordning, som Klotz og Ahlefeldt i 1643 havde udstedt for Flensborg amt⁷⁰. Først i det forslag til en almindelig skoleforordning, som Klotz i 1651 indsendte til kongen, møder man et punkt om, at degnen tillige skal være sogneskoleholder, »weil die Einkunfften ess nicht leiden, dass die 2 Dienste zertheilet sein«⁷¹.

Det er meget muligt, at det er erfaringerne fra Haderslev provsti, der har bevirket, at Klotz optog bestemmelsen om foreningen af degne- og sogneskoleholderstillingerne i sit forslag. Samme år (25.7.1651) havde nemlig provst Rehefeld i Haderslev klaget over, at det var umuligt at få oprettet særlige embeder som sogneskoleholdere. I de små sogne kunne en sogneskoleholder ikke leve af de i forordningen af 1650 fastsatte bidrag, og i de store sogne nægtede de bønder, der boede langt fra kirken, at svare afgifter både til en degn, en sogneskoleholder, som de ingen som helst gavn havde af, og en skoleholder i deres egen landsby. I Haderslev provsti var det imidlertid ikke uden videre muligt at kombinere degne- og sogneskoleholderembederne, eftersom latinskolen i Haderslev, sådan som det også var almindeligt ved Kongerigets latinskoler, bl. a. i Ribe, i henhold til sin fundats af 1567 havde ret til

at besætte degnestillingerne i sogne, der lå inden for en radius af 2 mil fra byen (i praksis gik man endnu længere ud), med løbedegne. Rehefeld gjorde gældende, at løbedegne-institutionen både skadede de pågældende disciples studier og i høj grad var medvirkende til skolevæsenets forfald på landet (dvs. forhindrede oprettelsen af kirkeligt kontrollerede skoler) og bad om dens afskaffelse, så at man kunne skride til at forene degne- og sogneskolemesterembederne. Allerede 20.8.1651 opfyldte kongen Rehefelds bøn. Der skulle i hvert sogn beskikkes en sædedegn, der tillige skulle holde skole⁷².

Dermed var forbindelsen mellem latinskolen og provstiets degne imidlertid ikke afbrudt. Fundatsen af 1567 bestemte nemlig også, »at elever, der har besøgt denne skole og har studeret og har bragt det så vidt, at de bliver kendt dygtige til kirke- og skoleembeder, frem for andre skal forfremmes og beforders til embede i vort provsti og område«⁷³. At denne bestemmelse efterhånden blev tilsidesat fremgår af, at provst Fischer i 1734 ønskede det fastslået, at latinskolens disciple skulle foretrækkes ved degneembedernes besættelse, hvorpå amtmanden (von Vieregge) erklærede, at en sådan forskrift jo allerede fandtes i skolens fundats, og at den forekom ham højst billig, »wann tüchtige Personen daraus genommen werden können«⁷⁴. Den gamle regel er sikkert blevet fastholdt ved påvirkning fra Danske Lovs bestemmelse (1683) om, at degnene skulle være studenter. I overensstemmelse hermed begrundede provst Stichelius i 1710 sit ønske om at få en bedre degneadjunkt i Moltrup end den foreslåede: »wie es denn auch Ihrer Königl. Majestät allergnädigsten Anordnung in Dero Reiche gemäss, dass man literatos zu denen Küsterdiensten employren solle«⁷⁵. Kancelliet anbefalede derefter »Einen Literatum zu Küster daselbst, dem Herkommen nach (kancelliet kunne jo ikke påberåbe sig den kun i Kongeriget gyldige lov) zu verordnen und zu bestellen«. Den omstændighed, at Haderslev provstis degne i ældre tid for manges vedkommende havde været elever i den tyske latinske, forklarer, hvordan det kan gå til, at de fleste af de bevarede officielle skrivelser fra degnene i århundredet efter 1650 er skrevet på mere eller mindre godt tysk (f. eks. Åstrup ca. 1675 og 1724, Magstrup ca. 1722, Stepping 1699, Vedsted 1732)⁷⁶.

Så snart provst Rehefeld havde fået tilladelse til overalt at indsætte skoleholdende sædedegne, tog han, sammen med amtmanden, fat på at føre skoleforordningen ud i livet. De direkte beviser herfor er dels tre skrivelser fra ham, dels og navnlig kirkeregnskabsbøgernes vidnesbyrd. De tre bevarede skrivelser gælder sogne, hvor der gjorde sig særlige forhold gældende, og viser derfor i små glimt nogle af de mange vanskeligheder, øvrigheden stødte på. I kraft af det ene dekret fik Gammel Haderslev i 1651 sin egen skole »also dass die Kinder da-

selbsten nur beten, lesen, und den Catechismum lernen«; skrivning og regning skulle de lære hos den tyske skrive- og regnemester i Haderslev. Til gengæld slap sognets indbyggere med den halve rugydelse til deres skolemester (deggen holdt ikke skole)⁷⁷. – Et visitatorialdekret fra samme år gjaldt skoleforholdene i Skodborg sogn. Her havde de adelige undersætter (under Trøjborg) hverken sendt deres børn i skole eller leveret skoleydelse. Visitatorerne pålagde dem nu, under trussel om eksekution, at rette sig efter skoleforordningen, »in betrachtung, dass solch Schul-Wesen die jurisdictionem Episcopalem betrifft, als welche der hohen landesfürstlichen Obrigkeit, Ihrer Königl. Majestät zu kömt«⁷⁸. – Det tredje dokument (fra 1655) er et brev fra Rehefeld om skoleforholdene i Bjert sogn (Tyrstrup herred). Han pålagde degnen enten at opgive sit håndværk og nolde skole eller at overlade skoleholdet til en egnet person. For skolekornet var degnen forpligtet til at undervise i at læse, bede og kende katekismen, mens han skulle have særlige skolepenge for at lære børnene at skrive og regne⁷⁹.

Kirkeregnskabsbøgenes⁸⁰ magre, men overbevisende vidnesbyrd består i de mange bevillinger til dækning af fattige børns skolepenge. I tiden fra 1651 til 1657 (under krigen blev bøgerne slet ikke ført) blev der betalt skolepenge for fattige børn i 17 sogne af provstiets 31 sogne (fra 2 sogne – Hoptrup og Vonsild – findes ingen oplysninger). Forholdet bliver endnu gunstigere, når man betænker, at 9 af provstiets sogne var annexsogne uden degn, og at selv 2 af disse findes blandt de 17 bevilgende sogne. I 10 sogne (17 tilfælde) betegnes læreren som skolemester, et tegn på, at degnene i almindelighed ikke holdt skole (således i Bjert). Det viste sig dog inden længe, at den smukke bestemmelse om gratis skolegang for fattigbørn ikke kunne føres ud i livet: mellem 1653 og 1656 var der kun 4 kirker, som betalte skolepenge for fattige børn.

Skoleforordningen af 1650 kom alligevel på mange måder til at spille en såre betydningsfuld rolle for skoleudviklingen i Haderslev provsti. Gennem et århundrede var den således embedsmændenes rettesnor ved ordningen af skolesager i provstiet. 1676 (og igen 1721)⁸¹ indskærpedes det, at degnen (og skoleholderen) i Åstrup skulle lønnes i henhold til den kongelige konstitution, 1677⁸² bestemtes det, at der i Bjert skulle ydes faste skolebidrag i korn og penge »som før krigen«. 1695 skete det samme »i henhold til den kongelige forordning« i Stepping, 1704⁸³ fastslog overretten i Glückstadt, at skolevæsenet i Vedsted sogn skulle indrettes efter forordningen, i 1745⁸⁴ nævnes forordningen i et tingsvidne, der bestemmer skoleindtægterne i Kastvrå, og fra Stepping kendes et dekret fra 1757⁸⁵, der pålægger bolsmændene at yde korn til læreren og kirken at betale skolepenge for de fattige børn.

Efter indberetninger fra 1760 og 1761 at dømme blev forordningens hovedbestemmelse om alle indbyggernes pligt til at yde bidrag til skolemesterens løn i stort omfang ført ud i livet i Tyrstrup herred, i nogle tilfælde i Haderslev herred, men slet ikke i Gram herred (se s. 70). Også bestemmelsen om oprettelse af sogneskoler var blevet opfyldt bedst i Tyrstrup herred (10 af provstiets 15 sogneskoler fandtes i dette herred). Af provstiets 49 skolelokaler var i 1760 kun 5–6 anbragt i degnehuse, og i Tyrstrup herred havde 7 af sogneskolerne lokaler i kirkernes våbenhuse (se s. 66). Disse data berettiger følgende slutninger: Et byggeri af sogneskoler i henhold til forordningen fandt ikke sted. I Tyrstrup herred tog man til takke med våbenhusene, hvor løbedegnene sikkert havde læst katekismen med børnene forud for 1651. Forklaringen på, at så få af skolestuerne var indrettet i degnehuse, må søges i, at skolerne var ældre end sædedegnenes embeder. I Haderslev herred formåede skoleforordningen næppe at rokke ved de allerede bestående bondeskoler eller at forandre bøndernes traditionelle måde at aflønne skoleholderne på. I Tyrstrup herred fandtes der derimod næsten ingen faste skoler før 1650 (dette gælder navnlig den nordlige del); her fik den Klotz-Ahlefeldtske forordning størst direkte betydning: både de mange sogneskoler og det udbredte system med faste kornydelse til skoleholderne må skyldes den. I Gram herred, hvor indbyggerne var fattige og afstanden mellem byerne stor, slog forordningen slet ikke rod. De forhåndenværende oplysninger gør det sikkert, at et nogenlunde stabilt skolevæsen i dette herred først er opstået i det 18. århundrede (se s. 67).

Som nævnt opfattede Klotz skolerne som »grundsøjlerne for al gudsalighed«, uden hvis hjælp præsterne arbejdede forgæves med »det enfoldige bondefolk«. For ham var grundskavanken ved de skoler, han forefandt i provstiet, at der ikke eksisterede en eneste sogneskole, hvor børnene blev ordentlig informeret i katekismen⁸⁶. Han konstaterede i sin visitatsberetning fra 1649, at bondebefolkningen manglede sans for katekismusundervisningens nødvendighed: »die Leute auff dem Lande erzeigen sich dazu Mehrentheilss Vnwillich«.

I (den danske tekst af) forordningen af 1650 udtalte Klotz, hvad der var kirkens hensigt med skolemesterens arbejde: »underviise Børnene, og lære dennem deris Catechismus«, og da det afgørende var katekismens forståelse, hed det som sidste og afgørende punkt: »skal icke den tydske Catechismus, hvilcken de ikke forstaae, men dend Danske Børnene forlæses«⁸⁷. Denne meget citerede sætning forudsætter, at man da, i hvert fald i et vist omfang, anvendte tyske katekismer ved undervisningen. En rimelig forklaring på dette fænomen er vel, at de tyskskolede løbedegne fra Haderslev, som kunne Luthers lille katekismus udenad på originalsproget, ved søndagens undervisning har søgt

at indterpe dens tyske sætninger i bønderbørnene. Ønsket om at få en dansk katekismus, som børnene kunne forstå, må være udgået fra præsterne, ikke fra bønderne, der sikkert intet har haft at indvende mod, at katekismens kraft fremtrådte på øvrighedens og Luthers sprog (om forståelse var der jo ikke tale). Fremtidig skulle altså den danske oversættelse af Luthers lille katekismus bruges i provstiets skoler.

Den katekismusforklaring, »Theologia catechetica oder Unterweisung zur Gottseligkeit«, som provst Rehefeld lod trykke i 1651, var da heller ikke tænkt som skolebog, men først og fremmest som et hjælpemiddel for provstiets præster, selv om de »kristelige husfædre« efter luthersk tradition var nævnt på titelbladet.

Rehefeld var sakser og havde i nogle år, før han kom til Haderslev, været provst i Glückstadt. I Holsten havde han til brug for sine overhøringer under visitatserne forfattet en katekismusforklaring, idet han havde konstateret, at »det enfoldige folk« ganske vist kunne fremsige katekismen, men gjorde det uden at forstå, hvad de selv sagde. Når han nu lod teksten trykke, skrev han i forordet, skyldtes det opfordringer fra Haderslev provstis præster, der savnede et hjælpemiddel ved den examen catecheticum, som de ifølge Rendsborg-synodens beslutning i 1650 skulle holde i kirken hver 4. uge, især med de unge⁸⁸. Først i den formaning til præsterne, der afslutter bogen, hentyder Rehefeld til skoleforordningen. Øvrigheden, skriver han, har anordnet »dass nicht nur an allen Ohrten Schulen / den Catechismus zu lernen / auffgerichtet / sondern auch alle Monaten ein Catechismus examen angestellet worden«.

I denne henvendelse til præsterne formuleres ortodoksiens opfattelse af katekismustilegnelsens betydning med al tænkelig skarphed: »Denn wie die wahre Erkänntniss Gottes und seines Willens ein Stück des seligmachenden Glaubens ist: Also ist die Unwissenheit unter dem Unglauben / so die Menschen verdammet / begriffen«.

Selve forklaringens tekst er tosproget: på venstre side er trykt den tyske original, på den højre en dansk oversættelse. Dette er sket, skriver Rehefeld, for at de, der ikke forstår tysk, også kan være tjent med den, og »for at jeg kan blive øvet i deres sprog, blandt hvem jeg skal forvalte mit embede«.

Spørgsmålene kunne besvares med den lille katekismus' ord, og i bevisførelsen anførtes ikke alene skriftsteder, men også salmer, som den jævne mand kendte fra kirken.

Dette folkelige præg skaffede med tiden Rehefelds katekismusforklaring indpas hos mange andre end præsterne, og da Haderslev provsti i årene efter 1651 forsynedes med sædedegne, af hvilke adskillige havde været disciple i Haderslev latinskole, blev den grundbogen for katekismusundervisningen i provstiet. Allerede i 1656 kom den i et

nyt, næsten uændret oplag, og fra 1693 til 1702 kendes flere i Kongeriget trykte udgaver af den danske tekst alene, et sikkert tegn på, at Rehefelds katekismus også blev anvendt nord for Kongeåen. I Haderslev provsti var den stedvis i brug lige til 1734, da den i Vonsbæk sogn blev afskaffet til fordel for v. Stöckens katekismus⁸⁹.

Tønder og Åbenrå provstier

I de gottorpske amter, Tønder og Åbenrå, udfoldede superintendenterne Jacob Fabricius den yngre (1640(1622)–45) og Johannes Reinboth (1645–73) bestræbelser for at få indrettet sogneskoler. De var i Nord-slesvig nogle år tidligere på færde end Klotz, men når deres arbejde for skolen her omtales efter reformen i Haderslev provsti, er det delvis, fordi Klotz' virke i Flensborg amt må have virket inspirerende på dem, men navnlig, fordi skoleforordningen af 1650 fik særlig stor betydning, både i tid og rum (afskrifter af den ligger rundt omkring i de slesvigske arkiver).

En skoleforordning for disse amter, svarende til de Klotz-Ahlefeldt'ske for Flensborg og Haderslev provstier, kendes ikke og har næppe eksisteret. Derom vidner følgende sætning fra et brev, som pastor Mathias Friis i Abild (Tønder herred) ca. 1652 sendte til myndighederne om skoleforholdene i sit sogn: »Massen denn bey vorgehenden Visitationibus von E. Fürstl. Drl. Sel. Superintendenten Eine solche Anordnung vor diesem Mündlich gemachet worden«; hvad indholdet af Fabricius' befalinger angår, kan Friis derfor kun henvide til provstens testimonium herom. I andre breve⁹⁰ (fra 1648, 1652 og 1665) omtaler han gang på gang salig superintendentens reform: »ein gewisse Christliche Disposition . . . wie vom Sel. Superintendenten in der Nachbarschaft angeordnet«, og han ønsker den »im Ampte Tundern gemachte anordnung« indført også i Abild. Om reformens indhold hedder det, at salig generalsuperintendenten har »hin und wieder im Tunderischen Ampte« anordnet, at forældrene skal sende børnene i skole sommer og vinter og betale gebyr til skolemesteren (i Abild ville Friis have ydelsen sat til en skæppe rug eller 8 skilling pr. bolsmand). Heraf og af de øvrige bevarede oplysninger fremgår, at Fabricius søgte at få indført skolepligt og helårsskoler med degnen som skolemester. De faste skoleafgifter af alle sognemænd blev dog kun undtagelsesvis til noget. Reformens mål var det samme kirkelige som i Haderslev provsti: udvidet katekismusundervisning på basis af læsning. Degneskolen i Ensted blev således i 1646 oprettet for at ungdommen kunne blive undervist i katekismen, og i kaldsbrevet for Ensted-degnens søn og medhjælper fra 1666 pålægges det denne at undervise børnene i at bede, læse og kende katekismen⁹¹.

Desværre synes der ikke at være bevaret vidnesbyrd om skolegrund-

læggelser og -udvidelser fra Fabricius den yngres dage. Den typiske udvikling henimod en sammensmeltning af skolemesterens bestilling med degneembedet kan skimtes i Ravsted i Slogs herred (se s. 27)⁹². I 1646 gav amtmanden i Tønder og junkeren på Søgård sognemændene i Ensted (Lundtoft herred) besked om at skaffe degnen bolig, så at han kunne holde skole ligesom andre degne. Ved lodkast bestemtes, at degnehuset skulle ligge i Røllum⁹³. I nabosognet Uge (også i Lundtoft herred) ser det ud til, at degnen har holdt skole fra omkring 1650⁹⁴.

Fra Abild sogn (Tønder herred) er bevaret en række aktstykker om degneskolens oprettelse. Da det billede, de giver af vilkårene for den kirkelige skolereforms gennemførelse, kan anses for at være tidstypiske, fortjener det at gengives i hovedtrækkene: Degnebestillingen var som i andre små sogne forenet med præsteembedet, og præsten lod sin karl udføre degneforretningerne. For at forbedre skolen antog pastor Friis nu den lejede skoleholder som degn⁹⁵ og fik med stort besvær sognet til at bygge et lille degnehus. Hvor ilde lidt præsten derved gjorde sig, fremgår af, at han så sent som i 1665 skriver, at skolehuset omtales med så grove ord, at han ikke tør gentage dem. I 1648 tog Friis fat på at indføre Fabricius' »anordning« i sit sogn. En aftale af 10.6.1648 mellem ham og sognemændene bestemte, at børnene skulle holdes flittigt i skole, indtil de kunne deres børnelærdom; først efter en prøve hos præsten måtte de sendes til skrifte. Striden mellem præsten og menigheden blussede for alvor op, da han også ville have den til at gå med til, at der skulle holdes sommerskole for de små børns og degnens egen skyld. Til den skulle nemlig hver bolsmand svare en skæppe rug eller 8 skilling, foruden at der skulle betales de sædvanlige ugepenge; til gengæld måtte degnen ikke tage arbejde ved siden af. Ganske vist fik pastor Friis 10.1.1649 en aftale om sommerskolen i stand, og den blev 17.12. samme år ratificeret af amtmanden, men da sognemændene nægtede at sende deres børn i skole, måtte han i 1652 appellere til hertugen og bede om dennes konfirmation af aftalen. Den fyrstelige bekræftelse fulgte 30.3.1652, men bolsmændene forstod at holde sig skadesløse og nægtede at lade præstegården sætte i stand. De riberhusiske undersætter i sognet anlagde tilmed sag imod ham. I 1665 måtte Friis igen bede om hertugens bistand. Han havde da skaffet sit sogn en fast degn og skolemester, sikret denne et beskedent, fast salær og fået opført et skole- og degnehus, men skolegangen var ikke blevet bedre: »Und sint die Meisten so gahr obstinat, dass aller Fürstl. Ordnung und befehle ungeachtet, Sie Ihre Kinder zur Schule zu halten durchauss nicht zu bereden stehen«⁹⁰.

Da bønderne selv havde indrettet en skole, før præsten tog fat på sine reformer, kan deres obstinate indstilling ikke skyldes uvilje mod at sende børnene i skole i det hele taget, men nok fjendtlighed mod

øvrighedens indblanding i skolevæsenet, afvisning af de nye krav og byrder, og vel også manglende forståelse for en skole, hvor børnelærdommen blev sat over alt andet (i 1648 erklærede Friis misbilligende, at nogle af bønderne ikke havde noget imod at betale store penge til en privat skole).

Takket være en interesseret præsts optegnelser kender man for Åbenrå provstis vedkommende reformarbejdet 1648–50 i et enkelt sogn og et dekret fra 1650 om oprettelse af degneskoler og nedlæggelse af alle bondeskoler i amtet. Knud Bruun, der var præst i Øster Løgum 1641–88, har efterladt sig en udførlig beretning herom, ledsaget af afskrifter af de pågældende aktstykker⁹⁶. Under sin visitats i Øster Løgum 30.9.1648 konstaterede Reinboth, at degnen ikke holdt skole, »hvorpaa Superintendenten suarede oc sagde: At der nu oc herefter i fremtiden endeligen skal holdes Skole her i Sognet, saa vel som ogsaa udj it huert Sogn udj det gandske Ampt, derom han . . . anloffuede selff at tale meth Amptmanden till [Aa]benraa, at saadant (met Guds Hielp) skulde haffue sin [frem]gang«.

Efter at amtmanden (J. Fr. v. Winterfeld) havde formanet sognrepræsentanterne, enedes man om, at hver mand skulle give degnen 1 skæppe rug, og i 1650 bestemte et dekret fra amtmanden, at bolsmænd og kådnere desuden skulle give henholdsvis 8 og 3 skilling til degnen. Med amtmandens og provstens, Georg Hübschmanns, vilje og samtykke antog degnen (Eb Lauritzen) så for et halvt år Peder Nielsen fra Grarup som skoleholder, og »den 20. Novemb. udj dette 1649 Aar« begyndte han sin undervisning.

Det viste sig, at der kun mødte »nogle faa Børn«, eftersom de fyrstelige undersætter i Rugbjerg, Hjarup og Hovslund og de kongelige i Genner ikke ville sende børnene til Løgum, men beholde deres egne skolemestre. Påbud fra amtmand von Winterfeld om nedlæggelse af alle bondeskoler (»klipskoler«) i sognet, støttet af amtmand von Ahlefeldt i Haderslev for Genners vedkommende, hjalp ikke, selv om Genners indbyggere måtte love, at de ville bygge deres eget skolehus og holde en dygtig skolemester.

Amtmand von Winterfeld holdt imidlertid fast ved de af superintenden opstillede skoleprincipper. Et amtsdekret af 26.12.1650 forbød alle klipskoler i hele amtet og erklærede, at hver degn var forpligtet til at holde skole enten personlig eller, hvis han ikke var i stand hertil, ved på egen bekostning at antage et dygtigt menneske dertil.

Skoleforskrifternes skæbne efter 1660

Karl Gustav-krigene efterlod et frygteligt hærget land. I 1660 henvendte »de få tilbageværende undersætter i Åbenrå amt« sig til hertugen om hjælp. Kun det afsidesliggende Løjt var sluppet nogenlunde

gennem krigen, skrev de. I Øster Løgum sogn beregnes folketallet for 1650 til 650; i 1661 var det dalet til 400, og først omkring 1700 var folketabet dækket her. Værst medtaget var herrederne nord og syd for Kongeåen (Andst, Malt, Gram og Frøs). Her var mennesketabet 1659-60 mindst 73 %, men snarere 80-90 %. I disse egne var man endnu i 1769 langt fra nået op på folketallet i 1657. Alt i alt led egnene ved kysterne mindre end midtlandet. Om krongodset i Haderslev amt vides, at mindst 90 % af bøndergodset stod øde i Frøs og Gram herreder, henvend halvdelen i Hviding og Tyrstrup herreder, 40 % i Haderslev herred⁹⁷.

Efter 1660 var det for lange tider forbi med landets velstand. Mangelen på arbejdskraft førte på alle godser til øget hoveri og stavnsbånd; både på Sundeved og på Gram gods rådede fra nu af livegenskab.

Under disse forhold, der befolkningsmæssigt, økonomisk og socialt var lige mørke, måtte alle skolereformer, der krævede økonomiske ofre af befolkningen, være uigennemførlige. Spørgsmålet er så, hvordan det gik med de forandringer, myndighederne havde gennemført på det skolemæssige område før 1660.

I *Haderslev provsti* fortsatte kun Halk kirke også i 1660'erne med hvert år at betale skolepenge for fattige børn; i nabosognet Øsby (ligesom Halk langt mod øst i Haderslev herred) skete det samme i nogle få år. Af kirkerne i Tyrstrup herred ydede kun to (Aller og Stenderup) et enkelt år dette tilskud; i Gram herred gav ingen kirker noget til skolerne. Da Christopher Krahe i 1673 afløste Bonaventura von Rehefeld som provst, blev der gjort et forsøg på at genoplive denne længe forsømte bestemmelse i skoleforordningen, men selv om antallet af de kirker, som i 1670'erne ydede dette bidrag, derved steg til 16, var der efter 1675 kun 4 kirker, som nu og da støttede fattigbørnene, deriblandt navnlig Øsby og Moltrup. Forklaringen på, at det nye forsøg på at få kirkerne til at betale, slog fejl, er sikkert både befolkningens almindelige fattigdom og de nyoprettede degneskolars forfald. Med de nævnte få undtagelser opretholdt bønderne nu igen, landsby for landsby, de skoler, de ville have, uden nogen indblanding fra myndighedernes side. Øvrighedens og specielt provst Krahes bestræbelser gik derfor navnlig ud på at få genoprettet degneskolerne. I Vilstrup går degne- og sogneskolehuset tilbage til 1670⁹⁸. I 1676 og 1680 bestemte amtsdekreter, at degnene henholdsvis i Åstrup og Stepping, der tillige var skolemestre, skulle have kornleverancer i henhold til skoleforordningen. Præsten i Bjert ønskede i 1672, at den derværende skoleholder (der ikke var degn) måtte blive forsynet med bestalling og få skolestue og seng hos degnen; kornleverancerne burde indrettes som før krigen⁹⁹. I Halk opførtes et skolehus for degnen i

1682 eller 1683¹⁰⁰. Som man ser, gælder ingen af disse oplysninger det krigshærgede Gram herred. Det er betegnende for situationen i disse efterkrigstider, at amtmændene var ganske passive i skolesager.

I *Tønder amt* klarede de tidligere oprettede degneskoler sig godt gennem krigsårene. Alle sogne i Slogs og Tønder herreder var ved krigsudbruddet forsynede med degneskoler. I efterkrigsperioden øgedes antallet af degneskoler kun med to, begge i Lundtoft herred, i Holebøl og Uge sogne. I 1680 byggedes et skolehus i Stubbæk i Ensted sogn, og i 1687 flyttede degnen hertil¹⁰¹. I Uge blev der i 1692 bygget et skolehus til degnen¹⁰². Om oprettelsen af degneskolen i Holebøl ved man lidt bedre besked: I 1662 bekræftede provsten valget af Jes Matthiessen fra Blans til degn og skolemester i Holebøl. Han skulle undervise børnene ikke alene i katekismen og læsning, men også i skrivning og regning. At skolen ikke tog al hans tid, fremgår af, at han holdt kro i næsten hele sin embedstid. Det var meningen, at Jes Matthiessen skulle have været sogneskoleholder, men i 1686 oplyste præsten, at det ikke var lykkedes ham at virkeliggøre påbudet herom. To år senere fik man imidlertid overinspektøren på Gråsten, der var øvrighed for halvdelen af sognets beboere, til at støtte sogneskolens oprettelse, og det er rimeligt at antage, at der snart efter er blevet bygget et skolehus for degnen (Jes Jessen, en søn af Jes Matthiessen, overtog embedet i 1690)¹⁰³.

I *Åbenrå amt* blev amtmænd von Winterfelds forbud af 1650 mod alle »klipskoler« i amtet ikke realiseret før 1660, og efter 1660 var det selvfølgelig en utopi at få det overholdt. Det blev alligevel generelt gentaget 1662, og fra tiden frem til århundredskiftet er der bevaret en række amtsdekreter – fra 1667, 1675, 1687 og 1691 – der forbyder indbyggerne i Hjordkær sogn at have klipskoler, åbenbart alle uden den tilsigtede virkning¹⁰⁴. Derimod ser det ud til, at degnene eller deres substitutter i tiden efter 1650 i stigende grad har lagt sig efter at holde skole: Herom vidner den sogneskoleordning for Øster Løgum, som pastor Bruun optegnede i 1660, og oplysningen om, at degn Peter Hindrichsen i Hjordkær i 1675 på egen bekostning havde indrettet »ein besonder Cammer vor die Kinder«.

Tanken om tvungen konfirmation synes at have holdt sig levende i Åbenrå provsti i hele denne mørke tid, og den må have bidraget til degneskolernes oprettelse og opretholdelse på denne krigshærgede egn. For Øster Løgums vedkommende har pastor Bruun i 1660 »aff Øffuerigheds Forordninger« uddraget de i dette sogn gældende bestemmelser for konfirmationen eller i hvert fald for en højtidelig overhøring i kirken, og der er her fra 1650 bevaret en årlig fortegnelse over de unge, der har opsagt deres katekismus¹⁰⁵. Provst Arnkiel påstod en menneskealder senere, at hans forgænger, provst Hübschmann, havde konfirmeret i

Åbenrå by, »gleichwie in den landkirchen desselbigen ampts zu der Zeit geschehen«¹⁰⁶. I de sogne, hvor konfirmationen blev indført, forudsatte den (helst degnens) katekismusundervisning i sogneskolen. Det hedder da også i pastor Bruuns samling af de for Øster Løgum gældende forordninger i 1660: »Skal der holdis i Lügum, som i Kierckebyen, en allmindelige god Sogen-Skole, til huilcken Forælderne uden all Forsømmelse jo fliteligen skulle holde deris Børn, at de kunde lære deris h. Catechismi 5 Houitstycker med Forklaringer Etc«. »Vden Huilcken Skole en Guds Ords tiener vdj sit Embede arbeider flux forgæuis«.

En styrkelse af degneskolerne må den på Arnkiels initiativ i 1682 besluttede obligatoriske indførelse af konfirmationen i Åbenrå provsti have medført¹⁰⁷. Vi har Arnkiels ord for, at han i 1689 ved sin visitats i Åbenrå provsti overalt fandt »Catechismus- und firmungs-examen im erwünschten stande«¹⁰⁸, og vi tør deraf slutte, at degnens skoleundervisning var kommet i stand.

Konfirmationens endelige indførelse

Klotz og Ahlefeldt havde forsøgt med en enkelt kraftanstrengelse at få skabt et øvrighedskontrolleret skolevæsen. Erfaringerne viste, at statsmagten ikke var i stand til at bryde bøndernes modstand mod denne uønskede forandring. I de hundrede år mellem 1660 og 1760 gør derfor den kongelige regering ingen, og den gottorpske regering kun et enkelt, fejlslagent, forsøg på at dirigere skolevæsenet i de nordslesvigske amter. I hele denne lange periode er det som regel kun gejstligheden, der, i kraft af sin store autoritet, kan påvirke skoleforholdene udefra.

Kirkens fomyede arbejde på at få den tvungne konfirmation praktiseret blev derfor en indsats af stor betydning for skolens udvikling. I det glyksborgske hertugdømme indførtes konfirmationen allerede i 1674 (se s. 46), og i Åbenrå provsti i 1682 (se ovenfor). Af afgørende betydning blev de mangeårige bestræbelser, som Arnkiel udfoldede i denne retning. 1685–89 virkede han for reformen i den gottorpske del af Holsten, og i 1693 førte han sin kamp til sejr, idet konfirmationen da blev obligatorisk i hele den gottorpske del af Hertugdømmerne. To år forinden, i 1691, havde en synode i Rendsborg indskærpet konfirmationens nødvendighed i den kongelige del¹⁰⁹. Den faktiske indførelse af konfirmationen skete først adskilligt senere, i Tønder provsti ikke før begyndelsen af det 18. århundrede, og i Haderslev provsti var konfirmationen måske først almindelig i 1730'erne¹¹⁰. Vor viden herom er overordentlig ringe.

Skoleforordninger for hertugdømmerne Glyksborg og Nordborg

Kun i to nordslesvigske områder regulerede statsmagten så tidligt som

i 1670'erne med held skolevæsenet. Det skete i de to små fyrstendømmer Glyksborg og Nordborg, hvis hertuger i de trange tider efter Karl Gustav-krigene, da skolevæsenet overalt stagnerede, ganske overraskende viste stor interesse for kirke og skole. Overraskende, også fordi deres omsorg for skolevæsenet stod i skarp modsætning til deres øvrige fremfærd over for bønderne. Navnlig de glyksborgske hertuger havde nedlagt adskillige landsbyer for at oprette eller udvide deres hovedgårde, og de hævdede hårdhændet livegenskabet. Dertil kom, at disse landsdele direkte havde været inddraget i krigsbegivenhederne, og at i hvert fald Broager havde lidt frygteligt¹¹¹. Forklaringen på hertugernes uventede omsorg for skolevæsenet er uden tvivl, at de af dynastiske grunde lagde afgørende vægt på at demonstrere deres kirkehøjhedsret, ikke mindst efter enevældens indførelse i Danmark. Det er betegnende, at gejstligheden i de to små hertugdømmer kun spiller en tjenende rolle ved forordningernes udstedelse og gennemførelse.

Hertugen af *Glyksborg* måtte være interesseret i at hævde sine rettigheder over for sine stærke og talrige medbejlere: kongen, der ikke anerkendte hans kirkehøjhedsret på Ærø, og de forskellige godsejere, som rådede over mange undersåtter i det glyksborgske distrikt på Sundeved¹¹².

Da den glyksborgske hofpræst Henning Petersen i 1664 blev udnævnt til provst, fik han pålæg om på sine visitatser at sørge for det forfaldne skolevæsens forbedring¹¹³, og dette arbejde må have været kronet med held, siden der 10 år senere, den 14.8.1674, kunne udstedes en glyksborgsk skoleforordning. Da man i de glyksborgske sogne på Sundeved allerede havde et reguleret skolevæsen ved århundredets begyndelse, kunne konfirmationen her ved lov gøres betinget af forudgående skolegang (i det kongelige og gottorpske dele af Slesvig indførtes denne bestemmelse ikke). Skoleforordningen rummede i øvrigt følgende hovedbestemmelser: Når børnene var 6 år gamle, skulle forældrene efter skik og brug sørge for, at de blev indskrevet, og fra da af og indtil børnene var 10 år gamle, skulle der hvert år, hvad enten børnene gik i skole eller ej, betales de sædvanlige skolepenge til skolemesteren. Skolepligten skulle vare ved ud over det fyldte 10. år, hvis et barn ikke var tilstrækkeligt undervist i at læse og skrive, men især i at bede og i at kunne katekismen. Til skoleundervisningen føjede sig egentlige (om sommeren månedlige) katekisationer i kirken. Når børnene var blevet gamle og forstandige nok og kunne den kristelige læres hovedstykker, skulle de konfirmeres (almindeligvis i 11–12 års alderen)¹¹⁴.

Fra slutningen af det 17. århundrede stammer skolehusene i Broager, Skelde og Ullerup¹¹⁵. Skolen i Blans i Ullerup sogn er næppe meget yngre¹¹⁶. Om bondeskoler haves så godt som ingen oplysninger. (I et

kaldsbrev for Christian Lorentzen til degne- og skolemesteradjunkt i Broager (1697), hedder det, at han skal undervise de nærboende børn fra deres 7. år, men de fjernereboende først »wenn sie in den privat-schulen einen zimblichen Anfang im Lessen gemachet«¹¹⁷.

Degne- og skoleholderstillingerne var forenede på samme hånd i Sottrup og Ullerup og sikkert også i Nybøl. I Broager var derimod embedet som degn og organist adskilt fra skoleholderstillingen¹¹⁸. Fra 1715 var skoleholderen her tillige tingskriver¹¹⁹. Der er ikke bevaret klager over, at skolemestrene ikke fik udbetalt deres skolepenge, og det er derfor sandsynligt, at den hertugelige skoleforordning er blevet overholdt på dette punkt. Også de påbudte skolelister er åbenbart blevet ført regelmæssigt; skolemesteren i Blans oplyste i hvert fald i 1757, at han ved sin overtagelse af embedet i 1728 havde fået overrakt et register over børnene, dateret 1727, og at en sådan liste siden årligt var blevet revideret ved hjælp af sognets to præster og 4–5 af byens ældste mænd¹²⁰.

To ting er bemærkelsesværdige, hvad de hertugeligt kaldede degnes og skolemestres kundskaber angår: de skulle, foruden i religion, læsning og skrivning, også kunne undervise i regning¹²¹, uanset at skoleforordningen ikke krævede undervisning heri, og de røber meget gode kundskaber i tysk. Degn Asmus Jessen i Ullerup sendte som 60-årig i 1690 hertugen et bønsskrift for at opnå, at en af hans sønner måtte efterfølge ham. I den anledning medsendte han følgende glyksborgsk patriotiske digt:

»Glücksburgk, Groser Gott, erhalt,
Lass mein gnädigst' Herrschaft blühen,
Über Sie mit gnaden walt,
Kein Beschwerde lass Sie mühen,
Schütze was da Fürstlich heist,
Benedei durch deine Hand,
Und schaff' alles wie du weist,
Ruh' und Fried' in Ihrem Land,
Groser Gott, vernim mein Bitt,
Kom! und thue Erhörung mit«.

En lignende omsorg for kirke og skole som i de glyksborgske sogne finder man på *Nordals* i hertugslægten Pløn-Nordborgs tid (1676–1729), da Odense-bispens rettigheder her var suspenderede. I en skoleforordning af 22.10.1676, udstedt af hertug August lige efter erhvervelsen af kirkehøjheden, og før han nogen sinde havde været i Nordborg¹²², befalede han, at »auch in denen Kirch-Spielen gewisse Schuelen gebäuet und tüchtige Schulmeister und Kinder Lehrer darzu bestellet werden sollen« og lod kirkerne yde bidrag til skoleholdernes af-

lønning¹²³. Dermed havde hertugerne sikret sig kontrollen med skolerne og samtidig skaffet disse faste skoleholdere.

Når årstiden var skredet så langt frem, at børnene kunne undværes hjemme, skulle både drenge og piger over 7 år gå i skole og lære at bede og læse, »so viel als zu seinem Christentumb notig«. Før de unge måtte gå til skrifte og nadver, skulle de bestå en eksamen i den nødvendige kristendom. En hertugelig forordning af 2.12.1680 indskærpede denne katekismuseksamen og fastsatte samtidig, at børnene kunne tages ud af skolen, når forældrene havde brug for deres arbejdskraft og mente, at børnene havde lært religion nok, og når de havde bestået en prøve hos præsten og fået en attest af ham¹²⁴.

Skolehusene i de to hovedsogne på Nordals, Nordborg og Egen, skyldte hertugerne deres oprettelse. Latinskolen i Nordborg blev bygget af hertug August (1676–1699), og skolen i Holm var indrettet i et gammelt herskabskåd, senest i 1688, da provst Christian Brandt stiftede et legat på 200 mark til bedste for fattige børns undervisning i kristendom¹²⁵. Skolehuset i Dyndved kan føres helt tilbage til 1639, da indbyggerne af hertug Frederik, af den ældre nordborgske linie, fik foræret en grund til en skole for Egen sogn her; huset brændte i 1674, men blev med kirkens støtte genopført i 1676 og benyttedes lige til 1803¹²⁶. Skolen i Elstrup stiftedes, ifølge en præsteindberetning fra 1736, af enkehertuginde Eleonora, der 1659–81 boede på Østerholm slot¹²⁷, og som skænkede et skattefrit kåd til dette formål. Fra 1679 betalte Egen kirke skolepenge for fattige børn til skolemestrene i Dyndved og Elstrup¹²⁸.

I de tre andre nordalsiske sogne (Oksbøl, Svenstrup og Havnbjerg) havde bønderne selv indrettet skolerne. I skolehuset i Broballe fandtes sogneskolen for Oksbøl sogn; ifølge en indberetning i 1736 fik skolemesteren her fra 1682 skolepenge for fattigbørnene af kirken. Svenstrup sogn var i 1736 ligelig delt mellem de to skoler i Svenstrup og Stevning. Begge skoler var bygget af bønderne: i Svenstrup en stue, der var tilbygget degneboligen, i Stevning et hus på 7 fag (1739¹²⁹). Skolen i Stevning eksisterede allerede i det 17. århundrede¹³⁰, og skolen i Svenstrup er vel sagtens ældre end den. Skolen i Havnbjerg adskilte sig fra de andre i herredet ved ikke at være befriet for afgifter. Forklaringen er nok den, at skolen blev oprettet af bønderne uden øvrighedens indblanding; i 1794 hed det i en indberetning fra provst Fangel til biskoppen, at skolen før 1767 i mange år havde været arvelig i én familie¹³¹.

Ærø var i slutningen af det 17. århundrede delt mellem hertugslæggerne i Nordborg og Glyksborg, og selv om kirkehøjheden her fortsat var hos kongen, tog hertugerne sig dog, som Hübertz udtrykker det (s. 90), adskillige friheder. I praksis organiseredes skolevæsenet på

Ærø på lige fod med skolerne i hertugernes øvrige besiddelser.

I hver af de to byer og de tre landsogne kan skolevæsenet følges tilbage til det 17. århundrede. I Ærøskøbing i den glyksborgske del havde kapellanen fra det 16. århundrede også taget sig af skoleholdet, men i 1631 fik byen en særskilt skolemester og dermed en latinskole. Til hans underhold ydede byens kasse 200 mark; desuden fik han (mod at holde en substitut) indtægterne af Rise degnekald (1641) samt kornydelse fra Tranderup (hvor der kun var en løbedegn) og Bregninge. Fra slutningen af det 17. århundrede nævnes to lærerkræfter ved latinskolen: en rektor og en kollaborator. Rektor underviste i den almindelige børnelærdom, kollaboratoren i latin og græsk. Desuden omtales, fra 1674, en af byen lønnet dansk skolemester¹³². I Rise sogn var organisten, der også var tingskriver, tillige skoleholder. Da han ikke kunne overkomme alle sine hverv, ansatte hertugen i 1695 en særskilt skolemester i hans sted. Samme år fastsattes skolepengene til 24 skilling pr. bol og 8 skilling pr. kåd, hvilket i alt skulle indbringe 40 rd.¹³³. Skolen i Tranderup er ældre end fra 1663, og var da, og endnu i det 18. århundrede, tillige skole for Øster-Bregninge, der hørte til den glyksborgske del¹³⁴. Den øvrige del af Bregninge sogn, der tilhørte den nordborgske hertug, har vist nok haft fælles skole i Leby; en skolemester her omtales i 1679 og atter i 1699¹³⁵. En skole i det nordborgske Marstal nævnes første gang i 1686, og i 1698 pålægges det indbyggerne på Gudsgave gods at holde deres børn i Marstal skole fra det 7. til det 12. år og at betale de sædvanlige ugepenge for dem¹³⁶.

Skoleforordningen for Åbenrå amt af 1704

I 1704–05 blev der gjort forsøg på at regulere skolevæsenet i Åbenrå amt på grundlag af en skoleforordning. Også i dette tilfælde var det uden tvivl fyrstemagten, repræsenteret af amtmanden, den senere så berygtede G. H. von Goertz, der stod bag udstedelsen (han var kun amtmand fra 1703 til 1704) og ikke provsten, hverken den 66-årige Arnkiel, eller den faktisk fungerende provst, Arnkiels svigersøn Gottlieb Koch. Forordningens hovedfortjeneste var, at forbudet af 1650 mod biskolerne blev opgivet, og at man søgte at afgrænse biskolernes sfære fra sogneskolerne. Der indførtes almindelig skolepligt, dog behøvede børn over 7 år kun at gå i skole om vinteren, og forældrene måtte tage børnene ud af skolen, når de ved en eksamen hos præsten havde vist, at de var i stand til at læse færdigt og kunne deres kristendom eller katekismen. Børnene i et sogn skulle principielt besøge den offentlige skole, som degnen holdt, men landsbyer, der lå over en kvart mil fra sogneskolen, fik tilladelse til at holde en lærer for deres børn, forudsat at denne lærer (ligesom degnen) havde provstens autorisation, og i disse bondeskoler skulle præsten (ligesom i sogneskolerne)

føre tilsyn og holde eksamen to gange årlig. Sogneskolerne skulle være aldeles gratis; til gengæld skulle alle, når de gik til skrifte om lørdagen, lægge mindst en søsling til degnens skolehold i blokken, og kirken skulle hvert år yde et beløb til degnen for fattige børns skolegang. Forældre, der ikke ville rette sig efter disse bestemmelser, skulle først formanesh af præsten og i gentagelsestilfælde formenes adgang til skrifte og alterets sakramente¹³⁷. Skoleforordningen, der fik den gottorpske regerings konfirmation, efterfulgtes af cirkulærer, der pålagde præsterne at sørge for, at biskolerne fik til huse i særlige bygninger, og at biskolelærerne holdt skole både sommer og vinter¹³⁸.

I denne skoleordning var de bestemmelser, der tillod bondeskolerne og fastlagde skolepligten, efter forholdene rimelige og gennemførlige, mens den påbudte betalingsordning, hvad degneskolen angik, var ganske utilstrækkelig.

Til at begynde med virkede frygten for amtmandens hårde hånd åbenbart i den ønskede retning. Et års tid efter skoleordningens udstedelse (1705) indberettede visitatorerne til Gottorp, at medens der tidligere kun fandtes få og små skoler, var der nu op til 70 og flere børn i skolerne. I virkeligheden førte ordningen kun til varige, positive resultater i Løjt sogn, hvor de økonomiske forhold var gode og udskiftningen forlængst var gennemført. Her, hvor degneindtægterne var tillagt diakonen (andenpræsten), og der næppe havde eksisteret en sogneskole, blev Erik Kruhl fra Øster Løgum i maj 1704 kaldet til sogneskolemester med forpligtelse til at undervise i skrivning, regning og katekismus. I 1709 oplyste han, at han af altergæsternes søslinger havde en indtægt på ca. 20 rd.¹³⁹. På visitatorernes tilskyndelse blev der tilmed ved kirken bygget et skolehus på 6 fag, hvoraf 4 fag var skolerum og 2 fag bolig for læreren. I de øvrige sogne saboterede bønderne de nye bestemmelser ved at slutte underhåndsaftaler med degnene, der, for at bevare deres degneindtægter, altid var medgørlige i skolesager¹⁴⁰.

I Øster Løgum, Bjolderup og Varnæs sogne, hvor der fandtes et betydeligt antal ikke-gottorpske (kongelige og ahlefeldtske) undersåtter, førte forsøget på at føre skoleforordningen ud i livet, til skarpe konflikter, især mellem de gottorpske og de kongelige myndigheder, med det resultat, at det gottorpske styre måtte opgive at realisere ordningen. Fra Haderslev amts side hævdede man, at skoleforordningen ikke kunne ramme de kongelige undersåtter, og da man fra gottorpsk side ikke ville undtage de kongelige undersåtter fra den ugentlige søsling, der skulle ofres til degneskolen, tog de til nadver og skrifte i det nærmeste kongelige sogn, Bevtoft, og svarede i 1704 og 1705 ingen afgifter til deres sognepræster¹⁴¹. I Øster Løgum opgjorde præsten sit tab ved denne boykot til godt 225 mark¹⁴². Præsten i Bjolderup havde i 1709 et

udækket tab på 300 mark¹⁴³. Denne pression mod præsterne virkede: Skoleforordningen af 1704 måtte efter få års forløb opgives i de blandede sogne, og dermed var dens skæbne besejlet. Alt vendte tilbage til det gamle. Kun skolehuset og skoleholderen i Løjt Kirkeby bestod som varige resultater. Ingen synes siden at have påberåbt sig skoleforordningen.

Hovedårsagen til, at den åbenråske skoleforordning led fiasko, ligesom i sin tid den haderslevske, medens der på Nordals og Sundeved kunne indrettes et af myndighederne reguleret skolevæsen, må uden tvivl søges i, at de sociale forhold i de to fyrstendømmer var meget forskellige fra dem, der fandtes i næsten hele det øvrige Nordslesvig. Hvor et herskab rådede over livegne eller hoveripligtige bønder, som i det glyksborgske og nordborgske hertugdømme eller på Gram gods, kunne et skolevæsen med distriktsinddeling, skolehuse og økonomisk sikrede lærere skabes uden større vanskeligheder, medens en fri og uafhængig bondebefolkning var i stand til at forpurre øvrighedens forsøg på at komme dens egne skoler til livs. At velstand og befolkningstæthed kun spillede en sekundær rolle i denne sammenhæng er let at se: de fast organiserede skoler på Sundeved var således ganske forskellige fra bondeskolerne på Haderslev Næs, skønt de to områder geografisk og produktionsmæssigt var nært beslægtede, og en sammenligning mellem skolevæsenet i Gram godsdistrikt og i det øvrige Tørringlen taler i samme retning.

Skolevæsenet fra omkring 1700 til skolereformtidens begyndelse

Kirkelige reformforsøg

I 1713 besatte kongelige tropper den gottorpske del af Sønderjylland, og der indsattes kongelige amtmænd. I 1721 blev den gottorpske del forenet med den kongelige, og hertugdømmet Slesvig var dermed for første gang i et par århundreder en administrativ enhed. Dette var forudsætningen for, at regeringen i København 15 år senere kunne påbegynde arbejdet på en skolelov, der skulle gælde for hele general-superintendentens distrikt og samtidig være et led i en uniformering af hele det danske monarkis kirke- og skolevæsen.

Blandt de mænd, der fik tildelt amtmandsposter i de nyvundne områder var Johan Georg von Holstein. Han hørte til kongens venner, var medlem af konseillet og formand for missionskollegiet. Denne indflydelsesrige mand forenede stillingen som amtmand i Tønder med sine københavnske embeder. Som politiker var han en varm talsmand for et Danmark til Ejderen. Religiøst tilhørte han den pietistiske hofkreds og stillede sig som en grå eminence støttende bag den omfattende og vidtrækkende kirkelige aktivitet, som i de første halve snes år efter 1713 udfoldedes af præsteskabet i Tønder provsti. Den centrale skikkelse i hele denne aktivitet var provsten, Samuel Reimarus (1703–27)¹⁴⁴. Blandt Reimarus' medhjælpere var en del unge teologer, der lige var vendt hjem fra pietismens kilder i Tyskland, men kredsens kerne var dog Slogs herreds indbyrdes beslægtede præstefamilier (Ambders, Prætorius, Ægidius og Ewald), og både de og Reimarus selv må betegnes som ortodokse kristne med en af pietismen påvirket sans for fromhedslivet.

Reimarus-kredsens udgangspunkt i dens virke for skolesagen var en gammeldags, teokratisk indstilling: skolen skulle alene styres af præsteskabet. Dette svarede til de vidtgående fuldmagter, provsten i Tønder havde på skoleområdet. Den tønderiske gejstligheds afvisende holdning over for de civile myndigheders indblanding i skolens forhold blev udtrykt af pastor Eichel i Hostrup, som i 1726 skrev til Reimarus, at det burde betydes herredsfogeden, »in Kirchen- und schul-sachen sich nicht zu meliren, sondern dem Probsten und Prediger solches überlassen«¹⁴⁵.

Medens Reimarus-kredsens meget betydningsfulde litterære virksomhed til gavn for skolerne vil blive behandlet senere (se s. 100), skal

her omtales to for den karakteristiske skoleforordninger, hvis vigtigste bestemmelser gik over i den for hele Slesvig gældende, kongelige resolution af 7.4.1726.

30.1.1719 udstedte Reimarus et dekret om *klingspungpengenes anvendelse*, hvori han påbød, at disse penge i første række skulle bruges til betaling af fattigbørns skolepenge. »Soll der H. Pastor jeden Orts dahin sehen«, hed det, »dass vor allen und zu erst alle arme Kinder seiner Gemeinde von diesem Gelde zur Schule gehalten, mit Schulgeld, Büchern und anderen unumgänglichen Nothwendigkeiten der guten und recht Christlichen erziehung vorsorget werden mögen, damit die arme Eltern und die Kinder selbst hinführo, und an dem Tage des grossen Welt-Gerichts sich nicht beschweren mögen noch können, dass es Ihnen aus Mangel zeitlicher Mittel am Erkenntniss und Christ Tugendhaften Erziehung gefehlet«¹⁴⁶. Fra nu af kunne de fleste skoleholdere regne med en nogenlunde sikker indtægt på et par rigsdaler af fattigbørnspengene, om end oftest kun i vinterhalvåret. Indtil da havde kirkerne efter skøn kunnet bevilge degnen betaling for fattige børns skolegang (i Ravsted fik degnen fra 1689 til 1719, gennemsnitligt hvert andet år, fra 4 til 12 mark, åbenbart i forhold til børnenes skolegang).

Tre år senere opnåede Reimarus med amtmand Joh. G. v. Holsteins hjælp et *kancellireskript* (dateret 8.9.1722), hvis bestemmelser skulle bøde på manglerne ved skolevæsenet i Tønder amt¹⁴⁷. Fra dekretet af 1719 gentoges bestemmelsen om, at klingspungpengene først og fremmest skulle anvendes til fattige børns skolepenge og bøger. Degnene skulle personligt holde skole og under intet påskud unddrage sig dette arbejde. Hvert år skulle der overrækkes skoleholderen en liste over de til hans skole hørende børn; udeblivelser fra skolen skulle af læreren indberettes til præsten og af denne til provsten. Punkt 5 angik landsbyskolerne (modsat degneskolerne). De måtte kun indrettes med visitatorernes og præstens samtykke, og ingen måtte antage en skolemester, som ikke i forvejen var blevet eksamineret og fundet duelig af sognepræsten. Reskriptet skulle gælde for alle et sogns beboere, uanset jurisdiktion. Visitatorerne fik fuldmagt til at ændre og forbedre reskriptet efter tidens og stedets beskaffenhed.

Det tønderiske reskript af 1722 påvirkede tydeligt de bestemmelser angående skolevæsenet, som i 1723 blev vedtaget af provstesyndoden i Rendsborg under forsæde af den ortodokse generalsuperintendent Thomas Clausen. Efter fornyet drøftelse blev de godkendt af synoden i 1725, der stod under ledelse af den moderate pietist Andreas Hoyer (generalsuperintendent 1724–28). *Den 7.4.1726 fik synodens resolution kongens approbation*¹⁴⁸. Den bestemte: 1. De degne, som tillige har skolehold, skal selv tage sig af undervisningen; 2. der må ikke antages

nogen lærer, som ikke er eksamineret og approberet af provsten eller på dennes vegne af sognepræsten; 3. biskoler (dvs. bondeskoler) må kun indrettes med provstens billigelse; 4. til fordel for de fattige børns skolegang skal der ombæres en særlig klingpung; 5. alle børn skal gå i skole både sommer og vinter, børn mellem 7 og 12 år skal især gå i skole om sommeren, børn mellem 12 og 14 tillige om vinteren; hvor børnene ikke kan gå i skole om sommeren, skal de gå i skole en dag om ugen, »damit der Catechismus mit ihnen getrieben werde«; 6. præsterne skal besøge skolerne mindst én gang om måneden, indberette til provsten om skolernes tilstand hvert kvartal, og formane og straffe forsømmelige forældre.

Fra det tønderiske reskript havde synoderesolutionen overtaget bestemmelsen om ombæring af en klingpung til fordel for de fattige børns skolegang. Også tilladelsen af bondeskoler ved siden af degneskolerne var i overensstemmelse med Tønder-reskriptet og ophævede en beslutning, som synoden i 1711 havde vedtaget om, at »klipskoler« kun måtte besøges af børn under 8 år¹⁴⁹. Punktet om degnes skolehold var sikkert også påvirket af reskriptet, men medens alle degne i Tønder amt personligt skulle holde skole, indeholdt resolutionen denne forskrift i afsvækket form, idet den kun gjaldt de degne, som i forvejen var forpligtet til skolehold. En afgørende forskel var, at reskriptet gjorde oprettelsen af bondeskoler afhængig af visitatorenes tilladelse, medens synoderesolutionen kun talte om provstens billigelse. Den forudsætning, at provsterne af egen magtfuldkommenhed skulle være i stand til at foreskrive bønderne, hvilke skoler de måtte oprette, eller endog at pålægge amtmændene rollen som kirkens tjenere i skolesager, var afgjort urealistisk. Lige så verdensfjern var den antagelse, at det skulle være muligt at få børn helt op til 12-års alderen til at gå i skole om sommeren, eller de større børn til i hele tre år at besøge skolen året igennem. Når den mangelfulde synoderesolution alligevel længe bevarede sit ry, skyldtes det dels, at den for første gang forkyndte almindelig skolepligt for hele generalsuperintendentens distrikt, og i ikke mindre grad, at den gennem mange år var den eneste skoleforskrift for dette område.

Statsindgreb. Pontoppidans katekismusforklaring

Den tanke, at gejstligheden, forsamlet til provstesyndode, skulle kunne træffe fælles beslutninger i sager vedrørende kirke, skole og fattigvæsen og så forelægge kongen dem til underskrift, måtte naturligvis misgaa enevoldsregeringen. Christian VI og hans meningsfæller ved hoffet ville have en pietistisk statskirke og fremmede i det hele taget statens indgriben i mange forhold, som indtil da havde været overladt til kirkens eneafgørelse. Nu forsvandt også den slesvigholstenske kirkes

synodeforfatning. De forslag, som synoden i 1734 indsendte til kongen, faldt der ingen resolution på, og da synoden igen samledes i 1737, befalede kongen, at der ikke måtte udskrives en ny synode uden kongelig autorisation.

Fremtidig skulle den kristelige statsmagt handle på kirkens vegne og til kirkens bedste både på skolens og fattigvæsenets område. En slesvigholstensk fattiglov af 1736 henlagde klingpungpengene til de fattiggasser, der oprettedes i henhold til loven, og som også skulle tage sig af fattige børns undervisning¹⁵⁰. To år forinden, i 1734, havde kongens hofpræst J. B. Bluhme fremsat forslag til en skolelovgivning¹⁵¹. I 1735 tog regeringen fat på planens virkeliggørelse, og allerede i 1739 udkom den kongerigske skoleforordning (se s. 130). Om de efterfølgende bestræbelser for at tilvejebringe tilsvarende love for Holsten (realiseret 1747) og Slesvig, se nedenfor. Til støtte for skolepligtens gennemførelse i Kongeriget meddelte et kongeligt reskript af 16.12.1735, at der, med Hertugdømmerne som forbillede, ville blive indført tvungen konfirmation. I forbindelse hermed forfattede Erik Pontoppidan en ny katekismusforklaring, og i 1740 udgav han den pietistiske periodes salmebog, hvori Brorsons salmer havde en bred plads.

Pontoppidans katekismusforklaring, »Sandhed til Gudfrygtighed«, udkom i 1737 og skulle i Kongeriget afløse de forskellige forklaringer, der havde været i brug i hver sit stift. Det var en vidtløftig bog på 228 sider; tungnemme børn kunne dog slippe med at lære de tre fjerdedele af den udenad.

For at opnå uniformitet i kirkesager i alle kongens riger og lande udsendtes den i 1741 i en tysk udgave med titelen »Anweisung zum Erkennniss der Wahrheit zur Gottseligkeit«, som skulle indføres i Hertugdømmerne. Til forskel fra den danske udgave indeholdt den, efter 759 spørgsmål og svar, et »Kurtzer Auszug aus den vorhergehenden Fragen« på 120 spørgsmål og svar. Den tyske udgave af Pontoppidans forklaring slog hurtigt an og var i 1763 blevet trykt i 13 oplag.

Til brug for de danske sogne under generalsuperintendenten blev der trykt en særlig bearbejdelse af den københavnske udgave af Pontoppidans forklaring. Sagen var den, at skriftstederne i denne udgave var taget fra det københavnske vajsenhuses bibeludgave, som hist og her afveg fra Christian V's »hus- og rejsebibel«. Denne bibeludgave blev imidlertid foretrukket af de tyskuddannede præster i Nordslesvig, fordi dens oversættelse lå nærmere ved Luthers tyske, som disse præster anså for standardteksten. Spørgsmålet om bibeloversættelserne fik først aktualitet, da man i det 18. århundrede kunne optage et arbejde for at bringe Bibelen i hvermands hånd. I 1738, da Christian V's

bibel ikke længere var i handelen, opnåede en kreds af nordslesvigske præster, at vajsenshuset i København trykte et nyt oplag af den til brug i Nordslesvigs danske sogne¹⁵². Netop i dette år bestemte kancelliet, at Pontoppidans forklaring skulle indføres i Hertugdømmerne i tysk oversættelse, og at der også skulle trykkes eksemplarer af den på dansk¹⁵³. For ikke at øge forvirringen i de nordslesvigske sogne var kancelliet nødt til at imødekomme et nyt præste-andragende om, at skriftstederne i det særlige slesvigske tryk af Pontoppidans forklaring blev taget fra Christian V's bibel¹⁵⁴. Ved en fejltagelse fra bogtrykkerens side (Hohwein i Slesvig) blev førsteoplaget af den dansk-slesvigske forklaring imidlertid i 1742 trykt med skriftsteder fra vajsenshusbibelen og måtte makuleres. Et nyt korrigeret førsteoplag på 7000 eksemplarer blev trykt i Tønder og kom i handelen i 1743 (ingen eksemplarer af den synes at eksistere i dag). Præsternes talsmand i hele denne sag var den danske andenpræst i Åbenrå, Erik Fabricius¹⁵⁵.

Den dansk-slesvigske udgave af Pontoppidans forklaring lå både med hensyn til titel («Anviisning til Sandheds Kundskab til Gudelighed») og indhold (den medtog »En kort Udtog af De foregaaende Spørsmåal») nær op ad den tyske udgave; skriftstederne var taget fra Christian V's bibel, og citaterne fra Luthers katekismus afveg fra den i Kongeriget brugelige tekst.

Denne udgave af Pontoppidans forklaring kom foreløbig især i brug i Åbenrå provsti, medens man i Haderslev og Tønder provstier fik tilladelse til at anvende de hidtil brugte forklaringer (Tychsens og Porsts), indtil oplagene var udsolgt¹⁵⁶. Det gik derfor meget trægt med afsætningen af Tønder-udgaven, og først i 1761 blev de sidste eksemplarer solgt. Pastor Freuchen i Ensted henvendte sig derpå til Struensee for at få trykt et uændret oplag. Struensee konstaterede imidlertid på sin visitatsrejse i Nordslesvig i 1762, at der her i stor forvirring blev brugt hus- og rejsebibeler, vajsenshusbibeler og københavnske og tønderiske katekismusforklaringer. Han udvirkede derfor et kongeligt reskript af 17.6.1763, der anbefalede, at vajsenshusbibelen og den dermed harmonerende udgave af Pontoppidans katekismusforklaring blev indført. Der var i de forløbne tyve år sket en mærkbar forandring med hensyn til de danske bibeler. Alle vore nye danske præster, der kommer til os fra Danmark – skrev pastor Fabricius i Åbenrå til vajsenshusforlaget i Tønder – går ind for vajsenshusbibelen og har derfor måttet anskaffe den københavnske Pontoppidan-udgave til deres menigheder. Dette var forklaringen på den ringe afsætning af Tønder-udgaven.

I 1763 blev den nye dansk-slesvigske udgave af Pontoppidans forklaring (uden udtoget) trykt i Flensborg i et oplag på 7000; desuden tryktes der separat 7000 eksemplarer af udtoget. I den nye udgave

(der havde samme titel som førsteudgaven) var bibelstederne, som påbudt, taget fra vajsensbibelen, men Luthers katekismus havde fortsat den gamle tekst. Følgen var, at Flensborg-udgaven ikke kunne fortrænge den københavnske udgave i de sogne, hvor denne var i brug. Efter fem års forløb havde vajsenshuset i Tønder kun fået solgt 950 eksemplarer af forklaringen og 750 eksemplarer af udtoget. Struensee så i 1768 på sin visitats i Haderslev provsti med beklagelse, at der fortsat var to varierende katekismusforklaringer i brug¹⁵⁷, og udvirkede 13.12.1768 et reskript fra overkonsistoriet, der krævede, at en fremtidig tredje udgave fuldstændig skulle stemme overens med den københavnske originaludgave.

I 1782 udsendtes omsider et oplag på 3500 eksemplarer af Pontopidans forklaring i fuld overensstemmelse med den københavnske tekst, også hvad titelen angår. Man havde da øjensynligt opgivet at få 2. oplag solgt (ultimo 1778 fandtes endnu et restoplag på 1898 eksemplarer af forklaringen og 2506 eksemplarer af udtoget)¹⁵⁸.

*Arbejdet på en slesvigsk skolelov. Den holstenske skolelov af 1747.
Det slesvigske skolereskript af 1761*

I 1736, ti år efter synodebeslutningen af 1726, blev Sønderjylland og den kongelige del af Holsten inddraget i regeringens bestræbelser for at få tilvejebragt et statsreguleret landsbyskolevæsen i hele monarkiet. I det følgende gennemgås forberedelsen af en slesvigsk skolelov, medens reformbestræbelserne på Als og Ærø vil blive fremstillet i afsnittene om disse øers skolehistorie. Endvidere vil der blive givet et referat af skoleloven for det kongelige Holsten, fordi den i mangt og meget var normgivende i Slesvig. Initiativet var som nævnt udgået fra Christian VI's altformående hofpræst J. B. Bluhme, en rektorsøn fra Tønder. Hensigten var at forbedre bondebefolkningens kendskab til de kristne grundsandheder og derved gøre dem egnede til at tage imod præsternes forkyndelse. Det skelsættende ved dette reformarbejde var ikke så meget, at regeringen i pietistisk ånd ville gøre landsbyskolen til en anstalt for indre mission, som det, at statsmagten nu påtog sig at løse en opgave, der hidtil principielt havde været overladt til kirken. Den endelige og afgørende følge blev derfor ikke styrkelsen af den kirkelige indflydelse i befolkningen, men skabelsen af et instrument, som staten, med kirken som sin hjælper, kunne anvende til at opdrage folket i sin interesse. Optakten til skolereformen var forordningen af 13.1.1736, der indførte tvungen konfirmation i de kongerigske stifter; alle konfirmander skulle have gået i skole (dette forlangtes ikke i Slesvig)¹⁶⁰.

I august 1736 nedsatte kongen en skolekommission angående de danske skoler, og 23.1.1739 kronedes tre års arbejde med udstedelsen

af forordningen om de kongerigske landsbyskoler. I skolerne skulle Pontoppidans katekismusforklaring benyttes¹⁶¹.

12.5.1736 udstraktes skolereformarbejdet til Hertugdømmerne. Kongen beordrede da overkonsistorierne på Gottorp og i Glückstadt til at indhente oplysninger om skoleforholdene (især om skolehuse og skoleholdernes indtægter) hos alle provster¹⁶² (i Kongeriget var tilsvarende oplysninger i 1735 blevet afkrævet alle stiftsøvrigheder¹⁶³).

Det vigtigste indlæg fra Hertugdømmerne kom fra generalsuperintendenten, den pietistiske G. J. Conradi (1729–47); hans betænkning er dateret 17.11.1736¹⁶⁴. En kristen øvrigheds skolebestræbelser, sagde han heri, går ikke i første række ud på at fremme oplysningen (»viele studirte Leute zu haben«), men på at føre undersåtterne til sand gudsfrygt. Derfor ønsker den skoler, hvori ungdommen kan blive undervist i læsning, nødtørftig skrivning og regning, men især i kristendom. Conradi var derfor betænkelig ved de mange »biskoler«, som jo stod uden for kirkens kontrol, og ville have, at der først og fremmest blev bygget degneskoler med bolig for degnen. Alle lærere (både degnene og biskolelærerne) skulle have fri bolig, køkkenhave, græsning og hø til 2 køer; degne-skoleholdernes pengeindtægt skulle (inklusive degneindtægterne) mindst udgøre 150 mark; biskolelærerne skulle foruden de nævnte naturalier have 4 tdr. korn og frit brændsel, 10 rd. fast og desuden de sædvanlige ugepenge. I øvrigt anså han skolebyggeri for den vigtigste forudsætning for en forbedring af skolevæsenet. Conradis bemærkninger om skoletiden er interessante: et barn, der skulle bruges i landbruget, kunne kun gå 3–4 måneder i skole om året; det gjaldt derfor om at få børnene i skole så tidligt som muligt. Han foreslog helårsskole for børn fra 5 til 9 år og vinterskole for de ældre.

Conradis betænkning fik i det store og hele overkonsistoriets tilslutning (indberetning 26.9.1737). Det mente imidlertid, at kravene til skolegangen var alt for store, og med hensyn til Conradis lønningsforslag tog det et forbehold, der blev afgørende for planens videre skæbne: generalsuperintendenten burde undersøge, om undersåtterne i alle slesvigske egne kunne præstere ensartede bidrag til skoleholderlønnen. Først når den var fastlagt efter hvert steds omstændigheder kunne man udstede en generalforordning. Overkonsistoriet røbede her for første gang den konservatisme i skolesager, der prægede alle dets indlæg gennem de følgende 24 års drøftelse. For overkonsistoriet var det hovedsagen, at embedsmændene stod på en god fod med bønderne; man skulle derfor være meget tilbageholdende med at pålægge bønderne nye byrder og mindst muligt gribe ind i bøndernes bestemmelsesret over skolerne.

Den 14.4.1738 tilsluttede kongen sig disse forsigtige synspunkter

og beordre overkonsistoriet til at indhente oplysninger om de nødvendige skolebygninger og omkostningerne i øvrigt hos visitatorerne¹⁶⁵. Den sidste lokale indberetning indkom i slutningen af 1740, men først 18.9.1742 sendte overkonsistoriet sin betænkning til kancelliet¹⁶⁶. De indkomne forslag fra visitatorerne var gode nok, hed det, men deres realisering ville forårsage store udgifter, og dertil kom, at skolevæsenet i hver egn måtte indrettes efter de lokale forhold. Det var derfor umuligt at sammenfatte forslagene i en generel forordning, thi en sådan ville, bortset fra nogle få punkter, komme til at bestå af specielle forskrifter for hvert amt og, ofte, hvert sogn. Overkonsistoriet tilrådede derfor, at man overlod skoleforbedringen til visitatorerne, »erstlich in dem einen und hernach in dem andern Amte«, i overensstemmelse med de indsendte forslag. Når overkonsistoriet ikke hellere lod sagen hvile i en skuffe på Gottorp end at sende denne betænkning til København, skyldes det sandsynligvis, at Bluhme, som den drivende kraft i skolesagen, havde bedt om at få visitatorernes indberetninger (sikkert fra begge hertugdømmer) at se. I hvert fald blev overkonsistoriets svar med bilag omgående (25.9.) tilstillet Bluhme, der udarbejdede en betænkning, som han 13.11.1742 sendte til chefen for Tyske kancelli, oversekretær Schulin. Bluhme sluttede sig i sin »Unmassgebliches Bedenken über die Schuhen in Beyden Fürstenthümern Sleswig und Holstein« til overkonsistoriets opfattelse: en almindelig skoleordning med ensartede regler er uigennemførlig; skolebyggeriet og fastsættelsen af skoleholderlønnen må overlades til visitatorerne; disse skal dog med hensyn til skolernes indretning rette sig efter visse regler, der skal indeholdes i et kongeligt reskript til dem. Allerede den 26.11. godkendte regeringen dette synspunkt.

Grunden til, at både overkonsistoriet på Gottorp og regeringen i København lod tanken om en skolelov for hele Slesvig falde, var de erfaringer, man havde gjort med gennemførelsen af den kongerigske skolelov af 23.1.1739. Kun et år efter dens udstedelse, den 29.4.1740, havde regeringen, over for godsejernes pres, måttet opgive de vigtigste af de forbedringer, skoleloven indeholdt, og overladt det til godstjerne at bestemme skoleholderens indkomster¹⁶⁷. Man troede derfor ikke, at man kunne gå længere i Hertugdømmerne. I Bluhmes betænkning lød det afgørende sted: »wie in Dennemark und Norwegen die erste Schul-Verordnung, so eine allgemeine und egale Einrichtung in sich fassete hat müssen verlassen, und denen Patronis, Proprietariis und so genannten grösssten Lods-Eyern in gewissen Districten hat müssen frey gestellet werden, wie sie ein Schul-Hauss am besten zu Stande bringen, und über des Schulmeisters Salarium sich am besten vergleichen könnten«, således må dette også »in beyden Fürstenthümern« være »die rohe Hauptregule«¹⁶⁸.

Foruden almindelige betragtninger indeholdt Bluhmes betænkning forslag til det reskript, som han ønskede tilsendt visitatorerne. Af de 15 punkter var punkt 2 det vigtigste: det pålagde visitatorerne at inddele hvert sogn i skoledistrikter. Med hensyn til selve byggeriet udtrykte Bluhme sig langt mere forsigtigt: man skulle eventuelt indrette kådner- eller hyrdhuse til skoler; hvor byggeri var nødvendigt, skulle skolehusene, som på Sjælland, opføres af ler og lidt tømmer; kongen skulle så vidt muligt støtte byggeriet med tømmer, men hvor dette ikke lod sig gøre, måtte byggeriet udsættes til bedre tider; hvis bønderne var i stand til selv at bekoste byggeriet, skulle man i kongens navn tvinge dem til det (i tilfælde af genstridighed var kongen en Pater Patriae over for »solchen unartigen Vätern und Müttern«). Af de punkter, som ikke handlede om bygge- og lønspørgsmål, er følgende i sin formulering karakteristisk for hele forslaget: »Die Kinder gehen Sommer und Winter so viel und so lange zur Schuhen als nur immer die Umstände eines jeden Orts und der Eltern zu lasset«. Alle degne skulle holde skole, og biskoleeleverne skulle gå i hovedskolen det sidste halve år før konfirmationen. Bluhme mente, skolevæsenets forbedring ville støde på færrest vanskeligheder i Tønder amt.

I reskriptet af 3.12.1742 til overkonsistoriet – hvori Bluhmes betænkning blev omtalt som Schulins! – hed det, at man eventuelt kunne begynde med et reskript til visitatorerne i Tønder amt, hvor skolevæsenet åbenbart kunne bringes på fode med ringe tilskud fra den kongelige kasse. I øvrigt kunne skolevæsenet i Slesvig kun forbedres »allmählich«, men sagen skulle dog huskes ved alle visitatser.

Generalsuperintendent Conradi, der nu igen fik sagen til betænkning (afgivet 9.2.1743), tog anstød af »Schulins« bemærkning om de »uar-tige« forældre, der ikke ville bygge skoler; heroverfor fremhævede han, at de færreste distrikter havde råde til at bygge skoler uden kongelig hjælp. Han advarede mod at sinke sagen med yderligere undersøgelser. Overkonsistoriet var af samme mening (30.11.1743): »in Ansehung der differenten Beschaffenheit hiesiger Ämter und Districten und deren Eingesessenen« frarådede man det af Bluhme foreslåede generelle reskript; ved dette værk kom det især an på »die dexterität und Sorgfalt der Kirchen-Visitatorum«.

Da kancelliet og kongen var af samme mening, fik overkonsistoriet 3.2.1744 meddelelse om den kongelige resolution: skolebyggeriet skulle »auf die menageuseste Art, die nur ausfindig zu machen stehet« udføres i overensstemmelse med visitatorernes indsendte planer, vel at mærke dér, hvor det kunne ske »ohne Unsern Beytrag«. Spørgsmålet om lærerlønnen måtte vente, til sagen kunne afgøres på én gang. Byggeriet måtte ikke overlades til indbyggernes vilkårlighed; det bestemtes, at de nye skoler skulle rumme en skolestue, en forstue (Diele), en op-

holdsstue, et køkken og et kammer, stald og loftsrum samt gårdsplads og have.

Otte års undersøgelser og drøftelser af skolesagen var således endt med et tomt påbud til visitatorerne om at tage sig af skolebyggeriet. De praktiske resultater blev minimale (og de få skoler, der opførtes i henhold til reskriptet, var sikkert også blevet opført uden dette), men hævdelser af princippet om statens ret til at regulere skolevæsenet og visitatorernes autorisation til at lade bygge skoler, hvor det kunne gøres uden statstilskud, bebudede alligevel en ny periode i den slesvigske landsbyskoles historie.

Mens skolesagen nu i en årrække hvilede i det slesvigske, udstedte kongen 31.12.1747 en skoleforordning for sin del af Holsten (den trådte først i kraft i 1749)¹⁶⁹. Denne lov var så omhyggeligt udarbejdet og så udførlig, at den alene af den grund måtte komme til at spille en rolle for det i administrativ henseende så nært beslægtede Slesvig. Dertil kom, at man inden længe søgte at få dens gyldighedsområde udstrakt til også at omfatte Slesvig. Denne plan kunne ganske vist ikke realiseres, men den holstenske skoleforordnings grundsætninger blev dog ofte taget som norm i Slesvig, og slesvigske embedsmænd og advokater henviste ikke sjældent til dens bestemmelser. Det er derfor nødvendigt kort at gøre rede for dens indhold.

Den holstenske skolelov bestemte, at dér, hvor et statsreguleret skolevæsen ikke lod sig indrette, måtte bønderne fortsætte med deres hidtidige vinterskoler, men lærerne ved disse skoler skulle have bestået en prøve hos provsten og måtte kun afskediges med visitatorernes billigelse. Alle andre steder skulle der bestalles helårslærere med eget skolehus og et bestemt skoledistrikt. Der skelnedes mellem hoved- eller sogneskoledistrikter og biskoledistrikter; alle skoleinteressenter i et sogn (altså også biskoleinteressenterne) skulle bidrage til hovedskolehusets opførelse og vedligeholdelse og svare de hidtidige afgifter til sogneskoleholderen; til gengæld måtte hver biskoleinteressent, forudsat han svarede biskoleholderen de denne tilkommende faste bidrag, sende sine børn i hovedskolen (her tænkes især på konfirmationsåret). Distriktsskoleholderne var fritaget for offentlige byrder. Skoleholdernes indtægter bestod af faste skoleydelse, der lignedes over alle indbyggerne i distriktet (undtagen fattige) og af undervisningspenge pr. skolesøgende barn. Alle distriktsskoleholdere skulle have bestået en eksamen (normalt for et konsistorium); forordningen regnede med et kommende seminarium. Interessenternes ret til at vælge skoleholderen skulle bevares overalt, hvor en sådan ret fandtes. (Bestemmelserne om eksamination og valg af lærere gjaldt også i Slesvig, idet de var indeholdt i instruktionen for generalsuperintendenten af 14.12.1739)¹⁷⁰. Der var skolepligt fra begyndelsen af det 6. år til konfirmationen. Der

blev givet nøje forskrifter for undervisningen: foruden salmesang og bønner samt udenadslæren af katekismen skulle børnene både for- og eftermiddag læse et par kapitler i Bibelen, hvorpå læreren skulle skride »zur eigentlichen Schul-Arbeit mittelst Anführung der Lernenden zur lebendigen Erkenntniss Gottes und seines Worts, wie auch zum Lesen, Schreiben und Rechnen«. Der blev pålagt skoleholderne mange pligter over for kirken og præsten: han skulle med sine elever indfinde sig ved alle gudstjenester, gentage præstens prædiken i skolen og eventuelt holde kateketiske øvelser og bedetimer i skolehusene.

Skoleloven for det kongelige Holsten blev hurtigt kendt i det slesvigske, og det var åbenbart den, der i 1752 fik degnene i Ny herred i Angel (Flensborg amt) til at indgive klage over, at interessenterne under nyoprettede biskoler ikke mere ville svare deres afgifter til dem¹⁷¹. En kongelig resolution gav dem ret til disse afgifter, men sagen gav tillige anledning til overvejelser om, hvorvidt den holstenske lovs gyldighed ikke burde udstrækkes til Slesvig. Forudsætningen herfor måtte være, at der i Slesvig virkelig var gjort en begyndelse med skoleforbedringen, men, hed det i en af kancelliet udarbejdet betænkning, »was daselbst in einigen wenigen Ämtern bisher geschehen ist, [kann] kaum für einen gemachten Anfang gelten«. For at sætte skolesagen i gang igen befalede kancelliet i et reskript af 30.10.1752 til overkonsistoriet, at generalsuperintendenten skulle udarbejde en generalkonspekt over alle skoledistrikter, både de allerede eksisterende og de, der yderligere burde indrettes; han skulle angive, hvilke distrikter der især trængte til snarlig hjælp. Kort efter (6.12.1752) indhentede overkonsistoriet, med henblik på en eventuel extension af den holstenske skolelov til Slesvig, indberetninger fra visitatorerne om deres rettigheder ved skoleembedernes besættelse¹⁷².

Generalsuperintendenten, J. F. Reuss (1749–57), synes aldrig at have fået udarbejdet generalkonspekten. 3.7.1753 indsendte han ganske vist de indberetninger, han havde modtaget fra provsterne, men bad om tilladelse til at indhente de yderligere oplysninger, der var nødvendige for at opstille generalkonspekten. Konseillet har sikkert ladet sagen falde efter at have modtaget overkonsistoriets indberetning af 7.4.1753, der røbede, at dette kollegium var af en ganske anden mening end Reuss. Denne havde allerede 28.11.1752 afgivet et votum, der gik ud på, at den holstenske skolelov »gar wohl« kunne extenderes til Slesvig. Det mente overkonsistoriets flertal på ingen måde: en uniform ordning var uigennemførlig, fordi man i de dårlige hedeegne hverken havde råd til at vedligeholde skolehusene eller til at underholde en habil skoleholder. Det bedste var at overlade skolevæsenets regulering til visitatorerne, der kunne tage det op ved de årlige revisioner af kirkeregnskaberne.

Da skolesagen igen kom til debat i 1759, var det på ny den holstenske lovs forskrifter, der gav stødet hertil. Stridigheder mellem indbyggerne i Stenbjergskov, der havde deres egen biskole, og degnen i Stenbjerg (Flensborg amt) bragte for dagen, at biskoleinteressenternes forhold til hovedskolen var forskellige fra sted til sted. Kancelliet ønskede derfor (27.10.1759)¹⁷³ at få indført den faste regel, at biskolebørnene skulle besøge hovedskolen det sidste halve år før konfirmationen, skønt (!) den holstenske lov stillede forældrene frit i så henseende. Det viste sig imidlertid, at man kun i Haderslev og Flensborg provstier, hvor der fandtes gamle og velindrettede hovedskoler, gik ind for kancelliets tanke, medens man alle andre steder afviste den, fordi man ikke anså hovedskoleholderne for dygtigere end biskoleholderne. Overkonsistoriet var af samme mening (4.2.1760): følgen af den foreslåede ordning kunne blive, at de meget nødvendige biskoler blev nedlagt.

Når kancelliet ikke, som tidligere, slog til ro med overkonsistoriets afvisning af en omfattende skolereform, skyldes det J. H. E. Bernstorff. 22.11.1760 skrev han i en rykkerskrivelse angående skolesagen til overkonsistoriet: »Ich habe solcher Nachricht bishero mit dem grössten Verlangen entgegen gesehen, weil eine bessere Einrichtung des Schulwesens unumgänglich nöthig ist, und ich es für eine meiner ersten Obliegenheiten halte, desfalls die möglichste Versorge zu tragen«. Han kritiserede, at mange bidrog »so wenig und so schläfrig« til skolesagens fremme (dette landsvigtige arbejde), og at de mange vanskeligheder næsten overalt førte til, at man »ein gutes Werck lieber gantz in Stocken gerathen lassen, als sich bemühen will, solche [dvs. vanskelighederne] zu heben«. Allerede 31.3.1760 var Bernstorff gået imod overkonsistoriets afvisning af alle generelle skoleforskrifter og havde fulgt de haderslevske og flensborgske visitorers opfattelse; kun hvis en biskole havde en fast og eksamineret lærer, måtte børnene gå der lige til konfirmationen¹⁷⁴. Samtidig forlangtes en speciel undersøgelse af alle biskolers forhold.

Overkonsistoriet svarede 13.1.1761. Det fastholdt sit gennem tyve år fremførte synspunkt, at det var næsten umuligt at sætte landsbyskolerne i Slesvig »auf einen uniformen Fuss«; på grund af den menneskelige ufuldkommenhed var det forbundet med næsten uovervindelige vanskeligheder at opfylde kongens hensigt. Overkonsistoriet ville røre mindst muligt ved bøndernes selvbestemmelsesret på skoleområdet: man var derfor imod enhver nedlæggelse af biskoler og ophævelse af bøndernes ret til at vælge skoleholderen, men kunne heller ikke, »aus vielen Ursachen«, tilslutte sig forslaget om, at skoleholderne skulle have en fast pengeløn. Til gengæld gik man med til, at biskolelærerne skulle eksamineres, og at der skulle bygges skoler med bolig for læreren og hans familie.

På denne betænkning fulgte et kongeligt reskript af 16.3.1761¹⁷⁴, der for første gang satte sig ud over det slesvigske overkonsistoriums betænkkeligheder og fastsatte en række af de generelle forskrifter, som man indtil nu havde kunnet afværge på Gottorp. Reskriptet konstaterede, at det fortsat stod meget dårligt med skolevæsenet i Slesvig. Det var imidlertid nødvendigt at skaffe »der gesamten Jugend« en undervisning, der kunne gøre dem »zu Christen und Menschen«. I modsætning til tidligere skolereskripter koncentrerede regeringen sig denne gang om skoleholderne og deres kår. Skolerne måtte kun betros bestandige skoleholdere, der havde bestået en eksamen hos provsten. Hvis det nødvendige skolebyggeri ikke kunne ske straks, skulle der »auf die eine oder andere Weise« skaffes skoleholderne »ein wenigstens nothdürftiger Unterhalt« efter hvert distrikts forhold. Samtidig skulle kost og natteleje på omgang afskaffes. Den egenmægtige antagelse og afskedigelse af skoleholdere skulle fuldstændig indstilles. Man gav tværtimod provsten ret til med amtmandens samtykke at afskedige uduelige biskoleholdere »sofort, ohne alle Formalien und Weitläufigkeiten«. Man fastholdt det gamle påbud om, at degne, der tillige havde bestalling som skoleholdere, selv skulle undervise; det tilføjedes, at kun gamle og svage degne måtte antage en af provsten eksamineret og godkendt substitut. De ugentlige skolepenge skulle afskaffes, fordi de bevirkede en uordentlig skolegang, og erstattes af skolepenge, som forældrene skulle betale for hele skoletiden i forhold til børnenes antal, hvad enten disse kom i skole eller ej, således at læreren fik pengene til bestemte terminer. Visitorerne skulle for hvert distrikt fastsætte, hvor længe børnene om sommeren måtte være fritaget for skolegang for at hjælpe deres forældre i bedriften. – Præsternes rolle for gennemførelsen af reskriptets bestemmelser fremhævedes stærkt. De skulle tage sig af skolerne omhyggeligere og ivrigere end det vel hidtil var sket og opfatte denne opgave som et Gud velbehageligt værk. Det kom dog i denne sag især an på visitorerne. De blev bemyndiget til at gå frem efter bedste skøn og rydde eventuelle hindringer af vejen ved hjælp af eftertrykkelige påbud. »Wir Wir denn gar wohl erkennen, dass in dieser Angelegenheit auf Eure Sorgfalt und emsigen Betrieb das Hauptwerk beruhe«. Det blev samtidig pålagt visitorerne at fremskaffe beretninger om skolehusene, både deres faktiske og deres ønskelige størrelse, og om skolehuse, der burde opføres. Reskriptet flyttede ansvaret for skoleforbedringerne fra det ængstelige overkonsistorium over til visitorerne, og i første række amtmændene. Spørgsmålet var herefter, om der fandtes initiativrige amtmænd, som ville og kunne udnytte de fuldmagter, reskriptet havde udstyret dem med.

Skoleforholdene i de enkelte distrikter

De mange oplysninger, der blev indhentet under forberedelsen af den kongerigske og navnlig den påtænkte slesvigske skolelov, suppleret med embedsarkivernes øvrige skolesager, gør det muligt at give et detailleret og nogenlunde pålideligt billede af de nordslesvigske skoleforhold i midten af det 18. århundrede. Det er den materielle side af skolevæsenet, der lægges vægt på i indberetningerne (skolelokaler og lærerindtægter, og oplysningerne gælder for første gang også bondeskolerne, selv om det er tydeligt, at præsterne kun havde et ringe kendskab til dem. Hvad der berettes om skoleundervisningen gælder navnlig religionen. Skoleforholdene varierede meget fra provsti til provsti, dels fordi hver egn økonomiske vilkår var bestemmende for skolevæsenets niveau, dels fordi de enkelte verdslige og (især) gejstlige autoriteter, i mangel af en fælles skolelov, påvirkede skolen i forskellig grad og i forskellige retninger.

Distrikter under generalsuperintendenten

I. HADERSLEV PROVSTI

Efter at de haderslevske myndigheder i de første årtier efter 1660 havde søgt at redde, hvad reddes kunne, af den Klotz-Ahlefeldtske skolereform, affandt de sig med tingenes tilstand, og denne bestod i bondeskolernes næsten absolutte dominans. En modus vivendi mellem myndighederne og bønderne skabtes ved, at myndighederne i princippet fastholdt skoleforordningen, og at bønderne – også i princippet – anerkendte dens bestemmelser. I praksis foretog visitatorerne sig intet mod bøndernes ønske, og et initiativ som det, amtmand v. Vieregge udviste med skolebyggeriet i Vandling og Lunding (se s. 68), var en ren undtagelse. Så meget lettere var det for visitatorerne at tage munden fuld. Et dekret af 6.2.1719 (fremkaldt af en klage fra degnen i Øsby over, at der blev holdt skole i Stevelt) fastslog, at degnene i Haderslev provsti var de rette lærere; den uskik, at andre holdt skole, blev »hiemit gänzlich abgeschaffet«¹⁷⁵. Da denne ordre ikke påvirkede situationen i Øsby – endsige i hele provstiet – gjorde man gode miner til slet spil og foreslog (i 1724) overretten at inddele sognet i skoledistrikter med

hver sin beskikkede lærer. Det var et forslag, der havde fremtiden for sig, men som visitatorerne slet ikke havde kræfter til at føre ud i livet.

Årsagen til denne skolesituation, der i Haderslev provsti var uændret til efter 1760, var naturligvis meget sammensat: kornpriserne, som anses for en sikker målestok for landbrugskonjunkturerne, var langsomt dalende fra omkring 1700 til 1730'erne og afholdt myndighederne fra at forsøge sig med reformer, der måtte lægge nye byrder på bønderne; da tiderne derefter blev bedre, blev alle indgreb i skoleforholdene udsat, medens visitatorerne årti efter årti ventede på den skolelov, der var under forberedelse; endelig – og navnlig – veg øvrigheden tilbage for et opgør om skole selvstyret, som bondebefolkningen anså for en hævdvunden retting.

Skolelokaler

Amtmand von Vieregge (1731–40) erklærede i 1734, at der i hans korte embedstid var blevet opført, »mehrere Schuhen, als in vier Amtmänner und Pröbste Lehbens Zeit / : ohne Ruhm zu melden durch mein Betreiben :/ und zwar alle von Brandt Mauer« og røbede hermed samtidig, at myndighederne efter 1660 så godt som helt havde overladt alt skolebyggeri til bønderne. De offentlige arkiver rummer derfor kun spredte oplysninger om skolelokalerne før 1753, da provst Wøldike sendte en oversigt over skolerne i Haderslev provsti til generalsuperintendenten¹⁷⁶. Der var herefter 49 skolelokaler i provstiet, dvs. gennemsnitlig 1–2 pr. sogn. Haderslev herred (10 sogne) havde 17 skolelokaler, Tyrstrup herred (15 sogne) 18, Gram herred (7 sogne) 13, og Skodborg sogn i Frøs herred 1. Selv om provst Wøldike giver summariske og ofte uklare oplysninger, falder det i øjnene, at kun 5 (måske 6) degnehuse (jævnt fordelt over hele provstiet) rummede en skolestue. Af de 44 skolelokaler uden for degnehusene var 30 selvstændige skolehuse og 6 (sikkert et alt for lavt tal) lejede kamre. 8 skolelokaler var indrettet i kirker, heraf de 7 i våbenhuse og 1 i et sakristi. Rene omgangs-skoler var da allerede forsvundet i Haderslev provsti.

De 7 våbenhus-skoler fandtes i Stenderup, Bjert, Vonsild, Dalby, Vejstrup, Aller og Hjerndrup (alle i Tyrstrup herred), medens skolen i sakristiet var indrettet i Magstrup kirke (Gram herred). Antallet af skoler i kirkerne har sikkert været større i ældre tid. I 1687 fik Åstrup (i Haderslev herred) øvrighedens tilladelse til fortsat at bruge kapellet til skole, og endnu i 1715 brugtes dér »das Beichthaus« som skole¹⁷⁷. Bjerning kirke brugtes til skole, indtil skolehuset i Skovbølling blev bygget i 1711¹⁷⁸. I Tyrstrup bad indbyggerne så sent som i 1769 om fortsat at måtte holde skole i våbenhuset, og 1765 indberettede generalsuperintendenten, at Fjelstrup kirke da blev brugt som skole (der haves ingen klare oplysninger om disse skoler fra 1753)¹⁷⁹.

Så godt som alle andre skolelokaler opførtes eller indrettedes af indbyggerne selv og vedligeholdtes af dem. Dette gjaldt såvel sogneskoler som skoler for én eller flere landsbyer. Af undtagelser kendes, bortset fra de få skoler, der blev holdt i degnenes private huse (og de udgør en særlig kategori), kun skolen i Hejsager, om hvilken det i 1761 hed, at læreren underviste i sit eget hus¹⁸⁰. Overgangsformer fandtes dog også: i Halk boede skoleholderen (som ikke var degnen) i et af ham købt landbolhus, mens det dermed sammenbyggede skolehus på 3 fag ejedes af sognemændene¹⁸⁰.

Skolelokalernes alder kendes kun i få tilfælde.

I det fattige Gram herred kan ingen af de selvstændige skolehuse føres tilbage til før 1700. Skolen i Magstrup kirkes sakristi er dog sikkert indrettet i det 17. århundrede, og det er muligt, at det samme gælder for skolerne i Hammelev og Skodborg degnehuse (sidstnævnte i Frøs herred). Først fra anden fjerdedel af det 18. århundrede synes skolebyggeriet at have taget fart i Gram herred. De spredte oplysninger omtaler ganske vist ikke altid skolehusene, men man kan gå ud fra, at skoleaftaler, der bekræftes af øvrigheden, gælder faste skoleindretninger. Skolen i Jegerup skal være nybygget efter en brand i 1735¹⁸¹. I det vildsomme pastorat Oksenvad-Jels er skolen i Ørsted blevet oprettet omkring 1740¹⁸², og en fast skoleindretning i Oksenvad by må være ældre, eftersom degnen i 1741 gav afkald på skoleindtægterne fra Mølby og Ørsted¹⁸³. I Jels sogn omtales et skolehus i Grønnebæk i 1756, mens man da fortsat nøjedes med et lejet kammer i Jels¹⁸³. I Sommersted sogn kan man takke den senere provst Wøldike (præst 1725–51) for, at der blev opført skoler i Sommersted, Lert og Kastvrå¹⁸⁴. Skolehusene i de øvrige sogne i herredet nævnes første gang i 1750'erne og er næppe meget ældre: i 1753 omtales et nyt skolehus i Simmersted (Magstrup sogn)¹⁸⁵, og i 1758 godkendte visitatorerne en skoleaftale fra Skudstrup (Skodborg sogn)¹⁸⁶.

Fra Haderslev herred, hvor de fleste skoler var gamle bondeskoler fra før 1650, haves kun få oplysninger om skolehusenes alder. Ud over de på s. 43 nævnte sogneskolehuse må også skolehusene i Øsby og Hejsager være opført i det 17. århundrede¹⁸⁷. Skolelokalerne i Vonsbæk og Hoptrup er formentlig lige så gamle.

Tyrstrup herred, især den nordlige del, indtager, hvad skolelokalernes ælde angår, en mellemstilling mellem Gram og Haderslev herreder. Det karakteristiske lokale er her våbenhus-skolen, der i 1753 fandtes i de 7 og måske i de 9 af herredets 15 sogne. Et andet betegnende træk er, at de 12 af sognene kun havde 1 skolelokale hvert. Skolerne i våbenhusene må, som tidligere sagt, være taget i brug efter udstedelsen af skoleforordningen af 1650 (dog er regulativet for Vejstrup skole fra 1704¹⁸⁸), og de ældste skoler i herredet, der omtales, er af denne kate-

gori: Bjert 1677 og Dalby 1687¹⁸⁹. Det er endvidere sandsynligt, at skolehuset i Stepping, der i 1695 blev opført for kirkens midler, har afløst en ældre skole i kirken. Også i dette herred gælder reglen om, at dér, hvor der allerede i 1650 fandtes bondeskoler, forårsagede skoleforordningen ingen ændringer i skoleforholdene. Til disse skoler må henregnes Anslet på grænsen mellem Aller og Fjelstrup sogne (en lærer her nævnes første gang 1721¹⁹⁰) og Knud i Fjelstrup sogn (en udvidelse af »det aff os samtl. bygte schoole Huuss« loves 1721 af bymændene¹⁹⁰). I flere egne varede det længe, før der blev indrettet faste skolelokaler. Fra Ødis hedder det således i 1733, da bymændene ønskede kirkens støtte til deres skolebyggeri, at de indtil da »gandscke ingen Scholle anstald haffuer hafft«¹⁰⁰.

Skolernes størrelse. Skolestuerne i Åstrup og Sønder Vilstrup var på 2 fag¹⁹¹; 3 fag var dog almindeligere¹⁹². Af denne størrelse var bl. a. skolerne i Vandling og Lunding i Starup sogn, der begge blev opført i 1730'erne på amtmand Vieregges befaling (og derfor begge var af brandmur) og de ca. 10 år yngre skoler i Lert og Kastvrå i Sommersted sogn, som blev bygget på pastor Wøldikes initiativ. Man kan derfor regne med, at større huse også rummede bolig for læreren; om de nævnte skoler i Starup sogn hedder det da også, at skoleholderen boede i et kåd ved (eller sammenbygget med) skolehuset; tilsvarende siges det om skolehuset i Grarup, der blev bygget ca. 20 år senere, at det var på 4 fag, så at skoleholderen kunne bo i det¹⁹³. I tidens løb udvidede man gerne boligen, og især var dette tilfældet, hvis skoleholderen tillige var degn eller blev lejet af degnen, der ofte selv bekostede udvidelsen: Skolehuset i Bæk (Vonsbæk sogn) var i 1753 på 5 fag; heraf var de 3 fag bygget af degnen. Degne- og skolehuset i Åstrup (opført 1719) var i 1744 på 5 fag (2 fag skole og 3 fag bolig); i 1753 havde degnen tilbygget 2 fag. Skolehuset i Frørup var på hele 9 fag, hvoraf degnen havde bygget de 2 fag.

Da bønderne selv lod såvel skolehus som hyrdehus opføre, anså de sig for berettigede til frit at disponere over begge, ikke sjældent til skade for skolen. I Ødis solgte bymændene således hyrdehuset, og lod hyrden med familie flytte ind i skolehuset (der var på 5 fag)¹⁹⁴. For ikke at miste noget af landbrugsjorden placerede bønderne undertiden skolen på steder, hvor naturforholdene gjorde livet til en plage for skoleholderen: i Vonsbæk lå skolen i et morads¹⁹⁵, og i Hammelev bad degnen i 1780 om at blive forflyttet, på grund af de mange slanger, der fandtes lige ved skolen¹⁹⁶; allerede i 1771 havde generalsuperintendenten noteret sig, at degnen havde dræbt over 100 slanger¹⁹⁷.

Da hver landsby søgte at få sin egen skole, fandtes der praktisk talt ingen egentlige biskoler. Det er dog sandsynligt at der har eksisteret flere småbørnsskoler (sikkert altid uden faste skolestuer) end de gan-

ske få, der nævnes i kilderne (Agtrup i Bjert sogn fra ca. 1755¹⁹⁸, Grønninghoved i Vejstrup sogn omtalt 1746¹⁹⁹). De mange »biskoler«, der nævnes i ældre aktstykker, er i de allerfleste tilfælde myndighedernes betegnelse for skoler uden for kirkebyerne, idet degneskolen officielt ansås for hovedskolen.

Degne og skoleholdere

I Haderslev provsti fandtes der omkring 1760 26 sædedegne (7 annexogne havde ingen degn), og der var 15 degneskoler og 15 sogneskoler. Det var imidlertid en tilfældighed, at de to sidste tal var lige store. I Haderslev herred var der ganske vist 4 sogneskoler og 4 degneskoler, men i Tyrstrup herred var de to tal henholdsvis 10 og 5, og i Gram herred og Skodborg sogn 1 og 6. Af de 10 sogneskoler i Tyrstrup herred var kun de 3 sogneskoler (i Vonsild, Hejls og Vejstrup) tillige degneskoler, og skønt alle degne i Gram herred holdt skole, var kun 1 af degneskolerne tillige sogneskole²⁰⁰. Antallet af ikke-skoleholdende degne har nok i virkeligheden været større, da det var almindeligt, at velstillede degne overlod undervisningen til en substitut; dette var således tilfældet i Tyrstrup, hvor beboerne i 1760 klagede over den skoleholder, degnen havde antaget²⁰¹.

Skellet mellem *skoleholdende* og *ikke-skoleholdende degne* går næppe i noget tilfælde tilbage til befalinger fra øvrigheden. Det afgørende for degnenes indstilling til skoleholdet var deres økonomiske vilkår. Degnene i Haderslev provsti var ikke særlig godt aflagt; kun tre af dem (i Aller, Tyrstrup og Vilstrup) havde i 1760 en indtægt på 100 rd. eller mere af deres degnekald. Dårligst stillede var degnene i de vestlige sogne. Bortset fra degnen i Oksenvad lå deres indtægter på ca. 30 rd. og det var derfor en livsnødvendighed for dem at øge dem ved at holde skole. I de østlige herreder var degnenes gennemsnitsindtægt ca. det dobbelte, men selv det var ikke meget, og et par af dem (Vonsbæk og Åstrup) nåede ikke op over 30 rd. om året. Degnene i disse to sogne holdt da også skole, men ellers kan man ikke uden videre sige, at det var degneindtægternes størrelse, der bestemte, om degnen tillige var skolemester eller ej. Degnene i Halk og Moltrup, der kun havde 50 rd. om året, holdt f. eks. ikke skole, mens degnen i Aller, som i 1753 havde en indtægt på 116 rd.²⁰², gjorde det. Forklaringen er den, at adskillige degne i disse herreder havde mulighed for at skaffe sig lettere tjente indtægter end ved skolehold. Provst Tychsen mente i 1740²⁰³, at det skyldtes de mange bondeskoler, når degnene først og fremmest passede deres landbrug og drev kvæghandel. Pastor v. Saldern i Starup tog i en indberetning fra 1760 bladet fra munden: »Ob wohl die Küster allezeit Kraft ihrer Bestallung verbunden, selbst Schule zu halten; so finden sich selbe meistens weder geschickt noch willig; sie bestellen

gerne vor sich einen andern, oder überlassen es denen eingepfarreten: nehmen sich die Freiheit Bauer Höffe zu betreiben, mit Vieh zu handeln, bey allen Schmaussereyen zu seyn: und Kurtz! von ihre Küster Gefälle nichts weiter zu tuhn, als in den Kirchen zu singen, und dabey nicht einmahl schwartz gekleidet zu seyn«²⁰⁴. Før pastor Wøldike fik lærerindtægten i Sommersted reguleret, nægtede degnen dér (1733) at holde skole, da han ikke kunne leve af det²⁰⁵. Simon Jacobsen, der var degn i Åstrup fra 1666 til 1717, var nødt til at tage arbejde som murer om sommeren og tage på fiskeri om foråret og efteråret²⁰⁵. Men selv uden disse biindtægter kunne et degnekald, forudsat at det ikke hørte til de ringeste, frembyde tillokkelse, som hos nogle kunne opveje en større indtægt. Pastor Bøhme i Oksenvad karakteriserede i 1768 degnenes placering²⁰⁶. Degnene vil nødvendig holde skole, skrev han, og fortsatte: »Sie wollen Lieber an den Werkel-Tagen saufen, und an den Fest-Tagen singen, und dabey von den Bauren folgende Lobsprüche hören: »Vor Degn kand tage Troen fra 10 Degne oder: Diævelen er i vor Degn til at synge etc.««

Degnenes økonomiske og sociale standard beroede (bortset fra deres eventuelle indtægter som skolemestre) dels på de visse og uvisse indtægter, som degnefunktionen indbragte dem, dels på deres indtægter som landbrugere. Næsten alle degne ejede en mindre landbrugsejendom (et landbolssted), som de indløste af forgængerens arvinger. Kun meget usselte stillede degne (som i Vonsbæk og Åstrup) synes at have boet i et sognet tilhørende hus. De færreste degne holdt, som ovenfor nævnt, skole i deres eget hus.

Den første omfattende oversigt over *skoleholdernes indtægter* stammer fra 1760²⁰⁷. Selv om oplysningerne er behæftet med store mangler, gør de det alligevel muligt at udtale sig med stor sikkerhed om adskillige forhold vedrørende skoleholdernes kår.

Mellem degnenes og de simple skoleholderes kår var der den afgørende forskel, at næsten alle degne ejede en jordlod, der udgjorde det sikre grundlag for deres eksistens (Gammel Haderslev og Vonsbæk var undtagelser for normen), medens der i intet tilfælde fandtes jord til skolehusene²⁰⁸. En skoleholder, der ikke var degn, havde som følge heraf ikke blot en langt lavere indtægt, men også en langt mere afhængig stilling.

De laveste indtægter havde skoleholderne ved de 20 skoler i Gram herred og i Skodborg sogn i Frøs herred, men seks af dem havde tillige en beskedent degneindtægt. Pengelønnen varierede her mellem 6 rd. (Mølby i Oksenvad sogn) og 12 rd. (Jegerup og degneskolen i Vedsted sogn). Til disse beløb kom så omgangskost hos bønderne eller et kvantum rug (11–19 skæpper) samt natteleje. Man regnede almindeligvis med, at pengelønnen havde samme værdi som naturalydelserne.

Om et par skoler oplyses, at de fik leveret brændsel. Kun forældre til de skolesøgende børn bidrog til pengelønnen. Selvfølgelig havde skoleholderne, der accepterede så elendig en løn, de dårligst tænkelige kvalifikationer, og man forstår, at en præst (Lorentzen i Sommersted) i desperation over den udsigtsløse tilstand kunne udbrude²⁰⁹: »Wenn es bey den Unterthanen und ihrer [!] freyen Wille stehet, so geben sie den Schulmeistern nichts, denn ob ihre Kinder was lernen, oder nicht ist ihnen gleich viel, und wenn sie ... denen Schulmeisters wie ihre Hirten salarierten so könten sie leben, ihr Vieh aber ist ihnen lieber, als ihre Kinder«. Men er end et sådant udbrud forståeligt, så viser det også en mangel på forståelse for bøndernes situation. Lorentzens nabo, sognepræsten i Magstrup, Joachim Cretschmer, der et par år senere blev provst i Haderslev, havde et grundigt kendskab til forholdene i Gram herred: Det kan ikke nytte at afskaffe skoleholdernes omgangskost, skrev han. Hvis man gør det, vil der blive revet flere skoler ned, end der vil blive bygget. En forøgelse af pengelønnen er uigennemførlig. Bønderne er så fattige, at man kun kan håbe på, at de kan skaffe lærerne græsning og brændsel²⁰⁹.

I Haderslev herreds 23 skoler (så mange nævnes i indberetningerne 1760/61) lå skoleholdernes gennemsnitsindtægt tydeligt højere end i Gram herred, men ikke så meget som man skulle vente, når man tager befolkningens langt større velstand i betragtning. De laveste indtægter havde skoleholderne i Grarup og Åstrup Nederby (10 rd. og omgangskost); Moltrup skole og de små skoler i Vilstrup sogn gav 12–13 rd. foruden kosten (8–14 dage hos hver bonde, i forhold til børneantallet), i Hoptrup sogn fik skoleholderne 13–14 rd. foruden fri kost, fri bolig og brændsel til skolen. Lærerne ved sognenes hovedskoler fik som regel en bedre betaling: Marstrup 30 rd. og græsning for 2 køer og 4 får, Vilstrup ca. 33 rd., Øsby ca. 40 rd., Gammel Haderslev 40–50 rd. (i sidstnævnte tilfælde udgjorde de rede penge hele indtægten). Det, der for alvor forbedrede adskillige skoleholderes stilling i dette herred var, at de boede i et landbolhus (ofte sammenbygget med skolen) og, navnlig, havde indtægter af den til huset hørende jord (Vandling, Halk, Hejsager). Kun de skoleholderne, der var således stillet, havde mulighed for at stifte familie. I en række tilfælde, åbenbart dér, hvor skoleholderen beboede et hus, bidrog alle by- eller sogne-mænd til lærerens underhold (Marstrup, Vandling, Halk, Hejsager, Bæk). Lærerne ved de øvrige skoler synes kun at have fået bidrag fra skolebørnenes forældre. Et karakteristisk træk ved en række af de større skoler var, at pengelønnen indgik i form af skolepenge, enten 1 skilling for hver uge, et barn besøgte skolen (»ugeskilling«), eller 1 mark halvårligt for hvert skolesøgende barn. Endelig må det noteres, at kirkerne betalte skolepenge for et antal fattige børn i de af øvrigheden

anerkendte skoler (disse bidrag er medregnet i de ovenfor anførte beløb). Skoleholderen i Halk fik f. eks. 4 rd. til dette formål, skoleholderen i Hejsager 2 rd. (1 rd. fra Halk kirke og 1 fra Grarup kirke).

Af de 22 skoleholdere, der fandtes i Tyrstrup herred i 1760/61, fik mindst 11 faste indtægter ved ligning over alle beboere, uanset om de havde børn eller ej. I Bjert f. eks. fik skoleholderen i alt ca. 30 rd.; de faste skoleydelse var her i nøje overensstemmelse med skoleforordningen af 1650: hver gårdmand gav årlig 1 skæppe rug eller byg (i alt 7 tdr.), landboerne gav hver 4 skilling, og kirken ydede 4 rd. til fattige børns skolegang; dertil kom ugeskillingen: $\frac{1}{2}$ skilling af dem, der kun læste, 1 skilling af dem, der tillige skrev og regnede. Nogle af de få steder i dette herred, hvor der fandtes en lærerbolig, havde skoleholderen græsningsret: »Nog anloffver vi Aarl At grässe Hannem en Koe ved vorres egne Køer og et Kress Gress paa Vorres faeledt til sine faaer«, står der f. eks. i bymændenes kontrakt med skoleholderen i Knud (Fjelstrup sogn) i 1721. Skoleholderens indtægter var også i Tyrstrup herred meget lave og ville have været under eksistensminimum for fleres vedkommende, hvis ikke kirken for det meste havde bidraget med et beløb. Kun for 8 skolers vedkommende beregnes den samlede indtægt til mindst 20 rd. (Bjering, Stenderup, Bjert, Vonsild, Dalby, Hejls, Tyrstrup, Frørup), og selv dette beløb kunne en lærer med familie ikke leve af, medmindre han havde fri bolig, fri kost, drev lidt landbrug eller havde andre biindtægter. I Dalby, hvor disse skjulte indtægter manglede, måtte man derfor ofte skifte lærer, og skolen kunne så stå tom i lange tider, før man fandt en ny. Skoleholderens samlede indtægt var i 1761 22 rd., indberettede præsten og tilføjede: »Allein dieser ist auch, weil er mit Frau und Kindern davon nicht leben können, weggezogen«. Ikke sjældent måtte en skoleholder stå til regnskab, fordi nøden tvang ham til at forsømme skolen for at drive »adskillige professioner«, som Anslets skolemester, Niels Olufsen, udtrykte sig i 1735. Samme år klagede sognemændene i Bjert over, at »Christofer Hansen Skollemester« beskæftigede sig for meget med markarbejde og fiskeri²¹⁰. I 1765 skrev overkonsistoriet til visitatorerne, at skoleholderen i Stenderup ikke havde det nødtørftigste til sin eksistens. Bønderne var undertiden selv klar over, at situationen ikke var holdbar. Da sognemændene i 1746 blev forhørt om skoleholderens indtægter i Sillerup (Fjelstrup sogn), indrømmede de, at manden ikke kunne leve af dem (de bestod af $12\frac{1}{2}$ skæpper korn, græsning for 1 ko og 2 får, 10 rd. og fri bolig med stald i et fem-fags skolehus).

Lærerindtægterne var lavest i Gram herred, men når hensyn tages til befolkningens overordentlig nøjsomme levevis i disse egne, var skoleholderens kår relativt dårligst i de østlige herreder. Det ser tilmed ud til, at skoleholderens levestandard her stagnerede eller sank i det sidste

halve århundrede før 1760'erne. Medens lærerne ved de i det 18. århundrede oprettede skoler i de vestlige sogne foruden seng og kost fik et fast pengebeløb, som i den nævnte periode steg i takt med karlelønningen, var ugepengene, der østpå indbragte størstedelen af lærerens rede penge, trods det stadig stigende prisniveau uændret 1/2 eller 1 skilling pr. skolesøgende barn. Samtidig ser det ud til, at de mindre landbrugeres faste pengebidrag var gået af brug de fleste steder.

Skoleholderens plads i landsbysamfundet bestemtes ikke alene af, at de ofte lønnedes dårligere end en karl, men navnlig af, at det store flertal af dem lejedes af bønderne uden nogen indblanding fra øvrighedens side, hvorimod degnene blev kaldet af kirkevisitatorerne. Oprindeligt havde provsten været enebestemmende på dette område: »Auf dem Lande . . . vergibt von je her der Propst privative alle Küsterate und Schuldiensten solchen Personen die er, prævio examine, hiezu tüchtig findet«²¹¹, skrev provst Arend Fischer i 1726 til amtmanden. Selv om dette var gammel praksis, og provsten også i den følgende tid bevarede sin indflydelse på disse udnævnelser, kunne provsten ikke rokke ved den konsistorialforordning, som amtmand Christian Detlef Reventlow (kongens svoger) havde fået udstedt i provstevakancen i 1715, og hvis § 6 bestemte, at alle »kirke- og skoletjenere« skulle bestalles og antages af amtmanden, medens provsten kun skulle udfærdige bestallingerne²¹².

I Haderslev provsti var det dog ligesom andetsteds sådan, at der i hvert fald i halvdelen af tilfældene ikke var tale om, at degneembederne blev slået op som ledige. Voksne sønner af den afdøde degn, svigersønner og personer, der var villige til at ægte degneenken, såfremt hun havde uforsørgede børn, var næsten altid privilegerede ansøgere. (Blandt ansøgerne til det ledige degneembede i Vedsted var i 1752 Conrad Brun, som også fik kaldet. For at forbedre sine chancer skrev han i et brev til provsten: »wie ich denn auch fals die Witwe sich dazu resolviren solte, dieselbe nebst ihren Kindern mittelst einer zu Treffenden Heyrath, beym Brod zu Conserviren erböthig bin«). Søner af præster eller degne i provstiet hørte også til de foretrukne. I tiden frem til 1761 blev ved 55 degnevakancer 29 embeder besat med den afdødes sønner eller svigersønner eller personer, der blev gift med hans enke. 28 af i alt 79 degne fra den nævnte periode vides at have været af præste- eller degneslægt. Ansøgere fra Haderslev provsti havde praktisk talt monopol på degneembederne; af 39 degne, hvis fødested er kendt, kom kun 5 fra egne uden for provstiet. På successionsordningen skal nævnes et par eksempler. Stenderup: Michel Jensen (død 1685), Jes Michelsen (død 1729), Peder Michelsen (svigersøn; død 1772), Michel Pedersen (degneadjunkt 1757; død 1769). Vilstrup: Jesper Jensen (død 1680), Hans Johansen (død 1705, 83 år gammel),

Mads Jürgensen (gift 1. gang med Jesper Jensens enke), Peder Madsen, Mathias Zoëga (søn af pastor Zoëga i Vilstrup; 1. gang gift med Peder Madsens enke; 1775 degn; 2. gang gift med en datter af degn Nis Kruhl i Øster Løgum)²¹³. For at sikre den ønskede succession var det i Haderslev provsti almindeligt, at degnen efter ansøgning fik en beskikket medhjælper, en degneadjunkt cum spe successiois. Der kunne da i sogne med gode degneembeder på samme tid findes en gammel og en ung degn foruden en skoleholder (f. eks. i Stenderup 1761).

Både indtægtens størrelse, embedets sikkerhed og den anseelse, der omgav det, skabte en kløft mellem degnene og de almindelige skoleholdere. I 1765 klagede to brødre, Nis og Bendix Johannsen, der var skoleholdere i Hoptrup og Sønderballe, deres nød til generalsuperintendent Struensee. De skriver bl. a.: »... ellers er almindelig Degne-drengene strax de er 16, 18 eller 20 Aar adjungeret til Brødet, skeer det at der ikke findes Sønner, saa er dog en Enke eller Datter hvoraf det dependerer, og da naar Vacancen falder: kan man undertiden have den lykke (hvilken vi nogle gange har hafd) at komme paa Vall for en Enke eller Datter, og hvem som da kand vinde hendes gunst og Naade, kan have forhaabning at vorde kaldet til Degn; uagtet han endog sin meeste tid har forhen drevet Plov eller andre Handteringer. Se: Deres Magnific. dette er Beretningen om vi Skoeleholderes tilstand; thi saaledes skal vi søge Brød, og saaledes skal vi begive os til Ægteskab, om vi ellers vil have Brødet«²¹⁴.

Kilderne fra før 1760 rummer meget få oplysninger om de skoleholdere, der ikke tillige var degne. Der er ingen vidnesbyrd om, hvor mange lærere der før deres ansættelse blev prøvet af præsten eller provsten, og kaldsbreve for skoleholdere synes kun at være omtalt i to tilfælde. Det drejer sig om Ødis Bramdrup, hvor bymændene i 1723 klagede over, at skrædder Nis Pedersen havde fået bestalling som skoleholder, og Anslet, hvor skolemester Niels Olufsen i 1735 nægtede at vige for bymændenes klager, da han var beskikket af den gejstlige øvrighed²¹⁵. Eksemplernes fåtallighed vidner om, at de fleste skoleholdere blev antaget af bønderne; øvrighedens kontrol indskrænkede sig i bedste fald til godkendelse af bymændenes kontrakter med skoleholderen. En sådan kontrakt fra 1721 er bevaret fra Knud i Fjelstrup sogn²¹⁵.

De dårligst stillede lærere har da været dem, der blev lejet af bønderne uden mindste indblanding fra øvrighedens side, mest for en vinter ad gangen, og som kun i få tilfælde underviste i et skolehus (de fandtes f. eks. på Årø og i Kestrup, Binderup, Agtrup, Dalby, Tved, Grønnebæk). Det var enten halvvoxsne drenge, eller, som præsten i Oksenvad skrev i 1765, »Persohnen, die zu anderer Arbeit keine Lust oder Kräfte haben«²¹⁶. De udgjorde ca. en tredjedel af samtlige skole-

holdere i provstiet. De skoleholdende degne omfattede ca. en fjerdedel af lærerne. Tilbage er godt 40 % af skoleholderne. Det var dem, der virkede ved skoler i kirkebyerne eller ved skoler, hvis forhold var ordnet i henhold til en af myndighederne (ofte præsten) godkendt kontrakt. Tallet er efter tidens forhold meget stort. Godkendelsen eller rettere registreringen af skolekontrakterne udtrykker skolernes faste plads i bøndernes liv og kan ikke opfattes som et tegn på et øvrighedsdirigeret skolevæsen.

Hvor langt der endnu var igen, før skoleholderne kunne få en social placering, der svarede til deres betydningsfulde arbejde illustreres af en redegørelse fra pastor v. Saldern i Starup (1760). Unge mennesker tilbyder sig som skoleholdere, skrev han, hvis man lover dem fritagelse fra soldatertjenesten, til gengæld lover de »denen Matadors im Dorffe« at hjælpe dem ved høsten, at spille violin for de unge til jul og andre tider, og »bald hie bald da denen Bauren die Koppeln ausmessen«²¹⁷.

Skolebøger

I 1693 udgav archidiacon Paul Sass i Haderslev en katekismusforklaring, der efterhånden afløste Rehefelds som den almindeligt anvendte i provstiets skoler (dvs. i skoleholdernes hænder). Årstallet gør det sandsynligt, at det er indskærpelsen af konfirmationstvangen i de kongelige distrikter to år forinden, der har foranlediget udsendelsen. Bogen var en dansk-tysk udgave af den kongelige generalsuperintendent Chr. v. Stöckens ikke-pietistiske katekismusforklaring »Die vernünftige lautere Milch des heiligen Katechismi«, der var den officielle i den kongelige del af Hertugdømmerne. Sass' udgave byggede på den af generalsuperintendent Josua Schwartz forbedrede tekst. Selv om teksten, ligesom i Rehefelds katekismus, var tysk på venstre side og dansk på højre side, fremtrådte bogen, modsat de første udgaver af Rehefelds katekismus, som en dansk udgave med dansk titel (»Den hellige Catechismi Fornufftige Reene Melck«) og dansk fortale. I denne betonedede Sass nødvendigheden af at give katekismusundervisningen på modersmålet, »thi ellers om de i eet andet tungemaal deris Catechismum lærer og schal opsige / saa ere de icke tilige Pappegoyer / som nogit hensladder och sielf icke veed og forstaaer dett«. Ved udgivelsen af bogen havde Sass især tænkt på »min egen meenigheds opbyggelse og forbedring«, altså på Haderslev bys dansktalende indbyggere, men den trængte også ud i landdistrikterne, ikke blot i Haderslev provsti, men i hele Nordslesvig. Den blev optrykt flere gange, men uden den tyske tekst²¹⁸. I de glykborgske sogne i Sundeved anvendtes den, lige til de i 1779 overgik til kongen (se s. 280). Sass' udgave af v. Stöckens katekismusforklaring var udtrykkelig beregnet på skolerne,

hvor den tænkes gennemgået tre gange (med stigende udførlighed).

Provst Arend Fischer (1715–36) søgte overalt at få indført v. Stöckens katekismus, men hans efterfølger, Johannes Tychsen (1737–50), havde, mens han var sognepræst i Humtrup, udgivet sin egen, pietistiske katekismusforklaring og ønskede den nu indført i Haderslev provsti. Tanken om igen at skulle skifte katekismus var ikke populær. I Vonsbæk henviste man til, at man havde skiftet katekismus for blot tre år siden, og i Haderslev klagede bogbinder Paul Schertner over, at han havde hele 1800 eksemplarer af v. Stöckens katekismus liggende på lager²¹⁹. For nogenlunde at kunne opveje tabet på disse katekismer bad Schertner om et 12-årigt privilegium på salget af den danske udgave af Tychsens katekismus, der var en nødvendighed, »da die Unterthanen im Amte solchen auf Dänisch verlangen«. Schertner fik ikke det ønskede privilegium, da de kirkelige myndigheder på dette tidspunkt forberedte en fælles katekismusforklaring for begge hertugdømmer, men Tychsens katekismus udkom i 1737 i en dansk-tysk udgave under titlen »Den christelige Troes og Levnets Lærdoms Afbildning«²²⁰. Ingen eksemplarer af den synes at være bevaret.

Ved juletid 1740 modtog provst Tychsen det kongelige reskript om, at Pontoppidans katekismus skulle indføres overalt. Dette fremkaldte 8.7.1741 en ansøgning fra Tychsen om endnu i nogen tid at måtte benytte sin katekismus. Den lignede Pontoppidans meget, skrev Tychsen, og »gar vieles« i denne var lånt fra hans. Bibelstederne i den svarede til »den i denne egn brugelige danske bibelversion«, nemlig Christian IV's bibel. Som svar på sin ansøgning fik Tychsen tilladelse til at sælge restoplaget i Haderslev amt (dvs. provsti). Tychsen kom også ind på den katekismus-situation, han havde forefundet i sit provsti, da han i 1737 tiltrådte sit embede. Han havde da konstateret »dass fast kein einziges Kirchspiel, ja fast keine einzige Neben-Schule ein gewisses Compendium brauchte, sondern ein jedes Kind, welches etwas mehr als den kleinen Catechismus Lutheri zu lernen sich vornam, erwehlte nach der Caprice seiner Eltern dasjenige Compendium, welches für den wohlfeilsten Preiss zu erstehen, und mit der wenigsten Mühe zu erlernen war«. Ved indførelsen af sin egen katekismus havde han draget omsorg for, at fattigbørnene blev forsynet med gratis bøger.

Da Tychsen var død (i 1750) blev brugen af hans katekismus forbudt i kirker og skoler²²¹, og et kongeligt reskript fra efteråret 1752 bestemte, at Pontoppidans katekismus skulle indføres i stedet²²².

Provstiets kirker støttede anvendelsen af disse katekismusforklaringer ved med mellemrum at anskaffe eksemplarer til fattige børns brug. Først fra provst Tychsens tid (1737) blev det dog almindeligt, at der hvert år blev købt et antal (gerne 4–8) katekismer²²³.

Da Pontoppidans katekismusforklaring i 1752 blev indført i Haderslev provsti, modtog bogbinder Schertner 1000 eksemplarer af den dansk-slesvigske udgave af 1743²²⁴. Den københavnske udgave trængte imidlertid frem i takt med vajsensbibelens stigende udbredelse.

Den samtidige anvendelse af de to katekismus-udgaver fremgår bl. a. af skiftet efter bogbinder Christian Nissen i Haderslev²²⁵. På hans lager fandtes i 1775 25 dansk-slesvigske og 20 københavnske indbundne katekismer foruden 18 uindbundne københavnske katekismer. Ved siden af Luthers lille katekismus og Pontoppidans forklaring til den brugte man i skolerne i ret stor udstrækning det overkommelige udtog af Pontoppidans forklaring, som i 1763 var udkommet separat. I 1765 lod Haderslev provstis kirkekasse indbinde 474 eksemplarer af udtoget²²⁶, men i generalsuperintendentens visitatsarkiv nævnes det kun én gang, nemlig i 1774, da præsten i Tyrstrup oplyser, at mange børn kun kan »udtoget«²²⁷.

Undervisning

Fra årene omkring 1760 er bevaret adskillige karakteristiske indberetninger og notater om undervisningen. I 1762 fastslog Struensee efter sin visitats: »Die Unwissenheit (dvs. den religiøse uvidenhed) ist bey vielen Alten und jungen in dieser Probstei sehr gros, welche die unselige Quelle ist, woraus ein lasterhaftes und ruchloses Leben fließet«. Han nævnte julelege og syndige sammenkomster om søndagen, »wobey die Ausschweifungen aufs höchste steigen«. »Unter den Predigten wird Bier und Branntwein verzapft«²²⁸. Fra Skodborg indberettede pastor Rødberg i 1760, at en forbedring af skolevæsenet er »høylig nødvendig, efter som her udi Sognet hersker saa stor en Vankundighed, at jeg ikke uden Frygt for, at gjøre mig skyldig i den Korsfæstes Blod, uddeeler det Høyærværdige Alterens Sacramente«. Søger han at oplyse unge og gamle ved overhøring i kirken, bliver det lagt præsten til last, »efter som det tilforn ikke er skeet«²²⁹. Pastor Böttcher i Molttrup-Bjerring få kilometer nord for Haderslev skrev i 1762, at børnene indfinder sig skødesløst og forsømmeligt ved katekisationerne, »hvortil Forældrene ere skyld, som gjøre ligeledes, og da de selv ere vankundige i de fleste Christendommens sandheder, saa lade de deris Børn træde i deris fodspor«²³⁰. Lige så nær ved Haderslev lå Starup-Grarup pastorat; herfra indberettede pastor v. Saldern i 1760, at præsterne ikke måtte blande sig i skolevæsenet. Foruden at læse, skrive og regne lærte børnene den lille katekismus og nogle spørgsmål og bibelsteder udenad²³¹. Fra Stenderup i det nordlige Tyrstrup hurred lyder den samme klage (1762): Forældrene lægger mere vægt på de verdslige kundskaber, »als dass den Kindern eine gründliche Erkänniss von der wahren Gottesfurcht beygebracht werde«. Det står også

dårligt til med lærerens evne til at give religionsundervisning²³². Fra Vonsild-Dalby sogne (tæt ved Kolding) indberettede pastor Langelo i 1762 om den undervisning i verdslige fag, børnene fik i skolen, men, fortsatte han, »naar de skal lære deres Christendom er ieg selv Sogne-Skolemester, og maae giøre alt det, som en Skole Mester tilkommer«²³².

Hvor meget der i disse citater end klages over, at de unge kender alt for lidt til deres kristendom, så kan der dog ikke være tvivl om, at ortodoksiens skolemål i det store og hele var nået i løbet af de 110 år fra 1650 til 1760: landalmuen kunne nu den kristelige børnelærdom, dvs. Luthers lille katekismus og noget af en katekismusforklaring. De tilfælde i modsat retning, der anføres i kilderne, må betragtes som undtagelser.

Var katekismusundervisning i den her behandlede periode kirkens stadige krav til skolen, så var det undervisning i tysk, der havde bøndernes særlige interesse. I denne interesse havde de i hvert fald de verdslige myndigheders støtte. Da der i 1739 blev indhentet oplysninger om, i hvilke slesvigske sogne kirke- og skolesproget var dansk, hed det i indberetningen fra Haderslev, der var forfattet af amtmand v. Vieregge, at kirke og skole var danske overalt på landet, men at det »nicht undienlich wäre, wenn die Unterthanen auf dem Lande ihre Jugend, neben der dänischen Sprache, auch in der teutschen informiren liessen, um die in deutscher Sprache abgefassten Landes-Gesetze, Constitutiones und Verordnungen und was sonst in solcher Sprache expedirt wird, mit der Zeit desto besser verstehen zu können«²³³. Om kirkens indstilling til tyskundervisningen vides intet før 1760, men med de dansk-tyske katekismusforklaringer fra 1651 til 1737 gav den skoleholderne en bog i hænde, der uden tvivl har været det vigtigste hjælpemiddel ved tyskundervisningen. Det må formodes, at det er sket netop i denne hensigt, men motivet var sikkert religiøst: Luthers bibeloversættelse og katekismus blev opfattet som den protestantiske kirkes hellige skrifter, der, om muligt, skulle tilegnes i den rigtige, tyske grundform. Denne opfattelse er foruden af præsterne sikkert blevet fastholdt (endnu længere, tør man antage) af de i Haderslev latinskole uddannede degne.

I 1741 skrev generalsuperintendent Conradi i sin beretning om generalvisitatsen i 1740, at børnene gennemgående blev undervist i katekismen, de fleste steder desuden i læsning og skrivning »in dänischer und deutscher Sprache«, og hist og her også i regning²³⁴. Da Conradi i 1746 igen visiterede i provstiet, søgte han bl. a. svar på spørgsmålet »Was ausser und neben der Catechisation die Kinder in den Land-Schulen lernen?« I visitationsprotokollen skrev han ud for hvert sogn: »Lesen, schreiben u. rechnen, dänisch und deutsch«. Interessante er et

par tilføjelser; Ødis, Vonsild og Dalby: »nur einige teutsch«; Tyrstrup og Hjerndrup: »die mehrsten auch teutsch«; Aller og Taps: »alle auch teutsch«. Måske er provsten ophavsmand til den første, generelle udtalelse, som så er suppleret af oplysninger fra nogle af præsterne. I øvrigt foreligger der fra tiden før 1760 ingen præsteindberetninger om dette spørgsmål, et vidnesbyrd om, at præsternes interesse for skolen sjældent rakte ud over katekismusundervisningen.

Et indlæg fra 1763, hvori indbyggerne i Ørsted (Oksenvad-Jels pastorat) klager over deres beskikkede skoleholder, Poul Pedersen Todberg, viser, hvilken betydning landbefolkningen tillagde tyskundervisningen, selv på et så afsides og nordligt sted. Todberg, skrev de, er ikke duelig som lærer, »siden hand ey er i stand at lære børnene det tydske Sprog, thi som han er en Mand, der for hen er viget af Jylland, formodentlig af Claus Holmgods, hvor intet tydsk, saa merckes end nu, at han hverken kand tale eller forstaae, mindre lære ungdommen det samme, hvilket dog saare hart er fornøden for vore Børn her i Holsteen, hvor vores børn ofte maa søge deres brød paa den tydske orth«²³⁵. – Her skal anføres yderligere nogle vidnesbyrd om tyskundervisningens udbredelse. I 1736 søgtes degnestillingen i Vonsild bl. a. af den Hjerndrup fødte Niels Neelssøn. Han anførte, at han havde været ved skoler i 16 år (bl. a. Dalby og sidst i Vandling) og undervist »in teutsch und dänisch lässen, schreiben, Rechnen«²³⁶. En af præsten forfattet skolekontrakt (der ikke trådte i kraft) fra Dalby 1753 krævede, at læreren skulle være »beqvem til at oplære Ungdommen i derres Børne-Lærdom og i Regning og Skriven baade i det Danske og Tydske Sprog«²³⁷. Tyrstrup sognemænd ønskede 1760 en anden lærer til at holde skole, en som »kunde være duelig dertil baade j det Tydske og Danske«. Heri støttedes de af deres præst, Anton Bertelsen, der i sin indberetning ønskede sognet en skoleholder, som bl. a. kunne »fertig und rigtig Beides teutsch und dänisch lessen«²³⁸.

Skolegang

Skoleforordningen af 1650 foreskrev almindelig skolepligt og pålagde derfor kirkerne at betale skolepengene for fattigfolks børn. Denne vigtige bestemmelse blev, som vi har set, kun i ringe omfang ført ud i livet i det 17. århundrede. Rendsborgsynodens beslutning (1726) om, at en del af klingpungpengene skulle bruges hertil, og bestemmelsen i fattigloven af 1736 om, at fattigkassen skulle støtte fattige børns skolegang, forandrede omsider situationen så meget, at kirkerne i Haderslev provsti fra 1730'erne årlig udbetalte skoleholderne et fast beløb for at undervise de fattigbørn, der mødte i skolen. Beløbene var dog små, f. eks. Hejls 4 mark årlig, Vonsild 6 mark, Vedsted 2 rd., Ødis 4 mark til Bramdrup og 6 mark til Ødis, Åstrup 12 mark. 1650-forordningens

påbud om, at præsten skulle føre registre over alle sognets skolepligtige børn er sikkert aldrig blevet til virkelighed. I 1740 talte provst Tychsen om det ønskelige i, at præst og sognefoged førte årlige registre over alle 6–12 årige²³⁹.

Først skoleresolutionen af 1726 indeholdt bestemmelser om skolepligtens varighed: 7–12 årige især om sommeren, 12–14 årige tillige om vinteren. De faktiske forhold svarede dog langt fra til forskrifterne. Provst Tychsen indberettede i 1740²³⁹ om situationen i provstiet, at når børnene kom til konfirmation, havde de enten intet lært eller de havde i de 3–4 år, hvor de havde arbejdet ved landbruget, glemt så meget, at de vanskeligt kunne indhente det i det fjerdingår, konfirmationsforberedelsen varede. Det var altså skik og brug, at børn over 10 år ikke gik i skole. På dette punkt medførte konfirmationens faktiske gennemførelse en betydningsfuld forbedring: det blev mere og mere almindeligt, at børnene efter 3–4 års skolepause igen besøgte skolen i konfirmationsvinteren, selv om det af en indberetning fra pastor Langelo i Vonsild fra 1760 fremgår, at denne skik endnu ikke havde vundet fodfæste i hans sogn: »ieg lader dem nock komme til mig 2de gange hver Uge fra Mickelsdag til Confirmationen, men da de bruge ingen anden Skolegang end den samme, saa er den langt fra tilstreckelig, thi ieg maae først lære de fleste at læse inden i een Bog, sætte dem allesammen lectier for ligesom i een Skole«²⁴⁰.

Den pålideligste bedømmelse af skoleforholdene i provstiet finder man vist i en udtalelse fra provst Wøldike i 1754²⁴¹: »ist es freyl. ohne Widerspruch, dass es mit dem Schulwesen auf dem Lande auch leider! sehr schlegt aussiehet, und von dem Probsten mit vieler Bekümmerniss angemercket worden, dass beynahe erwachsene junge Leute gar nicht, oder sehr schlegt haben lesen können, zugeschweigen etwas mehrers gewust haben. Die allgemeine Klage derer Prediger und Schulmeister gehet dahin, dass Niemand oder sehr wenige ihre Kinder zur Schulen schicken wollen, um das wenige Schulgeld zu ersparen«. Disse sætninger må dog ses på baggrund af, at de indgår i en beretning, der skulle tilskynde til udstedelse af en skolelov, der kunne gøre det af med bøndernes selvrådighed.

Reformønskerne samlede sig alle om ét hovedpunkt: ugepengenes afskaffelse; »thi aflade Børnene een Dag om Ugen at gaae i skolen, saa meene Forældrene, de faae ey fuld Værdie og skolegang for deres søsling, følgelig lade de Børnene blive af skole resten af den Uge«²⁴². Hvor dårligt skolebesøget kunne være, ses af en indberetning fra Hejls 1761: Hvis læreren havde fået alle de ugepenge, der tilkom ham, skulle han have haft 30 rd., men faktisk fik han kun 5 rd.²⁴³. Fra Ødis noterede generalsuperintendenten 1765 i sin protokol, at kun 4 af de 40 skolepligtige børn kom i skole²⁴⁴.

Det var tilstande som disse, der kunne få en præst til at mene, at kun skrappe straffeforanstaltninger kunne hjælpe. I 1740 sendte pastor Lange i Halk et forslag til skolernes forbedring til generalsuperintendenten. For grovere forsømmelser – hed det i hans brev – »skal uden nogen Modsigelse og Persons Anseelse Barnet staae, naar Sognefolkene gaaer til Kircke, udi Hals Jernet indsluttet, hvilcken Indeslutelse de andre Sckole Børn, som sidste Aar gaaer i Skolen, skulle forrette uden nogen forskiæl paa Dreng og Piger«²⁴⁴.

II. TØNDER PROVSTI

Dansk og tysk kirke- og skolesprog

Tønder provstis indbyggere var danskere eller frisere. Helt fra reformationstiden havde man imidlertid i en stor del af sognene haft tysk kirkesprog (dette er ikke det samme som tysk prædikensprog). Grænsen mellem de to officielle kirkesprog var imidlertid til sent i det 18. århundrede ganske flydende. Det samme var tilfældet med grænsen mellem de to skolesprog.

I de frisiske egne synes tysk kirkesprog at have været så godt som enerådende (dette område vil ikke blive behandlet i det følgende). I de dansktalende egne nord for Kær herred fandtes der ganske vist i det 18. århundrede sogne med tysk salmesang og lejlighedsvis tysk prædiken, men det danske kirkesprogs stilling var her næsten lige så stærk som det tyske kirkesprogs i det frisiske område. I et antal af de sydlige dansktalende sogne var situationen derimod meget kompliceret: det tyske kirkesprog var det fremherskende (liturgien var tysk), men dansk havde bevaret en sådan plads i prædikener og katekisationer, at sognene af øvrigheden betegnedes som blandede. I en indberetning af 6.10.1739²⁴⁵ henregnede visitatorerne i Tønder 8 sogne til denne gruppe: Tønder købstad og Ubjerg nord for den nuværende grænse, og Medelby, Ladelund, Sønder Løgum, Humtrup, Braderup og Karlum i Kær herred syd for grænsen. På grundlag af præsternes indberetninger til generalsuperintendenten i 1752 kan der fastslås følgende om det danske kirkesprog i det blandede område i dette år: Medelby og Sønder Løgum havde overvejende dansk prædiken; Karlum og Ubjerg havde skiftevis dansk og tysk prædiken; Braderup havde dansk prædiken hver 3. eller 4. søndag, og Ladelund og Humtrup havde af og til dansk prædiken.

Der findes fra hele det 18. århundrede mangfoldige udtalelser om, at de fleste af menighedernes medlemmer i det blandede bælte forstod intet eller lidet af den tyske prædiken. Dette misforhold måtte forarge overbeviste pietister, fordi det umuliggjorde en personlig tilegnelse af kristendommen. Det ældste forsøg på en ændring udgik da også fra

generalsuperintendent Conradi, som i sin visitatsberetning fra 1738 foreslog at indrette prædikensproget efter indbyggernes kendskab til tysk²⁴⁶. Da kongen det følgende år forlangte indberetninger om tysk prædiken i dansktalende sogne, mente visitatorerne i Tønder (amtmand Fr. W. v. Holstein og Johs. J. Arends), at det ville være en god udvej ikke at røre ved det officielle kirkesprog, men at sørge for, at der i hele Tønder amt fremtidig kun blev ansat præster, som beherskede begge sprog, så de kunne sørge for de medlemmer af deres menighed, der ikke forstod det officielle kirkesprog. Derefter udstedtes 9.11.1739 et kongeligt reskript til visitatorerne i Tønder, hvori det blev bestemt, at præster og skoleholdere, der fremtidig blev ansat i Tønder amt, skulle beherske begge sprog; skoleholderne skulle altså være i stand til at forrette informationen i begge sprog. Ved et reskript af samme dato til samtlige visitatorer i Sønderjylland fik denne forskrift gyldighed i hele hertugdømmet. Kongens hensigt hermed var »die in ziemlichen Abgang gekommene dänische Sprache, in dem Herz. Schleswig nach und nach wieder zu introduciren«²⁴⁷. Dette mål opnåedes som bekendt på ingen måde ved hjælp af reskriptet, men det er troligt, at de blandede sogne i Tønder provsti fra da af fik slesvigske præster, der forstod befolkningens danske sprog. For skoleholdernes (dvs. degnenes) vedkommende betød reskriptet omvendt, at de fra nu af var forpligtet til at beherske det tyske sprog ved siden af deres frisiske eller danske modersmål, og man tør gå ud fra, at provsterne i Nordslesvig har søgt at få reskriptets bud opfyldt ved alle besættelser af degneembeder i generalsuperintendentens distrikt.

I 1752 foretog Conradis efterfølger, den ligeledes pietistiske J. Fr. Reuss, sin første visitats i Tønder amt og chokeredes, ligesom i sin tid Conradi, over det tyske kirkesprog i de blandede sogne. Det højeste, man her kan gøre sig håb om med hensyn til tilegnelsen af de religiøse sandheder, skrev han i sin visitatsberetning er, at »unbekannte Worte ohne verstand bey denen Leuten hängen bleiben«²⁴⁸. Da disse udtalelser blev forelagt visitatorerne i Tønder (Fr. W. v. Holstein og Balthasar Petersen) svarede disse (19.11.1753) i en affejende tone, der kontrasterede stærkt med de lokale præsters enstemmige klager til generalsuperintendenten, at indbyggerne i de pågældende sogne »sind der Deutschen so wohl als der Dänischen Sprache kündig«, at præsterne kunne begge sprog, og at der af hensyn til de danske tjenestefolk (!) af og til blev holdt danske prædikener. En kongelig resolution bestemte derpå, at alt skulle blive ved det gamle²⁴⁹.

Generalsuperintendent Conradi oplyste i sin omhyggeligt underbyggede beretning om visitatsen i 1741, at undervisningen i de sogne, hvor man havde tysk kirkesprog, alene skete på tysk. Dette stemmer overens med visitatorernes indberetning fra 1739²⁵⁰, hvori det hed-

der, at der i kirker og skoler (i de blandede sogne) »fast immer« katekiseres på tysk. Reuss' beretning fra 1752 siger om de samme sogne, at børnene »zum Theil« må lære des katekismus på tysk. At en dansk katekismus virkelig i nogen grad er blevet brugt i disse sogne, fremgår af indberetningen fra Karlum. Her havde katekisationerne altid været danske, skrev pastor Clausen, der stammede fra Tyrstrup herred. Han fortsætter: Efter morgenbøn og oplæsning af bibelen bliver der i skolen »eine Lection aus dem kleinen Catechismo Lutheri auf teutsch, und eine Lection aus Pontoppidans Fragstücke auf dänisch, aus dem Psalter und Evangelien Buche auswendiggelernt«. Alt i alt har man det indtryk, at præsterne i denne periode har bevaret og fremmet dansk katekismusundervisning, hvor det lod sig gøre.

Blandt Tønder provstis 16 sogne med dansk kirkesprog (Tønder landsogn ligestilledes her og i det følgende med et sogn) i de nordlige herreder var der i det 18. århundrede flere, som lejlighedsvis havde tysk prædiken og salmesang. Det drejer sig om Højer, Burkal, Holebøl og Rinkenæs. Oplysningerne om det tyske islæt i gudstjenesten er ret uklare og understreger derved dets uautoriserede karakter. I præsteindberetninger fra 1710 til en gottorpsk visitationskommission²⁵¹ tales der fra alle sogne udtrykkeligt om danske salmebøger, dog er udtalelsen fra Højer uklar (man bruger dér »des Sehl. D. Lutheri gesangbuch«). I en fremstilling af kirke- og skoleforholdene i Tønder provsti i 1721²⁵² taler provst Reimarus om dansk gudstjeneste i alle disse sogne, men kun om dansk prædiken i Højer. Salmesangen var ifølge ham altid tysk i Højer og Rinkenæs, og af og til tysk i Burkal og Holebøl. I Holebøl blev der ved Conradis visitats i 1738 sunget danske salmer²⁵³. Salmesangen i Burkal omtales efter 1721 altid som dansk. I begge disse sogne har pietismens danske salmebølge formentlig skyllet den tyske sang bort. I Højer blev den tyske salmesang afskaffet af provsten i 1739²⁵⁴. I Rinkenæs, hvor gudstjenesten i 1721 som nævnt var dansk, men med tysk salmesang, havde man i 1738, ifølge generalsuperintendent Conradi, tysk gudstjeneste hver 3. uge²⁵⁵, men i 1742 – atter ifølge Conradi²⁵⁶ – blev der for det meste sunget og prædikeret på dansk. Helt synes tyske gudstjenester i Rinkenæs ikke at være forsvundet før i begyndelsen af det 19. århundrede, måske i forbindelse med præsteskiftet i 1816²⁵⁷.

Skolerne

Tønder provstis skolevæsen bestod i det 18. århundrede på den ene side af et vel udbygget net af degneskoler, som vedligeholdtes af sognene og visiteredes af de gejstlige myndigheder, og på den anden side af et stort antal bondeskoler, der blev opretholdt af de pågældende landsbyer og praktisk talt stod helt uden for øvrighedens kontrol.

Provstiets *degneskoler* har man allerede et overblik over i 1710, da præsterne skulle besvare en gottorpsk kommissions spørgsmål²⁵⁸. I alle sogne på nær Hostrup (se s. 85) fandtes der en sogneskole, og bortset fra Rinkenæs var det degnen, der var den officielle lærer ved disse skoler. De velstillede degne i Felsted og Burkal plejede dog at holde en medhjælper til at tage sig af undervisningen. I Rinkenæs holdt man en skolemester, efter at der i 1708 var blevet bygget et skolehus. Degneskolerne var i almindelighed indrettet i degnehusene; i Burkal og Bylderup synes der dog at have været særskilte skolehuse; det i Burkal nævnes allerede i kirkeregnskabet for 1682, mens Bylderup sogns skolehus i 1709 (efter diakonatets nedlæggelse) flyttedes fra Lendemærk til Bylderup²⁵⁹. Det lille Skast sogn havde netop i 1710 fået bygget et degne- og skolehus takket være lån fra præsten og kirkeværgen (den rige Peter Beyer). De fleste steder var det sognet, der ejede og vedligeholdte skolerne; i Felsted skulle degnen vedligeholde skolefagene, og i Hjørpsted og Højst holdt degnene skole i huse, som de selv ejede.

I den lange periode fra 1710 til 1814 skete der kun meget få forandringer af betydning med degneskolerne. Degneskolernes forhold i de fleste sogne synes i 1814 at have været ganske de samme som i 1710, dog var Ensteds degneskole fra 1757 kun skole for Stubbæk by²⁶⁰, og vinterskolerne i Burkal og Tinglev var officielt blevet helårsskoler. I Højst købte sognet i 1742 degnens hus og indrettede det til sogneskole²⁶¹. I Hjørpsted fik sognet mellem 1755 og 1793 foræret et lille hus, som det indrettede til skolehus, mens degnen blev boende i sit eget hus²⁶². Uge sogn fik i 1770 et nyt, solidt og rummeligt degne- og skolehus, der var i brug lige til 1897²⁶³. Tinglev byggede et nyt degne- og skolehus i 1786²⁶⁴.

De betydeligste forandringer m. h. t. sogneskolerne gjaldt gennemførelsen af den i 1761 påbudte forening af degne- og skolemesterembederne i Rinkenæs, Ravsted og Hostrup sogne. Ved den i 1708 byggede skole i *Rinkenæs* synes degnen aldrig at have undervist. I 1736 blev tingskriveren i Rinkenæs tillige skoleholder, og kort efter 1744 fik visitatorerne Rinkenæs til at bygge en ny skole med bolig for ham. Endnu i 1761 var tingskriveren skoleholder, men ved generalvisitatsen i 1793 tales der om en degneskole i Rinkenæs²⁶⁵. I *Ravsted* havde degne- og skolemesterstillingerne været adskilt i ca. 50 år, da de igen blev forenet i 1772. Mikkel Rødding, der var blevet degn i 1720, var kommet på kant med menigheden, og derpå havde degnen og bymændene holdt hver deres skoleholder. Til sidst, i 1731, stod Jacob Petersen som eneste skolemester og fortsatte i denne stilling, til han i 1772 fik sin afsked på gråt papir samtidig med, at den nye degn, Frederik Lagesen, forpligtedes til at varetage begge embeder²⁶⁶.

I *Hostrup* sogn (i Slogs herred) var der 1680–90 blevet gennemført en enestående reform af skolevæsenet, idet degneskolen med øvrighedens billigelse blev nedlagt og – om end »mit grosser Mühe«, som det hedder i kirkeregnskabsbogen – erstattet af tre ligestillede skoler med hver sit skolehus. Baggrunden var den, at degnene i dette sogn hverken kunne eller ville holde skole selv. Mellem 1590 og 1600 havde nemlig Dorothea Rantzau på Solvig foræret en af sine piger en gård i Hostrup som belønning for hendes troskab. Hun blev gift med degnen, og for at beholde gården ved embedet valgte menigheden siden bestandig fæstearvingen til degn, skønt det engang traf sig, at denne næppe kunne skrive sit navn og aldeles ikke kunne synge. Medlemmer af slægten Kaisen sad på denne måde inde med degneembedet i Hostrup lige til 1733²⁶⁷. For at råde bod på denne tilstand ydede pastor Mauritius (1660–96) lån til opførelse af tre skolehuse, i henholdsvis Rørkær, Jejsing og Solderup. De få børn fra Hostrup skulle gå til skolen i Jejsing. Hvert skolehus blev indrettet med skolestue og bolig for skoleholderen (stue, køkken og kammer), endvidere fandtes stald til 2 køer og kålgård. Efter pastor Mauritius' død måtte byerne overtage husene (for 4–600 mark), så hans arvinger kunne få deres penge. For at få deres udlæg igen antog bymændene herefter skolemestre, der var i stand til at indløse husene²⁶⁸. Men da denne ordning førte med sig, at bymændene ved valget af lærere mere så på pengene end på dueligheden, lykkedes det pastor Eichel (præst i Hostrup 1722–67) at få byerne til at indløse husene ved indtrædende vakancer. I Hostrup by opstod der i årenes løb en lille skole, der holdt til i en lejet stue, for de få lokale børn. Degnen beskæftigede sig ikke med denne skole, da han havde nok at gøre med at passe sit store degnebol. Da degn Christian Martensen døde i 1767, søgte provst Petersen at få degnebolet solgt til fordel for en sogneskoles oprettelse i Hostrup, men da denne plan ikke lod sig gennemføre, fordi bolet tilhørte degnekaldet, bekræftede han først i 1772 valget af Christian Martensens søn, Martin Martensen, på betingelse af, at denne i egen person holdt skole sommer og vinter. Befalingen er sikkert ikke blevet efterkommet²⁶⁹. Da Martin Martensen døde i 1785, skrev provsten: »es war die Schule über 40 Jahre nie seine Sache, sondern Handel u. Wandel, wie ein reicher Bauer thun mag«. Man besluttede så i 1786 at gå den modsatte vej: skolemesterstillingen i Hostrup skulle helt skilles fra degneembedet, der skulle yde et betydeligt tilskud til lærerlønnen. Da man imidlertid havde fundet en udmærket lærer i den nyvalgte degn, Christian Nissen, måtte han fungere som interimsskolemester mod årligt at betale 150 mark til en fond, for hvis midler der til sin tid skulle bygges et skolehus i Hostrup. Denne skole blev først bygget i 1792²⁷⁰.

Degneskolerne var kun skoler for kirkebyen, selv om hele sognet

gerne var med til at betale byggeudgifterne (som regel til nogle fag i degnehuset). Ofte var degneskolen en af sognets mindste skoler (f. eks. i Burkal, Tinglev, Holebøl og Ubjerg sogne). Karakteristisk er børnenes fordeling på de forskellige skoler i Tinglev sogn. I vinteren 1744 gik der her 16–20 børn i degneskolen, mens elevantallet i de øvrige landsbyskoler i sognet henholdsvis var 18–24, 24, 16 og 24–30²⁷¹.

Kun undtagelsesvis besøgte degneskolen af hele sognets konfirmander. Der kendes ganske vist flere påbud om, at dette skulle ske. I 1743 bestemte et provstedenkret således, at konfirmanderne skulle søge Tinglev skole, »da in allen Gemeinen die Lehr-Kinder oder confirmandi an die Haupt-Schule im Kirch-Dorfe verwiesen werden«²⁷². At påbud som dette ikke hjalp, ses af visitorernes (Fr. W. v. Holsteins og Balthasar Petersens) indberetning af 4.1.1761²⁷³, hvori de afslog at fastsætte en øverste aldersgrænse for bondeskolebørnenes besøg af sogneskolerne. Af de bevarede præsteindberetninger i denne anledning (fra Lundtoft herred)²⁷⁴ fremgår, at også præsterne frarådede indretning af egentlige hovedskoler. Grunden var sikkert deres frygt for at pådrage sig sognemændenes vrede med påfølgende indtægtsformindskelse. Enkelte energiske præster kunne dog for kortere eller længere åremål få konfirmanderne fra hele sognet til at søge degneskolen. Det gjaldt således pastor Knutzen i Højst (1756)²⁷⁵ og pastor Zoëga i Ravsted (1760)²⁷⁶.

Arkivmaterialet tillader ikke noget skøn over, om det i stigende grad er lykkedes præsterne at få landsbyskolebørnene til at søge degneskolen i konfirmationsvinteren, og man tør ikke drage slutninger om den faktiske situation ud fra en bemærkning fra visitorerne i 1803, hvorefter biskolebørn i Tønder provsti besøgte hovedskolen i 1 år og betalte 1 rd. herfor²⁷⁷. Påstanden om, at dette er normen, fremsættes nemlig tydelig nok for at forhindre, at det fremtidige skoleregulativ for Tønder provsti overtog det flensborgske regulativs bestemmelse om, at biskolebørn skulle gå i distriktsskolen de sidste 3 år før konfirmationen.

Da øvrigheden så godt som ingen kontrol havde med *bondeskolerne* vidste myndighederne heller ikke, hvor mange »biskoler«, der fandtes. Amtmand U. A. v. Holstein mente i 1769, at der var ca. 100 i hele amtet; generalsuperintendent Struensee hævdede heroverfor i 1770, at der var henimod 130, men i 1776 satte han antallet af lærere uden for sogneskolerne til 82!

I den del af Tønder provsti, som ligger nord for den nuværende grænse, opgives antallet af »biskoler« i landsognene i 1741 til 34²⁷⁸; tyve år senere, i 1761, er antallet så godt som uændret: der siges at være 28 biskoler, men i dette tal mangler de 5, som i 1741 fandtes i Højst sogn²⁷⁹. En optælling af biskolerne i 1770'erne, overvejende i

1776, giver et noget større tal, nemlig 40²⁸⁰, og i 1793 kom Adler på sin første visitats i provstiet til det samme resultat²⁸¹. (Forfatteren er nået til tallet 45 for dette år). Fremgangen falder så godt som udelukkende på Lundtoft herred, hvor der i 1741 var 6, i 1761 8, i 1776 11 og i 1793 12 biskoler. Over for hver hovedskole (der var i alt 15 af dem) stod der altså i 1741 2,2 og 50 år senere 2,7 biskoler.

En omgangsskole kunne kun i undtagelsestilfælde omfatte mere end én landsby; antallet af bondeskoler var derfor oprindeligt meget stort; i 1710 nævnes f. eks. 5–6 biskoler i Holebøl sogn og 5 biskoler i Burkal sogn²⁸²; i Tinglev sogn var der i 1726 skoler i 5 byer uden for kirkebyen²⁸³. På de store skoleundersøgelseres tid (1738–61 (76) blev der indrettet flere og flere skoler med relativt faste lokaler (i lejede stuer eller i specielt indrettede huse). Dette medførte dels nogen nedgang i skoleantallet (fordi flere byer kunne slå sig sammen om opførelsen af et skolehus), dels en tilbøjelighed hos præsterne til i deres indberetninger kun at omtale skoler med faste lokaler. De 5 biskoler, der i 1762 fandtes i Bylderup sogn, var således i 1793 blevet til 2, medens der i indberetningerne fra Holebøl – efter 1710 – aldrig nævnes flere end 2 biskoler.

Om bondeskolernes primitive udstyr kan man danne sig et indtryk ved hjælp af en indberetning fra den skoleinteresserede pastor Knutzen i Højst (1744). Man måtte da klare sig med stuer og kamre; borde og bænke bestod for de meste af et smalt brædt lagt hen over en blok eller nogle tørv²⁸⁴.

Det ovenfor skildrede *skolebyggeri* i Hostrup sogn kom til at stå som et forbillede for nabosognene, men endnu i 1710 var kun de færreste bondeskoler indrettet i særlige skolehuse; om skolerne i Tinglev sogn og i Rudbøl i Højer sogn siges, at de blev holdt i lejede stuer. Sølsted i Abild sogn havde allerede i 1710 et skolehus; det bestod kun af to små fag, bygget til byens hyrdehus, men det var dog helt frem til 1796 sognets eneste skolehus foruden degnehuset.

I tiden *mellem 1710 og 1738* (da visitatoriet i Tønder udarbejdede den første oversigt over provstiets skoler) blev der i den nordlige del af Tønder provsti bygget yderligere 8 landsbyskolehuse. I Tinglev sogn, hvor der i 1710 kun havde været lejede stuer, fandtes der i 1738 skolehuse i Bajstrup, Eggebæk og Terkelsbøl, og desuden blev der holdt skole i et lejet lokale i Kravlund. Disse skoler var vistnok blevet opført mellem 1720 og 1725. Hvert skolehus var på 3 fag og uden bolig for læreren, der fik kost og logi på omgang²⁸⁵. De nævnte 3 skoler blev ikke forandret i det 18. århundrede. Også den fattige, nordøstlige del af Slogs herred fik (i 1738) sit første biskolehus, nemlig i Fovrup, længst mod nordøst i Ravsted sogn²⁸⁶. Det var ligeledes på 3 fag og uden bolig²⁸⁷.

Den kendteste af alle Tønder provstis landsbyskoler, skolen i Emmerske, Tønder landsogn, blev også opført i dette tidsrum. Allerede før 1710 havde provst Reimarus fået indrettet en skole i et hus i Tved og af egne midler bygget en skolestue i et kåd for landsognets østlige landsbyer (dvs. Store og Lille Emmerske). I slutningen af en indberetning fra 1710, hvori Reimarus skildrede sine genvordigheder med de forstokkede indbyggere i landsognet, udtrykte han håb om at kunne bygge dem »eine eigene Schule in der Mitten Ihrer Dörffer«. Det ser imidlertid ud til, at først provst Schrader fik realiseret denne plan samtidig med, at der i 1730 blev bygget en bedesal i Emmerske, hvori den nylig ansatte danske tredjopræst i Tønder (H. A. Brorson) skulle prædike.

Særlig bemærkelsesværdig er den opførelse af landsbyskoler i Burkal sogn, der fandt sted i disse år. De store afstande i dette udstrakte sogn bevirkede, at kun få børn søgte til degneskolen (den havde i 1710 kun 7 elever). Bønderne fulgte her, i tillempet form, eksemplet fra nabosognet Hostrup og opførte i 1706 et skolehus i Rens (hertil ydede kirken 6 mark i tilskud) og i 1707 et skolehus i Jyndevad (her var kirkens tilskud 30 mark). 19 år senere fulgte skolehuset i Lund; bønderne her bad også om et kirkebidrag til byggeriet og modtog, da huset stod færdigt, 18 mark²⁸⁸. I 1738 betegnedes disse skolehuse som små og dårlige, så ingen retskaffen skolemester kunne bo i dem. Skolehuset i Lund fandtes endnu i 1756²⁸⁹, men var i 1762 erstattet af en lejet stue²⁹⁰. I 1786/87 blev der i Jyndevad på sognets regning opført et nyt og bedre skolehus²⁹¹.

Først nu (1738) nævnes de første skolehuse uden for kirkebyerne i Lundtoft herred, nemlig i Hokkerup og Hønsnap i Holebøl sogn, hvor jurisdiktionsforholdene var meget indviklede. Skolehuset i Hokkerup (under Tønder amt) er vist blevet opført omkring 1734²⁹². Skolehuset i det lille Hønsnap (under Flensborg amt) er formodentlig bygget snart efter (sognets fattigregnskabsbog angiver bidrag til Hokkerup skole fra 1740, til Hønsnap skole fra 1741²⁹³). Kirken (præsten) havde ikke taget initiativet til de to skolers opførelse: pastor Schneider meddelte 1738, at de var anlagt af de pågældende byer for deres egne børn²⁹². Sognets adelige byer fik først skolehuse langt senere end de byer, hvor amtsundersåtterne dominerede.

Mellem 1738 og 1793 blev der i Nørre Tønder provsti (bortset fra degneskoler) opført i alt 12 skolehuse, altså nogenlunde lige så mange, som der var blevet bygget før 1738. Øvrighedens stigende interesse for disse skolers tilstand og især overkonsistoriets reskripter til fremme af skolevæsenet har åbenbart ikke spillet nogen rolle for denne periodes byggeri. Fra 1680 til 1793 blev der nemlig i alt bygget 25 skolehuse, heraf 13 i de 58 år fra 1680 til 1738 og 12 i de 55 år fra

1738 til 1793; byggeraten var tilmed lavest i de 32 år 1761–93, da der kun blev opført 5 skoler.

De 12 skolehuse, der blev bygget 1738–93, fordeler sig ligeligt på Lundtoft og Slogs herreder, medens der i denne periode ingen skolehuse opførtes i Højer og Tønder herreder. Det påfaldende er fremgangen i Lundtoft herred, hvor der 1680–1738 kun blev bygget 2 skolehuse (mod 8 i Slogs herred), men 6 i tiden 1738–93 (i Slogs herred ligeledes 6).

Mest bemærkelsesværdigt er byggeriet i Felsted sogn, hvor der i 1738 slet ikke fandtes skolehuse uden for kirkebyen. Forklaringen på denne tilstand er, at kun $\frac{1}{5}$ af indbyggerne var tønderse amtsundersåtter, mens resten var adelige undersåtter, der i broget blanding hørte til godserne Grøngrøft, Kiding og Skovbølgård i Felsted sogn, Årup i Ensted sogn og Ladegård i Kværs sogn. Byen Tumbøl, hvor $\frac{2}{3}$ af indbyggerne hørte til Grøngrøft gods, fik i 1740 foræret et hus til skolebrug af kancellirådinde Paulsen. Hun aftalte samtidig en skoleordning med Tumbøls firemænd, der på byens vegne lovede at flytte huset, der var forsynet med bolig til skoleholderen, til landsbyjord og at vedligeholde det²⁹⁴. Kort tid efter fik Skovbøl i sognets nordlige del sin skole (de $\frac{3}{4}$ af indbyggerne hørte under Skovbølgård, resten under amtet). I 1742 udnævnte provsten en skoleholder, til hvis underhold justitsråd Koch på Skovbølgård årlig gav 10 rd.²⁹⁵. I 1756 oplystes, at der i Skovbøl fandtes et skolehus med bolig²⁹⁶. Ordningen har formentlig haft den i Tumbøl som forbillede. Også i det i jurisdiktionel henseende meget blandede Tråsbøl fandtes der i 1756 et skolehus²⁹⁷. Skolehuset i Tråsbøl er sikkert fra samme tid som skolehusene i Tumbøl og Skovbøl, og der kan ikke være tvivl om, at skolebyggeriet i disse byer står i forbindelse med generalsuperintendent Conradis samtidige bestræbelser for at forbedre skoleforholdene i de adelige sogne. Hans forslag var i 1739 på adelens vegne blevet godkendt af ejeren af Søgård, Godske von Thienen, og da flere af dets hovedkrav (helårsskole, faste skolebidrag, fri græsningsret m. m.) genfindes i aftalen om Tumbøl skole, kan man gå ud fra, at det er godsejerne på Grøngrøft, Skovbølgård og Kiding (= hertugen af Augustenborg), der har påbudt skolernes oprettelse, bl. a. for at hævde deres distrikters uafhængighed. – De fattige fiskere og kådnere i Felstedskov fik ingen glæde af skolebyggeriet i 1740'erne; her havde man kun sjældent råd til at holde en lærer, og det stod derfor dårligt til med kundskaberne; da de 16 augustenborgske undersåtter under Årup gods (et mindre antal var amtsundersåtter) i 1778 skulle sætte deres navn under en kontrakt med hertugen, kunne kun 7 af dem skrive. I 1774 bad de hertugen om et årligt tilskud på 10 rigsdaler, så de kunne holde en helårslærer. Hertugen opfyldte ikke alene dette ønske, men gav også bidrag til det på-

følgende skolebyggeri²⁹⁸. – Samme år (1774) blev de tre andre skoler i sognet som de eneste i Tønder provstis danske del reguleret af visitatorerne i henhold til reskriptet af 11.6.1770 (se s. 253).

I nabosognet Ensted fik Sønder Hostrup (hvor et flertal af gårdene hørte under Årup gods) sit skolehus i 1757, om end uden lærerbolig²⁹⁹. Børnene fra Sønder Hostrup havde indtil da skullet søge degneskolen i Stubbæk.

Rinkenæs sogn ved Flensborg fjord havde lige så mange kongelige som gråstenske (augustenborgske) undersåtter. Foruden skolen i kirkebyen omtales her fra 1738 en biskole, der blev holdt i skolelærers eget hus; denne skole, der blev holdt i byen Bækken, førte en meget omskiftelig tilværelse, idet den kun fungerede, når skoleholderne kunne tjene noget ved siden af den ringe skoleløn, han fik for sin undervisning (den var i brug i 1738, nedlagt i 1752, igen i brug i 1756, igen nedlagt i 1760). I 1761 lod indbyggerne imidlertid bygge et skolehus med lærerbolig og havde herefter en varig skole³⁰⁰.

I tiden efter 1738 blev der bygget et biskolehus i hvert af sognene i den nordøstlige del af Slogs herred. Fovrup i Ravsted sogn, der var blevet opført i 1738, havde gjort begyndelsen. I dette sogn fik Korup et skolehus i 1779³⁰¹. Det store, men fattige Kravlund i Tinglev sogn havde i 1738 kun et lejet skolerum, men fra 1744 omtales her et lille skolehus uden bolig³⁰². Fra 1762 hedder det³⁰³, at også Bredevad i Bylderup sogn har et lille skolehus uden bolig. I Højst sogn fik Alslev et skolehus i 1777. Præsten havde forgæves søgt at få skolen opført med det gode, men gennemtvang sin vilje ved visitatorernes hjælp, efter at Alslev-boerne endog havde undladt at sende deres børn i skole om vinteren³⁰⁴. Hovedhindringen for skolebyggeriet i Alslev havde været, at udflytterne efter byens udskiftning ikke ville være med. I Lovtrup i Uge sogn (men i Slogs herred) gik det omvendt. Her tog man i forbindelse med udskiftningen i 1782 det nu overflødige hyrdehus i brug som skole og realiserede dermed en tyve år gammel plan³⁰⁵.

I periodens sidste halve snes år blev der ikke bygget skolehuse – måske på grund af de ekstraordinære udgifter, udskiftningen medførte –, og i 1793 skønnes skolelokalernes tilstand (bortset fra degneskolehusene) at have været som vist i efterfølgende oversigt.

Lundtof herred

Holebøl sogn. Vilsbæk: lejet stue. Hokkerup og Hønsnap: skolehuse uden bolig.

Rinkenær sogn. Bækken: skolehus med bolig.

Felsted sogn. Tombøl, Skovbøl, Tråsbøl og Felstedskov: skolehuse med bolig.

Ensted sogn. Torp og Røllum: lejede stuer. Sønder Hostrup: skolehus uden bolig.

Uge sogn. Lovtrup (i Slogs herred): skolehus uden bolig.

Slogs herred

Tinglev sogn. Broderup: omgangsskole. Sofiedal og Gårdeby: lejede stuer. Terkelsbøl, Bajstrup, Eggebæk og Kravlund: skolehuse uden bolig.

Ravsted sogn. Hejsel: omgangsskole. Havsted: lejet stue. Korup: skolehus uden bolig. Fovrup: skolehus med bolig.

Højst sogn. Søvang og Bøgvad: omgangsskoler. Alslev: skolehus uden bolig.

Bylderup sogn. Duborg, Fredstrup og Søllingvrå: omgangsskoler. Sottrup: lejet stue. Bredevad: skolehus uden bolig.

Burkal sogn. Lydersholm, Bov og Lund: lejede stuer. Jyndevad: skolehus uden bolig. Rens: skolehus med bolig.

Hostrup sogn. Hostrup: lejet stue. Jejsing, Rørkær og Solderup: skolehuse med bolig.

Tønder herred

Tønder landsogn. Emmerske: skolehus med bolig.

Abild sogn. Vennemose: lejet stue. Sølsted: skolehus uden bolig.

Ubjerg sogn. Sæd: skolehus med bolig.

Højer herred

Højer sogn. Rudbøl: lejet stue.

Det må tilføjes, at oplysningerne om omgangsskolerne er ganske usikre. De nævnte 7 skoler omtales i visitatorernes (eller provstens) indberetninger om skoleforholdene i provstiet frem til 1770, men i almindelighed ikke senere. De kan være blevet nedlagt under gennemførelsen af skoleregulativet af 1804, men det er sandsynligt, at de fleste af dem (måske flere end de anførte) stiltiende har eksisteret videre langt ind i det 19. århundrede. Flere andre af tabellens oplysninger må tages med forbehold.

Ifølge tabellen var der i alt 45 »biskoler« (overvejende bondeskoler) i 1793. Af dem fandtes 11 i Lundtoft herred, 29 i Slogs herred og 5 i Tønder og Højer herreder. Fordelt efter skoletyper var der 7 omgangsskoler, 13 havde lokaler i lejede stuer, 13 i skolehuse uden bolig og 12 i skolehuse med bolig. Alle omgangsskoler fandtes i Slogs herred.

Degne og skoleholdere

Når adskilte degne- og skoleholderembeder var så sjældne i Tønder provsti, hænger det sandsynligvis sammen med den omstændighed, at

degneembederne i de fleste sogne blev besat ved valg. Det tør antages, at sognemændene af økonomiske bevæggrunde har foretrukket en kandidat, der ville påtage sig begge bestillinger. Valgretten medførte også, at det ellers så almindelige konserveringsystem kun havde ringe udbredelse i provstiet.

Om fremgangsmåden ved *degneembeders besættelse* skrev amtmand Bielcke i 1784 til Tyske kancelli, at provsten i Tønder amt fra gammel tid (»von jeher«) havde tiltaget sig ret til at opstille tre af ham eksaminerede kandidater til valg i den pågældende menighed, ligesom han forsynede den valgte med kaldsbrev³⁰⁶. Denne fremstilling var uden tvivl stærkt forenklet og præget af amtmandens interesse i at fremhæve provstens indflydelse på degnevalgene. Sagen var nemlig den, at amtmændene i Tønder følte sig brøstholdne over at være holdt uden for degne- og skoleembedernes besættelse og derfor søgte at vise, at provsterne misbrugte deres eneret. Provst Petersen, skrev Bielcke således i 1776, har i nyere tid gjort sig det til regel at sende sine disciple til sognene som degnekandidater og sørger for, at valget så vidt muligt falder ud efter hans ønsker. Bielcke forsøgte i 1776, 1784 og 1787 at skaffe amtmanden medbestemmelsesret, og hans efterfølger Bertouch gentog forsøgene i 1795 og 1803, men hver gang forgæves.

I en tilsvarende, men mere nuanceret fremstilling af fremgangsmåden ved degnevalg søgte provsten (Balthasar Petersen) i 1776³⁰⁷ at reducere sin egen betydning for udfaldet mest muligt: kun i to tilfælde havde han i 30 år fået dem, han foretrak, udnævnt til degne! Det almindelige, skrev han, var, at ingen blev antaget uden at være prøvet og fundet dygtig af provsten, foreslået af sognets præst og forstandere og så forsynet med kaldsbrev af provsten. Han nævner her intet om kandidatudvælgelsen (som provsten formodentlig har foretaget i forbindelse med den nævnte prøve). Egentlig menighedsvalg af degn fandtes, ifølge hans redegørelse, kun i »et par« sogne, som »egenmægtigt« afholdt valg på den måde, at en mængde degnekandidater meldte sig hos præst og forstandere og lod sig prøve i sang; 3–4 af disse fremstilledes så på en bestemt dag for menigheden og skulle synges og katekisere offentligt; den af disse kandidater, der ved det påfølgende valg fik flest stemmer, blev som udvalgt degn sendt til provsten, der eksaminerede ham og efter bestået prøve gav ham kaldsbrev. I tre sogne (det drejer sig om Skast, Højt og Abild) havde præsten kaldsretten. I nogle andre sogne var det præsten og sogneforstanderne, der kaldte i forening. I disse tilfælde fandt altså ingen menighedsvalg sted, men ligesom andetsteds skulle degnen have bestået en prøve hos provsten for at få dennes konfirmation af kaldelsen.

I virkeligheden ser det efter de i de forskellige embedsarkiver bevarede spredte oplysninger om foretagne degnevalg ud til, at det di-

rette menighedsvalg har været mere udbredt, end Balthasar Petersen indrømmer. Direkte valg fandt i det 18. århundrede med sikkerhed sted i Ravsted³⁰⁸, Bylderup³⁰⁹, Rinkenæs³¹⁰ og på en måde Højer³¹¹. Valg ved sognerepræsentanter forekom i Hostrup³¹² og Ensted og muligvis i Ubjerg og Uge³¹³. I alle andre sogne bruges tvetydige udtryk: præsten og menigheden kalder (Burkal og Tinglev 1710), sognet og præsten har i fællesskab udøvet præsentationen og valget (Tinglev 1776), degnen blev forlangt af præsten og menigheden (Hjerpsted 1776 om degneembedets besættelse i 1732). Det ses ikke klart af disse udtryk, om det er menigheden eller sogneforstanderne, der har valgt degnen, men for degnekaldelsen har det i det 18. århundrede været nok så afgørende, at myndige provster som Balthasar Petersen har haft mange muligheder for at påvirke afgørelsen i den af dem ønskede retning. I 1780 oplyste provsten således, at provst, præst og sogneforstandere konfererede, når der var en degnevakanse³¹⁴. Et andet eksempel: I Højer havde man den ejendommelige valgordning, at provsten foreslog én kandidat; accepteredes denne af menigheden ved de flestes navneunderskrift, gav provsten ham kaldsbrev. Det tilføjes i indberetningen herom (1776), at menigheden altid havde været tilfreds med forslagene³¹⁵.

Det er sikkert, at Balthasar Petersen afskyede de direkte valg, der reducerede hans indblandingmuligheder til et minimum, og han har uden tvivl forhindret dem, hvor han kunne. At menighederne til gengæld skinsygt værnede om deres rettigheder og anså det direkte valg for den ideelle ordning kan ikke undre.

Balthasar Petersen begrundede i en udateret betænkning (antagelig fra 1784) sin uvilje mod menighedernes (direkte eller indirekte) degnevalg med de misbrug, der vitterligt fandt sted i forbindelse med dem. Bøndernes forkærlighed for degnekaldenes besættelse ved valg var nemlig for en stor del økonomisk bestemt, idet der kunne træffes underhåndsaftaler med den kandidat, der lovede at ægte degneenken (så sognet slap for forsørgerbyrden), eller gik med til at nedsætte skolepengene. Dertil kom, at provsten var forarget over den latterlige måde, hvorpå degnekandidaterne søgte at brillere i bøndernes øjne, når de skulle katekisere offentligt. En af dem havde således spurgt, hvor mange gange Petrus havde udtalt navnet Christus; fik han et svar, lagde han tre til det opgivne tal; han forsikrede nemlig, at da Petrus blev halshugget, havde han endnu tre gange råbt Christus³¹⁶.

Et godt eksempel på et sådant degnevalg har man i visitorernes (dvs. provstens) indberetning om begivenhederne i Bylderup under degnevakanterne i 1778 og 1780³¹⁷. I 1778 var provsten blevet enig med præsten og sogneforstanderne om en kandidat, der var skolemester ved vajsenshuset i Flensborg. Man tog imidlertid afstand fra ham, så

snart man fik at vide, at han var forlovet. Tanken var nemlig den, at han skulle gifte sig med degneenken, og skønt den flensborgske skolemester søgte at få sin forlovelse hævet, indlod præsten og forstanderne sig i forhandlinger med et ungt herrnhutisk menneske. Da de ganske åbent fortalte provsten, at den unge mand havde lovet at ægte enken, nægtede provsten at sanktionere valget og sendte en tredje kandidat til Bylderup. Også han måtte love at gifte sig med degneenken, og da han ligesom den første var forlovet, måtte han betale kæresten 100 rigsdaler i erstatning. Han blev nu degn, men plagedes af samvittighedsskrupler over sit brudte ægteskabsløfte, kom i dyb gæld og døde snart fuld af græmmelse. Under den nye vakance kom forstanderne til provsten og forsikrede ham, at denne gang skulle enken holdes udenfor. I virkeligheden ville de igen gøre et menneske ulykkeligt ved at få ham gift med enken; hun havde børn med to mænd og var tyngt af gæld. Aftalen var den, at når nogle havde sunget prøven, kunne de jo konferere med menigheden, så at alt blev ordnet fredeligt og tilfredsstillende for alle. Nu meldte der sig to gode skolemestre, men de havde begge kone og børn. Sognet ville så have den tredje kandidat, et ungt ugift menneske, der hed Peter Andersen. Han kunne imidlertid ikke straks beslutte sig til ægteskabet, da han, som han sagde, ikke kendte enken. En fjerde kandidat ville de ikke have til degn. Derpå hentede de en skolemester fra Ribe stift (Søren Hegelund Ewald fra Branderup), som også blev valgt. Han var imidlertid ikke blevet eksamineret af provst Petersen, og dette benyttede de 4 kasserede kandidater som anledning til at protestere mod valget. Valget blev da også kasseret, fordi det var sket »in unlauterer Hinsicht«, og ikke i behørig orden. Ved det nye valg fik Hans Nielsen (en af de gifte kandidater) 54 stemmer, de øvrige henholdsvis 40, 9 og 0 stemmer (det var Peter Andersen, der slet ingen stemmer fik).

I de fleste sogne fik degnen 1 skilling i ugepenge³¹⁸, men i Slogs herred synes fast betaling pr. elev (16–24 skilling pr. vinter) at have været det almindelige³¹⁹. Højer indtog en særstilling, idet de årlige skolepenge på 24 skilling (i 1756) indbragte 175 mark årlig, et langt større beløb end i nogen anden degneskole³²⁰. De fleste degnes indtægt af deres skole lå omkring 1760 på 40–50 mark (13–17 rd.)³²¹ og udgjorde kun for de degne, der var særlig dårligt stillede, en betragtelig del af indtægterne. I 1753 (og senere)³²² beløb degenes samlede indtægt sig gennemsnitlig til 92 rd.; skoleindtægten udgjorde altså kun $\frac{1}{6}$ heraf. For degnen i Skast, der i alt havde under 30 rd., gav skoleholdet selvfølgelig en helt uundværlig indtægt, men på den anden side er det bemærkelsesværdigt, at skoleholdets andel i de samlede indtægter ikke stiger til mere end $\frac{1}{5}$, selv om man udelader de 5 degne, der havde over 133 rd. i indtægt.

Bøndernes herredømme over skolerne gjaldt også skoleholdernes aflønning og ansættelsesforhold. Det hedder ganske vist ganske almindeligt i præsternes indberetninger, at skoleholderne lejes af indbyggerne med præstens sanktion, men det var i næsten alle tilfælde rent mundsvejr. En oprigtig mand som den stærkt skoleinteresserede pastor Knutzen i Højst skrev i 1752 til generalsuperintendent Reuss, at han i begyndelsen af sin embedstid i Højst (han tiltrådte 1742) blandede sig i ansættelsen af skoleholderne, men »die Leute sind hier so steif, dass, wenn sie auch nur im geringsten merken, mann wolle Ihnen einen recommendiren, von dem Sie etwa glauben, der spielt mit dem Priester unter einer Decke, sie ihn mit beyden Händen von sich stossen u. nicht acceptiren wollen«³²³. Også provsten vidste udmærket, hvordan præsterne var stillet i skolesager, og at skoleholderne ikke kunne håbe på støtte fra den kant. I en indberetning fra kirkevisitatoriet, dvs. provsten (Balthasar Petersen) i 1776, hed det: »Der Prediger will mit den Bauren nicht gern Streit haben: Er überlässt daher die Vorschlagung des Schulhalters den Bauren selbst, welche denn, bey dergleichen Gelegenheiten, wie hier auch geschehen, demselben allerley Bedingungen heimlich vorschreiben, welche er denn auch, wenn er Brodt haben will, eingehen muss«. I dette tilfælde var sagen den, at man i Rens havde tvunget skoleholderen til at indsamle skolelønnen, skønt en kongelig forordning pålagde særlig befuldmagtiggede dette hverv³²⁴. Samme sted (i Rens) hævdede bymændene under en proces om en anden skoleholder, at de havde ret til at afskedige ham som en tjenestekar³²⁵. Man forstår generalsuperintendent Struensee, når han i anledning af en klage fra skoleholderne i Felsted sogn skriver (1771): »Ich muss es offenherzig gestehen, dass meine Kummer dieserhalb sehr empfindlich gross ist, wenn ich bey den Visitationen die armen Schulmeister mit weinenden Augen vor mir sehe, und ihre Klagen, die sie oft unter Vergiessung vieler Thränen vorbringen, anhöre«³²⁶.

Provst Balthasar Petersen (1747–1787) anså ikke alene kampen mod bøndernes selvrådighed for håbløs, men mente også (1762), at deres egenmægtige antagelse og opsigelse af skoleholdere havde sine gode sider, fordi der var en sådan mangel på duelige skolemestre, at man måtte finde sig i, at der blev antaget »Handwerker und dergleichen Leute«.

De tønderiske skolers afhængighed af bønderne bevirkede, at skoleholderne ikke turde indsende ønsker og klager til myndighederne, medens deres kolleger i Haderslev provsti ikke sjældent påberåbte sig bestemmelserne i skoleforordningen af 1650. Kun fra skoleholderne ved de regulerede skoler i Hostrup og Felsted sogne finder man efter 1770 henvendelser af denne art. Kongelige forordninger mod vilkårlige opsigelser og ansættelser kunne kun få ringe praktisk betydning, så

længe de fleste skoleholdere blev antaget for et halvt eller et helt år ad gangen.

Præsternes indberetninger fra 1756 om skoleholderne og deres materielle kår giver århundredets bedste (mest konkrete og mest detaljerede) oplysninger om lærernes indtægter. I Højst sogn gav man da de store drenge, der i flere landsbyer var omgangslærere for de mindre børn, 3–4 mark plus kost og logi for en vinter, og betalingen for disse drenge-lærere har sikkert ikke været bedre i andre sogne. En voksen skoleholder (i Alslev) fik i samme sogn 4–6 rd. (plus kost og logi) for en vinter; at dette nogenlunde har været den normale betaling fremgår af, at en sådan lærer fik 5 rd. i Bylderup sogn, 3–5 rd. i Tinglev sogn, 3–4 rd. i Abild sogn, 4–5 rd. i Ensted sogn. Dette er ikke mere end et ungt menneske kan tjene i tærskeloen og med færre ærgrelser, skrev pastor Freuchen i Ensted i 1761³²⁸. Tilmed kan man ikke i alle tilfælde gå ud fra, at skoleholderen fik fri kost; fra Tinglev sogn hedder det i 1710: »Sie können das halbe Jahr 3 bis 4 Rthlr haben, und halten zuweilen dennoch ihre Kost selbst«³²⁹. Helårslærerne, der kun fandtes i de byer, der ejede et skolehus, fik godt og vel det dobbelte af en vinterlærer: i Holebøl sogn 8–12, i Tinglev sogn 10–12, i Ravsted sogn 10–13 rd. (Der var i øvrigt ikke helårsundervisning i alle skolehuse; dette vides både fra Burkal, Tinglev og Hostrup sogne). Ud af den store mængde af skoleholdere hævdede sig i alt syv, hvis indtægter lå en del højere, nemlig henimod 20 rd., hvortil kom fri bolig (eventuelt kun et kammer) og omgangsbord eller naturalier. Det drejede sig om lærerne i Rudbøl i Højer sogn, Jejsing, Rørkær og Solderup i Hostrup sogn og Tumbøl, Skovbøl og Tråsbøl i Felsted sogn (nord for den nuværende statsgrænse hørte også skolen i Sæd i Ubjerg sogn (med tysk skolesprog) til denne gruppe)³³⁰. Forklaringen på den større løn var i Hostrup og Felsted sogne, at man her havde et af øvrigheden reguleret skolevæsen, i Rudbøl vistnok, at fattigkassen betalte over halvdelen af lærerens løn.

Da de fleste lærere ikke lønnedes bedre end karle, kunne de heller ikke gifte sig. Kun lærerne ved de 3 skoler i Hostrup sogn vides med sikkerhed at have været gifte mænd, men det er vel sandsynligt, at også lærerne i Tumbøl og Skovbøl af og til havde familie.

Der findes desværre ingen oplysninger om, hvordan det faste beløb, de fleste skoleholdere fik udbetalt, blev tilvejebragt. Sandsynligheden taler for, at det ligesom andre af en landsbys byrder blev fordelt efter gårdenes størrelse. Ugeskillingen eller $\frac{1}{2}$ mark halvårligt pr. barn var som nævnt den normale betaling til degnen som skoleholder. Fra degneskolerne bredte denne betalingsmåde sig til de regulerede skoler; skoleholderne i Felsted sogn, hvis kontrakter alle stammede fra 1740'erne, fik 24 skilling pr. indskrevet barn³³¹; i Hostrup sogn fik skole-

holderne i 1710 og 1744 kun ugeskillingen³³², i Solderup var betalingen dog 24 skilling halvårligt pr. barn i 1744.

Da pengenes realværdi var faldende, bestemte et kongeligt reskript af 11.6.1770, at det ugentlige bidrag skulle være 1 skilling for læsning, 1½ for læsning og skrivning og 2 for læsning, skrivning og regning³³³. Reskriptet har dog næppe forandret stort i den bestående tilstand; kun i Felsted sogn blev de nævnte takster indført ved visitatorernes dekret af 21.11.1774, men i 1792 klagede skoleholderne i dette sogn over, at de ikke fik deres fulde løn; sagen blev dog ordnet i mindelighed, hvilket vel sagtens betyder, at de accepterede et lavere beløb end det, der tilkom dem i henhold til loven³³⁴. Så længe skoleholdernes ansættelse og afskedigelse var overladt til bønderne, kunne sådanne lønforskrifter kun undtagelsesvis føres ud i livet.

Fattigforsorgens bestemmelser kom derimod til at betyde meget for skoleholdernes kår. I Hostrup fordelte de skolepenge, som fattigkassen betalte, sig i 1767 således på de tre skoleholdere: Solderup 5 mark og 4 skilling, Jejsing 8 mark og 13 skilling, Rørkær 9 mark og 13½ skilling³³⁵. I Burkal sogn ydede fattigkassen fra 1728 årligt 44 mark til fattige børns skolegang, og i dette sogn betalte kirken yderligere 9 mark til skoleholderen i Rens (fra 1736) og 6 mark til skoleholderen i Jyndeved (dette beløb fra 1746) for i nogen grad at opveje de svigtende skolepenge i sommertiden³³⁶. Undtagelsesvis kunne disse ydelser fra fattigkassen være helt afgørende for skoleholdernes indtægt: i Rudbøl fik læreren, i hvert fald fra 1774, årlig 13 rd., altså over to tredjedele af hele sin indtægt, fra fattigkassen (de 13 rigsdaler kan dog have inkluderet betaling for skolebøger til fattigbørn)³³⁷.

Om skoleholdernes *kundskaber* haves ingen præcise oplysninger før 1750. De eksempler på degnes lave standard, som gives nedenfor, viser dog, hvor yderst forskelligt kundskabsniveauet måtte være hos hver enkelt skoleholder, så længe det beroede på tilfældigheder, hvilken vid den havde tilegnet sig. Da Johannes Prætorius i 1697 blev degneadjunkt i Burkal, hed det om den gamle Nis degn, at han vel kunne synge i kirken, men var meget dårlig til at skrive og »im rechnen ein idiot«³³⁸. Om den afgæede degn, Hans Kaisen i Hostrup, indberettede præsten i 1728, at han næppe kunne skrive sit navn³³⁹ (han holdt dog heller ikke skole). I 1734 blev Jes Jessen (1700–1777) valgt til efterfølger for sin fader, degnen i Holebøl. Han havde allerede i nogen tid forvaltet embedet, men ved prøven hos provsten viste det sig, at han kun havde »einige Wissenschaft im Rechnen und Schreiben, und einiges, obgleich nur mässiges Erkenntniss der Göttlichen Wahrheiten«. Han lovede at ville dygtiggøre sig og sognepræsten at vejlede ham. Denne mangelfuld kvalificerede mand skulle i henhold til sit kaldsbrev først og fremmest drage omsorg for skolevæsenet og føre børnene

frem til den rette forståelse af deres medfødte syndige elendighed, til en levende gudserkendelse og til en forandring af deres hjerter ved hjælp af den Helligånd³⁴⁰. I et magert degnekald som Skast måtte man endnu langt senere tage til takke med folk, der nok var anvendelige i praksis, men uden nogen teologisk indsigt. I 1768 blev Anders Truel- sen valgt til degn her. Han var, efter præstens udtalelse, »einer unsrer Seefahrenden, der sein Metier u. die Stür Manns Kunst und das Rechen nicht nur ex professo Versteht und eine gute Hand schreibt; sondern auch ein recht gutes Gemüth Von Natur hat und gutes Geschick zum Schulhalten nebst der so nöthig Contenance wie Er denn ab und zu die Schule Verwaltet hat«. Prøven hos provsten blev vel »kein rigorosum«, håbede præsten, lige så lidt som den forrige degneeksamen. Han skulle nok bibringe Truel- sen katekisationen på en sådan måde, »dass keiner sich drüber aufhalten dürfe«. Et par uger senere, da Truel- sen havde begyndt sin skolevirksomhed, bad præsten dog om at få degnepróven udsat til næste visitats³⁴¹. I Hjerpsted blev Christen Jensen Bruhn så sent som i 1790 valgt til skoleholder og degnens efter- følger, skønt han kun kunne henvise til, at han i en årrække havde været underskolemester i Kliplev³⁴².

Skoleholdernes ringe viden, især på det teologiske område, havde tidligt tiltrukket provsternes opmærksomhed. Efter hvad Balthasar Petersen fortæller³⁴³, havde provst Schrader i et cirkulære pålagt præ- sterne at anse degne og skolemestre for deres medhjælpere og derfor dygtiggøre dem som lærere; cirkulæret havde dog været »ganz um- sonst geschrieben«. Da Balthasar Petersen ikke troede, at præsterne ville eller kunne gennemføre den nødvendige oplæring, besluttede han selv at påtage sig opgaven. Hertil havde han gode forudsætninger. Han havde ved tyske universiteter tilegnet sig en omfattende viden, han berømmes for sine pædagogiske evner, og intet synes livet igennem at have interesseret ham mere end praktisk undervisning. På dette om- råde var han ganske uegennyttig og sparede hverken tid eller penge, når det gjaldt hans elever. Kort tid efter at han i 1747 var kommet til Tønder, indledte han en undervisning af teologiske studenter, der på et par år førtes frem til en eksamen for en kommission af gejstlige i Tøn- der. Generalsuperintendent Reuss, der overværede undervisningen i 1752, roser provstens gode metode og studenternes dygtighed som prædikanter. I 1759 forbød overkonsistoriet imidlertid hans kandida- ter at indstille sig ved besættelsen af gejstlige embeder, og omkring 1762 skal præsteskolens være gået ind.

Samtidig med at denne præstescole var i fuld blomst udsendte Bal- thasar Petersen den 13. november 1752 et cirkulære til provstiets præ- ster, hvori han meddelte, at han fra nytår 1753 ville gennemføre ét- årige kurser i kristendom og katekisation for degne og skolemestre³⁴⁴.

Han henviste heri til, at han på sine årlige visitatser havde konstateret, at erkendelsen nogle steder var god, men andre steder kun mådelig, og at der forskellige steder »fast gar kein Erkänntniss gewesen«. Det skinner igennem, at Balthasar Petersen anser præsterne for de ansvarlige for denne tingenes tilstand. Han var åbenbart allerede da kommet i et dårligt forhold til dem. Derfor skrev han med henblik på sit nye foretagende: »Will auch nicht hoffen, dass es mir hier wie in andern Fällen gehen mögte, dass mehr gehindert als gefördert werde; allemassen oft sehe, wie man mir den Fuss vorsetze, dass nicht nach Willen weitergehen soll . . .«. Det, han ville til livs, var »das elende Zeug, womit sich die Bauren beladen und ihre Kinder verderben«, og dernæst ønskede han at få katekisationsvæsenet sat i bedre stand. Til de ét-årige kurser, han ville gennemføre, bad han præsterne sende ham skolemestre og degnesønner fra deres sogne; de skulle være mindst 20 år gamle og give sikkerhed for, eller sikkert håb om, at de kunne blive duelige, arbejdsomme og fromme lærere. Undervisningen skulle være gratis, men disciplene måtte regne med udgifter på ca. 20 rd., selv om han regnede med, at der kunne skaffes hjælp til mindre bemidlede. Programmet var selvfølgelig rent religiøst. Han ville forelæse »eine kurze, teutsche, von mir verfertigte Theologie wie die bekannte Freylinghausische ist«, give dem anvisning i at katekisere og lade dem prøve hinanden indbyrdes heri. Han håbede, at Tønder amt herved ville få et forråd af dygtige skolemestre.

Disciplene fik året igennem en times undervisning hos provsten og desuden ekstratimer hos studenter (uden tvivl fra præsteskolens)³⁴⁵. Balthasar Petersen fortsatte denne undervisning i mange år³⁴⁶; »er verfiel aber, und da der hiesige Rector es mit 4 oder 5 zuletzt continuirte: so muste man endlich abbrechen«³⁴⁷. Årsagerne ville han dog ikke komme ind på³⁴⁸. Formodentlig har provst Petersen indstillet sine lærerkurser samtidig med præsteskolens nedlæggelse. De teologiske studenter deltagelse i undervisningen af skolemestrene har sikkert været en forudsætning for kursernes succes.

Cirka 50 skolemestre fremgik efter Balthasar Petersens udtalelse af hans institut, dvs. gennemsnitlig ca. 5 disciple årlig i ti år. I 1769 erklærede provst Petersen selvfølede, men ikke uberettiget: »Daher gewissenhaft versichere, dass, wenn gelinde schreibe, kein Amt im Lande bessere Küster und Schulmeister aufweisen wird, als sich hier zeigen können«. Han tilføjede dog, at der heller ikke var mangel på dårlige skolemestre. Sandsynligheden taler for, at et overvejende antal af de lærere, Balthasar Petersen uddannede, er kommet fra de sydtønderske sogne, eftersom mangelfuldt kendskab til tysk må have gjort det umuligt for mange unge fra de nordlige egne at deltage i undervisningen. Kun to degne (ingen skoleholdere) i den nørretønderske del af

provstiet ses at være omtalt som uddannet af provst Petersen (kirkebøger er ikke gennemgået); det drejer sig om degnen i Abild, Christian Hansen Duborg (1729–97)³⁴⁹ og degn Peter Petersen (1731–98) i Felsted, der forinden havde været anbragt hos skrive- og regnemesteren i St. Nikolaj sogn i Flensborg³⁵⁰.

Skolebøger

Vi har på s. 52 f. omtalt de påbud, som provst Reimarus omkring 1720 fik udstedt til skolevæsenets fremme. Hvor gavnlige og tiltalende de end var, så kom de dog til at spille en ringe rolle for skoleudviklingen i sammenligning med den litterære virksomhed med kristeligt opdragende sigte, som i de samme år udfoldedes af Reimarus og hans medhjælperkreds.

Tønder provsti havde omkring 1700, i modsætning til Haderslev provsti, ikke en egen, officielt indført katekismus. Måske skal man heri se et vidnesbyrd om, at konfirmationen først blev almindelig i Tønder provsti takket være Reimarus' og hans meningsfællers virke. Hvor man ikke nøjedes med præstens eller degnens mundtlige foredrag³⁵¹, kom man i de danske sogne ind på at bruge Sass' danske udgave af von Stöckens katekismusforklaring, som blev trykt i Flensborg i 1705³⁵².

Reimarus' bestræbelser gik i første omgang ud på at få alle danske sogne til at benytte denne Stöcken-udgave. I 1714 skrev han i et cirkulære til præsterne³⁵³, at 11 års erfaring havde lært ham, at den ungdom er langt bedre faren, som har »ein gewisses catechetisches Formular«. Da nu Tinglev, Højer, Hjerpsted og Skast befandt sig såre vel ved Stöckens til dansk oversatte katekismus, burde præsterne gøre deres yderste for også at indføre den i deres sogne. Det er uden tvivl den samme udgave, som i 1707 eller 1708 blev tilbudt pastor Wedel i Døstrup af »Bogføreren af Flensborg«³⁵⁴. Ganske vist, fortsatte Reimarus i sit cirkulære, havde oversætteren korrumpet Luthers forklaringer, men denne fejl ville kunne fjernes i det næste oplag.

Snart efter har Flensborg-trykket af 1705 formodentlig været udsolgt, og Reimarus har anset tidspunktet for egnet til at få besørget en korrigeret udgave af Stöckens tekst specielt til brug i sit provsti. I august 1716 skrev nemlig den unge teolog Peter Clausen (1717–32 præst i Rødenæs) fra København til Reimarus, at det i sin hensigt var meget godt, at man havde gjort sig den ulejlighed at fordanske Stöckens katekismus, men den var næppe tilstrækkelig. Han anbefalede i stedet en katekismus, der kort tid forinden var udkommet i Berlin. Den burde Reimarus se på³⁵⁵. Her er åbenbart tale om manuskriptet til den nye Stöcken-udgave, mens den berlinske katekismus, Clausen selv foretrækker, er Johann Porsts pietistiske forklaring. Et halvt år efter at Peter Clausen havde sendt sit brev til Reimarus, skrev pastor Nik.

Ewald i Højst (6.2.1717)³⁵⁶ til provsten om »unsern (altså præsteskabets) unter Händen gehabten Catechismum«, der nu var klar til tryk. Man ser helst, at provsten påtager sig udsendelsen af den. Han beder derfor Reimarus om at udsende et cirkulære med forespørgsel om, hvor mange eksemplarer hver enkelt præst vil have. »Wir Sluxhardenesses« er rede til at betale for ca. 100 eksemplarer på forhånd. Oversættelsen er efter Reimarus' befaling blevet rigtigt indrettet efter Luthers katekismus og de forkert citerede skriftsteder i forrige udgave er blevet revideret. I øvrigt har man nøje fulgt den seneste udgave af Stöckens katekismus. Det er sandsynligt, at den udgave, trykt i Flensborg hos Fogel uden årstal, som findes på Det kgl. Bibliotek (og som har samme tekst som Flensborg-trykket 1748) er den under Reimarus' ægide for Tønder provsti besørgede udgave, der i så fald er udkommet i 1717³⁵⁷, samme år som Varnæs-salmebogen, ligeledes takket være Reimarus' støtte, blev trykt.

Stöckens katekismus var ilde anskrevet i pietistiske kredse, og allerede i 1723 fik generalsuperintendent Conradi pålæg om at udarbejde en forbedret katekismusforklaring. Det var derfor helt i tidens ånd, når Reimarus' efterfølger som provst, den kendte pietist J. H. Schrader (1728–37), i 1729 indførte en dansk bearbejdelse af J. Porsts forklaring, som efter initiativtageren ofte kaldes Schraders katekismus. Ingen eksemplarer af den synes at være bevaret, men den har formodentlig haft samme titel som den oversættelse af Porsts forklaring, der i 1723 var blevet udsendt i København og i almindelighed blev kaldt »Christendommens kjerne«. Udgaven var approberet af Sjællands biskop, Christen Worm, og blev efter megen besvær og modstand indført i de fleste danske sogne i provstiet³⁵⁸. Under sin visitatsrejse i 1730 pålagde Conradi de forsamlede sognemænd og jurater herefter at bruge Porsts katekismusforklaring (»Der neue Catechismus, so nach des Joh. Porstij Teutschen ins Dänische übergesetzt und Vermehret«) i skolerne³⁵⁹; endnu i 1741 var Stöckens forklaring dog i brug i Abild, Ensted og Uge sogne³⁶⁰. Efter hvad det tønderseke præsteskab skrev i 1738, var Porsts katekismus blevet trykt i mange tusind eksemplarer, og ultimo 1738 havde man 2480 danske forklaringer på lager. 22.12.1738 tillod cancelliet derfor, at Pontoppidans katekismus først blev indført i Tønder provsti, når restlageret af Porsts katekismus var udsolgt³⁶¹. Dette var åbenbart først tilfældet i 1751, da salget af den 1743 i Tønder trykte danske udgave af Pontoppidans forklaring (uden for Haderslev og Åbenrå provstier) steg til over 200 eksemplarer årligt, lige så mange som man tidligere havde afsat af Porsts katekismus³⁶².

Selv om Pontoppidans forklaring fra begyndelsen af 1750'erne blev den almindeligt anvendte i Tønder provsti, var der alligevel ikke skabt katekismusuniformitet. Uagtet den dansk-slesvigske udgave af Pon-

toppidans forklaring distribueredes fra Tønder, trængte den københavnske udgave ind i provstiets skoler. Hertil bidrog dens lavere pris, de københavnske bibeludgavers erobring af det nordslesvigske område, og det stigende antal danskuddannede præster. Hele denne proces gjorde sig netop med eftertryk gældende fra århundredets midte.

Da Reimarus-kredsen i 1717 skaffede skolerne i Tønder provsti en brugelig grundbog for kristendomsundervisningen ved udgivelsen af Stöckens katekismusforklaring, fortsatte de ortodoksiens tradition med dens betoning af den forstandsmæssige tilegnelse af den kristne lære. Den nye tid, pietismens fremhævelse af fromhedslivet, kom derimod til udtryk i den skole-bønnebog, som Reimarus tog fat på året efter, at Stöckens forklaring var udkommet.

I et cirkulære af 7.2.1718 meddelte han præsterne, at han under visitatserne var stødt på så mange absurde, ja ofte naragtige bønner i skolerne, at han var besluttet på at indrette dem anderledes, nemlig reducere dem til et lille antal og i stedet at introducere »die Kern Sprüche der Schrift«. Præsterne skulle derfor inden 4 uger besøge alle degne og landsbyskoler, »die besten Gebete und suspiria auszumerken«, pålægge degnene og skolemestrene at afskrive disse »mit marginalibus« og indsende dem til provsten. »Ich will so dann ferner ein paar Prediger committiren, die den Kern und Essent[iam] in teutscher u. dänischer Sprache aussuchen sollen«³⁶³. Af præsternes svar på dette cirkulære er bevaret det fra pastor Petræus i Felsted³⁶⁴. I skolen her brugte man de bønner, som Jesper Brochmand havde foreskrevet hospitalerne i Danmark; han sendte Reimarus en afskrift af dem, men mente ikke, der kunne bruges meget af dem, da meget lød absurd.

Den lærde pastor Arends i Risum (1738–46 provst i Tønder) påtog sig udgivelsen af bønnebogen³⁶⁵. I 1720³⁶⁶ skrev Reimarus til præsterne, at han juleaftensdag (1719) havde modtaget de første eksemplarer af »vor skole-bønnebog« med tysk tekst fra bogtrykkeren (Bosseck i Flensborg), og at hver præst burde indføre den i skolerne, »dass alles in seinem Kirchspiel egal sey, auch Bücher zu allen Schulen anschaffen. Es ist der Druck auch so eingerichtet dass die Kinder es wie ein Lesebuch gebrauchen können an statt der alten wunderlichen Postillen und Bücher so Sie sonst in die Schulen zum Lesen bringen«. »Und halte ich dieses Buch für ein Handbuch eines einfältigen Layen«, som denne skal lære som barn, men bære hele livet til erindring og opbyggelse. Han sendte bogen til hvert af de danske sogne, fordi nogle bøger bliver undervist på tysk, og fordi præsterne måske selv vil have bogen.

»Ob nun in die dänische Sprache auch dies Buch könne übersetzt werden, solches übergebe Gott und der Zeit«, havde Reimarus afsluttende skrevet i sit cirkulære til præsterne i de danske herreder. Den danske udgave af bønnebogen forelå imidlertid allerede i 1723; i dette

år takkede pastor Arends i Risum for tilsendelsen af den³⁶⁷, og samme år blev den indført i Holebøl sogn³⁶⁸. Det vides ikke, hvem der har besørgt den danske udgave. Den fyldte kun en fjerdedel af den tyske udgaves 1. oplag (144 mod 550 sider) og prisen var tilsvarende lav. Arends mente, at de danske karle og piger, der havde arbejde i hans sogn, godt kunne få råd til at købe den.

Af den danske udgave af bønnebogen er bevaret eksemplarer af to oplag, det ene fra 1727³⁶⁹, det andet trykt i Tønder 1767. Et oplag udkommet i Tønder 1736 nævnes i en indberetning fra Hostrup sogn 1744³⁷⁰. De to nævnte eksemplarer, der (bortset fra retskrivningen) er ganske ens, har titlen »En kort og eenfoldig Sprog- og Bønne-Bog . . . Særdeles Ungdommen og Skole-Børn til Nytte sammensanket, og af det tyske i det danske Tungemaal oversat«. Arends' navn er ikke nævnt. Bogen er delt i de samme 18 afsnit som den tyske original.

Da bønnebogens danske udgave er udkommet i mindst fire udgaver (1723, 1727, 1736 og 1767), må den have haft en betydelig udbredelse, sikkert langt uden for Tønder amt og i udstrakt grad til hjemmebrug. Som skolebog er den bevidnet fra Hostrup, Højst og Tinglev sogne (sidstnævnte sted købtes der i 1729 9 eksemplarer til brug for fattige skolebørn)³⁷¹. Den tyske bønnebog, hvis store omfang må have gjort den uegnet som almindelig skolebog, er sikkert blevet brugt som håndbog for lærere også ved de nørretønderske skoler.

Skole-bønnebogen var selvfølgelig ikke den eneste bog, præsteskabet anbefalede til anskaffelse i skolerne. De talrige pietistiske udgivelser fra Tønder har haft sikre aftagere i degneskolerne og de regulerede landsbyskoler. Desværre synes titler på de bøger, der købtes til skolerne på fattiggassens regning, kun at være bevaret fra Tinglev sogn i årene 1726–1739³⁷²; til gengæld tør man antage, at de er typiske for hele provstiet. I 1726 købte præsten her (Lohmann) til brug for sognets skoler 6 eksemplarer af hver af Enevold Ewalds to bøger: »Dend sande Christendoms rette Grundvold« (1720), en gennemgang af Luthers katekismus, og »Begyndelses Elementer i de Guds Ord« (Tønder 1721), et hjælpemiddel ved læsningen af »Dend sande Christendoms rette Grundvold«. 1729 købte pastor Lohmann 6 eksemplarer af »Kurtze, deutliche und erbauliche Nachricht«, dvs. provst Schraders tiltrædelsesprædiken, og i 1736 lod han uddele 48 eksemplarer af den radikale pietist Arnolds »Evangelisk Hiertens-Vækkere«, der samme år var blevet udsendt anonymt af Schrader i en tysk og en dansk udgave. Der er næppe tvivl om, at det er den danske tekst, der er blevet uddelt, selv om Lohmann anfører titelen på tysk. Schraders tiltrædelsesprædiken er formodentlig også blevet udgivet både på dansk og tysk, og det er den danske tekst, skolerne har fået.

Nogle indberetninger fra sognene om skolevæsenet i 1744, foran-

lediget af visitatorernes overvejelser angående et omfattende skolebyggeri, indeholder interessante informationer om de skolebøger, der da var i brug i degneskolerne. De udførligste oplysninger stammer fra Højst³⁷³, hvor den pietistiske Nicolaus Knutzen var præst. Til den første læsning, fortæller han, brugtes fibelen, dernæst læste børnene i Luthers lille katekismus, en evangeliebog, forskellige salmebøger, det ny testamente med samt »andern beliebigen Büchern«. Det næste trin på skolestigen var at lære Luthers lille katekismus udenad og derpå Porsts forklaring. De større børn læste »gedruckte und geschriebene advisen, auch andere Schriften«, Arends' bønnebog etc. Til regning brugtes Valentin Heins' lærebøger. Ved at sammenholde disse oplysninger med de tilsvarende fra Tinglev og Hostrup³⁷⁴, ser man, at de anvendte skolebøger falder i to grupper: de officielle lærebøger i kristendom (Luthers lille katekismus, Porsts katekismusforklaring, evangeliebogen, det nye testamente og bønnebogen) og alle de øvrige. Den første gruppe fandtes uændret i hver eneste reguleret skole, mens bøgerne i den anden gruppe efter forældrenes forgodtbefindende kunne være forskellige for hver enkelt elev. Selv om det er sandsynligt, at tyske abc-bøger har domineret, må det tilføjes, at der intet vides om, i hvor stort omfang danske abc-bøger kan have været i brug. Det vides heller ikke, om man allevegne brugte abc-bøger, eller eventuelt lærte at læse ved hjælp af katekismen (en skoleliste fra Sæd (hvor undervisningen var tysk) i 1793 nævner et barn på 4¹/₂ år, der staver i fibelen og et på 5 år, der staver i katekismen³⁷⁵). Om regnebøgerne er der derimod ingen tvivl; de få drenge, der lærte at regne, brugte en tysk regnebog, som oftest Valentin Heins'. Så godt som alle andre skolebøger var af religiøst indhold, og disse igen ganske overvejende danske. Tyske bogtitler i præsternes tyskskrevne indberetninger dækker sikkert over danske oversættelser af tyske bøger (f. eks. Arndts »Wahres Christenthum« og Heinrich Müllers »Hertzens-Spiegel«, der nævnes i indberetningen fra Hostrup i 1744).

Undervisning og skolegang

Det er en almindelig og sikkert rigtig opfattelse, at *kendskabet til tysk* var mere udbredt i de nørretønderske sogne end i det øvrige Nordslesvig. Til de momenter, der i øvrigt tilskyndede nordslesvigerne til at lære tysk, kom her naboskabet til sogne, hvor tysk dominerede i kirkerne og var enerådende i skolerne, Flensborgs position som markedsby for de østlige sognes vedkommende og studehandelens betydning for de vestlige sogne. Det er imidlertid meget svært at skønne over, hvor mange der kunne tysk, og hvilken rolle skolen spillede for tilægnelsen af tysk.

Ligesom i de øvrige nordslesvigske provstier besvarede Conradi un-

der sin visitats i Tønder amt i 1741 spørgsmålet »Was ausser und neben der Catechisation die Kinder in den Landschulen lernen?« med ordene: »Lesen, schreiben, rechnen. Dänisch und deutsch« for alle nørretønderske sognes vedkommende, bortset fra Abild, hvor svaret lød »Mehrentheils nur dänisch«. Svarene gælder sikkert kun degneskolerne. At degnene og lærerne ved de regulerede skoler i almindelighed kunne tysk, fremgår af deres, desværre få, bevarede skrivelser; de er alle skrevet på tysk, og ikke sjældent på meget godt tysk³⁷⁶. I en due-lighedsattest for skolemester Jacob Petersen i Ravsted, udstedt af provst Arends i 1743, siges, at han »in beyden, nemlich der teutschen und dänischen Sprache eine ziemliche Fertigkeit besitzt«³⁷⁷. Kunne skolemesteren ikke undervise i tysk, anså interessenterne det som et tegn på hans uduelighed. Omkring 1730 klagede nogle velhavende bønder i Rinkenæs over deres præst, Fr. Christoffer Bruhn, som de fremstillede som en pietistisk fanatiker. Også skolen var forfaldet under ham; præsten havde for nogle år siden villet påtvinge dem en »gantz nichts nutzender Schulmeister«. »Er verstund kein teutsch: darumb solten unsere Kinder darunter leiden und nichts als Dänisch lernen«³⁷⁸. I Slogs herreds degneskoler har man brugt danske og tyske religiøse tekster i én pærevælling, selv om de danske havde overvægten, fordi katekismus, skriftsteder og salmer skulle læres udenad på dansk. Den mangeårige præst i Brede, Joh. Chr. Lauterup (1763–1845), fortæller i sin selvbiografi³⁷⁹ om sin barndoms skolegang i Tinglev. Hans mor, der var præstedatter, havde lært ham at læse »und zwar deutsch, was mir nicht wenigen Vortheil brachte und mir in der Schule einen Vorzug vor den Mitschülern gab«. Da han var 6 år gammel, kom han i skole hos degnen, Jes Friedrichsen, »Jes Degn genannt«. Han holdt skole på gammeldags manér, dvs.: »man rappelte Morgens, Mittags, Nachm: wenn die Schule wieder anging, und Abends einen Haufen alter mystischer Gebete her; wenn diese, welche die mehrsten Kinder nicht verstanden, weil sie zum Theil deutsch und zudem fürs kindliche Alter an sich unverständlich waren, abgehaspelt waren, ward ein deutsches Lied gesungen, dann eine Lexe vom Catechismus hergesagt, und dann gelesen, gerechnet, geschrieben – und das alles mechanisch und also ohne alles Interesse für Verstand und Herz«. »Lesebücher hatte ich keine, ausser dem Catechismus, dem Gesangbuch und der Bibel«, fortæller han videre. Om sommeren var der ingen skole.

En episode fra Holebøl sogn, hvor kendskab til tysk var større end i de fleste andre tønderske sogne, viser, hvor ringe udbyttet var af denne tysklæsning. Generalsuperintendent Clausen ville ved visitationen i 1722 høre børnene i deres katekismus. »Als er nun anfieng teutsch zu examiniren u. zu fragen, und Sie Ihn so fort nicht begreifen konten, weil Sie der Dänischen Sprache gewohnt«, måtte præsten overtage eksami-

nationen. »Worauf Er dann die alten examinirte«³⁸⁰. Det kendskab til tysk, bønderne havde brug for, skaffede de sig altså ikke i skolen, men senere, i det praktiske liv.

Bondebefolkningens *læse- og skrivekundskaaber* var allerede i begyndelsen af 1700-tallet nogenlunde tilfredsstillende. I 1710 lød et af de gottorpske visitorers spørgsmål til præsterne i Tønder provsti, om sognerepræsentanterne kunne læse og skrive. Fra 8 sogne lød svaret bekræftende, i Ravsted og Bylderup kunne de læse og skrive »nogenlunde«, i Højst »til nød«; i Burkal kunne de læse og skrive, »bortset fra de helt gamle«; i Rinkenæs og Skast kunne kun én af dem læse og skrive, i Ensted derimod ingen.

I 1718 besvarede pastor Ewald Ægidii i Bylderup i et brev til provst Reimarus de forskellige indvendinger, der blev fremsat mod den nylig udsendte Varnæs-salmebog³⁸¹. En af indvendingerne lød: »Die alten so im lessen nicht informiret, konen nicht mitsingen«. Herpå svarer Ægidii: »Derer sint sehr wenig u. konen noch wenigere Gesänge ...«. Senere skriver han: »Gott lob wir haben nich mit blinden heiden zu thun, unsere Schulen sind itzo durch Gottes gnade und fleissige Aufsicht so in flore wie niemals, so das ein Jeder lernet lesen u. Schreiben etc.«. Ægidii har nok vurderet situationen for optimistisk, men vurderingens hovedpunkt bekræftes af pastor Fries i Abild, som i 1736 skrev til provsten, at de fleste gør alt for, at deres børn i hvert fald kan få lært at læse. En dygtig skoleholder tiltrak børn fra landsbyer langt fra hans egen. Den ikke-eksaminerede skoleholder Peter Nissen Hoeck i Hokkerup (Holebøl sogn) var så dygtig, skrev sognepræsten i 1760, at han fik mange elever fra Kværs og Rinkenæs sogne³⁸².

Efter 1760 støder man ikke mere på de helt mistrøstige udtalelser om børnenes skolegang, som man kan finde før den tid, f. eks. når pastor Petræus i Felsted i 1718 skrev, at de eneste, der besøgte skolen der, var børn fra 6 til 8 års alderen³⁸³, når det i en præsteindberetning fra Abild i 1752 hed, at mange ikke tænkte på at lade deres børn lære noget, før de skulle konfirmeres, eller når pastor Zoëga i Ravsted i 1760 skrev til provsten, at »de allerfleste børn« gik meget få uger i skole (det vil vel sige en 2–3 måneder sammenlagt pr. år)³⁸⁴. Sammen med skolebyggeriet og indretningen af helårsskolerne er dette vidnesbyrd om en gennem hele det 18. århundrede fortsat forbedring af skolegangen. Talmateriale om skolegangen findes så godt som ikke. Fra Ensted sogn oplyses om skolegangen i sommeren 1747, at af 98 børn gik 27 kun nu og da i skole, mens resten slet ikke indfandt sig i skolen³⁸⁵. Denne oplysning er sikkert karakteristisk for skolefremmødet om sommeren i det hele taget. Det må tilføjes, at pigerne uden tvivl gik langt mindre i skole end drengene og oftest nøjedes med børnelærdommen og læsning. Følgende to eksempler fra tysksprogede

skoler i Tønder amt har også gyldighed for de danske sognes vedkommende: Fra Sønder Løgum (hvor forholdene nok var dårligere end gennemsnittet) oplystes i 1764³⁸⁴, at pigerne kun gik 1–2 år i skole. I Sæd (en meget god skole) i Ubjerg sogn lærte så sent som i 1. kvartal 1793 kun 2 piger at skrive, og medens alle drenge over 9 år lærte at regne, var ingen piger med hertil³⁸⁶. Betegnende nok tales der i mange oplysninger om skoleforholdene kun om skoledrengene.

III. ÅBENRÅ PROVSTI

Skoleforhold i almindelighed

Indberetninger fra 1738 (præsternes til kirkevisitatorerne i Åbenrå, og disses til overkonsistoriet på Gottorp³⁸⁷) gør det for første gang muligt at få en oversigt over skolevæsenets tilstand i provstiet.

Der fandtes da en sogneskole i alle sogne med undtagelse af Bjolderup, hvor indbyggerne var delt mellem mange jurisdiktioner, og Egvad, der var for lille og fattigt til at have en degn, men bidrog til sogneskolen i Hellevad. Normalt var det degnen selv, der holdt skole, dog havde Løjt en særlig sogneskolemester.

De øvrige skoler lader sig dele i dem, til hvilke der fandtes permanente lokaler og alle øvrige. Skolehuse fandtes især i distrikter, der ikke hørte til Åbenrå amt (men nok til Åbenrå provsti): Genner i Øster Løgum sogn, Bovrup i Varnæs (oprettet ca. 1718) og Bolderslev og Vollerup i Bjolderup sogn. Foruden disse fandtes der kun et skolehus i Hovslund i Øster Løgum sogn. Med undtagelse af det i Bovrup var skolehusene forbundet med hyrdehusene i de pågældende landsbyer og 2–3 fag store. Om de mange andre skoler, hvor skoleholderen fik sin kost og vel oftest også logi på omgang, og hvor undervisningen foregik på et lejet kammer eller flyttede med læreren fra gård til gård, giver indberetningerne kun upræcise oplysninger.

I alt var der i 1738 7 degneskoler og 5 bondeskoler i særlige skolehuse. Desuden nævnes fra Løjt sogn skoler i Barsmark, Skovby og Barsø; Øster Løgum sogn: Rugbjerg; Hellevad sogn: Klovtoft; Egvad sogn: Hostrup, Hønkyss og Horsby; Bedsted sogn: Terp; Hjordkær sogn: Kassø og Årslev – i alt 11 skoler, hvortil kom et ukendt antal skoler i Rise og Bjolderup sogne.

Undersøgelsen i 1738 henledte kirkevisitatorernes opmærksomhed på bondeskolerne i de velhavende og folkerige byer Skovby og Barsmark i Løjt sogn. Indbyggernes hårdnakkede protester mod myndighedernes forskrifter blev først brudt i 1744, da et reskript fra overretten generelt havde opfordret til opførelse af skolehuse³⁸⁸. I 1746 stod nye skolehuse i Barsmark og Skovby færdige³⁸⁹. De to skoler var efter visitatorernes forskrift hver på 5 fag, de var opført af brændte sten og

havde tegltag, og de rummede skolestue, stue og køkken³⁹⁰. Et reskript fra overkonsistoriet (dat. 7.8.1744) pålagde indbyggerne at sende skoleholderne til provsten, før de antog dem; til gengæld måtte lønnen bestemmes ved fri aftale mellem bønderne og skoleholderen³⁹¹. Ved pastor Fabricius' død i 1754 blev degnetjenesten løst fra diakonatet og tildelt skoleholderen i Kirkeby, der dog måtte nøjes med den ringe degneløn af 75 mark årlig³⁹².

Fra og med dette tidspunkt var skolevæsenet i de to østkystsogne: Varnæs og Løjt, organiseret efter myndighedernes forskrifter, hvad inddeling i skoledistrikter, opførelse af skolehuse, samt ansættelse og afskedigelse af skoleholdere angår.

Myndighedernes afmagt over for bøndernes enige afvisning af alle indgreb i deres tilvante skoleordning (uden for Varnæs og Løjt) illustreres af striden om sogneskolen i Bjolderup. Efter at forsøget på at gennemføre den åbenråske skoleordning af 1704 havde lidt en så eklatant fiasko, blev skolevæsenet her ved det gamle, indtil kirkevisitatorerne, uden tvivl som følge af generalsuperintendentens indgriben i forbindelse med generalvisitatsen i 1743³⁹³, i sidstnævnte år gav ordre til, at 200 mark af kirkens penge, der skulle have været brugt til aptering af sakristiet, i stedet skulle anvendes til opførelse af et sogneskolehus på 4 fag af brandmur, hvori degnen skulle undervise. De 83 mark, som skolen kom til at koste ud over kirkens bidrag, betaltes af sognet³⁹⁴. I 1763 indberettede pastor Posselt, at skolehuset i Bjolderup, der da havde stået i 20 år, kun havde været i brug i fire vintre. Under hver ny degn var der sket det, at børnetallet i løbet af 2–3 år svandt ind til næsten intet, hvorpå degnen indstillede undervisningen. Hovedårsagen til misæren var den, at bønderne på ingen måde ville opgive deres egne skoler. Det hjalp kun forbigående, at myndighederne i 1754 befalede, at i hvert fald børnene i de nærliggende småbyer (dog ikke i det haderslevske Bolderslev, hvis skole på denne måde fik en slags offentlig anerkendelse) skulle gå i skole hos degnen; i 1763 gentoges dette dekret med samme negative resultat; det hjalp heller ikke, at man også befalede, at de fattige børn i sognet, hvis skolepenge blev betalt af klingpungen, skulle besøge degneskolen; derimod synes den samtidige bestemmelse om, at alle konfirmander skulle gå til skolen i Bjolderup den sidste vinter før konfirmationen, i det lange løb at have gavnet skolebesøget³⁹⁵. Degnen var nu heller ikke villig til at ofre ret meget på skolen (selv om overkonsistoriet 7.12.1762 befalede, at han skulle holde skole uanset hvor få børn, der mødte³⁹⁶), thi dels var hans indtægter som degn anselige (i 1750 opgives 4–500 mark³⁹⁷), dels havde han biindtægter, der var langt større end dem, han kunne opnå som skoleholder: om Jens Petersen, der var degn og skoleholder fra 1746 til 1756, hedder det i 1756, at han ikke

har tid til at passe skolen, fordi han har købt en gård i Todsbøl³⁹⁸, og hans efterfølger, Truels Sønniksen (1756–1777) havde meget skrivearbejde for Åbenrå by³⁹⁹.

Skolevæsenets tilstand omkring 1760 fremgår af de indberetninger, som rentekammeret i 1756 og overretten i 1760 og 1761⁴⁰⁰ indhentede om skoleholderens boligforhold, indtægter, autorisation osv. Der fandtes nu degneskoler i hvert sogn, og antallet af andre skolehuse var siden 1738 steget fra 5 til 13. I det følgende gives en oversigt over det ydre skolevæsen omkring 1760.

1. Sogneskoler

Varnæs: Degnen boede i sin degnebolig, men underviste i byens skolehus. Han lønnedes – ligesom alle de andre degne – som skolemester med ugepenge på 1–1½ skilling pr. skolesøgende elev; i 1760 havde han godt 20 rd. af skoleholdet; med degneindtægterne fik han i alt 111 rd. + fri bolig.

Løjt: Skoleholderen i Kirkeby, der også besørgede degneforretningerne, boede i sit eget hus, men underviste i byens skolehus. Som skoleholder fik han god 60 rd. i ugepenge; med degneindtægterne havde han i alt ca. 100 rd.

Øster Løgum: Degnen, der kun underviste om vinteren, holdt skole i degnehuset (skolestuen vedligeholdtes af sognet) og fik 5–6 rd. i ugepenge. Hans samlede indtægter var godt 66 rd. + fri bolig.

Bedsted: Degnen holdt skole både sommer og vinter i den ham tilhørende degnebolig, hvori han selv vedligeholdte en skolestue. Ugepengene indbragte ham 9 rd. om året. Hans samlede indtægter var 63 rd.

Hellevad-Egvad: De to sogne havde fælles degneskole i Hellevad. Degnens samlede indtægt var 73 rd.

Rise: Degnen havde, sammen med skoleholdet, en samlet indtægt på 83 rd.

Hjordkær: Degnen havde på egen bekostning indrettet en skolestue i sit hus. Hans samlede indtægter var 57 rd. Hans indtægt af skolebørnenes ugepenge var 1749–55 (afrundet til hele mark): 14, 18, 13, 8, 15, 24 mark. I 1753 »Var ingen Skoleholder for der var icke saa mange Børn der kunde holde skoelen varm med tørv og træ«.

Bjolderup: Degnen havde med sine få skoleindtægter i alt 100 rd.

2. Andre skoler

Varnæs sogn: Skoleholderen i Bovrup kaldedes af patronerne: hertugen af Augustenborg og herren til Skovbølgård, men han eksamineredes ikke forinden af provsten. Hans indtægter (ugepenge og brød) var ikke over 20 rd.

Løjt sogn: I Barsmark og Skovby fandtes skolehuse med fri bolig til

skoleholderne, der i ugepenge havde indtægter på hhv. 40 og 50 rd. De blev antaget og kaldet af provsten. Børnene gik i disse skoler lige til konfirmationen.

Øster Løgum sogn: Skoleholderen i Genner boede i sin kones aftægts-hus, men underviste sommer og vinter i byens skolehus på 3 fag. Han fik i 1756 13 rd. fast om året og omgangskost. Lærerne i sognets øvrige byer (Nørre Hjarup, Hovslund og Rugbjerg) holdt omgangsskole om vinteren i et par fag skolestue, der i hver by var bygget til hyrdehusene⁴⁰¹; deres indtægter for en vinter ansloges i 1756 til 6–12 mark + kost og seng.

Bedsted sogn: I Øster Terp (hvor der i 1761 blev bygget en skolestue ved hyrdehuset) og Gravlund fandtes skoleholdere, der i 1756 fik 4–6 mark for en vinter + kost på omgang og natteleje. De to sidste vintre før konfirmationen gik drengene (!) til skolen i Bedsted.

Hellevad-Egvad sogne: Der nævnes fra disse to sogne vinterskoler i Øbening, Hønkys, Horsbyg, Hostrup (6–8 mark i pengeløn pr. skole) og Klovtoft (12 mark i pengeløn). Det sidste halve år før konfirmationen gik alle børn i skole hos degnen. Der fandtes ingen skolehuse (i 1766 fandtes i Hostrup to fag skolestue bygget til hyrdehuset⁴⁰²).

Rise sogn: Der nævnes skoler i Søst, Nørre Ønlev og Lunderup. Pengelønnen for en vinters skolehold var 4–9 mark. Der fandtes ingen skolehuse (i 1766 var der i Brunde indrettet to fag til skolestue⁴⁰²).

Hjorkær sogn: Der nævnes skoler i Årslev og Kassø. I 1765 havde man i Årslev lejet et fast skolerum hos en gårdmand, medens skolen i Kassø hver uge skiftede fra bonde til bonde⁴⁰³.

Bjolderup sogn: Der nævnes biskoler i Vollerup, Bolderslev, Gåskær og Hjolderup; hvert af disse steder synes der at have været faste skolestuer (skolefagene i Gåskær opførtes 1759).

Uden for de to sogne med reguleret skolevæsen (Varnæs og Løjt) var skoleforholdene bedst ordnet i Bedsted, hvor den i København fødte pastor Wiborg (1745–81 i Bedsted) har æren af ihærdige og heldige bestræbelser for at forbedre skolevæsenet i sit sogn. Han styrkede derfor hovedskolen mest muligt, fik degnen til at holde skole sommer og vinter, selv om fremmødet gjorde det uprofitabelt om sommeren, og satte igennem, at biskoledrengene søgte degneskolen mindst 2 vintre før konfirmationen (pigerne kniplede fra otteårsalderen og kom så kun i skole nogle få uger om vinteren). Også biskolen i Terp lykkedes det ham at få omdannet til en helårsskole. I 1759 havde han fået visitatorenes tilladelse til, efter kongerigsk forbillede, at anvende lysepenge til betaling af fattige børns skolegang⁴⁰⁴.

Værst siges skoleforholdene at have været i nabopastoratet til Bedsted, i Hellevad-Egvad sogne: »Nirgends kann es was den Verfall des

Schulwesens betrift bejammernder als in diesen beiden Gemeinen aus-
sehen«, skrev pastor Hoyer i 1761⁴⁰⁵. Beboernes fattigdom gjorde det
umuligt at få bygget skoler⁴⁰⁶ eller reguleret bondeskolernes forhold;
de mange bondeskoler var imidlertid et tegn på stor interesse for bør-
nenes belæring, og de besøgte flittigt hver vinter. Degneskolen i Hel-
levad erstattede i nogen grad, hvad omgangslærerne rundt om i lands-
byerne ikke kunne yde. Den besøgte af begge sognes konfirmander,
og for et legat (stiftet af rådmand Struck i Tønder) på 10 rd. årlig blev
hver vinter 24 fattige børn undervist gratis i læsning, skrivning og
regning⁴⁰⁷.

De løgumklosterske sogne

De særlige træk, der gør det naturligt at behandle de tre løgumkloster-
ske sogne for sig, er navnlig følgende:

1. Degneindtægterne i de tre sogne var fra gammel tid tillagt præster-
ne; disse lejede så en person til at passe degneforretningerne, og som
regel holdt degnesubstituten også skole. Først i årene 1773–75 bestemte
en række reskripter⁴⁰⁸, at retten til at udnævne degnene i Løgumklo-
ster amt skulle overgå til visitatorerne, når de daværende præster af-
gik (se s. 272 f.).

2. Den almindelige fattigdom i de løgumklosterske sogne stillede sig
afgørende i vejen for opbygningen af et organiseret skolevæsen; det
fremgår enstemmigt af indberetningerne, at børn over 10 år kun i
sjældne tilfælde gik i skole, og at de overordentlig talrige kniplepiger
sad ved knipleskrinet fra otteårsalderen; børns tiggeri var meget ud-
bredt.

3. Hertil kom en række vanskeligheder af lokal art: De særlige ad-
ministrative og erhvervsmæssige forhold i flækken Løgumkloster
gjorde en skoleordning for hele Løgumkloster sogn uigennemførlig. I
selve flækken kompliceredes skolevæsenets opbygning også af, at sko-
leordningen, i overensstemmelse med det blandede kirkesprog, gav tysk
en officiel plads i den i øvrigt dansksprogede skole (se s. 117). I Nørre
Løgum sogn stod mange af skoleproblemerne i forbindelse med det
forhold, at sognet først i 1739 fik sin egen præst. I Brede sogn skabte
det mange praktiske besværligheder, at et stort flertal af sognets ind-
byggere var trøjborgske, dvs. kongerigske undersåtter. I 1766 udeblev
således skoleholderne fra de trøjborgske byer Borg, Abterp og Harres
i Brede sogn fra den påbudte eksamination hos provsten i Åbenrå
under påberåbelse af, at de ikke var underkastet slesvigske love⁴⁰⁹.

Bortset fra flækkeskolen i Løgumkloster og skolen i Bredebro fand-
tes der indtil det 18. århundredes midte ingen reguleret skole i de tre
sogne. Præsteindberetningerne fra 1738 giver følgende billede⁴¹⁰:

I Løgumkloster var der bygget 3 fag skole til organistens hus, idet organisten tillige var skolemester; de 3 fag vedligeholdtes af menigheden. Skolemesterens indtægt bestod kun af ugeskillingen (1 skilling for undervisning i læsning, 1½ skilling for undervisning i læsning, skrivning og regning). Hans indtægt som organist og skolemester blev i 1761 opgjort til 75 rd.⁴¹¹. – I Ellum i landsognet var der en bonde-skole.

I Nørre Løgum sogn, som i 1738 fortsat var forenet med Løgumkloster under én præst, var der omgangsskoler i Vester Terp, Nørre Løgum og Løjtved.

I Brede sogn så det bedre ud med skoleforholdene: Her havde pastor J. Fr. Jacobæus (præst i Brede 1713–60) på egen bekostning opført et degnehus med tilbygget skolestue og foræret sognet det⁴¹². 1761 oplystes, at skoleholderen i Brede havde en årlig indtægt på 50 rd.⁴¹³. Også i de trøjborgske byer Borg og Abterp fandtes der skolehuse (1753 oplystes⁴¹⁴, at hyrdehuset og skolen i Abterp var under samme tag). Skoleholderne havde fribolig (i Brede og Borg desuden en kålgård) og fik ugeskillingen. I Harres (også under Trøjborg) blev der holdt skole i et lejet kammer.

Bondeskolerne var lige til slutningen af 1780'erne fuldstændig dominerende i de løgumklosterske sogne. Hvor det var dem muligt, gennemførte bønderne, selv i disse fattige egne, stadige forbedringer af deres skoler, medens myndighedernes kluntede og magtesløse indgriben i skoleforholdene i Løgumkloster flække snarere forkvaklede end gavnede. I Løgumkloster landsogn opførte bymændene i Ellum i 1751 en egen skole i forbindelse med smedjen⁴¹⁵. Om Nørre Løgum sogn meddeler den lige citerede indberetning fra 1753, at der da blev holdt skole i byerne Kløjning, Ulstrup, Løjtved, Bjerndrup, Visbjerg, Kobbekård og Landeby, men særlige skolerum fandtes kun i den nordlige del af sognet, i Løgum, Vester Terp og Løgumgårde⁴¹⁶. I Løgum holdtes skolen »in einigen Wohnungen eines wüsten Bohls«, i Vester Terp, hed det i 1753, var skolen for nylig blevet indrettet i et hyrdehus⁴¹⁷; i Løgumgårde var skolen også i et hyrdehus; her underviste degne-substituten, som præsten holdt i sit hus som en domestique; de indkomne skolepenge brugte præsten til husets vedligeholdelse. Nørre Løgum sogn havde altså fortsat ingen sogneskole eller blot hovedskole. Undervisningen i alle Nørre Løgum sogns skoler varede fra mikkelsdag til påske⁴¹⁸. Kun i Brede og i flækkeskolen i Løgumkloster var der undervisning både sommer og vinter⁴¹⁹. En beskikket skolemester fandtes kun i Løgumkloster; så godt som ingen af lærerne var eksamineret.

I Løgumkloster havde organistembedet, i hvert fald siden 1670, været forenet med skolemesterstillingen. Da organisten plejede at lade en af ham lejet substitut holde skole, begyndte en række velhavende fa-

milier fra omkring 1700 at holde en privatskole for deres børn, hvor en student bl. a. underviste i latin.

Der udviklede sig nu en langvarig strid mellem organist Andreas Schwenckfeur, der, støttet af amtmanden, ønskede den konkurrerende skole nedlagt, fordi den formindskede hans indtægt, og forældrekredsen (hvis private skole i 1739 søgtes af 16 børn). Det viste sig herunder, at det ikke var latin, men tysk, de ville have deres børn undervist i, og det kunne åbenbart ikke ske i flækkeskolen, hvor Schwenckfeur lod hjemlige skoleholdere undervise. (I 1737 klagede præsten således over, at Schwenckfeur, uden hans vidende, havde overladt undervisningen til en gammel mand, Matthis). Forældrekredsens ønske om at få deres privatskole anerkendt som en art borgerskole, hvis lærer skulle have tillagt en del af degneindtægterne, blev imidlertid afvist af kancelliet, og i 1740 måtte privatskolen lukke. Dens lærer, Ægidius Johannes Wedel, en præstesøn fra Daler, overtog derpå degnefunktionerne.

Med privatskolens lukning måtte følge en reform af flækkeskolen. Et reskript af 12.8.1740 pålagde visitatorerne at sørge for, at Schwenckfeur antog en bedre, eksamineret skolemester på rimelige vilkår. Da Schwenckfeur, sikkert med rette, erklærede sig ude af stand til at give en sådan skolemester den foreslåede løn af 50 rd., gik visitatorerne og den omtalte kreds af velhavende forældre ind for en fuldstændig adskillelse af de to embeder og fik 13.10.1741 kancelliets samtykke. Til skolemester udnævntes den allerede fungerende Andreas Andresen.

Den trufne ordning kom imidlertid kun til at gælde i 10 år. Et års tid efter Schwenckfeurs død i slutningen af 1742 udnævntes den i Løgumkloster fødte Jacob Haase til organist, og allerede i 1746 blev det besluttet at vende tilbage til den gamle ordning, fordi man derved kunne fritage det af kvæggpesten hårdt ramte Løgumkloster for udgiften til skolebyggeri, og fordi organist Haase selv kunne overtage undervisningen. Den nye kombineret af de to embeder skete i 1751, da Andresen blev udnævnt til degn og skolemester i Varnæs. Efter Jacob Haases død i 1764 var de to embeder igen skilt, til den nye organists død i 1797⁴²⁰.

I Løgumkloster gik børnene i almindelighed i skole fra det 6. til det 10. år, derpå kniplede pigerne, og drengene kom på arbejde. »Es geschicht von einigen, dass Sie ein halbes Jahr vor der Confirmation zur Schule gehen, und diess sind gemeiniglich diejenigen, die das in der Jugend gelernte widerum vergessen haben«. I Nørre Løgum sogn kom børnene heller ikke i skole, når de skulle konfirmeres, idet de fleste forældre havde den fordom, at det var præstens sag at undervise konfirmanderne, og han »må være fornøjet, hvis de blot kan læse og kan den lille katekismus nogenlunde udenad«. I Brede sogn så det bedre ud med

skolegangen. De små børn fra 5 til 7 år gik i skole hos landsbyens omgangslærer, medens de større børn om vinteren gik til skolemestrene i Brede og Borg. Konfirmationsbørnene fra hele sognet gik vinteren før konfirmationen i skole hos degnen og gik desuden i 7–8 uger til præsten⁴²¹. Men uanset lokale afvigelser i skolebesøget fremgik normen af et fælles forslag til en bedre skoleordning fra de 3 sognes præster 11.6.1761⁴²²: det var nødvendigt, skrev de, at børnene fik fri til markarbejde fra det 8. år. Det almindelige var altså, at børn gik i skole både sommer og vinter fra de var 5 til 7 år gamle, derpå gik de i skole om vinteren til de var 10 år gamle, og vendte endelig tilbage til skolen et halvt år før konfirmationen.

Degne og skoleholdere

I modsætning til Haderslev provsti, hvor amtmanden i 1715 havde sikret sig hovedindflydelsen på udnævnelsen af degne og skoleholdere, var det i Åbenrå provsti (ligesom i Tønder provsti) fra gammel tid provstens eneret at kalde degne og skoleholdere. I 1752 søgte amtmand v. d. Lühe, der indtil da havde været amtmand i Haderslev, at bestride denne ret, men opnåede kun, at et reskript fra overkonsistoriet af 27.3.1752 udtrykkeligt fastslog, at provsten altid havde ret til ensidigt at kalde og vælge degne og skoleholdere. Det tilføjedes dog, at da amtmanden som visitator primarius skulle føre tilsyn med alle kirke- og skolesager, skulle provsten fremtidig forinden kaldelsen spørge amtmanden, om han havde noget betydeligt at erindre⁴²³.

Provstens kaldsret spillede i praksis en ringe rolle, da degneembederne plejede at gå i arv til sønner eller svigersønner. Dette konserveringsystem var almindeligt lige til slutningen af det 18. århundrede (stedvis et godt stykke ned i det 19. århundrede). Som eksempel på en degnerække inden for samme familie kan nævnes slægten Rieper i Varnæs. Den ældste (Peter Rieper) blev i 1671, efter at have været skriver på godset Blansgård, lærer i Varnæs og 1681 tillige degn. Efter ham, der døde i 1703, beklædte sønnen Hinrich Valentin Rieper (død 1728) og sønnesønnen Hinrich Rieper (død 1751) degneembedet. Så overgik stillingen til en Jes Asmussen, der havde ægtet Hinrich Riepers enke, og i midten af 1780'erne efterfulgtes han af Hinrich Riepers søn, Jørgen Rieper, der først døde som 82-årig i 1832⁴²⁷. Tilsvarende degnerækker kendes bl. a. fra Hellevad, hvor tre slægtled af familien Ewald havde embedet fra ca. 1690 til 1789, og fra Øster Løgum (slægten Kruhl 1671–1768)⁴²⁸. Døde en degn fra en enke med uforsørgede børn, var det som andetsteds den almindelige forudsætning for at tiltræde embedet, at ansøgeren giftede sig med enken. Nis Kruhl i Øster Løgum efterfulgtes i 1768 af sin svigersøn Hans Ewald, der var søn af degnen i Hellevad. Ewald var i 1761 blevet gift med Nis Kruhls datter

Anna og havde så i 7 år været medhjælper hos sin svigerfader. Da Ewald døde i 1779 overgik embedet til degnesubstituten i Nørre Løgum, Arent Winding. I sin »Østerlygum Sogn, kort beskrevet«⁴²⁹ forklarer pastor Kier dette degneskifte med ordene »Medlidenhed med Familien lod ønske, at een maatte findes som kunde være Degn og vilde ægte Enken, og dertil fandt sig Aarent Winding villig«.

Da hensynet til skolegerningen i det 18. århundrede kom til at spille en stadig større rolle, plejede degnen af hensyn til successionen at sørge for, at i hvert fald én af sønnerne fik den nødvendige forberedelse til lærergerningen ved at lade ham holde skole som sin medhjælper, eller (sjældnere) ved at få ham anbragt som lærer ved en større landsbyskole (i 1776 blev Søren Hegelund Ewald (en søn af degnen i Branderup) skoleholder og degnesubstitut i Nørre Løgum, kom derpå (ca. 1782) til Branderup som adjunkt hos sin fader og efterfulgte ham ved hans død i 1792⁴³⁰).

Af de skoleholdere, som ikke tillige var degne, var så sent som i 1791 kun fem ansat ved regulerede skoler med faste indtægter, der gjorde det muligt for dem at stifte familie. Ni tiendedele af provstiets skoleholdere var de lejede lærere ved bondeskolerne. I 1791 var der 52 af dem i begge provstiets amter⁴³¹.

Skolebøger

På et præstemøde i Åbenrå i 1729 fremviste pastor Volckhard i Bjolderup den i Tønder udgivne oversættelse af Porsts pietistiske katekismusforklaring (»Schraders katekismus«)⁴³². Bemærkningen må udlægges sådan, at hver præst frit har kunnet vælge mellem de forhåndenværende katekismer; i provstiets vestlige del har man vel foretrukket dem, der udkom i Tønder, andetsteds de haderslevske katekismer. Da provstiet ikke havde sin egen katekismusforklaring, blev Pontoppidans forklaring i den dansk-slesvigske Tønder-udgave fra 1743, der svarede til de tyskuddannede præsters ønsker, hurtigt enerådende. I 1746⁴³³ hedder det i Conradis indberetning fra visitatsen samme år, at Pontoppidans forklaring nu brugtes overalt. Præsteindberetninger fra 1750 (Varnæs og Rise) viser dog, at der til skolebrug snarest har været tale om at lære udtoget af Pontoppidans forklaring. I Hjordkær advarede præsten mod dette uddrag, da det kunne give anledning til store vildfarelser, og ønskede det afskaffet snarest; selv brugte han, »som i Danmark« selve Pontoppidans forklaring⁴³⁴. Den københavnske udgave af Pontoppidans forklaring trængte efterhånden frem og brugtes i provstiets skoler side om side med den slesvigske udgave; fra Bedsted hedder det i 1774 udtrykkeligt, at man brugte det »Kiøbenhavnske Vaisenhusiske Tryk«. I provst Bargums tid (1763–98) så visitatoriet i Åbenrå skævt til udtoget og forbød det i 1778 og atter 1781 og kræ-

vede, at man i stedet anvendte Pontoppidans store katekismusforklaring, og at ingen konfirmander måtte antages, som ikke, foruden Luthers katekismus, kendte »wo nicht den ganzen grossen Catechismus, so doch das Nothwendigste aus demselben dem Buchstäblichen nach«.

Undervisning

Generalsuperintendent Conradi noterede fra sin visitats i Åbenrå provsti 1740: »Im übrigen [dvs. ud over katekismen] lernen die Kinder in diesen Land-Schulen auch lesen und schreiben beydes Dänisch und Deutsch; einige auch wohl rechnen«⁴³⁵.

En række oplysninger viser, at der til længe efter 1750 kun var tale om tom udenadlæren af katekismen. Conradi skriver i 1740: I skolerne lærer børnene kun katekismens ordrette indhold, »die Auslegung aber des wahren Sinnes und der Kraft, so in den Worten lieget, überlassen die Schulhalter denen Predigern«⁴³⁵. I 1762 indberetter Adam Struensee efter sin visitats i provstiet⁴³⁶, at lærerne kun i få tilfælde er i stand til »die Wahrheiten des Catechismi auf eine geschickte Weise zu zergliedern, u. sie durch Frage u. Antwort der Jugend beyzubringen«.

Alle oplysninger fra de enkelte sogne peger i samme retning. I 1750 meddeles fra Hellevad-Egvad sogne, at børnene lærer læsning, skrivning og regning i vinterskolen, og at kun præsten katekiserer. Fra Bjolderup sogn får man i 1738 at vide, at lærerne »wissen von ihrem Christenthum nichts weiter als die Worte des Catechismi, und anbei aufs höchste einige darüber verfertigte Fragen dem Buchstaben nach auswendig herzusagen«⁴³⁷. I 1765 er situationen den samme i dette sogn: »die Kinder können nichts weiter lernen, als lesen, schreiben, etwas rechnen, und die Wörter des Catechismi herplappern«. Fra Rise sogn hedder det 1750 om lærerne: »die wenigsten, fast keine haben die nöthige Erkenntniss«. Fra Nørre Løgum indberettede præsten i 1765, at børnene i bondeskolerne lærte at læse, skrive og regne. »Das übrige läst man des Predigers Sache seyn«⁴³⁸. Bedst synes det med hensyn til kristendomsundervisningen at have stået til i Brede sogn, i hvert fald i pastor Jacobæus' tid (1713–60), da præsten visiterede skolerne og vejledte skoleholderne⁴³⁹.

Om det almindelige kundskabsniveau i provstiet afgav visitatorerne i 1760 følgende dom: Det sker, skrev de⁴⁴⁰, »dass die Catechumenen manchmahl sehr schlecht bewandert und jezuweilen kaum fertig lesen können«. Præsten i Varnæs sogn, hvor der dog længe havde bestået gode, regulerede skoler, oplyste i 1750, at da der i sognet fandtes mange gamle folk, der hverken kunne læse eller skrive, og følgelig var dårligt funderet i deres kristendom, underviste han dem i sit hus, og hertil havde de villigt indfundet sig⁴⁴¹. Langt dårligere stod det endnu i 1765 til i Løgumkloster, hvor mange konfirmander ikke en-

gang kunne »læse ret inden i Bogen«⁴⁴¹, medens det i 1768 hedder fra Brede, at størstedelen af konfirmanderne har et temmelig godt grundlag i erkendelsen, »indem auch in der Knippels-Stube manche Mutter ihre Kinder von Jugend auf die Heil. Schrift lehren«⁴⁴¹.

Tyskundervisning havde kun i Løgumkloster en officiel plads blandt skolefagene. I 1738 hedder det, at der var »von alters her in der Schule zu Lygum Closter allezeit Teutsch informiret worden«⁴⁴². Kancelliet havde da også 6.7.1737 reskriberet, at organisten skulle sørge for, at der blev undervist i kristendom, regning og tysk. At man ikke nåede langt i det tyske sprog fremgår af, at de velhavende borgere længe holdt en privatskole for at deres børn kunne få lært ordentlig tysk.

Om tyskundervisningen i de øvrige skoler i provstiet taler kun få kilder. Generalsuperintendentens bemærkning fra 1740 om, at børnene læser og skriver »beydes Dänisch und Deutsch«, og oplysningerne om skoleholderens relativt gode tyskkundskaber i 1766 (se s. 217 f.) peger dog på, at tysklæsning har været udbredt, og at myndighederne anså undervisning i tysk for ønskelig i alle skoler. Fra Løjt klager præsten i 1760 over de mange forskellige tyske bøger og blade, børnene tager med i skole⁴⁴³. Kun pastor Wiborg i Bedsted giver gode oplysninger om undervisningen i sognets skoler, som han førte nøje tilsyn med. I 1750 hedder det: »i Skoelen lærer ungdommen Tydsk, Regnen og Skriven Tydsk, og Christendom paa Dansk«. I 1753 sendte han en fremstilling af forholdene i degneskolen, hvoraf følgende handler om tyskundervisningen. Bønderne har bl. a. rettet denne klage mod degnen: »Han forklarer Dem ikke Tydsk paa Danske af Deres Regne-Bøger eller ved andre Leyligheder«. Wiborg foreslår herover for bl. a. disse forbedringer i skolen: »d) Skal og Skoele-Mesteren forklare for Drengene, der ingen Tydsk [kan], Indholden af Stykket paa Danske, og siden paa Tydsk, at de baade kunde forstaae, hvad de regne, saa og lære en Mundfuld Tydsk. e) Skulde Ungdommen og læse det ny Testamente paa Tydsk, og forklare Noget deraf paa Danske, besynderlig de Drengene, der vil lære Tydsk. f) Skulde Drengene i det mindste forklare Deres Evangelium og Epistel hver Uge, nemlig om Løver-Dagen, af Tydsk paa Dansk«⁴⁴⁴.

Skolegang

De spredte oplysninger om børnenes skolegang er forbavsende enstemmige. I generalsuperintendentens protokol fra visitatsen i 1743 hedder det under Hjordkær, Bjolderup og Bedsted, at børnene holdes flittigt i skole⁴⁴⁵. Fra Øster Løgum sogn hedder det 1750, at børnene besøger skolerne temmelig flittigt⁴⁴⁵. Fra Hellevad-Egvad sogne indberetter pastor Hoyer samme år, at børnene om vinteren går flittigt i de

forskellige skoler⁴⁴⁵. I Bedsted sogn klager pastor Wiborg i sine indberetninger over mange forskellige mangler ved skolevæsenet, men hævder aldrig, at børnene ikke bliver holdt i skole, så godt det kan lade sig gøre⁴⁴⁶. Også den meget skoleinteresserede pastor Jacobæus i Brede udtaler i 1750, at de går flittigt i skole om vinteren⁴⁴⁵. Fra Bjolderup sogn skriver pastor Posselt i 1765, at vel bør meget forbedres ved skolevæsenet, men det er »gleich wohl gewiss, dass der Schulgang der Kinder in dieser Gemeinde gar nicht versäummet wird«. Fra samme sogn hedder det i 1789, at børnene går flittigt i skole, undtagen i sæde- og høsttiden⁴⁴⁵. Fra Løjt oplyses, at der i 1768 gik 100 børn i Kirkeby skole⁴⁴⁵, og i 1788 var der næsten 70 børn i Skovby skole⁴⁴⁷. Fra Varnæs indberetter præsten 1789, at de fleste børn går flittigt i skole efter deres omstændigheder, vejens længde og vejrliget⁴⁴⁵ – og det er selvfølgelig altid på denne baggrund, man må se udtalelserne om den flittige skolegang. Fra Varnæs foreligger dog også en udtalelse i modsat retning: I 1760 siges, at børnene undertiden først kommer i skole i deres 10.–11. år og endda meget ubestændigt⁴⁴⁸.

Nogle fattige børn blev i henhold til den kongelige resolution af 6.4.1726 holdt i skole af klingpungpengene: i 1740 blev der således betalt for 4 børns skolegang i Bjolderup sogn; de 12 skilling, der blev betalt for hvert barn, gjaldt uden tvivl for 12 uger. Mens klingpungpengene alene gik til degneskolen, betalte de fattiggasser, der i hvert sogn oprettedes i henhold til fattigloven af 1736, skolepenge til enhver af myndighederne anerkendt skole. I 1745 fik degnen i Bedsted f. eks. 7 mark og 8 skilling af fattiggassen (der også modtog klingpungpengene) og skoleholderen i Øster Terp – for første gang – 5 mark og 10 skilling. På samme måde har man forholdt sig i de øvrige sogne. I Bjolderup sogn begyndte fattiggassen fra 1750 at betale skolepenge til de mange bondeskoler, i 1764 således til Smedager, Gåskær, Vollerup, Bolderslev, Raved og til degnen i Bjolderup. I Hjordkær sogn betalte fattiggassen fra 1773 til skolen i Kassø (og til degneskolen)⁴⁴⁹.

Meget oplysende er en regning fra degn Reinhold Hessel i Bedsted til fattiggassen for undervisning af 19 børn fra mikkelsdag (30.9) 1766 til påske (17.4.) 1767⁴⁵⁰. Af de 19 børn var kun 5 piger; 1 af disse havde været i skole i 22 uger (altså uden nogen forsømmelser), af de resterende 4 havde de 3 besøgt skolen i 2 uger, og 1 i 4 uger. Den sidstnævnte var kommet i skole midt i oktober og var holdt op før jul. De 3×2 uger lå i november eller februar–marts. Af de 14 drenge havde ingen besøgt skolen i mindre end 3 uger og 10 af dem i over 10 uger. 3 af drengene fortsatte tilmed skolegangen efter påske. Opstillingen bekræfter det almindelige indtryk af flittig skolegang i vintermånederne, men viser også, at man kun kunne udtale sig sådan, fordi man slet ikke regnede med, at pigerne behøvede at gå i skole til stadig-

hed. Kun om to af de fattige drenge (på henholdsvis 14^{1/2} og 15^{1/2} år) hedder det, at de lærte at regne og skrive.

IV. DE EXEMTE SOGNE

Bønderne i disse adelige sogne var i hele det her behandlede tidsafsnit livegne fæstere. Skolevæsenet stod derfor uundgåeligt på et lavt trin. I Kliplev sogn, hvor Ahlefeldternes gamle residens Søgård lå, var der dog altid blevet sørget for degneskolen, hvis historie kan føres tilbage til det 16. århundrede, og skolen i Gråsten indtog også en særstilling. Af hensyn til de tysktalende herskaber var kirkesproget blandet i Kliplev og Gråsten, og der blev i det 18. århundrede gjort forsøg på at fortyske kirkesproget i Adsbøl. Hvor herskabet var tysk, var det en selvfølge, at der blev givet undervisning i tysk i skolerne, og i Gråsten var undervisningssproget overvejende tysk. Det er bemærkelsesværdigt, at den danske greve på Sandbjerg prægede sit distrikt og kirken og skolen i Dybbøl i udpræget dansk retning. Herfra er bøndernes bønskrifter som regel på dansk, og her er f. eks. fattigregnskabet ført på dansk. I Kliplev prædikedes tysk hver 3. søndag. At menighedens store flertal ikke forstod det tyske sprog fremgår bl. a. af en indberetning fra 1774 fra pastor Klinker, hvori han fortæller, at der kun kom få i kirken, når han prædikede tysk, og at han ikke katekiserede den dag.

De ældste udførlige oplysninger om skoleforholdene i *Kliplev* sogn stammer fra årene 1736–39, da generalsuperintendent Conradi indsamlede materiale i de adelige sogne i anledning af regeringens skoleforbedringsplaner⁴⁵¹. Der blev holdt skole i degnehuset, hvor der fandtes to rummelige skolestuer (ét til degnen og ét til underskolemesteren). I Bjerndrup fandtes et skolehus på 3 fag for byerne Bjerndrup og Perbøl. Skoleholderen, der kun underviste om vinteren, fik kost på omgang. I Lundtoft holdt indbyggerne siden 1735 en omgangslærer om vinteren. Om skolernes spartanske udstyr vidner en udgift på 32 skilling til Kliplev skole i 1745: for dette beløb blev der købt 6 egetræs pæle til bordene og 6 dertil nødvendige tværtræer »oben über die Pfähle«⁴⁵².

I sin beretning (1738) om skolernes tilstand under Søgård ønskede Conradi skolen i Lundtoft nedlagt. Hans generelle synspunkt var, at man i de adelige sogne ikke godt kunne formindske skoledistrikterne uden at ruinere godsejerne, især da kun de færreste af de livegne kunne yde noget ud over håndtjeneste og kørsler.

Efter at Conradi gennem Søgårds ejer, landråd Godske von Thienen til Maasleben, havde sikret sig adelens principielle tilslutning til sine reformforslag for de adelige sogne, indsendte han dem 18.11.1739 til

regeringen⁴⁵³. Han foreslog heri bl. a. fri græsning, levering af 12 tønder korn og betaling af 1 mark årlig pr. skolepligtigt barn. For skrivning og regning skulle der betales ekstra efter akkord med skolemesteren. De små børn skulle gå i skole om sommeren, de større om vinteren. v. Thienen havde i sine modbemærkninger ønsket skolegangen for børn fra det 10. til det 13. år indskrænket til tiden fra morgensdag til påske. Conradis forslag var, som venteligt, tilpasset gods ejerens interesser. Karakteristisk er en sætning om, at godsejerne er interesseret i at konfirmationen sker i rette tid; ellers risikerer de at skulle give »die schon mannbare Leute Feyertage von Hof-diensten«, »wie dann dergleichen Arglist von den Bauren vielfältig gespielt werden soll«.

I 1740 fik børn over 7 år fra Lundtoft ordre til igen at gå i skole i Kliplev. I indbyggernes protest herimod hævdedes, at degnen var for »commod« til selv at holde skole, og at børnene kun kunne gå i skole om vinteren på grund af arbejdet hjemme og på hovmarken. Faktisk blev skolen i Lundtoft ved med at bestå (i 1772 havde samme skoleholder været der i 14 år⁴⁵⁴), selv om konfirmanderne formodentlig er gået til Kliplev skole.

I nabosognet *Kværs* (der indtil 1704 havde været et annex til Kliplev) blev der 1736–39 foretaget de samme undersøgelser som i Kliplev. Sogneskolen var et hus på 8 små fag, rummende en skolestue med kamin og et opholdsrum (uden kakkelovn). Degnen holdt ikke skole (skønt han var blevet prøvet), men havde lejet et halvt bol og boede i sit eget hus. I skolehuset, hvor der kun undervistes fra mikkelsdag til påske, boede substituten. I Tørsbøl fandtes en biskole, som general-superintendenten ville have nedlagt; indbyggerne kunne dog forhindre dette ved at påpege, at skolen var gammel, og at en klage fra degnens side over dens eksistens allerede for 30 år siden var blevet afvist af retten i Gråsten. Skolen blev dengang holdt på skift hos indbyggerne i Tørsbøl. I 1736 var der få år forinden blevet bygget et skolehus på 4 fag, indeholdende en skolestue med kakkelovn og et opholdsrum uden kakkelovn. Skoleholderen underviste kun om vinteren; om sommeren tjente han som karl.

I 1737 blev Peter Jessen, en søn af degnen i Holebøl, degneadjunkt hos den som skoleholder udelige Richel Matthiesen. Han blev gift med en datter af degnen og var fra 1746 sin svigerfaders efterfølger⁴⁵⁵. Han holdt skole både sommer og vinter, skønt der efter påske mødte under ti småbørn og skolen kun var velbesøgt i tre vintermåneder. Da denne tilstand i økonomisk henseende var meget utilfredsstillende for degnen, fik han i 1750 patronen (Hans Petersen) til at fastsætte skolelønnen til 23 rdl. årlig (1 mark pr. barn). Dette førte til voldsomme protester fra bøndernes side. I 2–3 år nægtede de at betale degnen mere end

før, medens degnen nægtede at tage imod mindre, end partonen havde bestemt. Sognepræsten, den i Slagelse fødte Hans Wohnsen, stod på øvrighedens side. De mest genstridige af bønderne blev udpantet af patronen, og en kongelig resolution af 11.5.1753 bemyndigede patronen til at idømme »die Rädelsführer« 1 måneds fæstningsstraf («Karrenstrafe»), hvis ikke de faldt tilføj. Forfatteren af bøndernes bønsskrift, en skolemester Philipp Neitzel fra Åbenrå, fik 8 dages fængsel på vand og brød for sine kraftige ord⁴⁵⁶. Udfaldet af striden blev, at degnen fik 1 mark årlig for hvert barn fra 6-års-alderen til konfirmationen⁴⁵⁷. Selv om han fra nu af fik en acceptabel betaling for at holde helårsskole, kom børnene ikke af den grund hyppigere i skole. I 3–4 vintermåneder kom der op til 50 børn, men om sommeren kun 2–10 små børn, skrev pastor Wohnsen i 1759⁴⁵⁸, og Wohnsens efterfølger, nørrejyden Andreas Hviid, indberettede i 1765, at få eller ingen gik i skole om sommeren⁴⁵⁹.

Adsbøl sogn, hvis patron var hertugen af Augustenborg, havde to kirker, sognekirken i Adsbøl og slotskirken i Gråsten. Til hver kirke var knyttet en degn, der tillige var skoleholder. Hertugens kådnere var livegne og fik først deres frihed ved overgangen til arvefæste i 1780'erne og 1790'erne⁴⁶⁰, medens indbyggerne i Gråsten i det 18. århundrede var frie.

I Adsbøl kirke havde gudstjenestesproget været dansk (med lejlighedsvis undtagelser), indtil flensborgeren Samuel Thomsen blev præst i 1708. Indbyggernes protester fremkaldte nogle indrømmelser fra hans side, men han prædikede fortsat tysk. Da bønderne i en klage til kongen i 1724 sagde, at de ikke kunne tysk, svarede præsten, at de jo mest hørte tysk, når de var på hovarbejde i Gråsten. Kongen nøjedes i 1725 med at pålægge generalsuperintendenten Andreas Hoyer at sørge for, at pastor Thomsen i det mindste benyttede det danske sprog ved skriftemål (så meget dansk måtte han da have lært i de 18 år, han havde færdedes blandt danske folk i Adsbøl, hed det spidst i det kongelige reskript)⁴⁶¹. Formodentlig er Thomsen blevet ved med at prædike tysk, indtil han i 1743 fik sønderborgeren Jac. E. Vette som sin adjunkt, i hvert fald henviste hertugen af Glücksborg i et forsvar for indførelsen af delvis tysk gudstjeneste i de sundevedske kirker i 1739 til, at der kun blev prædikeret tysk i Adsbøl⁴⁶².

Skolesproget i Adsbøl var dansk, men oplysningerne om Adsbøls skolevæsen er i øvrigt yderst sparsomme, for en stor del som følge af, at sognet først i 1776 blev underlagt generalsuperintendentens visitationer⁴⁶³, efter at det i et århundrede ikke havde været underlagt nogen højere kirkelig autoritet (der var i 1775 blevet klaget over, at præsten tog uvidende børn til konfirmation).

Skolen i Adsbøl var stor; i 1780 noterede Struensee, at der om vin-

teren var 79–80 børn, men der har næppe været skole om sommeren. Det vidner om indbyggernes fattigdom, at ikke færre end 35 børn i 1790 blev holdt i skole for kirkens regning⁴⁶⁴. Degnene, der fra 1702 til 1795 alle var af slægten Schwartz⁴⁶⁵, synes at have været af ringe kvalitet. Pastor Thomsen oplyste i sin forsvarsskrivelse af 1725, at det var blevet pålagt degnen også at informere i det tyske sprog, og at dette også var sket. Det kan dog ikke være blevet til store sager, thi i 1730, da degnen var den samme Hans Schwartz som i 1725, befalede hertugen, at børnene fra Adsbøl skulle gå i skole i Gråsten, da undervisningen var »dergestallt schläffrig und säumseelig«, at børnene hverken lærte kristendom eller at læse og skrive⁴⁶⁶. Denne ordning har sikkert kun varet til 1732, da Friedrich Schwartz blev adjunkt hos sin fader. Også Friedrich fik det en sørgelig ende med; Struensee indberettede 1780, at han var blevet afsat på grund af dårlig opførsel. Skolebørnene var da »ausnehmend unwissend«, og om præsten (den ovenfor nævnte Jac. E. Vette), hed det, at han var drikfædig og ikke havde katekiseret i mange år.

I den bymæssige bebyggelse *Gråsten*, som voksede op i løbet af det 18. århundrede, var indbyggerne delvis hertugelige betjente, men navnlig håndværkere og handlende. Gudstjenesten var kun dansk hver 3. uge (med tysk salmesang) og rent tysk, når herskabet boede på slottet. Skolen i Gråsten søgtes, foruden af byens børn, også af børn fra de tilstødende landsbyer Alnor og Trappen. Bybørnene undervistes så vidt muligt på tysk, medens børnene fra landdistrikter lærte deres katekismus på dansk. (I 1783 anskaffede degn Joh. Andresen 2 tyske og 2 danske katekismer, og 1 tysk og 1 dansk psalter på fattiggassens regning⁴⁶⁷). Degnen måtte derfor kunne både tysk og dansk⁴⁶⁸. Han fik, foruden skolepengene, degneembedets accidenter og 30 rd. af hertugens kasse.

Om *Dybbøl* skole haves kun få oplysninger fra det 18. århundrede. Bønderne var livegne indtil 1780'erne (de fleste under Sandbjerg⁴⁶⁹). Arkivmateriale om skolevæsenet foreligger fra midten af det 18. århundrede. Af pastor Desenis' indberetning i 1750⁴⁷⁰ fremgår, at skolen blev holdt hele året i 3 fag i degnehuset (der kom dog næsten ingen børn om sommeren). De fleste skolebørn var små; præsten forsikrede, at han med fornøjelse ville katekisere i skolen, hvis der var så store børn, at det lod sig gøre. Måske var det ringe interesse, der holdt pastor Desenis fra skolen; hans efterfølger, Hans Balsløv, indberettede i hvert fald i 1765, at han katekiserede hver uge i skolen; kun i såtiden, skrev Balsløv, var der alene helt små børn i skolen.

Oplysningsniveauet var selvfølgelig lavt hos de livegne bønder. Det er karakteristisk for situationen i alle adelige sogne, at degnen i Kliplev endnu i 1753 om søndagen læste et stykke op af Luthers katekis-

mus af hensyn til de ældre (der altså ikke kunne læse)⁴⁷¹. Religiøst liv eller vækkelser hører man betegnende nok intet om fra Adsbøl, Kværs og Klipleve sogne. Kun i Dybbøl sogn skal der på pastor Balsløvs tid have været et pietistisk farvet røre⁴⁷², og pastor Desenis konstaterede ved selvsyn, at der hos bønderne fandtes en hel række danske andagtsbøger, foruden bibel og katekismus: Arndts Sande Kristendom, Brochmands Huspostil, Müllers Hjertespejl, samt andre opbyggelige skrifter på dansk. Om skoleundervisningen hedder det regelmæssigt ved enhver visitats, at børnene lærer at læse og lærer Luthers lille katekismus (eventuelt også en katekismusforklaring), mens kun nogle få lærer at skrive og regne. (Således var det endnu i 1765 i Kværs; i Dybbøl skal skriveundervisning dog have været almindelig allerede i 1750). Ja, Kværs' patron, Hans Petersen på Ladegård, erklærede i 1752, at de fleste var uvidende i kristendommen, til de var 20 år og derover⁴⁷³. Under disse forhold måtte præsterne lægge den største vægt på konfirmandundervisningen: i Kværs var der fra jul til påske daglig undervisning efter Pontoppidans forklaring, og i Klipleve strakte undervisningen sig over to år, 1 år før og 1 år efter konfirmationen⁴⁷⁴. Efter at Pontoppidans katekismusforklaring var blevet den autoriserede lærebog, blev den anvendt i alle skoler; i Dybbøl havde man brugt Porsts og derpå, fra 1739, Tychsens forklaring⁴⁷⁵; i 1759 lærte børnene her, foruden Luthers lille katekismus, udtoget af Pontoppidans forklaring⁴⁷⁶. I Gråsten (og sikkert også i Adsbøl) havde man fra århundredets begyndelse efter hertuginde Frederikke Louise f. Danne-skjold-Samsøe ønske brugt v. Stöckens katekismus. I 1746 noterede generalsuperintendent Conradi, at børnene i Klipleve, Kværs og Dybbøl, foruden katekismen, lærte »Lesen, schreiben, auch wohl rechnen, dänisch u. deutsch«. Tyskundervisningens plads i de adelige skoler karakteriseres af to så godt som enslydende sætninger, som den danskfødte pastor Wohlsen i Kværs i 1750 og 1759 skrev i sin indberetning i anledning af visitatserne i disse år⁴⁷⁷: »Die Eltern wollen, dass die Kinder sollen in der Schule Deutsch lernen, obschon sie Kein Deutsch Wort verstehen«. Wohlsen er den eneste præst før 1793, der omtaler tyskundervisningen i de exemte sogne.

V. KEGNÆS

Indtil indlemmelsen af de glyksborgske sogne i 1779 bestod Sønderborg provsti, foruden af købstaden, kun af landsognet Kegnæs. Her havde Hans den yngre i 1615 bygget en kirke og samlet bønder fra Als og Sundeved i de to landsbyer Sønderby og Østerby. Bønderne ydede hoveri til godserne Hjortholm og Nygård.

Med hoveriet fulgte stor fattigdom og et elendigt skolevæsen. Da

Gregers Bötticker i 1705 blev sognets præst, kunne næsten ingen læse, og endnu i 1738 havde han og degnen ikke bragt det videre, end at de børn, der skulle konfirmeres, i et par måneder lod sig undervise i deres kristendom hos degnen⁴⁷⁸. Degnen's hus, som han selv skulle vedligeholde, var så elendigt, at det i 1744 var ved at styrte sammen. Da både indbyggerne og kirken var for fattige til at hjælpe, tillod kongen i 1745, at der i alle kirker i Hertugdømmerne blev afholdt en kollekt til fordel for degnehusets genopbygning; de kongelige skove leverede tømmer dertil⁴⁷⁹.

En langsom forbedring af skoleforholdene indledtes i 1749, da H. C. Brolund (i begyndelsen som kapellan) efterfulgte Bötticker. I 1750 skrev Brolund til generalsuperintendenten (Reuss), at skoleforholdene var overmåde slette; børnene gik kun i skole nogle få uger om vinteren. De lærte at læse og nogenlunde at skrive. Degnen's indtægt af skole var ikke mere end 3 rd. om året (hans samlede indtægt blev af Reuss angivet til 12 rd.). Konfirmanderne forberedtes i 2–3 måneder af både præst og degn. Først nu blev Pontoppidans forklaring indført. Hidtil havde man brugt »den haderslevske katekismus«, altså formodentlig Tychsens. Karakteristisk for sognets kulturelle niveau var det, at højst 4 bønder ejede en bibel⁴⁸⁰. I 1754 skrev Brolund om de børn, der skulle forberedes til konfirmationen: »De allerfleeste ere saa van-kundige at de ikke kand bogstavere, mindre læse et Ord ret inden i Bogen«⁴⁸¹.

Det glyksborgske distrikt på Sundevad

De glyksborgske hertuger behandlede deres undersåtter på samme måde som egnens adelige eller borgerlige godsejere. Hertug Frederik af Glyksborg truede i 1736 sine undersåtter med de hårdeste straffe, hvis de drog bort fra hans territorium; blev de pågrebet, skulle unge mænd for evigt tjene som soldater, ældre mænd skulle forevigt sendes i slaveri, og kvindfolk skulle tilbringe seks år i spindehuset⁴⁸². Den meget velunderrettede Johan Christian Gude skrev i 1778 i sin »Bericht von der Halbinsul Sundewitt« (s. 26 f.), at bønderne i Sundevad var »glebæ addicti« og bundet til et bestemt gods; de var ligesom en del af bondegården, de var stavnsbundne og hoveripligtige og skulle hvert år betale landgilde til deres herre. På dette tidspunkt var de gamle landboforhold dog i opløsning. Hvidtfeldt skriver i »Kampen om ophævelsen af livegenskab i Slesvig og Holsten«, s. 19: »livegenskab eller stavnsbånd synes ikke at have været håndhævet i de sidste årtier før kongen i 1779 overtog disse besiddelser«.

Man kunne have ventet, at der til bøndernes kuede stilling havde

svaret et dårligt skolevæsen. Det var imidlertid ikke tilfældet, thi for det første var skoleordningen i disse egne ældre end det hårdhændede livegenskab, og for det andet fik hævdelser af kirkehøjhedsretten her- tugerne til at drage omsorg for skolerne.

De hertugeligt ansatte degnes og skolemestres gode tyskkundskaber i det 17. og begyndelsen af det 18. århundrede kan opfattes som tegn på, at man i sogneskolerne har søgt at bibringe børnene et vist kendskab til øvrighedens tyske sprog.

Alligevel betød det et spring i udviklingen, da hertug Frederik den 6.3.1735 udstedte en ny glyksborgsk kirkeforordning⁴⁸³, der bl. a. bestemte, at der hver 3. søndag skulle holdes tyske prædikener i de glyksborgske kirker på Sundeved, og at børnene skulle undervises både på tysk og dansk (»so wol in Teutscher als Dänischer Sprache«). Indførelsen af de tyske prædikener motiveredes med, at der i det glyksborgske distrikt i Sundeved opholdt sig »sehr viele«, der enten slet ikke kunne dansk eller dog ikke nok til at forstå de danske prædikener.

Forordningen fremkaldte heftige reaktioner både fra greven på Sandbjerg og fra hertugen af Augustenborg såvel som fra disses undersåtter. Fra de glyksborgske undersåtters side foreligger ingen meningstilkendegivelser, men det skal nok passe, når det i et indlæg (vist fra slutningen af 1735) fra de to klagende herrers side hedder, at da de glyksborgske undersåtter »gantz betrübt« gjorde indsigelser, blev de straks afvist og afskrækket ved, at én af dem blev truet med fængsel og måtte betale 24 rigsdaler i bøde for at slippe derfor.

Hertugen af Augustenborg og Grev Reventlow havde derimod ingen anledning til at sætte en stopper for deres bønders klageråb, da de mente, at deres egne rettigheder var blevet gået for nær, navnlig ved påbud om, at deres undersåtter skulle betale afgifter til de glyksborgske kirker og præster. Takket være disse fornemme folks protester blev også kongen impliceret i sagen og selv de ikke-glyksborgske bønders klager kom til at spille en rolle.

De reventlowske bønders indsigelse, der tydeligt nok er skrevet af en almuesmand, er forsynet med 33 underskrifter (18 fra Snogbæk og 15 fra Sottrup). De hertugelige undersåtters bønsskrift, der synes at være forfattet af en retskyndig person, er kun bevaret i afskrift. Begge skrivelser er fremkommet kort tid efter den glyksborgske kirkeforordnings publicering⁴⁸⁴. De reventlowske bønder skriver: »vi og voris Børn ere opføde udi det danske Sprog og er det best bekient og forstaar lidet eller inted af det Tysche«. De frygter for, at deres børn »paa en ubekjendt Tilltalle og Sprog« »blifver udi deres Christendom forvildet«. – Med samme motivering ønskede de augustenborgske bønder at bevare gudstjenesten »udj Vores Danske Tunge Maal«; de er alle ukendte med det tyske sprog.

Hertugen af Glyksborg kunne imidlertid ikke indse, at der var grund til at tage undersåtternes klager alvorligt. I en skrivelse til Frederik Christian af Augustenborg (oktober 1735) gjorde han gældende, at menigheden »bey hindangesetzter opiniatreté und nicht bey sich Platz findender Aufwiegelung« lige så vel kunne opbygges som i det glyksborgske distrikt i Angel og andetsteds i nabolaget, »wo selbst die Unterthanen fast nichts als Dänisch reden, und dennoch durchgehends nur teutsch geprediget wird«. I den redegørelse, som han i 1739 sendte til kongen, påstod han, at der blev prædikeret på tysk i det augustenborgske Adsbøl, hvor kun få forstod tysk, og drog deraf den slutning, at klagerne i virkeligheden var et led i den augustenborgske hertugs og grev Reventlows angreb på de glyksborgske rettigheder. Disse rettigheder omfattede kirkehøjheden i det glyksborgske område og dermed retten til at bestemme gudstjenestesproget. Protesterne mod kirkeforordningen bevirkede, at glyksborgeren fik pålæg om at udsætte dens iværksættelse, indtil hans rettigheder var bevist. Derved trak sagen ud til 1739, da Christian VI den 6. november (samme dag som kongen pålagde visitatorerne i alle slesvigske amter at sørge for, at præster og skolemestre, som for fremtiden blev ansat, kunne både dansk og tysk), tilkendegav hertugen, at kirkeforordningen kunne godkendes på nær bestemmelserne om det tyske sprogs indførelse i kirker og skoler. Over for denne forandring havde »die Fremden eingepfarreten« nemlig en velbegrunnet indsigelsesret, og landsherrens samtykke måtte derfor indhentes. Hertug Frederik svarede 2.12.1739 med en påstand om, at »durch das angewiesene Predigen und unterrichten in der Teutschen Sprache gar nicht neues vorgeschrieben und eingeführet, sondern nur die uhralte, seit einigen Jahren in desuetudinem eigenthätig gebrachte Gewohnheit wieder hergestellt«. Som beviser vedlagde han erklæringer fra Johannes Dätzy, der havde været glyksborgsk hofpræst og provst 1710–22, og fra Johannes Harboe, der var sognepræst i Broager (1704–57) og Dätzys efterfølger som provst. Ingen af dem kendte imidlertid noget til, at en gammel glyksborgsk forordning skulle have indført tysk i de sundevdske kirker og skoler, hvilket hertugen oprindeligt havde påstået; Dätzy kunne blot attestere, at der i hans tid af og til var blevet prædikeret tysk, og Harboe, at det allerede før hans tid havde været skik og brug (üblich), at børnene fik undervisning i tysk (Harboes attest var fremkaldt af en hertugelig ordre af 14.11.1739, der opregnede de oplysninger, han omgående skulle attestere⁴⁸⁵). Forordningen af 1735, hævdede hertugen beroligende, ville i virkeligheden kun fastslå disse gamle sædvaner. Dansk skulle fortsat være hovedsproget; dansk salmesang skulle bibeholdes i kirkerne, og i skolerne ville ungdommen få lejlighed til at lære tysk uden at skulle betale ekstra skole-

penge derfor. De tyske prædikener skulle holdes af hensyn til »die von auswärtigen Örthern in Sondewitt sich aufhaltende und der dänischen Sprache nicht gänzlich kundige Beamte, Pächter, Bediente und Domestiquen«. – Disse milde toner gjorde et godt indtryk både på overkonsistoriet, hvor man gerne så, at børnene også lærte tysk (se Allen, I, s. 196 f.), og på kongen. Den 11.3.1740 afsendtes derfor den kongelige godkendelse af hertugens bevæggrunde til sprogbestemmelserne, og den glyksborgske kirkeforordning kunne træde i kraft.

De glyksborgske sprogbestemmelser var ikke fremkaldt af ønsker fra indbyggernes side. De livegne sundevedske bønders åndelige eller materielle interesser fremmedes ikke ved undervisning i tysk. Bestemmelserne indførtes alene af hensyn til herskabets og herskabstjenernes bekvemmelighed. I Angel var tysk kirke- og skolesprog blevet eneherskende under tilsvarende forhold. I Nordslesvig var det tyske sprogs stilling i forvejen stærkest i de adelige og glyksborgske sogne nord for Flensborg fjord (bemærk f. eks. forskellen mellem Kliplew sogn med dets livegne adelsbønder og nabosognet Uge, hvor undersåtterne var frie mænd). En udvikling i »angelsk« retning syntes efter udstedelsen af den glyksborgske kirkeforordning at være forestående i Sundeved.

En ny glyksborgsk skoleforordning af 7.11.1744⁴⁸⁵ sammenfattede og præciserede de gældende bestemmelser (se s. 46). Børnene skulle undervises »im Beten, Lesen und Schreiben, und zwar in der Dänischen und teutschen Sprache, wie auch im Rechnen (dette var en udvidelse af lærerens undervisningspligt), fürnehmlich aber in der Gottesfurcht, mittelst fleissiger Erklärhng und Erlernung des Catechismi Lutheri«. Skolepligten vedvarede, til børnene »einen hinlänglichen Grund in ihrem Christenthum erlanget, und Pastor Loci sie darin wie auch im Lesen gesetzet befunden«. Desuden skulle børnene gå til katekisation i kirken hver 2. eller 4. søndag. De tidlige konfirmationer af 11–12 års børn blev forbudt. Børn, der blev holdt i skole af fattiggassen, skulle eksamineres, før skolepengene blev udbetalt. Der skulle holdes ferie efter hver skoles skik og brug, hvilket formodentlig vil sige, at der flere steder ikke var sommerskole.

Det ser ikke ud til, at den halvt tyske skole, der var formålet med forordningen af 1735, nogen sinde er blevet til virkelighed. Et brev, hvori pastor Dithmer i Sottrup i 1774 skildrede degnens undervisning (se s. 226), viser, at der ikke blev givet obligatorisk tyskundervisning i den hertugelige forordnings ånd, og det tør antages, at situationen har været den samme i de øvrige sundevedske skoler. Ganske vist tog de glyksborgske myndigheder forordningens ord så alvorligt, at de i mange tilfælde ansatte skoleholdere og degne fra sydslesvigske sogne⁴⁸⁶, fordi det var svært at finde hjemlige lærerkræfter, der kunne

tyisk nok, men i praksis har tyskundervisningens metode og omfang næppe adskilt sig fra den, der blev anvendt i andre nordslesvigske skoler, og man har på Sundeved ikke tvunget børn til at lære tysk (skoleholderne havde ingen interesse i, at der blev øvet tvang, fordi de ingen ekstrabetaling fik for at undervise i tysk). Det særlige ved tyskundervisningen på Sundeved var da kun, at den var gratis, og at dens kvalitet var bedre end andetsteds; herom vidner de mange på godt tysk skrevne breve fra sundevedske gårdmænd i årtierne omkring 1800, som man finder i arkiverne. (Af sydslesvigere, som i 1770'erne og 1780'erne var ansat på Sundeved som degne og skoleholdere, kan nævnes Peter Jensen fra Flensborg (1764–1808 lærer i Broager), Thor Jensen fra Medelby (1772–97 lærer i Skelde), Lütje Johannsen fra Horsbøl (1787(?)-1829 degn og skoleholder i Ullerup), Mads Asmussen fra Kværn (1787–1826 skoleholder i Blans; sydfra var vel også hans forgænger i embedet: Michael Christoph Hagelstein) og Jacob Nissen fra Flensborg (1770–99 lærer i Avnbøl)).

Den glyksborgske skolehistorie fra 1740 frem til det lille hertugdømmes overgang til kongen i 1779 karakteriseres af oprettelsen af en række med degneskolerne ligestillede distriktsskoler. I de fleste tilfælde drejede det sig om gamle bondeskolers omdannelse til skoler med af hertugen beskikkede lærere. Oprettelsen muliggjordes dels ved hertugens hævdvundne autoritet på skoleområdet, dels ved den sociale frigørelsesproces og økonomiske fremgang, der i dette tidsrum prægede bønderne i Sundeved.

I Sottrup sogn, hvor en stor del af indbyggerne hørte under Reventlow-Sandbjerg, havde den overvejende reventlowske by Snogbæk en egen skole, der tolereredes af degnen, så længe den kun søgtes af de reventlowske undersåtter⁴⁸⁷. Med anerkendelsen af den glyksborgske hertugs kirkelige højhedsret i 1740 fulgte en officiel status for Snogbæk skole⁴⁸⁸. For at kunne eksistere med sin familie fik skolemesteren her på hertugelig ordre tillagt en årlig hjælp på 50 mark af kirken⁴⁸⁹.

Oprettelse af nye skoler var en del af den glyksborgske hertugs kirkelige højhedsret. Da de reventlowske bønder i Sottrup by i 1751, på grund af berettiget utilfredshed med degnens undervisning, indrettede en egen skole i et aftægtshus på reventlowsk grund, fik hertugen rettens medhold i, at skolen skulle nedlægges; godset skulle betale en bøde på 500 rd. og de reventlowske bønder efterbetale degnen over et års skolepenge⁴⁹⁰. I 1758 måtte hertugen dog give efter for det almindelige ønske om, at der blev bygget en ny skole et stykke vej fra degnehuset i Sottrup by (den gamle skole bestod af et par fag i degneboligen)⁴⁹¹.

I 1751 fik Egersund, i forbindelse med teglværksdriftens opkomst, for første gang en skole⁴⁹². Den hertugeligt beskikkede skolemester,

Peter Jensen, en tømrersøn fra Flensborg, klarede sig imidlertid økonomisk så dårligt, at der 2. juledag afholdtes kollekt til fordel for ham i alle glyksborgske kirker. Det hjalp dog kun et stykke tid. Præsten fortalte i 1775, at Peter Jensen ville være sultet ihjel, hvis han ikke havde haft sit bødkerhåndværk at falde tilbage på. Da han var blevet forflyttet til Broager, bestemte en hertugelig forordning i 1765, at der skulle skaffes den nye lærer, en fhv. sergent Friederich Rosenberg, en vis pengeløn ved hjælp af en årlig klingpungkollekt 1. søndag i advent. Desuden skulle hver teglgård betale 1 rd. årligt, færgemanden 2 mark og alle andre 1 mark, hvortil kom årlige skolepenge på 1 mark pr. barn. Ordningen begunstigede teglværksejerne og kunne ikke opfyldes af de ludfattige arbejdere; da disse tilmed var arbejdsløse om vinteren, måtte børnene ud og tjene og kunne ikke søge skolen. Flere skoleholdere fulgte efter hinanden, hertugen tilbød at bygge en skole, men teglværksejerne saboterede enhver rimelig ordning af frygt for, at en skole ville betyde ekstra udgifter for dem. 1770 meddelte hertugen da, at skolen i Egersund var nedlagt, og at børnene skulle søge skolen i Broager. Det var imidlertid en uholdbar løsning. Egersund, der i 1740'erne kun havde været et færgested i en ubeboet skovrig egn, havde i 1770'erne 6 teglværker og 30 arbejderhuse. Først i 1775 lykkedes det imidlertid at overvinde teglværksejernes modstand; de gik ind på at bygge en skole, og den nye lærer fra 1778, Jes Jessen (1753–1813; en gårdmandsøn fra Tinglev sogn⁴⁹³) fik løfte om et løntillæg af hertugens kasse⁴⁹⁴.

I 1763 fik Blans i Ullerup sogn en beskikket skolemester⁴⁹⁵ (måske i forbindelse med udskiftningen), og skolen i Avnbøl i samme sogn opfattedes senest fra 1768 som en reguleret skole⁴⁹⁶. I 1772 blev Thor(dt) Jensen, der var født i Medelby ca. 1740, beskikket skolemester i Skelde i Broager sogn. Han havde »in den löblichen Tünder-schen Schul-Anstalten sich in vielen Jahren auf das Schulwesen ge-legt«. Siden havde han været lærer i Glyksborg og ved Kobbermøllen⁴⁹⁷.

Alle disse skoler var distriktsskoler og ganske ligestillede med degneskolerne, for så vidt som de kunne søges af børnene lige til konfirmationen. Æren for deres indretning tilkommer sikkert den meget virksomme glyksborgske provst fra 1755 til 1786, Philip Ernst Lüders, hvis navn især er forbundet med mange foranstaltninger og skrifter til landbrugets fremme.

Fra 1750'erne og 1760'erne haves en del oplysninger om lærerindtægternes størrelse. I Broager havde degnen (der ikke holdt skole) o. 1755 en indtægt på godt 275 mark, medens den særlige skolemester i 1764 tjente 200 mark ved skolehold og yderligere 69 mark som tingskriver. Han var imidlertid nødt til at holde en undermester og

betale ham 50 mark, hvortil kom kosten (78 mark). Skolemesterens nettoindtægt skulle herefter have beløbet sig til 141 mark⁴⁹⁸. Hvor relativt betydelig denne indtægt var fremgår af, at degnen i Sottrup i 1755 opgav sine skoleindtægter til 40 mark (af en samlet indtægt på 254 mark)⁴⁹⁹. I Ullerup havde degnen endda kun 24 mark i indtægt af skolen (han opgjorde i 1755 sin samlede indtægt til 357 mark)⁵⁰⁰.

Distrikter under kongerigske stifter

I. ALS OG ÆRØ

I 1730 oprettedes Nordborg amt af det forhenværende hertugdømme Nordborg med Holger Scheel som kongelig amtmand fra 1730 til 1746. Da han tiltrådte sit embede, konstaterede han, at skolemestrene i Nordborg og Marstal og tre skolelærere på Ærø havde fået en vis løn af den fyrstelige kasse. En kongelig resolution bestemte, at den kongelige kasse skulle overtage lønudbetalingen. (På Als lønnedes skoleholderne af kirkerne). I 1731 blev det nødvendigt at ansætte en ny skolemester i Marstal, hvis skole var blevet oprettet ved et hertugeligt reskript af 1705⁵⁰¹. I den anledning forhørte Scheel sig hos Danske kancelli, om han skulle rette sig efter instruktionen for skoleholdere ved de kongelige rytterskoler af 28.3.1721. På forespørgsel udtalte stiftsøvrigheden i Odense, at man med hensyn til de af kongen lønnede skoleholdere på Als og Ærø burde forholde sig »ligesom med de Andre Skoleholdere i Deres Kongl. Maj^{ts} Skoeler over alt paa Landet« og antage skoleholderne som foreskrevet i den nævnte instruktion. Ved det kongelige reskript af 26.9.1732, der godkendte stiftsøvrighedens forslag, blev det fastslået, at Kongerigets skolelovgivning også havde gyldighed på Als og Ærø, og at de skoler på øerne, hvor skoleholderne lønnedes af kongen, skulle ligestilles med rytterskolerne i Kongeriget⁵⁰². Dette reskript blev grundlaget for skolevæsenet på Als og Ærø.

I 1735 tog Christian VI fat på at realisere den vidtrækkende plan at forsyne alle sogne i sit rige med skoler. Den 25. februar i dette år pålagde han alle stiftsøvrigheder i Kongeriget at indsende beretninger om, hvilke skoler der fandtes, hvilke skoler der yderligere var brug for, og hvordan midlerne til skolevæsenets forbedring kunne tilvejebringes.

I november 1735 indsendte stiftsøvrigheden i Odense sit forslag til skolers indrettelse på Fyn og Langeland. Skoleforholdene på Als og Ærø omhandlede ikke i forslaget. Det må være denne undladelse, som fik den initiativrige amtmand Scheel i Nordborg til 28.1.1736 at sende kongen en skrivelse, hvori han oplyste, at der i hans amt kun fandtes to af kongen lønnede skoleholdere, nemlig i Nordborg og Marstal;

medens de øvrige blev holdt af undersåtterne selv og for en del var meget uvidende. Han bad derfor kongen om i Nordborg amt, der i gejstlig henseende lå under Fyns stift, »at lade oprette Sogneskoeler paa samme foed, som det over alt i Danmark . . . er Vorden indrettet« (hermed sigtedes altså til rytterskolerne). Dette burde i hvert fald ske i de særlig fattige byer, Holm i Tontoft (Nordborg) sogn og Ommel i Rise sogn på Ærø. Biskop Ramus, der fik Scheels anmodning til betænkning, svarede, at det var aldeles vist, at det var nødvendigt at indrette skoler, ikke alene i Nordborg amt, men også i Sønderborg amt, ligesom andetsteds i stiftet. Når han ikke havde indsendt forslag herom, var det, fordi han havde ment, at skolerne på Als og Ærø kunne reguleres efter den forventede kongelige resolution om, hvordan skolerne i almindelighed skulle indrettes. Han foreslog nu, at det blev overdraget Scheel og ham selv at indsende forslag om skolernes indretning på de to øer. Dette forslag fik 16.3.1736 kongens billigelse⁵⁰³.

I juni 1736 sendte Scheel præsternes indberetninger om skoleforholdene i deres sogne til Ramus, der skulle udforme den fælles betænkning. Året gik imidlertid til ende, uden at Scheel hørte noget fra Odense, og dette fik ham til i januar 1737 at forespørge, om forklaringen var den, at man efter biskoppens opfattelse kunne klare skoleudgifterne uden at bebyrde kongens kasse. Ramus svarede, at han havde afventet en kongelig resolution på det i november 1735 indsendte forslag om skolers indrettelse på Fyn og Langeland, som man så kunne have brugt som mønster for forslaget vedrørende Als og Ærø. En skitse til et forslag, som han samtidig sendte Scheel til gennemsyn, gentog kun, hvad de to mænd i 1736 havde skrevet til kongen. Inden Scheel havde nået at returnere denne skitse, forandrede situationen ved, at skolekommissionen i København 2.2.1737 meddelte stiftsøvrigheden i Odense, at det var kongens vilje, at der i alle stifter så vidt muligt skulle indrettes skoler »til førstkommande Michaelis«; da Als og Ærø i skrivelsen var »i særdeleshed nefnede, og i det almindelige forslag indbegrebne«, kunne der altså ikke være tale om at indsende et særskilt forslag vedrørende disse to øer. Der skulle nu indsendes betænkning om de nødvendige nye skoler og om lærerlønninger. Den 15. juni 1737 indsendte stiftsøvrigheden den fordrerede betænkning om de nødvendige skoler i Fyns stift, herunder på Als og Ærø (med undtagelse af den glyksborgske andel af Ærø). Det ville vel være nødvendigt at indrette skolerne på disse øer på kongens bekostning, hed det, eftersom de fleste af bønderne tilhørte hans kongelige majestæt. Amtsbetjentene burde derfor sammen med provsten og sognepræsten besørge skolernes opførelse⁵⁰⁴.

Herefter var der ro om skolesager, indtil den kongerigske forordning om skolerne på landet og den tilhørende instruktion for degne

og skolemestre udkom den 23.1.1739. Mange af de heri indeholdte bestemmelser, nemlig de, der angik gejstligheden, degnene og skoleholderne samt befolkningens pligter, havde uden videre gyldighed på Als og Ærø: der var undervisningspligt for alle over 5 eller 6 år; skolerne skulle være helårsskoler, om end bønderbørn kunne blive hjemme i pløje- og høsttiden; præsten kunne fritage børnene for skolegang, når de efter hans skøn kunne læse færdig i bog og vidste deres kristendom, men i konfirmationsvinteren skulle de møde igen; de unge skulle gå til katekisation i kirken hver onsdag og lørdag; alle degne skulle holde skole, om fornødent ved en substitut; skoleholderne skulle mindst være 22 år gamle og have bestået en prøve for præst og provst; skoleholderne skulle ansættes efter præstens indstilling af den kaldsberettigede (amtmand og provst i kongelige sogne, ellers kirkens ejer). – Ganske anderledes stillede det sig med de for skoleforbedringen afgørende afsnit, der dels forudsatte den verdslige øvrigheds bistand, først og fremmest med hensyn til skolehusenes opførelse og vedligeholdelse og sikringen af de påbudte skoleholderindtægter, og dels foreskrev, at de vigtigste udgifter skulle lignedes på hartkornet. Da de kongelige civilebedsmænd på Als og Ærø var slesvigske og derfor intet havde at gøre med de for Kongeriget gældende love, og da jorden på Als og Ærø, ligesom i Slesvig i øvrigt, var vurderet efter plove og ikke hartkorn, var lovens finansielle bestemmelser i det store og hele uanvendelige på Als og Ærø. Dertil kom, at forordningen af 1739 i virkeligheden henvendte sig til godsejerne og pålagde dem at sørge for skoler og skoleholdere, medens rytterskolerne i sin tid var blevet indrettet i de kongelige distrikter. Da der på dette tidspunkt – uden for Sønder herred på Als – ingen godsejere fandtes på Als og Ærø, passede forordningen også af den grund dårligt til forholdene her.

Som slesvigske amtmand fik Scheel ikke skoleforordningen tilstillet. Da stiftsøvrigheden i Odense i henhold til loven udbad sig oplysninger om de skoler, der skulle indrettes, måtte Scheel svare, at han intet kunne foretage sig uden en speciel kongelig ordre. Hertug Christian August af Augustenborg, der havde titel af guvernør på Als, lod derimod uden tøven foretage en undersøgelse af, hvilke skoler der skulle bygges i Sønder herred⁵⁰⁵. Scheel, der gerne så skolerne forbedret, bad derpå om en kongelig ordre, der enten indførte hartkornsvurderingen i hans amt eller pålagde biskop Ramus og ham at gøre forslag »til skolernes indrettelse og i stand bringelse paa Als og Ærø . . . , saaledes som Vi fandt tienligst til Ungdommens underviisning, og saa vit muelig skee kand at følge forordningen«. En kgl. ordre i overensstemmelse med den sidstnævnte variant tilstilledes derpå Ramus og Scheel, for Scheels vedkommende gennem Tyske cancelli. Det ønskede forslag indsendtes så 17.12.1739 til skolekommissionen i København:

Skolerne burde bygges for kongelig kasse. Pengeydelseerne til degne og skoleholdere foreslog man, lige som ved rytterskolerne, at tage af kirkebidderne, således at de større kirker kom de mindre kirker til hjælp. Kornydelsen skulle på tilsvarende måde lignedes over alle sogne under ét. De største vanskeligheder ville græsningen frembyde, da bønderne ikke havde fælles græsgange⁵⁰⁶. Uagtet der aldrig fulgte en kongelig resolution på dette forslag, må det fastslås, at flere af dets punkter blev fulgt af øvrigheden på Als og Ærø i det 18. århundrede. Hertil bidrog et kongeligt reskript af 24.4.1741, der henlagde kirkeadministrationen på Als og Ærø til amtsforvalteren som kirkeinspektør, således at forvaltningen af kirkerne skulle være som med de kongelige kirker i rytterdistrikterne⁵⁰⁷. Når den kongelige resolution udeblev, skyldtes det sikkert i første række, at forslagets realisering krævede bidrag fra statskassen, hvad der dels stred mod lovens principper, dels oversteg statens evne (som de samtidige skoledrøftelser i Slesvig viste), men dernæst, at de afgørende økonomiske bestemmelser i skoleforordningen få måneder senere i praksis blev ophævede. De kongerigske godsejeres modstand førte nemlig til, at regeringen allerede den 29.4.1740 foretog et hovedkulds tilbagetog, idet den ved en plakat af denne dato overlod det til godsejerne at bestemme, hvor mange skoler der skulle bygges, og hvordan skoleholderens løn skulle være (»da Kongen formoder, at de behandler Skoleholderne saaledes, at disse ikke skulle gøre deres Arbeide sukkende«). Ligningen på hartkornet ophævedes, og det overlodes til godsejeren at bestemme, hvordan han ville få sine skoleudgifter refunderet af sine bønder. Dermed var situationen også en ganske anden med hensyn til forordningens gennemførelse på Als og Ærø, måske så meget, at man nu uden videre kunne tage fat på de nødvendige reformer.

Dette var biskop Ramus' opfattelse. Han skrev 19.4.1741 til Scheel, at en resolution på deres forslag om skolerne på Als og Ærø ikke kunne ventes, eftersom forordningen af 29.4.1740 gav amtmanden den nødvendige autorisation til at indrette skolerne. (Han tilføjede i et senere brev, at han mange gange ved forefaldende lejlighed havde erindret om sagen, både over for generalkirkeinspektionen og over for kongen selv). Scheel måtte lige som før svare, at han ikke kunne handle i henhold til en forordning, der ikke var tilstillet ham. Han ville imidlertid rykke for et svar på det indsendte forslag. Dette skete ved en skrivelse fra Scheel til Johan Ludvig Holstein af 23.4.1741, hvori han bad om at fremskaffe en resolution til skolevæsenets istandsættelse, især på Ærø, »hvor iche allene hos de unge er megen Slet kundskab i Kristendom men der hoss Stoer fattigdom«⁵⁰⁸.

I de følgende år blev skolesagen gentagne gange taget op i anledning af præsters eller skoleholderes klager, som fremkaldte fornyede

redegørelser fra biskoppens og amtmandens side. De førte ikke til den ønskede resolution om, hvordan udgifterne skulle dækkes, men tjente dog til at få fastlagt en praktisk fremgangsmåde. Provsten Steenløs i Als Sønder herred sendte således i 1741 et projekt til Danske kancelli, hvori han bl. a. foreslog en række kirkelige indtægter henlagt til skoleholdernes løn. Bøndernes vrangvillighed over for de kostbare skole-reformer viste sig i, at Steenløs bad om, at hans navn måtte blive dulgt, da han ellers ville få mange fjender⁵⁰⁹. I 1742 forespurgte pastor With i Asserballe hos skolekommissionen i København, af hvad grund skolerne i Nordborg amt ikke var kommet til rigtighed i henhold til forordningen. Scheel og Ramus svarede ved at henvise til deres tidligere indsendte forslag. I 1743 rejste provst Kuhlmann på Ærø over for kommissionen spørgsmålet om det påkrævede skolehus i Ommel⁵¹⁰. Året efter sendte Scheel sagen om Ommel skole til Danske kancelli og gjorde i den forbindelse opmærksom på, at der kun var truffet en afgørelse med hensyn til et enkelt punkt i hans og Ramus' forslag fra 1739, idet rentekammeret 3.6.1744 havde tilladt, at skoleholderne på Als måtte få leveret 6 læs brænde årligt fra de kongelige skove. Ramus, der også blev spurgt, foreslog, at Nordborg amts kirker skulle yde hjælp ved skoleprojektets gennemførelse, men derefter strandede sagen i generalkirkeinspektionen. I et forgæves forsøg på at sætte skub i sagen sendte præsterne i Als Sønder herred 14.5.1745 en klage over skolernes dårlige tilstand til generalkirkeinspektionen. De unge profiterede ikke nok af den nyindførte »catechismus major«, skrev de. Grunden hertil var dels, at der i de fleste sogne manglede ordentlige skoler (men de kunne opføres af indbyggerne selv, hvis kongen ville levere egetømmer til dem) og »rette skoleholdere, som vide methodum docendi, og kunde ret undervise Ungdommen; thi de som nu giøre profession af Skole-Holdelse ere ikkun Bønhaser, Haandværksfolk, Daglønnere, som til Nød kunde Lære Børnene lidet at Læse, og deres Liden Catechismum Lutheri, men ey meere end det samme«. De fik da også kun »Een fattig Skilling om Ugen, hvoraf ingen ret Skoleholder kand Leve«. I 1746 skrev provst Steenløs til generalkirkeinspektionen, at han ved forespørgsel havde hørt, at udfaldet var blevet, at slikt ikke henhørte under generalkirkeinspektionen, men at biskoppen burde besørge det. Denne havde da også, sammen med hofråd Jessen på hertugens vegne, søgt at få skolerne i stand, »men Barnet er bleven dødt i Fødselen, og har Aarsagen været den ulige Beskaffenhed i mellem dette og Fyens Land«. Gårdene dér var større og der var fællede til kvæget. Man burde nu, mens hertugen var i København (det var i 1746, en stor del af Sønder herred blev overdraget hertugen), opfordre ham til at pålægge bønderne i Sønder herred at bygge skoler på egen bekostning og i øvrigt lægge forslaget af 1745 til grund⁵¹¹.

Fra dette tidspunkt kom hertugerne af Augustenborg til at øve en væsentlig indflydelse på skoleforholdene i Als Sønder herred. Fra 1764 var de ejere af så godt som hele Sønder herred på Als, men allerede fra 1746 ejede de så stor en del af det, at der dermed var skabt mulighed for, i overensstemmelse med skoleforordningen af 1739, at overdrage dem indretningen af et reguleret skolevæsen i deres distrikt. Provst Steenløs havde allerede i 1746 haft øjnene åbne for denne udvej; der gik dog yderligere 4 år, før den fik kancelliets godkendelse.

Den 23.6.1750 overrakte skoleholderne i Asserballeskov, Tandslet, Notmark og Lebølgård (alle i Sønder herred) kongen – der da besøgte Als⁵¹² – et bønsskrift om forbedring af deres kår. Det tyskskrevne andragende var uden tvivl forfattet af skoleholderen i Asserballeskov, Hans Pade. Hertugen – hed det – havde ganske vist gjort, hvad han kunne, hvad opførelse af skoler og lærernes indtægter angik, men »weil hier keine Schulverordnung in Brauch ist, so weis die Unterthanen nicht, wonach sie sich richten sollen«. De bad derfor kongen sørge for skolerne, »das sie wie andere Schulen in Dennemark mögte eingerichtet werden«. I sin betænkning om andragendet skrev Ramus, at han forgæves havde haft præster og sognefolk på Als forsamlede for at få skoleholdernes underhold forbedret. Han anbefalede derfor, at man skrev til hertugen herom, da skoleforordningen tillod alle grever og friherrer at indrette skoler på deres gods. »I øfrigt – fortsatte han – skulde ieg allerunderdanigst finde det fornøden, at som det danske sprog i ald Guds Tieniste overalt bliver brugt paa Alsøe, Skoleholderne da og blive danske Folk, og tilholte at underviise Ungdommen i det danske sprog og bruge dertil de danske Catechismos og Catechismi Forklaringer«. (Det er åbenbart skoleholdernes ikke just fejlfrie tyske andragende, der har forskrækket biskoppen). – Kancelliet var her på fortrolig grund; det var ganske i skoleforordningens ånd at overdrage omsorgen for skolevæsenet til en herremand, og 5.9.1750 pålagde kancelliet biskoppen at korrespondere med hertugen »for at see disse Ting paa beste maade indrettede«⁵¹³. Allerede 9.9. bad Ramus hertugen lade skolevæsenet blandt sine undersåtter på Als indrette således, at skoleholderne kunne have »nødtørftig underholdning«. Hvis hertugen anså det for nødvendigt, ville Ramus være ham behjælpelig i denne sag. Hertugen påtog sig straks opgaven og lod foreløbig sine embedsmænd koncentrere sig om to opgaver: sognenes inddeling i skoledistrikter, og fast aflønning af skoleholderne⁵¹⁴.

For Als Nørre herreds og Ærøs vedkommende blev der taget et principielt vigtigt skridt i 1760. To skoleholdere i Egen sogn havde da klaget over, at skoleforordningen ikke var iværksat på Als, hvorved deres levebrød var forringet. Da kirkerne til gengæld var formuende, bad de om at få et løntillæg af kirkekassen. Biskoppen anbefalede, at kirke-

sessionen fik tilladelse til at yde skoleholdere, der ikke var degne, et tillæg til deres indtægter, »paa det der saaledes altid kunne erholdes skikkelige og duelige personer, som med Lyst kunde gjøre deres Arbeide til ungdommens oplærelse«. Kancelliet godkendte faktisk dette princip, da det 22.3.1760 opfyldte de to skoleholderes ønske⁵¹⁵, og i løbet af de følgende 30 år udstraktes kirkernes tilskud til lærernes pengeløn til at omfatte alle skoleholdere⁵¹⁶.

Den principielle indførelse af den kongerigske skolelovgivning på Als og Ærø overflødiggjorde i mange henseender ikke de skoleforordninger, hertugerne havde udstedt og navnlig ikke den praksis, de havde fulgt i skolesager. Først og fremmest gik hertugernes verdslige magt i arv til amtmanden i Nordborg, som i Scheels tid (1730–46) navnlig følte sig som kongens repræsentant i det nyvundne amt og i pietistisk ånd arbejdede hånd i hånd med biskoppen for at få den danske skoleforordning indført. Under amtmand Teuffel baron v. Pirckensee (1749–77) viste de gamle modsætninger sig imidlertid igen, nu på den ene side fremkaldt af gejstlighedens vilje til at hævde sine gamle rettigheder i hele det omfang, hvori de gjaldt i Kongeriget, og på den anden side af de civile slesvigske myndigheders uvilje mod at skulle acceptere en sideordnet kirkelig administration, der modtog ordrer fra kongerigske autoriteter. Uanset gældende bestemmelser fortsatte v. Pirckensee derfor i hertugernes spor ved at give skoleholderne bestalling uden provstens medunderskrift⁵¹⁷, og ved given lejlighed udtrykte han i 1767 ønske om, at både Als og Ærø også i kirkelig henseende blev henlagt til Slesvig, eftersom de gejstlige ikke plejede at rette sig efter de slesvigske autoriteters ordrer, men, under påskud af at de in ecclesiasticis henhørte under Fyns stift, var meget tilbøjelige til at afvige fra disse⁵¹⁸. For gejstligheden var amtmanden imidlertid en modstander, der ikke kunne måle sig med hertugerne, og i løbet af det halve århundrede fra 1740 til 1790 sikrede den sig en mere og mere omfattende kontrol med skolevæsenet, især på det isolerede Ærø. Målet var, som provst Fabricius på Ærø i 1774 udtrykte det i en visitatsberetning (om skoleforholdene i Ærøskøbing) til biskop Ramus den yngre: »maatte det behage Deres Høyærværdighed at see derhen, at Skolevæsenet, der dog henhører til Ecclesiastica, og sorterer under Geistligheden, kunde fra den verdslige Øvrigheds interessering befries«⁵¹⁹. Kravet om afskaffelse af amtmandens ensidige bestalling af skoleholdere var vanskeligere at få opfyldt, fordi biskoppen ikke direkte var part i sagen; amtmand v. Pechlin (1784–90) respekterede dog provsterne medbestemmelsesret⁵²⁰.

Als Sønder herred

Da kongen i 1750 overlod hertug Christian August indreningen af

skolevæsenet i dennes distrikt på Als (hertugen selv skrev: »hier im Amte und in Unserm district«⁵²¹) havde hans slægt længe været den dominerende på Sydals. 1675–89, 1689–92 og 1695–1716 havde hans forfædre haft stillingen som guvernør på Als eller Sønderborg by og amt; 1732–54 havde Christian August selv stillingen som guvernør. Efterhånden som godserne på Sydals tilfaldt hertugslægten, gik administrationen over til godsets betjente, der enten afløste de kongelige embedsmænd eller forenede begge funktioner i én person.

Der rørtes imidlertid ikke ved kongens kirkehøjhed, og biskoppen i Odense bevarede tilsynet med kirkerne og jurisdiktionen i alle kirkelige sager. Man brugte det danske kirkeritual af 1685, og Danske Lovs anden bog var den kirkelige grundlov. Hertugen havde patronatsretten til Sønder herreds kirker og dermed kaldsret til præsters og andre kirkebetjentes embeder, dog under forbehold af bispens bekræftelse, og han udnævnte selv herredsprovsten. I praksis var præsterne derfor mere henvist til at stå på en god fod med hertugen og hans betjente end med biskoppen og den kongelige centraladministration. Dette forhold forandrede sig i nogen grad i det 19. århundredes første halvdel. Hertugen var også ejer af kirkemidlerne, men kunne ikke disponere over kirkernes faste kapitaler. Med hensyn til kirkeregnskaberne viste det augustenborgske distrikts særstilling sig ved, at de blev aflagt under hertugens overtilsyn, uden biskoppens eller stiftsøvrighedens medvirken⁵²².

Inden for skolevæsenet gjaldt kongerigske love og bestemmelser, for så vidt de var forenelige med den slesvigske civillovgivning, først og fremmest forordningen af 23.1.1739 og plakaten af 29.4.1740 med de vidtgående fuldmagter, disse love gav hertugen m. h. t. opførelse af skoler, lønning af skoleholdere og ansættelse af dem, m. m.

Medens godserne i Nørre herred og på Ærø blev udstykket i 1760'erne og 1770'erne, var godsdriften i det augustenborgske distrikt langt ind i det 19. århundrede det afgørende træk i dette områdes økonomiske liv. Et hårdt og ubestemt hoveri tyngede landbefolkningen (overvejende fæstere) lige til 1805. Livegenskab var dog ukendt.

Da de fleste skoleindretninger var overladt til bøndernes godtykke, haves der kun få og utilstrækkelige oplysninger om skolernes udvikling. På grundlag af biskop Christian Ramus' meget kortfattede optegnelser fra visitatsen i 1733, stiftsøvrighedens indberetning af 15.6.1737 om nødvendigt skolebyggeri (med vedlagt ekstrakt af provsternes indberetninger), herredsfoged P. Petersens »Untersuchungs-Acte« af 19.6.1739 om samme emne i de kongelige sogne (altså uden Ketting og Notmark)⁵²³ og enkelte andre oplysninger kan man give

følgende skitse-mæssige oversigt over herredets skoleforhold omkring 1740: Egentlige sogneskoler fandtes slet ikke. Regulerede skoler fandtes kun i det oprindelige augustenburgske distrikt, i Ketting og Notmark sogne. Ældst var formodentlig den hertugelige skole i Augustenborg (den stod ikke under gejstlig jurisdiktion, og oplysningerne om skoleforholdene i Augustenborg før 1800 er derfor yderst sparsomme). Skolemesteren her (Samuel Flemming) klagede i 1738 over, at der var oprettet uautoriserede skoler i Ketting, Bro og i selve Augustenborg. Dette foranledigede en undersøgelse af skoleforholdene, og derved kom det frem, at grunden til de ulovlige skolers oprettelse var Flemmings mangelfulde dansk-kundskaber. Sognepræsten i Ketting, A. S. Thomsen, bad derfor hertugen om, at der måtte blive indrettet »eine ordentliche dänische Schule« i Ketting, så kunne skolemesteren i Augustenborg til gengæld fortsætte »seine teutsche Schule«⁵²⁴. Skolen i Ketting må være blevet grundlagt snart efter, formodentlig allerede i 1739, da den lige udstedte skoleforordning tilskyndede til skolegrundlæggelser og påbød, at degnen skulle holde skole, og det vides, at Ketting-degnen Jørgen Brunkhartz, der døde i 1747, tillige var skoleholder⁵²⁵. Den tredje regulerede skole lå i Notmark. Den var opført af hertugen, hed det i 1737, og blev vedligeholdt af ham. Skoleholderen, Lorentz Hansen, hævdede i 1752, at skolen »hafver været Sognens Ordentl. Skoole, Af verdslig og Geistl. Øvrighed dertil indrettet for 80 Aar Siiden«⁵²⁶. Notmark skoles grundlæggelse skulle altså være sket i 1672, et meget sandsynligt årstal, eftersom Rumohrsgård med Notmark tilfaldt hertugen i 1667.

I den kongelige del af Sønder herred underviste degnene i to sogne, Hørup og Lysabild, oprindeligt i henhold til et privat arrangement med sognefolkene, der ikke havde råd til at holde en særskilt skoleholder. I Hørup havde sognepræsten i 1668 overladt menigheden et stykke af præstegårdens jord til opførelse af en skole; den blev også bygget, men måtte senere nedlægges, fordi man ikke kunne underholde en lærer⁵²⁷. Derefter må degnen have påtaget sig skoleholdet. I 1733 pålagde bispem den gamle og skrøbelige degn at holde en substitut, så skolen kunne blive besørget ordentligt. I 1744 byggede sognet en skolestue til brug for degnen, om hvem det i 1756 hed, at han holdt skole i henhold til den kongelige skoleforordning⁵²⁸. I Lysabild opretholdt indbyggerne selv skolen i 1733; skoleholderen var da, siden 1729, degnens søn, og da han (Edvard Edvardsen Schultz den yngre) i 1734 efterfulgte sin fader i degneembedet, bevarede han et vist skolehold, men åbenbart som rent privat undervisning⁵²⁹. Da degnen som sådan intet havde med skolen at gøre, fandtes der ingen skolestue i degnehuset⁵³⁰. – Et dels af skoleholderen, dels af indbyggerne opført skolehus fandtes i 1739 syd for kirken i Ulkebøl sogn; i 1747 var det på 7

fag⁵⁹¹. De skoler – af ukendt antal og beliggenhed –, som i øvrigt fandtes, blev holdt som rene omgangsskoler eller i lejede stuer.

Af skolehuse (herunder degnehuse med skolestuer) fandtes der altså i 1740 6: i Augustenborg, Ketting, Notmark, Hørup, Ulkebøl og (vistnok) Lysabild. De tre førstnævnte skyldte hertugen deres oprindelse, medens de resterende tre synes at være opstået på lokalt initiativ, uden øvrighedens indblanding. Når bortses fra skolerne i Notmark og Ulkebøl, var det degnene, der underviste.

Fyns stiftsøvrigheds betænkning 1737 om det nødvendige skolebyggeri gjorde sig sagen let ved at gå ud fra, at kongen ville dække udgifterne; den af hertugen i 1739 iværksatte undersøgelse opgjorde omhyggeligt omkostningerne til 1237 rigsdaler, men kom ikke ind på, hvorfra de skulle tages. I begge tilfælde regnede man med dels at bygge skolestuer til de bestående degnegårde, dels at opføre et antal selvstændige skolehuse. Også forslaget om at kornydelsen til skoleholderne skulle lignedes over alle sogne under ét, og om at betale 10 rigsdaler i græsningspenge til hver skoleholder i stedet for at give ham fri græsning var rene tankekonstruktioner, som ingen siden forsøgte at realisere.

Initiativet i skolesagen gik i 1740'erne over til herredsprovsten, Matthias Steenløs (eller Stenlos som han plejede at kalde sig efter den latiniserede navneform Stenlosius), der 1698–1758 var sognepræst i Tandslet og provst fra 1734 (til 1752 eller 1758). I sit ovenfor omtalte skoleforbedringsforslag fra 1741 samlede han sig om de finansielle problemer: kirken skulle give væsentlige bidrag til skoleholderlønnen, i degnegårdene kunne der meget vel indrettes skolestuer uden udvidelse af bygningerne, og til de skolehuse, der skulle opføres, var det nok, hvis kongen leverede egetømmer. Det følgende år (1742) fik han indrettet skolen i Lebøl(gård) i Tandslet sogn, der skulle søges af børnene i Lebøl, Mintebjerg (Hørup sogn) og Vibøge (Lysabild sogn), eftersom disse byer, som det hed i den hertugelige guvernørs resolution af 20.6.1742, var således beliggende, at børnene ikke kunne gå til de skoler, der skulle opføres i henhold til det af hertugen og biskoppen udkastede projekt i overensstemmelse med den kongelige skoleforordning. Til byggeriet anvistes et øde kådnersted; indbyggerne skulle selv opføre huset; skoleholderen fik tillagt 2 rd. årligt af hver af de 3 sognes kirker⁵⁹². – Medens de tre til skolen i Lebølgård henlagte byer dengang tilhørte kongen (Vibøge vedblev at være kongeligt), var størstedelen af Tandslet sogn augustenborgsk. I 1744 bad Steenløs hertugen om at støtte oprettelsen af en skole for Tandslet med Tand-selle, Ertebjerg og Jestrup. Skoleholderen skulle nøjes med 1 skilling ugentlig af de børn, der lærte at læse, at bede samt at kende katekismen; for skrivning og regning skulle der betales ekstra. Dette sidste

var i overensstemmelse med skoleforordningen af 1739. Hertugen overlod det til bønderne at stille forslag om byggeriet og aflønningen af skoleholderen. Ud på efteråret overlod hertugen skolebyggeriet til provst Steenløs. Det blev så gennemført i 1745⁵³³.

Steenløs var ikke ene om at fremme skolebyggeriet i dette årti: 1746 omtales for første gang en skole i Skovby i Lysabild sogn⁵³⁴. Da sognepræsten ved denne lejlighed foreslog, at skoleholderen skulle støttes af kirkekassen, kan man fra dette år henregne Skovby skole til de officielt anerkendte.

I 1749 kom hertil skolehuset i Asserballeskov, der fik sit officielle navn Christiansværk efter hertugen. Hertugen gav grunden og leverede egetømmeret, og forpagteren af Gammelgård føjede hertil et par skæpper jord, mens indbyggerne betalte resten (298 mark)⁵³⁵. Skolen var indtil da blevet holdt i et værelse hos en bonde, Ernst Ernstesen, der, efter hvad den daværende skoleholders søn, Johannes Hansen Pade, fortæller i sin selvbiografi, ikke havde lært at læse, men var meget religiøst interesseret og ønskede, at hans børn fik en bedre undervisning, »og da han stod i særdeles Naade og Yndest hos da værende nedladende, omgjængelige og tilgjængelige Hertug Christian August til Augustenborg, saa lod Ernst Fyrsten ingen Roe, førend han foranstaltede at der bygdes en Skole«. Det var et bindingsværkshus med klinede lervægge og lergulv. »Foruden Skolestuen var der en liden Dagligstue, Kjøkken og Spisekammer, men i flere Aar ingen Skorsteen som gik igjennem Taget, men Skorstenen var blot forsynet med en Tud, som rakte lidt over Loftet«. Det interesserede skoleklientel var navnlig de skippere og andre søfarende, der boede i Asserballeskov og det tilstødende Notmarkskov. I Asserballeskov synes øvrighedens medvirken ved skoleindretningen at have indskrænket sig til økonomisk støtte; skoleholderens ansættelse, aflønning eller undervisning var overladt til bøndernes afgørelse.

På samme måde forholdt det sig med biskolen i Hundslev i Notmark sogn, der oprettedes i henhold til en hertugelig resolution af 30.6.1749⁵³⁶, idet dog også bestemtes, at skoleholderen skulle være eksamineret af præsten eller provsten, og at han kun måtte undervise små børn.

I de ti år fra 1740 til 1749 øgedes antallet af skolehuse i Sønder herredet altså, så vidt man ved, med 4: Lebølgård, Tandslet, Asserballeskov og Hundslev; i Skovby fandtes der næppe et skolehus. Takket være skoleforordningen af 1739 ydede øvrigheden nu støtte til byggeprojekterne og muliggjorde derved deres realisering. Ingen af de nye skolehuse var degneskoler, og bortset fra skolen i Tandslet lå de uden for kirkebyerne.

Skoleholderens andragende i 1750 om forbedring af deres kår gen-

nem realisering af den kongerigske skoleforordnings bestemmelser var et tegn på, at skolesagen ikke kunne løses ved blot at bygge skolehuse. En undersøgelse af skolemestrenes kår, som hertugen i 1756, på rentekammerets forlangende, lod foretage i de tre amtsfogne Ulkebøl, Hørup og Lysabild, viste, at skoleinteressenternes ydelser til skoleholderen kun bestod i 1 skilling i ugepenge og nu og da af lidt brød⁵³⁷. Johannes Pade giver i sin selvbiografi en udførligere skildring af sin faders indtægter: »Skoleindretningen var den Gang af den Beskaffenhed, at Forældrene kunde lade deres Børn søge Skolen efter eget Behag og holde dem hjemme naar de lystede. De, som søgte Skolen, gav en Lybskilling hver Løverdags for en heel Uges Underviisning. Undertiden kunne vel for en kort Tid indfinde sig et temmelig Antal Disciple, men saa kunne der igjen følge flere Uger, i hvilke der kom faa eller ingen i Skolen«. Undertiden opmuntrede forældrene læreren »ved at forære ham et Brød naar de bagede, et Stykke Kjød, naar de slagtede osv. Naar Børnene første Gang kom i Skolen, gavede fleeste Læreren nogle Skilling som Isagoge, efter deres Ævne og Sindelag. Saa var det og Skik til Sommermarkedet, at endeel af Børnene gav Skolelæreren nogle Skilling som Markedsgave, ligeledes efter deres Ævne og Sindelag, 2, 4, 6, 8, 10 Lbsk. I Efteraaret gaves ogsaa en Deel af Forældrene 4 Lbsk-Veedpenge for Varme i Skolestuen, men nogle undslog sig fra den Tid min Fader fik aarligen en Bøg udvist i Hertugens Skov«.

Hertug Christian August viste meget forståelse for biskop Ramus' henvendelse til ham om at tage sig af skolevæsenet. Han lod i 1751 skoleforholdene undersøge i de sogne, hvorfra der var kommet klager, og søgte med provst Steenløs' og sine egne embedsmænds hjælp at nå et resultat med det gode. Det var kun rimeligt, skrev han til provsten, at lærerne ville have et nødtørftigt udkomme. Ved beregningen af lønnen skulle man, i henhold til skoleforordningen, gå ud fra børnetallet på den ene side og den ønskelige indtægt på den anden⁵³⁸. Også disse velmente bestræbelser løb imidlertid ud i sandet. I 1754, da hertugtitlen ved Christian Augusts død var overgået til Frederik Christian den ældre (1754–94), udgik der en ny appel fra biskop Ramus. De samme skoleholdere havde gentaget deres klager (formentlig i håb om, at den nye hertug ville tage sig af dem), og Ramus tilføjede, at på grund af Christian Augusts svaghed og påfølgende død var sagen »hidintil ikke kommen til nogen virkning«⁵³⁹. Alt, hvad der kom ud af den gentagne henvendelse, var, at der 23.2.1757 blev udstedt enslydende hertugelige reglementer for hver enkelt skole i det augustenburgske distrikt⁵⁴⁰. Det meget kortfattede, tyskkrevne reglement byggede naturligvis på skoleforordningen af 1739: Alle børn skulle gå i skole hele året, på nær 5–6 uger i høsttiden, fra deres 6. år til de var

12 år gamle, eller indtil de havde erhvervet sig de nødvendige kristendoms kundskaber (altså endnu kortere tid). Det vante, ugentlige beløb skulle fra nu af betales til skoleholderen, hvad enten børnene kom i skole eller ej. Reglementet forandrede i praksis intet ved den bestående skolesituation.

Hertugelige dekreter, som i begyndelsen af 1772 blev tilstillet de enkelte skoleholdere, betød derimod en virkelig forbedring af disses kår, idet de gav dem et fast beløb, forskelligt for hver skole (5–8 rigsdaler) for undervisning af fattige børn og desuden brændsel til en værdi af 3–4 rigsdaler. Pengene for fattigbørnenes undervisning skulle tages af kirkekassen, medens bølgebrændet leveredes fra hertugens skove. Samtidig formanedes sognepræsten til at tage sig af skolevæsenet i henhold til den kongelige skoleforordning⁵⁴¹.

For hertugens egen skole i Augustenborg blev der sørget særskilt, uden forbindelse med sogneskolerne. Et ældre skolereglement af 29.8.1753 for Augustenborg og Sebbelev, der ikke er bevaret, afløstes 4.2.1769 af et nyt, der afskaffede ugepengene til fordel for faste bidrag⁵⁴².

Af væsentlig betydning for skoleholdernes materielle fremgang var de jordlodder, der tilfaldt dem ved udskiftningens gennemførelse (i Hørup f. eks. 5¹/₂ skæpper⁵⁴³, i Favrholt (Tandslet sogn) 19 skæpper⁵⁴⁴, i Ulkebøl sogn fik skolerne i Ulkebøl og Kær tilsammen 71 skæpper (1794)⁵⁴⁵, i Ketting 1 tønde og 4 skæpper⁵⁴⁶), og som tillige mere end nogen anden foranstaltning fuldbyrdede skoleholdernes sociale forvandling fra en ringeagtet outsider til et accepteret medlem af bondesamfundet.

I øvrigt udviklede skolevæsenet i Sønder herred sig efter 1750 ganske på grundlag af gammel sæd og skik. I det augustenborgske distrikt mærkede man intet til kancelliet og meget lidt til biskoppen, der omhyggeligt undlod al indblanding i de lokale forhold. Hertugen blev mere og mere og efter 1764 ganske enebestemmende på skolens område, hvilket dog i praksis betød, at han greb så lidt som muligt ind i skolernes eller lærernes forhold. Han betegnede med rette sig selv som en »vieux campagnard«⁵⁴⁷ og blev med årene stærkt svækket på sjæl og legeme, han led af podagra og var tunghør. Følgende stykke af den tyske komponist og forfatter J. F. Reichardt, der havde opholdt sig på Augustenborg, menes at karakterisere Frederik Christian den Ældre: »Jener alte fromme, in seiner niedrigen Tugend ruhige Herzog kümmerte sich wenig um jede ihm vorgeschlagene Schul- und Landesverbesserung: »Was können wir mehr, denn selig werden? sagte er . . . Wozu denn nun noch als das unsichere Placken und Plagen mit Neuerungen!« (Citater er taget fra Reichardts tidsskrift »Deutschland« 1796)⁵⁴⁸. – Dokumenter om skolevæsenet er derfor særlig fåtallige i

perioden fra 1750 til ca. 1788, og en sammenhængende skildring af skolens udvikling kan ikke gives.

Af Notmark sogn var den nordøstlige del kongelig. Fra omkring 1750 blev der her, til fortrydelse for skoleholderen i Notmark, holdt skole i Helved. En halv snes år senere, i 1762, bad indbyggerne om at få en byggeplads med plads til en kålgård ved det kongelige gods Østerholm, der nu skulle bortforpagtes (det var skolen i Asserballe-skov, der var forbilledet). Sagen blev på biskop Ramus' råd henvist til kirkesessionen⁵⁴⁹, og man kan gå ud fra, at Helved skole er blevet opført i 1763 på den betingelse, at konfirmanderne fortsat skulle søge Notmark skole.

På denne tid er formodentlig skolen i Hundslev gået ind.

I 1756 hører man for første gang, at der fandtes en skole i Kær i Ulkebøl sogn. Skoleholderen boede til leje hos en bolsmand, og skolens ubetydelighed fremgår af, at skoleholderens indtægt kun var 15–16 mark (sikkert for en vinter). 10 år senere (i 1766) fik skolen officiel anerkendelse, idet skoleholderen fra da af årligt modtog et beløb på 7 rigsdaler af kirken⁵⁵⁰. – I 1770 oprettede indbyggerne i Vollerup (også i Ulkebøl sogn) »propria autoritate« en skole. Allerede i 1772 var skolen officielt anerkendt, og i 1775 fik den status som biskole til Ulkebøl⁵⁵¹.

I Tandslet sogn opførtes der i første halvdel af 1760'erne et nyt skolehus i Favrhoim nord for kirkebyen. Skolen var åbenbart tænkt som en sogneskole, idet Tandslet kirkes bidrag til skolen i Lebølgård blev inddraget ved den lejlighed⁵⁵².

Asserballe, hvis skole havde været indrettet i et lejet værelse, fik 1779 et skolehus, opført af skoleholderen (Jens Jensen) på en grund, som bymændene forærede ham. Da Jens Jensen i 1781 flyttede til Guderup, købte efterfølgeren, landmåler Christian August Schmidt (Smit) huset, og hver bymand udlagde samtidig 1 skæppe land til skoleholderen⁵⁵³. – I Kettingskov i Asserballe sogn (en skipper- og sømandsbebyggelse ligesom Asserballeskov), fandtes også en skole; hvor gammel den er vides ikke, men i 1772 fik skoleholderen tillagt 8 rigsdaler i fattigpenge af kirken og brændsel af hertugen og var dermed officielt anerkendt. Et skolehus og skolejord fandtes før 1814 ikke i Kettingskov⁵⁵⁴.

Hørup fik et nyt skolehus i 1782⁵⁵⁵; det blev vedligeholdt af sognemændene og var altså en egentlig sogneskole.

Ifølge herredsfoged Prehns oversigt over skoleforholdene i de alske sogne under Sønderborg amt i 1756 fandtes der lige så lidt som i 1733 noget reguleret skolevæsen i Lysabild sogn; i 4–5 vintermåneder plejede nogle byer i fællesskab at holde en person, der underviste børnene i læsning, og siden præparerede degnen dem til konfirmationen.

Denne situation vedvarede i hele den her behandlede periode, selv om skolen i Skovby fra 1762 havde officiel anerkendelse (skoleholderen fik årlig af kirkekassen udbetalt skolepenge for fattige børn). I 1778 erfarer man, at skoleholderen selv måtte holde hus og skole vedlige. – Fra omkring 1785 kendes yderligere en skole i Lysabildskov sydligst i sognet. Denne skole kan regnes for at være officielt anerkendt fra 1790, da en kontrakt mellem skoleholderen og interessenterne indgik i præstearkivet. Formodentlig har interessenterne ved den lejlighed også bygget et skolehus. Skoleholderens indtægter var i dette sogn særlig usle; for Skovbys vedkommende opgives de både i 1756 og 1778 til 10–12 rd.⁵⁵⁶.

Omkring 1785 havde Als Sønder herred i alt 16 skoler; af dem var 6 oprettet før 1740, 4 i tiden 1740 til 1750 og 6 i tiden mellem 1750 og 1788. Af de sidstnævnte 6 manglede der dog skolehuse til de 3 (Kær, Vollerup og Kettingsskov) eller 4 (hvis Lysabildskov medregnes). Antallet af degne, som tillige var skoleholdere, var ikke blevet forøget siden omkring 1740, dog var skoleholderen i Favrholm tillige degnesubstitut i Tandslet sogn.

Ugeskillingen for undervisning i læsning og religion var ligesom ved århundredets begyndelse skoleholderens hovedindtægtskilde. Selv om de fleste siden da havde fået tillagt en lille jordlod og et par læs brændsel og et bidrag fra kirkekassen, var deres forhold fortsat meget slette, og som følge af den stadige prisstigning var de i 1790 ikke meget bedre end 50 år forinden. Desværre har det uorganiserede skolevæsen i herredet medført, at man næsten ingen oplysninger har om skoleholderens indtægt. Johannes Pade, der i 1772 blev lejet som lærer ved sin faders gamle skole i Asserballeskov, fortæller i sine erindringer, hvordan han, der da var ugift, måtte holde sig selv med kost, låne sengeklæder og køkkentøj hos naboer, tage til takke med et måltid mad nu og da hos venlige mennesker, der da også rådede ham til at forandre sin stand, og han fremhæver, af hvor stor betydning det var, at der ved udskiftningen (1773) blev udlagt 2 tønder afgiftsfri jord, så at han fra da af rådede over i alt tre tønder land.

I henhold til sin patronatsret måtte hertugen ansætte skoleholderne, og han lod i 1794 erklære, at »bis auf diesen Tag alle auf Alsen erledigte Schulstellen einseitig von der Lehnsherrschaft besetzt würden«. I praksis gik det under Frederik Christian den Ældre ganske anderledes formløst til. Degneembederne gik i almindelighed i arv til sønner eller svigersønner, medmindre hertugen ville belønne en fortjent lakaj med kaldet, f. eks. Døring i Tandslet 1770 (hvis enke tilmed fik lov til at beholde embedets indtægter fra 1777 til svigersønnen overtog det i 1802⁵⁵⁷) og Ebeling i Ulkebøl i 1784. Skoleholderstillingerne interesserede ham som regel slet ikke, og han overlod helt og holdent ansæt-

telsen til bønderne. Hvis det kom højt, måtte ansøgeren forinden stille til prøve hos sognepræsten. I 1765 udstedtes f. eks. et kaldsbrev for skoleholderen ved Lebølgård, hvori det hed: »Vi Interessenter til Leffel skolle gjør her med vitterligt, at vij haver voceret Nærværende Hans Jacob Holst til Skolle-Holdere til vores Oven bemelte Skole«⁵⁵⁸. Øvrigheden impliceredes kun, når skoleholderen og interessenterne ikke kunne enes om overholdelsen af kontrakten; således klagede »End Rouleret Matros« Christian Ohlsen i 1775 til herredsfoged og amtsforvalter, fordi bønderne ikke ville overholde deres forpligtelser over for ham som skoleholder i Skovby⁵⁵⁹. Når det i 1784 hedder, at indbyggernes valg af en ny skoleholder i Asserballeskov skulle have hertugens sanktion, må det skyldes det særlige forhold, hvori hertugen stod til denne skole, der som nævnt bar navnet Christiansværk⁵⁶⁰ (i sin selvbiografi fortæller Johannes Pade, hvordan det i 1775, da han havde været skoleholder i Asserballeskov i 3 år, lykkedes ham at få en bestalling hos hertugen).

Denne skødesløshed og vilkårlighed prægede hele skolevæsenet i det augustenburgske distrikt. Mange har sikkert kendt og harmedes over disse forhold, men få udtalte deres følelser. En af disse få var pastor Clausen i Tandslet (en født flensborger), der i 1766 skrev nogle behjertede ord om skoleholdernes forhold til biskoppen, da hertugen ønskede og opnåede, at én af hans lakajer fik ekspektance på degneembedet i sognet i stedet for en af skoleholderne. »Über ihre Niedrigkeit vergisset man die Wichtigkeit ihres Berufs, man denket kaum an sie«. Nu bad han biskoppen sørge for, »dass mein alter Küster unverschuldet entweder von fernem Kunstgriffen der Politik, oder von eigenmächtiger Härte des Despotisme zu Grunde gerichtet werden sollte«⁵⁶¹.

Arkiverne rummer ingen klager over skoleforsømmelser, og man hører intet om, at forsømmelige forældre bliver irettesat eller mulkteret, og forklaringen er åbenbart den, at myndighederne lod det gå, som det bedst kunne. Det er lige så karakteristisk, at der intet foreligger om, hvornår børnene begyndte at gå i skole, og hvor længe de gjorde det. Det vides heller ikke, hvor mange skoler der blev holdt hele året, og hvor mange blot som vinterskoler. Man ved kun sikker besked om Asserballe og Tandslet skoler. At skolen i Asserballe kun var en vinterskole får man at vide af Pades selvbiografi, fordi han omtaler skoleholderen dér, Christian August Schmidt, der var Pades gode ven. Schmidt holdt skole i Asserballe om vinteren og var landmåler om sommeren. Af et brev, som pastor Nicolai Clausen i Tandslet i 1802 sendte til hertugen, fremgår, at da han i 1785 kom til sognet, blev der meget sjældent undervist om sommeren i den derværende skole og aldrig i pløjetiden om foråret⁵⁶².

I det hele taget haves kun få oplysninger om skoleholderne og deres kunnen ud over Pades levende skildring⁵⁶³. Om sin egen fader, Hans Jensen Pade, fortæller han, at han var en husmandssøn fra Lambjergskov i Hørup sogn. Han gik i skole hos degnen i Hørup, og da denne ikke kunne lære ham mere regning, fik han yderligere undervisning hos en tilflyttet tysker. Så tog han til søs, og senere tjente han hos bønder. Her fik han knæskallen knust, så hans ene ben blev stift. »Da han nu var mindre skikket til det svære Markarbeide, tog han sig for at holde skole på forskellige Steder«.

Sønnens, Johannes Pades, løbebane lignede meget faderens, men var endnu mere broget. Efter at faderen var blevet lærer i Marstal i 1764 og han selv konfirmeret i 1765, blev han først tjener hos en tysk landkaptajn i Gråsten og derpå ansat hos amtsforvalteren på Ærø. I 1770 tog han hyre først som koksmat, derpå som jungmand og var både i Frankrig, Norge og England. Ind imellem var han huslærer på Als. I vinteren 1771/72 holdt han skole i Bovrup, men da foråret kom, skrev hans søster, der var i huset i fødebyen Asserballeskov, til ham, »at Christian Ingermann, der succederede min Fader i Skoleembedet, vilde istedet for Skolelærer, nu vorde Bonde«. Pade blev nu af bønderne i Asserballeskov antaget som skoleholder. I 1773 giftede han sig; han var da 22 år gammel og hans kone 36. Hun var væverske og kunne derved tjene noget til deres udkomme. I 1775 lykkedes det ham at få en bestalling af hertugen, så utilfredse personer ikke kunne få ham afsat. Hans ven, landmåler og skoleholder Chr. August Schmidt, gjorde i 1781, da han opmålte Sandbjergs jorder, grev Johan Ludvig Reventlows bekendtskab. Greven ville gøre Schmidt til lærer ved en skole i Gærup på Fyn, som han var i færd med at opføre, men ønskede, at han forinden skulle lade sig videreuddanne ved det nyoprettede seminarium i Kiel. Schmidt blev således Danmarks første seminarieuddannede lærer. Da grev Reventlow et par år senere lod opføre en skole i nærheden af Grønderup, anbefalede Schmidt ham Pade som lærer dér, og i 1785 var det Pades tur til at studere ved seminariet i Kiel på grevens bekostning. I 1786 blev han lærer på Fyn, og fra 1795 fungerede han i nogle år som lærer ved Reventlows seminarium på Brahetrolleborg.

Om undervisningens tilrettelæggelse i en alsisk landsbyskole i det 18. århundrede får man et anskueligt billede hos Johannes Pade, der beskriver skoledagens forløb i faderens skole i begyndelsen af 1760'erne således: »Efter Morgenbønnen vordede Begynderne deres Pensum forestavet og forelæst. De meer forfremmede Disciple memorerede af Luthers Katechismus eller Pontoppidans Forklaring. Nu skulde hvert Barn (som han kaldte det) sige deres Lectie op. Den vordede kun opramset; dog i den Tid Confirmanderne ogsaa nød Præstens Underviisning, tog

min Fader dem særskilt for og forklarede det de havde lært udenad og gjorde Anvendelse paa Børnene, saa godt han kunde. Efter at dette var endt, regnede de Børn som vilde og kunde. Naar de havde lært de fire species benyttede de Lambecks [tyske] Regnebog; Regningen vedvarede til Middag; Børnene gik hjem for at spise, kun de der havde lang Vei til Skolen forbleve der og spiste deres medbragte Middagsmad. Derpaa tillodes Børnene at lege et Par Timers Tid. Det første der foretoges om Eftermiddagen var Skrivning efter Forskrivter. De der ikke skreve skulde tillige i den Time afhøres med deres Lectie. Den følgende Time regnede de atter, som havde Lyst og fornøden Færdighed i Læsningen. En eller to Gange om Ugen maatte alle de der skreve, fremvise deres Skrivebøger, hvilket vi kaldte at vise op; de som havde udviist stor Skjødesløshed og Uflid fik Rap. Nogle slap med Paamindelse til Forbedring og han skrev et N.B. i deres Skrivebog, hvilket vi ansaae som sikkert Prognosticon, at vi næste Gang sikkert vilde faae vores Product, dersom vi ikke forbedrede os. Engang i det mindste hver Uge, naar Dagene vare lange catechiserede han før Eftermiddagsskolen endtes, og vi kaldte det at være paa Gangen og vi stode alle op, medens Catechisationen varede. Han anbragte mange bibelske Historier og Udsagn fra Skrivten«. Senere fremhæver Pade om sin fader, at »uagtet han var lam, havde han gode Arme og fornøden fysisk Kraft til at kunne tugte og tvinge store opsætsige Bengler«.

Af fremhævelsen af, hvor uorganiseret og vilkårligt ledet skolevæsenet i det augustenburgske distrikt var helt frem til 1780'erne, kunne man fristes til at drage den slutning, at det stod særlig dårligt til med folkeoplysningen. Kundskabsniveauet synes imidlertid ikke at have været dårligere end andre steder, og allerede det omfattende skolebyggeri viser, at de 50 år fra 1740 til 1790 var en overordentlig fremgangstid for undervisningsvæsenet, og at udviklingen blev båret af en oplysningsivrig befolkning. Det, man skal lægge vægt på, er dog ikke så meget det niveau, skolerne var nået op på i 1780'erne, men den omstændighed, at skolevæsenets udbygning her begyndte langt senere og gennemførtes langt hurtigere end på det nordslesvigske fastland. I nogle »notanda« til en udateret betænkning fra provst Brolund til hertugen (ca. 1792) om forbedring af skoleholdernes kår, skriver Brolund, at børnene nu ikke, som før i tiden, behøver at komme så tidligt i skole. »Es ist itzo anders als vor 40 à 50 Jahren. Jetzt kann jeder Vater u. Mutter lesen, und also auch ihre Kinder so weit bringen, dass sie buchstabiren können, und ohnehin gibt es in jedem Dorfe solche, welche die Kleinen so weit bringen können, dass sie wenigstens buchstabiren können«⁵⁶⁴. I en indberetning fra Brolund til bispem heder det om situationen i 1785, at »ikke alle Bønderbørn lære at skrive, Pigebørn slet ikke«⁵⁶⁵. Man bør vel som modstykke hertil anføre en

sætning fra Pades erindringer: »Paa Als og i Almindelighed i Hertugdømmerne, især paa de Steder, som beboes af Søfarende [her sigtede Pade specielt til Asserballeskov], sætter Man langt mere Priis paa Regning end som her i Fyen, paa Landet at sige«.

Om tyskundervisning i skolerne foreligger ingen oplysninger, og det er sandsynligt, at der kun er blevet undervist i tysk uden for skolen. At adskillige lærere har kunnet noget tysk fremgår af forskellige skrivelser i arkiverne, som røber stærkt varierende tyskkundskaber, lige fra det fortrinlige til det meget dårlige. At beherskelse af det tyske sprog i det hertugelige distrikt med dets tyske øvrighedssprog har stået som vejen til verdslig fremgang for stræbsomme folk fremgår tydeligt af Johannes Pades omtale af faderen, der, som tidligere nævnt, havde fået nogen undervisning i regning og skrivning hos en tilflyttet tysker. Han »forstod temmelig godt det tydske Sprog, uden at Man kunne vente grammatikalsk Nøiagtighed«, skriver sønnen. »Saasnart jeg nogenledes kunne snakke, talede min Fader for det meste Tydsk til mig«. »Min Fader havde ingen dansk Bibel, som jeg ellers helst have læst i; jeg matte da lade mig nøie med en tydsk«. At gamle Pades kendskab til tysk var såre mangelfuldt, fremgår tydeligt af de tyske skrivelser, han forfattede. Hverken Pade sen. eller jun. synes nogen sinde at have givet tyskundervisning i Asserballeskov; de tyskkundskaber, faderen bibragte sin søn, skulle netop tjene til at adskille denne fra landsbyens børn, som det var ham forbudt at komme sammen med uden for skolen (selv i middagsstunden måtte han blive siddende alene i skolen).

Als Nørre herred

I Nørre herreds 5 sogne fandtes der i 1736⁵⁶⁶ 8 skoler: i Nordborg (Tontoft) sogn i Nordborg (for flækken) og Holm (for landsognet), i Oksbøl sogn i Broballe, i Havnbjerg sogn i Havnbjerg, i Svenstrup sogn i Svenstrup og Stevning, i Egen sogn i Dyndved og Elstrup. Om disse 8 skoler ved man med sikkerhed, at de 6 var oprettet i det 17. århundrede, og skolerne i Svenstrup og Havnbjerg var formodentlig lige så gamle.

I 1736 havde Nørre herred på skolevæsenets område et tydeligt forspring for Sønder herred. Medens der i Sønder herreds 7 sogne kun fandtes 5 skolehuse og kun 2 regulerede skoler, havde Nørre herred 8 regulerede skoler i 5 sogne, af hvilke de 3, der havde mere end 1 skole, tilmed var inddelt i distrikter. Stiftsøvrigheden anså det da også i sin indberetning til skolekommissionen i 1737 for at være tilstrækkeligt, hvis der yderligere blev opført 2 skoler i Nørre herred og udvidet 1 (for Sønder herred var de tilsvarende tal 5 og 4). I den udførlige betænkning, som biskop Ramus og amtmand Scheel indsendte

i 1739, blev der foreslået mere omfattende forandringer; bl. a. opførelse af nye skolehuse i Brandsbøl i Egen sogn og i Mjels i Oksbøl sogn (i dette sogn tænkte man sig sogneskolen i Broballe nedlagt til fordel for degneskolen). I alt skulle der findes 11 skoler.

Betænkningen af 1739 blev ikke ført ud i livet, ikke mindst fordi kravet om, at degnene også skulle holde skole, blev opgivet allerede i 1740. Kun i Egen sogn holdt degnen, Matthias Johansen Bæhr, skole i en årrække, formodentlig fra 1745 til 1755, medens faderen, Johan Madsen Bæhr, endnu levede⁵⁶⁷. Han frasagde sig da ensidigt skoleholdet, hvorpå skolen i Dyndved generhvervede sin gamle position som sogneskole⁵⁶⁸. Bæhr efterfulgtes i 1767 af Jacob Hansen, der igen i større eller mindre omfang holdt skole. Af utilfredshed med ham lejede indbyggerne i Guderup en skoleholder i 1775 og opførte egenmægtigt et skolehus på den grund, som udskiftningskommissionen havde tiltænkt degnen som skoleholder. Utilfredsheden med Jacob degn må åbenbart have været velbegrundet, thi skoleholderen og skolen fik lov til at fortsætte til degnens død i 1782. Den nye degn, Berndt Hieronymus Carstensen, holdt formodentlig lige fra sin tiltræden skole i Guderup. Hermed var forslaget af 1739 blevet realiseret for Egen sogns vedkommende, hvad skolernes antal og beliggenhed angår.

I en erklæring, som amtmand de Hofman afgav i 1783, hedder det, at skoleforslaget af 1739 var blevet iværksat i alle herredets sogne med undtagelse af Oksbøl. Denne udtalelse gør det sandsynligt, at også de planlagte skoleudvidelser (der især tilsigtede at gøre det muligt for en gift skoleholder at bo i huset) er blevet gennemført; i 1778 blev således Elstrup skole nybygget⁵⁶⁹. I Havnbjerg sogn havde skoleholdet i mange år været arveligt i én familie, og skolen blev lige til 1767 holdt i et fæstekåd, som gik i arv i denne familie. Der blev nu ved amtets foranstaltning og med tilskud fra herredets kirker bygget et nyt skolehus (1768). Samtidig blev biskolen i Brandsbøl nedlagt, skønt den efter forslaget af 1739 skulle have været indrettet som distriktsskole⁵⁷⁰.

Amtmand de Hofmans erklæring i 1783 blev afgivet i anledning af, at indbyggerne i Mjels i Oksbøl sogn havde bedt om at få en egen skole, således som det allerede var blevet foreslået i 1739. Anmodningen blev støttet af alle implicerede myndigheder, hvorpå Danske cancelli 11.6.1784⁵⁷¹ pålagde biskoppen at sørge for, at Oksbøl sogn blev delt i to skoledistrikter (Broballe og Mjels). Sagen strandede imidlertid på, at Mjels ville have lov til at leje sin skoleholder (de havde allerede lejet én i 1783), og at sognets øvrige byer, der klagede over de ekstraudgifter, en skole i Mjels ville påføre dem, ønskede at bevare skolen i Broballe som sogneskole⁵⁷².

Nørre herred havde altså i 1788 kun 1 skole mere end i 1736. Årsagen var, at forordningen af 1739 ikke kunne iværksættes uden den

verdslige magts hjælp, og dette samvirke kunne ikke fungere i Nordborg amt, hvor amtmanden var slesvigsk.

Medens skolehusene i 1780'erne nogenlunde svarede til de forslag, der var blevet indgivet i 1739 for at opfylde skoleforordningens krav, så stod det ganske anderledes til med skolemestrenes indtægter. Interessenternes bidrag var og blev i hele det 18. århundrede indskrænket til 1 skilling for hver uge et barn søgte skolen, hvilket med det stigende prisniveau betød en meningsløs begunstiggelse af forældrene og ville have gjort skoleholderens kår uudholdelige, hvis ikke myndighederne havde sørget for nogenlunde at kompensere lærernes reelle indtægtstab. De nordborgske hertugers oprettelse af skoler med faste skoleholdere havde kun været mulig, fordi de, som nævnt, tillagde lærerne faste tilskud (vistnok altid mod gratis undervisning af fattige børn) af kirkernes midler. Skoleholderne i Holm, Oksbøl, Dyndved, Elstrup, Stevning og Svenstrup fik derfor allerede før 1700 fra 2 til 4 rd. af de respektive sognekirker⁵⁷³. (Om skolen i Nordborg se s. 152). Denne tilstand vedvarede uændret efter 1730; dog fik den elendig stillede skoleholder i Holm ved bispens indgriben i 1734 tillagt yderligere 4 rigsdaler af kirkemidlerne⁵⁷⁴. Efter 1736 gik alle lokale bestræbelser for at forbedre skoleholderens indtægter i stå, medens man afventede udstedelsen af den almindelige danske skoleforordning og derpå dens tilpasning til forholdene på Als. I 1750 besluttede kirkesessionen omsider, i henhold til skoleforordningen, at lysepengene skulle bruges til skolernes bedste. Man begyndte med skoleholderne i Egen sogn og i Holm, og ved slutningen af 1750'erne synes de fleste skoleholdere at have fået et løntillæg på et par rigsdaler af lysepengene⁵⁷⁵.

Hvor utilstrækkelige skoleholderens indtægter var på dette tidspunkt fremgår af en oversigt over herredets skoleholdere, der formodentlig stammer fra 1756, da Rentekammeret indhentede oplysninger om skoleforholdene (én af de anførte skoleholdere døde i 1759). Om 4 af de 8 omtalte skoleholdere hed det da, at de var håndværkere, der forenede skoleholdet med deres fag, i Stevning »Johannes Jessen, ein Schuhflicker«, i Dyndved »Christian Petersen, Schnittger«, i Svenstrup »Hans Lorentzen, ein Böttger« (Hans Lorentzen var broder til degnen, og hans bolig tilhørte degneembedet) og i Elstrup »Marcus Johannsen, ein Dreher«. Af de resterende 4 skoleholdere var den ene degn, den anden interimslærer, og kun 2 skoleholdere (i Holm og Havnbjerg) synes ikke at have drevet et håndværk⁵⁷⁶.

I 1759 ansøgte to af de lige nævnte håndværkere og skoleholdere (Christian Petersen i Dyndved og Marcus Johannsen i Elstrup) om hver at få et årligt løntillæg på 4 rd. af herredets kirker. »Det er noksom bekiendt – skrev de – at den eene af os i Døndet kand Knap baade

med Vinter- og Sommer-skolen tilstride sig den daglige Føde; det er end meere vitterlig at jeg skolemester i Elstrup med Tårsken om Vinteren før skoletiden begynder, og med at tiene for Dagløn om Sommeren nødes at søge min Føde for mig og mine mange smaae Børn«. De to lærere fik i 1760 tillagt hver 4 rd. af kirkemidlerne (se s. 135 f.).

Forskellen mellem skoleforholdene i Nørre herred og Sønder herred fremtrådte tydeligt ved ansættelsen af skoleholderne. Medens det i Sønder herred var almindeligt, at bønderne uden øvrighedens indblanding lejede skoleholderne, blev de i Nørre herred, næsten uden undtagelse, antaget og beskikket af myndighederne i henhold til den kongelige instruktion af 28.3.1721 angående rytterskolerne og skoleforordningen af 29.1.1739, selv om præstens og interessenternes godkendelse sikkert altid er gået forud (i 1756 bad f. eks. skoleholderen i Broballe amtmanden om at få et kaldsbrev; han oplyste i den anledning, at bønderne havde valgt ham efter forudgående bestået prøve hos provsten)⁵⁷⁷.

Oplysningerne fra 1756 om lærernes bierhverv viser, at de fleste af dem endnu på dette tidspunkt må have brugt en stor del af deres tid til andet end undervisning; virkelige helårsskoler har sikkert været undtagelser. Indberetningerne fra 1736 giver nogle oplysninger herom: I Oksbøl var den faktiske skoletid kun 4–5 måneder pr. år, og børnene kom først i skole, når de var 8 år gamle; i Egen sogn gik børnene kun i skole om vinteren; præsten i Svenstrup ønskede, at børnene i visse år gik fast i skole. Kirkens stadig større bidrag til lærerlønningerne førte med sig, at lærerne ansås for forpligtede til at holde skole hele året, men af kirkesessionens betænkning fra 1789 fremgår, at der fortsat kun gik få børn i skole om sommeren.

I skoleholdernes kaldsbreve opregnedes undervisningsgenstandene og undervisningens mål. Som eksempel tager vi amtmandens (derfor tyske) kaldsbrev af 23.12.1776 for Hans Jacob Holst som skoleholder i Stevning. Han skulle undervise børnene fra begyndelsen af deres syvende år i at bede, læse, skrive og regne samt i Luthers lille katekismus og andre religiøse bøger, som præsten i egenskab af skoleinspektør anviste ham. Børnene skulle bringes så vidt, at de kunne antages til konfirmation. Læreren skulle i øvrigt rette sig efter skoleforordningen og den vante skoleindretning⁵⁷⁸.

For denne undervisning betaltes som tidligere sagt 1 skilling om ugen for hvert barn (for så vidt det kom i skole). Dette var egentlig i strid med skoleforordningen, der bestemte, at der skulle betales 2–4 skilling danske (= 1–2 skilling lybsk) for undervisning i skrivning og regning, mens undervisning i læsning og kristendom var gratis, medmindre forældrene var formuende (i så fald betaltes 2 skilling danske = 1 skilling lybsk i ugepenge). Mod en sådan betalingsord-

ning blev der straks protesteret fra Als, thi, som amtmænd Scheel i 1741 indberettede, »fast alle og Een hver her paa Landet lader deres Børn Lære at skrive og dog aldrig uden nogen slags videre udgift til skoleholderne ichons betale 1 sk.l. ugentlig«⁵⁷⁹. Da der i årene efter 1783 var tale om at indrette en skole i Mjels i overensstemmelse med skoleforordningens forskrifter, tog amtmænd og provsten straks forbehold over for bestemmelsen om, at der skulle betales særskilt for at lære at skrive og regne, da det »her paa Landet er almindelig, at næsten alle Børn holdes til at regne og skrive, men uden at noget a parte derfor bliver betalt«⁵⁸⁰.

Undervisning i tysk har sikkert kun været drevet undtagelsesvis (bortset fra Nordborg) og da uden for skoletiden og for ekstra betaling (ligesom i Sønder herred). At nogle af skoleholderne har kunnet en del tysk fremgår af to tyskskrevne klager, som to forskellige skoleholdere i Asserballe i henholdsvis 1747 og 1756 sendte til amtmænd (derfor det tyske sprog)⁵⁸¹. Så godt som alle andre bevarede breve fra skoleholdere er på dansk. Om faktisk gennemført tyskundervisning haves ingen oplysninger, men fra Svenstrup sogn foreligger en indstilling fra 1776, hvori pastor (og provst) Mathias Tostrup anbefalede angelboen Nis Jørgensen til skoleholderembedet i Stevning: »Her udfordres en Persohn, som icke alleene kand indformere i Christendommen, men tale, skrive og regne paa tysk, siden endeel af ungdommen gaar til Skibs, og sværmer hele Verden om, Endeel bliver Soldater og kommer til Mynstring paa de Steder, hvor der tales intet uden tysk ...«⁵⁸². Nis Jørgensen fik ikke embedet, uanset sine kundskaber, men eksemplet viser, at folk uden for bondestanden ligesom i Sønder herred har været interesseret i at lære noget tysk.

Ved skolen i Nordborg, der var blevet oprettet og bekostet af hertugerne, var der ansat to lærere: en rektor, der underviste nogle børn »in latinitate« og i øvrigt især tog sig af kristendomsundervisningen, og en underpræceptor, der underviste i læsning, skrivning og regning. Begge lærere fik faste bidrag fra amtet og kirken (i 1739 henholdsvis 60 og 50 rd.). Rektor fik desuden ugepenge og et honorar efter behag af latineleverne. Ved slutningen af det 18. århundrede var disse meget lave indtægter kun blevet forøget med en snes rigsdaler i tilskud af kirkekassen⁵⁸³.

Medens kirkesproget i Nordborg overvejende var dansk, idet der kun hver 4. uge skulle prædikes på tysk, var undervisningssproget i Nordborg skole hovedsagelig tysk, hvilket – ligesom i Gråsten og oprindeligt i Augustenborg – vil sige, at embedsmands- og borgerbørn lærte den tyske katekismus, mens fattigfolks børn fra Nordborg og bønderbørn fra Pøl lærte den danske⁵⁸⁴. Selv om de »tyske« børn lærte at skrive og regne på tysk (og formodentlig også lærte noget

dansk) var udbyttet af den tyske skolegang i det rent danske miljø såre usselt. I 1764 indberettede biskoppen til kancelliet⁵⁸⁵, at herredsprovsten ved sin sidste visitats havde konstateret »en stor Vankundighed hos de Børn, som vare oplærte i deres Kristendom paa det tydske Sprog, at de ikke, enten han tilspurgte dem paa Tydsk eller Dansk og gav dem Frihed at svare, paa hvilket Sprog de vilde, har kunnet gøre Rede for de allerenfoldigste Spørgsmaal, da derimod de Børn, som havde lært deres Kristendom i det danske Sprog, havde saa god en Kundskab derom, at den ikke findes bedre i nogen anden Menighed der paa Landet«. Årsagen til denne store ulighed mellem børnenes kundskab var efter provstens mening den, at de tyske børn lærte deres kristendom på »et fremmed og dem ubekendt Sprog«. Det følgende år (1765) oplyste biskoppen, at sognepræstens (Nicol. Reichs) embedsforretninger på det tyske sprog var til næsten ingen nytte, da det var uforståeligt for de fleste, så han tillige måtte forklare sin tyske prædiken på dansk.

I 1740'erne havde pastor Martin Cruckow, en præstesøn fra Notmark, med biskop Ramus' støtte søgt at gøre skolen til en dansk skole. Det kunne vel ikke forbydes skolemesteren, skrev Ramus i 1743 til Cruckow, at undervise nogle visse børn i det tyske sprog, men sognepræsten behøvede ikke at katekisere på tysk eller at antage nogen til konfirmation, som ikke kunne gøre rede for deres katekismus og kristendomskundskab i det danske sprog. Sådan var praksis vistnok i pastor Cruckows embedstid. Hans efterfølger (fra 1752), Christopher Schrøder, var derimod i sit kaldsbrev forpligtet til at prædike tysk hver 4. uge, og 1745 og 1752–71 opgiver kirkebogen antallet af de danske og tyske konfirmander (gennemsnitlig 32 % tyske), – et sikkert tegn på, at konfirmation på tysk nu var officielt tilladt⁵⁸⁶.

1760–69 var københavneren Nicol. Reich sognepræst i Nordborg. Under ham blussede striden mellem kirken og skolen (og dermed borgerskabet) voldsomt op. Reich ville have, at det skulle befales skolemesteren at forklare kristendommens sandheder på dansk også for de børn, som lærte tysk. De argumenter, som pastor Reich og hans modstander, rektor David Jansen, førte i marken under den strid, som udviklede sig heraf, fortjener at anføres ordret.

16. august 1767 skrev Reich bl. a. til biskoppen: »Den Nordborgske Skoles Ungdom findes i en meget beklagelig Tilstand, særdeles de Børn, som efter deres Forældres ugrundede Villie lærer i det tydske Sprog de til den sande Gudfrygtigheds Øvelse nødvendig udfordrende guddommelige Sandheder: de fleste af disse Børn forstaaer ikke det tydske Sprog, derfor ey heller kand ved blot tydsk Underviisning faae et tilstrækkeligt Begreb om Sandhederne, saa at deres Villie derved kunde helliges og forbedres, derover er deres Skolegang aldeles for-

giæves, og de opvoxer i største Vankundighed«. Han havde derfor adskillige gange rådet Jansen til at »forklare de catechetiske Sandheder for den tydske Ungdom i det danske Sprog, som er deres Moders Maal«, og dette råd, tilføjede han, var nødvendigt i henhold til både skoleforordningen og skoleinstruktionen.

Rektor David Jansen var født i Nordborg, hvor både hans fader og farfader havde været degne, og blev i 1726 immatrikuleret ved Kiels universitet og næste år ansat som rektor i Nordborg⁵⁸⁷. I 1767 var han 75 år gammel, men kras og åndsfrisk nok, som det fremgår af det brev, hvori han, 30.8.1767, med veltalenhed forsvarede det tyske undervisningssprog over for biskoppen. »Sogne-Præsten H: Reich – hed det heri – har den Tancke, at fordie Forældrene her i Byen taler Dansck i deris Husse, derfor kunde Børnene ikke lære Tydsck. Mens dette Argument har gode Hielper behov. I Flensburg, Sünderburg, Apenrad ja i gandscke Angels Land, Tønder, Hadersleff taler de allerfleeste Dansck i deres Husse, og dog alligevel lære deres Børn Tydsck; thi just derfor ere her i Holsteen saadanne tydscke Skoler forordnede, hvor Ungdommen fra Ungdom op kand høre, lære at forstaae Tydsck, efftersom i Skolen intet andet end Tydsck tales og høres; og kan altsaa den Tydscke Skole ikke lignedes med den latinscke Skole, hvilket sidste Sprog mand ikke hører og taler fra Ungdom op, som skeer ved det Tydscke; og har altsaa Spraaget i sig selv ingen Skyld naar Børnene ikkuns gaae flittig i Skolen, som det sig bør«. Forældrene ønsker, at han skal blive ved det tyske sprog. »Hvilket Indvaanerne her i Nordborg ogsaa af denne Aarsag meest trænge paa, fordie deris Børn, Dreng og Piger, drage meest hen til de tydske Hertogdømme at tiene; Dreng ved Haandverker, Kiøbmandskab, eller ved Pennen og sligt; derimod gandske faa drage til de danske Provintzer, og derfor behøve de det tydske Sprog«.

Som det var at vente, blandede der sig slet ingen nationale argumenter i denne strid; rektor Jansen fremdrog borgerskabets materielle interesse i at lære tysk, men havde åbenbart slet ikke øje for den sociale selvhævdelse, der dybest set lå til grund for den yndest, det tyske sprog stod i. Pastor Reichs, provstens og biskoppens synspunkter var af rent religiøs art: sand forståelse af de guddommelige sandheder krævede undervisning på børnenes danske modersmål; de overlod det derimod ganske til de nordborgske borgere at afgøre, hvor meget tysk de mente at have brug for til deres timelige vel.

Jansen kunne i denne sag henholde sig til borgerskabet: 64 indbyggere havde klaget til kongen over pastor Reichs bekæmpelse af den tyske katekismusundervisning. Han kunne derfor hævde, at han, ved at give efter for Reichs krav, ville stå uden elever og miste sit levebrød.

Centraladministrationen afholdt sig fra at træffe en afgørelse i denne

besværlige sag, men biskop Ramus den yngre fastholdt i 1768 sin faders skrivelse fra 1743 som gyldig rettesnor for pastor Reich. Denne beslutning fik imidlertid ingen konsekvenser i praksis; thi 18. november 1768 døde gamle Jansen, og 2. januar 1769 fulgte pastor Reich ham i graven.

I november 1768 havde Reich anbefalet en i Odense født student Munch til Jansens efterfølger. Det er bemærkelsesværdigt, at Reich anbefaler ham med en bemærkning om, at han kan tysk nok til at undervise i det, »hvilket Nordborgs Indvaanere u-omgiengelig forlanger af Læreren her i Skolen«. Det blev dog ikke Munch, men Jansens svigersøn, Balthasar Stephan Faber, der fik embedet. Faber var født i Tønder, uddannet i Balthasar Petersens præsteskole og derpå immatrikuleret ved Københavns universitet. I hans kaldsbrev blev det pålagt ham at oplære menighedens ungdom i at læse og forstå både det tyske og danske sprog samt undervise dem i kristendom i det sprog, som ethvert barn bedst fatter og forstår. Dermed var Nordborgs skole officielt ikke længere en tysk, men en blandet skole, hvilket den vel i praksis altid havde været.

Da Faber i 1777 blev diakon i Nibøl, efterfulgtes han af en lærer med titelen kateket og kristendoms lærer. Som sådan havde bl. a. en degnesøn fra Hoptrup, Johannes Bruun, været på tale. Hans gode tysk-kundskaber var i provst Tostrups øjne en særlig anbefaling, da dette var »et Hoved-requisitum ved Tjenesten, da rector har allene med underviisningen i Sprogene og christendommen at gjøre, undermesteren derimod allene med regning og skrivning«.

Den, der fik stillingen som kateket, var dog Fabers modkandidat fra 1768, H. Munch, der i mellemtiden var blevet teologisk kandidat. Blandt hans fortalere var Nordborgs sognepræst, Holger Fangel, der ønskede, at den nye skoleholder blev en mand, som var mere dansk end tysk, thi de tyske skoleholdere, skrev han, bidrog ikke lidet til, at indbyggerne ville have børnene til at lære deres kristendom på tysk, fordi de syntes at tysk var fornemmere, skønt hverken de selv eller børnene forstod noget deraf, og den blandede læsning i det tyske og det danske sprog i skolen havde skabt mange fortrædeligheder for præsterne.

Munch var dog kun i Nordborg i 3 år. Hans efterfølger blev den hidtidige, meget dygtige, undermester ved skolen, Bahne Tychsen (1738–1823), en mand, der næppe kunne mere dansk end tysk. Han var født i Hatsted ved Husum og havde været undermester siden 1763. I forbindelse med hans udnævnelse foreslog pastor Fangel, at der blev udarbejdet et skolereglement, hvori de to læreres arbejde blev adskilt, så man kunne afhjælpe manglerne ved den blandede undervisning⁵⁸⁸.

Til en virkelig skoleforbedring i overensstemmelse med de nye pædagogiske synspunkter, var tiden dog endnu ikke moden.

Ærø

Skoleindberetningerne fra 1736, -37 og -39 samt biskoppens visitatsberetning fra 1733 gør det muligt at fastslå, hvilke skolehuse der fandtes i de ærøske landsogne på den tid, da skoleforordningen af 1739 blev udstedt: De overvejende glyksborgske sogne Rise og Tranderup havde hver deres skolehus, medens der i Bregninge sogn vel fandtes fire skoleholdere (i Søby, Skovby, Leby og Bregninge), men næppe skolehuse. Særlig utilfredsstillende var forholdene i det senere Marstal landsogn. Her fandtes i 1736 og -37 et skolehus på 3 fag, men da der skulle betales 6 rd. i kongelige afgifter af huset, kunne skoleholderen ikke leve af skolebidragene, der kun indbragte 15 rd. i alt. Børnene »løbe som vilde faaer, af aarsag Bøndernes store fattigdom ey tilstæder at give skole-Penge« skrev amtmand Scheel i 1737⁵⁸⁹. Skoleholdet her er sikkert ophørt helt, da den lejede skoleholder døde i 1738⁵⁹⁰.

Behovet for et skolehus for landsognet (Ommel-Kraghnæs) var derfor særlig påtrængende. Lige fra 1736 bad amtmand Scheel gang på gang om at få iværksat et af det offentlige bekostet skolebyggeri her. Skolehuset i Ommel var dog endnu ikke blevet opført i 1744, da Scheel bad kancelliet om en kongelig resolution m. h. t. byggeriet. I en indberetning om skolerne til rentekammeret 1756 hedder det, at skolen i Ommel er bygget for kirkens midler⁵⁹¹.

I deres forslag af 1739 havde Ramus og Scheel også udtrykt ønske om yderligere en skole i det store Rise sogn. I biskoppens visitatsprotokol nævnes allerede i 1733 et nyt skolehus, foruden skolen i Rise, men bønderne har åbenbart, ligesom i Ommel-Kraghnæs, ikke været i stand til at betale for en skoleholder, thi i de følgende år omtales skolen ikke. Fra 1744 førtes der på tinghuset forhandlinger om opførelse af det ønskede skolehus, og 1746 blev det bygget i Dunkær⁵⁹².

Tilbage var Bregninge sogn, hvor der slet ingen skolehuse fandtes. I 1736 syntes provst Johannes Steenløs, at det var »heel tungt« at pålægge bønderne at bygge skoler. Hvis skoleholdernes efterfølgere blot måtte få samme løn, ville der nok være en smuk person, der skaffede sig et værelse til skole. I 1747 fik Øster Bregninge, hvorfra børnene havde været forpligtet til at søge den glyksborgske skole i Tranderup, et skolehus; det blev åbenbart opført uden øvrighedens samtykke, thi i 1749 protesterede Bregninge mænd igen mod at skulle sende deres børn til Tranderup. Det hertugelige styres ophør samme år klarede dog situationen, og skolen i Øster Bregninge blev anerkendt som sogneskole⁵⁹². I 1756 hedder det, at skolehuset i Bregninge er opført for

kirkens midler. Myndighederne var nu optaget af at få bygget et skolehus for Søby, der i 1746 var blevet anneksogn til Bregninge. Det blev bygget i 1760 på kirkekassens bekostning, et hus på 8 fag med bolig og stald⁵⁹³. Skolehusene i Bregninge og Søby lå imidlertid for langt borte fra de to byer Skovby og Leby, der længe havde haft hver sin skole, men ingen skolehuse. Forslaget om at bygge en fælles skole for Skovby og Leby blev stillet af provsten i 1772, men fordi bønderne ville bevare en skole i hver by, blev det ikke til noget med byggeriet før i 1776, da skolen blev bygget ved Skovby. Den nye skolemester havde da siden 1773 med kone og børn måttet ligge i en ussel hytte og holde skole i en kostald⁵⁹⁴.

Der var altså tale om et betydeligt skolebyggeri i tiden efter 1739. Både i dette år og i 1700 havde der i de ærøske landsogne kun været 2 egentlige skolehuse, medens der i 1776 fandtes 6. Man må regne med, at dette skolebyggeri ikke ville være kommet i stand, hvis ikke skoleforordningen af 1739 var blevet udstedt, og hvis ikke bønderne i denne periode havde været i så stærk fremgang i såvel materiel som åndelig henseende. Det var imidlertid kirkerne, der betalte for skolehusenes opførelse og vedligeholdelse, og i 1776 bestemte et kancellireskript, at dette skulle være den almindelige regel på Ærø, idet dog bønderne skulle yde kørsler og arbejde samt levere ler og tag⁵⁹⁵.

Denne afgørelse stod på ejendommelig måde i forbindelse med kirkens bestræbelser for at vinde kontrollen med skolevæsenet tilbage fra den verdslige magt (se s. 136). De skoler, som hertugerne havde oprettet, var blevet holdt strengt adskilt fra kirken. Bortset fra kordegnen i Ærøskøbing havde ingen af Ærøs degne noget med skolehold at gøre og fik det heller ikke i den her behandlede periode. De tilskud, der var nødvendige for at skaffe skoleholderne nødtørftige indtægter, var blevet taget af hertugernes kasse og ikke af kirkemidlerne. Hertugerne (i hvert fald de glyksborgske) havde givet skoleholderne kaldsbrev uden nogen gejstlig indblanding; indbyggerne havde foreslået den skoleholder, de ønskede, og provstens deltagelse havde indskrænket sig til at prøve den foreslåede og indstille ham til hertugen⁵⁹⁶. Der kan næppe være tvivl om, at dette var udtryk for en bevidst politik fra hertugernes side, bestemt af ønsket om at holde sig så uafhængige som muligt af gejstligheden, der som kongelig danske embedsmænd indskrænkede den hertugelige myndighed.

I 1760 styrkede kirken sin indflydelse på skoleholderne ved, efter biskoppens forslag, at påtage sig at betale de tilskud til skoleholderne, som i fyrstelige tider var blevet betalt af hertugens kasse (de blev fortsat udbetalt i den kongelige tid, nu af amtsstuen). På Ærø, hvor brændslet var særlig dyrt, blev kirketilskuddet (6 rd.) givet som brændselshjælp (skoleholderne i Rise og Dunkær oplyste, at de af en

pengeindtægt på 30 rd. brugte 12 rd. til brændsel). Skoleholderne i Rise sogn fik tilskuddet i 1762, i Bregninge sogn i 1763, i Marstal sogn i 1767⁵⁹⁷. Ligesom på Als blev disse bidrag fra kirkemidlerne udstrakt til senere oprettede skoler og efterhånden sat i vejret. Til disse kirkebidrag kom lysepengene, der udbetaltes fra 1749.

Bønderne var ikke glade for kirkens indblanding i skolevæsenet, fordi de under spændingen mellem de gejstlige og verdslige myndigheder havde bevaret en faktisk valgtret til skoleholderstillingerne og selv havde bygget og vedligeholdt skolehusene⁵⁹⁸. Under en konflikt mellem bønder og præst i Rise sogn (1763) betonedede de førstnævnte voldsomt, at de hørte til Hertugdømmerne ud fra den opfattelse, at de derved kunne slippe for et statsreguleret skolevæsen: »og ere aldeelis ingen Kongel. Skoeler, som i Dannemark. Vi ere Schleswig Holsteenske Undersaattere, og ere de Schleswig Holsteenske Love og Forordninger i alle Ting undergivne«. De veg endog ikke tilbage for at bede om, at Ærø blev henlagt til Slesvig i gejstlige anliggender. Argumentationen og ønsket skal dog nok ses som tegn på, at amtmandens betjente har haft en finger med i spillet ved de pågældende skrivelseres affattelse.

De ældste oplysninger om skoleholderes pengeindtægt stammer fra indberetninger til rentekammeret i 1753 og 1756⁵⁹⁹: Ommel 30 rd., Bregninge 24 rd., Skovby 13 rd., Leby 9 rd., Søby 30 rd., Marstal 53 rd. (men af dette sidste beløb skulle skoleholderen også lønne en medhjælper). Størsteparten af pengene stammede fra faste ydelser af alle interessenter, forskellige for bolsmænd, kådnere og husmænd. Dette system var blevet indført i henhold til reglerne for de i fyrstelig tid oprettede skoler (Ærøskøbing, Marstal, Rise og formodentlig Tranderup), og det ser ud til, at systemet med de faste skolebidrag blev overført til de skoler, der oprettedes efter 1739; ugeskillingen synes ikke at have eksisteret i de ærøske landsogne⁶⁰⁰. Hvis man kan dømme ud fra skoleforholdene i Marstal og Ærøskøbing, blev denne principielt gode ordning dog omgået af interessenterne, så skoleholderne i praksis måtte tage til takke med de beløb, man mente at kunne afse til dem. En nogenlunde regelmæssig lønudbetaling blev først mulig, da skoleholderne i 1781 slap for at indsamle bidragene selv, og dette hverv overgik til dertil udpegede personer i hvert skoledistrikt⁶⁰¹. En stabilere indtægt for skoleholderen end pengeydelse var de naturalier, som man efter gammel skik og brug plejede at give skoleholderen⁶⁰².

Helt frem til ca. 1770 var det almindeligt, at skoleholderne på Ærø havde et andet erhverv ved siden af: i Søby var skolemesteren både før og efter skolehusets opførelse i 1760 tillige tingskriver⁶⁰³; i Bregninge var skoleholder Fr. C. Philipsen (1750–89) tillige hestehand-

ler⁶⁰⁴; i 1774 advarede provst Fabricius mod en skole for Leby alene, da man så enten ville få en bondekarl, der selv havde undervisning behov, eller en skomagere eller skrædder, der ville lade hovedsagen lide⁶⁰⁵.

I byerne Ærøskøbing og Marstal udviklede skoleforholdene sig på en særlig måde. Ærøskøbing skole var en af de 38 danske latinskoler, der blev nedlagt i 1740 og omdannet til en dansk kristendomsskole⁶⁰⁶. Skoleindtægterne forblev uændrede, og rektor Jens Bagger (eller Bagger), der var blevet udnævnt i 1731, fortsatte med sin gamle titel lige til sin død i 1787⁶⁰⁷. Som undermester fungerede klokkeren, P. Lund (død 1783), i sin fritid. Skønt rektor Baggers undervisning fandt almindelig anerkendelse, var der stigende utilfredshed med skolen. Dette stod delvis i forbindelse med lærernes tiltagende alder, men endnu mere skyldtes det, at de mange børn ikke kunne undervises i skolen, så øvrigheden måtte tolerere flere biskoler. Hovedindvendingen gjaldt dog skolens undervisningsgenstande. Rektor Bagger var først og fremmest dansk kristendomslærer, og byens borgere savnede en mand, der kunne undervise i tysk samt skrivning og regning. I 1777 fremsatte byen sine skoleønsker over for Tyske cancelli. Man interesserede sig for skolesagen, skrev man, af hensyn til den talrige ungdom, »welche ohne in diesen Schulen Deutsch lesen, schreiben oder verstehen lernen zu können, Schleswigsche Bürger werden soll«. Man bad nu om, at biskop Ramus ville undersøge skolesagen således, at det især blev taget i betragtning, »dass es deutscher Unterthanen Kinder seyn die der Information untergeben werden«.

Disse ægte borgerlige ønsker tog Ramus vidtgående hensyn til i det forslag, som han i 1779 udarbejdede efter drøftelse med sognepræsten og kirkesessionen. Det fandt støtte hos byens øvrighed: fogeden og aktuaren (som i 1773 havde afløst Ærøskøbings magistrat) og i både Tyske og Danske cancelli. Medens det i landsognene lykkedes gejstligheden at fortrænge de civile myndigheder fra kontrollen med skolevæsenet, gik det omvendt i Ærøskøbing. Medens den i 1773 ophævede magistrat intet havde haft med skolen at gøre (dette var et af byens klagepunkter), og byens nye øvrighed (landfoged og aktuar) oprindeligt kun skulle bistå præsten med kirke- og fattigsager, fik den ved reskriptet af 24.12.1779, der nøje fulgte Ramus' forslag, også, sammen med præsten, overdraget tilsynet med skolevæsenet. Hvis dette var en tilsidesættelse af gejstligheden, så var det samtidig, som man bemærkede i Danske cancelli, »en Forandring i den Danske lov og en Svækkelse i det Danske Cancellies jurisdiction«, idet to under Tyske cancelli sorterende embedsmænd fik tildelt en hovedrolle i skolens administration.

Reskriptet bestemte i øvrigt, at Bagger skulle fortsætte med kristen-

domsundervisningen, men at der desuden måtte ansættes »en egen og aparte Skoleholder, som kan lære Ungdommen at læse og forstaae Tydsk og Dansk, samt at skrive og regne«. Denne skrive- og regnemester betegnedes i reskriptet som »Byens Skoleholder«, og han skulle derfor, efter rektor Baggers og klokker Lunds død, have tillagt det faste bidrag på i alt 116 mark, som disse nød af byens kasse. Kristen- domsundervisningen skulle til den tid overgå til en person, der i sig skulle kombinere funktionerne som kordegn, kateket og klokker⁶⁰⁸.

I 1782 konstitueredes Johan Hinrich Lorentzen fra Nibøl som skrive- og regnemester (dette blev fra nu af den almindelige betegnelse for byens skoleholder). Samtidig bestemtes, at borgerbørn kunne optages i skrive- og regneskolen, når de havde lært at stave og læse i de private pogeskoler. I 1784 fik Lorentzen sin bestalling. Børnene skulle undervises fra 7 års alderen i skrivning, regning og andre skolevidens- kabere, »und sowohl im Deutschen als Dänischen«.

Marstals samtidige skolehistorie var langt mindre omskiftelig end *Ærøskøbings*.

I 1705 havde et hertugeligt reskript befalet, at der skulle bygges en skole i Marstal, beregnet for hele Gudsgave distrikt, og at den be- skikkede skolemester skulle have en årlig løn på 70 rigsdaler; heraf skulle amtsstuen betale de 12 rigsdaler (til gengæld skulle et antal fattigbørn undervises gratis), medens resten skulle lignedes over indbygge- rne med faste årlige bidrag⁶⁰⁹. I 1770'erne og 80'erne bekostede kir- ken en række forbedringer af bygninger, skønt det var beboerne, der havde pligt til at vedligeholde skolen. Fundatsens bestemmelser om bi- dragene til skoleholderlønnen stod kun på papiret. Pengelønnen nåede først med det stigende børnetal efter 1770 op på det i fundatsen fast- satte beløb, og skoleholderen måtte endda betale enkepension og lønne en medhjælper. I 1779 måtte man skride til militær eksekution for at få restancerne inddrevet⁶¹⁰.

Foruden at undervise i de sædvanlige skolefag, skulle skoleholderen i Marstal også kunne bibringe børnene kendskab til tysk. I et brev af 8.8.1732 fra amtmand Scheel til stiftsøvrigheden i Odense omtales en person (sikkert Rathge Bertelsen), som han havde anbefalet til skole- mester i Marstal. Scheel skriver om ham, at han »forstod og tydsk reygning, hvilket de Marstaller sterch paastaar han skal Vide, for medelst den negoce de driver«⁶¹¹. Der er næppe heller tvivl om, at det var rygtet om Hans Pades tyskkundskaber, der fik marstallerne til i 1764 at hente ham fra Asserballeskov til skoleholderstillingen i Mar- stal.

II. TØRNINGLEN

Ved Tørninglen forstod man, som tidligere sagt, de 29 sogne i den

vestlige del af Haderslev amt, som i kirkelig henseende stod under Ribe bispestol. Området var fra naturens hånd gennemgående fattigt udstyret; dets rigdom var engarealerne ved åløbene og marsken ved vestkysten. Ifølge Aagaards »Beskrivelse over Tørning Lehn« (s. 67) var befolkningstætheden kun halvt så stor som den gennemsnitlige i Slesvig. Hviding og Nørre Rangstrup herreder var de tyndest befolkede landdistrikter i Slesvig. Karl Gustav-krigene havde netop i dette område medført så store tab af menneskeliv, at befolkningstallet først i slutningen af det 18. århundrede var nået op på niveauet fra 1650.

Til gengæld var de sociale forhold gode. Bønderne var i almindelighed kongelige arvefæstere eller selvejere. Kun på Gram gods var de fleste bønders kår meget ringe; her fandtes livegenskab til i 1780'erne, og hoveriet varede ved til ind i det 19. århundrede⁶¹². »Uafhængighed af andre end af øvrigheden, frihed for hoveri og husbondstvang viser sig her [i Tørninglen] i folkets karakter«, skriver Aagaard (s. 149), der roser de tørninglenske bønders vindskibelighed, sindighed, afholdenhed og kyskhed.

Både med hensyn til lovgivning og administration var forholdene i Tørninglen håbløst forviklede. Det eneste nogenlunde klare var, at alle indbyggere i kirkelig henseende hørte til det kongerigske Ribe stift, og denne omstændighed blev afgørende for lenets åndelige, og dermed nationale, udvikling. I verdslig henseende skulle det store flertal rette sig efter slesvigsk lovgivning og stod under amtmanden i Haderslev, mens et mindretal som kongerigske undersåtter fik befalinger fra stiftsamtmanden i Ribe. Der var ikke tale om afgrænsning i kongerigske og slesvigske distrikter; de to slags undersåtter boede blandede inden for samme sogn og ofte inden for samme by.

Som del af et slesvigsk amt og et kongerigske stift var Tørninglen principielt placeret i samme forhold til de verdslige og gejstlige myndigheder som Als og Ærø. De uundgæelige stridigheder om grænserne for de verdslige og de gejstlige sager fandtes begge steder, og fælles for de to distrikter var også, at det kirkelige højhedsområde med tiden indskrænkedes til fordel for de civile myndigheder. I praksis havde forholdet mellem de to myndigheder dog udviklet sig noget forskelligt i henholdsvis Als-Ærø og Tørninglen. Gejstligheden på Als og Ærø opgav først sent og under kraftig modstand en del af sine myndighedsområder; og først og fremmest lykkedes det den at bevare skolevæsenet som et kirkeligt anliggende, hvilket betød, at man så vidt muligt fulgte de kongerigske skoleforordninger. – I Tørninglen havde Hans den Ældre stået stærkere end de afdelte fyrster på Als og Ærø og formået at hævde de lutherske fyrsters principielle påstand om, at kirkehøjheden skulle følge den verdslige magt. Den såkaldte Kolding afsked af 1576 fastlagde for tiden frem til 1864 grænsen mellem

Slesvig og Kongeriget og bestemte med hensyn til Tørninglen, at kun visitation og regnskabsaflæggelse skulle være forbeholdt kapitlet i Ribe. Haderslev amts overgang til kongen i 1581 og enevældens indførelse i 1660 skabte dog ny uklarhed om grænserne for den gejstlige og verdslige myndigheds kompetence og medførte, at stiftsøvrigheden i Ribe med mellemrum søgte at reducere Haderslev-amtmandenes myndighed. I disse konflikter stillede Tørninglens præsteskab sig regelmæssigt på amtmandens side, idet det i ham så et værn for den særstilling, det havde opnået.

En præcisering af myndighedernes kompetence var nødvendig og gennemførtes ved den såkaldte pragmatiske sanktion af 6. oktober 1727, der blev Tørninglens grundlov frem til 1864. Anledningen var den, at biskop Thura i 1726 havde pålagt kirkerne i Tørninglen bidrag til Viborgs genopbygning efter branden samme år. Herimod protesterede de tørninglenske præster i et tysk bønsskrift til kongen. De fremhævede heri, at Tørninglen var en del af Slesvig og ikke havde andet at gøre med Danmarks Rige og Ribe stift, end at biskoppen i Ribe havde tilsynet med præster og kirker sammen med amtmanden i Haderslev på samme måde som provsten i Haderslev provsti. I et kongeligt brev til amtmanden i Haderslev (den pragmatiske sanktion af 6.10.1727) bekræftedes lenets gamle forfatning. Hovedbestemmelsen angav de kongerigske myndigheders kompetence: Gejstligheden skulle kun med hensyn til eksamination, ordination, introduktion og tilsynet med lære, liv og vandel stå under biskoppen i Ribe (og dermed under kongerigsk lovgivning)⁶¹³.

Amtmand Conrad Detlef Reventlow (1725–31) drog meget vidtgående slutninger af den pragmatiske sanktion, som det fremgår af en instruks, som han (vistnok i 1728) sendte Tørninglens præsteskab. Han hævdede heri, at konsistorialforordningen af 1715 for Haderslev provsti, der gav amtmanden ret til at kalde både degne og skoleholdere, også havde gyldighed i Tørninglen. Biskoppen var kun provst i Tørninglen; ledige degnestillinger skulle anmeldes til amtmanden, og ingen degn måtte bestalles uden amtmandens vidende; i alle sogne skulle præsterne henvende sig til amtmanden førend til biskoppen; gejstligheden måtte ikke deltage i provstemødet i Varde, »um in keine Melange mit der Priesterschaft in dem Stifte Ripen zu verfallen«. Biskop Thura erklærede i 1729, at præsterne rettede sig efter denne instruks, der var blevet holdt hemmelig for ham, og han nævnedes bl. a., at Lorentz Vidding, hvem han havde givet ekspektance på hans gamle faders degnekald i Branderup, ikke havde kunnet tiltræde sit embede, men måttet søge andetsteds hen. Hvis denne instruks skulle have gyldighed, »vilde Biskoppen blive til et nul og et Cipher om icke slet til et vidunder«. Samme år forhindrede amtmanden, at Roager kirke beko-

stede opførelsen af et skolehus, således som biskop Thura havde ønsket det (se s. 166). Biskoppen må imidlertid hurtigt have kunnet aflive instruksen: Brorson skrev i 1752, at amtmand Reventlow i 1729 forgæves disputerede biskoppens ret til at beskikke degnene, og sejren er vel blevet vundet i 1731, da Reventlow måtte forlade sit embede efter at være faldet i kongelig unåde⁶¹⁴.

For skolevæsenet fik amtmandens nederlag den højst uheldige konsekvens, at Tørninglen i de følgende hundrede år kom til at ligge som et tomrum, i hvilket hverken den kongerigske eller den slesvigske lovgivning kunne anvendes: de slesvigske skoleforordninger var indskrænket til generalsuperintendentens distrikt, og den kongerigske skolelov af 1739 er sikkert ikke blevet publiceret i lenet. Provst Riese i Nørre Rangstrup herred skrev 11.10.1741 til biskoppen: »Her til herredet er icke ankommet nogen special allernaadigste Kongelig Befaling angaaende SkoleVæsenet«⁶¹⁵. Dette modsiges ganske vist af pastor Wind i Brøns i 1767, men det er rimeligt at fæste lid til provstens udsagn, da han, modsat pastor Wind, var i embedet i 1739. I praksis var det afgørende imidlertid, at kirkens mænd, uden indsigelse fra amtets side, påberåbte sig lovens bestemmelser, når praktiske spørgsmål vedrørende gejstlighedens tilsyn med skolerne, undervisningen, betingelserne for at blive skoleholder m. m. skulle afgøres. Pastor Winds påstand blev således fremsat i en klage til biskoppen i anledning af, at degnen egenmægtigt var holdt op med skolen »ved Pedersdagstider«⁶¹⁶. Samme år afviste provst Wang en fælles skole for Brøndlund og Ålkær i Nustrup sogn, fordi de to byer ikke var i stand til at holde en helårsskole, således som det var befaleet i forordningen af 1739⁶¹⁷.

Den pragmatiske sanktion af 1727 fjernede altså ikke uklarheden omkring de tørninglenske skoleforhold. Kun bestemmelserne i den kongerigske konfirmationsforordning af 1736 gjaldt ubestridt og dermed det generelle påbud om, at børn skulle holdes i skole. I øvrigt søgte myndighederne, alt efter deres placering i statsapparatet, støtte snart i en slesvigske, snart i en kongerigske forordning. Danske kancellier var tilbøjelig til at handle i henhold til forordningen af 1739, således som det skete, da det i 1741 bestemte, at den gamle, til skolehold uegnede degn i Vester Vedsted skulle afløses af byens skoleholder, der blev beskikket både til degn og skoleholder⁶¹⁸. På samme måde fritog rentekammeret 1765 skoleholderne i Tørninglen for krigsskatten under henvisning til den kongerigske skoleinstruktion af 1739⁶¹⁹. Omvendt henviste amtmanden i flere tilfælde til Haderslev provstis skoleforordning af 1650, skønt den afgjort ikke var retsgyldig i Tørninglen. I 1748 pålagde amtmand v. d. Lühe således indbyggerne i Hjortlund sogn at svare skolebidrag i henhold til denne forordning⁶²⁰.

Under disse forhold, hvor den blandede jurisdiktion og den stadige

spænding mellem biskoppen og amtmanden i Haderslev gav bønderne særlig stor frihed på skoleområdet, måtte kirkemidlerne spille en stor rolle for skolevæsenets udbygning i det gennemgående fattige distrikt. Kirkernes indtægter i Tørninglen var imidlertid kun halvt så store som tilsvarende kirker i det slesvigske, idet kongetienden dér var henlagt til kirkerne, medens den i Tørninglen, som i de kongerigske stifter i øvrigt, tilfaldt statskassen⁶²¹. Endvidere var det i Frøs og Kalslund herreder amtmanden, og ikke biskoppen, der reviderede kirkeregnskaberne og dermed havde hovedindflydelsen på anvendelsen af kirkernes midler.

Til de tørninglenske ejendommeligheder, der var af betydning for skolernes historie i området, hørte den meget udbredte løbedegneinstitution. Efter at Danske Lov havde befalet løbedegnenes afskaffelse, opstillede Ribe latinskole i 1691 en fortegnelse over skolens indtægter, herunder en oversigt over de sogne, der betjentes af skolens disciple. Gram og Nørre Rangstrup herreder var efter denne oversigt fri for løbedegne, men i Hviding herreds 11 sogne var der løbedegne (eller substitutter) i de 9, og i Frøs og Kalslund herreder havde 6 af de 10 sogne løbedegne (eller substitutter). Af de 4 degnekald, der betjentes af substitutter, var de 3 (Vester Vedsted, Hviding og Farup) tillagt 3 af latinskolens hørere, den 4. substitut var degn i Fole. I Hviding herred havde i 1691 kun Arrild og Skærbæk sædedegne, i Frøs og Kalslund herreder Øster Lindet, Lintrup og Hjerting. I årene frem til 1712 fik alle sogne på nær Seem en sædedegn (Seem fik først en sædedegn i 1752⁶²²). Degnene skulle dog fremdeles betale afgift til skolen i Ribe (Hygum f. eks. 7 rd. 4 mark da.⁶²³). I Farup, Vester Vedsted og Hviding var der fremdeles ansat degnesubstitutter, således at de faste degneindtægter tilfaldt hørere ved Ribe latinskole, der formelt var sognenes degne, men de uvisse degneindtægter og skolepengene udgjorde degnesubstitutternes indtægter. I Rejsby var præsten tillige degn og holdt substitut.

Hensigten med løbedegneinstitutionens afskaffelse var at forbedre skolevæsenet, idet de nye sædedegne i første række skulle tage sig af børnenes undervisning og i øvrigt de fleste steder vanskeligt kunne opretholde livet uden det tilskud til indtægten, som skoleholdet medførte. Reformen betød derfor en forøgelse af kirkens indflydelse og en tilsvarende indskrænkning af bøndernes selvrådighed m. h. t. skoler. Bønderne har sikkert overalt været lige så utilfredse med forandringen som sognemændene i Roager, der i 1730 bad amtmanden om at genindføre de gamle tilstande, »efterdi Skole-Væsenet i forrige tider, da Disciplene i Riber Skole havde Degnedømmet, stod langt bedre til i Sognet«. Det var en såre diskutabel påstand, men de var nær ved sandheden, når de fortsatte, at degneindkomsterne var så små, »at

ingen skikkelig, duelig, gavnlig og forsvarlig Degn deraf kand underholdes«⁶²⁴.

Skoleindretninger indtil 1764

Ganske som i sin tid i Haderslev provsti medførte løbedegnenes afskaffelse i Tørninglen, at adskillige af de nye degneskoler blev indrettet i tilbygninger til kirkerne, her, ligesom i Tyrstrup herred, et vidnesbyrd om, at der ikke i forvejen eksisterede bondeskoler med faste lokaler.

Skolelokaler i kirketilbygninger kendes fra Rejsby, Roager, Spandet, Brøns og Skærbæk (her blev degnen lønnet af præsten)⁶²⁵, og de har sandsynligvis eksisteret flere steder. Endnu langt senere, i 1720'erne, blev der indrettet våbenhusskoler; det gælder vistnok Højrup (1721) og med sikkerhed Øster Lindet (1727/28)⁶²⁶. Da man i det næsten skoleløse Frøs og Kalslund herreders provsti i 1742 begyndte at tænke på, hvordan der kunne indrettes faste lokaler, anbefalede provst Højer i første række våbenhusene, »som da Kunde skee paa Kirkens bekaastning, dog saa, at Sognefolket henter Materialerne uden nogen Betaling, saa og forretter Haandarbeidet, som med Kalk og leer at slaa etc.«⁶²⁷. Da var tiden dog løbet fra denne skoletype.

Kun i to byer var der blevet opført skolehuse før 1700: i *Farup* i 1693⁶²⁸, (det brugtes ikke mere i 1750'erne) og i *Hviding* i 1697, begge steder sikkert i forbindelse med løbedegneinstitutionens afskaffelse. Sidstnævnte skolehus med bolig for degnesubstituten blev opført på præstens grund og sikkert på den daværende sognepræst, Hans Wellejus', initiativ⁶²⁹.

Hviding herred

I det 18. århundredes første halvdel forsvandt våbenhusskolerne og erstattedes næsten overalt af andre faste skolelokaler.

I *Rejsby* fandtes i 1740 et sogneskolehus på kirkegården med bolig for degnesubstituten (degnkaldet var indtil 1749 (?) forenet med præsteembedet)⁶³⁰. Det er formodentlig opført, da præsten i biskop Anchersens tid (1693–1701) antog en degnesubstitut til at holde skole⁶³¹. Da skolen i *Skærbæk*, vistnok i 1712, blev fjernet fra kirken (kapellan Stilling skrev 1740, at det skete for ca. 28 år siden), blev den flyttet til et hus i Gesing, som kirken betalte huslejen for. Da Michel Stilling i 1725 tiltrådte sit embede som kapellan og degn med særlig forpligtelse til at holde skole, antog han en skoleholdersubstitut, der fortsatte med undervisningen i Gesing, indtil en ny præst (A. P. Bøgvad) i 1729 nægtede at lade kirken betale skolehuslejen og derved tvang Stilling til at give skolen rum i kapellanboligen. At Stilling ønskede at slippe af med skolestuen er forståeligt nok (en versificeret an-

søgning fra ham er bevaret⁶³²); det eneste var imidlertid, at sognemændene i 1734 og igen i 1737 tilbød at betale ekstra korntiende i 6 år for at forhindre, at kirken derved kom i gæld. Det er ikke utænkeligt, at dette tilbud er blevet fremkaldt af den pietetistiske vækkelse, som Stilling var ophavsmand til⁶³³. Stilling mødte imidlertid den voldsomste modstand fra sognepræsten, A. P. Bøgvad, der fandt støtte hos provsten. I første omgang blev udbyttet af aktionen derfor ikke, at Skærbæk fik et skolehus, men at biskop Anchersen i 1736 tillod Gasse, Hjemsted og andre fjernt fra kirken liggende byer at holde egne lærere til deres børn. Først da pietisten Anders Fog 1741 var blevet præst i Skærbæk, og skoleforordningen samtidig tilskyndede til skolebyggeri, ændrede billedet sig. Stilling afstod samme år degneembedet (og dermed skoleholdet), og den nye biskop, Hans Adolf Brorson, og amtmand v. d. Lühe godkendte i februar 1742 et tilbud fra Skærbæks tre rigeste mænd om ekstraydelser i 6 år mod, at kirken bekostede det af pastor Fog ønskede skolebyggeri. Allerede samme år stod skolehuset færdigt på kirkegården. I 1743 blev der på dets vestsiden indsat en flise med kongens navn og en krone, og på østsiden en med amtmandens og biskoppens navne⁶³⁴. Omkring 1712 blev også skolen i Brøns kirkes våbenhus afløst af 2 fag skolehus, der på kirkens bekostning blev bygget til den embedsbolig, som i 1705 var blevet opført til brug for organist Peter Ewald (eller Enevoldsen), der tillige var sognets degn og skoleholder⁶³⁵. Skolebyggeriet i Brøns hænger sikkert sammen med, at sognet på biskop Muus' tid (1701–12) fik en sædedegn⁶³⁶. Degneskolen i Roager er i hvert fald til omkring 1725 blevet holdt i kirkens våbenhus. I 1729 ville biskop Thura lade kirken bekoste opførelsen af et skolehus, men det blev forpurret af amtmand Reventlow under henvisning til, at degnens undervisning ikke var til nogen nytte. Det er uklart, om skolen på dette tidspunkt er blevet holdt i det hus, hvori degnen boede til leje, eller om den først er blevet flyttet fra kirken, da der blev bygget et sogneskolehus i Kirkeby i 1755⁶³⁷. I *Spandet*, hvor våbenhuskolen vides endnu at have eksisteret i 1711, blev et skolehus bygget omkring 1753⁶³⁸. I *Højrup* kirke synes en skole i våbenhuset endnu at have været i brug i 1721; det vides ikke, hvornår skoleholdet her er ophørt, men i 1756 holdt degnen skole i sit eget hus i Arnum.

I *Seem* holdt løbedegneinstitutionen sig som nævnt til 1752, da en kongelig resolution bestemte, at der skulle indsættes en sædedegn for at forbedre undervisningen. Efter drøftelse mellem de to compastorer og menigheden blev der et par måneder senere opnået enighed om en fundats, der byggede på skoleforordningen af 1739. Den bestemte bl. a., at kirken skulle bekoste opførelsen af et skolehus med degnebolig i Seem, medens Varming og Høm selv skulle bygge skolehus,

om end med tilskud fra indsamlede frivillige bidrag fra hele sognet. Skolehuset i Seem er sikkert blevet opført i 1753, men Varming og Høm fortsatte med rene omgangsskoler på gammel manér⁶³⁹.

Foruden Seem har Arrild, Vester Vedsted og Vodder sogne, så vidt vides, aldrig haft våbenhusskoler, men lige til det nedenfor omtalte byggeri været uden faste skolelokaler. Da Johannes Kiersing, den ældste kendte degn i *Arrild*, kom til sognet i 1728, var der hverken skolehus eller degnebolig. Der blev da på sognepræstens, A. C. Slanges, initiativ og med amtmandens sanktion af 15.6.1728 bygget sogneskolehus med degnebolig. Bygningen, der var på 8 fag, kostede 554 mark⁶⁴⁰. *Vester Vedsted* fik først en egen præst (Jens Høhne) i 1738; indtil da havde lektoren i Ribe tillige fungeret som sognepræst her. Jens Høhne, der havde været subrektor i Ribe, tog sig straks af skolevæsenet, og fik i 1739, i henhold til et amtsdekret, opført et skolehus i tilknytning til degnens hus; degne(substitutte)n, Peder Michelsen, var imidlertid uduelig til skolehold, og beboerne havde derfor antaget en dygtig ung mand, Anders Nissen, som skoleholder. For at få de to stillinger forenet fik Høhne i 1741 udvirket et kancellireskript, hvorefter Peder Michelsen ved første lejlighed skulle forflyttes til et passende degnekald og Anders Nissen være degn og skoleholder i hans sted. Trods kongelig resolution lod Peder Michelsen sig imidlertid ikke fordrive fra sit hus og sagde nej til det ene degnekald efter det andet. Man måtte da nøjes med at få Anders Nissen som beskikket skoleholder (med kaldsbrev fra amtmanden)⁶⁴¹. Om de ældre skoleforhold i *Vodder* sogn vides kun, at degnen holdt skole i 1740; det er sikkert sket i hans eget hus, men hans skolehold er formodentlig gået i stå, da Gånsager mellem 1747 og 1756 fik sit eget skolehus, så degnens skole ikke havde børn nok⁶⁴².

Foruden disse sogneskolehuse kendes der fra tiden før 1764 et antal *landsbyskolehuse*. Det drejer sig om skolehusene i Øster Gasse og Hjemsted i Skærbæk sogn, der vel sagtens er blevet opført efter, at biskop Ancheren i 1736 gav tilladelse til skolehold i disse byer⁶⁴³. Endvidere Havervad-Vester Åbølling skole i Brøns sogn, der autoriseredes i 1749, efter at bønderne havde bygget et skolehus på 3 fag. I deres protest mod en bøde på 10 rd., som de var blevet idømt i 1743 for at holde vinkelskole, henviste de til, at de havde holdt vinterskole så længe nogen kunne mindes, og påberåbte sig desuden skoleforordningen af 1739 (»men dette Ved Vi at Vor Aller Naadigste Konge med for Ordningen Om schole Væsenet paa landet har tilladt saa mange schoeler som behof giøres«)⁶⁴⁴. Astrup-Søndernæs skole i samme sogn har vel også fået sit skolehus på denne tid; det omtales i 1756 som en tilbygning på to fag til hyrdehuset. Det lille skolehus i Gånsager i Vodder sogn er allerede nævnt; det siges i 1790, at det var på 2 fag⁶⁴⁵.

I Fjærsted i Spandet sogn var der i 1756 et lille skolehus. I Arrild sogn fandtes der i 1756, foruden degneskolen, skolehuse i Roost og Hønning (sidstnævnte sted var skolen i 1790, og sikkert også i 1756, i hyrdehuset). Skolerne her er formodentlig blevet autoriseret efter degn Kiersings afgang omkring 1750. (Skolefundatsen af 1728 sikrede degnen eneret på skolehold, og amtmanden bekræftede i 1748 degnens privilegium under henvisning til fundatsen og »dem alhier im Amte wegen des Schulwesens geltenden Commissional-Schluss«)⁶⁴⁰. Ifølge en oversigt over skolerne i Tørninglen, som i 1756 indsendtes til rentekammeret, var der ikke mindre end 18 skolehuse i Hviding herred. De 9 fandtes i kirkebyerne (Vodder og Højrup havde ingen). Kun i Hviding og Vester Vedsted var der tale om huse med bolig til skoleholderen, der tillige var degn.

Det er iøjnefaldende, at amtmandens indflydelse på det omfattende skolebyggeri, der fandt sted i Hviding herred frem til 1756, var yderst ringe. Hans approbation af skolefundatsen for Arrild sogn af 1728 var en undtagelse, der skyldtes et forsøg på at reducere bispens magtstilling. Det er ganske overvejende kirkens mænd, som, i forståelse med bønderne, er initiativtagere til byggeriet og gennemfører det for kirkens midler og med frivillige bidrag uden at ty til den verdslige øvrighed. Forudsætningen for kirkens frie dispositioner var dels biskoppens kontrol med kirkemidlerne, dels indsættelsen af sædedegne. Den pietistiske bevægelse synes kun undtagelsesvis, i Skærbæk, at have spillet en rolle for skolebyggeriet, og selv i dette ene tilfælde er det rimeligere at sætte det i forbindelse med marskbøndernes velstand, der muliggjorde opførelsen af hele 6 skoler i Brøns og Skærbæk sogne. Op slutningen om betalingstilbudet i Skærbæk udviklede sig nemlig på en for de pietistiske vækkelser karakteristisk måde: tilbudet fik i 1734 tilslutning fra 28 bønder, i 1737 fra 10, og da det kom til stykket var det de 3 rigeste, der betalte. På så overfladiske og begrænsede stemningsbølger kunne intet skolereformarbejde bygge.

Frøs og Kalslund herreder

I Frøs og Kalslund herreder kom skolebyggeriet til at udvikle sig ad ganske andre baner end i Hviding herred. Bortset fra skolehuset i Farup, der blev bygget i 1693 (men ikke eksisterede mere i 1754), var de to herreder 40 år senere fortsat uden skolebygninger. Hovedårsagen hertil var bøndernes store fattigdom i disse hedeegne.

I 1736 søgte den fanatiske, mørke pietist, Peder Hygom, at bringe Hygum sogns skolevæsen på fode med Gewalt. Peder Hygom (senere biskop i Århus) var født i Hygum, hvor både hans fader og farfar havde været sognepræster, og blev i 1732 kapellan hos sin gamle fader. Her præsterede han på få år en meget omtalt vækkelse: »svær-

gen og banden tog af, helligdagsarbejde, krogang og svir hørte op, og julelegene kunne ikke trives mere«. Et stort parti i sognet vendte sig dog vredt mod kapellanens lærdomme og måtte finde sig i hårde ord fra biskop Anchersen⁶⁴⁷. Lige så snart konfirmationsforordningen var udkommet, henvendte Hygom sig til kongen for, som han skrev, så meget ufejlbare at opnå formålet med konfirmationen og bad ham om at måtte bruge af kirkens kapital til skolebyggeri og af kirkens årlige indtægter »til at forbedre en duelig Skoleholders Løn og facilitere hans subsistence«. »De beste og retsindigste af forældrene ønskede herudi med mig det samme«. I virkeligheden havde Hygom ikke blot bøndernes store flertal, men først og fremmest amtmanden imod sig, og i Frøs og Kalslund provsti var det jo ham, der havde det afgørende ord med hensyn til kirkens finanser. Man kan gå ud fra, at Hygoms ansøgning til kongen først er kommet i stand, efter at amtmand Vier-egge har givet ham afslag. Der var nemlig ikke penge nok til skolebyggeri i kirkens kasse. Størsteparten af den kapital på 441 rd., som kirken havde været 22 år om at samle, skulle bruges til en nødvendig hovedreparation af kirken, indberettede amtmanden. Det var heller ikke nok med én skole i sognet, fortsatte han; den anden måtte lægges i nærheden af Kamtrup. Den egentlige grund til amtmandens uvilje mod planen kom frem til slut i hans skrivelse. Hvis kongen bekostede skolebyggeriet i Hygom og skoleholderens underhold, ville følgen blive, »dass kein Kirchspiel nachgehends eine Schule ex propriis zu bauen sich bemühen würde«. Men Hygoms ansøgning var kommet i det rigtige psykologiske øjeblik. Skønt både amtmand, provst og biskop erklærede, at planen ikke lod sig realisere, besluttede konseillet 10.8.1736, at der i Hygom skulle bygges en skole som i de kongelige rytterdistrikter, og at »H.K.Mt. det manglende til Bygning, Indrettelse og Underholdning selv dertil allernaad. vil give«. En kongelig resolution af 23.11.1736 bestemte, at der i Hygom skulle bygges et skolehus med degnebolig og en mindre skole i sognets sydvestlige del. Den kongelige støtte var imens skrumpet ind til det nødvendige egetømmer⁶⁴⁸. Dermed var kun de færreste praktiske problemer løst, og værre blev det af, at alle de personer, der i 1736 havde haft med sagen at gøre, var borte få år senere. Skadeligst for planens hurtige realisering var det vel nok, at Hygom, med hoffets bevågenhed i ryggen, allerede i 1738 blev præst i Århus. Med ham forduftede den pietistiske vækkelse i sognet lige så hurtigt, som den var kommet. Ved sin visitats i 1743 konstaterede Brorson, at den store vækkelse fra 1735 nu næsten var uddød. Den nye amtmand (v. d. Lühe) måtte sammen med den nye herredsprovst (H. Chr. Højer) og den nye sognepræst (A. C. Svenstrup) efter 1740 begynde helt forfra med det trælse arbejde på at få de genstridige undersåtter af de fire forskellige jurisdiktioner, der fandtes i sognet,

til at gå i gang med byggeriet og enes om en rimelig fast skolemesterløn.

Skolebyggeriet i Hygum i forbindelse med de lige udstedte konfirmations- og skoleforordninger for Kongeriget fik amtmanden til at interessere sig for en mulig forbedring af skolevæsenet i hele Frøs og Kalslund herreder. Han henvendte sig derfor ved årsskiftet 1741/42 til provst Højer i Fole og bad denne stille forslag angående skolehuse og skolemesterløn. Højer svarede 15.1.1742, at man på grund af omkostningerne måtte nøjes med én hovedskole i hvert sogn; han forestillede sig, at man så vidt muligt skulle indrette våbenhusene til skoler; hvor det ikke lod sig gøre, måtte det være en forudsætning for skolebyggeriet, at kongen skænkede tømmeret dertil. Amtmand v. d. Lühe skrev omgående (24.1.1742) tilbage, at han havde befalet ridefogeden at foretage lokalundersøgelser og opstille overslag vedrørende det kommende skolebyggeri i fællesskab med provsten⁶⁴⁹.

På deres rundrejse i provstiet kom provst Højer og ridefoged Lund også til *Øster Lindet*, hvor de sammenkaldte sognemændene for at drøfte et eventuelt skolebyggeri med dem (skolen her havde nemlig siden 1727/28 været indrettet i våbenhuset). Det gik dog, som det vel er gået overalt: »der fandtes undskyldninger nock, somme med Uformuenhed og de fleeste med Uvillighed, saa der blev intet af«. Citatets forfatter er Øster Lindets daværende degn og skoleholder, Jacob Thomsen Ellum. På ham gjorde skolehusprojektet et så dybt indtryk, at han kort efter, i 1743, for egne midler opførte tre fag skolestue som en tilbygning til sin lade⁶⁵⁰. I 1756 anerkendte amtmanden en skoleordning for Øster Lindet (indsendt af sognefogeden), hvorved der efter Hygums forbillede blev indført skolebidrag varierende efter gårdenes størrelse⁶⁵¹.

På dette tidspunkt var skolerne i *Hygum* og *Kamstrup* blevet bygget, begge med bolig for skoleholderen. De stod færdige i 1744, og 16.6. og 7.12.1745 udstedte amtmanden og herredsprovsten regulativer for de to skoler. Problemet havde ikke så meget været skolernes opførelse, for de var blevet betalt af kirkerne, som fastlæggelsen af lærerlønnen. Da der ingen officielle forskrifter fandtes, havde man måttet forhandle, indtil (for Hygums vedkommende) alle interessenter på 4 nær havde erklæret sig indforstået med aftalen. Kirken gav et årligt tilskud til lærerløningerne, og pastor Svenstrup stiftede et legat med samme formål. Forældrene forpligtedes til at sende deres børn i skole i henhold til konfirmationsforordningen af 1736; skoleforordningen af 1739 nævntes derimod ikke. Skoleholderne skulle foreslås af præsten, prøves af provsten og beskikkes af amtmanden. Biskoppen havde amtmanden bevidst holdt udenfor, både hvor det drejede sig om selve byggeriet og ved regulativets affattelse. Da det for Hygums vedkommende

drejede sig om en ordning, der på afgørende måde forandrede vilkårene for den af biskoppen indsatte degn, er det ikke besynderligt, at det skete af biskop Brorson opfattedes som en krænkelse. Da provst Højer ti år senere, i 1755, anmodede Brorson om sin afsked som provst, bad han biskoppen om ikke at være fortrydelig over, »hvad som i min Betienings Tiid maatte være skeet Deres Højerværdighed til Fornærmelse, som maatte være dette, at ieg tillige med Amtmanden i Haderslef haver underskreven Hygum Skoelers Fundatz«. Han forsikrede, at det alene skete »af en Overtalelse af afgangne Hr. Ancker [Svenstrup] i Hygum, som forestillede mig /: da Fundatzen bleev mig fra Amtmanden tilskikket, at ieg skulde underskrive den og ieg undskyldte mig :/ at det kunde lidet gavne os, at der bleve Skoeler bygte, naar mand ikke havde den verdsl. Øvrighed til Hielp, saavel med Tvang at skynde Sognefolket til at holde deres Børn i Skoele, som og at faa Skoelønnen inddreven«⁶⁵². Ved den gamle degns død i 1746 kom det til et kompromis, der senere blev normgivende i hele Tørninglen: den af biskoppen kaldede nye degn, Hansen Evaldsen, blev af amtmanden udnævnt til skoleholder; det skete i dette tilfælde på bekostning af den Niels Olufsen, som man oprindeligt havde tiltænkt den særskilte skolemesterstilling⁶⁵⁴.

Eksemplerne fra Hygum og Øster Lindet virkede inspirerende i hele herredet, bl. a. i *Hjortlund*, hvor der i 1753 blev bevilget et tilskud på 200 mark af kirkekassen til skolebyggeri. Da det kom til stykket, betænkte præsten sig imidlertid, fordi man ikke kunne regne med, at bønderne ville betale den anden halvdel af udgifterne. Når man alligevel fik et skolehus, skyldtes det også her, at degnen (Hans Petersen) opførte det på egen bekostning som en tilbygning til sit hus på betingelse af, at efterfølgeren skulle indløse det⁶⁵³. Hverken her eller i Øster Lindet blev der i forbindelse med skolebyggeriet udstedt skole-regulativer.

Hvad der, takket være degnenes offervilje, lykkedes i Øster Lindet og Hjortlund, slog fejl i *Farup*. Sognepræsten, pastor Volqvartz, foreslog i 1754, at der blev opført en skole for kirkens midler, eftersom »mange i Menigheden, formedelst Skoleholders mangel, lader deris børn saa lenge gaa hen uden Undervisning, indtil de næsten bliver uskikkede til at fatte, hvad de nødvendig til salighed bør vide«. Provst Højer mente imidlertid ikke, at kirken kunne yde mere end et tilskud, og hvorfra skulle man så få resten, spurgte han, under henvisning til erfaringerne fra Hjortlund. I Farup sogn, hvor de fleste hørte under Ribe, ville det sikkert ikke gå bedre. Provsten fik ret. Et amtsdecret, der tillod, at man tog 300 mark af kirkekassen mod at forpligte sig til at holde skole sommer og vinter, blev ikke benyttet og skolehuset ikke bygget⁶⁵⁵.

I 1756 fandtes der i Frøs og Kalslund herreders 9 sogne (det til Gram gods hørende Fole sogn omtales ikke her) kun 5 skolehuse. I Rødding, Kalslund, Lintrup og Hjerting sogne fandtes slet ingen skolehuse. Et flertal af bondeskolerne har uden tvivl været rene omgangsskoler uden faste lokaler. Faste skolestuer (modsat skolehuse) kendes med sikkerhed kun fra Rødding, Kærbøl (i Farup sogn; skolestuen fandtes her i skoleholderens lejede hus) og Jested (i Vilslev sogn, men under Haderslev amt; her var skoleforholdene som i Kærbøl); sandsynligvis har der også været faste skolerum i Langetved (Skrave sogn) og i flere af Lintrup sogns fire byer.

Gram herred

Konfirmationsforordningen fremkaldte også skolebyggeri i Gram herred. Amtmand Vieregge, der, som vi har set, var modstander af stats-tilskud til byggeriet, beordrede i 1737, at alle *Skrydstrup* sogns indbyggere skulle bidrage til opførelse af et skolehus⁶⁵⁶. Pastor Wang (den senere herredsprovst) fik efter ansøgning til Tyske kancelli (ikke til Danske kancelli, som det skete for Hygums vedkommende) i 1738 bevilget egetømmer fra de kongelige skove til byggeriet⁶⁵⁷. En lønordning for skoleholderen og en bestemmelse om, at sognemændene frit måtte vælge skoleholderen, hvis denne forinden var prøvet af præsten, blev samtidig med byggeriet indført af amtmand Vieregge. På grund af den latente spænding mellem amtmanden og biskoppen kom det ikke i Skrydstrup til en forening af degne- og skoleholderstillingerne i samme person. Om *Nustrup* sogn hedder det i 1756 blot, at der fandtes små skolehuse eller lejede kamre. Skolehusene lå i Gabøl og vistnok i Kolsnap, de lejede skolestuer i Nustrup og Bæk, medens Brøndlund, Ålkær og Skibelund formodentlig har haft rene omgangsskoler.

Gram gods

Skolevæsenet under Gram gods havde en særstilling, fordi skolernes regulering her ganske afhæng af patronen. I 1720 oprettede enkegrevinde Anna Sophie Schack skoler i Gramby, Tiset og Kastrup i *Gram sogn*; skolerne (med lærerboliger) indrettedes i landbol, der tilhørte grevskabet. De 3 skoleholdere fik årligt 32 rd. af godsherskabet; dertil kom bøndernes skolebidrag. Til skolehusene hørte der jord, og de var befriet for afgifter. Degnen i Gram holdt ikke skole. En tilsvarende ordning blev i 1753 truffet for Vester Lindet, hvor der indtil da ingen beständig skoleholder havde været, men med den væsentlige indskrænkning, at interessenterne eller skoleholderen selv måtte sørge for skolelokalet⁶⁵⁸. – I *Fole* ydede grevinden støtte til opførelse af et skolehus i 1725. Her var degnen i mange år tillige skoleholder med

bolig i skolehuset⁶⁵⁹. Skoleholderen i *Brændstrup* (Rødding sogn), der hørte til Gram gods, fik årlig 4 rd. af herskabet. Et skolehus opførtes først senere⁶⁶⁰.

Nørre Rangstrup herred

Skolerne var i dette herred ganske overladt til bønderne, og oplysningerne om skoleforholdene er derfor særlig utilstrækkelige. Af skolehuse (herunder skolefag i degnehusene) fandtes i 1756 8: i Hjartbro (Bevtoft s.), i Stenderup (Toftlund s.) og i degnenes huse i Agerskov og Branderup; dertil kom yderligere i Agerskov sogn 4 skolehuse på hver 3 fag med 2 fag skolestue i byerne Bovlund, Vellerup, Rangstrup og Galsted⁶⁶¹. Af lejede skolestuer nævnes 9 (i Bevtoft sogn Bevtoft, Neder Jerstal og Hyrup; i Tirslund sogn Tirslund, Gøtrup og Åbøl; i Toftlund sogn Toftlund, Allerup og Ørderup). Til denne gruppe må endvidere henregnes den skole, som en krøbling i Rurup (Branderup s.) holdt i sit hus. Af rene omgangsskoler nævnes ingen i herredet. Hvor primitiv selv en degneskole kunne være i dette herred fremgår af Branderup skolekrønike (LA). Før skolehusets opførelse, hedder det her, holdt degnen skole i bolsmand Peter Jepsens lade og boede selv i bolsmand Broder Boisens pisel.

Biskop Brorsons vrede over skolefundatserne fra Hygum og Kamtrup satte i hele hans embedstid en stopper for alle yderligere skolemesterbestillinger fra amtmændenes side. Bortset fra de to tilfælde i Hygum sogn var det overladt til bønderne at vælge skoleholderen, hvis man da ikke brugte udspekulerede formuleringer som i Lintrups skolefundats af 1743, der med biskop Brorsons og provst Højers samtykke blev udstedt af amtmanden: bønderne vælger skoleholderen, præsten prøver ham og provsten giver ham en attest, hvorefter han anses for beskikket skoleholder og ikke må afsættes af beboerne⁶⁶². I Brorsons dødsår, 1764, udstedte amtmanden en skolefundats for Nustrup og Gabøl med den samme bestemmelse om skoleholderens ansættelse⁶⁶³.

Skoleindretninger 1764–77

Hans Adolph Brorsons stejle hævde af gejstlighedens rettigheder i Tørninglen og den spænding, dette havde skabt mellem bispestolen og amtshuset i Haderslev, bremsede arbejdet på at forbedre skolevæsenet. Det er ikke et tilfælde, at amtmanden sammen med herredsprovsten straks efter Brorsons død i 1764 genoptog det reformarbejde i Frøs og Kalslund herreder, der var gået i stå i 1745.

Stilstanden blev brudt, da pastor J. A. Dyssel i *Nustrup* (den kendte forfatter af »Forsøg til en indenlands Reise«) i 1764 henvendte sig til provst Wang og bad ham fremskaffe amtmand v. Klingenberges støtte

til et af Dyssel udarbejdet forslag til to skolars oprettelse i sognet. Sagen havde været ham »høitangelegen«, lige siden han (ca. 1758) var kommet til sognet, skrev han til amtmanden. Han havde mange gange både skrevet til og talt med biskoppen og søgt at overtale bønderne, men alt forgæves. Derfor henvendte han sig nu til amtmanden. Dyssel ønskede først og fremmest opførelse af skolehuse i Nustrup og Bæk og udvidelse af skolehuset i Gabøl og i forbindelse hermed sognets inddeling i tre skoledistrikter; kun i Bæk fandtes (siden 1757) en bestandig skoleholder. Amtmand v. Klingenberg svarede, at han netop året i forvejen havde indsendt forslag til ensartet opførelse af skolehuse og aflønning af skoleholdere (i Haderslev provsti) og derfor kun kunne konfirmere en midlertidig ordning. Skolehusenes opførelse blev fastsat til 1765. Da der ikke ydedes tilskud til byggeriet, blev det i Nustrup kun til »2de usle Fag i Enden af Smedde Huuset« og i Bæk til 2^{1/2} fag, også bygget til smedehuset⁶⁶⁴.

Man fristes til at tro, at det er Dyssels ældre broder, Arnold Chr. Dyssel, der har fået ham til at henvende sig til amtmanden. Arnold Chr. Dyssel var nemlig 1754–77 præst i Hygum i *Frøs og Kalslund herreder*, hvor næsten alle skoleforbedringer var blevet gennemført med amtmandens hjælp, og netop fra omkring denne tid fungerede han som herredsprovst⁶⁶⁵. Takket være A. C. Dyssel og hans gode samarbejde med amtmand v. Klingenberg fik Farup sogn i 1765 et på kirkens bekostning opført skolehus⁶⁶⁶, og i 1769 lykkedes det Dyssel at få både stiftamtmand Levetzaus og amtmand Klingenberg's samtykke til en skolefundats for hele Farup sogn. Der var her tale om en virkelig distriktsinddeling med sogneskole (helårsskole) i Kærboel og biskoler (vinterskoler) i Farup, Mejlby og Hillerup. Med henvisning til den kongerigske forordning af 25.5.1759 om konfirmationsalderen blev det pålagt skoleholderne at føre ugentlige lister over børnenes skolebesøg⁶⁶⁷. Efter forbilledet fra Hygum beskikkede amtmanden degnen til sogneskoleholder. – Den samme bestemmelse fandtes i det regulativ for *Øster Lindet* skole, som Dyssel sammen med amtmand og præst underskrev i 1768 (regulativet gav nøje forskrifter angående skolebidragene og en del påbud om skoletiden og undervisningen)⁶⁶⁸. Et tilsvarende regulativ for *Hjortlund* sogn approberedes 1770 af provst Dyssel og amtmanden, og i 1772 tillige af stiftsamtmanden. Degnen i Hjortlund var fra nu af tillige beskikket skoleholder, men ellers kneb det med at opfylde regulativets bestemmelser udover dem, der angik skolehusets indløsning og kirkens tilskud til skoleholderlønnen; »de øvrige Poster ere meestendeels forbigangne«, skrev pastor Ramsing i 1795⁶⁶⁹. Det skyldtes også provst Dyssel, at *Rødding* by omsider fik et skoleregulativ, udarbejdet af pastor Tøxen med støtte af Dyssel. Det fastslog skolens og skoleholderens meget broget sammensatte indtæg-

ter og bestemte, at skoleholderen skulle antages med præstens og provstens samtykke. Den 6.9.1770 sanktioneredes det af amtmanden. Først i Dyssels dødsår (1777) nåede man så vidt, at Rødding fik et skolehus⁶⁷⁰.

Uden for Frøs og Kalslund herreder var skoleaktiviteten meget ringe i disse år. I Gram og Nørre Rangstrup herreder blev alt ved det gamle. I *Hviding herred* var der kun tale om håndgribelige fremskridt i *Seem* sogn, for så vidt som der blev bygget skolehuse i Varming og Høm i henhold til en skolefundats, som i 1766 blev approberet af grev Schack i Møgeltønder og stiftsamtmanden i Ribe (amtmanden i Haderslev blev holdt helt udenfor). Regulativet, der henviste til de kongerigske skolelove af 1739 og 1740, indeholdt desuden en distriktsordning og forskrifter for beboernes bidrag til skoleholderlønningerne. Det lykkedes imidlertid kun at få det bragt til udførelse for Seem skoles vedkommende⁶⁷¹. Et skoleregulativ for *Højrup* sogn, der approberedes af amtmanden i 1775 og tiltrådtes af grev Schack i 1776, fastsatte bidragene til den af amtmanden beskikkede sogneskoleholder (Peter Hansen Wraae). Da den gamle degn (Frederik Johansen Eilitz) døde i 1778, krævede sognemændene imidlertid, at den nye degn, Peter Chr. Johansen, tillige skulle være sogneskoleholder og Wraae have sin afsked. Deres ønske blev opfyldt i 1779, men dermed anså bønderne også regulativets bestemmelser om skolebidragene for ophævet og undlod lige til 1786 at betale den fastsatte skoleløn⁶⁷².

Uden for Frøs og Kalslund herreder fandtes før 1775 ingen af amtmanden beskikkede skoleholdere. I Skrydstrup beskikkedes skoleholderen i 1771 af provsten i Gram herred, i overensstemmelse med Nustrup-regulativet af 1764⁶⁷³. I Bovlund i Agerskov sogn (Nørre Rangstrup herred) beskikkede provst Riese »Efter hans Højærværdigheds, min Herr Biskop Hagerups ordre« skoleholderen i 1774⁶⁷⁴. Disse ud nævnelser har amtmanden sikkert opfattet som krænkelse af sine rettigheder, og hans ud nævnelser af skoleholderen i Højrup (i biskoppens eget Hviding herred!) i 1775 og den påfølgende aktion mod skoleholderen i Bæk (se s. 259) må forstås som modtræk mod biskoppens forsøg på at udvide sit myndighedsområde.

På *Gram gods* fortsattes skolevæsenets udbygning ved oprettelse af en skole i Enderupskov (Gram sogn) i 1776. Herskabet ydede da tømmeret og 10 rd. til skolehusets opførelse og gav årlig et tilskud på 10 rd. til skoleholderens løn (ligesom ved de øvrige skoler på godset)⁶⁷⁵.

Degne og skoleholdere

Hovedkilderne til belysning af skoleholderens og degnenes indtægter er de i 1756 til rentekammeret indhentede oplysninger⁶⁷⁶, der dog

ikke medtager Gram gods, og indberetningerne til den store skolekommission i 1789. Fra Hviding og Nørre Rangstrup herreder findes desuden summariske oplysninger om degnenes indtægter i hhv. 1740 og 1741⁶⁷⁷.

Den gennemsnitlige *degneindtægt* i 1753 var særlig lav i Hviding og Frøs-Kalslund herreder, hvor der havde været mange løbedegne, og hvor degnene fortsat svarede afgifter til Ribe latinskoie. Af de 16 degne i Tørninglen, som i 1753 havde en indtægt på under 30 rd., havde de 15 embeder i de nævnte herreder, mens 7 af de 10 degne, der tjente over 30 rd. var ansat i Gram og Nørre Rangstrup herreder⁶⁷⁸. I almindelighed havde degnene i Hviding og Frøs-Kalslund herreder ingen degnehuse og fik først faste boliger efterhånden, som der blev opført skolehuse med plads til degnens familie. I Gram og Nørre Rangstrup herreder var de ældste skoler derimod gennemgående indrettede i degnenes huse.

I Nørre Rangstrup og Hviding herreder var skoleholdernes indtægter kun undtagelsesvis fastsat af øvrigheden og lå derfor på det lavest mulige niveau. Grundlaget for indtægterne var imidlertid ganske forskelligt i de to herreder.

De mange små skoler i *Nørre Rangstrup herred* blev holdt af skoleholdere, der lejedes for en vinter ad gangen. Betalingen var i 1741 og 1756 2–3 rd. + kost og logi (på omgang). I 1789 var lønnen, i forbindelse med det stigende pris- og levestandard, steget til henved det dobbelte (3–5 rd.); den største af disse skoler, i Bovlund, indbragte 7 rd., medens betalingen for Bevtoft kun var 1 rd. og for Hyrup og Hjartbro 2 rd. Kost og logi fik skoleholderne vel i almindelighed hos de interessenter, der var gårdejere, men fra Toftlund sogn oplyses 1785⁶⁷⁹, at skoleholderne fik kost og logi hos alle gårdmænd, hvad enten de havde børn i skole eller ej. Hvor lavt skoleholdernes arbejde vurderedes fremgår af, at en almindelig tjenestekarl i 1785 lønnes med 15–16 rd. + kost og logi⁶⁸⁰. Skoleholderne betegnedes da også oftest som drenge. Både i 1741 og 1756 oplyses, at degnene påtog sig disse vinterskoler i kirkebyerne på lige fod med de lejede skoleholdere, men i 1789 skete dette kun undtagelsesvis, sikkert fordi degnene (de havde i 1789 en pengeindtægt på 40–80 rd.) lettere kunne supplere deres indkomster ved hjælp af deres landbrug end ved at påtage sig det trælse skolearbejde, hvortil de selv måtte leje skolerum.

»Indkomst hos mig er Lidet og Slet,

Derfor ieg ofte Maa Træle mig trætt«,

sukkede Toftlund-deggen Hans Jørgensen i 1741. En voksen mand måtte drive håndværk ved siden af sit skolehold⁶⁸¹. I Branderup, hvor degneindtægten var lille (27 rd. i 1789) var deggen også i 1789 skoleholder. Da han havde indtægterne af sit degnekald at falde tilbage på,

fik han ingen fast skoleløn, men kun ugeskillingen. Ved at holde skole fra mikkelsdag til St. Hans tjente han 6–7 rd. I 1741 blev også degnen i Toftlund lønnet efter dette princip. Da herredets skolevæsen ikke var reguleret, var der ikke blevet udlagt skolejord i forbindelse med udskiftningen.

I de fleste sogne i *Hviding herred* var skolevæsenet også ureguleret før amtmand Stemanns tid (1784), og kun i Højrup sogn var der en af amtmanden beskikket skoleholder. Størsteparten af skoleholderne var imidlertid samtidig degne og skoleforholdene derfor langt stabilere end i Nørre Rangstrup herred. Ved udskiftningen blev der da også rundt omkring udlagt et stykke jord til skoleholderne⁶⁸². I 1740 var skoleindtægterne i mange sogne ikke større end i Nørre Rangstrup herred og lå kun i Brøns og Skærbæk på over 10 rd. Dertil kom så i næsten alle sogne (ikke i Seem og Skærbæk) degneindtægten, der i 1753⁶⁸³ lå på mellem 10 og 20 rd. i Vester Vedsted, Vodder, Højrup og Roager, mellem 20 og 30 rd. i Rejsby og Hviding og over 50 rd. i Arrild, Skærbæk og Brøns (de lave beløb skyldtes dels sognenes lidenhed, dels afgifterne til Ribe skole). Degnenes skoleindtægter tilvebragtes i almindelighed af de skolesøgende børns ugeskilling, og beboerne betalte intet ud over disse til skolen. (Formodentlig har det været almindeligt, ligesom i Vester Vedsted i 1789, at betale 1 skilling for læsning og 1½ skilling for læsning samt skrivning og regning). Kirkebidrag til skoleholderens løn synes at have været ukendte i Hviding herred. I tidens løb forandrede dette ensartede billede af skoleindtægterne sig, dels fordi der opstod et antal faste bondeskoler, af hvilke de mindste (bl. a. i Høm, Hjemsted og Øster Gasse) i 1756 indbragte 5–6 mark, medens de største (bl. a. Astrup og Havervad) gav det dobbelte, og dels fordi der for flere degneskoler blev fastsat skolebidrag af øvrigheden. Ifølge skolefundatsen for Seem sogn (1752), der byggede på den danske skoleforordning af 1739, skulle degnen årligt have et fast beløb på 4 rd. For denne faste løn skulle degnen undervise gratis i læsning og skrivning, derimod skulle der ugentlig betales 2 skilling danske for at lære at regne. Den faste løn skulle tilvebringes af præsterne, af lysepengene og af bidrag, der var forskellige alt efter den sociale gruppe, man tilhørte. Da fundatsen blev revideret i 1766, blev den faste løn forøget til godt 8 rd., hvortil bl. a. kom græsning for 1 ko og 4 får. Biskolelærerne i Varming og Høm skulle lejes af beboerne (i 1756 fik de et par rigsdaler). I 1785/86 blev skolerne i Høm, Varming og Favrholt omdannet til distriktskoler. Skoleholderne skulle have mellem 5 og 7 rd. i alt⁶⁸⁴. – Da degnen i Højrup sogn (Arnum), Fr. Eilitz, i 1768 afstod skolen til Anders Nissen, lykkedes det sognepæsten »et vi et clam et precario« at få gårdmændene til, efter ottingspart, at give et fast beløb til skoleholderen

(i alt ca. 10 rd.), hvad enten de havde børn i skole eller ej. De skulle til gengæld slippe med at betale halvt så store ugepenge som de andre interessenter, ligesom skoleholderen forpligtede sig til at holde skole hver dag, hvad enten der var 1 barn eller 50 børn. Bestemmelserne gik senere (1775) over i den af amtmanden godkendte skolefundats, ved hvilken der blev indsat en sogneskoleholder⁶⁸⁵. I 1789 tjente degnen, som skoleholder i Arnum, 40 rd., langt den største skoleindtægt i Hviding herred (af de 40 rd. var de 16 ugepenge).

I det fattige distrikt, som *Frøs og Kalslund herreder* udgjorde, var det længe en næsten håbløs opgave at skaffe skoleholderne deres nødvendige udkomme. Både amtsforvalter Fuglsang og provst Højer anså det i 1756 for nødvendigt at ledsage oplysningerne fra de to herreders sogne med deres kommentarer. Der er næsten ingen skolehuse, skrev provsten, og lærerlønnen er lav på grund af fattigdommen. Degnene har ingen degneboliger. »Somme Steder er det Vel og brugeligt, at han [skoleholderen] tager Børnene med sig at et Huus i andet, hvor han spiser«. Ingen degneindtægter nåede i 1753 op over 33 rd., og i 3 sogne (Farup, Hjortlund og Kalslund) lå den under 10 rd. Tilstanden i disse sogne belyses meget godt af en udtalelse fra 1778, afgivet af ejeren af Nielsbygård i Føvling sogn (nabosognet til Kalslund): Han havde hidtil ikke vidst, at hans karl, Knud Thøgersen af Kalslund, var beskikket skoleholder, men kun, at han om vinteren holdt skole for at tjene noget mere. Han vidste ikke, om hans fader, Thøger Madsen i Kalslund, var degn, men Thøger Madsen havde i 40 år været hans fæstebonde⁶⁸⁶. Sognepræsten udtalte i 1785⁶⁸⁷, at degneindtægterne sammen med skolelønnen var så ringe, at ingen kunne leve af det, »med mindre han enten kand et Haandværk, eller beboer et Landbol, eller haver noget Landeri til leje. Paa denne maade har de forrige Degne i Hiortlund levet nogen lunde«. Om den ovenfor nævnte degn Thøger Madsen i Kalslund sagde han, at han havde klart sig godt, »saasom han tillige havde en bondegaard og kunde tømre og mure«. At disse tilstande ikke var indskrænket til de nævnte sogne fremgår af en anbefaling, som pastor Boysen i Lintrup i 1751 afgav for Niels Mortensen, som han ønskede til degn. Niels Mortensens anlæg og kundskaber stod det ikke godt til med, men, skrev præsten: »Til Arbeidsomhed med Hænderne saasom Tømren, Snedicken [?], inclinerer hand, og anvender det fortiente til Gavn«⁶⁸⁸.

Fremgangen begyndte med skolereglementerne for Hygum og Kamtrup skoler i 1745, der benyttede kirkens midler til skolernes og skoleholderens bedste og pålagde gårdmænd, landbolere, inderster osv. at yde faste skolebidrag (højest 1 skilling månedlig); endvidere fik skoleholderen fri græsning for 2 køer, 5 får, 1 svin og 1 gås, samt fri bolig⁶⁸⁹. I 1789 fik skoleholderen i Hygum, der tillige var degn, 28 rd. i

penge (heraf 15 rd. af beboerne) og skoleholderen i Kamtrup 37 rd. i penge (heraf 27 rd. af beboerne). Denne betalingsordning blev efterlignet i flere andre sogne: i 1756 i Øster Lindet, hvor skolebidragene skulle indbringe godt 15 rd. Dette ringe beløb var næsten alle beboere frivilligt gået med til, og selv om det var sat unødvendigt lavt, betød det dog en stor forbedring i forhold til de 6 rd., som ugepengene indtil da havde indbragt⁶⁹⁰. Efter en revision af fundatsen i 1768⁶⁹¹ havde skoleholderen i 1789 20 rd. + græsning til 1 ko. – To år efter Øster Lindet, i 1758, fik Langetved i Skrave sogn en skolelønordning efter Hygums forbillede, om end i meget afbleget skikkelse og kombineret med omgangskost⁶⁹². En tilsvarende ordning må også være blevet indført i Københoved i samme sogn, thi medens skoleindtægten i Københoved og Langetved i 1756 kun var hhv. 9 og 3 rd., var den i 1789 25 og 20 rd. For Brændstrup skole i Rødding sogn, men overvejende under Gram gods, udarbejdede sognepræsten Niels Tøxen i 1773 et reglement («Beständig Skoleindretning»), der fordelte de faste skolebidrag efter ottinger, men føjede ydelser af korn og halm til det ret lave pengebeløb; desuden tilkom der bl. a. skoleholderen ret til græsning af 1 ko og 2 får⁶⁹³. Det reglement for skolen i Rødding, som pastor Tøxen foreslog i 1770, har formodentlig haft nogenlunde samme indhold⁶⁹⁴. Medens Rødding skole før 1770 (i 1756) indbragte 3 rd., var skoleindtægten efter 1770 (i 1789) 24 rd. Skolefundatsen for Farup sogn 1769 afskaffede ugeskillingen og gav skoleholderen fribolig, men krævede i øvrigt kun, at der skulle betales faste skolebidrag af alle skolepligtige børn; kirken betalte for fattigbørn⁶⁹⁵. Degnens skoleholderløn steg, som man kan tænke sig, kun lidt efter udstedelsen af dette reglement, den var i 1756 16–18 rd., og var i 1785⁶⁹⁶ kun øget til 20 rd. – Skolereglementet for Hjortlund af 1770 var meget ligt det for Farup. Der betaltes ekstra for de børn, der skulle lære skrivning og regning⁶⁹⁷; de faste indtægter har næppe udgjort mere end 10 rd. –

Som det vil ses, var indtægtsforbedringen i Frøs og Kalslund herreder, sammenlignet med situationen før 1745, større for hvert nyt skolereglement, der blev udstedt. Alle disse reglementer tog vidtgående hensyn til, hvad bønderne ville acceptere og var derfor meget forskellige i detaljer, men til deres fælles træk hørte ugeskillingens afskaffelse til fordel for faste skolebidrag, tilskud fra kirkekassen og fri bolig. Dertil kom, at degneindtægterne steg til det dobbelte fra 1753 til 1789, hvilket skulle være et tegn på en tilsvarende materiel og befolkningsmæssig fremgang for herrederne som helhed, en fremgang, der gør det forståeligt, at disse herreders skoleforhold, der i det 18. århundredes 1. halvdel var de ringeste i Tørninglen, så gennemgribende kunne forbedres i de følgende 50 år.

I Gram herred fik det lille Skrydstrup sogn allerede i 1737 et skole-

reglement, der pålagde sognets indbyggere at betale 10 skilling årligt pr. halvgård til skoleholderen. Kosten skulle han have hos dem, der havde børn i skole, i forhold til børnetallet⁶⁹⁸. I Nustrup sogn fik Gabøl en anerkendt skolekontrakt i 1755⁶⁹⁹ og Bæk i 1757⁷⁰⁰. Indholdet af kontrakten for Gabøl kendes ikke, men den har formodentlig haft samme indhold som kontrakten for Bæk, der bestemte, at skoleholderen skulle lønnes af faste bidrag fra gårdmændene og landbolerne. – I henhold til det af pastor Dyssel udarbejdede skolereglement i 1764 (der ikke omfattede Bæk) var det meningen, at skoleholderne i Nustrup og Gabøl skulle have 24 rd. i løn⁶⁹⁹, men, som det hed i 1789, »derudi er siden skeede mange Forandringer og Afkortninger«. Både Bæk og Nustrup skoler fik ved udskiftningen tillagt jord.

Det velorganiserede skolevæsen under *Gram gods* (Gram og Fole sogne) betryggede skoleholderne økonomisk på en måde, der var uigen-nemførlig i et frit landsbysamfund. Bortset fra lokale variationer var systemet følgende: Herskabet tildelte skoleholderen et landbol, hvori han skulle holde skole og fik fri bolig; afgrøden af den dertil hørende jord tilfaldt ham; beboerne i hans distrikt skulle give ham brændsel og dyrke jorden (der var som regel kun tale om lidt hedejord); penge-lønnen sattes oprindeligt til ca. 20 rd.; heraf betalte herskabet 10 rd., mens beboerne betalte resten i forhold til landejendommenes størrelse. I 1789 var pengelønnen i Gram by 32 rd., i Tiset 23 rd., i Kastrup 20 rd., i Vester Lindet 18 rd., i Enderupskov 22 rd. og i Fole 20 rd.⁷⁰¹.

En skoleholder, der omkring 1780 måtte nøjes med en løn på 20–30 rd. med egen kost og eget kammer, var ikke bedre stillet end en tjene-stekarl, og kunne som regel ikke stifte familie. Dertil krævedes i al-mindelighed, at han fik et degnekald eller erhvervede sig en jordlod. Men, hvor utilfredsstillende hans kår end var for ham selv og samfun-det, så var sagen dog den, at der i 1780 også i Tørninglen fandtes en stand af professionelle skoleholdere, medens skolerne uden for kirke-byerne et halvt århundrede tidligere var blevet besørget af store drenge og unge karle, der efter et par vintres skolehold gik over i andet er-hverv.

I 1764 skrev pastor Dyssel om situationen i de fleste af Nustrup sogns byer: »Til Skoole Mestere antages nogle unge raae Drenge, som selv intet forstaaer, og ofte saadanne, som ike selv har været til Con-firmation, naar de ikun vil tiene for en maadelig Løn, og ved at skike sig vel med Bønderne«⁷⁰². Drengene havde dog også deres forsvarere. Provsten i Gram herred, Thomas Wang, der tillige var præst i Nu-strup, skrev således i 1785: »Mange Bønder-Karle, som ere færdige i Skrivning, Regnen og Christendom, endog de, som have ladet sig un-dervise af Obermesteren i Kiøbstæder, have betient Skolen trolig og vel, men formedelst den ringe Løn have de igien taget deres Afsked«⁷⁰³.

Den sidste del af sætningen røber vinterskolernes afgørende skavank. Skoler af denne art var endnu i 1780'erne de overvejende i Nørre Rangstrup herred, medens de i den øvrige del af Tørninglen var fortrængt til afsides liggende bondeskoler.

Lige så længe som det var skik og brug at bruge halvvoxne drenge til skoleholdere, var det almindeligt at se skævt til arbejdsføre mænd, der ville holde skole. Pastor Hygum i Roager illustrerede denne indstilling, da han i 1725 i et brev til biskoppen skrev, at Knud Andersens søn nu var begyndt at holde skole i Roager by; han havde været degnens discipel og overgik ikke sin mester i videnskab, men, fortsatte han, han »er ellers en fridsk ung Karl, som ved arbeid kunde fortjene sit Brød«; hans broder var derimod en vanfør mand, som ellers intet kunne fortjene, og som for nogle år siden havde læst for nogle små børn samme sted⁷⁰⁴. En krøbling, Laue Michelsen, der i 20 år (indtil ca. 1765) holdt skole i sit hus i Rurup i Branderup sogn, lyste som en sol mellem alle de bondedrenge og -karle, der ellers holdt skole rundt omkring. Da han var død, skrev præsten om ham, at han »havde et stort Tilløb fra andre Sogner, da hans lige i Regning og Skriven ikke fandtes heromkring«⁷⁰⁵. Biskop Brorson omtaler ham flere gange i sine visitatsberetninger; »en vanfør, men kostelig Skoelermester«, hedder det således i 1760⁷⁰⁶.

Bortset fra de få skoleholderstillinger, der foruden en snes daler i pengeløn gav indehaveren en jordlod og fri bolig, var *degneembederne* i Tørninglen som andetsteds de eneste, der gjorde det muligt for en voksen skoleholder at føre en menneskeværdig tilværelse. Var de ubesindige nok til at gifte sig, inden de var kommet i havn, var deres stilling prekær. Et eksempel er skoleholder Christian Jørgensen i Vester Vedsted, der havde kone og tre små børn og i 1761 måtte bede biskoppen om beskyttelse mod sine fjender blandt degnens slægtninge. De holdt børnene borte fra Christian Jørgensens skole, »og meener de nu at Skolen dependerer alleene af Bønderne, og fordi de forarger dem paa mig fordi ieg er fremmed og fattig, og de tænker at ieg har ingen blivende sted her som Degnen har, og saa got som sidder af Naade«⁷⁰⁷. Det fortjener at tilføjes, at degne- og skoleholderstillingen hver for sig ikke indbragte over 10 rigsdaler.

Hvor det var muligt, gik degnekald i Tørninglen i arv til degnens søn eller svigersøn. Præstesønner, andre degnes sønner og degne fra ringere embeder havde også store chancer, når et kald blev ledigt. Et smukt eksempel afgiver Branderup sogns degne i det 18. århundrede: Den ældste kendte degn her er en Nis degn fra det 17. århundrede. Han efterfulgtes af sin svigersøn Nic. Widding, måske en søn af præsten i Ravsted. Widdings enke ægtede den nye degn, Søren Pedersen Hegelund, måske en dattersøn af pastor Søren Hegelund i Skærbæk.

Hegelunds datter blev gift med Friedrich Petersen Ewald, der blev degn i 1737. Han var søn af degnen i Brøns og efterfulgtes i Branderup af sønnen Søren Hegelund Ewald, medens en anden søn, Lor. Chr. Ewald, blev degn i Arrild⁷⁰⁸. Egentlige degnedynastier, som man kender dem mange andre steder fra, støder man imidlertid ikke på i Tørninglen. Forklaringen er formodentlig den, at næsten alle degneembeder var små. Degnegårde og degnejord fandtes vistnok ingen steder ved århundredets midte, og for så vidt dette forhold ændrede sig i løbet af årtierne efter 1770, skyldtes det for det meste skolevæsenets udvikling. Af samme grund var det sjældent, at studenter blev degne i Tørninglen. Blandt disse undtagelser kan nævnes Johannes Erasmii Kiersing, der blev degn i Arrild i 1728, da sognet fik sit skolehus; endvidere Morten E. Clausen, der var degn i Gram fra 1759 til 1787, og Thomas Thomsen Wonsild, degn i Rødding 1757–1808. Det ganske overvejende antal af skoleholderne og degnene var født inden for Tørninglens grænser; de degne, der var født andetsteds, synes i ligelig grad at komme fra tilstødende slesvigske og kongerigske egne.

Degnene havde i almindelighed næppe større viden end de opvakte bønderkarle, der holdt vinterskole i landsbyerne. »Degnen i Roagger siunger vel i Kirken, for resten er han en stakkels vanfør Bondekarl, ustuderet, uden Degne-Boelig«, skrev provst Høhne i 1753 om degnen Anders Sørensen, der kom for en provsteret på grund af sin vandel⁷⁰⁹. Degnesønnen Arent Nielssøn fra Bevtoft blev i 1713 adjungeret af sin fader. I præstens anbefalingskrivelse til biskoppen hed det, at både han og menigheden veltilfredse med Arent Nielssøn. »Børnenes underviisning angaaende, da har han og med tilbørlig fliid bemoyet sig at underviise dem i deris Catechismo; kand og derhos vel regne og skrive«⁷¹⁰. I Frøs og Kalslund herreders fattige egne måtte man endnu længe efter være nøjsommere i sine krav. I 1751 anbefalede pastor Boysen i Lintrup Niels Mortensen til degnekaldet. »Sangen – skrev han – kunde efterhaanden blive bedre, om hand herudi vil raadføre sig med mig og give agt paa underviisning i visse Psalmers Melodie, der ere ham ubekjendte ... Hans Skrive-Maade passerer«. Pastor Boysen havde underkastet ham en prøve, »hvori tegner sig nogenledes Kundskab, der havde været forøget, hvis han efter jevnlige Paamindelser havde kommet til mig om Eftermiddagen i denne Vinter og skriftlig optegnet, hvis ej grundig forstodes«. Niels Mortensen blev ikke prøvet i regning⁷¹¹. Om den gamle degn Chr. Møller i Bevtoft (Nørre Rangstrup herred) sagde præsten i 1785, at han – skønt han havde studeret både i Kiel og København – var meget mådelig til at skrive og regne⁷¹².

Der er kun fundet én optegnelse om prøvning af almindelige landsbyskolelærere. Det drejer sig om Jens Jensen Nørslou, der i 1776 søgte stillingen som skoleholder ved den nyoprettede skole i Enderupskov

under Gram gods. »Han regner og skriver kun til fornødenhed, men har en mere end almindelig indsigt i Religionens Lære« hed det i pastor Claudis anbefalingskrivelse⁷¹³. Jens Jensen havde været huslærer hos præsten i Højrup, og det er vel dér, han har erhvervet sin religiøse viden.

Skolegang

Da degnen som sådan ansås for at være sikret det nødvendige eksistensminimum, forventede man af ham, at han, om det forlangtes, holdt skole hele året, enten selv eller ved en substitut. Da degnens betaling for skoleholdet plejede at være 1 skilling ugentlig pr. skolesøgende barn, var aftaler om hans undervisningsforpligtelser kun nødvendige i de tilfælde, hvor han ville skaffe sig privilegiet som sogne-skoleholder. Uanset om en sådan kontrakt eksisterede, var degnen ofte af økonomiske grunde nødt til at aflyse sommerskolen. Da der i 1750 blev klaget over, at degnen i Rejsby ikke holdt skole om sommeren, så »det lidet, som de [børnene] i deres Pfibel eller Catechismi tilforn maatte have lært, saa skammelig bliver forgiettet«, svarede præsten, at alle børn blev brugt til at vogte kvæg fra majdag til st. Hans, og efter st. Hans sendte bønderne ikke børnene i skole. De 4–5 småbørn, der kunne komme, var for få til, at degnen kunne leve af det; han var derfor nødt til at tage arbejde om sommeren for at skaffe sig til livets ophold⁷¹⁴. Tilsvarende hedder det fra Hviding i 1768, at »Skoleholderen er pligtig at holde Skole saavel om Vinteren, som Sommeren, men holder allene om Vinteren, fordi det om Sommeren mangler ham paa Børn«⁷¹⁵. I Brøns holdt degnen i 1767 egenmægtigt op med at holde skole ved Pedersdagstider⁷¹⁶. Fra Roager sogn oplystes i 1785, at der i almindelighed kun blev holdt skole fra mikkelsdag til st. Pedersdag. I Vodder var situationen samtidig den, at sognets 4 skoler blev holdt fra mikkelsdag eller mortensdag til st. Pedersdag eller påske. I Span-det og Brøns holdt degnen derimod i 1785 skole hele året, mens de øvrige skoler var vinterskoler⁷¹⁷.

Hvor myndighederne ikke greb ind, holdt lejede lærere aldrig skole om sommeren (sådan var situationen endnu i 1780'erne i hele Nørre Rangstrup herred), og i afsides egne som Lintrup og Hjerting nøjedes amtshuset i 1755 og 1758 med at kræve, at der hvert år skulle holdes vinterskole⁷¹⁸.

I Frøs og Kalslund herreder trængte helårsskolerne derimod ind, efterhånden som amtmanden fra 1745 fik udstedt skolereglementer, der indførte årlige ydelser fra alle beboere til skoleholderne. Det samme var tilfældet i de skoler under Gram gods, som herskabet oprettede fra 1720. Ene blandt de reglementerede skoler forblev degneskolen i Hjortlund en vinterskole⁷¹⁹.

Ønsket om indførelse af helårsskoler begrundedes overalt med, at børnene ellers i sommermånederne glemte, hvad de havde lært om vinteren. I virkeligheden var argumentet ganske overfladisk og forehavendet uigennemførligt i praksis, så længe børnenes arbejdskraft i sommertiden var uundværlig for forældrene fra 8–10 års alderen. For de små børn fik sommerskolerne først betydning, efterhånden som mange af bondeskolerne blev nedlagt eller antallet af udflyttere tiltog som følge af udskiftningen, så de små ikke kunne klare vejen til hovedskolen i vintertiden. Helårsskolerne stod derfor næsten tomme om sommeren, og læreren havde i bedste fald den nyttige funktion at beskæftige nogle 5–6 årige børn, som mødrene betroede til hans varetægt, mens de selv var i marken.

Statistisk materiale til belysning af børnenes skolegang før 1780 er kun bevaret fra helårsskolen i Bæk (Nustrup sogn) takket være den omstændighed, at der i 1777 verserede en sag mod den derværende skoleholder, Peter Dinsen. Der var her i årene 1773–1776/77 45–47 indskrevne elever, men af disse søgte i 1773 og 1776/77 hhv. 11 og 12 og i 1774 og 1775 hhv. 21 og 22 ikke skolen. I 1776/77 var de 12 udeblevne elever mellem 10 og 17 år gamle⁷²⁰. Formodentlig har forømmelser af dette omfang været ganske almindelige.

Jo længere man går tilbage i tid, des dårligere har skolebesøget, efter de spredte oplysninger at dømme, været. I 1757 skildrede degnen i Øster Lindet, Nis Heinsen, skolebesøget i sognet således⁷²¹: »... her ere de Børn, som ere 8te 9 aar gamle, og har icke været udj Skolen 4re Uger, og naar det da kommer saa vit, at de skal til Confirmation, saa falder det dennem saa besværligt, at de ere udj kundskaben, som de aldrig hafde hørt et Guds Ord, og endda vil de icke lade dennem forfølge skolen, nogle kand gaae udj Skole en 4re eller 6 Uger, nogle 14 Dage«. »Og som det for et aars Tiid var saaledes her udj Sognet med Skolerne, da var her ingen Skole udj det gandske Sogn, foruden her i Byen, og endda var 16 eller 17 Børn, som aldrig kom udj Skolen, som dog var af den alder, at de kunde og burde hafde kommet i Skole, og disse, som gik i Skole, nogle af dennem naar de gik i skolen 2 dage saa blev de borte 14 dage, og vel 4 Uger tillige«. Fra Arnum berettede degn Eilitz 17.12.1747⁷²² »hvorledes det nu forholder sig her i Arnum Bye med ungdommen og skolen, da begynte skolleholdelsen sidstafvigte d:30 octobr: først med gandske faa, nu er jeg kommen saa vit ieg har 16 a 17 Børn, dermed er ieg og vel tilfreds i den fald om det motte ikun blive ved«. Endelig viser en række tal fra 1740'erne, at kun et mindretal af børnene gik i skole (piger formodentlig slet ikke): degnen i Toftlund havde i 1741 6–10 børn i sin skole om vinteren og ingen om sommeren⁷²³. Skoleholderen i Gramby klagede i 1749 over, at der gik alt for få børn i skole hos ham (på grund af de høje skole-

penge): 12–13 om vinteren (højest halvdelen af de skolepligtige) og 4–5 om sommeren⁷²⁴. I 1740 havde degnen i Spandet »under tiden 5 eller 6« og degnen i Højrup sogn »undertiden 7 eller 8 Børn«⁷²⁵. I Arild havde degnen i oktober 1748 4–8 børn i skolen, skønt der var over 20 skolepligtige⁷²⁶.

For denne gradvise forbedring af skolegangen spillede øvrighedens bestemmelser om skolepligt ingen rolle. Før udstedelsen af konfirmationsforordningen i 1736 kunne kun private aftaler forpligte en mand til at sende sine børn i skole. De ældre skolereglementer indeholdt ingen forskrifter om skolepligt. Fundatsen for Hygum skole i 1745 nøjedes med at fastslå, at alle forældre i henhold til konfirmationsforordningen var forpligtet til »at lade deres Børn dertil af denne Skolemester undervise«. Det var en undtagelse, når amtmanden i 1755 gav præcise forskrifter om skolepligten i Lintrup sogn: der skulle holdes skole fra mikkelsdag til påske, og børnene skulle gå der fra begyndelsen af deres 6. år til konfirmationen. I skolefundatsen for Farup sogn i 1769 hed det forsigtigt, at børnene skulle sendes flittigt i skole, »om ikke paa eengang af et Huus, saa dog nogle af dem een Dag og nogle af dem en anden Dag«. Reglementet for Brændstrup skole (1773) bestemte, at alle børn i distriktet skulle søge skolen »fra Sex til Tolv Aars fylde«, hvortil kom to timers undervisning om eftermiddagen fra 4 til 6 hele vinteren igennem for konfirmanderne. For Gramby skole gjaldt (i hvert fald fra 1764) en række detaljerede bestemmelser om skolegangen. Alle børn over 5 år skulle søge skolen om sommeren, og ingen over 7 år måtte blive borte om vinteren. Børn over 8 år måtte holdes hjemme for at hjælpe forældrene, men skulle sendes så meget flittigere i skolen om vinteren. Piger måtte ikke kniple og drenge ikke komme i lære, før de havde lært Luthers katekismus, og før drengene kunne skrive⁷²⁷.

Undervisning

Det er på dette sted rimeligt at citere de kendte sætninger, som J. A. Dyssel (1758–64 præst i Nustrup) nedskrev i 1763⁷²⁸. »Overalt i det Slesvigske oplæres Bønderbørn meget ypperlig i Skrivning og Regnekunsten, indtil Algebra. Bønderne søger en stor Ære i at lade deres Børn vel oplære, og det saa meget priseligere, da de uden synderlig Øvrigheds Tvang og Anstalt, selv ivrig driver derpaa; foruden visse degneskoler, lønner og koster hver fraliggende Bye om Vinteren sin egen Skoleholder; En herlig Kundskab er her, og meget vittige Hoveder; jeg fandt ved min første Besøgelse i mit Sogns Skoler, Drenge paa 10 a 12 Aar, som havde igiennemløbet baade Lambeks og Valentins Regnebøger, og skreve ganske zirligen«. Dyssel bekræfter således den slutning, der kunne drages af arkivstoffet, nemlig at skolevæsenet i Tørninglen i det væsentlige blev udviklet af bønderne selv, uden øv-

righedens indblanding. Dyssel nævner dette med så meget større beundring, som undervisningen i disse bondeskoler ganske almindeligt omfattede både skrivning og regning, dvs. fag som bønderbørn kun undtagelsesvis fik undervisning i i de kongerigske landsbyskoler.

Af bestandige skoleholdere ventede man, at de kunne undervise i religion, læsning, skrivning og regning. Disse fag nævnes f. eks. i kontrakten mellem kapellan Stilling i Skærbæk og skoleholder Christian Petersen 1737⁷²⁹ og i reglementet for Gramby skole 1764. Lærebøgerne var efter 1736 de for Kongeriget autoriserede; provst Riese nævner, at v. Stöckens katekismus kom i brug i århundredets begyndelse; man tør vel også regne med, at pietistiske bøger fra vajsenshusforlaget i Tønder er blevet brugt. Præsterne var her som andetsteds meget utilfredse med bøndernes interesse for og indsigt i kristendomskundskab. Hvor der blev givet forskrifter for undervisningen i en skole, gjaldt de religionen. I skolefundatsen for Øster Lindet 1768 stod, at efter salmesang og bøn om morgenen skulle børnene efter tur hver læse et kapitel af Bibelen.

Om de faktiske skolefag og børnenes deltagelse i den tilbudte undervisning foreligger der nogle spredte, men værdifulde oplysninger.

Fra Havervad-Vester Åbølling skole i Brøns sogn foreligger en skoleliste fra 1762. Børnene inddeltes i 4 grupper: 1) de, der »læser i bog«, dvs. først de, der staver, så de, der læser i abc (fibel), endelig de, der læser i forklaringen eller evangeliet; 2) de, der »læser foruden«, enten »spørgsmål« (formodentlig det i Slesvig stift almindeligt anvendte udtog af Pontoppidans forklaring) eller katekismus; 3) de, der skriver; 4) de, der regner. På disse grupper fordelte børnene sig som følger: 1) »læser i bog«: stavning 5, abc 4, forklaring 12, evangeliet 4. 2) »læser foruden«: spørgsmål 3, katekismus 14, forklaring 17. 3) Skrivning 19 (ingen piger!). 4) Regning 8 (ingen piger!)⁷³⁰.

En lignende liste fra Astrup-Søndernæs skole i samme sogn (i alt 40 børn) giver blandt andet følgende oplysninger: 18 skrev (heraf 6 piger), 3 var begyndt på det (kun drenge); 4 drenge regnede, 3 andre drenge var begyndt på det⁷³⁰.

Disse lister indeholder intet om tysk. Det gør derimod de omhyggeligt førte lister fra Bæk skole (Nustrup sogn). Der var her i 1773 36 skolesøgende børn. Af disse læste ikke mindre end 10 tysk (heraf 3 piger), 6 skrev, 1 dreng på 12 år regnede. I 1774 var der 24 skolesøgende børn. Af dem læste 4 tysk; ingen skrev; 1 dreng på 15 regnede i Valentin Heins' regnebog. I 1775 var der 25 skolesøgende børn. Af dem læste 2 tysk; 3 drenge både skrev og regnede. I 1776/77 var der 33 skolesøgende børn. 12 af disse (alle mellem 6 og 8 år gamle) stavede, heraf 9 i tyske bøger (Jens 8 år »staver i dend Tydske Evang.«, Bodel 6 år »staver i dend tydske fiefel«, Hans 6 år »staver i dend

tydske Catech« – medens hans 7^{1/2} år gamle søster Mette Marie stavede i den danske katekismus); 14 børn (alle fra 9 til 15 år) læste; 7 kunne tillige skrive; ingen regnede⁷³¹.

Selv om de officielle skolereglementer og -lister kun undtagelsesvis giver oplysning om tyskens plads i skoleundervisningen, var tysk dog et uundværligt fag i alle skoler. Herom skriver pastor Fog i Skærbæk i 1757 til biskoppen: »Det requisitum af Skoleholderen, at Hand maa forstaa at informere i Tydsk læsen, Regnen og Skriven maa absolute icke gaaes forby, saasom der er icke en Skole saa liden i det gandske Herredt, være sig i Reisby, Roagger, Vodder ja icke engang de smaa Vinter-Skoler, ex: gr: her i Sognet Øster- og Vester-Gasse at jo Vedkommende absolute fordrer af Deres Skoleholder at Hand maa forstaa det, thi Dansk Regnen er plat ingensteds i Brug under gandske Hadersl. Amt«. Dette måtte den nye degn Mathias Vinder i Skærbæk sande samme efterår; om sommeren havde han uden vanskeligheder undervist i stavning, læsning og skrivning, men da der efter mikkelsdag kom flere og større børn, som også ville lære at regne, pålagde sognepræsten ham at antage en ung person som medhjælper »i Henseende jeg ikke er saa færdig i at regne, i særdeleshed paa Tydsk, som her udfordres«⁷³².

Et par vidnesbyrd fra andre egne af Tørninglen bekræfter pastor Fogs ord om det tyske sprogs plads i skolen: I 1760 gav seksmændene i Københoved (Skrave sogn) en attest til Peter Petersen Gabel, der havde betjent skolen i 6 år og undervist børnene i »Læsen, beden, Siungen, Skriven og Regnen, i Tydsk og Danske og andre Gudsfrøgtigheds Øvelser til Salighed«⁷³³. Den unge karl Jens Jørgen, som i 1784 i 8 år havde holdt skole i Farup by, blev året efter prøvet af provst Boyesen i Arrild. »Er hate gute Proben abgelegt, sowohl in deutlicher Pronunciation des lesens im Teutschen als Dänischen«, skrev provsten i hans vidnesbyrd. Hans bestalling fra amtmanden, som han fik et par måneder senere, pålagde ham derimod blot at undervise efter Luthers liden katekismus og i læsning, skrivning og regning⁷³⁴. Seem sogns skoleholdere fik i 1790 følgende vidnesbyrd fra sognets præster: »Disse, skjønt de, foruden Bonde-Handtering, ey har lært andet, end nogenledes vel at læse, stave og regne, bringe Børnene, enhver efter sin Alder og Nemhed, til den mueligste Fuldkommenhed i alt ... [papiret læderet], ja nogle øve dem endog i at læse Tydsk, hvilket min Hr. Collega og ... med Fornøjelse har erfaret, saa ofte vi have søgt Skolerne i vor Meenighed«⁷³⁵.

III. ENKLAVERNE

Indtil 1760

Erhvervslivet i Enklaverne havde mange træk til fælles med det i Tør-

ninglen. Fedning af stude var i marskegnene den bedste indtægtskilde; knipleriet skal have haft sit centrum i enklavesognene (de fineste kniplinger kom fra Emmerlev sogn); i Ballum og Emmerlev sogne gik mange af beboerne og på Rømø hele den arbejdende mandlige befolkning til søs (især på hvalfangerskibene). Under påvirkning af udviklingen i det vestlige Slogs herred udskiftedes landsbyerne under Schackenburg tidligt (afsluttet ca. 1760), de trøjborgske byer noget senere. I ly af enklavernes særstilling fandtes der her et anseligt antal landhåndværkere (heriblandt flere guld- og sølvsmede), vistnok især i Ballum sogn. Takket være det mangesidige erhvervsliv var området relativt tæt befolket, og adskillige drev det til en betydelig velstand. Indbyggerantallet i slutningen af det 18. århundrede var (betydeligt) større end hundrede år senere⁷³⁶.

Skolevæsenet i Enklaverne kan, som omtalt på s. 27, følges tilbage til begyndelsen af det 17. århundrede (Møgeltønder, Emmerlev, Daler, Ballum). At disse sogne ikke har været alene om at have skoler på et tidligt tidspunkt fremgår af en oplysning fra det lille Mjolden. Her ønskede præst og kirkeværger i 1689 at få den afdøde degns søn (Hans Nielsen), der da var i Brede, til degn. Præsten berømmede ham i den anledning ikke blot for hans kirketjeneste, »Menss end Och er fahris om sin Flittige in Formering Ved ungdommen (som oss her saa Vel som andre steder høyt er Angellegen)«⁷³⁷.

Lø herreds første selvstændige skolehus blev opført i *Døstrup* i 1693 på initiativ af sognepræsten Nissenius Pedersen Wedel. Det fortælles om ham, at han i pietistisk ånd virkede for, at bønderne skulle anskaffe salmebøger og selv synge med i kirken, ligesom han indførte katekisation og bekæmpede julelege og fastelavnsløben. Over skolehusets dør stod med forgyldte bogstaver »Det første Skolehuus her paa Landet 1693«. Man har gerne opfattet dette skolebyggeri som tegn på, at Wedel måtte være blevet pietist forbavsende tidligt. Der er imidlertid ingen grund til at mene, at skolebyggeri forudsætter en pietistisk præst, så meget mindre som der på egnen var et udtalt behov for skoler, og, som vist i afsnittet om Tørninglen, blev der på denne tid indrettet skoler i adskillige sogne og bygget skolehuse i Farup (1693) og Hviding (1697). Nissenius Wedels øvrige, »pietistiske« aktivitet kan med rimelighed henlægges til tiden efter 1717, da hans søn, Søren Nissen Wedel, vendte hjem fra studier hos Francke i Halle som en forkæmper for pietismen og i 1723 blev kapellan hos faderen⁷³⁸. Skolehuset, der blev bygget af teglsten, var på 5 fag; det havde altså bolig til en skoleholder. Da skoleholderen senere tillige blev degn og flyttede fra skolehuset, blev der i 1728 bygget et par fag til; de udgjorde så, sammen med den tidligere skoleholderbolig, sognets fattighus⁷³⁹. Søren Nissen Wedel (præst i Døstrup 1737–54) drog omsorg for, at der blev bygget

små skolehuse i Drengsted (1725), Lovtrup (1732) og Vinum (1733). Husene, der var uden bolig, opførtes på byernes egen bekostning. Søren N. Wedel skrev da også med berettiget stolthed i sin indberetning om skolerne i 1739: »Her er Gud skee lof! ingen mangel paa brød eller undervisning, hvilket de best veed at skønne paa, som ere ret hungrige og begierlige efter Skoleføde«⁷⁴⁰.

De schackenborgske sogne var i skolemæssig henseende langt forud for de trøjborgske. I *Daler* sogn var der i 1735 og 1739, udover sogneskolen i degnehuset, skolehuse i Østerby (halvdelen af hyrdehuset) og i Gærup (i skoleholderens eget hus)⁷⁴¹. – I *Emmerlev* by købte skolemester Peder Nielsen i 1730 et stykke jord, da han havde »for liden rom til dette sit Huus og Skollerom«. Her var skolehold altså en så relativt indbringende beskæftigelse, at skoleholderen så sin fordel ved at indrette skolestue i sit hus. I 1739 siges i præstens indberetning, at der var gode skolehuse i Sønder Sejerslev, Nørre Sejerslev og Emmerlev. Husene ejedes af skoleholderne, der også holdt dem vedlige⁷⁴². – I *Møgeltønder* lod greven i 1706 opføre en sogneskole på 4 fag; sogne-mændene føjede på egen bekostning 2 fag til. Skolen var kun sogneskole til 1732, da greven indrettede en distriktsskole i Bønderby; fra 1739 fik skoleholderen her et årligt tilskud på 10 mark af greven. En tredje, mindre, skole i Toghale synes at være blevet opført samtidigt eller kort efter. Disse grevelige skoler var en sådan sjældenhed i Ribe stift, at biskop Anchersen i 1739 sendte grev Schack et brev, hvori han priste »de hærlige Anstalter ... til de Unges retskafne opdragelse og underviisning udi den Saliggjørende Guds Kundskab«. Foruden disse to regulerede skoler fandtes i Møgeltønder sogn et ukendt antal bondeskoler, hvis skoleholdere bønderne skiftedes til »at huuse, koste, og efter Børnenis Antall at lønne«. I konfirmationsåret gik børnene herfra i Møgeltønder skole⁷⁴³. – *Ballum* havde sin sogneskole i en udbygning på kirkens søndre side⁷⁴⁴. I 1739 blev skolevæsenet i Ballum sogn, takket være biskop Anchersens indgriben, reguleret i overensstemmelse med den samme år udstedte skoleforordning (det eneste Enklave-sogn, hvor dette skete før 1800). Pastor Blechingberg havde ønsket skolen fjernet fra kirken; det skete ikke, men den var fremtidig kun skole for Vesterende og Østerende. I Bådsbøl blev derimod (vistnok allerede i 1739) opført et distriktsskolehus med skoleholderbolig, og sydligst i sognet, ved Nørhus (Rejsby), skulle der indrettes en biskole. Dette blev dog først til virkelighed i 1749, da en person ved navn Jens Jørgensen efter aftale med beboerne opførte et hus, frit for afgifter, med en skolestue på 2 fag. For skoleholdet skulle han årligt have 20 mark af skolekassen foruden de sædvanlige ugepenge⁷⁴⁵.

På dette tidspunkt var skolesituationen i *de trøjborgske sogne* den, at Døstrup sogn, som nævnt, havde fire skoler. I Visby blev der i 1735

bygget et skolehus på 5 fag; fra den sydlige del af sognet søgte børnene til Gærup i Daler sogn. I Mjolden underviste degnen i 1739 ligesom før i en lejet stue. I Randerup nøjedes man også med en lejet stue. Degneindtægterne var her tillagt præsten, der til gengæld holdt en degnesubstitut; til denne blev der omkring 1735 bygget et hus ved kirken, men det var i 1739 »ikke endnu færdiggjort inden udi«⁷⁴⁶.

På Rømø var det offentlige skolevæsen i en jammerlig tilstand. Degneindtægterne var i 1693 blevet tillagt præsten, og følgen blev skolens forfald. De søfarende Rømø-boere havde imidlertid brug for en skoleholder, der kunne undervise drengene i sprog og regning, og henvendte sig i 1723 til provsten for at få en sædedegn. I 1725 blev så studiosus Niels Gløe degn og holdt i de følgende år flittigt skole (der fandtes hverken degnebolig eller skolehus). 1734 eller 1735 blev Gløe efterfulgt af en afskediget hospitalspræst i Ribe, Barthold Hesseldahl. Han forsømte skolen, hedder det, og vakte på mange måder forargelse. Man anså ham for at være sindssyg, og i 1739 lod landfogeden ham binde og satte vagt hos ham. Det kom herefter til en langvarig retssag, der i 1741 afsluttedes med, at Hesseldahl afgik som degn mod at få 100 sletdaler i årlig pension af sin efterfølger. Denne afgørelse forhindrede i mange år (Hesseldahl døde ca. 1764), at der blev bygget en degnebolig på Rømø. På den anden side havde konflikten med Hesseldahl bevirket, at indbyggerne på Sønderlandet i 1739 byggede et skolehus på 4 fag for at holde en egen skolemester. I Kongsmark på Nørlandet blev der ca. 1737, »med stor besværlighed og knaphed af manges S sammenskud« opført et lille skolehus. I 1758 godkendte amtmanden i Haderslev en fundats for denne skole. – Skoleforholdene på Rømø var dog i virkeligheden bedre end materialet om det offentlige skolevæsen giver indtryk af. Netop på baggrund af de mange kvaler med degnens skolehold ønskede pastor Neve i sin indberetning om skoleforholdene i 1737 at fremhæve, at der fandtes mindst fem lejede skoleholdere, »saa den gandske Menigheds ungdom kan blive forsynet«⁷⁴⁷. Da striden om Hesseldahl var blevet afsluttet i 1741, fik Rømø et skolereglement, der for lang tid ordnede det offentlige skolevæsen på øen. Degnen måtte frit vælge, om han ville være skoleholder på Nørre- eller Sønderlandet; han skulle bo i et af de to skolehuse. Foruden de sædvanlige ugepenge skulle han af skolekassen have halvdelen af lysepengene (= 1 rd. 2 mark) og halvdelen af de årlige kollekter. For degneembedet fik han 14 rd.⁷⁴⁸.

Enklavesognene var altså allerede i 1735 velforsynede med skolehuse. I Ribe stift fandtes der da 25 kongelige skoler i Kolding rytterdistrikt⁷⁴⁹ og 23 andre skolehuse; 16 af disse lå i Enklaverne, heraf 14 i de nordslesvigske enklavesogne. Det er også karakteristisk for forholdene, at af de 14 skoler, som sognefolket selv havde oprettet i Ribe

stift, lå de 13 i Enklaverne (de 3 skoler i Møgeltønder sogn betegnedes som oprettet af herskabet). Tørninglen er ikke medtaget i denne oversigt⁷⁵⁰.

Det livlige skolebyggeri i 1730'erne afløstes af en tyveårig stillandsperiode. I forbindelse med denne kendsgerning skal her peges på den rolle, som udstedelsen af skoleforordningen af 1739 og af plakaten af 1740 spillede for skoleforholdene. Skoleforordningen udløste straks skolebyggeri både i det schackenborgske og i det trøjborgske distrikt. Under sin visitats i 1739 fik biskop Anchersen med grevens støtte og under henvisning til forordningen reglementeret skoleforholdene i Ballum sogn og opført en stor og rummelig skole i Bådsbøl. Også i de trøjborgske sogne har han gjort sin indflydelse gældende, thi vi ved, at sognemændene i Randerup i 1739 fik ordre til at hente tømmer til opførelse af et skolehus. Men inden det var blevet bygget, kom plakaten af 29.4.1740, hvori regeringen overlod skolebyggeriet og fastsættelsen af skoleholderens løn til godsejernes skøn. Følgen var, at godsejerne omgående indstillede de påbegyndte skoleforbedringer. Kirkeskolen i Ballum blev ikke nedlagt, og den påtænkte skole i Nørhus blev ikke bygget. I Randerup, hvor bønderne i 1740 havde afkøbt præsten det forhenværende degnehus for at indrette det til skole, lod man ustraffet alt blive ved det gamle. Bymændene havde i 1759, som præsten klagede udtrykte sig, »ey gjort den allerringeste Begyndelse til Scholens indretning«⁷⁵¹.

Som kontrast til de mange skolelokaler stod skoleholderens helt utilstrækkelige indtægter som skolevæsenets store mangel, og således følte det allerede i datiden. Ikke alene fik ingen af skoleholderne den fribolig eller de naturalier, som tilkom dem i henhold til forordningen, men også pengeindtægterne var unødvendigt små. Ballum sogn havde ganske vist i henhold til forordningen en skolekasse, af hvis små midler man støttede fattige børns skolegang og lejlighedsvis købte et par skolebøger⁷⁵², ligesom man lod lysepengene gå til skolerne (se kirke-regnskaberne). Emmerlev sogn lod endog fattiggassen betale for fattigfolks børn efter skoleholderens indsendte regninger⁷⁵³. Men bortset fra disse særlige tilskud fra det offentlige eller indkomne frivillige bidrag havde skoleholderne kun deres ugeskillinger at leve af. I Møgeltønder sogn fik skoleholderne i 1737 1, 2 eller 3 skilling lybsk, »ligesom Barnet enten alleene udi Læsen, eller udi sin Christendom, eller tillige udi Regnen og Skriven bliver informeret«⁷⁵⁴. Om vinteren medbragte formuende folks børn undertiden en tørv, men det gav ikke nok, »hvorover de Unge ofte maa lide megen Kuld tillige med Læren«⁷⁵⁵.

Med så usselte aflagte skoleholdere må skoleundervisningen i mange henseender have været mangelfuld. Det er imidlertid på den anden

side en i høj grad bemærkelsesværdig kendsgerning, at undervisningen var nøje tillempet indbyggernes erhvervsmæssige fornødenheder, den vigtigste positive følge af skolevæsenets næsten fuldstændige uafhængighed af øvrigheden.

I et forslag til et skolereglement for grevskabet Schackenberg (fra omkring 1780) fremhæves dette hensyn: alle skoleholdere skulle være »skikkelige og duelige Mænd i sær for denne District, hvor den største Deel af Ungdommen anføres til Søefarten, og altsaa udfordres Skoleholdere der i besynderlighed got kand regne og skrive«⁷⁵⁶. Da beboerne på Rømø i 1725 ønskede præstens søn til degn og skoleholder, fremhævede de om ham, at han »har, foruden adskillig sprog, lært navigations konsten, som vores vilkor tiener«⁷⁵⁷. De samme kundskaber havde Jørgen Andersen, der blev degn i 1742⁷⁵⁸. Også i de andre sogne, hvor søfarten var et hovederhverv, har man uden tvivl søgt at få skoleholdere, der kunne undervise i tysk eller hollandsk. Da biskoppen i 1725 sendte Niels Gløe til Rømø som degn, søgte han at stemme sognefolkene gunstigt over for ham ved på forhånd at meddele dem, at han bl. a. beherskede det tyske sprog⁷⁵⁹. Pastor Blechingberg i Ballum oplyste i 1754, at »hver Mand har faret og endnu meest gemeenlig en farer paa Holland«, så at »intet er jæfnligere eller almindeligere, end her at høre Vores Synderet Dansk beblandet med et eller andet Hollands Ord«⁷⁶⁰. I Emmerlev sogn føjede ønsket om at kunne forstå de tyske myndigheders skrivelser (i de to tredjedele af sognet) sig til søfartsinteresserne, og tyskundervisning var derfor mere udbredt i dette sogn end andetsteds i Enklaverne. I 1739 skriver pastor Claudius herfra, at skoleholderne er duelige til at undervise i »Læsen, Regnen og Skriven paa tydsk og dansk«, ligesom de »nogenledes« kunne deres kristendoms hovedfundamenter. Også i Døstrup er der sikkert blevet undervist i tysk i Jens Daniel Ludvigssens degnetid (1724–84); han var nemlig i 1723 blevet immatrikuleret ved Kiels universitet⁷⁶¹.

Efter 1760

I Enklaverne blev den ene landsby efter den anden udskiftet fra omkring 1760, og en halv snes år senere blev der gennemført en gennemgribende modernisering af godsdriften både på Schackenberg og Trøjborg. Hoveriet på Schackenberg ophævedes i 1770 (på Trøjborg var det meste hoveri allerede blevet afløst i det 17. århundrede), og bønderne blev arvefæstere. Fra 1772 bortsolgtes mange af de trøjborgske bøndergårde, og en stor del af hovedgårdsmarken udparcelleredes. I 1776 gik Trøjborg over på borgerlige hænder. Den nye ejer, Bendix Holst (død 1829), var ude på at tjene penge og kom hurtigt i et meget dårligt forhold til egnens bønder.

Samtidig trængte herrnhutismen ind i Enklaverne, og i 1780'erne

gik bl. a. degnene i Visby, Døstrup og Randerup over til den. Det var kun små kredse, der sluttede sig til Brødremenigheden, men de kom under de daværende forhold til at udtrykke de nylig frigjorte bondemas-sers protest mod præsternes formynderskab.

I begyndelsen af 1770'erne byggede bønderne i *Mjolden* for egne midler og uden nogen ordre fra deres øvrighed et skolehus⁷⁶². På samme tid opførte bymændene i *Gærup* et skolehus, der dog ikke synes at have været i brug længe⁷⁶³. Derpå samledes opmærksomheden mere og mere om *Møgeltønder* sogn: i 1772 fik skoleholderen i Møgeltønder bolig i skolehuset, og i 1774 blev ugepengene i Bønderby erstattet med faste skolebidrag, der skulle ydes i forhold til ejendommenes størrelse: gårdmændene tilsammen 11 rd., kådnerne tilsammen 4 rd. 24 skilling⁷⁶⁴. Disse reformer skal sikkert opfattes som praktiske forberedelser til en generel reform af hele grevskabets skoler. I 1775 indsendte grev Schack nemlig et forslag til et skolereglement for alle schackenborgske sogne til kancelliet og demonstrerede dermed sin forståelse for, at skole-reformen måtte gå hånd i hånd med de gennemførte landboreformer (se nedenfor).

Anderledes så det ud på Trøjborg. Bendix Holst gav ikke en skilling til skolevæsenet, og han interesserede sig kun for det, da bønderne i *Mjolden* i 1786 satte den fordrukne degn ud af skolehuset. Det var et indgreb i hans herligheder, sagde han til den brave sognepræst Gotthard Hansen og fik med støtte fra provst Brorson (»i sig selv en god Mand, men krybende for Trøyborg-Eier« skrev biskop Bloch om ham) indsat den skoleholder, han ville have, skønt alle var enige om, at han ingen juridisk adkomst havde til sin indblanding⁷⁶⁵.

Det schackenborgske forslag af 1775 til et reglement for skole- og fattigvæsenet i de til godset hørende sogne Møgeltønder, Daler, Emmerlev og Ballum var sikkert forfattet af provsten i Møgeltønder herred, Vilhad Christian Zoëga (tillige præst i Møgeltønder 1756–90), en ven af oplysningen og i herrnhuternes øjne »en modstander af Guds børn«⁷⁶⁶. Hans søn var den lærde arkæolog Georg Zoëga. I en ledsageskrivelse til forslaget hed det, at skolevæsenet vel var i overensstemmelse med de kongelige forordninger, men dog hvilede på usikre frivillige gaver. Forslagets kernepunkt var, at der skulle indføres faste skolebidrag således, at der pr. tønde hartkorn skulle betales 6 skilling danske til lærerlønnen (Tønder-tjenerne skulle ansættes i samme proportion). I Daler sogn, hed det videre, fandtes der ingen eller kun utilstrækkelige skolehuse og i Emmerlev sogn aldeles ingen (skolerne blev her holdt i skoleholderens private huse).

Da reglementet også skulle gælde for sognenes slesvigske undersætter, blev det af Danske kancelli sendt til Tyske kancelli, der forelagde det for de lokale slesvigske autoriteter. De accepterede forholds-

vis hurtigt det meste af forslaget. Kun på to punkter var man uenig med greven: Man ville ikke indrømme ham enetilsyn, og man kunne ikke acceptere, at 1 plov svarede til 12–13 tønder hartkorn, men ønskede (under henvisning til den danske skoleforordnings § 13) forholdet sat til 1 : 8. Hvad spørgsmålet om tilsynsretten angik, stillede provst Balthasar Petersen i Tønder sig dog på grevens side, medens amtmand Bielcke ikke kunne indse – som han skrev –, hvorfor de tønderske undersætter skulle overlades til de schackenborgske embedsmænds vilkårlighed. I 1779 accepterede greven Tyske kancellis modforslag, der gav ham enetilsyn og eneregulering af skole- og fattigvæsenet i Møgeltønder og Daler sogne og medtilsyn og medregulering i Emmerlev (Ballum sogn havde ingen slesvigske undersætter og stod derfor uden for drøftelserne), men han nægtede at bøje sig i spørgsmålet om forholdet mellem plove og tønder hartkorn. Der blev derfor på ny foretaget lokalundersøgelser om dette sidste omstridte problem. Man opnåede dog kun, at fronterne stivnede. Ikke blot ville man fra tøndersk side ingen indrømmelser gøre i spørgsmålet om skolebidragenes fordeling, men de tønderske embedsmænd gik i samarbejde med de tønderske amtsundersætter i de schackenborgske sogne og støttede de synspunkter, disse i 1782 fremførte i indlæg, som blev formuleret af tønderske advokater. Ifølge disse var der slet ikke brug for nogen forandring i skoleordningen. De forhåndenværende skolehuse var tilstrækkelige, og hvor de ikke fandtes, blev der dog sørget for »ein convenables Schulzimmer und eine bequeme Wohnung des Schulhalters«. Ugepengenes afskaffelse ville være »eine ganz ungewöhnliche Neuerung, die am keinem Ort im Lande gebräuchlich«. Derefter svarede Tyske kancelli, at da ingen havde klaget over den bestående tilstand, var et nyt reglement »überall unnöthig«. Dermed var sagen løbet ud i sandet, og selv om greven med mellemrum (sidst i 1788) søgte at få sagen genoptaget, skete der intet videre. I 1785 blev der dog fra slesvigske side indhentet betænkning hos visitatorerne i Tønder. Provst Petersen fik herved lejlighed til at fremsætte en af sine kraftigste udtalelser i skolespørgsmål. Det schackenborgske skoleforslag var for ham et forbillede for Tønder amt. Når amtsundersätterne i de schackenborgske sogne klagede over, at greven gik ensidigt til værks i de melerede sogne, måtte man sige »Also thun auch Visitatores in ganz Tønder Amt«. Bag amtsundersätternes protester lå kun et ønske om, at alt skulle blive ved det gamle. Det var kun teori at sige, at yppighed var skadelig hos skolemænd⁷⁶⁷.

På dette tidspunkt var der 23 skoler i Enklaverne⁷⁶⁸. Til de tidligere nævnte var der kommet to små skoler i Kærgård (Emmerlev sogn) og i Ottersbøl (Daler sogn), begge uden særlige skolehuse, og et skolehus i Toftum på Rømø Nørland (opført 1784⁷⁶⁹). I Møgeltønder sogn var

der lærerbolig i alle tre skolehuse. I Daler sogn var skolestuen indrettet i den fæstegård, degnen ejede (hans voksne sønner tog sig af landbruget), medens den gamle degnegård var solgt og det tilbyggede skolehus revet ned. I Emmerlev sogn var der en skolestue i degnehuset; i Nørre Sejerslev og Kærgård holdtes skolerne i lærernes private huse; i Emmerlev by var skolen i en lejet stue. I Ballum og i de trøjborgske sogne var skolelokalerne i det væsentlige som de havde været 40 år tidligere. På Rømø var der ikke bolig i det nyindrettede skolehus i Toftum.

De fleste skoler under Schackenborg var helårsskoler; i de trøjborgske sogne og på Rømø gjaldt dette vistnok udelukkende sogneskolerne. Bortset fra Møgeltønder var degnene overalt sogneskoleholdere, men de mere velaflagte degne plejede at overlade skoleholdet til en substitut. Dette gjaldt først og fremmest degnen i Emmerlev, der med en årlig indtægt på 300 rd. havde langt det bedste degnekald på den nordslesvigske vestkyst; degnefamilien holdt derfor med alle kræfter fast ved embedet, der i 200 år gik i arv i slægten Due. På Rømø havde degneembedet siden 1773 været kombineret med en nyoprettet stilling som kapellan; han holdt selvfølgelig også en substitut til at tage sig af skolen.

Hvis en skoleholder ikke tillige var degn, bestod næsten hele hans indtægt af de fremmødte elevers ugeskillinger; lærerne ved de tre vinterskoler i Døstrup sogn fik dog fast fra 3 til 8 rd. I Østerby var skoleholderen både i 1785 og 1789 en vanfør dreng, der fik en meget lille løn, »hvormed han maae lade sig nøye, siden han ellers intet kunde fortjene«. Den samlede lærerløns beløb sig i Møgeltønder sogn til 25–50 rd., i Emmerlev sogn til 16–36 rd. Indtægten var nærmest under sultegrænsen for en familie og kom endda kun så højt op, fordi fattiggassen betalte faste skolepenge for de fattige skolebørn, i Møgeltønder næsten halvdelen af skoleholderens indtægt. Skoleholderen i Emmerlev kunne »nogenledes slaae sig igiennem« ved at lade konen og døtrene kniple, medens drengene blev sendt til søs, »saa snart de har den alder«. Degn Johannes Hansen, der i 1850'erne forfattede den første del af den usædvanligt nøjagtige »Sognekronike for Emmerlev sogn«⁷⁷⁰, fortæller her (s. 126) efter gamle folks erindringer, at de fleste af skoleholderne fra tiden før 1814 »valgte nok tjenesten fordi de enten formedelst Legemlyde eller Alderdom og Svækkelse vare udelige til anden Gjærning. Med Skoleholdet forbandt de som oftest et Haandværk eller anden Næringsvei; Skolen alene kunde jo ikke give dem endog tarveligt udkomme«. Af de hurtigt skiftende skoleholdere ved den betydelige skole i Sønder Sejerslev huskede man i 1850'erne fra tidsrummet 1783–96 en forhenværende soldat fra Jylland, en enøjet mand og en mand, som siden gik til søs.

Når næsten halvdelen af skoleholdernes indtægter i Møgeltønder stammede fra fattigkassen, er dette et bevis for, at skoleforsømmelserne var meget store. Om de 190 skolebørn, der i 1789 fandtes i Emmerlev sogn, hedder det, at kun en ringe del af dem gik i skole. Provst Zoëga gjorde udførligt rede for, at størstedelen af Møgeltønder sogns 250 skolebørn ikke gik stadigt i skole; når pigerne var 6¹/₂–7 år gamle, blev de sat til at kniple og blev så undervist af deres læremødre i knipleskolerne, »og nogle af disse Børn gaae ogsaa om Søndag Eftermiddag i Skoelen« (deres religionskundskaber var i øvrigt ikke ringe). Drengene vogtede kreaturer om sommeren, kom i håndværkerlære eller tog til søs. Provst Brorson i Lø herred betonedede i sin beretning om skolevæsenet i 1790, at det i almindelighed var umuligt for landalmuen at holde børnene stadigt i skole, og af hensyn til deres fremtidige erhverv var det også bedst sådan.

Hovedtræk af skoleforholdenes udvikling

Selv om de nordslesvigske skoleforhold i det 18. århundrede frembyder et broget billede med mange uklare træk, springer det i øjnene, at i hvert fald det materielle skolevæsen gjorde stadige fremskridt til trods for, at der ingen skolelovgivning fandtes, og at de civile myndigheder i det store og hele holdt sig passive i skolesager. Fremgangen kan lettest måles ved hjælp af antallet af skolehuse (herunder også skolelokaler i kirker, degnes og skoleholderes huse, men uden lejede skolestuer). Ganske vist er oplysningerne herom først tilstrækkeligt gode fra slutningen af århundredet, men med forsigtighed tør man anslå antallet af skolehuse i hele området til cirka 150 omkring 1740 og cirka 215 omkring 1760. Takket være de gode oplysninger, der foreligger fra visse af distrikterne, kan man fastslå, at skolebyggeriet – bortset fra degneskolerne – begyndte i slutningen af det 17. århundrede og fortsatte gennem de følgende hundrede år: i Tønder provstis danske del, hvor der i 1710 var 7 »biskoler« (degneskolernes antal holdt sig konstant), var der i 1740 13, i 1760 20 og i 1793 25 »biskole«-huse. I Tørninglen, hvor den samme udvikling satte ind meget senere, synes antallet af skolehuse at være blevet fordoblet mellem 1756 og 1789.

I Tønder og i størstedelen af Abenrå provsti og af sognene på Sundved var der ved kirkens hjælp allerede før 1700 blevet indrettet degneskoler med faste lokaler. I dette område var det i hele det 18. århundrede det almindelige, at degnene holdt skole. I Haderslev provstis 33 sogne fandtes der i 1760 kun 15 degneskoler, men i en stor del af disse holdt degnen ikke skole. Denne tilstand stod i forbindelse med, at de fleste sogne tidligere var blevet betjent af løbedegne. I Tørninglen, hvor løbedegneinstitutionen blev afskaffet et halvt århundrede senere end i Haderslev provsti, oprettedes der et tilsvarende antal degneskoler i Hviding og Frøs-Kalslund herreder i begyndelsen af det 18. århundrede. De fleste degne i Tørninglen var tillige skoleholdere, men, juridisk set, kun takket være aftale med bønderne. På Als og Ærø fandtes kun ganske få degne, som holdt skole, og i Enklaverne varierede dette forhold fra sogn til sogn og fra det ene tidsafsnit til det andet. Godt halvdelen af de ca. 150 skolehuse, der fandtes omkring 1740, rummede en degneskole; i 1760 udgjorde degneskolerne under 40 % af alle skolehuse. Denne sammenstilling giver imidlertid degneskolerne en

større vægt i skolesituationen, end der tilkommer den. Først og fremmest var det kun undtagelsesvis, at en degneskole tillige var en sogneskole (bestemmelsen om, at konfirmanderne skulle søge degnens skole, opfyldtes næsten ingen steder før 1760), og for det andet fandtes der mangfoldige andre bondeskoler end dem, der var indrettet i skolehuse. Antallet af sådanne bondeskoler fluktuerede meget og kan kun angives for nogle distrikters vedkommende. I Haderslev, Tønder og Åbenrå provstier, hvor der i 1760 var 38 degnehuse og 60 andre skolehuse, fandtes der desuden 29 skoler med lokaler i lejede stuer og en halv snes omgangsskoler. Hvis man antager, at forholdet mellem skolehusene og de to andre skolekategorier har været det samme i de øvrige distrikter, bliver resultatet, at der i 1760 må have været ca. 280 skoler (skoleholdere) i Nordslesvig uden for købstæderne, og at kun 30 % af dem var degneskoler, og kun nogle få procent skoler, hvis forhold var reguleret af den verdslige øvrighed.

To tredjedele af alle nordslesvigske skoler var altså bondeskoler, dvs. skoler, hvis samtlige forhold (herunder, bortset fra katekismen, undervisningsprogrammet) bestemtes af bønderne i én eller flere landsbyer, og da desuden mange degne var afhængige af bøndernes bidrag til skolen, kan det fastslås, at bønderne havde et næsten fuldstændigt herredømme over skolerne. De få lovforskrifter, der gjaldt for skolevæsenet, lod sig kun føre ud i livet, hvis de ikke stred mod bøndernes interesser. Mere effektivt var det, når præsten, som det især brugtes i Tørninglen, fik bøndernes og skoleholderens indbyrdes forhold nedfældet i en formelig kontrakt, som så blev bekræftet af amtmanden. Talrige beretninger vidner imidlertid om, at det i tilfælde af konflikt var skoleholderen, der stiltiende bøjedede af. I denne henseende er det karakteristisk, at der fra Nørre Tønder amt kun foreligger klage fra lærere i de to sogne (Hostrup og Felsted), hvis skoleforhold var fastlagt af øvrigheden.

Skolerne på landet opstod og udviklede sig i takt med det gamle, selvtilstrækkelige landsbysamfunds opløsning. Pengeøkonomiens, handelens, håndværkets, statsmagts (og statsprogets) stadig større betydning, fremkomsten af trykte bøger og blade, de subjektivistiske kirkeretningers indtrængen – alt dette virkede sammen og nedbrød i løbet af de godt 150 år fra 1600 til 1760 den ældre tids fællesliv i landsbyerne: dyrkningsfællesskabet, folketroen og de skikke, der var udsprunget af begge. I denne nye tid kunne livet ikke leves uden skoleundervisning.

I Sønderjylland, hvor denne fælleseuropæiske omvæltning tydeligt kan konstateres fra slutningen af det 16. århundrede, skred bønderne næsten samtidig til oprettelse af skoler. Efter det langvarige tilbageslag, som Karl Gustav-krigene medførte, tog udviklingen fat med fornyet

kraft en menneskealder senere. Den lader sig lettest følge ved hjælp af den spontane udskiftningsbevægelse. Omkring 1700 var landsbyfællesskabet allerede ved at forsvinde i egne mellem Åbenrå og Haderslev fjorde; bevægelsen bredte sig nu mod nord og sprang over til vestkysten. Under det langvarige prisfald på korn indtil henimod 1740 var konjunkturerne langt stabilere for forædlede landbrugsprodukters vedkommende; denne gunstige prisdifference kunne imidlertid ikke udnyttes under landsbyfællesskabet, hvor antallet af kreaturer på fælleden var nøje foreskrevet. Dette forhold stimulerede til udskiftning i de velstillede egne. I 1760'erne var udskiftningen nærmest afsluttet i Haderslev herred og den vestlige del af Slogs herred og i de schackenborgske sogne; i Tyrstrup herred manglede ca. halvdelen⁷⁷¹.

Udskiftningen var imidlertid kun én side af opløsningsprocessen, om end den vigtigste og den eneste godt undersøgte. En anden og ofte overset side af den samme proces var den sociale og økonomiske differentiering, som førte til, at et hurtigt stigende antal mennesker i landsbyerne enten var beskæftiget uden for landbruget eller ikke var ligeberettigede med den gamle kreds af bymænd. Som et eksempel skal nævnes, at i Øster Løgum sogn steg antallet af gårde 1609–1802 fra 84 til 94, men antallet af husmænd fra 20 til 96⁷⁷². Bedst kendes, takket være Aagaards skildring⁷⁷³, forholdene i Tørninglen. I disse hedeegne, hvor udskiftningen kom sent i gang, opløstes det gamle landsbysamfund gennem den »vindskibelighed« der var et særkende for befolkningen. Manufaktursystemet beherskede kniplingefrembringelsen: mange tusinde kvinder (kun de største gårdmænds døtre knipliede ikke) arbejdede fra barnsben for de rige kniplingskræmmere i Løgumkloster eller Tønder, der leverede dem både garn og mønstre. En stor del af områdets beboere blev derved unddraget landbruget og stod åben for andre påvirkninger end dem, der prægede den traditionsbundne bondebefolkning. Mange gav sig af med handel; nogle afsatte kniplinger i ind- og udland, andre opkøbte husdyr eller strikvarer i Jylland og afsatte dem i Sydslesvig, Holsten eller Hamborg. Ved Vestkysten for mange til søs, og også inde i landet virkede skibsfarten dragende (Dyssel fortæller, at der i Nustrup sogn var en bonde, hvis seks brødre for til søs, og at to af dem var koffardikaptajner i hollandsk tjeneste).

Når de nordslesvigske bønder langt tidligere end deres standsfæller i Kongeriget blev inddraget i denne kapitalistiske økonomi, skyldtes det den fundamentale omstændighed, at de fleste af dem ikke var underlagt godsejere og ikke var stavnsbundne. Dette er også forklaringen på, at de frit kunne udvikle bondeskoler, der nøje var tilpasset deres behov. Denne sammenhæng mellem økonomisk fremgang, borgerlig frihed og gode skoler var allerede Dyssel opmærksom på, da han i sin »Indenlands Reise« skrev: »Det er de herlige Følger af den

lyksalige Frihed, som den Slesvigske Bonde nyder; Frie fra Vornedret, og uden at deles til Stav, veed en Fader, om han har aldrig saa mange Børn, at den hele vide Verden staar dem aaben for, og naar han lader dem lære det nyttige, skal ingen Slavestand hindre deres timelige Lykke«.

Selv om landsbyfællesskabet i det 18. århundrede gik sin undergang imøde, og flere og flere af landsbyernes beboere ikke var bønder, havde bylaget dog så meget af sin gamle livskraft i behold, at skoleholdere blev lejet og skolehuse opført efter lignende regler som dem, der gjaldt for hyrder og hyrdehuse.

Undervisningen i bondeskolerne og i mange degneskoler var helt og holdent tilrettelagt efter bøndernes behov: den årlige skolegang begyndte, når høsten var i hus (ved mikkelsdag eller mortensdag) og opførte, når der igen var brug for børnenes arbejdskraft til pløjning eller såning (til pedersdag, påske eller majdag); denne skoletid passede også skoleholderen godt, for om sommeren arbejdede han som karl hos en landmand, passede sin landbedrift eller tog til søs. Småbørnene, fra ca. 5 til 8 år, kunne ganske vist med fordel være gået i skole også i sommermånederne, men det skete sjældent, fordi man ikke ville bekoste læreren for de få børns skyld. Efter otte-års alderen deltog et stadig aftagende antal børn i undervisningen, efterhånden som de kunne gøre fyldest hjemme eller kom ud at tjene. Når konfirmationen nærmede sig, måtte nødvendigvis megen glemte viden genopfriskes og katekismen læres udenad.

Målt med vor tids alen var skoleforsømmelserne meget store. Det kan derfor synes mærkeligt, at datidens præster i almindelighed indberettede, at skolerne besøgte flittigt. Hermed mente de imidlertid, at forældrene efter deres vilkår og muligheder lod børnene lære, hvad de antoges at have brug for. De fleste drenge lærte religion, læsning og skrivning og en stor del af gårdmændenes og de søfarendes sønner tillige regning og tysk. Af pigerne forlangtes kun i sjældne tilfælde, at de skulle kunne mere end religion og læsning.

Modsat præsterne klagede skoleholderne højlydt over bøndernes uvillighed til at sende deres børn regelmæssigt i skole, – de holdt sig nemlig for øje, hvor mange skolepenge, de således gik glip af.

Alt i alt er der ingen grund til at se på sagen med skoleholdernes øjne. Så længe øvrigheden kun forlangte, at alle skulle lære deres børnelærdom og lidt læsning i skolen, var kravet om uafbrudt skolegang indtil konfirmationen i virkeligheden en urimelighed. Ikke blot det lovplichtige undervisningsminimum, men også det maksimum, som skoleholderne med deres meget begrænsede viden var i stand til at tilbyde, kunne nemlig tilegnes på langt kortere tid af enhver normalt begavet dreng eller pige.

Disse forudsætninger ændrede sig først, da autodidakterne afløstes

af seminarieuddannede lærere. Før den tid var der altså ingen simpel sammenhæng mellem skoleforsømmelsernes omfang og befolkningens kundskabsniveau.

Der er nok at kritisere ved disse bondeskoler, f. eks. de primitive skolestuer og den usle lærerløn, men disse mangler kan ikke overskygge det væsentlige, nemlig, at de udsprang af og forbedredes takket være bøndernes eget erkendte behov for kundskaber.

Om de materielle skoleforhold indeholder arkivmaterialet en mangfoldighed af oplysninger, som i det foregående er fremlagt, inddelt efter de forskellige distrikter. De kilder, der taler om den ikke-religiøse undervisning, er derimod så få og spredte, at det er rimeligt at sammenfatte hovedpunkterne her.

Skolernes undervisning faldt i den af kirken fastlagte kristne børnelærdom, der foregik efter autoriserede lærebøger og principielt under præstens kontrol (han besøgte sjældent andet end degneskolen), og hele den øvrige undervisning, hvis indhold og omfang bestemtes af bønderne selv. I almindelighed omfattede en lærers undervisning de 4 elementærfag: kristendom, læsning, skrivning og regning, samt tysk.

Allerede i 1710 var det almindeligt, at sognerepræsentanterne i Tønder amt kunne læse og skrive, og man kan gå ud fra, at disse kundskaber da har været udbredte hos den mandlige del af gårdmandstanden, når bortses fra egne, der var underforsynede med skoler, som store dele af Tørninglen og, vistnok, Ærø. Den antagelse, at den slægt, der voksede op efter 1700, i hvert fald kunne læse, bestyrkes af den pietistiske opbyggelseslitteraturs betydelige udbredelse efter 1720. Omkring 1760 synes næsten hele befolkningen at have været nogenlunde læse- og skrivekyndig, thi efter denne tid møder man ikke mere de helt mistrøstige præsteudtalelser, som er almindelige i århundredets første halvdel. Endnu i 1750 kunne mange gamle folk i Varnæs ikke læse, og i 1753 læste degnen i Kliplev om søndagen op af katekismen i kirken af hensyn til de ældre; men i 1760 kunne man nøjes med at erklære om konfirmanderne i Åbenrå provsti, at det hændte, at nogle af dem ikke kunne læse ordentligt.

Af hensyn til den kristne børnelærdom måtte også pigerne lære at læse, men den øvrige undervisning var overvejende forbeholdt drenge, selv om nogle piger vel lærte at skrive. Regning og tysk stod i bøndernes agtelse over alle andre fag. Dyssel begejstredes omkring 1760 over, at man i slesvigske landsbyskoler oplærtes meget ypperligt i regnekunsten, og Pade, der stammede fra Als, siger, at man i Hertugdømmerne satte langt mere pris på regning, end man gjorde på Fyn. For de glyksborgske skoler på Sundeved blev der i 1744 foreskrevet obligatorisk regneundervisning.

Regning og tysk var borgerskabets og øvrighedens kendetegn; at

kunne tysk og at kunne regne symboliserede bondens emancipation. En skole, der kunne give en sådan undervisning, var man villig til at ofre noget på. Kapellan Laurits Sparre i Skærbæk skrev i 1756 til Brorson, at indbyggerne havde tilbudt at give 100 mark til en skoleholder »naar Deris Børn kunde nyde behøvede underviisning udi Tysk og Regning følgelig deris Christendom og andet icke udeluckt«. Det tyske sprog indtog en så fremtrædende plads i den nordslesvigske landsbyskole, at man må sige, at den omkring 1750 nærmede sig det tvesprogede. Conrads stadig gentagne notat om, at børnene, foruden katekismen, lærte læsning, skrivning og regning, dansk og tysk, er et vidnesbyrd herom. Hvad var dansk og hvad var tysk i skolen?

Undervisnings sproget var naturligvis altid dansk (dialekt), og dansk var også undervisningens religiøse grundstamme: børnelærdommen. Takket være den og kirkens forkyndelse bevarede og udvidedes befolkningens fortrolighed med det danske skriftsprog og væsentlige sider af dansk kulturliv. Anderledes stod det til med den øvrige undervisning; den tog først og fremmest sigte på at orientere børnene i en tysk omverden, og derfor blev der læst tyske tekster, skrevet efter tyske forskrifter og regnet efter tyske regnebøger, ja selv ABC-bøgerne synes overvejende at have været tyske. (Kun på Als og Ærø blev der ikke givet undervisning i tysk i skolerne).

Dette kraftige tyske islæt skyldtes befolkningens egne ønsker og var ikke fremtvunget af øvrigheden, men det er også sandt, at øvrigheden så med sympati på tyskundervisningen og støttede den ved at kræve kendskab til tysk af lærerne, og at disse ønsker var fremkaldt af, at øvrighedens sprog var tysk og ikke dansk. Forskellen mellem de danske skoler i Nordslesvig og de tyske skoler i Angel og Mellemslesvig var altså i hele den behandlede periode langt mindre, end man på forhånd ville mene: undervisnings sproget var helt eller overvejende dansk i begge områder, og abc-bøger, forskrifter og regnebøger overvejende tyske i begge områder. Når skolerne i Nordslesvig kaldtes danske, men længere sydpå tyske, var det alene, fordi katekismen skulle læres henholdsvis på dansk og tysk. To omstændigheder begrænsede i Nordslesvig den verdslige undervisnings indflydelse på sproget: den var overordentlig ineffektiv, og kun et mindretal af børnene deltog i den (i adskillige bondeskoler kunne læreren ikke tysk nok til at undervise i sproget, og pigerne og mange af drengene deltog ikke i tyskundervisningen).

Den ineffektive undervisning skyldtes dels, at de fleste læreres tysk-kundskaber kun var små, og dels, at den metode, de anvendte, hovedsagelig bestod i, at børnene blev sat til at indprente sig en tysk religiøs tekst med støtte i den tilsvarende danske og at afskrive den. Der var altså kun tale om en rent mekanisk tilegnelse af de tyske ord og sæt-

ninger, uden at der blev lagt mindste vægt på forståelse af det læste eller skrevne – en metode, der ganske svarede til tidens katekismus-undervisning.

Eksaminationen af skoleholderne i Åbenrå provsti i 1766 (se s. 217) viser ganske vist, at et stort flertal af lærerne havde et vist mål af tysk-kundskaber, men at de var langt fra at beherske sproget, viser nogle bemærkninger, som provst Schmidt i Åbenrå fremsatte i 1741, altså samtidig med, at Conradi hævdede, at der blev undervist på dansk og tysk i læsning, skrivning og regning i alle provstiets skoler. I anledning af klagerne fra Løgumkloster over organist Andresens mangelfulde tysk (Andresen skulle også give undervisning på tysk) skrev Schmidt, at der ikke kunne fås nogen bedre, idet »die Rechen- und Schreib-Meister in den hier umliegenden Städten (altså endog i de nord-slesvigske købstæder!), da sie nicht von Jugend auf den Studiis obgelegen, sondern in ihrem Theil selbst-Gelehrte sind, ohne äusserliche Manuduction, selten oder gar nicht zu einer Fertigkeit die Ober-Sächsische Sprache accurat zu reden und zu schreiben gelangen«⁷⁷⁴.

Fra Skærbæk foreligger en redegørelse, som viser, at »læsning, skrivning og regning på tysk« langt fra betød undervisning i det tyske sprog. Redegørelsen blev i 1752 af pastor Fog sendt til biskoppen i anledning af, at nogle forældre havde krævet undervisning i tysk for søfartens skyld.

Brorson havde spurgt Fog, om den tidligere skoleholder Christian Petersen havde givet tyskundervisning og fik følgende svar: »Om samme substitut har været i stand til at informere Ungdommen i det Tydske Sprog, respondentur: Negative. Hverken var Hand dertil kaldet ey heller blev det requireret af Ham. At kunde skrive smukt Tydsk og Dansk, regne paa Tydsk /: saasom Dansk Regnen her icke er i Brug :/ lære Ungdommen til gavns at bogstavere, læse, skrive tydsk og dansk baade skrevet og prendtet, udfordres absolute af en Skoleholder, hvilket og Christian Petersen forstaad til Gavns. Men vil nogen have deres Børn informeret i det tydske Sprog, maa de gjøre, som de der vil lade dem lære latin, neml. sende dem til Skoler, hvor saadant læres«. (I Fogs 11 års præstetid havde der kun været ét eksempel på, at nogen var taget andetsteds hen for at lære tysk; det drejede sig om en dreng, der skulle i købmandslære i Flensborg).

Deltagelse i tyskklæsningen var frivillig, og der betaltes derfor ekstra skolepenge for den. Dette siges bl. a. i den fortolkning af sprogbestemmelserne i den glyksborgske kirkeforordning, som hertugen gav i 1735 (se s. 125): ungdommen ville fremtidig få lejlighed til at læse tysk uden at skulle give ekstra skolepenge derfor. Tyskundervisning blev heller aldrig pålagt lærerne i kaldsbrevene.

Ved siden af denne tyske stavning, læsning og skrivning havde

tysk fået en betydningsfuld plads i undervisningen takket være anvendelsen af tyske regnebøger. Der kan ikke være tvivl om, at disse tyske bøger var enerådende, fordi der i dem, modsat de kongerigske, blev regnet efter de mønt-, mål- og vægtenheder, der var i brug i Hertugdømmerne. De mange tekstopgaver i disse højt estimerede bøger gjorde det til en nødvendighed for både læreren og hans elever at kunne i hvert fald noget tysk. Takket være den tyske regneundervisning, og vel også ved påvirkning fra handelsverdenen, blev det endog almindeligt at udtale talordene, bl. a. i den lille tabel, på plattysk, og det blev også i dagliglivet (vistnok navnlig i de vestlige egne) almindeligt at bruge de plattyske talord (for tierne) fra halvtreds til halvfems.

Der findes tilstrækkeligt mange vidnesbyrd om, at det var undervisningen i de verdslige fag, der havde bøndernes hovedinteresse, og at de søgte at nøjes med den mindst mulige børnelærdom. Dette problem rejser spørgsmålet om bondeskolernes forhold til de verdslige og kirkelige myndigheder.

De verdslige myndigheder indtog stort set en indifferent holdning til bondeskolerne. De var for dem en del af bøndernes egen verden, og lige så lidt som de blandede sig i aftaler om byhyrden eller bysmenden, interesserede de sig for landsbyernes skolestuer og skoleholdere. Ikke sjældent var de ligefrem modstandere af planerne om at lade statsmagten forbedre skolerne, fordi de frygtede for, at de nye byrder, bønderne i så fald skulle bære, ville forringe deres skatteevne. De var dog ikke blinde for, at kontrol med bøndernes skoler og børnenes opdragelse til gode borgere var en fordel for staten. De opgaver, der stod i forbindelse hermed, overlod myndighederne imidlertid til kirken.

Kirkens holdning til bondeskolerne var principielt negativ, fordi deres iøjnefaldende verdslige karakter ganske stred mod kirkens ideal om skoler, som ved hjælp af katekismusundervisningen skulle skabe en kristen menighed. Dens første svar var oprettelse af sogneskoler og forbud mod bondeskolerne, senere, da forbudene ikke hjalp, langvarige bestræbelser for at gøre alle skoler til katekismuskoler. I dette forehavende kunne gejstligheden bygge på sin ubestridte autoritet og fik hjælp af konfirmationstvangen og sine steder vel også af det religiøse røre, som pietismen fremkaldte. Ved midten af det 18. årh. havde kirken stort set nået det mål, den havde sat sig hundrede år tidligere: skoler, hvori alle børn lærte at læse og at kende katekismen.

For at nå så vidt havde kirken måttet overvinde en sej modstand fra bøndernes side. Klotz havde talt om, at bønderne overvejende var uvillige til at sende deres børn i en sogneskole, hvor de kunne blive informeret i katekismen, og endnu omkring 1750 var denne indstilling fremherskende i egne, der ikke lå forrest i udviklingen. Et godt eksempel har man i en skildring fra 1740 af oplysningen i Nørre Løgum,

hvor kirkens indflydelse var særlig ringe. Det hed heri⁷⁷⁵: »Das Hertz möchte einem im Leibe bluten bey wahrnehmung des elenden Grundes im Christenthum auch so gar bey denen die sich zur Confirmation an-geben, als unter welchen einige die kaum lesen, und die mehrsten nicht einmahl die ersten Buchstaben des Christenthums aus dem kleinen Catechismus Lutheri inne haben«. Kun de allerfærreste af indbyggerne er optaget af deres børns sjælefrelse; de tænker kun på, »dass Sie un-terrichtet werden, wie Sie quocunque modo durch die welt kommen können«. I skolerne undervistes der derfor kun i læsning, skrivning og regning (altså ikke i børnelærdom)⁷⁷⁶. »Will der Prediger auf das Christenthum und die Catechisation treiben, so meynet man die Zeit werde dadurch zu dem andern verlohren etc.«.

Den samme indstilling var endnu i 1755 almindelig i Frøs og Kals-
lund herreders provsti i Tørninglen. Provst Højer udtalte da: »Folket her omkring i Egnen skal gierne lade deres Børn gaae bort uden at lade dem lære noget Guds Ord, uden de med Tvang drives dertil«⁷⁷⁷.

Forklaringen på denne afvisende holdning kan ikke være kirkefjend-
skab. Om en sådan følelse finder man intet spor i kilderne, og den er
også usandsynlig. Derimod spillede bøndernes uvilje mod indgreb i de-
res skolars selvstændighed en betydelig rolle, og endnu fra periodens
slutning, da kirken ellers overalt havde fået sin vilje, er der bevaret
enkelte direkte vidnesbyrd herom fra afsides egne. Da pastor Bøhme i
Oksenvad-Jels i 1761 talte med sognemændene om skoleundervisnin-
gen, fik han dette svar: »Det kommer hvercken Ambtmanden, Prov-
sten eller Præsten ved, hvorledes vi indretter vore Skoler, naar vore
Børn kun kand saa meget at de kand vorde antagne til Confirmation,
naar tiid er«⁷⁷⁸.

Den egentlige forklaring på bøndernes afvisning af kirkens skole-
program ligger sikkert langt dybere. Hele årsagssammenhængen kom-
mer først for dagen, hvis man antager, at modstanden bundede i den
ældgamle opfattelse, der i kirken så et mægtigt magisk institut, stær-
kere end den folkelige magis mangfoldige elementer og naturligt i skin-
sygt fjendskab over for denne konkurrence, men i bondens øjne ikke
væsensforskellig fra hans øvrige »overtroiske« forestillinger. De man-
ge samtidige udtalelser om bondens indstilling til religion og kirke
vidner om, at et »personligt gudsforhold« praktisk talt ikke eksiste-
rede hos den fundamentalt hedenske landbefolkning; et »kristent liv«
i overensstemmelse med kirkens forestillinger lige så lidt. Kontakten
med Gud formidledes af præsten ved hjælp af hellige ord og handlinger.
Disses uforståelighed forøgede kun den dybe respekt, der omgav
præsten og kirken.

Denne vurdering af bondebefolkningens indstilling til kirken indtil
midten af det 18. århundrede deles ganske af en så ypperlig kender af

tidens kirkehistorie og folkeliv som Ernst Feddersen. Det er, skriver han⁷⁷⁹, »eine einfache Tatsache, dass unser Volk als Ganzes nur äusserlich christianisirt war, und dass im Hintergrunde seiner Seele noch eine Weltanschauung lebte, die, tausendjähriger Ueberlieferung entstammend, der christlichen, auf der Offenbarung beruhenden Weltanschauung letztlich durchaus widersprach«. H. F. Feilberg kom til ganske den samme overbevisning: De kristne missionærer havde i sin tid nedbrudt gudehovene og brændt billederne, »men i Hjerterne, som de ikke naaede, sad Hedenskabets Stub fast med sine dybe Rødder og i hver ny Slægt, der fødtes, skød den nye Skud«⁷⁸⁰. I Mellemslesvig havde han så sent som i 1850'erne selv oplevet en bondebefolkning, der var så godt som uberørt af kirkens århundredlange offensiv (forklaringen herpå må vel søges i den sproglige kløft, der helt skilte bønderne fra kirken): »At herude i Vesten nogen Steds findes en religiøs Opvækkelse, saaledes som Tilfældet er i Angel, tror jeg ikke ... Hverken i Valsbøl, N. Haksted, Hanved, Bov eller St. Vi sogne er der nogen synderlig Kirkegang«. »Præsten ... nyder, naar han kan styre Sognets Anliggender godt, stor Anseelse, selv om han ikke er »vigtig paa Stolen«. Levende Kristendom findes, saavidt jeg har kunnet skønne, ikke mange Steder, derimod hyppigt en vis Tillid til en »god Lære«, der formentlig skulle kunne frelse en Menneskesjæl. Jeg har en Gang hørt om en Afdød, at med ham havde det ingen Nød, saa mange »Bæjer« og »Ferskener« [bønner og bibelvers] som han kunne⁷⁸¹.

Ud fra dette livssyn var det naturligvis af vigtighed for lægmanden at kunne fremsige et antal af de hellige sætninger om hjælp i alskens modgang, og de unges deltagelse i katekismusundervisningen havde altid været betragtet som en nødvendighed. Den store offensiv for ved skolens hjælp at skabe engagerede kristne, som ortodoksien indledte og pietismen tog op med forøget styrke, måtte imidlertid i sin konsekvens opløse landsbyernes gamle fællesliv med de dertil knyttede forestillinger, vaner og skikke. Bøndernes opposition mod kirkens skoleidealer var derfor uundgåelig og hårdnakket og den kirkelige offensiv dømt til nederlag, så længe dette fællesliv stod ved magt.

Omkring 1750–60 havde kirken som nævnt nået sit gamle mål, hvad katekismusundervisningens omfang angår. De virkninger, man havde ventet sig af en sådan undervisning, var imidlertid udeblevet. Mange og ensstemmige præstedtalelser viser, at menigheden ikke var blevet bedre af den grund; katekismen blev kun tilegnet ganske udvendigt, uden nogen forståelse, og samvittighedsfulde præster følte dengang ligesom hundrede år tidligere, at de arbejdede forgæves med de genstridige sind.

I denne sammenhæng er det nødvendigt at komme ind på spørgsmålet om pietismens betydning for skolens udvikling i Nordslesvig.

Det er almindeligt at sætte denne betydning højt, idet man på den ene side peger på de skolelove, der skylder den pietistiske kong Christian VI og hans ligesindede omgivelser deres tilblivelse, og på den anden side betoner den kendsgerning, at det pietistiske røre i Danmark havde et centrum i Vestslesvig. Det er imidlertid lige så sikkert, at de pietistiske hofkredse hurtigt kapitulerede over for godsejernes protester mod skolelovgivningen, og hvad den slesvigske pietisme angår, må forfatteren tilslutte sig F. Elle Jensens dom over den. »Den blev«, siger han, »lige saa lidt i den sønderjydske Del af Ribe Stift som andetsteds i Landet den Folkebevægelse, dens Førere havde haabet, den skulde blive«⁷⁸². Vi har i det foregående set flere eksempler på de hastigt opblussende og hastigt forsvindende pietistiske vækkelser, der bekræfter den citerede opfattelse. Alt i alt tør man vist sige, at det pietistiske røre i 1720'erne og 1730'erne kom for tidligt til at vinde landbefolkningen for sig, men også, at den missionerende og litterære virksomhed, som de pietistisk grebne præster udfoldede, var skelsættende i kirkens historie. Pietismen talte med den nye tids røst, og denne tale lød ikke forgæves.

For det nordslesvigske skolevæsen kom pietismen kun til at spille en sekundær og lokalt begrænset rolle. Skolerne udvikler sig jævnt og støt uden noget brud eller opsving, der kan sættes i forbindelse med pietismens indtrængen. Den pietistiske litteratur synes i de fleste egne at være kommet i brug på myndighedernes foranstaltning og revolutionerede, som nævnt, ikke befolkningens åndelige habitus.

Et pietistisk røre i Nordslesvig finder man stort set kun i Slogs herred og Enklaverne.

I enklavesognene virkede i 1720'erne nogle af den danske pietismes mest fremtrædende mænd. Lø herreds provst var fra 1723 den pietistvenlige Nissenius Wedel i Døstrup, hvor hans søn, Søren Wedel, virkede som nidkær pietist. Hans Adolf Brorson var 1722–29 præst i sit fødesogn Randerup. Hans broder, Broder Brorson (senere biskop i Ålborg) var i 1725–36 præst i nabosognet Mjolden, og i Daler var Anders Wedel (1707–30) en tidlig ven af pietismen. Jens Gregersen i Visby skal have haft samme indstilling⁷⁸³. Det kan ikke udelukkes, at det omfattende skolebyggeri, der fandt sted i Enklaverne netop på denne tid (af de 18 skolehuse i 1740 var 9 opført efter 1725) for en del kan være fremkaldt af pietisternes interesse for skolerne.

I Slogs herreds vestlige del, i Hostrup og Burkal sogne, udgik en pietistisk påvirkning omkring 1720 fra Enevold Ewald, og i de følgende årtier var der her i skoleverdenen et typisk pietistisk miljø med stærke bånd mellem kirke og skole. I Rørkær holdt skoleholderen i 1726, efter præstens tilskyndelse, hver søndag bedetimer og fik en kos græsning for det⁷⁸⁴. Fra 1739 fik skoleholderen i Rens årlig 6 mark for at holde bedetimer søndag eftermiddag og katekisation med gamle og

svage fattige mennesker om lørdagen⁷⁸⁵. I 1741 gik en vækkelse hen over Burkal sogn, og blandt de omvendte nævnes såvel »den unge degn«, Paul Asmussen, og »den gamle degn«, Johannes Prætorius. Asmussen havde været huslærer hos den pietistiske Nic. Brorson i Bedsted og var selv en svigersøn af »den gamle degn«. Dennes far havde været præst i Højst, og hans kone var en præstedatter fra Dagebøl.

Det er fristende at sætte de mange skolehuse, der blev bygget i Slogs herred, i forbindelse med pietismens indflydelse. To afgørende omstændigheder gør det imidlertid usandsynligt, at pietismen kan have spillet mere end en underordnet rolle for byggeriet: For det første begynder skolebyggeriet allerede i 1680'erne og fortsætter jævnt gennem de følgende årtier uden påviselige opsving, som man kunne sætte i forbindelse med lokale vækkelser, og for det andet bevæger byggeriet sig med aftagende styrke fra Hostrup sogn over Burkal sogn til de østlige og nordlige sogne i herredet. Denne geografiske og tidsmæssige fordeling tyder på, at skoleforbedringerne skal forklares på en ganske anden måde. Skolebyggeriet falder nemlig med hensyn til tid og sted ganske sammen med den fremadskridende udskiftning af engene i disse egne, som igen var forbundet med den velstandsstigning, der her var begyndt i slutningen af det 17. århundrede⁷⁸⁶.

En sammenhæng mellem pietistisk vækkelse og skoleforbedringer kan altså ikke sandsynliggøres uden for Enklaverne. Tværtimod ved man, at sogne med pietistiske præster i flere tilfælde havde et usædvanligt primitivt skolevæsen. Det gælder f. eks. det pietistiske Højst, hvorfra degnen i 1738 indberettede⁷⁸⁷, at landsbyerne havde vinterskoler, »die bey denen daselbst wohnenden Leuten abwechselungs-Weyse in ihren Häusern gehalten werden«. I Bedsted i Åbenrå amt var sognepræsten Nicolai Brorson (1716–35) en af pietismens kendteste talsmænd; det gode skolevæsen i sognet skyldes imidlertid ikke ham, men derimod pastor Carl Wiborg (1745–81), som i »de helliges« tradition betegnes som »i grunden en modstander af Guds rige«⁷⁸⁸.

I betragtning af den skolemæssige grundsituation i Nordslesvig er der intet mærkeligt i alt dette. De uafhængige bondeskoler dominerede; hver by bekostede sine egne skoler, og derfor havde de mest velhavende gennemgående de bedste skoler. De blev båret frem af bøndernes skoleinteresse, og den var ikke skabt af pietismen eller nogen anden kirkelig retning.

Bondeskolerne var opstået, da det gamle fællesliv i landsbyerne begyndte at tilpasse sig borgerskabets verden. Gennem mere end hundrede år bevarede bylaget så megen livskraft, at skolerne kunne udvikles inden for dets rammer, men da landsbyfællesskabet kort tid efter sprængtes, var tiden inde til en afgørende skolereform, hvorunder statsmagten overtog bystævnets rolle.

ANDEN DEL

Skolereformtiden ca. 1760-1814

Den økonomiske og åndelige omvæltning ca. 1760-1785

I 1760'erne og 1770'erne foregik der i Nordslesvig en omvæltning af alle bondens livsvilkår, som er forudsætningen for, at der, først i Haderslev provsti og derpå i det øvrige Nordslesvig, kunne gennemføres en gennemgribende reform af hele det landlige skolevæsen.

Prisstigningen på landbrugsprodukterne, der varede ved til efter krigen mod England, havde omkring 1770 været i gang i næsten en menneskealder. Den muliggjorde en hurtig forbedring af skolebygningerne og af lærernes indtægter. I løbet af 1770'erne blev udskiftningen, omvæltningens mest markante træk, med støtte i lovene af 1766 og 1770 gennemført i de nordslesvigske landsbyers store flertal, og resten fulgte efter inden 1800. Medens udskiftningen helt forandrede den gamle bondestands vilkår, skabtes der ved de samtidige parcelleringer af krongodset og de fleste private godser en delvis ny stand af jordbesiddere. Ærø, Nordals og Sundeved, der havde været præget af store godser, forvandlede til de velhavende landmandsdistrikter, de siden har været.

Til billedet af tidens landbrug hører også den frembrydende agrarvidenskab og de landøkonomiske skrifter, der blev udsendt. I 1758 oprettede den glyksborgske provst Philipp Ernst Lüders (død 1786) et agrarselskab, som i 1762 officielt fik navnet Dänische Acker-Akademie, og i 1769 kom hertil Landhusholdningsselskabet i København. Det københavnske selskab virkede overvejende ved at uddele belønninger til foregangsmænd blandt bønderne og nåede i Sønderjylland kun ud til egne under kongerigske stifter (især Tørninglen)⁷⁸⁹. Det glyksborgske selskab spillede kun en ringe rolle, men dets stifter og leder skal med det halve hundrede skrifter, han udsendte på tysk og (for en del) på dansk, have påvirket bønderne i den grad, at Gude i sin »Bericht von der Halbinsul Sundewitt« (1778) tør hævde, at man, ved siden af udskiftningen, kan takke Lüders' landøkonomiske skrifter og mundtlige vejledning for den fremgang, der på Gudes tid prægede landbruget i Sundeved. Pastor Daniel Petersen i Holebøl gav ham endog (i 1792) hele æren for den herlige forvandling, der var sket i Sundeved. Hvad han sagde om fremskridtene i dette landskab, kan imidlertid med større eller mindre ret overføres på alle de nordslesvigske landdistrikter: »Fast ungläublich ist es, wie sehr diese Gegend in den letzten

zwanzig bis dreissig Jahren verbessert worden«. Bonden er »neugeboren, ist veredelt wie sein Feld; ist nun verständiger Wirth, beobachtet mit Nachdenken, samlet Erfahrungen und weis sie anzuwenden«⁷⁹⁰. Lüders selv taler om den karakterforandring, der er foregået hos de angelske bønder. »Landmanden er i disse Tider bleven et Menneske, der har Forstand og frie Villie«. Nu er en dranker en skamplet i en by, »og bliver i høyeste Grad hadet og foragtet af de andre Byemænd«. »Man finder i Byerne næsten intet Ungdoms Spøg eller Leeg meer, uden Øvelse i at spille Kegler; og dette er nyttigt, siden det kan ansees som et Arbejde«. »Jo mere formuende en Bonde bliver, jo ærbarere lever han«⁷⁹¹.

Tilsvarende udtalelser fremkommer på denne tid i næsten alle egne af Nordslesvig. De viser, at der hånd i hånd med agrarrevolutionen foregik en åndelig omvæltning, der gav de frigjorte bønder en ny holdning til religion, moral og oplysning og fik dem til at opgive de halvt hedenske skikke og forestillinger, der havde været knyttet til fælleslivet i landsbyen. De blev drevet frem ad individualismens og rationalismens vej og fik en stigende erkendelse af, at deres forandrede plads i samfundet gjorde bedre oplysning til en livsfornödenhed.

Herredsprovst Otto Christiansen Riese i Agerskov (født sammesteds i 1697 som søn af sognepresten) er forfatter af to ret udførlige optegnelser om denne forandring. Den ene optegnelse er vist fra ca. 1775⁷⁹², den anden fra ca. 1768⁷⁹³. I den førstnævnte hedder det om tilstanden i hans barndom og ungdom: »Kundskaben var ringe, ungdommen lærte Lutherj liden Catechismum, naar de kunde den udenad, blev det derved. Udj forrige tider vare mange som ej kunde læse. Udj dette Seculo kom von Stöckens Forklaring i brug her i det Sleswiske. Det blev da derved, at kunde den uden ad; at præparere ungdommen til Confirmation, var ej i brug, og om nogle faae Spørgsmaal blev tillagt, vare de ej af nogen betydenhed«. Den anden optegnelse handler om den forandring, der er sket siden da: »Der findes i det mindste $\frac{1}{8}$ mere Siele i Sognet som for 60–70 Aar siden. Folkes Kundskab er bedre som for de Aaringer. I sær siden forordningen er indført de confirmandis. For nogle og 30 Aars Tiid vare smukke Opvekkelser i Sognet, saa at der syntes mere Alvorlighed iblant Folk som før, ligesom endnu kiendes en merkelig Forandring, Banden og Sværen, Kort-Spill, Slagsmaale, Krogang, Jule-Stuer, Ligvagt, Fastelavns-Løben nesten ere forsvundne, eller mægtig formindsket«. Pastor Rieses erindringer stemmer overens med, hvad biskop H. A. Brorson noterede i sin beretning om visitatsen i Nordslesvig i 1757: Det er »tilforladeligt, at paa mange Steder iblandt den gemene Almue ey allene Grovhed i Lærdom og Levnet kiendelig aftager, men endog den sande saliggjørende Kundskab, især hos de unge jo meere og meere tiltager«⁷⁹⁴.

Pastor Kier i Øster Løgum har skrevet den bedste skildring fra Nordslesvig af landalmuens liv og livsholdning i det 18. århundrede, byggende på studier i præstearkivet, gamle folks fortællinger og selv-syn.

Den nye tid begynder også for ham efter 1750. Der opstod »lærde og brave Talsmænd for de lave Stænder i Tydskland og Frankrige, saasom en Rousseau, Basedow o. a.«. Denne forandring i retning af tiltagende menneskelighed udgik ikke fra kirken. »Gejstligheden formaade ikke at forbedre de høje Personer, thi deres Anseelse var ikke stor nok og deres Levemaade og Kundskab ikke skikket dertil«⁷⁹⁵.

Kier skildrer pastor Meylands embedstid (1748–73) som den egentlige omsvingningsperiode i Øster Løgum sogn. »De ældre Dages Raahed begyndte at forsvinde virkelig, og en forstandigere Gudfrygt, en smukkere Omgængelighed og en betydelig Lyst til Kundskab, Viden-skab og Kunst viste sig. Slagsmaal blev svare sjelden, Banden og Grov-hed bleve foragtelige og Overtroen begyndte at dæmpes. Man levede forligeligere end tilforn i det Hele i Familierne, og Drukkenskab tog af fordi den holdtes for skjændig. I al Meylands Tid er der kun født 6 eller 7 uægte Børn, og om grove Forbrydelser hørtes der intet i det Hele. Kirken blev flittig besøgt og man læste gjerne og forsynte sig saameget man kunde med Bibeler og andre gudelige Bøger. Børnene lærde meget udenad i Skolen, nemlig den lille, den større og den saa-kaldte blaa Catechismus [dvs. Luthers lille katekismus, Pontoppidans forklaring og udtoget af Pontoppidan], og mange lærde at skrive og regne til. Ja, der blev især i Gjenner endog nogle i visse Maade Mestre i at regne; og det var til stor Forfremmelse for de mange som kom til Søes, hvorfor de ogsaa hyppig stege til Styremænd og Capitainer. Thi unge Mennesker fra Egne, hvor Ærlighed og Sædelighed er Tone, og hvor desuden Skriven og Regning blive lærte, søges meget af de rige Kjøbmænd. Thi saadanne ere paalidelige, haardføre og duelige til-lige«⁷⁹⁶.

Fra midten af 1760'erne genspejles den åndelige omvæltning, der har fundet sted i bøndernes forhold til religion og oplysning, tydeligt i generalsuperintendentens visitatsakter⁷⁹⁷. Nedenfor anføres eksempler fra Haderslev provsti, men tilsvarende kunne bringes fra Åbenrå provsti.

I 1765 sammenfattede Struensee sit indtryk af provstiets skolevæsen i ordene »Das Schulwesen ist in dem schlechtesten Stande«. Klagerne over undervisningen og befolkningens vrangvillige indstilling til skolerne lød højest fra det fattige Gram herred. Fra Vedsted skrev pastor Thomsen, at hovedårsagen til beboernes uordentlige væsen og druk-kenskab i sognet sikkert var »Vankundighed, som de endnu formedelst deres slætte Skolegang, de har havt i deres Ungdom, har ey faaet

overvunden, og har derfor ey heller den rette idee om de Guddommelige Sandheder og meget mindre ere ret funderet i dem«. Fra Tyrstrup herred lyder voldsom kritik, men også rosende ord. De sidste kommer fra pastor Bertelsen i Tyrstrup-Hjerndrup, der anfører, at børnene går temmelig flittigt i skole og dér »lessen sie fleissig das Neue Testament«. Til gengæld måtte Struensee i Hejls konstatere, at de fleste børn ikke kunne give svar på de allerkendteste spørgsmål⁷⁹⁸, og stedets præst, J. A. Lassen, gav mange af de konfirmerede unge det skudsmål, at de var »nicht nur so unwissend, dass sie nicht das allerwenigste von der Lehre ihrer Seligkeit wissen, ja keine Zeile in einem Buch richtig lesen können, sondern sind auch trotzig gegen mich, Verächter Göttlichen Wortes, verwilderte und gottlose Menschen, von denen alle Hoffnung aus ist, nicht nur selig, sondern auch dem Publico nützlich zu werden«. Om forældrene dømte han ikke blidere; de ville blive ved det gamle i skolesager, »wie in allem übrigen ihre Seligkeit betreffend«. Det er betegnende, at de kritiske røster er mest afdæmpede i Haderslev herred; kun fra Moltrup-Bjerning i herredets udkant hedder det, at katekisationerne i kirken ikke er til nytte, »da Kundskab i Christendom ikke noksom drives i Skoelen«.

Under generalvisitatsen i 1768 er opmærksomheden samlet om det forestående skolebyggeri i provstiet, og fra de følgende visitatser frem til 1789 foreligger kun provst Cretschmers sammenfatning af præsterenes vigtigste klagepunkter. Men selv med denne begrænsning aftegnes udviklingen tydeligt i det bevarede materiale. Allerede i 1771 mod-sagde provst Cretschmer pastor Biørnsen i Stenderup, der havde talt om sognets »ungehorsame, hartnäckige und ausschweifende Jugend«, og i 1774 indrømmede provsten vel, at der var for mange skolefor-sømmelser, men tilføjede: »Indessen ist nicht zu leugnen, dass die Erkenntniss der göttlichen Wahrheiten zur Seligkeit in vielen Gemeinen in dieser Probstey ziemlich gut ist«. Cretschmer fremhæver »ungdommen« i 8 sogne. Den geografiske fordeling af disse sogne er karakteristisk: 5 ligger i Haderslev herred (Gammel Haderslev, Hoptrup, Øsby, Vonsbæk og Astrup), 2 i Tyrstrup herred (Hejls [!] og Vonsild) og 1 i Gram herred (Magstrup). I 1777 giver generalsuperintendenten en endnu mere positiv vurdering af børnenes religiøse kundskaber: »Die Kinder haben fast aller Orten eine grosse Fertigkeit in Beantwortung der Catechismusfragen bewiesen ... Überhaupt sind in den Kirchen dieses Amtes immer viele Zuhörer und viele wohlunterrichtete Kinder in den Kirchen gegenwärtig gewesen«. I 1780 var både Cretschmer og Struensee nået så vidt, at de nøjedes med at anføre de dårlige sogne. Dårligst er, skrev Cretschmer, Stepping og Frørup (de vakte mønster-sogne!), Sommersted, Skodborg og Vedsted; Struensee nøjedes med at nævne Skodborg og Stepping som de eneste sogne, hvor børnene var

»in der Erkenntniss sehr schlecht«. I de fleste andre sogne stod det godt til, og Cretschmer fortalte, at han gennemførte sine visitatser »mit Lust«. I 1783 fandt Cretschmer på sin visit kun temmelig stor uvidenhed i Ødis og Sommersted. I 1786 er skolevæsenet ikke omtalt i visitatsberetningen.

I 1789 visiterede Struensee for sidste gang i Haderslev provsti og kunne som før konstatere, at børnene de fleste steder svarede godt og tydeligt på spørgsmål om katekismen. Flere af præsteindberetningerne kommer ind på den store forandring, der i de senere år var sket med skoleforholdene. Pastor Brodersen i Vedsted var slået af det store skel mellem den unge og den ældre generation: »Unwissenheit und Aberglaube haben hier bey den Alten zu tiefe Wurzeln gefasst. Die Jugend wird durch Unterricht mehr und mehr befreiet«. I Stepping-Frørup sogne, skrev pastor Mygind, »gehen die Kinder in diesen Jahren viel fleissiger in die Schulen, als es vorhin geschehen«.

Det er betegnende for omvæltningens styrke, at det var herrnhutismen, en retning uden for statskirken, men beslægtet med pietismen, der førte den nye tids bonde frem til den oplevelsesreligion, han søgte. Den fik i en ganske anden grad end pietismen kontakt med almuen, og fra den udgik en bred bølge af bevidst kristendom. I landsbyerne skiltes »de troende« sig ud fra de »vantro«; de søger at indrette deres jordeliv efter kristendommens moralforskrifter og forkaster gammel bondetro og sædvaner, der gennem århundreder havde lagt livet i landsbyerne i faste rammer.

Der var, før Christiansfelds grundlæggelse i 1771, to centre for det herrnhutiske vækkelsesarbejde i Nordslesvig: Stepping i Tyrstrup herred og Burkal i Slogs herred. Begge steder boede der fra 1745, i tilknytning til venligtsindede præster, herrnhutiske rejseprædikanter, i Stepping til 1813, i Burkal lige til 1857⁷⁹⁹. I 1768 overværede Struensee en gudelig forsamling i Stepping præstegård. Den overværedes af ca. 100 personer. I 1771 kom Struensee i Vonsild ud for en af de vakte. En deputation henvendte sig til Struensee for at give udtryk for stor tilfredshed med sognepræsten (Feddersen). »Unter diesen war einer, der mit gerührtem Hertzen, unter Vergiessung vieler Thränen in dänischer Sprache zu mir sagte: ich war ein Slave des Teufels, ich bin aus meinem Sündenschlaf aufgeweckt, ich will Jesum suchen, ich wünsche aus dem Reiche des Satans ins Reich Gottes versetzt zu werden.«⁸⁰⁰.

Efter 1771 blev Christiansfeld i Tyrstrup sogn herrnhutismens vigtigste støttepunkt. Herfra udgik store vækkelser med ekstatiske omvendelser. I Agtrup i Bjert sogn var der i 1780 45 troende, i 1782 var der en vækkelse i Hejls sogn, og i 1786 gik en vækkelse henover de tre nabosogne: Vonsild, Dalby og Bjert. Vækkelsen begyndte i Agtrup, »særlig iblandt saadanne, der var Verdens Udskud, og som Kri-

sti Fjender kun sjældent havde besøgt Gudstjenesten. Disse, som før havde ladet mangfoldige og skrækkelige Eder gaa over deres Læber, laa nu paa Knæ, græd, hulkede og bad om Naade hos Gud, og mange vilde ikke gaa til Hvile, før de havde faaet Fred med Gud«. Blandt de omvendte fra denne vækkelse nævner Brodersen tre gårdejere fra Bjert. – Fra Vilstrup sogn omtales Cl. H. Clausen (1769–1773) og Niels Windekilde (1774–1809) som hellige præster. Om sidstnævnte skriver Brodersen⁸⁰¹: »Dans ved Bryllupper var allerede i hans Formands Tid bleven meget afskaffet, og nu maatte den sidste Rest af disse Fornøjelser vige. Ogsaa Kortspil fik en Ende. Fandt Præsten ved sit Husbesøg nogle Kort, tog han dem uden videre og kastede dem paa Ilden«.

Til disse indgribende forandringer på det materielle, moralske og religiøse område føjede sig inden længe en ny indstilling til det statsamfund, man var medlem af. Mens øvrigheden indtil da havde været en fjendtlig og i bedste fald en fremmed magt i bøndernes liv, begyndte nu en langsom opvågnen til taknemmelighed og statsborgerskab i en del af landbefolkningen. De vidnesbyrd om en sådan patriotisk følelses eksistens, der fremlægges i det følgende, er få, men man kan gå ud fra, at den taknemmelighedsfølelse, der træder en i møde i Hans Michelsens digte (se s. 220 f.), svarer til lignende følelser i bondebefolkningen, og det må tillægges vægt, at man i 1797, da det gjaldt om at berolige de under agendestriden ophidsede bønder, tiltalte disse som »danske brødre« (se s. 362).

Efterhånden som den nye holdning til kirke og stat satte sit præg på bønderne, blev skolerne mere kirkelige og rent danske.

Omvæltningens følger for skoleforholdene

Hele den omvæltning, der er skildret i forrige afsnit, skabte forudsætningerne for statsmagtens reform af det ydre skolevæsen, som indledtes fra slutningen af 1760'erne. Den medførte samtidig flere vigtige forandringer i det indre skolevæsen: der kan fra nu af tales om en særlig lærerstand, religionsundervisningen udvidedes, så den svarede til kirkens ønsker, de nordslesvigske skolars danisering indledtes, medens de sydslesvigske skoler nu blev rent tysksprogede.

Lærerstanden

Indtil 1760'erne kunne skoleholderne deles i to tydeligt adskilte grupper: 1) unge mennesker eller store, konfirmerede (undertiden også ukonfirmerede) drenge; 2) ældre mennesker, som på grund af legemlige skavanker eller modgang i livet var tvunget over i skolevæsenet; i 1765 underviste f. eks. i Åbenrå provsti to aftægtsmænd i Horsbyg og Hønkys i Egvad sogn, en snedkersvend i Arndrup i Bedsted sogn, og en afdanket rytter fra 2. fynske regiment i Brunde i Rise sogn⁸⁰². Medens de konfirmerede drenge gerne gik definitivt over i landbruget efter et par vintres forløb (om sommeren arbejdede de alle hos bønderne) var de ældre skoleholdere stabile folk, så længe deres arbejdskraft tillod dem det. Efterhånden som århundredet skred frem, formindskedes afstanden mellem disse to grupper: et stadig større antal af de unge mennesker opfattede lærergerningen som et erhverv og flyttede fra den ene skole til den anden, indtil de fandt et sted med så tålelige forhold, at de trods alle advarsler giftede sig, eller de opgav kampen og endte deres dage som ynkværdige stakler uden hjem og uden familie.

Et af de tydelige tegn på en forandret skolesituation i årtierne efter 1760 er, at man fra da af kan tale om en stand af professionelle lærere, selv om den til at begynde med kun omfattede et mindretal af skoleholderne. I forbindelse hermed kan man konstatere et højere kundskabsniveau og en bedre social standard hos lærerne. Dyssel udtrykte dette med sætningen: »En Degn er her meget ringe agtet; en Skoleholder er her meget mere i Estime, han er Bondens Consultus«⁸⁰³.

I 1766 gennemførte provst Bargum en eksamination af 31 skoleholdere i Åbenrå provsti. Hans notater om denne eksamen (fra de føl-

gende år findes kortfattede omtaler af yderligere 9 eksaminander)⁸⁰² giver et udmærket indtryk af lærernes kundskaber og sociale forhold og har uden tvivl gyldighed for det meste af det nordslesvigske område. I Bargums notater er fødestedet kun oplyst i 1 tilfælde, men ved hjælp af oplysningerne i Johan Hvidtfeldts materiale kommer man op på 8 klarlagte fødesteder. Et flertal af skoleholderne (især blandt de helt unge) har nok været født i Åbenrå provsti, men mange er kommet fra nærliggende sogne i naboprovstierne, nogle få fra dansktalende sogne i Sydslesvig eller fra Nørrejylland (2 fra hvert af disse områder kan identificeres blandt eksaminanderne i 1766).

Alderen kan (tilnærmelsesvis) oplyses for 18 af de 31 skoleholders vedkommende. De var alle over 20 år gamle, og sandsynligheden taler for, at de fleste af de resterende 13 skoleholdere, der underviste i små landsbyer og i flere tilfælde erklærede ikke at ville undervise mere eller skulle være soldater, har været under 20 år gamle. Af de 18 var 4 over 60 år gamle, 5 var mellem 40 og 60, 6 mellem 30 og 40, og 3 mellem 20 og 30. I flere tilfælde oplyses deres anciennitet: læreren i Bolderslev havde holdt skole i 26 år, deraf 2 år i Bolderslev, læreren i Genner havde holdt skole der i 16 år, læreren i Barsmark (der var født i Frøslev) havde holdt skole i 12 år, og hans kollega i Skovby havde haft skolen der i 20 år, læreren i Vollerup havde været skoleholder der i 9 år, læreren i Nørre Hjarup i 5 år. Der kan således næppe være tvivl om, at allerede i 1766 varetoges undervisningen ved over halvdelen af provstiets skoler (bortset fra degneskolerne) af personer, for hvem lærergerningen var en profession og ikke et bierhverv. Hvor svært det endnu var at forene lærerhvervet med en normal tilværelse fremgår af, at det kun om 4 af de 31 skoleholdere oplyses, at de var gift, og af dem havde kun de to børn.

Eksaminanderne blev prøvet i religion, læsning, skrivning og regning, tysk og sang og fik tildelt karaktererne meget godt, godt, temmelig godt (nogenlunde, ikke ilde, læseligt, læser), mådeligt og »slet ikke«; de fleste karakterer findes i læsning (28), de færreste i tysk og sang (23). Bedst faldt prøven ud i læsning: her fik ikke færre end 23 godt, 2 endda meget godt. Dårligst var resultatet i sang: af de 23 fik kun 5 godt, og andre 5 kunne slet ikke synge. Religion lå kun lidt højere: 13 af 26 fik mådelig (1 af eksaminanderne blev hjemsendt med besked om ikke at holde skole, før han var blevet bedre i kristendom). – I skrivning og regning fik ca. halvdelen af eksaminanderne (14 og 13 af hhv. 27 og 25) temmelig godt; gennemsnitskarakteren lå dog lidt højere i regning end i skrivning, selv om 1 af skoleholderne (Søren Hansen i Kløjning) slet ikke kunne regne og derfor skulle indstille sig til en ny eksamen. Af særlig interesse er præstationerne i tysk læsning. De 8, der ikke blev hørt i tysk, har vel overvejende været

folk, der slet ikke kunne sproget, men nogle af dem, og i hvert fald skoleholderne i Barsmark og Skovby, har uden tvivl kunnet undervise i tysk. Resultaterne af tysk-prøverne var meget gode (kun læsning lå højere): 1 fik meget godt, 12 (over halvdelen) godt, 8 temmelig godt og 2 mådeligt.

I hele Nordslesvig blev de faste skoleholders sociale placering væsentlig forbedret i forbindelse med udskiftningen, idet loven af 1770 bestemte, at der skulle udlægges 3 tdr. »Habersaat« til skolemesteren. I Tørninglen og i Åbenrå og Tønder amter, hvor der kun fandtes få faste skoleholdere, kom loven mest til at spille en rolle for dårligt af-lagte degne. Hertil kom, at bestemmelsen var betydningsløs i de egne, især i Tønder provstis vestlige del, hvor udskiftningen var blevet gennemført længe før lovens udstedelse. Hvordan loven alt for ofte blev praktiseret, kan ses af en indberetning fra justitsråd Koch på Skovbøl-gård (Felsted sogn) i 1774. Bønderne havde om sider bekvemmet sig til at udlægge jord til skoleholder Chr. Lorentzen i Skovbøl, om end langt fra nok. »Der arme Schulmeister hat sich mit diesem wenigen Lande doch begnügen lassen, aus Liebe zum Friede«⁸⁰⁴. Tilsvarende klager kendes fra Als Nørre herred, hvor kirkesessionen i 1789 erklærede, at skoleholderne ved udskiftningen ikke fik så megen jord, at de kunne føde en ko derpå, og at de tilmed fik jorden anvist »paa Langtfraliggende og tilmed paa forskiellige Steder, efter de concurrerende Byers Beliggenhed« så de ingen nytte havde af dem⁸⁰⁵. På Ærø havde skoleholderne før udskiftningen omkring 1775 slet ingen embedsjord; udlægningen af nogle tønder land til hver betød derfor en fundamental forbedring af deres stilling.

Hans Michelsen, der var skolemester i Løjt Kirkeby fra 1743 til 1796, har gennem sin digtning givet os et levende billede af sin tid, set med en skolelærers øjne. Billedet suppleres af det indblik i skoleholdermiljøet, man får gennem Peter Kiers skrifter.

Hans Michelsen var født 1720 som søn af en skrædder i Nørre Løgum. Ved læsning og flid havde han skaffet sig gode kundskaber, især i matematikken. Han blev gift med en gårdmandsdatter fra Løjt, med hvem han fik 11 børn. Kort efter, at han havde tiltrådt sit embede, forringedes hans indtægter ved oprettelsen af distriktsskolerne i Barsmark og Skovby; han gik derved glip af disse byers ydelse til skoleholderen i Kirkeby. Hans kår bedredes først, da han 1754 officielt fik tildelt degnestillingen. Da landsbyfællesskabet henimod 1770 begyndte at blive ophævet i henhold til udskiftningslovene, fik Hans Michelsen nye indtægtsmuligheder som landmåler, og som sådan blev han i de følgende år kendt ud over Nordslesvig (i Løjt sogn var næsten al jord for længst udskiftet).

Når mindet om Hans Michelsen har holdt sig til vore dage, skyldes

det hans viser og fortællende digte, som bogtrykker Luckander i Haderslev i form af skillingstryk spredte ud over hele landet. Hans viser levede i folkemunde endnu længe efter hans død. Under Treårskrigen 1848–50 overraskede således soldater fra Limfjords-egnene folk på Åbenrå-kanten med deres kendskab til flere af Hans Michelsens viser. Deres popularitet må tilskrives den lune og djærve realisme, hvormed forfatteren skildrer typiske scener af landalmuens liv i letflydende og sangbare vers. I »Smedevisen« drøfter grandestævnet valget af en ny smed, »Jens Kluses Høstehøjtid« karrikerer et høstgilde, andre viser skildrer giftesyge piger, galsindede koner, svirebrødre, tobaksrygere osv. For nutidige læsere ligger charmen ved viserne navnlig i deres kraftige dansk-slesvigske lokalkolorit. Den berusede Claus i »Jens Kluses Høstehøjtid« forsikrer gang på gang, at han har lært at danse i Bredebro, og Torkild, der ikke kan danse, får at vide, at han er en okse og må være født i Oksenvad. Der bruges mange sønderjyske dialektord, og hist og her dukker hele sætninger op på dialekten: »Maren glemt æ Skee hjem. Faer vældt en tom Voun i æ Gaar«. Tjenestepigen Birret fra Fyn snakker fynsk (»Je faaer ham ikke u, om je gi ti Ganje«), og den tyske Johan Sax gør sig forståelig på en blanding af plattysk og dansk (»Vil Du grähm Dig ihjel over den gode Tidt, Peer, so bist Du schlimmer as en Türk«). Viserne er med hensyn til litterære forbilleder, form og ånd aldeles danske, ligesom de (med en enkelt undtagelse) skal synges efter danske visemelodier. Flere gange nævnes gamle danske folkeviser.

Særlig interessant er Hans Michelsens klare forståelse af forholdet mellem dansk og tysk i Slesvig. Tysk (plattysk) tales af folk, når de er blevet fulde og vil vise, hvilke karle de er: Da Jens Kromand ikke vil tage imod betaling for et glas, Truels har slået i stykker, siger Truels: »Du skal tage Penge. Denkst Du, dat ik nich bin en Mand? Der ist kun faa, der recht veed, wat for en Mand ik bin«. Ligesådan forholder det sig med svirebroderen:

»Han udi Selskab lystig sang,
Aflagde der sin Prøve,
Svor til at han vel femten Gange
Mads Degn har kunnet døve.

Næst det han til det tydske Sprog
Var altid meget rede,
Som, før han følte Skjenken, dog
Ei nogensinde skeete«.

Med klart polemisk sigte kommer denne tendens til orde i hans mest

citerede digt om Diogenes' besøg hos degnene i Danmark (hvor de er studerte, men forkerte) og i Slesvig. Her er nogle degne drukkenbolte, andre vil hellere være bønder eller studehandlere. Han kommer til én, der kun kan skrive et og samme danske brev. Og så:

»En Anden kom han til, hvor han fandt lige Mangel:
Han klemte paa med Tydsk, som han var født i Angel,
At gamle Qvinder og forundrede sig paa
Hvor han saameget Tydsk i Hjernen kunde faae.

Han med det Danske sig plat vilde ei afgive,
Men, hvad for Ting det var, paa Tydsk han vilde skrive;
Saameget var han fra hans Moders Sprog afvendt
At ham det stod for slet at være det bekjendt.

Diogenes af det tog til at lee af Grunde,
Og sagde: »Stakkels Nar, gid Du det Danske kunde!
Thi hvem det Landsbytydsk, Du skriver, faaer at see
Dig holder for en Nar, og vil Dig vist belee«.

Der findes dog også degne, der er anderledes:

»Dog fandt han hist og her iblandt i Degnebolig,
Dem, deres Embede forretted' hjertetrolig;
Skjøndt ustuderede, dog duelig i sit Kald
Som ei sin Videnskab begrov ved Plov og Stald«⁸⁰⁰.

Pastor Kier i Øster Løgum (1802–34) var en gårdmandssøn fra Hovslund i Øster Løgum sogn og har, snart på dansk, snart på tysk, fortalt om sin egen skoletid i landsbyen. Han var født i 1771, kom i skole som 5-årig, men havde i de første 3 vintre en så uduelig lærer, Lauritz Høeg fra Strandelhjørn, at han endnu ikke kunne læse ordentligt efter denne tids forløb. »Grosse ungezogene Jungen waren in der Schule; oft gingen sie aus und zogen alle Knaben mit sich, die als dann spielten, bis der Schulmeister, der Holz schnitzte, die Leerheit der kleinen elenden Schulstube merkte. Dann trat er mit dem Stocke bewafnet in die Thür. Alles eilte nun ihm schnell vorbey hinein«⁸⁰⁷. Bedre gik det under »den ret duelige« Lauritz Dahm, der holdt skole i Hovslund til Peter Kier var 11 år gammel. »1782 om Mikkelsdag kom en anden Stymper Frelle Lorentzen fra Nederjersdal at holde Skole. Da jeg engang havde hørt hans Paastand at Menneskene endnu skulde være i Syndstanden, og senere at han ikke forstod de Opløsninger som jeg mellemstunder paa Algebra gjorde af mine Regningsopgaver, saa for-

agtede jeg ham. Jeg begyndte at gjøre Psalmer og at skrive meget for mig selv, og bevægede min Fader til at sende mig til Gjænger i Skole, hvor jeg hos Mads Jørgensen lærde en Deel at regne, især Algebra. Imidlertid kom der andre Skolelærere til Haverslund [Hovslund], saasom en Falle fra Weistrup, som først var i Jarup. Denne blev snart Ven af Lauritz Kromand og da den sidste gjerne gjorde et Oppositionspartie imod den da berømte Rasmus Dahm i Jarup og imod hans Staldbrødre Jacob Friis fra Kopsholt og Peter Bakmand i Raubjerg, saa fandt han og Falle for godt at digte Viser (Spotteviser) imod dem. Jeg husker endnu Begyndelsen til saadan een, som lød: »En Vise vi nu synge vil, om fire norske Karles Spil; Heysa frisk courage«. Denne Spøg behagede mig og jeg vilde efterligne saadant. Jeg skrev en Vise som begyndte: »Udi en Stad i Dillenburg I fordums Aar og Dage« o.s.v. Iblant flere som udkom blev min den bedste; og da jeg af en Mand, som jeg ansaae for kyndig hørte at han tilskrev denne Vise den berømte Visemager Degnen Hans Michelsen i Løyt, blev jeg ikke lidet smigret. Jeg gjorde vel flere deslige men har glemt næsten alt deraf. Dog kostede mig denne Spøg forfærdelig megen Angst, saasom jeg frygtede for at blive anklaget og straffet for dette Arbejde. Men han som var tilsigtet og den lærdeste af alle, var vel en Proceselsker, men fandt det her rigtigst at hevne sig med en lignende Vise, den jeg ganske har glemt.

Imedens dette skeede var jeg Skolemester i Haverslund, hvortil min Fader havde ladet mig leje i 1786 [Kier blev først konfirmeret i 1789] for hele 4 Rdlr Vinteren igjennem, og uagtet jeg var i lige Alder med mange Børn, saa gik dette dog godt formedelst Forældrenes fornuftige Medvirkning. Men min Fader døde da og den Lykke jeg havde som Skoleholder blev derved saare formindsket, thi saare stor var min Bedrøvelse«.

Peter Kier fortæller videre, at han senere igen var skolemester fra 1791 til 1793 (denne gang efter at være blevet eksamineret af provst Bargum i Åbenrå), og at han på grund af sin dygtighed i regning også blev søgt af elever fra andre byer⁸⁰⁸. Han læste ivrigt alle de bøger han kunne få fat i, men religiøs læsning har åbenbart ikke spillet en særlig rolle for ham. En lignende indstilling synes hele den nævnte kreds af skoleholdere og bekendte af Kier at have haft. I 1820'erne skriver han, at fritænkernes ideer dengang også bredte sig i det jævne folk, og at Rasmus Dahm fik en vis anseelse på grund af sine spotterier over Bibelen og troen⁸⁰⁹.

Blandt de ældre skoleholdere berømmer Kier især jyden Niels Jokumsen Donner i Genner. Det er karakteristisk, at hans ry skyldtes hans praktiske dygtighed, og at der hos ham så lidt som hos andre af tidens lærere tales om en religiøs påvirkning af eleverne. »Jeg har

kjendt ham og holdt ham for en lærd Mand. Han havde virkelig ogsaa megen Kundskab i den praktiske Arithmetik og selv i denne Tids Algebra. ... Hans sprogkunderskaber var såre mådelige ... Men gode Regnemestre dannede han af sine Discipler, som blev til Gavn for disse da de bleve Sømænd herefter. Og Degnen Nis Nissen i Rise som ogsaa var Regnemester, var en Discipel af ham«⁸¹⁰.

Religionsundervisningen

Takket være bøndernes tidligere ukendte opladthed for religiøse følelser og moralsk belæring lykkedes det nu omsider kirken at komme den forståelsesløse udenadslæren af den kristne børnelærdom til livs. Endnu i 1740'erne hører man de enstemmige præsteklager, der gennem et århundrede havde lydt over katekismusterperiet; en menneskealder senere er de reduceret til at gælde undtagelsestilfælde. Den nye tidsånd gjorde det muligt at udvide og uddybe religionsundervisningen ved hjælp af nye lærebøger: bibelhistorien, det ny testamente (bibelen) og salmebogen; herefter omfattede den de samme grene og hjælpemidler, som i begyndelsen af det 20. århundrede. Medens katekismen henvendte sig til forstanden og derfor var ortodoksiens foretrukne skolebog, talte bibelhistorien, ligesom salmebogen, til hjertet: de bibelske fortællinger gav anledning til moralske betragtninger og belæringer. De danske (københavnske) udgaver af Hamborg-rektoren Johann Hübners ægte pietistiske bog »Zweymal zwey und fünfzig Auserlesene Biblische Historien aus dem Alten und Neuen Testamente«, der på tysk udkom første gang i 1714, kom i den her behandlede periode ind i alle nordslesvigske skoler. De 52 gange 2 historier (52 fra det gamle og 52 fra det nye testamente) tænktes gennemgået på 2 år. Historierne var fortalt med Bibelens ord; af hver historie havde Hübner uddraget tre lærdomme, og endelig var der til hver historie føjet et vers til at styrke barnet vilje eller hjerte.

De nye skolebøgers, og navnlig bibelhistoriens, sejrsmarch, kan illustreres med eksempler fra Åbenrå provsti:

Allerede i 1753 købte fattiggassen i Bedsted 2 eksemplarer af den danske udgave af Hübners bibelhistorie⁸¹¹; i 1762 siges fra Løjt, at der katekiseres på grundlag af Hübner⁸¹², i Øster Løgum skolebibliotek fandtes i 1835 en Hübner, trykt 1760 i København⁸¹³, 1765 brugtes Hübner i Løgumkloster⁸¹⁴, 1788 og 1789 omtales bibelhistorier i en række sogne, og den var da sikkert almindelig i skolerne. Ud fra det magre arkivmateriale tør intet siges om, hvornår det nye testamente og Pontoppidans salmebog (og dermed sangen) er kommet ind i skolerne (1760 bevilgede Bedsted fattiggasse »et ny Testamente med en fuldkommen Psalmebog« til et barn), men i 1788 ansås brugen af ny testamenter og salmebøger for obligatorisk i skolerne i Løjt sogn; læreren

i Barsmark meddelte således, at fattigbørnene ubetinget måtte have 6 nye katekismer, 6 salmebøger og 4 nye testamenter⁸¹⁵, og i Bjolderup bevilgede fattigkassen fra 1789 årligt ny testamenter til fattige børn⁸¹⁶. Bibelen optræder sidst og mindst i skolerne. I 1729 oplyses fra Øster Løgum⁸¹⁷, i 1750 fra Rise, at der kun var få bibeler i sognet, og således har det uden tvivl været tilfældet i alle provstiets sogne, på nær Varnæs og Løjt (fra Løjt hedder det i 1750, at der findes en bibel i næsten hvert hus⁸¹⁸). Fra 1782 og 83 høres der om skolebibeler i Hjordkær sogn⁸¹⁹, og i 1788 beklager amtmand von Schmettau sig over, at den lille skole i Nørre Hjarup (åbenbart som den eneste i Øster Løgum sogn) ikke havde en skolebibel⁸²⁰, og at skolen i Skovby i Løjt sogn kun ejede nogle få bibeler⁸²¹. – I Tønder provstis danske sogne blev det ny testamente i 1786 officielt indført som skolelæsebog (se s. 227).

Anvendelsen af bibelhistorien, det nye testamente og salmebogen var ikke alene begyndelsen til en kristendomsundervisning i moderne forstand, men betød også, at de fleste børn fra nu af fik øvelse i sammenhængende læsning. Når klagerne over manglende læsevne aftager efter 1750 og er forstummet efter 1765, må forklaringen overvejende søges i den mere og mere omfattende kristendomsundervisning. Den betød imidlertid også, at kendskabet til det danske skriftsprog styrkedes, og at der ikke længere var plads til det brogede tyske læsestof, som børnene havde været vant til at tage med i skole. Forandringen blev derved det første skridt på den vej, der førte til, at de nordslesvigske landsbyskoler mistede deres præg af blandede dansk-tyske skoler.

Det tyske sprogs plads

Spørgsmålet om skolesproget blev nu et centralt problem. Man krævede nyttig viden af skolerne, og alle skoleinteresserede begyndte at forarges over den tid, børnene spildte på at sidde med tyske bøger, som hverken de eller læreren forstod. Peter Kier har illustreret denne grundskavank med følgende erindringsbillede fra sin skoletid omkring 1780: »Jeg sad i Skolen, med en gammel tydsk Regnebog for mig, hvoraf jeg neppe forstoed et eneste Ord; og deraf skulde jeg lære at regne ... Men hverken kunde jeg lære dette af den uforstaaelige Bog, og heller fik jeg Oplysning nok dertil af mine Lærere. Thi de fleste af dem forstode heller intet af de tydske Regnebøger«⁸²². Tysk, oplyser han i »Meine Reise durch das Erdenleben« (1. bd., 5. bog, 4. kap.), lærte han først, da han som 21-årig begyndte at forberede sig til universitetet hos pastor Lauterup i Åbenrå.

Den mekaniske tysklæsning kom i miskredit på samme måde som katekismusindterpningen længe havde været det, og ud fra praktisk-pædagogiske overvejelser blev afskaffelsen af den åbenbare uskik at

lade danske børn lære at læse efter tyske fibler et hovedmål for alle tilhængere af en skolereform i oplysningstidens ånd.

Den ældste protest mod denne tilstand synes at være nedfældet i *Haderslev provsti* af pastor Dyrhoff i Vilstrup (en degnesøn fra Sværdborg på Sjælland). Han skrev i 1760 følgende til visitatorerne⁸²³. »... Ratione der Lernenden: Was, mit diesen, dem Prediger am meisten zur Last, und den Kindern zu nicht geringem Schaden gereicht, ist dass die Lernende so gleich von Anfang ihr Schulgehens schleppen sich mit einigen abgenützten teutschen Blättern oder Büchern, um sodann das inwendige Lesen zu lernen, nach dem bekanten, aber ungründeten præjudicio: Man lerne das teutsche erst, so hat man das dänische umsonst. Das Gegentheil aber lehrt die Erfahrung, in dem kaum der hundertste lernet Lebenslang einen teutschen periodum recht zu verstehen«. Han slutter sin fremstilling med at bede om, »dass der ... abusus der teutschen Bücher unter den kleinen Anfängern, gänzlich gehemmet und eingestellt werden möchte«.

Tanken om de tyske fiblers fjernelse fra skolerne er åbenbart blevet mødt med almindelig sympati hos oplysningsivrige præster i Haderslev provsti, thi kun otte år senere ønskede provst Cretschmer, at man ligefrem skulle forbyde anvendelsen af fiblerne. I 1768 nedskrev han, sikkert i forbindelse med generalsuperintendentens visitats, et notat, hvori han opregnede de grundprincipper, der efter hans mening burde følges under den forestående skolereform i Haderslev provsti. Det interessanteste punkt var dette: »Weil in hiesen Land-Schulen die schädliche Unordnung eingerissen, dass teutsch und Dänisch unter einander docirt, und gemeinlich mit dem teutschen der Anfang gemacht wird, daher die Kinder in keiner Sprache etwas rechtes fassen; So wäre zu verfügen, dass pro futuro, weil doch die dänische Sprache die dominante und allgemeine Sprache auf dem Lande ist, auch in derselben der öffentliche Gottesdienst verrichtet wird, in den ordentlichen Schulstunden nichts als Dänisch practirt werden müsste; diejenigen Kinder aber, die einigen Unterricht im teutschen verlangen, müssen dasselbe in denen Neben-Stunden geniessen, doch nicht eher, biss sie im Dänisch lesen und Schreiben einige Fertigkeit erlanget, und den Grund des Christenthums geleet hätten«.

Det vides ikke, om det af Cretschmer ønskede forbud mod anvendelsen af tyske abc-bøger virkelig er blevet udstedt, men man kan gå ud fra, at gejstligheden med et vist held har arbejdet på at få fjernet fiblerne fra skolerne.

Indiciematerialet er skiftet efter bogbinder Nissen i Haderslev i 1775. Her lå på lageret 5 fibeler (tyske?), og »51 Fibeln dänisch«, og på loftet 50 tyske og 150 danske fibeler (alle uindbundne). Endvidere fandtes ikke blot 16 eksemplarer af Valentin Heins' og Lambecks tyske

regnebøger, men også 12 eksemplarer af Søren Matthiesens gamle danske regnebog. Boopgørelsen viser, at man i 1775 kunne købe både danske abc-bøger og danske regnebøger i Haderslev, og den rimeligste forklaring på, at Nissen havde et så stort forråd af danske abc-bøger, er, at de skulle afsættes til provstiets landsbyskoler. (Det er også tænkeligt, at de for en del skulle sælges i de nærliggende kongerigske købstæder, hvis markeder Nissen regelmæssigt besøgte).

En halv snes år senere end i Haderslev provsti rejses kravet om dansk begynderundervisning af en præst i *det glyksborgske distrikt på Sundeved*. Klagen⁸²⁴ er skrevet af Georg Friedrich Dithmer, en præstesøn fra Treja i Sydslesvig, som i 1770 var blevet diakon i Sottrup og 1786–1804 var præst i Broager. I 1774 kom han i strid med degnen, Christian Carl Clausen, som han beskyldte for at forsømme sin skole. I et indlæg, dateret 15.10.1774, fortalte Dithmer, at han var kommet til Sottrup uden noget kendskab til dansk. Ved sine besøg i degneskolen konstaterede han, at nogle af de mindste børn lærte at stave og læse efter en tysk abc-bog og en tysk katekismus. »Dies wunderte mich ungemein«, skriver han, og han befalede degnen at undervise de mindste på dansk. »Ich kann mir nichts widersinnigeres gedenken, als dass Kinder, die erstlich anfangen die Schule zu besuchen, sogleich in einer Sprache sollen unterwiesen werden, die ihnen durchaus fremd ist, und von der sie zuweilen nie ein Wort gehört haben«. Herved øger man kun børnenes naturlige ulyst mod at gå i skole. Den fyrstelige skoleforordning bestemmer, at børnene skal undervises i begge sprog. »Allein ich weis auch dieses, dass eine landesherrliche Verordnung keine offenbare absurda befehlen kann ... Der Gesetzgeber muss ja natürlicher Weise voraussetzen, dass er mit vernünftigen Menschen zu thun hat«. Dithmer havde slet intet imod, at børnene lærte tysk, men det måtte vente, til der var lagt en grundvold i læsning, kristendom og skrivning. »Allein just bey diesen grössern Kindern habe ich kein deutsches Buch, ja nicht einmal eine Spur von Unterricht in der deutschen Sprache vorgefunden«. Forklaringen herpå skal nok være den, at degnens tyskkundskaber var meget begrænsede. »Es ist ein Elend, dass der Küster kein Deutsch versteht, er, der sich darüber beschweret, dass ich ihm an der Unterweisung in der deutschen Sprache hinderlich bin«.

I 1779 uddøde den glyksborgske hertugslægt og dens område vendte tilbage til kronen. Det sundevedske distrikt blev under navn af Nybøl herred henlagt til Sønderborg amt, mens det angelske distrikt indlemmedes i Flensborg amt. Det bestemtes endvidere, at de glyksborgske distrikter skulle underkastes den lovgivning, der gjaldt i de provstier, hvortil de blev lagt. Dette blev afgørende for kirke- og skolesproget i de to glyksborgske distrikter. Det angelske distrikt bevarede

tysk kirke- og skolesprog, fordi dette var det officielle i Flensborg provsti. Sundeved fik efter temmelig lang tids forløb sit rent danske sprog i kirke og skole tilbage, delvis fordi Kegnæs (det eneste landsogn i Sønderborg provsti i 1779) havde dansk kirke- og skolesprog, men dog også ud fra andre betragtninger. De tyske prædikener forsvandt først i 1783⁸²⁵, efter forslag fra visitatorerne i Sønderborg, der begrundede forandringen med, at de færreste indbyggere forstod tysk. Generalsuperintendenten havde allerede efter sin første visitats i 1780 fremhævet, at mange blev hjemme, når der var tysk gudstjeneste, eller under prædikenen sad og læste i deres danske salmebog. De fleste ønskede da også de tyske prædikener afskaffet⁸²⁶.

Der hengik yderligere 3–4 år, før der blev truffet bestemmelser om det tyske sprogs plads i de sundevedske skoler, for så vidt som Tyske kancelli i 1787 godkendte overkonsistoriets forslag om, at tyskundervisningen i de sundevedske skoler skulle fortsætte »nach wie vor«, men således at tysk skulle være »die zwote in der Ordnung, die nach der dänischen erlernet wird«⁸²⁷. Med denne beslutning havde man accepteret de synspunkter, Struensee fremførte i sin beretning om visitatsen i Sundeved i 1786: »Bey dieser Gelengenheit wurde mir zu erkennen gegeben, dass die Kinder in den Schulen anfangs deutsch lesen lernen. Da nun die Sprache der Kinder von Jugend auf dänisch ist, auch dänisch geprediget und catechisiret wird: so wurde daraus geschlossen, dass es zur Verwirrung der Kinder gereichte, dass sie das Lesen in einer Sprache lernen müssen, die sie ganz und gar nicht verstünden. Nach meiner ganz ohnmassgeblichen Einsicht mögte es besser seyn, dass die Kinder nicht deutsch, sondern dänisch lesen lernten. Wer bey erwachsenen Jahren die deutsche Sprache zu erlernen für nöthig findet, dem wird es nicht schwer seyn, deutsche Schriften zu lesen, wenn er vorhin dänische Schriften, die ihm verständlich sind, recht zu lesen angewiesen worden ist«⁸²⁸.

Kancelliets afgørelse vedrørende tyskundervisningen i de sundevedske skoler blev allerede det følgende år efterlignet af visitatorerne i Åbenrå (den i København fødte provst Bargum og den dansk-patriotiske amtmand von Schmettau). I deres dekret af 5.6.1788 lød det afgørende punkt 4: »Von den Kindern, die noch nicht ganz fertig Dänisch lesen können, müssen keine Deutsche Abcbücher, oder Catechismi gebraucht werden, und muss sie überhaupt kein Deutsch in der Schule gelehrt werden bis sie ganz fertig Dänisch können«⁸²⁹.

Med henblik på *Tønder provstis danske sogne* blev der 25.3.1786 udstedt et kancellireskript⁸³⁰, der bestemte, at man skulle indføre det ny testamente i det københavnske vajsenshus' udgave; til fattige børn skulle det købes på fattiggassens regning. Anledningen var, at pastor Schmid i Ravsted, der tillige var visitator i de nørretønderske sogne, i

1783 gjorde Struensee opmærksom på, at børnene brugte ganske tilfældige og ofte dårlige og uforståelige læsebøger i skolerne. Struensee ønskede derfor, at der indførtes en ensartet udgave af det ny testamente som læsebog (det faldt ikke Struensee ind at foreslå en verdslig læsebog)⁸³¹. Ligesom de to nævnte befalinger om undervisningen på Sundeved og i Åbenrå provsti af hhv. 1787 og 1788 tjente reskriptet til at fastslå skolernes karakter af danske undervisningsanstalter.

Samme år optog Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte (s. 285–287) en beretning fra Haderslev amt, der vidnede om, at alle indsigtfulde ønskede de tyske fibler fjernet fra skolerne. Forfatteren er en præst i Tørninglen (vistnok Mechlenborg i Højrup) der fortæller om en mand, der klagede både til provst, biskop og amtmænd, fordi hans lille Jens skulle have en dansk abc i skolen. Det interessante er, at ikke alene de gejstlige, men også amtmænd i Haderslev støttede præsten, et tegn på, at reskriptet om skolesproget i Sundeved også blev taget til efterretning i Haderslev amt. De samme tanker var fremme i Tønder amt. En præst herfra (vistnok fra den tyske del) vender sig i samme tidsskrift (1791, s. 138) mod den slette skik, at børnene i de danske skoler i hans egn først læser tysk, skønt de ikke forstår et tysk ord. Hvor afgjort fordømmende den offentlige mening var m. h. t. de tyske fibler, ses af følgende redaktionelle fodnote i det tyskskrevne tidsskrift *Lyna* i Haderslev, 10.6.1798: »In keinen Lande, auf der ganzen Erde, herrscht doch wohl die unsinnige Methode, welche hier und in dieser Gegend herrscht, wo man der Vernunft zum Trotz dänische Kinder den Anfang des Lesens in deutscher Sprache machen lässt, obgleich sie kein einziges Wort davon verstehen«.

Bestræbelserne for, ud fra pædagogiske overvejelser, at danisere de nordslesvigske landsbyskoler tog et påfaldende forløb. Skønt kravet støttedes af alle skoleinteresserede, gik der 25 år efter dets fremkomst, før myndighederne støttede det med egnede på- og forbud. De haderslevske præsters fremstød omkring 1770 synes inden længe at være løbet ud i sandet. På grundlag af de oplysninger, som generalsuperintendent Adler i 1793 indsamlede på sin første visitats, navnlig i Haderslev provsti (se s. 373), må det nemlig anses for godtgjort, at de danske abc-bøger næsten slet ikke anvendtes i Haderslev provsti og først lige var begyndt at trænge ind i Sønderborg og Åbenrå provsti.

Myndighedernes træge støtte til daniseringskravet står i tydelig modsætning til den kraftige bistand, der i den samme periode blev ydet det tyske undervisningssprog i Sydslesvig (se s. 230 f.). Denne bistand blev ganske vist af generalsuperintendent Struensee motiveret med kirkelige hensyn, men den harmonerer så nøje med de slesvigholstenske regeringsinstansers, og ikke mindst Bernstoffernes, opfattelse af Hertugdømmerne som tyske provinser, at det er rimeligt også

at tillægge hensynet til øvrighedssproget en fremtrædende andel i de trufne beslutninger.

Dette hensyn, som vi adskillige gange har mødt hos de nordslesvigiske myndigheder (og som bl. a. viste sig i, at lærerne – uden nogen hjemmel i lovgivningen – blev prøvet i tysk før deres ansættelse), fremtrådte også i den betragtede periode i Nordslesvig. I 1779 forespurgte kancelliet, om der ikke i Tønder provstis sogne med dansk kirke- og skolesprog burde bibringes børnene så meget tysk »nebenher«, at de kunne forstå de tyske forordninger. Overkonsistoriet svarede, at visitatorerne havde meddelt, at de færreste skolemestre havde det fornødne kendskab til tysk, og foreslået, at man ved fremtidige besættelser af skoleembeder foretrak ansøgere, der havde samme færdighed i begge sprog. Det forekom imidlertid overkonsistoriet betænkeligt at forlange, at en skolemester, hvis daglige forretninger krævede et fuldkomment kendskab til dansk, skulle have lige så gode tyskkundskaber. Hvis man gennemførte forslaget, ville der snart være mangel på dygtige subjekter til sogneskolerne, og biskolelærere ville slet ikke være til at finde mere. Man indstillede derfor, at enhver, nu som før, frit skulle kunne lære tysk, hvis han anså dette for fordelagtigt, så meget mere som der i intet sogn var mangel på folk, der søgte at skaffe sig det nødvendige kendskab til forordningerne. – Dermed faldt kancelliets forespørgsel til jorden⁸³².

Denne indstilling ligger vel sagtens også til grund for den meget tøvende ophævelse af de glyksborgske bestemmelser til gunst for det tyske kirke- og skolesprog på Sundeved. Myndighedernes opfattelse af tysk som øvrighedens og kulturens sprog, modsat dansk som almuens, kom tydeligt til orde i overkonsistoriets pro memoria af 23.3.1787⁸³³ om skolesproget på Sundeved: »Unsere Absicht ist keinesweges, den Kindern die Gelegenheit, die deutsche Sprache zu erlernen, ganz zu entziehen, und den Unterricht in derselben aus den dortigen Schulen zu verdrängen. Das hiesse nichts anders, als diesem oder jenem Kinde einen bessern Weg zu seinem künftigen Fortkommen zu versperren«.

I slutningen af 1780'erne blev der, som vi har set, i hurtig følge udstedt flere påbud, der støttede daniseringen af skolerne i Nordslesvig. Disse påbud begrundedes med pædagogiske argumenter, og der kan næppe være tvivl om, at der er en sammenhæng mellem tidspunktet for deres udstedelse og det røre omkring skolespørgsmålet, der tog sin begyndelse efter regeringsomvæltningen i 1784. Denne forklaring er dog sikkert ikke tilstrækkelig. Når hensynet til det tyske øvrighedsprog fremtidig lades ude af betragtning i skoleforskrifterne vedrørende Nordslesvig, må det først og fremmest skyldes den danskorienterede statspatriotisme, der fra nu af og med stigende styrke gør sig gældende både hos regering og embedsmænd og i befolkningen.

Åbenrå-visitorernes dekret blev således udstedt, uden at der i provstiet havde rejst sig røster for fiblernes afskaffelse og skønt sprogforholdene i skolerne her var ganske forskellige fra dem i det forhenværende glyksborgske hertugdømme. At initiativtageren var v. Schmettau støttes af den kendsgerning, at han (og ikke provst Bargum) i disse år udfoldede en travl aktivitet på skoleområdet, og det er derfor sandsynligt, at det er Schmettaus danske sympatier snarere end pædagogiske betragtninger (der lå ham ganske fjernt), som har foranlediget dette skridt.

I Haderslev var amtmand Møsting (fra 1789) besjælet af en stærk danskhedsfølelse, og den pression for fiblernes afskaffelse, som Haderslev provstis præster i 1793 iværksatte over for generalsuperintendent Adler, skal ses på baggrund af, at over 80 % af dem (i 1780) var uddannet ved Københavns universitet og præget af bevidstheden om en dansk-tysk modsætning. Herom vidner Struensees notat fra 1789 om, at præsterne i Haderslev provsti lader deres sønner studere teologi ved Københavns universitet, »und äussern eine Abgeneigtheit vor der Universität zu Kiel«.

Den dansk-tyske skolesproggrænse fastlægges

For at gøre det muligt for den dansk- og frisisktalende befolkning i Sydslesvig at drage sand nytte af gudstjenesten førte Struensee med held en tyveårig kamp for, at skolesproget her skulle være rent tysk. Dermed forsvandt også de spor af dansk katekismusundervisning, som kan konstateres i flere sogne i Kær herred efter 1720.

Skønt overkonsistoriet længe holdt fast ved det standpunkt, at kirkens sprog burde rette sig efter menighedens, lykkedes det Struensee at få udstedt de af ham ønskede påbud. Allerede i 1761 blev det pålagt kirkevisitorerne i Flensborg provsti at se til, »dass die Kinder in allen Haupt- oder Neben-Schulen in deutscher Sprache informirt werden und solche mit ihnen gesprochen wird«. Da Struensee i 1767 konstaterede, at situationen fortsat var den gamle, fik han regeringen til at udstede et reskript af 12.4.1768, som bestemte, at skoleholderne skulle bruge samme sprog, som katekismen var skrevet på. Reskriptet gjaldt for hele Slesvig. Struensees standpunkt var bestemt af kirkelig fanatisme, og hans mål var ikke at fremme det tyske sprog. Dette fremgår af et brev, han 2.4.1768 sendte til overkonsistoriet for at understrege og forsvare sit ønske: »In den Ämtern Hadersleben und Apenrade, auch in den Tonderschen Kirchen, wo Dänisch geprediget wird, halte ich die Schulmeister dazu an, dass sie die Jugend in der Dänischen Sprache informiren. Wo aber teutsch geprediget wird, da erfordert es, nach meiner geringsten Einsicht, die unumgängliche Notwendigkeit, dass die Jugend einen teutschen Unterricht bekomme«⁸³⁴.

Brevet og det påfølgende reskript må sættes i forbindelse med provst Cretschmers notat om den tyske begynderundervisning (se s. 225) og har altså også de begyndende daniseringsbestræbelser som forudsætning. Skal der tales om reskriptets virkninger, er det derfor ikke nok at betone, at Sydslesvigs ungdom blev udsat for en effektivere germanisering; det var mindst lige så vigtigt, at Nordslesvig fra nu af regnedes for en dansk kulturprovins, hvad kirke og skole angår.

Det tog i Sydtønder amt lang tid at føre reskriptet ud i livet, fordi børnene og adskillige lærere simpelt hen ikke var i stand til at tale tysk. I 1777 konstaterede Struensee, at erkendelsen var god i sogne med dansk kirkesprog, medens uvidenheden var stor, hvor kirkesproget var tysk: »Jeg kender intet andet middel herimod, noterede han sig, end at enhver skolemester aldrig taler andet end tysk med børnene«. Et reskript af 17.12.1777 indskærpede alvorligt forskrifterne i 1768-reskriptet, så »die Jugend in der deutschen Sprache gehörig unterrichtet werde«. Der var her tale om en kraftig udvidelse af det tyske sprogs plads i skolen. I 1768 havde lærerne kun fået ordre til at forklare katekismen på tysk – fra nu af måtte de lade al undervisning (af de større børn) foregå på tysk, hvis de ville opfylde reskriptets krav⁸³⁵.

Reskriptet af 1777 foranledigede Balthasar Petersen til at indsende en bemærkelsesværdig erklæring af 24.3.1778, hvori han udtalte, at den tyske gudstjeneste var en hindring for gudserkendelsen »in so vielen Gemeinen, wo eitel Dänisch geredet wird«. Dette misforhold skyldtes, fortsætter han, de gottorpske hertuger, der havde betragtet Slesvig som en tysk provins, hvilket havde til følge, at præsterne begyndte at prædike på tysk. For at forebygge en yderligere fortykning burde det alvorligt forbydes præsterne egenmægtigt at forandre kirke- og skolesproget fra det, der havde været i brug i deres forgængeres tid. Provst Petersens ønske opfyldtes ved et reskript fra overkonsistoriet, dat. 10.11.1778⁸³⁶.

Sprogreskripterne af 1768, 1777 og 1778 fik skelsættende betydning. Fra nu af kan der tales om en fast sydgrænse for dansk kirke- og skolesprog. Efter 1778 blev kirkesproget i de dansktalende sydtønderiske sogne altid betegnet som tysk, ikke som blandet; dansk prædiken, dansk skrifte og danske ministerialhandling opfattedes, i den udstrækning de forekom, som en nødhjælp.

(I Nordborg under Fyns stift fik religiøse hensyn, men her ledsaget af påberåbelse af børnenes danske modersmål, i 1760'erne gejstligheden til at rette heftige angreb på den tyske religionsundervisning med det resultat, at skolen i 1768 fra at være overvejende tysk blev sproglig blandet, se s. 155).

Reformer på grundlag af skolereskriptet af 1761

A. SKOLEREFORMEN I HADERSLEV PROVSTI

Amtmand von Vieregge var i 1734 overbevist om, at han uden protest fra indbyggernes side sagtens kunne få bygget tyve skolehuse, hvis det viste sig nødvendigt. I virkeligheden var alt skoleinitiativ i de følgende 30 år overladt til landbefolkningen.

Baggrunden for amtsmyndighedernes passivitet var for en del de følgende 25 års endeløse undersøgelser og drøftelser med henblik på den påtænkte skolelov, men forklaringen må dog også søges i de implicerede personers manglende interesse for sagen. Provst Fischers indberetning af 27.6.1736 var holdt i ganske almindelige vendinger; han klagede især over bøndernes genstridighed. I 1738 nåede den af provst Tychsen forfattede koncept til en indberetning kun til amtmand v. Vieregge. Heller ikke den hvilede på indhentede oplysninger fra sognene og er lige så upræcis som den fra 1736: »in manchen Ohrten« manglede der skolehuse, »in vielen Ohrten« holdt degnen ikke selv skole, »an manchen Ohrten« var skoleholderne delvise. I konceptens margin betonedes Tychsen over for amtmanden, at han anså ugeskillingens afskaffelse for den afgørende forudsætning for alle andre reformer⁸³⁷. Denne skødesløse indstilling til skolereformerne holdt sig i de følgende år: i 1752, da provst Wøldike skulle sende generalsuperintendent Reuss oplysninger om skoleforholdene, var arkivmaterialet om skolerne forsvundet. Den nyudnævnte amtmand Guldencrone meddelte Wøldike, at herredsfoged Redebrech i sin tid havde arbejdet på en konsept over skolerne: »Er wäre aber darüber weggestorben«. En uges tid senere kom dette materiale for dagens lys hos kirkekassereren. Wøldike lagde det til grund for sit svar af 18.2.1753⁸³⁸. Oplysningerne i det var, ifølge Reuss' indberetning af 3.7.1753, kun korte uddrag af meddelelser, som i 1743 var blevet indhentet fra præsterne⁸³⁹.

21.12.1760 indsendte visitatorerne en ny indberetning, ledsaget af en detaljeret oversigt over alle provstiets skoler. Begge visitatorer var pietister og stærkt skoleinteresserede; amtmanden var den energiske Fr. v. Klingenberg (1753–83), provsten var sønderborgeren Johannes Lorenzen (1760–63), der 1736–60 havde været præst i Schenefeld i Holsten og dér havde været med til at føre den kongelige skoleforordning for Holsten ud i livet.

Resultatet af alle disse skoledrøftelser blev, som omtalt, at visita-

torerne fik tilstillet reskriptet af 28.3.1761, der gav dem fuldmagt til at ordne skolevæsenet på landet ud fra visse retningslinjer.

Reskriptet forlangte en omfattende undersøgelse af skoleholdernes indtægter og af, hvad der kunne gøres for at forbedre dem. Efter at provstiets præster var blevet hørt, afgik svaret 29.11.1761. Visitatorerne betonedede, at bidragene til skoler overalt burde anses for en almindelig pligt, der hvilede på alle, hvad enten de havde børn eller ej. Lærerens indtægter burde dels bestå i gratis bolig samt korn og brændsel, dels i skolepenge. Med henblik på den nye ordnings iværksættelse foreslog man, at herreds- og ridefogederne sammen med hvert sogns præst skulle 1) syne skolerne og evt. sørge for at finde byggeplads og skolejord, og 2) opstille en fortegnelse over hvert skoledistrikts indbyggere med angivelse af, hvor meget hver enkelt kunne bidrage til skolen og til lærerlønnen. Ved at kombinere degne- og skoleholderstillingerne ville man også opnå, at degnen, »welcher in dieser qualitet alleine ein unnützer Mensch und Müssiggänger gewesen, nun mehr, da ihm eine eigentliche Arbeit angewiesen wird, [vil blive] ein brauchbares Glied des gemeinen Wesens«. Ordningen kan gennemføres – og disse ord må være amtmandens – »wenn der Bauer nur sieht, dass bey der ganzen Einrichtung lauter Ernst und Nachdruck gebraucht wird«⁸⁴¹.

Umiddelbart efter udstedelsen af reskriptet af 28.3.1761 tog visitatorerne fat på at føre dets bestemmelser ud i livet. Først og fremmest søgte man overalt, hvor der frembød sig en lejlighed til det, at kombinere degne- og skoleholderembederne, og forbudet mod degnenes bierhverv blev gennemført. I 1761 måtte f. eks. den mangeårige skoleholder i Bjert, Christen Christensen, afstå skolen til den 5 år tidligere udnævnte degn, Anders Closter. I 1764 fik degnen i Skodborg påbud om at overtage undervisningen⁸⁴². Den afsatte skoleholder Peder Falletsen søgte forgæves at få ordren ophævet; et amtsdekret af 2.6.1765 gav ham 3 uger til at flytte ud af skolehuset sammen med sin familie og give nøglen til degnen⁸⁴³. Det følgende år måtte degnen i Øsby opsiges sin substitut, og 1766 skete det samme i Sommersted. I 1768 noterede Struensee under sin visitats, at degnen i Ødis nu var begyndt at holde skole. Visitatorernes faste håndhævelse af de nye bestemmelser førte også til, at degn og skoleholder Hans Petersen i Tyrstrup i 1769 fik sin afsked, fordi han i tre måneder havde givet sig af med landmåling i stedet for at holde skole⁸⁴⁴.

Også kampen mod beboernes selvrådighed, hvad skoleholdernes antagelse og afsættelse angik, blev i disse år taget op af visitatorerne. Støttet til de givne fuldmagter gik visitatorerne nu frem med langt større fasthed end tidligere. Beboerne i Jels fik derfor heller ikke medhold hos Tyske kancelli, da de klagede over, at visitatorerne i 1762

havde befalet dem at genantage deres skoleholder (Povl Pedersen (Todberg?)), som de egenmægtigt havde afskediget⁸⁴⁵.

Provst Lorenzen døde allerede i 1763. Han afløstes af Joachim Cretschmer, der var født i København i 1721 og i 1750 var blevet præst i Magstrup. Fra 1763 til 1797 var han provst i Haderslev, og hans virksomme embedsførelse og gode samarbejde med amtmand v. Klingenberg kom til at sætte sig dybe spor i provstiets skolevæsen.

Generalvisitatsen i 1765 blev af Struensee benyttet til en kritisk gennemgang af provstiets skolevæsen. I sin visitatsberetning opregnede han manglerne sogn for sogn. Det kom først og fremmest an på at få ansat dygtige degne, som tillige var sogneskolemestre⁸⁴⁶. Struensees detaljerede kritik blev 19.11.1765 meddelt visitatorerne i Haderslev fra overkonsistoriet, som – under henvisning til reskriptet af 1761 – forlangte, at manglerne blev rettet, og at man ved førstkomende specialvisitats undersøgte klagerne. Til de mange fejl, der skulle rettes, hørte bl. a., at Vonsbæk og Vedsted manglede sogneskolehuse, at skolemestrene i Magstrup, Jegerup, Sommersted, Oksenvad, Jels og Stenderup ikke havde det nødtørftigste til deres eksistens, at hverken degnene eller degneadjunkterne (der var degnenes sønner) i Stenderup og Moltrup holdt skole, at skolemestrene i Starup og Grarup sogne stadig havde omgangsbord, og at der holdtes skole i kirkerne i Dalby, Vonsild og Fjelstrup; der skulle, i hvert fald om vinteren, holdes skole i opvarmede værelser, som de pågældende sogne skulle leje⁸⁴⁷.

Visitatorerne gik i 1766 samvittighedsfuldt i gang med at bøde på de konstaterede mangler, og efter 1768 forekommer der næppe ueksaminerede skoleholdere i provstiet, ligesom antallet af degneadjunkter og ikke-skoleholdende degne er dalende, men i begyndelsen troede Cretschmer ikke, at de kunne blive færdige med skoleanstalterne, før de fik den længe ventede skoleforordning⁸⁴⁷. Amtmand v. Klingenberg viste sig imidlertid at være mand for at fortolke de eksisterende lovbestemmelser, retningslinjer og forslag på en så håndfast måde, at Haderslev provsti i løbet af årene 1768–78 blev forsynet med Sønderjyllands eneste gennemregulerede skolevæsen.

Reskriptet af 1765 blev af visitatorerne fortolket som en fuldmagt til forbedring af de dårligst stillede læreres løn og til likvidering af kirkernes anvendelse som skoler. Fra overkonsistoriets reskript af 28.3.1761 udnyttede man bestemmelserne om oprettelse af de nødvendige skoler og om afskaffelse af omgangsbordet. Til fastlæggelse af lærerlønningerne og beboernes skoleydelse fandt visitatorerne en rettesnor i deres eget forslag af 29.11.1761. Dette forslag var ganske vist ikke blevet approberet af kongen, skrev visitatorerne 2.3.1767 til overretten, men til gengæld havde reskriptet af 1761 givet dem fuldmagt til at gå frem efter bedste skøn, og det havde de derfor gjort,

hvor en hurtig afgørelse var nødvendig⁸⁴⁸. Endelig og ikke mindst aktiviserede man den haderslevske skoleforordnings aldrig gennemførte bestemmelse om, at der i hvert sogn skulle findes en sogneskole. Et udateret og usigneret notat⁸⁴⁹, skrevet af provst Cretschmer før strømmen af dekretter udgik fra amtshuset, angiver de mål, visitatorerne satte sig med deres skolereformer. Først og fremmest skulle ugepengene afskaffes, fordi de fremmede en uordentlig skolegang, og erstattes af en fast lærerløn, som skulle betales af alle forældre til skolepligtige børn. Endvidere skulle degneembederne kombineres med skoleholderstillinger. Hvis den siddende degn ikke var i stand til at undervise, skulle han holde et dygtigt menneske dertil. Også om det tyske sprogs plads i skolen udtrykte Cretschmer sin klare mening (se s. 225).

Overkonsistoriet havde i sit reskript af 1765 bl. a. klaget over, at der ingen sogneskole fandtes i *Vonsbæk* sogn (degnen holdt skole i Bæk). Det følgende år (1766) befalede visitatorerne derfor, at der i Bæk snarest skulle bygges en hovedskole for sognet 12 alen bred og 9 fag lang (heraf 2 til en lille stue, seng og spisekammer, 2 til dagligstue og køkken, 1 til forstue, skorsten og bageovn, 3 til skolestue, 1 til stald for 1 ko og 4 får). Sagen gav anledning til en principiel afgørelse, idet overretten i 1767 godkendte visitatorernes påstand om, at byggeomkostningerne skulle lignedes efter kontribution.

En anden principiel afgørelse blev truffet i anledning af visitatorernes bestræbelser for at forbedre de elendige skoleforhold i *Vejstrup* sogn. Reskriptet af 1765 krævede nedlæggelse af skolen i *Vejstrup* kirke, men inden visitatorerne kunne tage fat herpå, klagede degnen Johannes Schrøder 3.10.1766 over, at indbyggerne i *Vejstruprød* egenmægtigt havde lejet en dreng til at holde skole for sig. Visitatorerne befalede derpå (26.10.1766), at den egenmægtigt oprettede skole skulle ophøre, og at degnen som skolemester skulle have en fast årlig løn på 33 rd., som skulle tilvejebringes ved ligelige bidrag af alle indbyggere. (De 33 rd. var det beløb, der ville være indkommet, hvis de hidtidige ugepenge var blevet betalt af skolebørnene i hele den skolepligtige tid). Samtidig forlangte de indberetning om skolebyggeri. Sognemændene var imidlertid ikke til sinds at bøje sig for dette påbud og henviste (30.5.1767) til, at degnens indtægter som skolemester var fastlagt i et tingsvidne fra 1704, at overkonsistoriets reskript af 1761 krævede fastholdelse af hver lokalitets traditionelle skoleydelse, og at de var ude af stand til at bygge en skole. Visitatorerne, hævdede de, har kun »inspectio et directio generalis, keinesweges aber die Macht ... die Lasten derer Unterthanen zu häufen ... über den Beutel der Unterthanen zu disponiren und ihnen [!] gleichsam in den Stand der Unmündigen zu setzen«. De konkluderede: »Ohne unsere Einstimmung kann kein neuer Bau vorgenommen werden«. – Visitatorernes svar af

10.8.1767 gav ikke vejstruppernes advokat noget efter i klarhed og skarphed: »Ältere Ordnungen, actus und Gewonheiten werden schlechterdings aufgehoben, wann die Gesetzgebende Macht solche zu verbessern, zu verändern und neue in deren Stelle zu erlassen für guht findet, dieses ist bekantlich in den letzteren Jahren resp. besserer Einrichtung der Schulen in dieser Probstei geschehen«. Overkonsistoriet støttede (6.10.1767) visitatorerne, hvad byggeriet angik, men med hensyn til skolepengene stillede det sig på sognemændenes side: ligning af skoleudgifterne over alle indbyggere kunne kun ske ved frivillig aftale mellem sognemændene indbyrdes. 4.1.1768 tiltrådte Ty-ske kancelli denne opfattelse⁸⁵⁰. Hermed var 1761-reskriptets betydning fastslået: hvis visitatorerne fulgte dets ånd, var de bemyndigede til at tilsidesætte ældre skoleforskrifter, til gengæld måtte de overholde dets konkrete bestemmelser, især med hensyn til skoleydelse.

Ordnungen af degnens skoleindtægter i *Åstrup* gav anledning til at klarlægge betalingsreglerne. Visitatorerne havde befalet, at degnen som skoleholder skulle have 26 rd. 32 skilling i fast løn til afløsning af den ugentlige søsling, der hidtil var blevet betalt af hvert skolesøgende barn (på grund af de mange forsømmelser havde de i alt indbragt 16–18 mark i stedet for de ca. 80 mark, degnen skulle have haft ved fuldt fremmøde). Da bolsmændene 6.11.1768 henviste til, at ordningen stred mod 1761-reskriptet, erklærede overkonsistoriet i 1769, at de 26 rd. 32 sk. gerne måtte blive stående som fast skoleholderløn, men skulle lignedes over alle forældre til skolepligtige børn (undtagen notorisk fattige), således at der betaltes et ligeligt beløb for hvert skolebarn. Hvis det skønnedes, at en skoleholders indtægter ikke var nok til hans »nødtørfelige subsistens« kunne man forøge naturalydelseerne til ham. Disse hvilede på alle interessenter, hvad enten de havde børn eller ej, i forhold til deres kontribution.

På dette tidspunkt havde visitatorerne taget en stor og dristig beslutning. I stedet for at gribe reformerende ind i skoleforholdene efterhånden som lokale henvendelser gjorde en forbedring aktuel, eller når overkonsistoriet pålagde dem det, besluttede de i 1768, efter at skolesagerne fra Vejstrup og Vonsbæk havde vist, i hvilket omfang de havde de højere myndigheders støtte, at der skulle bygges tidssvarende hovedskoler i hvert af provstiets sogne; samtidig skulle der skaffes disse skolers lærere tilstrækkelig løn.

I dagene fra den 10. til 16. juni 1768 fik præst, sognefoged og kirkeværger i 28 sogne tilstillet amtsdekreter⁸⁵¹, der pålagde dem inden 6 dage at træde sammen ved kirken og i sognemændenes nærvær at udpege en egnet byggeplads til en sogneskole med have og kålgård. Med hensyn til de sogne, hvor skolerne hidtil havde været holdt i kirkerne, motiverede man byggeordren med en henvisning til, at en kongelig

resolution nu havde forbudt dette; for de øvrige sognes vedkommende henviste man i al almindelighed til, at skolehuset ikke svarede til de kongelige forskrifter. I anden halvdel af september fulgte selve byggedekreterne: 16.9. for Haderslev herred, 20.9. for Tyrstrup herred og 26.9. for Gram herred. Vonsbæk (se ovenfor) og Vedsted havde allerede i henholdsvis 1766 og 1767 fået ordre til at bygge degne- og skolehuse efter øvrighedens forskrift; opførelsen af et degne- og skolehus i Gammel Haderslev måtte man udsætte, indtil forholdet til Haderslev købstad var afklaret.

Der blev foreskrevet opførelse af bygninger af en bestemt størrelse, indretning og kvalitet: Husene skulle være af brandmur og i øvrigt som foreskrevet for Vonsbæk (se s. 235); skolestuen skulle i de fleste sogne omfatte 3 fag heraf. Et lille sogn som Hjerndrup måtte nøjes med en skolestue på 2 fag (her var hele huset altså kun på 8 fag), mens skolestuerne i sogne med mange skolebørn, som f. eks. Øsby, Tyrstrup eller Bjert, skulle være på 4 fag. I Frørup, hvor der fandtes et forholdsvis nyt degne- og skolehus på 9 fag, fik beboerne ordre til at tilbygge 2 fag, da huset var 2 alen for smalt. Tilsvarende fik Hejls tilladelse til at benytte tømmeret fra den gamle, smalle skole i den nye, mod at denne til gengæld blev så meget længere (her blev den endelige løsning en anden). Ved hvert skolehus skulle der udlægges $1\frac{1}{2}$ –2 skæpper jord til have. Skolestuen skulle forsynes med jernkakkelovn, og dér såvel som i degnens stuer skulle der være bræddegulv. Hvordan man tænkte sig skolestuens indretning, fremgår af de af amtmanden bekræftede byggekonditioner for Jels skole (22.10.1774): Den skulle forsynes med 3 store og brede borde samt bænke på begge sider af bordene, og desuden med små bænke til de mindste børn. Over vinduerne og ved bjælkerne skulle der være hylder til børnenes bøger og skrivemateriale.

Dette store byggeprogram lykkedes det amtmand v. Klingenberg at få ført ud i livet i løbet af 10 år, så at hvert sogn (undtagen Hoptrup) i 1778 var blevet forsynet med en hovedskole med bolig for degnen. Man ved ikke, om man mest skal beundre den energi og udholdenhed, hvormed v. Klingenberg gennemdrev sin plan, eller den smidighed og den forståelse for de lokale vanskeligheder, han lagde for dagen under dens realisering. I en række sogne, især hvor skolen havde været holdt i kirken, slap sognemændene med at indløse degnegården og tilbygge nogle skolefag (f. eks. Stenderup, Aller, Jegerup og Oksenvad); i andre sogne, hvor degnens hus lå på et afsides sted, var det undertiden muligt at bygge bolig og stald til den gamle skole eller til et andet velplaceret hus (f. eks. i Vonsild og Bjerning).

Allerede i 1769 stod 12 nye sogneskoler færdige: 1 i Haderslev herred (Åstrup); 6 i Tyrstrup herred (Bjert, Dalby, Hejls, Tyrstrup, Fjel-

strup og Frørup); og 5 i det fattige Gram herred (Sommersted, Magstrup, Jegerup, Hammelev og Vedsted). I 1770 synes ingen nye skoler at være blevet taget i brug, men i 1771 var yderligere 7 sogneskoler færdigbyggede: 2 i Haderslev herred (Vilstrup og Halk), 4 i Tyrstrup herred (Stenderup, Vejstrup, Aller og Hjerndrup) og 1 i Gram herred (Oksenvad). I 1772 fulgte Moltrup i Haderslev herred, i 1773 Starup, Grarup og Øsby i Haderslev herred og Bjerning i Tyrstrup herred, i 1775 Gammel Haderslev, Stepping og Jels (altså 1 i hvert herred), i 1776 Vonsild i Tyrstrup herred og endelig i 1778 Taps i Tyrstrup herred og Skodborg i Frøs herred. (I Hoptrup sogn blev der, som nævnt, ikke bygget nogen sogneskole).

Hver gang en skole var blevet færdigbygget efter amtmandens forskrifter, fastsatte et »Mandatum« fra amtet sogneskoleholderens indtægter. Bortset fra friboligen bestod disse fra nu af i naturalydelse og pengeløn. Naturalydelserne skulle svares af alle sognemændene i forhold til deres kontribution; de normale kvanta var 3 tønder rug, 3 tønder malt, 1 tønne byg eller boghvede, fri græsning for 2 køer og 4–5 får, 3 læs hø og 4 læs halm samt 12 læs brændsel (tørv eller brænde). Disse ydelser trådte i stedet for det »skolekorn«, skoleholderen fra gammel tid havde krav på (i Bjert sogn 7¹/₂ tønne, Tyrstrup 5 tønder, Vonsild 2¹/₂ tønne, i Hjerndrup og Magstrup 1¹/₂ tønne etc.) eller afløste omgangsbordet (der bl. a. havde været i brug i Bjerning, Oksenvad, Jels, Skodborg og en række biskoler i Haderslev herred). Overalt var der tale om en meget kraftig forøgelse af lærernes indtægter. Sætter man kornprisen til ca. 5 mark pr. tønne⁸⁵², kan man anslå skolekornets gennemsnitlige værdi til ca. 7 rd. (13 rd. i Bjert, 8 rd. i Tyrstrup, 2 rd. i Hjerndrup) og prisen for kost og logi til omkring 10 rd. De nye naturalydelser må derimod have svaret til mindst 20 rd. på det tidspunkt, da de blev indført, og med den følgende menneskealders stigende priser på landbrugsvarer kan deres pris ved århundredskiftet anslås til ca. 30 rd.

Foruden naturalierne fik skoleholderen tillagt en pengeindtægt, der skulle betales af alle forældre til skolepligtige børn med et fast beløb pr. barn. Med stigende børnetal i skolerne fik læreren altså også et tilsvarende større pengebeløb. Lærerens langsomt stigende pengeindtægt som følge af befolkningstilvæksten opvejede derved i nogen grad det fald på ca. 50 % i pengenes købekraft, som i årene frem til 1800 reducerede levestandarden for de lærere, der ikke havde degneindtægter ved siden af. Ud fra en ringe tro på bøndernes betalingsevne og af hensyn til deres forventede protester blev pengeindtægten overalt sat relativt lavt, nemlig til ca. 20 rd. (lige så meget som naturalydelserne), dog således, at lønnen i særlig folkerige sogne (f. eks. Øsby) kunne stige til ca. 25 rd. (heraf var 10 rd. kirkens bidrag til fattigbørn). Amtet fast-

satte i sine dekreter ikke en samlet sum, men angav kun det beløb, der skulle betales pr. barn. Skolepengenes størrelse pr. barn var afhængig af sognets (skoledistriktets) børnetal. I Bjert sogn (med i alt 130 skolebørn) sættes skolepengene f. eks. til 9 skilling pr. år, i Stenderup sogn (116 børn) til 10 skilling, og i Vonsild (102 børn) til 15 skilling. Pengelønnen kan imidlertid ikke bestemmes ved at gange børnetallet med skolepenge pr. barn, eftersom et fra sogn til sogn stærkt svingende antal fattige børn var fritaget for skolepenge. I Stepping var således 25 af i alt 88 skolebørn sådanne fattigmandsbørn, i Frørup 17 af 52, i Øsby 68 af 185. For disse børns undervisning betalte kirken skoleholderen et fast beløb alt efter sognets størrelse, som regel 3–4 rd. Medens skoleholderens naturalieindtægter blev fordoblede ved skolereformen, lod man sogneskoleholderens pengeindtægter forblive nogenlunde på deres gamle niveau. I de sogne, især i Gram herred, hvor man slet ikke havde kendt beskikkede sogneskoleholdere, var der dog tale om en fordobling af såvel penge- som naturalindtægter. (I Jels havde skoleholderen kun fået 9 rd., i Sommersted 7 rd., i Vedsted 12 rd., i Skodborg 10 rd.). Den nye ordning betød tillige, at forældre, der flittigt holdt deres børn til skole, slap langt billigere end hidtil. Under det gamle ugepengesystem, hvor betalingen som regel var 1 skilling pr. uge, løb skolepengene for et barn, der flittigt gik i skole, vel op til 30–40 skilling pr. år, mens de årlige skolepenge efter den nye ordning aldrig beløb sig til mere end 10–16 skilling pr. år⁸⁵³.

Haderslev provstis skolevæsen prægedes fra nu af ganske af sognekolerne. I 1776 opgjorde generalsuperintendenten antallet af skolemestre i Haderslev provsti til 50, heraf var 34 sogneskolemestre; til sammenligning tjener, at Åbenrå provsti samtidig havde 49 skoleholdere, men heraf var kun 13 sogneskolemestre⁸⁵⁴.

Fastlæggelsen af de skolepenge, der skulle betales til sogneskoleholderen, forudsatte en afgørelse af, hvilke landsbyskoler der fortsat måtte eksistere og i hvilket forhold de stod til hovedskolen, altså en første inddeling i velafgrænsede skoledistrikter. Ved denne lejlighed forsvandt en lang række af dem, og de fleste af resten omdannedes til virkelige biskoler. Som eksempel skal nævnes Haderslev herred. Når man ser bort fra Hoptrup sogn fandtes her før reformen 13 landsbyskoler, men efter 1775 kun 3 biskoler (Sønder Vilstrup, Hejsager og Årø). I resten af amtet bevaredes officielt kun en halv snes biskoler (det er ikke altid klart hvilke biskoler, der faktisk fandtes), men i enkelte sogne var amtmænd på grund af ukendskab til de lokale forhold gået så hårdt frem, at nogle af de gamle landsbyskoler illegalt eksisterede videre og i flere tilfælde måtte genoprettes (dette gælder især Vedsted sogn). I de fleste tilfælde skulle børnene i de to sidste år før konfirmationen besøge sognets hovedskole, men nogle biskoler var

kun små børneskoler for børn til 7-årsalderen. Af biskolerne blev 5 forsynet med et skoleregulativ: Anslet (Aller s.)⁸⁵⁵, Bøjskov (Tyrstrup s.)⁸⁵⁶, Sønder Vilstrup (Vilstrup s.)⁸⁵⁰, Hejsager (Grarup-Halk sogne)⁸⁵⁷ og Skudstrup (Skodborg s.)⁸⁵⁸. For disse skolers vedkommende fandtes der eller skulle der bygges skolehus med bolig for skoleholderen (Skudstrup skole, der stod færdig i 1780, var f. eks. på 7 fag, heraf 2 til skolestuen). Som eksempel på lærerlønningernes størrelse ved disse skoler skal nævnes Anslet, hvis regulativ er fra 1775: 3 tdr. rug, 2 tdr. byg, fri græsning for 1 ko og 4 får, 1½ læs hø, 2 læs halm og 8 læs brænde eller tørv; skolepengene var sat til 1 skilling pr. måned. En meget større gruppe biskoler var de, hvis forhold ordnes ved aftale mellem skoleholdere og beboere; til denne gruppe hørte, efter alt at dømme, bl. a. Årø (Øsby s.), Simmersted (Magstrup s.) og Gl. Ladegård (Hammelev s.). Nogle biskoler synes at have været uautoriserede, men tolererede, såsom Ørsted (Oksenvad s.), Sillerup (Fjelstrup s.) og flere skoler i Vedsted sogn. Småbørnsskoler fandtes i Agtrup (Bjert s.)⁸⁵⁶, Knud (Fjelstrup s.)⁸⁵⁹ og Højrup (Stepping s.)⁸⁶⁰.

Skodborg sogns skolevæsen skildredes i de mørkeste farver af præsterne. En væsentlig årsag hertil var, at en tredjedel af sognemændene var kongerigske undersåtter, som ved ethvert forsøg på at forbedre skoleforholdene nægtede at efterkomme de slesvigske myndigheders (amtmandens) forordninger. Den rent slesvigske by Skudstrup fik i 1757 sin regulerede skole, men en række dekreter, som i årene 1764–70 udgik fra Haderslev, viste, at skolereformerne stødte på kompakt modstand fra de kongerigske undersåtters side. Man kunne hverken få den gamle, brøstfældige skole i Skodborg repareret eller en ny bygget; spørgsmålet om skoleholderens aflønning måtte overlades til direkte forhandling mellem interessenterne og degen. Til slut måtte Tyske kancelli henvende sig til Danske kancelli for at få dette til at pålægge de kongerigske undersåtter at bidrage til byggeriet. Dette fremkaldte et modkrav fra ejeren af Østerbygård i Vamdrup, der hævdede, at hvis kongerigske bønder under hans gods skulle bidrage til et slesvigske skolehus, måtte haderslevske undersåtter i samme tilfælde bidrage til skolebyggeri i kongerigske distrikter (han sigtede her til indbyggerne i Bastrup, der var slesvigske, men hørte til Vamdrup sogn). Dette gensidighedsprincip blev uden videre accepteret af de slesvigske myndigheder. Problemet var imidlertid at finde et fælles grundlag for disse bidrag, eftersom de i Haderslev provsti blev lignet efter kontribution, mens de kongerigske undersåtter var sat i skat efter hartkorn. Visitatorerne i Haderslev fandt imidlertid hurtigt (i 1777) en udvej af denne klemme, der i andre blandede sogne gennem mange år forhindrede opbygningen af et ordnet skolevæsen, idet de fik fastslået, at man skulle ligne skolebyrderne efter undersåtternes skatte-

ydelser i rigsdaler. Herpå blev Skodborg sogneskole omsider bygget i 1778, og et skolereglement af 29.7.1780 gav nøje forskrifter for sognets skolevæsen⁸⁶¹.

Hoptrup sogn (Haderslev herred) var det eneste sogn i provstiet, hvor skolereformen ikke blev gennemført. Årsagen hertil var det ivrige forsvar, sognepræsten, Joh. Harboe, førte for det bestående skolevæsen med 4 ligeberettigede landsbyskoler (Marstrup, Hoptrup, Djernæs og Sønderballe), hvor der var ansat faste, men meget beskedent lønnede skoleholdere, som underviste i små skolehuse uden lærerbolig. Da amtet havde påbudt opførelse af en hovedskole ved kirken og nedlæggelse af 2 af landsbyskolerne, hævdede pastor Harboe, at landsbyskolernes nedlæggelse eller reduktion til biskoler ville være til skade for oplysningen i sognet. Visitatorerne ville imidlertid ikke vige, idet de frygtede, at de derved ville styrke den uvilje mod skolereformen, som var udbredt på Haderslev Næs, hvor man anså en ændring af den bestående tilstand for unødvendig. Det lykkedes imidlertid Harboe at vække J. H. E. Bernstorffs opmærksomhed. Bernstorff betonedede over for visitatorerne, at der var flere eksempler på, at reformer, som blev sat igennem mod beboernes vilje, havde gjort mere skade end gavn, og med Bernstorff i ryggen opnåede Harboe i 1770, at den gamle skoleordning i Hoptrup sogn foreløbig skulle fortsætte⁸⁶².

Klingenbergs og Cretschmers skolereform gjorde skolevæsenet i Haderslev provsti til det bedste i Sønderjylland og sandsynligvis i hele det danske monarki. I 1797 skrev en så indsigtfuld og kritisk bedømmer af skoleforhold som generalsuperintendent Adler følgende om det arbejde, de to mænd havde udført: Sammenlignet med andre egne af hertugdømmet »zeichnen sich die Haderslebenschens Landschulen in Ansehung ihrer innern Einrichtung vor allen andern merklich aus. In diesem Amte [dvs. provsti], und in diesem Amte *allein*, sind durchgehends Districtsschulen angelegt, bestellte Schulmeister angenommen, Sommer- und Nebenschulen eingerichtet u.s.w. und bisher hat *noch kein andres* Amt dieses Herzogthums es in Ansehung der Schuleinrichtung so weit bringen können«⁸⁶³.

Reformen gav skoleholderne en langt mere uafhængig stilling, den øgede deres selvfølelse og skabte en udtalt standsbevidsthed. Da de nu var sikret embeder med faste indtægter, kunne de i 1779 slutte sig sammen i en enkepensjonskasse, som 25.3.1780 fik kongelig approbation. Initiativtagerne synes at have været degn Arent Nielsen i Gammel Haderslev. Af de 38 oprindelige medlemmer var de fleste degne⁸⁶³.

Skoleholdernes aftale om etablering af denne kasse er affattet på dansk, og det samme gælder (modsat tidligere) de fleste af de bevarede breve fra skoleholdere. De skriver et dansk, der er lige så godt som nogen kongerigsk skoleholders.

Da skolereformen var gennemført, forsvandt de tidligere så hyppige klager over skoleholdernes opførsel næsten helt, og der ankes ikke mere over deres kundskaber. I hvilken grad kravene til skoleholdernes viden steg i denne tid, fremgår af følgende karakteristiske vidnesbyrd: Peter Lorentzen Langelo, der, som søn af præsten i Vonsild-Dalby, var blevet degneadjunkt cum spe succedendi i 1763, turde ikke tiltræde degneembedet, da den gamle degn døde i 1786, da han »ei [var] saa øvet i Regne-Konsten som behøves til Skolehold, som jeg skulde være«⁸⁶⁴. Provst Cretschmer gav i 1780 følgende høje vurdering af provstiets lærere: »Küster und Schulmeister sind auch alle in der Probstey gute und sittsame Männer, und wird meines Wissens von keinem Prediger weder über ihre Geschicklichkeit, noch über ihre Auf-führung geklaget. Mit vielem Vergnügen habe ich in einigen Jahren angemerket, dass die Schulmeister gleichsam mit einander certiren, dass die Kinder bey meiner Special Visitation den Vorzug haben können«⁸⁶⁵. I dette citat er skolereformens vigtigste resultat udtrykt.

Det må også tages som et tegn på skoleholdernes højere standard, at adskillige af dem tog levende del i tidens religiøse liv. Vi har omtalt (se s. 74) de to »troende Brødre«, der i 1765 var skoleholdere i Hoptrup sogn, og i Brodersens »Fra gamle Dage« nævnes flere vakte degne og skoleholdere (»I Frørup havde de fra 1737 til Slutningen af Aar-hundredet kun troende Lærere« (s. 106), i Hjerndrup virkede fra 1777 den troende degn Jens Lauritzen Barsøe i samme kvalitet (s. 154); den 7. september 1778 gæstedes Christiansfeld af usædvanlig mange degne og lærere (s. 127)).

Til brug for provstiets skoleholdere blev der i 1761, på de haderslevske kirkekassers bekostning, udgivet en katekismusforklaring, sikkert i forbindelse med udstedelsen af det samtidige skolereskript⁸⁶⁶. Bogen var en oversættelse af Chr. A. Löseckens forklaring og havde titelen »D. Luthers liden Catechismus, Ord for Ord ved Spørsmal og Gien-svar Led-viis udlagt«. Oversætteren var pastor L. Biørnsen i Stenderup, der havde været rektor for latinskolen i Haderslev⁸⁶⁷. Foran teksten indeholdt den en vejledning for lærere i katekismens brug og bagi »En kort Underviisning hvorledes en Skolemester sit Æmbede skal forrette, og sig forholde«. Som hjælpebog for lærere må Löseckens katekismus have gjort fyldest også uden for provstiets grænser; den blev nemlig i 1774 udsendt i nyt oplag i København.

Da den haderslevske skolereform blev indledt i 1768, gjorde provst Cretschmer rede for den i et brev til generalsuperintendent Struensee. »Es werden uns zwar viele difficulteten gemacht – skrev han –, und wir finden überall Widerstand; wir hoffen aber durch Göttliche Hülfe und Beystand alle Hindernisse glücklich zu überwinden, und das an-gefangene Werk mit Gott fortzusetzen«⁸⁶⁸. Det fremgår heraf, at myn-

dighederne var indstillet på at tage kampen op mod en stædig bondeopposition som den, der havde spærret vejen for så mange tidligere forsøg på at gribe ind i landsbyskolevæsenet. Mod al forventning lagde bønderne i stedet stor beredvillighed for dagen, og ikke et eneste sogn synes at have modsat sig et omfattende byggeri eller de stærkt øgede skoleydelse med en påstand om, at det oversteg beboernes økonomiske evne. Kun fra det velhavende Haderslev herred fremkom der indvendinger mod reformen og kun her gik det trægt med skolebyggeriet. Forklaringen var, som vist, at beboerne anså deres hævdvundne system med faste landsbyskoler for lige så godt som – om ikke bedre end – den af amtmanden foreskrevne ordning med hoved- og biskoler.

Bøndernes reformvenlige indstilling understreges af, at reformen kunne gennemføres, uden at de blev bedt om at give deres samtykke, ja, uden at de blev taget med på råd. Hvad visitorerne i 1772 skrev om deres ordning af skoleforholdene i Vilstrup sogn kan gælde for skolereformen i hele provstiet: »Ohne Zuthun, Beirahnt und Ansuchen sämtlicher Eingesessenen ... und dagegen blos und alleinig nach Landes Vaterlicher Willensmeinung und Fürsorge für eine guhte Schulen Einrichtung ... ist die gantze Einrichtung gemacht und zum Schlusse gebracht worden«⁸⁶⁹.

B. RESKRIPTETS BETYDNING I DE ØVRIGE DISTRIKTER

Der kan ikke være tvivl om, at de haderslevske visitorers dygtighed spillede en stor rolle for den lige skildrede skolereforms hurtige og grundige gennemførelse. De særligt gunstige juridiske, sociale og økonomiske forhold i provstiet var imidlertid af større vægt. Dette ses bl. a. af udviklingen i Tørninglen, hvor amtmand v. Klingenberg næsten intet kunne udrette for skolevæsenet, så længe hans beføjelser var omstridte, men hvor skolesituationen heller ikke forandrede sig, efter at de juridiske vanskeligheder i det væsentlige var blevet ryddet af vejen i 1777, – åbenbart fordi de økonomiske forudsætninger for en reform som den i Haderslev provsti ikke var til stede. Dette må også være den afgørende forklaring på, at reskriptet af 1761 kom til at betyde meget lidt for skolevæsenet uden for Haderslev amt.

De exemte sogne

Et særlig godt eksempel på de sociale og økonomiske forholds fundamentale rolle finder man i Kliplev sogn, hvor livegenskabet og den deraf bestemte fattigdom hos bønderne umuliggjorde en påkrævet skolereform. Det hjalp ikke, at generalsuperintendenten, Slesvigs højeste gejstlige myndighed, selv var visitor i sognet, og godsejeren, der modsatte sig alle skoleforbedringer, udtrykte med sin protest kun den

kendsgerning, at bedre skoleforhold forudsatte livegenskabets afskaffelse.

Fra visitats til visitats lød der her klager over, at få eller ingen børn kom i skole hos degnen i sommerhalvåret, og i 1771 indberettede Struensee: »In Cliplef traf ich die Kinder abermalen in der allgerössesten Unwissenheit an«. Kirken kunne godt yde skoleholderne et årligt bidrag og støtte det nødvendige skolebyggeri. Reformmønskerne blev 19.12.1772 formuleret af pastor Klinker, der var en fast og selvstændig karakter⁸⁷⁰. I Kliplev og Bjerndrup ville han have indført helårsskolepligt for alle børn fra det 5. til det 8. år. Klinker indrettede sit forslag efter skoleordningen i Åbenrå amt, men på grund af beboernes fattigdom turde han ikke sætte skolebidragene til mere end det halve. Bøndernes pengeydelse ville så indbringe degnen 14–15 rd. Da han imidlertid anså 25 rd. for et nødvendigt minimum (det var kun halvdelen af, hvad en degn skulle have for skoleholdet i henhold til den nye skoleindretning i Haderslev provsti, bemærkede han til Struensee⁸⁷¹), måtte de resterende 10 rd. tilskydes af kirken eller af andre.

Godsejerens standpunkt var da allerede 19.6.1772 blevet udtrykt af godsinspektør Römer. Bønderbørns begreber plejede jo kun at være middelmådige, og han ville da heller ikke påstå, at Kliplev sogns ungdom var »von dem gantzen Umfang der Christlichen Lehre auf das vollenkommenste unterrichtet«. Men, skrev han, alle sognets indbyggere var livegne, der, for at klare sig, nødvendigvis måtte bruge deres børns arbejdskraft fra 7–8 års alderen. Hvis de skulle gå i skole om sommeren, ville undersåtterne finde en fuldstændig ruin. Han kunne derfor intet foreslå til forbedring af godsets skoler.

Pastor Klinkers forstandige forslag fremkaldte godsejerens, Hieronymus von Thienens, alvorlige harme. Han måtte med rette undre sig over – skrev han –, at præsten ville forandre »das von uhralten Zeiten hieselbst eingeführte Schulwesen«, der under de tidligere præster havde givet børnene den bedste undervisning. Skolebyggeriet var overflødigt, de livegne bønder havde ingen penge, og kirken kunne intet yde dertil. Det var utilladeligt, at degnen skulle have skolepenge for børn, der ikke kom i skolen.

Overkonsistoriet var herefter ikke i tvivl om, hvem der skulle støttes. Herskabet havde tilstrækkeligt og tydeligt påvist, skrev det 1.4.1773 til cancelliet, at sognets skolevæsen ikke trængte til forbedring. Man behøvede blot at ansætte gode lærere og påse, at præsten ikke forsømte at besøge skolerne⁸⁷².

De eneste forandringer, der skete, bestod i indførelse af skolelister og af faste skolebidrag i Lundtoft og Bjerndrup. Hvis fattigbørnene ikke kom i skole, skulle et tilsvarende beløb fradrages i forældrenes fattigpenge⁸⁷³.

I 1789 (da bøndernes kår var langt bedre) sendte pastor Klinker en udførlig beskrivelse af sognets skoler til generalsuperintendenten. I det ydre var da alt ved det gamle. Årsagen til skolernes utidssvarende tilstand var indbyggernes ringe kår: de skulle betale kongelige skatter, svare frikøbspenge og yde hoveri; dertil kom, at jorden var mager, og at landsbyerne, bortset fra Bjerndrup, lå i fællesskab. Hvis bønderne ikke ville miste deres gårde, måtte de straks gøre brug af børnenes arbejdskraft⁸⁷⁴. Skoleundervisningen i Kliplev skildrede Klinker derimod i lysere farver end tidligere, og udviklingen i de øvrige exemte sogne er sikkert forløbet parallelt hermed.

I Kværs sogn, hvor en forbedring af bøndernes kår begyndte i 1760'erne, var der ved visitatsen i 1771 bygget en ny skole, men skoleforholdene var i øvrigt meget dårlige. Med den augustenburgske hertugs hjælp blev der ca. 1784 bygget en skole i Ladegårdskov (i Kværs sogn) for børnene fra denne by og fra nabobyen Fiskebækskov i Adsbøl sogn⁸⁷⁵.

Kontrasten til det dårlige skolevæsen i Kliplev eller i det hertugelige Adsbøl var skolen i *Gråsten*, der som skole for hertugens betjente og for den lille bys borgerskab blev holdt som et prunkstykke. På Frederik Christian den ældres tid blev der fra hertugfamiliens side gjort meget for, at så mange børn som muligt kunne besøge skolen. I 1783 gik hele 52 gratis i skole: fattiggassen betalte for 19 og hertugen og hans familie for 33⁸⁷⁶. I 1768 udstedte hertugen en skoleforordning for *Gråsten*⁸⁷⁷. Skolepengene blev sat til 1–1½ skilling pr. uge. Desuden skulle der betales brændselspenge af hvert frit barn. Skolen besøgte altså også af børn af livegne, og disse er uden tvivl blevet undervist på dansk. Præstens tilladelse krævedes, hvis børnene skulle arbejde i pløje- og høsttiden. I 1783 blev der bygget en ny skole og degnebolig, og *Gråstens* skolevæsen var fra nu af blandt de bedst indrettede i Nordslesvig.

Også med hensyn til undervisning indtog skolen efter nyordningen i 1768 en særstilling. I religionsundervisningen afløste Pontoppidans forklaring nu v. *Stöckens*, desuden skulle *Hübners* bibelhistorie læses. Der skulle regnes og skrives hver formiddag og eftermiddag, og de større børn skulle også lære brevskrivning (efter diktat) og brevlæsning. Tugten skulle ske med mådehold, thi skolen var »kein ängstliches Zuchthaus zum Schrecken der Kinder«.

Åbenrå provsti

Reskriptet af 28.3.1761 fremkaldte fra *Åbenrå* en indberetning af 28.6.1761⁸⁷⁸, hvori visitatorerne gjorde rede for, hvilke skolereformer de anså for ønskelige. Visitatorerne så imidlertid mørkt på mulighederne for at få disse idealer ført ud i livet, og man kan gå ud fra, at det er den aldrende provst Schmidt, hvis hele embedstid (1737–62)

havde været opfyldt af endeløse og frugtesløse drøftelser af skolevæsenets forbedring, der her fører ordet. »Das Schulwesen ist ... leider hieselbst fast durchgehends in einem zu kläglichen Stande, als dass wir mit Nutzen desfalls etwas festsetzen und mit Nachdruck darüber zu halten vermögend sein könnten«.

Da Struensee i 1765 havde visiteret i Åbenrå provsti, understregede han i sin indberetning⁸⁷⁹, at bestemmelserne i reskriptet af 1761 slet ikke var blevet ført ud i livet. Man havde ikke engang sørget for, at biskoleholderne blev eksamineret, skønt det ofte drejede sig om 14-års drenge.

Denne indberetning fik 29.11.1765 overretten til at befale den nye provst i Åbenrå, C. L. Bargum (1763–98), at indhente en fortegnelse over de ueksaminerede lærere, underkaste dem en eksamen og forbyde alle, der ikke bestod denne prøve, at holde skole. Sådanne prøver skulle der fortsættes med, indtil skoleinteressenterne havde bekvæmet sig til at holde bestandige og eksaminerede skolemestre. Den 12. december indkaldte Bargum så alle lærere ved biskolerne til eksamen i Åbenrå den 9. januar 1766⁸⁸⁰. (Om eksaminationen se s. 217 ff.).

Med de mange hurtigt skiftende lærere ved bondeskolerne var det selvfølgelig umuligt for provsten at sikre sig, at alle nyantagne lærere var eksaminerede, men det blev dog efterhånden opfattet som en mangel, at en skoleholder var ueksamineret. I 1776 fandtes der – bortset fra de løgumklosterske sogne – kun ueksaminerede lærere i Rise sogn (ingen eksaminerede) og Egvad sogn (4 ueksaminerede og 1 eksamineret)⁸⁸¹.

Den 14.7.1766 gik visitatorerne et vigtigt skridt videre⁸⁸¹ og fastlagde skolepligten. Fra 7 til 11 år gamle børn skulle gå i skole både sommer og vinter; derefter skulle børnene indtil det afsluttende 13. år i hvert fald gå i skole fra mortensdag til pløjetid. Faktisk undtog man dog de mange tjenende børn over 10 år fra vinterskolepligten, da ellers ingen husbond ville beholde dem. Det indskærpedes, at skoleafgifterne skulle betales for hele børnenes skolepligtige tid, og ikke blot for de uger, hvori børnene faktisk besøgte skolen. Samtidig blev der indført skoleregistre⁸⁸². Eksaminationen af skoleholderne, fastlæggelsen af skolepligten og indførelsen af skoleregistre understregede myndighedernes ret til at blande sig i skoleforholdene og har formentligt fremmet de små børns skolebesøg.

1761-reskriptets materielle forskrifter fik kun virkninger for fem skoler i amtets østligste del: de tre skoler i Løjt sogn og skolerne i Bovrup og Genner. Det er betegnende for situationen i provstiet, at initiativet til forbedringernes gennemførelse ikke udgik fra myndighederne (måske med undtagelse af Bovrup), men fra skoleholderne.

Skoleholderen i Genner (i Øster Løgum sogn, men under Haderslev

amt), den 45-årige Niels Jokumsen, der havde kone og børn og i 16 år havde holdt skole dér, klagede i 1766 til visitatorerne over sin ringe løn (13 rd. og kosten på omgang). Efter det lige kundgjorte visitatorialreskript om skolepligten skulle han have 24–25 rd. Han bad nu om, at omgangsbordet måtte blive afskaffet; i stedet ønskede han (i overensstemmelse med de haderslevske visitatorers forslag af 1761) at få »fornøden Huusværelse enten i eller tæt ved Skolen«, samt fri græsning for 1 ko og 4 får, 3 tdr. rug og 3 tdr. hvede, 4 tdr. agerjord, som interessenterne frit skulle dyrke for ham, samt tørveleverance. Bønderne erklærede herpå, at de indså, at Jokumsen ikke kunne leve af sin løn, og at de i hans sted ville antage en ugift skoleholder. Dette fik visitatorerne dog forhindret. De foreslog, at Genner skulle bygge et skolehus med lærerbolig og lønne skoleholderen efter deres forslag af 28.6.1761. Overretten foretrak imidlertid Niels Jokumsens forslag, fordi det kun nævnedes naturalydelser: »Letzteres findet bey Uns alle Mahl, so oft es thunlich, den Vorzug«. Resultatet blev, at skolemesterens indtægt i 1767 sattes til i alt 50 rd., dels penge, dels naturalier. Alle indbyggere skulle bidrage til pengelønnen. Til støtte ved det påbudte skolebyggeri bevilgedes der 50 rd. af den slesvig-holstenske skolefond, og i 1769 fandt byggeriet sted⁸⁸³.

Ikke længe efter Niels Jokumsens ansøgning om forbedrede indtægter indkom der en bøn fra skoleholderne i Barsmark og Skovby. De anmodede visitatorerne om at regulere naturalydelserne i overensstemmelse med det kongelige reskript. Visitatorerne turde dog ikke gennemdrive en nyordning ved hjælp af befalinger, men forhandlede sig i 1767 til en mindelig aftale, svarende til ordningen i Genner⁸⁸⁴.

Dermed var reformen af det ydre skolevæsen i Åbenrå amt afsluttet for denne gang. Uden for visitatorernes område skete der dog en lignende forandring i Bovrup. Her udstedte patronerne (hertug Frederik Christian af Augustenborg og ejeren af Bøjskov og Skovbølgård, justitsråd C. T. Koch) 15.3.1772 et reglement. De i forvejen gældende årlige pengebidrag fastholdtes, men i forbindelse med den afsluttede udskiftning blev der tillagt skoleholderen 12 skæpper land. Den afgørende forandring var imidlertid, at skolepligten blev fastlagt omtrent som for Åbenrå amt; forældrene måtte dog holde børnene hjemme i pløje-, så- og høsttiderne.

Tønder provstis danske sogne

De skoleforandringer, som reskriptet af 1761 fremkaldte i Åbenrå provsti, var små, men i Tønder provstis danske sogne skete der så godt som ingen forandringer. Der er en årsagssammenhæng mellem denne stagnation og de gammeldags landboforhold i størstedelen af dette område, men dertil kom yderligere to forklarende omstændigheder.

For det første blev skolevæsenet her betragtet som gejstlighedens eksklusive domæne. Hvert sogn havde allerede i det 17. århundrede fået sin degneskole, og det var hævdvunden skik, at kirken støttede skoler og skoleholdere. I det 18. århundrede kom kirkens og specielt provstens magtstilling på dette område til at stille sig i vejen for en afgørende skoleforbedring. En konflikt mellem amtmænd og provst var derfor uundgåelig. At denne konflikt blev så heftig og langvarig, skyldtes den omstændighed, at Balthasar Petersen var provst i Tønder i 40 år, fra 1747 til 1787. Hans stejle og stridbare sind er den umiddelbare forklaring på, at alt blev ved det gamle inden for skolevæsenet. (At det ikke er den egentlige forklaring, fremgår af, at Balthasar Petersens død ikke bevirkede nogen forandring).

Den antipietistiske, ortodokse Balthasar Petersen blev provst i Tønder i 1747. Han var en belæst mand med et indgående kendskab til sit provsti og blev i sin embedstid højt berømmet for at undervise præstestuderende og sørge for skoleholderes oplæring. Han har efterladt sig et varigt minde i det skolemesterinstitut, han testamenterede sin formue til. Da han var i modstrid med sin tids fremherskende teologiske strømninger skaffede han sig allerede derved indflydelsesrige fjender. Han kom ikke alene i en forargelig konflikt med arkidiakonen i Tønder, Nicolaus Knutzen⁸⁶⁵, men også, hvad der var farligt for hans hele position, med generalsuperintendenten, Adam Struensee, der i sin visitatsberetning fra Tønder amt i 1768 hånende skrev om ham: »Der Consistorialrath rechnet die Anzahl der Herrnhuter in hiesigen Gegenden auf 30.000, hat von ihnen die fürchterlichsten Vorstellungen, und besorget von ihnen eine grosse Zerrüttung nicht allein in der Kirche, sonder auch sogar in statu politico«. I 1764 havde Struensee omtalt en udbredt uvilje mod Balthasar Petersen og sat den i modsætning til den kristelige påvirkning, der var udgået fra provst Schrader⁸⁶⁶. Også amtmændene Fr. W. von Holstein og Bielcke var hans afgjorte modstandere. Den langvarige strid med alle disse mænd synes kun at have gjort Balthasar Petersens standpunkter stejlere og mere ensidige.

I januar 1753 fik provst Petersen for første gang lejlighed til at fremsætte sit skoleprogram⁸⁶⁷. Ved sit forsøg på at trænge til bunds i skoleproblemerne hævdede indberetningen fra Tønder sig højt op over de andre slesvigske visitorers og bar samtidig umiskendeligt præg af Balthasar Petersens afvisende holdning til alle kompromisløsninger. Som andre kendere af skolevæsenet ønskede han ugeskillingen afskaffet; i stedet skulle der indføres en fast lærerindtægt fra 40 til 80 rd. i rede penge. Kunne man ikke tilvejebringe denne pengeløn, erklærede han, måtte man vente med at indrette bestandige skoler. »Klipskoler« kunne ikke tolereres, fordi de faste skoleholderes løn derved ville formindskes. Af samme grund ville der i Tønder amt slet ikke blive holdt

skoleferier (!), ligesom degnene ikke skulle have betaling for undervisning af konfirmander fra biskoledistrikterne. Børnene skulle gå i skole fra det 6. til det 12. år; derefter kunne der dispenseres fra skolegang om sommeren (men der skulle fortsat betales skolepenge!). – I en næsten samtidig (18.1.1753) oversigt over skolevæsenets tilstand indsendt til generalsuperintendent Reuss klagede Balthasar Petersen over de mange bondeskoler. Det skyldtes, sagde han, at bønderne ikke indså nødvendigheden af bedre skoler (dvs. skoler med mere religionsundervisning); han tilføjede, at de præster, »welche auf das Erkändtniss mit Nachdruck dringen, werden oft gehasset und gedrucket«.

I 1762, da visitatorerne skulle besvare de spørgsmål, overkonsistoriet havde stillet i sit reskript, kom det til et direkte brud mellem dem.

Balthasar Petersen gentog⁸⁸⁸ sit gamle krav om faste lærerlønninger. Skolepengene skulle, efter afskaffelse af kost og logi på omgang, sættes til 1½ skilling ugentlig og opkræves kvartalsvis. Med kraftige ord forsvarede han disse lønkrav: »... dass doch aller Gehalt nicht eine Miserie sey, und Mönchs Leben allenthalben beobachtet werden müsse. Daran ist der Republic gelegen und die Schulmeister werden künfftig der Posterität einen Anwuchs neuer Schulhalter liefern«. Ugeskillingen havde holdt sig uændret fra reformationen, skønt priserne var steget; bønderne kunne godt betale de forøgede skolepenge, fordi deres afgifter i øvrigt havde holdt sig uforandrede. Det nødvendige skolebyggeri ville koste sognene eller kirkerne 5706½ rd. foruden 1866½ rd. i støtte andetstedsfra.

Disse forslag nægtede amtmanden (Fr. W. v. Holstein) at sætte sit navn under. Han indsendte derfor sit eget forslag. Han var enig med Balthasar Petersen i, at en skoleholder ikke kunne klare sig for mindre end 40 rd., hvis omgangsbordet faldt bort, men den ugentlige betaling kunne ikke sættes til mere end 1 skilling, mente han. Højere lærerlønninger ville føre til store restancer, og hvem ville inddrive dem? »Ich halte es vor meine AmtsPflicht, soviel an mir ist dahin zu sehen, dass die Unterthanen in contribuablen Stande gehalten werden«. Amtmandens eget forslag, hvorefter den traditionelle ugeskilling skulle bibeholdes, men til gengæld opkræves for alle skolepligtige børn, ville for øvrigt betyde mere end en fordobling af den daværende løn i penge, men alligevel for 24 skolers vedkommende indbringe under (ofte langt under) det ønskelige minimum på 40 rd. Skolebyggeriet betragtede amtmanden som »eine zum wohlstande gehörige Sache«. Hovedsagen var, at børnene fik lejlighed til at få den nødvendige anvisning i læsning, skrivning og kristendom. Hertil var det nødvendigt, at der fandtes en skolemester og et vist sted, hvor børnene kunne forsamles. Derimod var det »meget ligegyldigt«, om børnene blev undervist i en egen bygning eller i en lejet stue⁸⁸⁹.

Det er meget lidt sandsynligt, at det er disse uoverensstemmelser om detailspørgsmål, der har fået amtmanden til at indsende en separat betænkning. Baggrunden for den spændte atmosfære mellem de to embedsmænd var dybest set en kompetencestrid. Reskriptet af 28.3.1761 befuldmægtigede nemlig visitatorerne i fællesskab til at gennemføre de nødvendige reformer, og dette har Balthasar Petersen uden tvivl opfattet som et indgreb i sine rettigheder på skolens område. For amtmanden dannede reskriptet et kærkomment udgangspunkt for et forsøg på at rokke ved provstens magtstilling. Han afsluttede derfor sin indberetning med at understrege, at alle skoleanliggender burde behandles med såvel provstens som amtmandens billigelse.

Der var i 1762 næppe nogen regeringsmyndighed, der ventede en fællesaktion fra de to visitators side, selv om skolereskriptet tilskynede til en sådan, men Balthasar Petersen var pligtig til at gennemføre de forbedringer, der afhang af ham som provst, navnlig eksamination af alle lærere. Efter hans mening var en sådan eksamination imidlertid en tom formalitet, så længe der ikke var skaffet lærerne bedre økonomiske vilkår i overensstemmelse med hans forslag. Han undlod derfor at foretage sig noget.

Generalsuperintendent Struensee benyttede dette som anledning til at rette et farligt stød mod sin gamle fjende. Da han i 1768 havde afsluttet sin visitats i Tønder provsti, formulerede han en skarp kritik af de talrige skoleforsømmelser og gjorde opmærksom på, at der fortsat hvert halve år blev lejet ueksaminerede skoleholdere⁸⁹⁰.

På denne sidste oplysning reagerede overkonsistoriet 15.11.1768 med overordentlig skarphed: »Wir vernehmen missfällig, dass, Unserer so oft wiederholten Befehle ohngeachtet, annoch unexamirte halbjährige Schulmeister angetroffen werden, ob es schon dir, dem Probst, nicht schwer fallen kann, durch Hülfe der Prediger in jedem Kirchspiel von solchen unberufenen Schulhaltern Nachricht einzuziehen und bey der Special-Visitation diesem Unwesen zu steuern«. Den hvasse tone skyldtes selvfølgelig mindre Struensees klage end den gennem en lang årrække ophobede uvilje mod Balthasar Petersen for hans strid med amtmand Fr. W. v. Holstein, hans egenmægtighed og hans forsømmelse af sine embedspligter (allerede i 1761 havde generalsuperintendent Struensee klaget over, at provsten forsøgte visitatserne i sit distrikt – derfor overkonsistoriets ord om, at manglerne let kunne afbødes ved specialvisitationerne).

Som venteligt gav Balthasar Petersen et svar med næb og klør, præget af hans sædvanlige stejlhed og selvbevidsthed. Hvad halvårsskolemestrene angik, skrev han, »so ist es eine absolute Unmöglichkeit an vielen Orten Sommer-Schulen zu stiften oder mensam ambulatoriam aufzuheben, wovon ich wünschte, dass der Herr General Superinten-

dent, als unserer Umstände gar unkundig, sich belehren liesen«. Heroverfor stillede han de gode skolemestre, han selv havde uddannet. At der samtidig fandtes mangfoldige dårlige skoleholdere, skyldtes den elendige betaling, som førte til, at der endog var en tiltagende mangel på duelige lærere, »denn das Schicksal eines Mousquetairs ist ja ein Glück gegen das Leben der meisten Schulmeister«. Hovedklagen angående de manglende eksaminationer besvarede han med en flot påstand om, at enten ville skolerne komme til at stå helt tomme, eller han måtte mod sin samvittighed udstede duelighedsattester til helt udygtige folk, som af frygt for landmilitserne ville være skoleholdere⁸⁹¹.

Det kan herefter ikke undre, at sagen kom til behandling i kancelliet og blev afsluttet med en kongelig resolution. Den 31.10.1769 indsendte Tønders nye, meget aktive amtmand (fra 1767), U. A. v. Holstein (der modsat de tidligere kongelige amtmænd var bosat i Tønder), et forslag til regulering af amtets skolevæsen, hvori han viste sig stærkt påvirket af Balthasar Petersen⁸⁹². Hans økonomiske forslag var således stort set en gentagelse af Balthasar Petersens. Med hensyn til eksaminationsspørgsmålet indrømmede han, at kun 4 af ca. 100 biskolelærere var eksaminerede, men søgte at vælte skylden herfor fra provsten og over på sin forgænger, amtmand Fr. W. v. Holstein, hvis forslag efter hans mening var indrettet på at vanskeliggøre og forpurre (»eludiren«) skolernes forbedring. Det var også i provstens interesse, at U. A. v. Holstein med udtryk, der kunne være kommet fra Balthasar Petersens mund, skildrede biskolelærerne i de mørkeste farver. Bag denne karakteristik lå Balthasar Petersens tankegang: eksamination af sådanne subjekter kan kun føre til, at de alle må fjernes fra deres stillinger; bedre afløsere vil kun kunne fremskaffes, når lønnen sættes væsentligt op. Til forskel fra provsten fremsatte amtmanden flere konkrete reformforslag. I øvrigt mente han, at provsten var »vigoureux und lebhaft genug«.

v. Holsteins forslag blev forelagt Balthasar Petersen til udtalelse. Hans betænkning, der er dateret 8.1.1770⁸⁹³, udmærker sig ved en klar og rolig argumentation: Gode skolemænd får man kun, hvis de uddannes på et seminarium og får en tilbørlig løn. »Ihre Wahren, welche sie vors Geld geben, wenn es auch nur Lesen, Schreiben und Rechnen wäre, sind sehr kostbar, ihre Arbeit ist ein grosses Joch voll der Mühe und mancherley verdrusses, und ihr Gehalt bleibet Armuth. Natürlich ist es wider die menschliche Natur sich einem solchen Beruf zu widmen«.

Amtmand v. Holsteins defensorat for provsten og dennes i dæmpede toner holdte svar formåede ikke at blidgøre overkonsistoriet. I dettes som altid konservative betænkning af 8.2.1770⁸⁹⁴, hed det, at reskripterne af 1760 og 1761 »sorglos und sträflich« ikke var blevet

ført ud i livet i Tønder amt. Det var ikke nok at gennemføre årlige visitatser, hvor man gennemgik kirkeregnskaberne. Man skulle have taget Haderslevs kirkevisitatorer som forbillede. Det var ikke bevist, at den forrige amtmand havde lagt hindringer i vejen for reformarbejdet, og bebrejdelsen for ikke at have eksamineret skoleholderne ramte udelukkende provsten. På grund af dennes høje alder og dermed følgende uvirksomhed (en afvisning af amtmandens opfattelse) var der ingen håb om en forbedring. Man burde, ligesom i Kongeriget, indsætte herredsprovster og overlade eksaminationer og visitatser til dem. De indsendte skoleforslag afvistes, fordi de var alt for generelle; om det vigtigste forslag, lønforlaget, hedder det, at undersåtterne med sådanne udskrivninger umuligt kunne holdes i kontribuabel stand. De skoleforslag, der var brug for, burde opstilles på grundlag af detaljerede lokalundersøgelser. Man måtte foretrække mindelige overenskomster for »einer unzeitigen Amts Autoritet«. Når der blev opnået noget i et par sogne, ville eksemplet smitte. Den smidighed i reformarbejdet, som overkonsistoriet stillede op imod Balthasar Petersens absolutte krav, kan illustreres med dets bemærkninger til spørgsmålet om omgangsbordet: det skulle selvfølgelig afskaffes, men »mit der stillschweigenden Einschränkung, wenn es angehen kann. Ein wandernder Schulmeister ist besser als gar keiner«.

Den 11. juni 1770 afsluttedes kancelliets behandling af sagen med et kongeligt reskript: »Nähere Anweisung, betr. das Schulwesen in der Probstey Tondern, wobey auch, in Ansehung des Schulwesens in den übrigen Probsteyen des Herzogthums Schleswig, einige neue Passus verfüget werden«⁸⁹⁵. Med hensyn til skoleforholdene i Tønder provsti fulgte reskriptet i det væsentlige overkonsistoriets betænkning. Reskripterne af 1760 og 1761 var »zu Unserm nicht geringen Befremden« ikke blevet udført i Tønder provsti, og provst Petersens undskyldninger betegnedes som »theils unerheblich, theils unzulänglich«. Der skulle straks holdes eksamen over alle biskolelærere; hvis de ikke bestod, måtte de senest et år efter indstille sig til ny prøve; bestod de ikke denne, skulle de afskediges. På grund af provst Petersens høje alder skulle disse prøver foretages af en af de ældste præster i hvert herred, som havde provstens tillid. Balthasar Petersen havde den triumf, at hans forslag om forhøjelse af ugeskillingen godkendtes: skolepengene skulle fremtidig sættes til 1–1½–2 skilling. Flere af v. Holsteins forslag blev også accepteret: i Tønder provsti skulle alle indbyggere i et distrikt hvad enten de havde børn eller ej, bidrage til biskolelærerens løn. Forslaget om, at lærerne fremtidig ikke selv skulle opkræve skolepenge, blev lov i hele Slesvig.

Reskriptet forandrede intet væsentligt ved skoleforholdene i provstiet. Det var kun i det personligt prægede opgør med Balthasar Pe-

tersen, provsteembedet havde lidt nederlag; amtmandens indflydelse var ikke blevet større, og en virkelig skolereform var dermed udskudt, til der blev indført nye lovbestemmelser for skolerne i Tønder amt. Dertil kom, på kortere sigt, at reskriptets befalinger om højere skolepenge og disses ligning over alle indbyggere slet ikke kunne udføres i praksis, fordi de forudsatte et reguleret skolevæsen, som i den nørretønderske del af provstiet kun fandtes i Felsted og Hostrup sogne. De mange bondeskoler berørtes derfor slet ikke af disse bestemmelser.

Felsted sogns skolevæsen var det eneste i den danske del af Tønder provsti, visitatorerne indrettede i henhold til reskriptet⁸⁹⁶. Ved et dekret af 21.11.1774 indførtes her, efter klage fra de tre biskolelærere, de befalede skolepenge. Skolepligten skulle om sommeren omfatte alle børn fra 6 til 12 år, om vinteren alle fra 6 år til konfirmationsåret; i sidstnævnte år skulle alle børn gå i sogneskolen. (Denne ordning gjaldt fra gammel tid i Hostrup sogn, men blev her i 1765 indskærpet af visitatorerne⁸⁹⁷).

Overkonsistoriet havde anbefalet, at man regulerede skolevæsenet sogn for sogn, og allerede i august 1770 skrev den foretagsomme, men også rastløse amtmand U. A. v. Holstein til Bernstorff, at nu ville han og provsten gå i gang med denne opgave, men næppe var én eneste skole (Stadum i Læk sogn) blevet reguleret, før Holstein bad kancelliet tillade, at samtlige skoler i amtet blev sat på samme fod⁸⁹⁸. Da kancelliets afslag forelå i januar 1771, var Holstein allerede i København, hvor han i Struensees magtperiode fik høje embeder. Da Struensee faldt, mistede han ikke blot dem, men også amtmandsstillingen i Tønder.

Han efterfulgtes som amtmand af Henrik Bielcke (1772–89), en forhenværende hofmand, hvis interesse for det brydsomme skoleforbedringsarbejde synes at have været ringe. Hans muligheder for at få udrettet noget for skolerne blev ikke bedre gennem hans forgæves forsøg på at reducere provstens rettigheder til fordel for amtmanden (se s. 92). Dertil kom, at man i 1783 fratog Balthasar Petersen visitationsforretningerne (visitatserne i Lundtoft og Slogs herreder overgik til pastor Freuchen i Ensted)⁸⁹⁹, og derefter havde hverken amtmand eller provst nogen autoritet på skoleområdet.

At Balthasar Petersen under al denne modgang ikke skiftede mening eller metode kan læses ud af det skrappe visitatorialdekret, der blev udstedt 1.11.1781⁹⁰⁰. Det befalede under straf forældrene at lade børnene gå flittigt i skole lige til konfirmationen, det vil sige til 15–16 års alderen, og at betale skolepenge indtil da. Skoleforsømmelserne ville man komme til livs med lignende midler: kvartals-skolelisterne skulle indsendes til visitatorerne; på listerne skulle de særlig forsømmelige forældres navn være understregede, så de kunne blive straffede.

Hvor lidt disse buldrende ord betød, fik Struensee at vide, da han i 1783 visiterede i provstiet⁹⁰¹. Når han gjorde præsterne opmærksomme på, at klagerne over dårligt skolebesøg ville forstumme, hvis blot man overholdt de kongelige forordninger, »so habe ich bei einigen Predigern ein tiefes Stillschweigen bemerkt«. Kun én præst (det fremgår af et bilag, at det var pastor J. G. Schmid i Ravsted) havde mod nok til at give Struensee en skriftlig, men anonym fremstilling af forholdene, hvoraf følgende fremgik: Hvis en samvittighedsfuld skoleholder sørger for, at forsømmelige forældre får pålæg om at sende børnene i skole, pådrager han sig blot deres had. Visitatorerne kan ikke hjælpe ham. Følgen er, at han gør sig latterlig og bliver træt af at kæmpe for bedre skolebesøg. Dekretet af 1781 »machte anfänglich einen ziemlichen Eindruck. Weil aber dasjenige, was zur Bestrafung der aufs neue nachlässigen Eltern gedroht war, nicht erfolgte, so hat solches die Nachlässigen wieder sicher gemacht, und es ist eine durchgängige Meinung, es stehe einem jeden in seinem eigenen freien Willen, ob er seine Kinder wolle zur Schule gehen lassen, auch wann, und wie oft er ihnen solches erlauben wolle«.

Sønderborg provsti (Kegnæs)

I Kegnæs (før det glyksborgske distrikts henlæggelse til Sønderborg amt provstiets eneste landsogn) begyndte en ny tid i 1765, da Hjortholm og Nygård blev udparcellerede, og hoveriet afvikledes. Degnets indtægt var i 1768 steget til 220 mark⁹⁰². Samtidig kunne en reformivrig præst, Daniel Dyberg (1767–1801) under henvisning til de nye skolereskripter kræve visse forbedringer gennemført. Ved udparcelleringen af Nygård anså kommissærerne det for nødvendigt, at der på grund af afstanden blev anlagt en biskole på dens jorder. Da der imidlertid ikke kunne skaffes en skoleholder eller bygges en skole på de i skolelovgivningen fastlagte vilkår, sluttede interessenterne i 1773 en privat kontrakt om den kommende Bredsten skole. Interessenterne købte grunden, mens skoleholderen (Andreas Hansen fra Skovby på Als) skulle opføre og vedligeholde skolehuset. Kontrakten blev ganske vist ikke godkendt af visitatorerne, idet den stred mod de kongelige forordninger, men da skolen ubestrideligt dækkede et behov, fik den lov til at bestå; generalsuperintendenten skaffede endog skoleholderen, der fik 10 rd. af interessenterne, et årligt tillæg på andre 10 rd. af skolefonden. I 1782 fik visitatorerne omsider interessenterne til at underskrive en kontrakt, som myndighederne kunne godkende⁹⁰³.

Jævnside med denne udvikling af det ydre skolevæsen var oplysningen i stærk fremgang. I 1772 klagede pastor Dyberg over, at nogle af de børn, der kom til præsten før konfirmationen, næppe kunne læse⁹⁰⁴. I 1794 skrev den samme præst, at skolerne nu besøgte flittigt både

sommer og vinter, og at børnene lærte kristendom, skrivning og regning. Konfirmationsbørnene gik i skole hele året før konfirmationen⁹⁰⁵. Fremgangen havde som forudsætning bøndernes stærkt forbedrede kår, men fremskyndedes af de to gode lærere, der i 1783 overtog undervisningen i de to skoler: Peter Jørgensen som degneadjunkt, hans broder Niels som skoleholder i Bredsten.

Den store skolereforms tid, ca. 1785-1814

Reformens forudsætninger og forløb

I løbet af de tredive år fra 1785 til 1814 gennemførtes den store skolereform, hvorved staten påtog sig at regulere skolevæsenet i hele dets omfang. Tidens parole var »nationalopdragelse«. Børnene skulle i skolen opdrages til mennesker og borgere. Denne store opgave kunne hverken overlades til bønderne, kirken eller til godsejerne. Staten skulle løse den, med kirken og præsterne som sine hjælpere.

Den bedre, dvs. verdslige undervisning, som skolereformen tilsigtede, ville man opnå ved, at alle skolens lærere skulle have gennemgået en af staten godkendt uddannelse og sikres en tilsvarende (dvs. stærkt øget), af staten fastlagt indtægt.

Skolereformens praktiske gennemførelse betingedes i første række af den økonomiske udvikling. Svigtende økonomisk evne havde været hovedårsagen til, at seminarierne var forblevet ønskedrømme, og at skoleholdernes indtægter kun undtagelsesvis havde hævet sig op over en karleløn. Nu gjorde de hurtigt stigende konjunkturer det muligt at realisere disse længe nærede idealer. Prisen på en tønde rug steg fra 5 mark 18 skilling i 1776–78 til 10 mark 2 skilling i 1794–98 og videre til 17 mark 3 skilling i 1804–08⁹⁰⁶. H. Hejselbjerg Paulsen citerer i sin grundlæggende afhandling om oplysningstiden i Hertugdømmerne følgende eksempel på de stigende ejendomspriser: et og samme jordstykke kostede i 1740 7000 mark (med beslag), i 1762 11.000 mark, i 1784 15.000 mark (uden beslag), og i 1802 blev der budt 45.000 mark for det, uden at det blev solgt til denne pris⁹⁰⁷.

Skibsfart og kniplingsproduktion, der var af særlig betydning for den del af landbefolkningen, der ikke var beskæftiget ved landbruget, var i stadig fremgang. Skibstonnagen steg fra 1777 til 1805 til over det dobbelt, og i 1803 levede over 10.000 personer i Slesvig af fiskeri og søfart. Af kniplersker var der i 1780 ca. 18.000, i 1800 ca. 20.000. Udførselen af kniplinger havde i 1772 en værdi af henved 60.000 rd., i 1805 af henved 190.000 rd.⁹⁰⁸.

Fra P. Kiers skrifter skal anføres nogle eksempler på landbefolkningens stærkt stigende levestandard: i 1780, skriver han, var der næppe 4 jernkakkellovne i Øster Løgum sogn, i 1800 fattedes de næppe i 4 huse⁹⁰⁹. Omkring 1802 (da Kier blev præst), nåede velstanden sit højdepunkt. »Mange Huse opbyggedes paa nye og meget smukke

rummelige og bekvemme ... Hver Bonde havde nu en kjøen beslagen Vogn og Heste i god Stand, Læderseletøi var hyppigt og naar saa Bonden kjørte ud saa gav han Borgerne kun lidt efter. Kom man ind i Værelserne, saa vare de, heldst hos dem der nylig havde giftet sig, smykket med en Skatoll, kiønne Stole, et Spejl, Borde og deslige, og Sengetøi havde Bonden i Overflødighed. Fornemmelig udmærkede han sig i Klæder. Vel var de fleste af hjemmegjorte Tøyer, men disse vare fine og farvede med ret kostbare Farver, saasom blaae og grøn-ladne. Men Qvinderne havde ogsaa Klæder af Silke og Bomuld, virkelig ret kostbare ... Mandfolkene havde en smuk rund Hat, en lang kjole, lange Buxer (Pantalone), især de unge, og Støvler. Mange havde ogsaa Krave med Skreddel i Brystet og smukke korte Vester og smukke Støvler. En stor Deel havde ogsaa Urer i Lommen og de fleste et sølvbeslaget Merskums Pibehoved med et pynteligt Rør til. Dog maae siges at mangfoldige i det vestre Sogn endnu vare som tilforn klædte i musegraa Vadmelkskjoler og tildeels Skindbuxer«⁹¹⁰. »Tilforn vidste man kun af Grød, Velling, Smørrebrød, Pandekage, maadeligt Øl og saare lidt Brændeviin. Nu begyndte man at drikke Thee og mere Brændeviin, og efter 1790 begyndte Bonden ogsaa at kjende Kaffe og snarlig ogsaa Kaffeunsch. – Det var vel intet Under som Bonden havde vel tredobbelte Indkomster, og kun de gamle Udgivter til Kongen«⁹¹¹.

Regeringsskiftet i 1784 og dermed fremskridtsmændenes overtagelse af magten var skolereformens politiske forudsætning. Med indledningen af bondefrigørelsen kom skolespørgsmålet uundgåeligt på dagsordenen. Tyge Rothe så allerede i 1785 i andet bind af sit værk »Vort Landvæsens System« klart sammenhængen mellem landboreform og skoleforbedring. Han talte her om »den stoere Staetssag, dette Landsbyskolevæsen«, der skulle »hjelpe til at føre Bondestanden – dette det egentlige Folk – frem mod Forædelse«, men han forstod tillige, at ingen skolereform var mulig, »saa længe Jords Dyrkning, og Agerdyrkeres Kaar ere som de nu i Almindelighed ere«⁹¹². Også de to brødre Reventlow var klare over denne vekselvirkning. Ludvig Reventlow udtrykte i 1787 oplysningsmændenes syn på skolens betydning og på regeringens og bøndernes forhold til den på følgende måde: »Skal Skolerne ansees som Planteskoler, hvor alle Statens Borgere dannes, Nationens Character udvikles, hvoraf al Virksomhed, Fliid, Vindskibelighed skal have sit Udspring, saa er vist ingen vigtigere Gienstand, Regieringen har at paasee, da den eene kan lægge Grunden til alt, og uden den vil de bedste og fordeelagtigste Indretninger være uden mindste Virkning. Hvad hjælper al Frihed, naar de, som skulle nyde samme, fattes Evne til at anvende den til deres Bedste«⁹¹³. I overensstemmelse med dette grundsyn hed det i reglementet for de Re-

ventlowske skoler fra 1783: »Til at kunne blive Gaardmand vil fra Aaret 1788 være fornødent, at En ikke allene kan læse alt, hvad som forelægges ham, men han maa tillige kunne skrive en god og læselig Haand og regne i det mindste de 4re Species og den simple Regula de Tri samt forstaae alt det, som behøves til at forestaa en fornuftig Avling. Af en Huusmand behøves ikke den Kundskab i Avlingen eller den fuldkomne Regnen«. Af en inderste forlangtes endnu mindre⁹¹⁴.

Allerede før regeringsskiftet havde J. H. E. Bernstorff og A. P. Bernstorff som chefer for Tyske kancelli støttet planen om at oprette et seminarium i Hertugdømmerne, og takket være oplysningsforkæmperen Johann Andreas Cramers energi kunne seminariet i Kiel optage sin virksomhed i 1781. Det blev også i Nordslesvig af skelsættende betydning for skoleudviklingen. Samtidig med at de første dimittender udgik fra dette seminarium, kom fremskridtsmændene til magten i København, og den nye regering kom næsten omgående til at frigøre de reformivrige kræfter, der fandtes rundt omkring. De optog nu, sikre på regeringens støtte og ivrige efter at arbejde i dens ånd, det længe forsømte arbejde med at forbedre de lokale skoler i overensstemmelse med de gældende bestemmelser. Af speciel betydning for de nordslesvigske amter blev det skolemesterinstitut, som i 1788, i henhold til provst Balthasar Petersens testamente, modtog sine første elever i Tønder. I 1789 nedsattes den store skolekommission for Kongeriget, der under sin 25-årige eksistens (1789–1814) tillige fungerede som en art overbestyrelse for skolevæsenet; i Nordslesvig udstrakte kommissionen sin virksomhed til alle områder under kongerigske stifter. Seminariet på Blågård i København (1791), der oprettedes af kommissionen med Kiel som forbillede, fik også betydning for Nordslesvig, og dette gjaldt ganske særligt seminariet på Brahetrolleborg på Fyn, der blev til i 1794 på Ludvig Reventlows initiativ. Selv om den store skolekommissions arbejde også i høj grad virkede inspirerende i Slesvig stift, blev skolereformen her drevet frem og ført til afslutning af en enkelt mand, den store generalsuperintendent Jacob Georg Adler, der tiltrådte sit embede i 1792, indtil 1796 med bolig i Tønder. Efter at skolevæsenet i Flensborg amt var blevet nyordnet i 1798, udarbejdede han i det følgende årti skoleregulativer for de forskellige nordslesvigske distrikter under Slesvig stift og udformede i henhold til disse regulativer og på basis af sine praktiske erfaringer det forslag, der blev til skoleloven for Hertugdømmerne af 24.8.1814.

Skolereformarbejdet i den trediveårige periode fra 1785 til 1814 tegner ikke en jævnt opadgående linje. Krigen i 1807 hæmmede realiseringen af mange planer, og fra 1810 gik alle praktiske reformer i stå. På et andet plan er året 1805 skelsættende. Da afskediges Kiel-seminariets forstander Heinrich Müller, og dermed standsedes den radikale

skolereformretnings fremgang. Dette omsving var indledt med agendestriden i 1798.

Skoletilstande og skoleforbedringer ca. 1785-90

Meget snart efter regeringsskiftet i København blev der fra de nord-slesvigske amtmænds side taget fat på en regulering og forbedring af skolevæsenet på grundlag af de bestående forordninger. I det i skolemæssig henseende tilbagestående Tørninglen gennemførte amtmænd Stemann i Haderslev skelsættende forandringer. I den vestlige del af Åbenrå amt og i de løgumklosterske sogne, hvor skolevæsenet havde været helt uden for de verdslige myndigheders kontrol, greb amtmænd Schmettau ind med tilsvarende forbedringer.

Tørninglen

Reformarbejdet i Tørninglen er af særlig interesse. Hovedforudsætningerne for, at det kunne lykkes, var, at Tørninglen nu for alvor kom ud af den økonomiske efterblevenhed, der havde præget området gennem hundrede år. Folketallet var i støt stigning. Ifølge Rhode («Haderslev Amts Beskrivelse») havde Tørninglen o. 1770 godt 10.000 indbyggere. Aagaard anslår i sin »Beskrivelse over Tørning Lehn«, s. 67, befolkningstallet i 1814 til godt 16.000; H. N. A. Jensen opgiver det i »Kirchliche Statistik«, s. 1455, til næsten 21.000 i 1840. Heraf var ca. 18.000 slesvigske undersåtter (15.000 under Haderslev amt, 3000 under Gram og Nybøl godser) og ca. 2750 kongerigske undersåtter under Ribe amt (dels kongelige og dels adelige under Schackenberg og Trøjborg).

I den givne situation var det dog nok så vigtigt, at amtmændens beføjelser på skoleområdet omsider var blevet fastslået ved *Danske kancellis skrivelse af 12.4.1777*. Det var en lokal strid, der gav anledning til denne principafgørelse. En skoleholder Dinsen i Bæk (Nustrup sogn) klagede i 1776 til biskop Tønne Bloch over bøndernes forhold til ham, hvorpå bispen pålagde herredsprovsten at undersøge klagen og i givet fald at handle efter skoleforordningen af 1739 og indsende afgørelsen til biskoppens approbation. Da amtmænden i Haderslev (Klingenberg) imidlertid anså sig selv for den eneste kompetente instans (der var efter hans påstand tale om et rent civilt søgsmål), kom sagen til behandling i overretten og de to kancellier. Overretten udtalte i sin betænkning af 4.2.1777, efter at have hørt amtmænden, at skoleforanstaltningerne i Tørninglen »nicht ad ecclesiastica, sondern zum Policeyfach, und daher ohne alle Mitwirkung des Bischofs, lediglich per Competenz des Hadersleber Amtshauses, nach gehaltener Rück-

sprache mit dem Hadesprobsten, gehören«. Undersøgelsen i skolestreden fra Bæk henvistes derfor til amtmanden og herredsprovsten. I Tyske kancellis redegørelse for sagen til Danske kancelli tilføjede man imidlertid, at det fremgik af amtshusets indberetning, at den af amtmand og herredsprovst truffe afgørelse kunne appelleres til biskoppen i Ribe, der så indstillede den til kongelig resolution. 12.4.1777 fastslog Danske kancelli herefter, at der i sagen fra Bæk var sket en fejl i ekspeditionsgangen, og at man ikke havde noget imod, at sagen blev foretaget og afgjort på den omtalte måde. Den af amtmanden foranstaltede undersøgelse førte til Dinsens afskedigelse, men denne afgørelse blev af ham appelleret til biskoppen. Da denne så for at kunne afgive erklæring om Dinsens klage udbad sig nærmere efterretning fra amtmanden, nægtede Klingenberg at gøre det, idet han forsigtigt indskød sig under skoleregulativet for Nustrup, der lagde skolesagerne under amtmandens disposition og henviste i øvrigt til Tyske kancelli. Da begge kancellier syntes enige om at forhindre en ømtålelig kompetencestrid, lykkedes det at få biskoppen til at acceptere amtmandens dekret⁹¹⁵.

Amtmandens kompetence i de tørninglenske skolesager var da, således som den havde udviklet sig i praksis og var blevet fastslået ved kancelliskrivelsen af 12.4.1777, følgende, gengivet efter Chr. L. v. Stemmanns skrivelse af 6.12.1786 til Tyske kancelli: »Der p. t. Amtmann in Hadersleben verordnet und bestallet im ganzen Törninger Lehn Schul-Häuser und Schulhalter einseitig, ohne allen Beitritt des p. t. Bischofs zu Ripen. Er theilt die Schul-Districte ein, ziehet dabey blos die Prediger oder Hades Pröbste zu Rathe und erfordert ihre Gedanken. Er bestimmt den modum concurrenti zum Bau, die Fixa und Accidencen der Schul-Meister. Er ertheilet den Schulhaltern, wenn sie in Ansehung ihrer Lehre und Lebens mit den erforderlichen Zeugnissen von der Geistlichkeit versehen sind, ihre Bestallung, und von ihm werden sie in vorkommenden Fällen ihrer Dienste wiederum entsetzet«⁹¹⁶.

Kancelliskrivelsen af 12.4.1777 tog ikke stilling til, om den slesvigske eller kongerigske skolelovgivning var gyldig i Tørninglen, men de beføjelser, den tildelte en slesvigsk amtmand, gjorde det ikke tvivlsomt hvilket forbillede, han ville følge, så vidt hans kompetence strakte sig. Til gengæld accepterede han fuldt ud gejstlighedens beføjelser med hensyn til det indre skolevæsen. I en betænkning, som Chr. L. v. Stemmann 22.3.1788 sendte til Tyske kancelli, hed det da også, at amtmanden »von dem Unterricht der Kinder und dem Schul Fleisse derselben Kenntniss zu erlangen sonst keine Gelegenheit hat, noch zu nehmen berechtiget«⁹¹⁷.

Amtmand v. Klingenberg understregede den nye tilstand, kancelli-

skrivelsen af 1777 havde skabt, ved i 1778 at proklamere en forestående regulering af skoleforholdene i Hviding herred, der indtil da altid havde været betragtet som biskoppens domæne. At amtmanden i 1779 beskikkede degnen i Højrup sogn til sogneskoleholder må ses på denne baggrund. 26.6.1778 sendte v. Klingenberg en skrivelse til herredsprovsten i Hviding herred (Andreas Boysen i Arrild), hvori han indledningsvis fastslog, at han modtog mange klager over skolevæsenets dårlige tilstand i herredet. Med undtagelse af Højrup sogn, fortsatte han, fandtes der næsten kun lejede skoleholdere. Skolevæsenet måtte nu indrettes i overensstemmelse med de for Haderslev provsti gældende bestemmelser. Degnen skulle, hvor det var muligt, tillige være sogneskoleholder, »jedoch unter dem Bedinge, dass ihm letzteres Officium nach wie vor vom Amtshause conferiret und nicht als ein ecclesiasticum mit der Küsterbedienung vom Rieper Bisthum übertragen werde«. Med hensyn til de fremmede undersætter blev det pålagt provsten efter konference med sognepræsterne at indsende betænkning om de nævnte bestemmelsers anvendelighed. Endelig var der i amtmandens skrivelse indføjet oplysninger om skolernes størrelse og naturalieydelsernes mængde i Haderslev provsti samt om de der gældende krav til skoleholderne med hensyn til førelse af registre og indberetning af forsømmelser.

Den 22.7.1778 sendte provst Boysen et cirkulære til herredets præster ledsaget af en kopi af amtmandens brev, »Hvilket ieg aldrig hafde formodet eller for min Deel givet anledning til«. I cirkulæret udbad han sig oplysninger om skoleholdernes duelighed og indtægter, om skolerummene osv. At ikke alle tog så stærkt afstand fra amtmandens initiativ som provst Boysen, ses af den beretning (den eneste bevarede), som pastor Wind i Brøns indsendte; han skrev nemlig, at han havde modtaget amtmandens skrivelse »med største fornøjelse«. Til gengæld havde Boysen regnet med, at den af amtmanden skitserede skoleordning skulle træde i kraft omgående, thi året efter, i august 1779, anså han det for nødvendigt at udsende et cirkulære til alle degne, hvori han meddelte dem, at han fra amtshuset havde erfaret, at skolesagen ikke kunne gå i orden til mikkelsdag, således som han havde håbet⁹¹⁸.

I virkeligheden blev alt ved det gamle. Dette fremgår af et regulativ for skolen i Øster Gasse (Skærbæk sogn), som v. Klingenberg udstedte i dec. 1780. Det var så vagt og traditionelt som nogen tidligere skoleforskrift⁹¹⁹. For amtmanden har det vel været afgørende at udstede en principerklæring, der fastslog hans rettigheder på skoleområdet og det mål, han ville arbejde henimod. Det, der stillede sig i vejen for realiseringen af disse mål, var først og fremmest, at der forinden måtte føres langvarige forhandlinger angående de fremmede undersætter. Regulativet for Øster Gasse forpligtede således kun amtsunder-

såtterne, men ikke de få schackenborgere i distriktet. Det må vel også tages med i betragtning, at v. Klingenberg nu var en ældre mand (han døde 1783), og at han derfor næppe har følt sig stærk nok til at klare det kæmpearbejde, som skolereguleringen i Tørninglen frembød.

I 1784 blev Chr. L. v. Stemmann amtmand i Haderslev. Han var som ven af Guldberg-kredsen blevet finansminister i 1782, i 1784 fik han titel af statsminister, men måtte gå af en ugestid senere, da Guldberg blev styrtet. I Haderslev amt virkede han i 5 år, indtil han i 1789 blev overpræsident i Altona. Denne dygtige og ærgerrige mand nåede at få udstedt en række skoleregulativer i Tørninglen, indrettet efter de for Haderslev provsti gældende forskrifter.

»Gleich nach dem Antritt meiner Amtmannschaft liess ich mir das Schulwesen vorzüglich angelegen seyn«, skrev Stemmann i 1788 til cancelliet⁹²⁰. Ud fra denne indstilling bad han provst Grundahl i Frøs og Kalslund herreder – og vel også de øvrige herredsprovster – om ved visitatsen i 1784 især at sætte sig ind i hvert sogns skoleforfatning og skoleholderens forhold. Efter Stemmanns ønske anmodede Grundahl ved denne lejlighed præsterne om at våge over skolevæsenets tilstand og indsendte forbedringsforslag til amtmanden og provsten⁹²¹. På denne måde lykkedes det Stemmann at komme i kontakt med reformivrige præster og ved deres hjælp at gennemføre en række lokale skolereformer. For Stemmann kom det an på at opnå praktiske resultater; en generel skolereform for Tørninglen anså han derimod »aus verschiedenen Ursachen« (dvs. de mange konfliktmuligheder i forholdet til biskoppen og de fremmede undersåtter og deres myndigheder) for betænkelig⁹²⁰.

En af de reformvenner, Stemmann kom i berøring med, var Jørgen Mechlenborg, der var præst i Højrup fra 1780 til –89. Anledningen var degnehusets brand i 1786. Stemmann sørgede for, at det hurtigt blev genopført, og at skoleholderen omsider fik de i 1775 fastsatte skolepenge. Endvidere aftalte han med Mechlenborg, at de meget omfattende skoleforsømmelser skulle bekæmpes med øvrighedens hjælp. Da skolen efter den nye ordning havde været i gang i godt et år (til udgangen af 1787) indsendte Mechlenborg en liste over skolebesøget. Af 49 elever havde kun 7 forsømt under 100 skoledage (af i alt 324); 22 havde forsømt over halvdelen af skoledagene. På grundlag af disse lister blev 11 forældre af amtet idømt bøder på indtil 1 rigsdaler. Dette i Tørninglen helt uhørte skridt fremkaldte, sammen med forøgelsen af skolebidragene og forandringen af skoleundervisningen, den største forbitrelse i sognet. Degnen havde allerede i 1787 klaget over, at beboerne søgte at beskære hans degneaccidenser for at opveje de øgede skolebidrag, og i 1789 nedlagde han sit embede til fordel for sønnen. Mechlenborg fik samme behandling og flyttede i 1789 til det bedre embede i Bevtøft⁹²². Dermed var det for lange tider slut med alle forsøg

på at forbedre skolegangen i Tørninglen ved hjælp af bøder. Forældre-nes klager over de idømte bøder førte derimod til, at Stemann fik gennemført en bestemmelse om halv skolegang for kniplepiger.

Bønderne var ikke alene om at protestere mod den hårde politik, som Stemann var tilhænger af. Flertallet af præsterne synes også at have været hans modstandere, enten ud fra en almindelig konservativ indstilling eller fordi de anså tvangsmetoder for stridende mod den moderne pædagogiks principper. Skoleholderne ventede sig derimod kun forbedringer af Stemanns reformbestræbelser.

Blandt Stemanns konservative fjender var provsten i Nørre Rangstrup herred, Peder Gutfeld, der tillige var præst i Bevtoft. Da han i 1788 skulle tiltræde et nyt embede på Sjælland, skrev han i et brev til bispem, at »Hans Excellence v. Stemann søger at udbrede sit despotiske Herredømme over Gejstlighedens saavel som Kirkernes Landerier i Tørninglehn«. Anledningen til denne afskedssalut var, at der ifølge amtmandens befaling skulle bygges et skolehus for Tirslund på præstegjord, men dette, skrev Gutfeld til kongen, stred mod det danske præsteskabs privilegier⁹²³.

Striden mellem provst Gutfeld og amtmand Stemann udviklede sig i forbindelse med reguleringen af skolevæsenet i *Tirslund sogn*. I 1785 modtog amtshuset fra Gøttrup en klage over, at nogle personer dér nægtede at yde bidrag til reparation af skolehuset og til skolemesterløn- nen. Stemann svarede, at da skolekontrakten ikke var godkendt af øvrigheden, kunne man ikke tvinge de personer, der ikke havde tilsluttet sig den. Det kom nu på tale at indrette en sogneskole for hele Tirslund sogn, idet Stemann tydeligt var tilhænger af en sådan, medens Gutfeld forsvarede landsbyskolerne. Stemann foreslog provsten, at der blev oprettet et særligt degneembede for Tirslund og lovede at ville give den kommende degn bestalling som sogneskoleholder, hvis han var duelig til skolehold. Gutfeld erklærede imidlertid, at dette stred mod den danske forfatning og slet ikke kunne ske. Skønt denne opfattelse efter Stemanns mening ikke var rigtig, opgav han dog sit eget forslag, fordi oprettelsen af et degnekald for Tirslund ville medføre biskoppens og Danske kancellis indblanding. I stedet godkendte Tyske kancelli 13.1.1787 hans forslag om, at der blev indrettet bestandige biskoler i Åbøl og for Tirslund-Gøttrup. Skolereglementet af 17.1.1787 bestemte, at der skulle opføres skolehuse og ydes skolebidrag efter de i Haderslev provsti gældende regler⁹²⁶.

I 1786 vendte Stemann sig mod skolereglementet for *Øster Gasse* af 1780, fordi det bestemte, at den lejede skoleholder skulle have kost og natteleje på omgang⁹²⁵. Det nye reglement for biskolen i Øster Gasse af 17.12.1786 var, ligesom reglementet for Tirslund sogn, indrettet efter de i Haderslev provsti gældende regler⁹²⁶.

En særlig heldig reform fik Stemann gennemført i *Lintrup* og *Hjerting sogne*, som i 1787 og -88 fik skolereglementer med dem i Haderslev provsti som forbillede. Hver by i disse to sogne havde indtil da ordnet sine skoleforhold efter en privat, ikke-approberet kontrakt; skolehuse fandtes kun i Lintrup by (bygget 1771; 2 fag skole og 2 fag bolig) og i Dover (købt til skole omkring 1780; 4 fag; skoleholderen boede i eget hus). I oktober 1786 konfererede Stemann med den nyalgte provst Foërsom i Hjortlund, besøgte i marts 1787 pastor Christen Boysen i Lintrup, foranledigede, at repræsentanter for de forskellige byer i april 1787 drøftede forslaget med herredsfogeden og opnåede i oktober 1787 biskop Middelboes tilslutning til, at degne- og sogneskoleholderstillingerne fremtidig skulle kombineres (i praksis antog degnen en skoleholder-substitut). Da det syntes at trække i langdrag med biskoppens samtykke, skrev Stemann, godt en uges tid før det forelå, til sognepræsten, at hvis degnen ikke ville have skoleholdet eller gjorde vanskeligheder, »so kann und wird die neue Einrichtung ohnehin zum Stande gebracht werden«. Reglementet inddelte sognet i 4 distrikter, hvert med sit skolehus: Lintrup (sogneskole), Dover, Tornum og Mejlbj. Byggeriet blev fuldført i 1788⁹²⁷.

Initiativet til indretningen af en sogneskole i Hjerting kom fra beboerne selv. Søren Mortensen på Gæstrupgård henvendte sig i januar 1788 til Stemann og gjorde ham opmærksom på »den ellendig og Ringe omstændighed og anstalt Vi for nærværende tiid er udj med Vores Skoele-hold i alle maader«. Man havde i en årrække ønsket at få et skolehus, men besværet med at få en ligning i stand, passende for såvel de kongerigske som de slesvigske undersætter, havde sinket byggeriet i 12 år. Nu varede det kun få måneder, før skolereglementet for Hjerting var i orden (også godkendt af Schackenberg). Inden årets udgang stod sogneskolehuset (på 7 fag) færdigt⁹²⁸.

Også i *Øster Lindet* sogn lykkedes det Stemann at få degne- og skoleholderembederne forenet. Forholdene var her så vildsomme, som de kun kunne blive i Tørninglen. Man havde, som så mange andre steder, både en gammel og en ung degn. Den unge (Niels Iversen) var svigersøn af og degnesubstitut for den gamle (Nis Heinsen) og betegnede sig tillige som sogneskoleholder. Der fandtes både en degnebolig og et skolehus; Nis Heinsen og Niels Iversen boede imidlertid i et landbol, som Niels Iversen ejede. Degnehuset lejede de ud. Takket være amtmandens indblanding blev Niels Iversen i 1789 udnævnt til degn og sogneskoleholder⁹²⁷.

Stemanns reformvirksomhed var blevet indledt i det rette psykologiske øjeblik. Sognemændenes indvendinger mod de foreslåede reglementer var ikke betydelige, og efterhånden som kendskabet til reformerne bredte sig, kom der fra adskillige skoleholdere anmodninger om

at få tilsvarende forandringer gennemført i deres sogne. I 1787 bad således degnene i Hviding, Roager og Vodder om bestalling som skoleholdere og om udstedelse af skolereglementer for deres sogne. Stemann tog derefter fat på udarbejdelsen af et reglement for Roager, men måtte lade arbejdet ligge⁹²⁸, da han samme år blev udnævnt til overpræsident i Altona.

Tidens interesse for en grundig forbedring af almueskolen, som havde medført amtmand Stemanns bestræbelser for at gøre de slesvigske skoleforskrifter gældende i Tørninglen, bragte i de samme år lenets gejstlighed i forbindelse med det kongerigske skolereformarbejde. Medens der forud for skoleforordningen af 1739 ikke var blevet indhentet beretning fra præsterne i Tørninglen, adspurgtes de nu både i 1785, 1789 og 1790 på lige fod med de i Kongeriget virkende præster. Ejenommeligt nok blev der hverken fra præsteskabets eller amtets side gjort indvendinger imod, at Danske kancelli på denne måde blandede sig i disse forhold.

På grundlag af de overordentlig værdifulde indberetninger fra 1789⁹²⁹ kan der opstilles følgende oversigt over *skolelokalerne* i Tørninglen:

Nørre Rangstrup herred

Bevtoft sogn. Bevtoft og Neder Jerstal: lejede stuer, Strandelhjørn og Hjartbro: skolehuse a 3 fag. Hyrup: skolehus tilbygget hyrdehuset.

Tirslund sogn. Tirslund og Åbøl: skolehuse på hhv. 6 og 7 fag.

Toftlund sogn. Toftlund, Allerup, Ørderup: lejede stuer. Stenderup: skolehus.

Agerskov sogn. Bovlund, Agerskov, Gestrup, Vellerup, Mellerup, Rangstrup, Galsted: skolehuse a 3 fag.

Branderup sogn. Branderup: lejet skolestue (?). Rurup: skolehus på 3 fag.

I alt: 14 skolehuse og 6 lejede stuer.

Gram herred

Nustrup sogn. Nustrup og Bæk: hvert sted 2 fag skole bygget til smedehuset. Gabøl: skolehus på 5 fag.

Skrydstrup sogn. Skrydstrup: skolehus på 3 fag.

I alt: 4 skolehuse.

Gram gods

Gram sogn. Gramby, Tiset, Kastrup, Enderupskov: skolehuse a 6 fag. Vester Lindet: skolehus på 12 fag.

Fole sogn. Fole: skolehus på 6 fag.

I alt: 6 skolehuse.

Frøs og Kalslund herreder

Øster Lindet sogn. Øster Lindet og Stenderup: skolehuse på hhv. 5 og 2 fag.

Rødding sogn. Rødding: skolehus på 6 fag.

Skrave sogn. Københoved: skolehus. Langetved og Krogstrup: uoplyst.

Hygum sogn. Hygum og Kamtrup: skolehuse a 7 fag.

Farup sogn. Kærbøl: skolehus på 11 + 6½ fag. Farup: lejet stue. Hillerup: skolehus på 3 fag.

Hjortlund sogn. Hjortlund: skole i degnehuset. Hedegård: omgangsskole.

Kalslund sogn. Kalslund: skole i det tidligere degnehus. Villebøl: omgangsskole.

Lintrup sogn. Lintrup, Dover, Tornum, Mejlbj: skolehuse på 5 eller 4 fag.

Hjerting sogn. Hjerting: skolehus på 7 fag.

I alt: 15 skolehuse, 1 lejet stue, 2 omgangsskoler, 2 uoplyst.

Hviding herred

Arrild sogn. Arrild: skole i degnehuset. Roost: skolehus. Hønning: skole i hyrdehuset.

Højrup sogn. Højrup: uoplyst. Arnum: skolehus på 6 fag.

Spandet sogn. Ved kirken: skolehus. Spandet by og Fjærsted: uoplyst.

Vodder sogn. Vodder: skole i degnehuset. Gånsager og Birkelev: skolehuse a 2 fag. Åved: uoplyst.

Roager sogn. Kirkeby: skole i degnehuset. Roager og Øster Åbølling: skolehuse.

Seem sogn. Seem: skolehus med degnebolig. Varming og Høm: skolehuse a 2 fag. Favrholt: lejet stue.

Vester Vedsted sogn. Vester Vedsted: skole i degnehuset. Sønder Farup: skolehus.

Hviding sogn. Hviding: skolehus med degnebolig.

Rejsby sogn. Rejsby: skolehus med degnebolig.

Brøns sogn. Brøns: degnehus med skolestue. Astrup-Søndernæs og Havervad-Åbølling: skolehuse.

Skærbæk sogn. Skærbæk og Øster Gasse: skolehuse a 4 fag.

I alt: 23 skolehuse, 1 lejet stue, 4 uoplyst.

For *Tørninglen* i alt: 78 skoler, nemlig 62 skolehuse, 8 lejede stuer, 2 omgangsskoler; 6 uoplyst.

Fra 1756 til 1789 var antallet af skolehuse steget fra 42 til 62, og der var tale om betydelig nedgang i antallet af lejede stuer og omgangs-

skoler. I Frøs og Kalslund herreder var der i 1789 15 skolehuse mod 6 i 1756, og i Nørre Rangstrup herred var de tilsvarende tal 14 og 9, i Hviding herred 23 og 18. Fremgangen er endnu større, hvis man ser på, hvor mange skolehuse der havde lærerbolig (dvs. huse på over 3 fag, herunder skolestuer kombineret med degneboliger) i 1789 og 1756. Desværre er oplysningerne herom ikke fyldestgørende, og navnlig tallene fra 1756 er ukomplette, men det er temmelig sikkert, at 39 skoler i 1789 var forsynet med bolig, medens tallet for 1756 skønsvist må sættes til 12–15. Alt i alt var fremgangen med hensyn til skolelokaler størst i Frøs og Kalslund herreder, mindst i Nørre Rangstrup herred.

Skoleforsømmelserne i Tørninglen var uden tvivl meget store, langt større end i Haderslev provsti, og myndighederne foretog sig ikke andet i den anledning end at legalisere kniplepigernes udebliven og tillade dem at nøjes med halv skolegang. 18.4.1789⁹⁰ gav Danske cancelli sit samtykke til, at de bestemmelser angående *kniplepigernes skolegang*, som Stemann året i forvejen havde fået indført i Haderslev provsti (se s. 270), også skulle gælde i Tørninglen, hvor de, på grund af knipleriets store udbredelse, var af langt større betydning. Motivering for at halvere skolegangen var af rent økonomisk art. Provst Brorson i Gram udtrykte ganske vist betænkelighed ved at lade pigerne begynde for tidligt med dette »for Sundheden saa skadelige Arbeide«⁹¹, men de toneangivende kredses mere indsukrede opfattelse af sagen blev veltalende udtrykt af pastor Outzen i Bevtoft: »Knipplings-Professionen er her paa denne magre Heede-Egn af største Vigtighed, den maa fra Barndom retskaffen læres; tages Kniplings-Skrinet fra Børnenes Skiød, tages ogsaa Brødet af og fra Børnenes Munde, ja fra gamle og skrøbelige Forældres Munde, thi uden Profession maatte de fleeste Huusfolk eller Inderster vansmægte i deres Alderdom af Hunger, som ikke har andet at nære sig af end deres og Børnenes Knippels-Skriin, ja mange Gaardmænd ikke være i Stand til at udrede deres Skyld og de dem paalagte Skatter«⁹².

Materialet om *skoleforsømmelsernes omfang* er meget spinkelt. Bedst er indberetningerne til den kongerigske skolekommission i 1789, der for de fleste skolers vedkommende indeholder oplysninger om, hvor mange børn der ansås for skolepligtige, i flere tilfælde med en tilføjelse om, hvor mange børn skolestuerne kunne rumme. I Brøns sogn regnede man med, at der i alt var 153 skolebørn, men de 3 skoler kunne kun rumme 90 elever. De 5 skoler i Gram sogn havde plads til 152 børn, men der var i alt 323 skolepligtige. Selv de splinternye skoler i Tirslund og Åbøl havde så små skolelokaler, at man tydelig nok kun regnede med en ringe frekvens: Tirslund skole med 41 børn havde plads til 21, og Åbøl skole med 48 børn havde plads til 17.

Haderslev provsti

I Haderslev provsti tog Stemann især fat på problemet med de mange skoleforsømmelser. Problemet var så gammelt som skolevæsenet, og afskaffelsen af ugepengene bragte i hvert fald ikke nogen øjeblikkelig bedring. I 1771 havde visitatorerne »noch ein für alle und zum letztenmale« truet med bøder og fængsel til forsømmelige forældre; men det havde naturligvis hjulpet lige så lidt som en ny formaning af 1781⁹³³, og de voldsomme trusler var heller aldrig blevet realiseret. Under visitatsen i 1785 blev Stemann ved selvsyn klar over, hvor slemt det stod til, hvorefter han udstedte et dekret mod forsømmelserne med det sædvanlige indhold. Det nye var, at skoleholderne fra nu af faktisk førte de for længst befalede skoleregistre, og at nogle forældre på grundlag af disse registre faktisk blev idømt bøder.

Det lå imidlertid Stemann fjernt at tro, at man på den måde kunne fylde skolerne med flittige elever. Hans mål var at få opstillet *regler for skolegangen*, som lå nær op ad det opnåelige og ønskelige, og så at sørge for, at de blev overholdt. Han var klar over, at problemet dels angik landmandsbørn i almindelighed, dels fattigfolks børn. Han ville ikke tolerere, at børn vilkårligt udeblev fra skolen, når de var blevet 8–10 år gamle og skulle ud at tjene eller blev sat til knipleskrinet, men han var heller ikke stemt for at tvinge bønderbørn til at gå i skole året rundt⁹³⁴.

I et cirkulære af 4.8.1785 søgte visitatorerne i Haderslev provsti præsternes bistand til en fundamental løsning af spørgsmålet. Sagen var den, skrev de, at fattige børn næsten ikke gik i skole, uanset om de tjente eller endnu ikke havde nået den fornødne alder hertil. En husbond, der ikke sendte sine tjenestebørn i skole hver lørdag eftermiddag, skulle straffes. De ikke-tjenende fattigbørn plejede at være »mit der Betteley beschäftigt, wodurch sie schon in den ersten Jahren ihres Lebens den Grund ihres Verderbens legen«. Om disse børn sagde nu visse præster, at man ikke kunne tvinge dem i skole, »weil es selbigen zum Theil an trockenem Brodt das sie mit in die Schule nehmen konten und an den nöthigsten Kleidungs Stücks fehlet«. Herom og om de nødvendige feriers længde udbad man sig præsternes mening.

Præsternes (og i flere tilfælde sognerepræsentanternes) svar fra september 1785 tegner et interessant billede af de sociale forhold på landet. Det er tydeligt, at ingen for alvor vil gøre noget for de tjenende børns skolegang. Ekstrahjælp til de små tiggerbørn er kun få sogne vilige til at yde (11 børn i Halk, 12 i Øsby, 2 i Åstrup); de får, hvad de har brug for, mener de fleste, og pastor Lautrup i Tyrstrup, for hvem »die Bearbeitung zarter Seelen« er den mest velsignede virksomhed, synes ikke, at fattigbørn har nogen undskyldning for ikke at møde i skolen. Præsterne i Øsby og Vonsbæk trøster sig med en henvisning

til de riges hjælpsomhed. Fra Magstrup skriver pastor Wedel, at bønderne har nok at gøre med at holde deres egne børn i skole, så de ikke kan hjælpe de andre. I det hele taget må forældre have lov til at gøre brug af børnenes arbejdskraft, så snart disse kan gøre nytte. De må ofte hjælpe, fra de er 5 år gamle, skriver pastor Lorentzen i Sommersted (»Wann sie kaum auf einem Pferd sitzen können, Pflug, Egge und Wagen zu fahren«). De fleste er af den mening, at børn for alvor deltager i arbejdet fra 7–9 års alderen: Det er yderst vigtigt, at bønderbørn uddanner sig til deres kommende bestilling fra 7–8 års alderen (pastor Overbeck i Hammelev); fra 9 år kan børnene køre plov og harve (pastor Mygind i Stepping); børnene bruges fra det 8. år, men det er skadeligt for legemet; det burde først ske fra det 10. år (pastor Hommelhoff i Ødis).

Reskripterne fra 1760 og 1761 pålagde visitatorerne at fastlægge en skoleferie om sommeren (denne høstferie varede omkring 2 uger). Man forudsatte, at børnene gik i skole den øvrige tid. I virkeligheden varede den skolefri tid åbenbart 3–4 måneder for børn over 8-års alderen, og kun få præster turde anbefale at man fastlagde en ferie, »denn wie Gott Wetter und Zeit setzet, darnach müssen sie sich richten, vornehmlich aber währt es bis Michaëlis« (pastor Lorentzen i Sommersted).

I visitatorernes (af amtmand Stemann forfattede) forslag til kancelliet af 8.2.1786 fremhævedes den kongelig holstenske skoleforordning af 1747. Man måtte nu holde på, at børn fra 6 til 9–10 år gik uafbrudt i skole (det var nemlig fysisk skadeligt for dem at arbejde for tidligt). For de ældre børn var det både nødvendigt og nyttigt at lære landbrugsarbejde, og ingen tvang ville kunne bevæge landmændene til at sende dem i skole hele tiden. Disse børn burde have fri 8 uger om foråret og i månederne juli, august, september og oktober. Særlige dispensationsregler burde indføres for kniplepigerne⁹³⁵.

Haderslev-visitatorernes indberetning førte til udstedelse af reskriptet af 16.10.1787, der, med visse ændringer, gjorde forslaget til lov for hele Slesvig. *Reskriptet* »til fremme af flittigere skolebesøg på landet i hertugdømmet Slesvig« bestemte: 1. Visitatorerne skulle alvorligt sørge for, at lærerne hvert kvartal indleverede skolelisterne til præsterne og disse til visitatorerne. »Die offenbaren Schulverächter« skulle personligt indstævnes for visitatorerne og idømmes bøder, stigende for hvert kvartal. 2. Børn, der var i håndværkerlære, behøvede kun at gå i skole 1 eller 2 dage ugentlig. 3. I Haderslev provsti måtte man bevare den bestående ordning, hvorefter biskolebørn skulle gå to år i hovedskolen forud for konfirmationen. 4. Alle elever uden undtagelse skulle det sidste år før konfirmationen gå i skole om sommeren. 5. Lærerne måtte kun holde 14 dages sommerferie, og de skulle antage

alle børn efter deres 5. år. 6. Om sommeren skulle skoletiden være 7 timer, om vinteren 6 timer.

Stemanns initiativ blev også på et andet område normgivende, nemlig med hensyn til *kniplepigernes skolegang*. Problemet havde navnlig interesse for Vestslesvig og blev naturligt nok rejst i Haderslev Vesteramt (se s. 267). I 1789 fik han Tyske kancelli til at tage spørgsmålet op over for Danske kancelli, så der kunne blive udstedt en forordning for Tørninglen, svarende til det »publicandum« af 8.11.1788, som gjaldt for Haderslev provsti, hvor knipleriet spillede en rolle i visse vestlige sogne, især i Oksenvad⁹³⁶. I dette publicandum bestemtes, at kniplepiger med præstens samtykke kun behøvede at gå i skole 3 dage om ugen eller hver anden uge. Der skulle betales de sædvanlige skolepenge for disse børn.

Allerede 29.3.1788 måtte reskriptet af 1787 indskærpes, da mange tjenende og arbejdende børn ikke kom i skole i månedsvis, og det pålagdes nu lærerne at føre skoleprotokoller; ved hvert skolebesøg skulle præsten påtegne det heri indførte skoleregister. Et nyt dekret af 15.9.1789 gentog de gamle klager og kritiserede præsterne for ikke at besøge skolerne tit nok. Spørgsmålet er imidlertid ikke, om reskriptet blev opfyldt til punkt og prikke, men om det førte til en forbedring af skolegangen.

Som materiale for deres forslag til bekæmpelse af skoleforsømmelserne fik visitatorerne tilsendt registre over skolebesøget i Haderslev og Tyrstrup herreder i andet halvår 1785. Registerne er imidlertid uanvendelige som grundlag for en bedømmelse af *forsømmelsernes omfang*. Der angives forbavsende lave forsømmelsesprocenter. Fra Vonsbæk påstås det f. eks., at der i månederne juli, august, september, november og december ikke var ét barn af 69, der forsømte en hel måned⁹³⁷. Forklaringen må være den, at skoleholderne kun har registreret udeblivelser ud over det normale som forsømmelser; til de tilfældige udeblivelser har man derfor regnet de større børns forsømmelser fra forår til efterår, og de små børns forsømmelser i vintertiden. Efterhånden som kravene til nøjagtig registrering af forsømmelserne steg, blev forsømmelsesprocenten derfor større. I Starup, hvor der både i 1788 og 1800 var 72 elever, var der i oktober 1788 (24 skoledage) ifølge forsømmelsesprotokollen ikke én elev, der forsømte alle skoledage og heller ikke én, der forsømte halvdelen af dagene; men i oktober 1800 (ligeledes 24 skoledage) udeblev 61 elever mindst halvdelen af dagene og heraf 19 alle dage⁹³⁸.

Spørgsmålet om, hvor effektive amtmand Stemmanns foranstaltninger til bekæmpelse af skoleforsømmelserne var, lader sig altså ikke besvare ved hjælp af de bevarede skoleregistre. En anden kilde er de indberetninger, som sognepræsterne i 1789 sendte til generalsuperintendent

Struensee i forbindelse med dennes visitats⁹³⁰. Den halve snes præster fra alle provstiets egne, der berørte spørgsmålet om børnenes skolegang, var, når bortses fra en indberetning fra Vonsild-Dalby, enige om, at børnene gik »flittigt« eller »meget flittigt« i skole, fra Vonsbæk og Stepping-Frørup hed det udtrykkeligt, at børnene kom flittigere i skole end før. Også den nøgternt vurderende og stærkt skoleinteresserede pastor Prahl skriver om Sommersted sogn, der tidligere havde haft et meget dårligt ry på sig i skolemæssig henseende, at børnene gik temmelig flittigt i skole både sommer og vinter. Disse indberetninger altså alt i alt den antagelse, at skoleforsømmelserne faktisk har aftaget.

Amtmand Stemanns bestræbelser for at fremme skolegangen indskrænkede sig ikke til den skærpede kontrol med forsømmelserne. Han havde for øje, at *biskolerne*, som myndighederne havde forfulgt eller ikke interesseret sig for, i store og uvejsomme sogne var en forudsætning for en mere regelmæssig skolegang. De bedrede økonomiske forhold muliggjorde nu oprettelsen af flere biskoler med tålelig aflønning af læreren. Før sin forflyttelse til Altona i 1789 nåede Stemann at reformere skolevæsenet i Vedsted og Sommersted sogne, og i Øsby sogn er skolen i Hajstrup, der var blevet nedlagt i forbindelse med sogneskolens indretning i 1773, åbenbart genopstået som følge af Stemanns bestræbelser⁹⁴⁰.

I *Vedsted* sogn havde visitatorerne ikke været i stand til at gennemføre den i 1769 påbudte nedlæggelse af biskolerne. Degnen havde været nødt til at affinde sig med, at der igen opstod bondeskoler. I 1785 sendte pastor Brodersen en rystende skildring af sognets skoleforhold til Haderslev. Alle skoler (også degneskolen) var vinterskoler. Lærer Dahm i Skovby tog om foråret på pløjearbejde. »Lieber Gott 6 bis 7 Mark ist der gantze Lohn eines solchen Märtyrers«; hvordan kan man vente, at en sådan lærer vil lade sig eksaminere af provsten? Fattigdommen er en stor hindring for skolebesøget. »Wenn Eure Excellence die nackten unschuldigen Scheusälger (!) sähe, die in meinen Dörfern sich meist entblösst im Sande wühlen ...«. De får næppe et stykke tørt brød og vand. De er nødt til at tjene om sommeren, så de kan få klæder på kroppen om vinteren. – Den skoleordning, Stemann fik indført i dette sogn, var efter omstændighederne fortrinlig. Et kancellireskript af 15.8.1786 bestemte, at der skulle indrettes 3 biskoler i sognet: for Skovby, for Arnitlund-Over Jerstal og for Abkær. Alle skoleholdere fik tillagt indtægter som ved andre biskoler i amtet, og det lykkedes at skaffe eksaminerende skoleholdere til de små stillinger. I Skovby blev det eksisterende skolehus udvidet til 6 fag, for Arnitlund-Over Jerstal blev der, ved hjælp af et lån fra provstiets kirkekasse, opført et helt nyt skolehus, men i Abkær måtte interessenterne nøjes med at skaffe

læreren en skolestue og en »Schlaf- oder Wohnstube«; foruden de få skolepenge og 6 rd. fra interessenterne, fik lærerne i Abkær tillagt 4 rd. årlig fra den slesvigholstenske skolefond⁹⁴¹.

Efter at et antal beboere i *Sommersted* sogn i 1787 havde klaget over de mange skolebøder, genoprettedes i 1788 biskolen i Lert for at fremme skolebesøget. Da skolehuset stod færdigt i 1793, fastsattes lærerens løn til 100 mark⁹⁴². Reformens heldige gennemførelse skyldes formodentlig sognepræsten, den ivrige Peter Prahl.

Fra amtmand Stemanns tid stammer også den på dansk trykte »*Instruction for samtlige Kirke-Officialer*« i Haderslev provsti (1785). Den bestemte, at kirkeværger og tolv mænd i hvert sogn i fællesskab skulle tage sig af »Kirkerne, Skolernes og deres Betienteres Beste«, sørge for, at de fik deres retmæssige indkomster, syne skoleholdernes bygninger, foranstalte reparationer og våge over, at der ikke blev frataget skoleholderne noget af deres jord. Tolvmændene skulle give agt på, at der kun blev antaget eksaminerede og af kirkevisitatorerne beskikkede skolemestre, at forældrene bestandig holdt deres børn i skole, at skolemestrene uafbrudt anvendte skoletimerne til børnenes undervisning, »og især, at Lutheri Catechismus saavel i Skolerne, som i Kirken skal læres og bruges«.

Åbenrå provsti

Reskriptet af 16.10.1787 til fremme af flittigere skolebesøg på landet fremkaldte i Åbenrå provsti et visitatorialdekret om de *tjenende og arbejdende børns skolegang*. De kunne, efter præstens skøn, om sommeren nøjes med at gå i skole $\frac{1}{2}$ eller 1 dag om ugen. Bestemmelsen blev senere betegnet som forbilledlig af Adler, og gyldigheden udstraktes ved reskript af 24.9.1795 til hele Slesvig⁹⁴³. – Dekretet må ses i forbindelse med den indtil da ukendte aktivitet til forbedring af skoleforholdene, som i disse år blev udfoldet af den meget patriotiske amtmand v. Schmettau (1775–1802). Visitatorialdekretet af 5.6.1788, der forbød de tyske abc-bøger (se s. 227), er en frugt af denne aktivitet. I en række af de i skolemæssig henseende meget forsømte sogne fik v. Schmettau i disse år gennemført en afgjort forbedring af skolevæsenet.

v. Schmettau indlagde sig navnlig fortjeneste af sine skolereformer i de tre *løgumklosterske sogne*. Forudsætningen for dem var oprettelsen af selvstændige degneembeder og den dermed forbundne kombineret af degne- og sogneskolemesterstillingerne. Det var forholdene omkring degnestillingen i Brede, der fremkaldte denne reform. I 1772 meddelte pastor Overbeck i Brede visitatorerne, at han havde overladt sin søn Christoph degnestillingen, som denne allerede havde varetaget i 3 år. Det var imidlertid ikke hans mening, at Christoph, der drev

landhandel i Bredebro, skulle holde skole. Som skoleholder havde degnen antaget en svigersøn af pastor Overbeck, Christian Nissen, der egentlig var landmåler. Nissens årlige skoleindtægt var ca. 25 rd.; han boede i degnehuset og fik sin kost hos degnen. Disse tilstande fremkaldte reskripterne om, at degnen tillige skulle være skoleholder (25.5.1773), og at de løgumklosterske præsters ret til at besætte degneembederne skulle bortfalde med de siddende præsters afgang (30.5.1774) og overgå til visitatorerne (28.2.1775). Christian Nissen overtog de kombinerede embeder i Brede⁹⁴⁴. – I Nørre Løgum sogn blev degneembedet selvstændigt efter pastor Krag's død i 1777, men lige til 1793 havde degnen, der tillige var skoleholder, hverken fri bolig eller jord⁹⁴⁵. – I Løgumkloster blev degne- og skoleholderembederne forenet mellem 1776 og -86⁹⁴⁶.

Det, der direkte gav stødet til skoleforbedringen i disse sogne, var reskriptet af 16.10.1787 til fremme af flittigere skolebesøg på landet (se s. 269). Efter at præsterne havde indgivet beretninger om skoleforholdene i deres sogne, udstedtes der 29.2.1788 et visitatorialdekret til hvert sogn, indeholdende konkrete bestemmelser til fremme af skolegangen.

Det største problem frembød uden tvivl skoleforholdene i Løgumkloster. I 1786 havde generalsuperintendenten, Adam Struensee, fra sin visitats dér indberettet, at børnene ikke kunne besvare selv de letteste spørgsmål. Han tilføjede: »Ich weiss mich nicht zu erinnern, dass ich in allen den Jahren, da ich visitiert habe, dergleichen Unwissenheit jemalen angetroffen hätte«⁹⁴⁷. Årsagen til de omfattende skoleforsømmelser, skrev pastor Holm i Løgumkloster 23.1.1788, var de fleste forældres fattigdom. De undskyldte børnene dels med »det nødvendige tiggeri« i flækken og i de omliggende landsbyer, dels med, at det ene eller det andet klædningsstykke var pjaltet, og et nyt først kunne anskaffes ved tiggeri. Sønnerne måtte enten vogte kvæg fra foråret til mortensdag eller være i håndværkerlære i mange år, og døtrene blev meget tidligt sat til et knipleskrin, som de knap nok kunne bære⁹⁴⁸. Også skolepengene hvilede tungt på mange forældre; i 1783 fik kun 20 af de ca. 150 skolepligtige børn gratis skolegang af klingpungpengene⁹⁴⁹. Visitatorerne bestemte nu, at præsten skulle aftale med forældre og husbond, hvor tit børnene, alt efter deres kundskaber, skulle gå i skole; kniplepigerne (»die kniplenden Kinder«) skulle i hvert fald besøge skolen nogle timer om formiddagen eller om eftermiddagen; tiggerbørnene skulle have størst mulig hjælp fra fattigkassen, så de blev i stand til at gå i skole⁹⁵⁰.

I Ellum ser det ud til, at man fra 1784 har haft en helårsskole⁹⁵⁰. Skoleforsømmelserne var imidlertid fortsat meget store: af 29 skolepligtige børn udeblev 17 i november og 15 i december 1787⁹⁵¹.

I visitatorialskrivelsen til Nørre Løgum hed det, at det af skole-registrene fremgik, at kun Landeby skole besøgtes flittigt. Skolen i Nørre Løgum by blev samme år (1788) uden tøven udvidet med 1 fag efter visitatorernes ordre⁹⁵², og da der i Vester Terp kun blev holdt skole i 3–4 måneder, bestemte visitatorerne (også i 1788), at der her skulle ansættes en bestandig, eksamineret skoleholder⁹⁵³.

De store forsømmelser i Brede sogn skyldtes dels, at sognet var et centrum for kniplingetilvirkningen, dels den omstændighed, at de kongerigske beboere (det store flertal af indbyggerne) ikke anså sig for forpligtede til at rette sig efter de slesvigske anordninger. Visitatorial-dekretet for Brede sogn bestemte derfor, at præsten skulle prøve alle skolepigerne. Kunne de ikke læse, skulle de gå i skole hver formiddag; hvis de kunne læse, skulle de gå i skole mindst to formiddage hver uge, indtil de kunne den store katekismus; de, der kunne den store katekismus, skulle gå i skole mindst én gang om ugen. For drengene skulle lignende bestemmelser gælde. Også i dette sogn påbød visitatorerne, at hovedskolen, med over 100 skolepligtige børn, skulle udvides, men her kom amtmanden til kort; da hans dekreter ikke var gyldige på trøjborgsk område, måtte skolebyggeriet i Bredebro foreløbig udsættes⁹⁵⁴.

Ved hjælp af præsternes indberetninger om skoleforholdene i 1787 og en omhyggeligt udarbejdet liste over provstiets skoler i 1791 (med angivelse af elevantal) kan man give følgende oversigt over de løgum-klosterske skoler omkring 1790⁹⁵⁵.

Løgumkloster sogn

- Løgumkloster: 1. Flækkeskolen. 162 børn. Skoleholderen er tillige degn. Skolen er bygget til organistens hus.
2. En uautoriseret tysksproget biskole. 28 børn. Læreren er tillige barber. Skolen holdes i hans bolig.
- Ellum: 31 børn. Skolehus. Skoleholderen får kost og logi hos forældrene.

Nørre Løgum sogn

- Løgumgårde: Degneskole. 21 børn. Skolen holdes i vestenden af det tidligere hyrdehus.
- Nørre Løgum: 40 børn. Skolehus.
- Løjtved: 17 børn. Ingen skolehus. Omgangsskole.
- Landeby: 14 børn. Ingen skolehus. Lejet stue.

Vester Terp: 35 børn. Skolestue bygget til det tidligere hyrdehus.
Kløjning: 19 børn. Ingen skolehus. (1794 indrettedes en skolestue i hyrdehuset).

Brede sogn

Bredebro: Degneskole. 115 børn. Skolehus.
Borg: 57 børn. Skolehus. Ingen lærerbolig.
Abterp: 31 børn. Skolehus.
Harres: 21 børn. Ingen skolehus.
Nr. Vollum: 8 børn. Ingen skolehus.
Brede: 20 børn. Ingen skolehus.

I 1791 fandtes der i alt i Løgumkloster provsti: 3 hovedskoler, 12 »biskoler«; 619 skolebørn.

Om *undervisningen* kan man danne sig et indtryk ved hjælp af nogle særlig omhyggeligt førte skoleregistre fra tre forskellige skoler i dette distrikt⁹⁵⁶.

Skolen i Løjtved i Nørre Løgum sogn havde i 1. kvartal 1788 kun 15 elever, af hvilke 2 (en dreng på 14 og en pige på 11) ikke gik i skole, fordi de skulle arbejde. Hvis registret er rigtigt ført, har den lille skole med hensyn til elevernes præstationer været noget af en idealskole. Alle elever skrider efter alder, trods omfattende forsømmelser, støt fremad fra stavning til læsning, fra at lære den lille katekismus udenad til forklaringen. Alle børn over 8 år (på nær en pige) både skriver og regner. Om tyskundervisning oplyses intet.

Ellum skole (i Løgumkloster Landsogn) med dens 26 elever, over hvilke der foreligger en fortegnelse pr. 31.3.1788, virker i langt højere grad som en gennemsnitsskole, selv om ikke mindre end 23 af de 26 elever (14 drenge, 12 piger) var børn af bols mænd og kun 3 var inderstebørn. De 14 drenge (fra 5 til 15 år) skrider ret systematisk frem i viden; alle over 8 år (på nær en 10-årig dreng) er i gang med den store katekismus, alle over 8 år (på nær en 11-års dreng) kan skrive, og alle (på nær de to nævnte drenge) kan regne. De to ældste drenge går dog slet ikke i skole. – De 12 piger (fra 7 til 17 år) får en langt dårligere undervisning. Alle over 7 år (i alt 10) var ganske vist i gang med den store katekismus, men kun 3 piger lærte at skrive, og ikke én af pigerne kunne regne; ingen af de store piger (fra 13 til 17 år) gik i skole mere en 2 gange om ugen (1 kniplepige på 11 år kun 1 gang egentlig). Der har åbenbart været meget lidt tyskundervisning i Ellum, thi kun om én elev, en pige på 8 år, hedder det: »lieset deutsch und dänisch und übet sich darin zu Hause«.

Den mest omfattende statistik gælder de 108 børn i flækkeskolen i Løgumkloster, der blev optegnet 27.-28.3.1788. Det fra normalen afvigende er i dette tilfælde, at Løgumkloster var en flække med et tal-mæssigt dominerende proletariat, og at skolen officielt ikke var en rent dansksproget skole. Af de 108 skolebørn var de 11 børn af bols-mænd, de 41 børn af kådnere og 56 børn af inderster. – Af bolsmands-børnene var de 10 piger. Ingen af de 11 regnede, 1 (en pige under 10) skrev: en pige på 11 år kniplede og mødte derfor kun 1 gang ugentlig. – Af kådnerbørnene var 22 mellem 7 og 10 år gamle (13 drenge og 9 piger). Af disse 22 skolepligtige børn gik 5 ikke i skole (1 dreng, fordi han havde brok, 4 piger, fordi de lærte at læse hjemme, 1 pige på 8 år, fordi hun kniplede); 1 kniplepige på 11 år gik kun i skole 1 dag om ugen. 2 af drengene (ingen piger) lærte at regne; 6 drenge og 3 piger kunne skrive eller var begyndt at lære det. Af kådnerbørn over 10 år var der 19 (det ældste barn, en pige, var 16 år gammel): 12 drenge og 7 piger. Af de 7 piger gik 3 ikke i skole, fordi de kniplede, og 1, fordi hun havde epilepsi; yderligere 1 pige skulle gå i skole i hvert fald nogle dage om ugen; om de 2 resterende pigers beskæftigelse i skolen gives der ingen som helst oplysninger. Ingen af pigerne havde lært at regne og kun 1 at skrive. Af de 12 drenge lærte 7 at regne, og alle 12 lærte at skrive. – 33 inderstebørn var under 10 år gamle (18 drenge og 15 piger). 10 af pigerne kniplede og fik derfor ingen eller kun meget lidt skolegang; 2 piger gik ikke i skole på grund af sygdom; 1 pige gik i den tysksprogede biskole. Kun 2 af pigerne (6 og 7 år gamle) fik altså normal skolegang. Ingen af de 15 piger kunne skrive og regne. Af de 18 drenge lærte 2 at regne og 6 kunne skrive eller var begyndt på at lære det. Af inderstebørn over 10 år var der 23 (14 drenge, 9 piger). Alle 9 piger kniplede og gik kun i skole 1 eller 2 gange om ugen, kun 1 af dem kunne skrive og regne. Af drengene var én kommet i lære, mens to vogtede kvæg (disse tre var sikkert fritaget for normal undervisning); 9 af drengene lærte at regne, 12 også at skrive.

Tyskundervisningen viser sig at indtage en meget beskednen plads i skolen. Kun 6 (3 drenge og 3 piger; 2 af dem børn af bolsmand, 3 børn af kådnere, 1 af inderster) af de 108 elever læste tysk: 1 gik i den tyske biskole, 2 læste i den tyske salmebog, 1 i en tysk evangeliebog, mens læsningen ikke specificeres for de sidstes vedkommende. Forklaringen på det ubetydelige antal tysklæsende kan ikke være, at børnetallet i slutningen af marts var særligt lavt (i slutningen af september var det steget til ca. 150 elever), thi de mange tjenende og hjemmearbejdende børn, der ikke gik i skole i sommerhalvåret, har sikkert kun i ringe udstrækning lært tysk. Der må imidlertid til de nævnte »tyske« børn lægges en snes elever i barber Jensens rent tysksprogede

skole, og navnlig tages i betragtning, at skolemesteren i flækkeskolen, degn Peter Callesen, ikke kunne tysk (nok)⁹⁵⁷.

Fra de løgumklosterske sogne vendte v. Schmettau sig til Åbenrå amt, hvor han fik gennemført en skolereform i de særlig forsømte og yderst fattige sogne *Hellevad-Egvad*. I 1788 bestemte visitatorerne, uden at indbyggerne protesterede, at der skulle bygges en ny degneskole i Hellevad, at der i Klovtoft i Hellevad sogn skulle ansættes en bestandig skoleholder, og at der i Hostrup i Egvad sogn skulle indrettes en »bestandig skole og sommerskole«. Både i Klovtoft og Hostrup blev der i disse år bygget skolehuse (i Klovtoft 3 fag uden bolig). Hensigten med at oprette skolen i Hostrup var først og fremmest at skaffe de små børn (under 10 år) undervisning hele året: om vinteren skulle de, som hidtil, gå i de lokale vinterskoler, men om sommeren var det meningen, at alle de små skolebørn fra Egvad sogn skulle gå i den nye skole i Hostrup, der således om vinteren alene var skole for Hostrup by. Konfirmanderne fra Egvad sogn skulle fortsat gå til degneskolen i Hellevad⁹⁵⁸.

En næsten samtidig konflikt om skoleforholdene i Hjolderup i *Bjolderup sogn* viste, at myndighederne ikke længere tolererede bøndernes synspunkt, at skolevæsenet var et privat anliggende. Indbyggerne i Hjolderup havde 9.11.1787 sluttet en aftale, som også skulle binde deres efterkommere, hvorefter forældre uden skolepligtige børn skulle være fritaget for bidrag til skoleholderen. Visitatorerne dekretede imidlertid 11.12.1789, at alle indbyggere skulle bidrage til kosten, mens skolepengene alene skulle ydes af forældre med skolebørn, og i en indberetning af 17.7.1790 oplyste de, at denne ordning var gennemført for alle biskolers vedkommende, f. eks. i Bolderslev, Vollerup og andre landsbyer i Bjolderup sogn. Overkonsistoriet fremhævede i sin fremstilling af sagen, at aftalen ikke blot drejede sig om en personlig interesse, men om »bonum publicum«. Myndighederne lagde nu den største vægt på at forhindre, at en biskole blev nedlagt og afslog derfor også et forslag om i stedet at lade børnene søge til degneskolen i Bjolderup⁹⁵⁹.

I 1791 havde Åbenrå provsti følgende skoler⁹⁶⁰ (* = vinterskoler):

Bedsted sogn

Bedsted:	55 børn. Degneskole med degn og undermester.
Øster Terp:	27 børn. Skolehus uden bolig.
Gravlund:	5 børn.

Hellevad sogn

Hellevad:	75 børn. Degneskole. Nyt skolehus.

Klovtoft: 38 børn. 3 fag skole uden bolig.
Hinderup: Ingen skoleholder i 1791.

Egvad sogn (annex)

Nørre Hostrup: 57 børn. Skolehus.
Hønky: 27 børn.
Horsbyg: Ingen skoleholder i 1791.

Rise sogn

Rise: 59 børn. Degneskole.
Søst*: 22 børn.
Mjøl*: 27 børn.
Nørre Ønlev*: 25 børn. Skolehus.
Rise Hjarup*: 16 børn.
Brunde*: 13 børn.

Øster Løgum sogn

Øster Løgum: 49 børn. Degneskole med undermester.
Genner: 72 børn. Skolehus.
Rugbjerg*: 25 børn.
Hovslund*: 28 børn.
Nørre Hjarup*: 20 børn.

Hjorkær sogn

Hjorkær: 42 børn. Degneskole. Nyt skolehus.
Kassø*: 22 børn. Skolehus uden bolig.
Alslev*: 13 børn.
Årslev*: 12 børn.

Bjolderup sogn

Bjolderup: 59 børn. Degneskole.
Bolderslev*: 47 børn.
Gåskær*: 21 børn.
Smedager*: 9 børn.
Vollerup*: 20 børn.
Hjolderup*: 10 børn.
Mellerup*: 25 børn.

Løjt sogn

Løjt Kirkeby:	160 børn. Degneskole med undermester.
Barsmark:	47 børn. Skolehus med bolig.
Skovby:	72 børn. Skolehus med bolig.
Barsø:	19 børn. Omgangsskole.

Varnæs sogn

Varnæs:	57 børn. Degneskole.
Bovrup:	65 børn. Skolehus med bolig.
Blåkrog:	8 børn.

I alt i Åbenrå provsti 1791: 13 hovedskoler, 30 »biskoler«, 1347 børn.

Sønderborg provsti

Da alle skoler på Sundeved var blevet reguleret i den glyksborgske tid, anså visitatorerne i Sønderborg økonomiske forbedringer for overflødige. Der gennemførtes derfor heller ingen forhøjelse af skolebidraget, der fra 1683 uforandret havde været 5 skilling pr. kvartal, skønt prisniveauets stadige stigning gjorde en lønforhøjelse til en absolut nødvendig reform, som den stadig mere velstående befolkning let kunne have båret.

Til gengæld greb visitatorerne med energi ind over for udygtige *skoleholdere*. Den forsømmelige degn Boysen i Ullerup, der allerede i 1780 havde fået en påmindelse af Struensee, måtte afstå skoleholdet til sin senere efterfølger Lütje Johannsen. I Nybøl blev Philip Enghoff i 1785 af samme grund adjungeret den gamle degn Ulrik Trolle. Endelig blev skolemester Hagelstein i Blans efter flere advarsler afsat i 1786⁹⁶¹.

I øvrigt samlede visitatorerne sig i disse år især om det store sogn *Broager*, hvis stadig voksende teglværksindustri tiltrak hundreder af fattige mennesker i håb om arbejde. En udgiftspost på 1 mark i Sottrup fattigregnskabsbog⁹⁶² afslører de sociale misforhold i sognet og viser med hvilke midler, man søgte at komme dem til livs. Beløbet var nemlig hvert sogns fattigkasses bidrag »zu einer bey Broacker im Jahre 1781 angestellten Bettel und Klopf-Jagd, wobey über 300 Arme und Fremde Bettler aus dem Lande getrieben worden sind«. – I 1785 fik teglværksbyen Iller lov til at holde en omgangslærer, efter at man havde måttet opgive et i 1784 besluttet skolebyggeri⁹⁶³. I Broager kirkeby var skolemesteren, efter at Peter Jensen i 1764 var flyttet hertil fra Egersund, ikke længere tillige tingskriver. Han havde derfor ikke råd til at holde en undermester, men måtte ene mand undervise de 150

skolebørn. Ved visitatsen i 1780 udtalte Struensee sig for en sammenlutning af degne- og skoleholderstillingerne. Da degnen, Christian Bartram Kai, ikke kunne regne og næppe skrive sit navn og heller ingen sønner havde, regnede Peter Jensens søn og medhjælper (fra 1788), Friderich Jensen, med at få det kombinerede embede. Det lykkedes imidlertid Kai i 1790 at få sin svigersøn, Nis Lorenzen fra Husby i Angel, som adjunkt med forpligtelse til, efter Peter Jensens afgang, daglig at undervise tre timer gratis i skolen om vinteren sammen med Friderich Jensen. Denne ordning, hvis uhensigtsmæssige bestemmelser sikkert skyldtes, at lovens forskrift om kombineret af degne- og skoleholderstillinger blev omgået, fik i 1791 overkonsistoriets godkendelse. Kancelliet anbefalede dog i 1793 visitatorerne, at degnen betalte skoleholderen en afgift på 100 mark til lønning af en underskolemeister⁹⁶⁴.

Sundeveds overgang til Sønderborg provsti medførte, at Pontoppidans katekismusforklaring blev indført i skolerne. Hidtil havde man her brugt *v. Stöckens forklaring*, skønt nye eksemplarer ikke længere kunne købes, suppleret med udtoget af Pontoppidans forklaring. Når præsterne endnu i 1780 indberettede, at Stöckens katekismusforklaring var den officielt indførte, skønt den for længst havde været udsolgt, står det nok i forbindelse med, at børnene aldrig nåede længere end til at lære Luthers lille katekismus og udtoget af Pontoppidan. »Mit der grössern Erklärhung darf ich es vorerst nicht anfangen«, skrev pastor Holst i Nybøl. »Das schreiben und rechnen treiben einige wenige«. Præstens ord har sikkert haft gyldighed i alle sundevedske sogne.

I *Tønder provsti* blev alt ved det gamle på skoleområdet.

Oplysningsforkæmperne og deres forhold til befolkningen

Ligesom regeringsskiftet i 1784 tilskyndede embedsmændene til at gå i gang med skoleforbedringsarbejdet, således banede det vej for oplysningsideernes hurtige sejr inden for kirke og skole.

Den dannede verden beherskedes af den opfattelse, at menneskelig lyksalighed blev skabt ved hjælp af oplysning, dvs. fornuft og erfaring. Oplysningens sejr krævede kamp mod uvidenhed og overtro, og oplysningsfilosofiens tilhængere tildelte derfor skolen en central funktion i menneskets og samfundets tilværelse.

I den slesvigholstenske kirke markeredes rationalismens sejr gennem udsendelsen af »Allgemeines Gesangbuch« i 1780 og af en ny katekismusforklaring. Salmebogen var redigeret af Johann Andreas

Cramer, der også var forfatter af katekismen. Cramer (1723–88) havde 1754–71 været tysk hofpræst i København; han blev derpå superintendent i Lübeck og var fra 1774 prokansler (fra 1784 kansler) for universitetet i Kiel; 1781 lykkedes det ham at få åbnet et seminarium i Kiel. Den lærebog i kristendom, som han i 1782 lod trykke til brug for dette seminarium, udkom i 1785 i bearbejdet og forkortet skikkelse som »Kurzer Unterricht im Christenthum«, der i Hertugdømmerne autoriseredes som »Landeskatechismus«. Den afløste Pontoppidans forklaring og udkom samme år i dansk oversættelse med titelen »Kort Underviisning i Christdommen«. Den var udtrykkeligt beregnet på at bruges i skolerne og langt mere overkommelig end Pontoppidans lærebog. Dens 108 sider indeholdt også Luthers lille katekismus. Ca. en tredjedel af bogen (halvdelen af svarene og de vigtigste skriftsteder) skulle læres udenad. Spørgsmålene 53 til 70 angik de vigtigste dele af bibelhistorien. Fremstillingen var forbilledlig klar og præcis. Indholdet søgte at forene naiv fromhed med en lige så naiv rationalisme. Bogens første afsnit handlede om »Menneskenes Attraae efter Fornøielse og Salighed«, det 14. og sidste om »Sande Christnes Pligter mod sig selv«. Meget citeret er det første spørgsmål: »Ønske vi ikke alle, at være fornøiede og glade?«

Med udsendelsen af Cramers forklaring fik den del af Nordslesvig, der hørte til Slesvig stift, en anden lærebog end de kongerigske stifter, hvor Balles lærebog (der var blevet til under skolekommissionens auspicer) fra 1794 fik en privilegeret position. Denne omstændighed kom imidlertid ikke til at spille nogen synderlig rolle for udviklingen, fordi udsendelsen af en ny katekismusforklaring ikke længere var en central begivenhed i skolehistorien; den var nu kun én i den række af bøger, der var i brug ved religionsundervisningen, og alle skoleinteresserede var langt mere optaget af at få introduceret bedre stave- og læsebøger.

Kirken spillede kun en sekundær rolle for oplysningsmændene. Det var som nævnt skolen og dens omdannelse til et redskab for oplysningens udbredelse, der stod i centrum for deres bestræbelser. Fra midten af 1780'erne og frem til den engelske krig var alle optaget af skolens problemer, og i bøger, blade og håndskrevne memoranda fremsattes mangfoldige forslag til deres løsning. Med den franske revolutions sejr fik oplysningsmændenes radikale fløj mere og mere vind i sejlene. Medens de moderate ville følge oplysningssideerne så langt, som de lod sig forene med kirkens grundlæggende dogmer, mente de radikale, at en revision af den kristne lære var de nye tankers konsekvens. Radikaliseringsprocessen nåede sit højdepunkt omkring århundredskiftet.

De begejstrede oplysningsvenner levede og virkede for folkets vel, men stillet over for almuen, som de anså for at være nedsunket i ånde-

ligt mørke, blev de grebet af en følelse af afmagt. Skulle deres tanker sejre ved skolens hjælp, kunne det kun ske ved, at staten satte sine magtmidler ind og tvang de genstridige til lydighed, ligesom en fader aver umyndige børn.

Et godt eksempel på hele denne konfliktsituation kender man fra Arnum i Højrup sogn, hvor den moderate oplysningsmand Jørgen Mechlenborg var præst (se s. 311 f.). Mechlenborg havde i 1786 med amtmand von Stemanns hjælp fået skolen indrettet efter sine idealer. Den gamle degns søn og medhjælper havde han uddannet til at virke i den nye tids ånd, og han havde indrettet et skolebibliotek.

Man kender den af Mechlenborg udarbejdede »lektions-tabel«, som skolen i Arnum fulgte fra 23. april 1787. Børnene var inddelt i 3 klasser, der gik i skole hver for sig: de små drenge og piger 3 timer om eftermiddagen, de store drenge om morgenen fra 7 til 9 og derefter de store piger fra 9 til 11. Den store pædagogiske nyhed var indførelsen af en egentlig læsebog (Rochows Børneven); desuden læste de store drenge Agerdyrkningskatekismen med dens mange praktiske råd for landmænd, mens de store piger i stedet brugte Campes Sædelære. Programmet for skoledagen var fastlagt i de mindste detaljer. Som eksempel skal anføres de store drenges time fra 8 til 9 om tirsdagen: »1. siunge og bede i 15 Minut. 2. De opsigte den sidste Bibl. Histories Vers 5 Min. 3. Dem læses, forklares og indprentes en anden biblisk Historie 15 Min. 4. De læse verset af denne 5. Min. 5. De læse 2 a 3 Capitler i nye Testamente 20 Min.«. Om onsdagen var der afsat 45 minutter til repetition af det i ugens løb lærte af katekismus, forklaringer, bibelhistorie, Rochow, Agerdyrkningskatekismen, »etc.« –

At så meget nyt på én gang måtte vække modstand i et så afsides sogn var uundgåeligt. I en klage fra 1787 blev der spurgt: »Hvad er agerdyrknings Catekismo Eller andere Historier bruglig, Eller Nøttig, for børn i Skollen, som gaae til Skollen for at lære det Meere Nødvendig, som er Deres Chresten Dom, og Lære i Deres Ungdaam at kiende Gud etc.«. Ganske anderledes ret havde de i deres påstand om, »at børn i Een tiime ikke er istand til at Faa nogen begreb af saa Meget som i foresaatte skall igiennem gaas«⁹⁶⁵. Hvor hårdt bønderne satte sig mod øvrighedens (præstens) beslutning om at bestemme skoleindretningen, ses af et par replikker fra striden om skoleforsømmelserne. Lavværgeren for en gårdmandsenke, der havde holdt sine børn hjemme fra skolen, spurgte: »Har en Præst vel Ret at æske mere af Fattige Børn end Deres Christlige Børne Lærdom?« og talte om præstens »ubarmhiertige Forhold«. Mechlenborg svarede igen ved at kalde klagerens synspunkter »en Pøbelmæssig uforstandig Tanke Maade, som vanærer vore Tider ... Jeg kiender den Slags Folk, da jeg har nok af dem her, og indtil Ekel denne Vinter har maattet tale med dem«. I et andet

brev (også fra 1787) talte Mechlenborg om »de fordærvede Gamle. Men ved Ungdommen haabede [jeg] dog at mit Æmbede kunde vise Frugter«⁹⁶⁶.

I de radikales tidsskrift »Beyträge zur Verbesserung des Kirchen- und Schulwesens« finder man mange heftige, næsten desperate udtryk for de førende oplysningsforkæmperes indstilling til folket. Tidsskriftets udgiver, pastor Jasper Boysen fra Witzwort i Ejdersted taler i 1. bind (1797), s. 53, om, at folkets store hob med hensyn til oplysning er uudsigelig langt tilbage, medens kulturen er gået frem med kæmpe-skridt i de højere stænder. I en anden artikel i samme bind hedder det (s. 315), at når forældrene er så ufornuftige at modsætte sig deres børns dannelse, »so ist die Obrigkeit, als Ober-Vormünderin der Kinder, berechtiget und verpflichtet sich der unterdrückten und gekränkten Menschheit in ihren künftigen Bürgern anzunehmen« og i givet fald anvende »ihre Obrigkeitliche Macht«.

Med en sådan grundindstilling var oplysningsforkæmpernes position meget sårbar. De var på forhånd isolerede fra almuen, og de forstod slet ikke, at den statsmagt, som de ville benytte sig af, var i hænderne på kredse, der med stigende afsky iagttog den sociale og åndelige udvikling i Europa, som de hjemlige radikale var tilhængere af. Et brud mellem de radikale oplysningsmænd og adelens og kirkens reaktionære del var derfor uundgåeligt, og de radikales totale nederlag måtte blive følgen, så snart de reaktionære kunne alliere sig med bønderne. En sådan chance frembød sig i 1797, da de rationalistiske præster med generalsuperintendent Adler i spidsen søgte at gennemtvinge en ny gudstjenesteordning (agende) i Hertugdømmerne. Bønderne, der ikke ville lade sig kommandere af præsterne, satte sig heftigt til modværge og fik omgående regeringens støtte.

Det er i betragtning af oplysningsmændenes ufolkelighed forståeligt, at en forsker i vore dage har kunnet påstå, at folkesindet aldrig begreb rationalismen, fordi den var en fremmed, indført plante⁹⁶⁷. Men denne opfattelse er utvivlsomt ensidig. Selv om der opstod et folkeligt røre vendt mod dele af den kirkelige rationalisme, er det også en kendsgerning, at overgangen fra Pontoppidans pietistiske til Cramers rationalistiske katekismusforklaring foregik uden ringeste vanskelighed. Hovedsagen er nemlig den, at oplysningstidens livs- og samfundssyn på de afgørende punkter blev accepteret af de nordslesvigske bønder. Kun ved at gå ud fra denne antagelse, kan man forklare, at de store skolereformer så let lod sig føre ud i livet.

De nye skoletanker i Nordslesvig

I Nordslesvig blev oplysningstidens skoletanker, ligesom andetsteds, forkyndt med begejstring i de bevægede år, da den franske revolution fandt sted. Bevægelsen havde her to centre. Det ene fandtes i Haderslev amt og by. Her havde røret en moderat borgerlig karakter; oplysningsmændene søgte at vinde den brede befolkning for tidens evangelium: ved skolens hjælp skulle de borgerlige idealer blive til virkelighed, uden at der blev rørt ved kongemagten. Den meget indflydelsesrige hertug Frederik Christian af Augustenborg var sjælen i en anden kreds af skolereformvenner. I mange praktiske spørgsmål var der ingen forskel mellem ham og de borgerlige oplysningsvenner, men for hertugen skulle skolereformen tjene til at befæste en aristokratisk samfundsform og forebygge dannelsen af en demokratisk stat. Fælles for begge fløje var troen på, at man ved skolens hjælp kunne forme menneskene i overensstemmelse med sine politiske idealer.

Haderslev

I det 18. århundredes første halvdel var Tønder det dansktalende Slesvigs åndelige centrum, hvorfra pietismens traditionsopløsende appel til den enkelte spredtes videnom. Da oplysningsfilosofien blev kulturlivets behersker, udgik dens omvæltende og vidtrækkende ideer i det danske Sønderjylland fra Haderslev. Hvad provsterne Reimarus og Schrader i 1720'erne og 30'erne havde betydet for Tønder-egnen, udrattede amtmændene Stemann og Møsting i 1780'erne og 90'erne for Haderslev amt. Præsterne Jørgen Mechlenborg, Johannes Bjørnsen, Jacob Boysen, Nicolaus Boisen og Peter Prahl overtager som oplysningsideernes forkæmpere den rolle, som præsterne Ewald, Wedel o. a. havde spillet på pietismens tid. Det er ikke længere katekismer, salmebøger og bønnebøger fra vajsenhusforlaget i Tønder, der optager sindene, men de bøger og navnlig de oplysende tidsskrifter, på dansk og tysk, som fra 1759 udsendes fra Luckanders og siden Senebergs trykkeri i Haderslev⁹⁶⁸.

Amtmand Møsting anså det i maj 1793 for nødvendigt at sende Bernstorff en beretning⁹⁶⁹ om, hvem der i byen og amtet var førende blandt de »demokratiske sindede«. Det var bl. a. latinskolens rektor, v. Brincken, som udtalte sig mest og dristigst og søgte at indpode eleverne sine »meningsløse grundsætninger«, advokat Lindenhan, rets skriver Bertelsen, herredsfoged Kellersmanns kone (»in naher Verwandtschaft mit dem bekannten Heiberg in Kopenhagen«) og vinkel skriveren Kroymann, der »sich durch seine dreiste und unverschämte Schreib Art das Zutrauen einiger Landleute hiesiger Gegend erworben hat«.

Med disse ord sigtede Møsting til tidsskriftet »Maanedes-Correspondenten«, som Heinrich Kroymann (en broder til den kendte regnebogsforfatter) fra januar 1790 til oktober 1792 (det sidste år under titelen »Korrespondenten«) havde udsendt i Haderslev. Tidsskriftet henvendte sig til landmændene og søgte at anskue alle problemer ud fra et bondesynspunkt, og navnlig »Korrespondenten« var hvas i sin sociale stillingtagen. »Alle Æmbetsmænd ere yderst misfornøiede med Korrespondentens Skriverie!« konstaterede Kroymann veltilfreds (s. 67). Bladets danske tendens var et andet karakteristisk træk. Det aftrykte f. eks. en dansk oversættelse af bestemmelsen om sporteltakster i Haderslev amt; hvis den ikke var oversat, hedder det s. 69, »vilde den her paa Prent være lige saa unyttig, som den hænger paa Tydsk og Latin for danske Folk i Tingstuerne«. Man må gå ud fra, at det er Møsting, der har fået sat en stopper for Kroymanns udgivervirksomhed. Da Kroymann det følgende år rejste fra Haderslev, kunne »Haderslevsk Maanedsskrift« ikke bringe »Et broderligt Farvel« af ham.

»Haderslevsk Maanedsskrift til almenyttige Kundskabers Udbredelse« udkom 1793 og 1794, redigeret af præsterne Jørgen Mechlenborg, Johannes Bjørnsen, Jacob Boysen og Nicolaus Boisen, der alle havde det bedste forhold til amtmanden. De henvendte sig ligesom Kroymann til bønderne (derfor det danske sprog), men de ville alene tjene oplysningen og holdt sig langt borte fra alle sociale og politiske spørgsmål. »Vi maae uden Tvivl strax tilstaae at sand Oplysning ikke allene er gavnlig, men endog uundværlig for enhver der vil opfylde sine Pligter og opnaae den Lyksalighed, han kan opnaae« (1793, s. 11). »Maatte vi i Stilhed og Rolighed gaae frem til den Lyksalighed som gode, lydige, oplyste og christelige Undersaatter kan nyde under gode og viise Konger!« hedder det i artiklen »Et Par Ord om den Danske og Franske Regieringsforandring« (1793, s. 46). De oplysende artikler er gerne i den kendte rationalistiske stil af typen »Rovdyr ere ogsaa et Beviis paa Guds Godhed og Viisdom« (1793, s. 161 ff.) og »Noget om ildsprudende Bierges Skadelighed og Nytte«. I en opsats »Om Aftensæder« anbefales det »i steden for at tale om Spøgelser og andre Vantroens Indbildninger, at meddele hverandre nyttige Kundskaber« (1793, s. 53). Bladet præges af en dansk-patriotisk ånd. En liste med titler på 75 »nyttige Bøger« (1794, s. 27 ff.) rummer kun danske udgivelser, hvilket er lige så bemærkelsesværdigt som, at man taler om »Vi Danske« (1793, s. 46), ofte nævner København, men aldrig Hamborg, og aftrykker P. A. Heibergs sømandssang »Her vaier du, o Danske Flag« (1794, s. 248 ff.).

Hos disse oplysningsvenner af radikal eller moderat støbning måtte drøftelser af skolevæsenet naturligvis indtage en central plads. Da skolernes og lærernes økonomiske forhold i Haderslev provsti for

længst var ordnet på en for hele hertugdømmet forbilledlig måde, samlede debatten sig om undervisningsmetoden, skolebøgerne og lærernes uddannelse.

Kroymann havde bestemt, at »Maanedes-Correspondenten«s overskud skulle tilfalde distriktsskoler og trængende skolebørn (nr. 1, 1790) og bad »enhver ædeltænkende Sognets Skoleholder, at modtage Skrivtet til Uddeeling« (1790, s. 119). Han er dog næppe kommet til at stå på en god fod med lærerne, efter at han i den grad havde gjort sig til talsmand for bøndernes snævre interesser, at han protesterede mod den tvungne skolegang og interessenternes pligt til at yde spand- og håndtjeneste til skolen. »Vi skal gjøre Hoveri til ham i alle Dele, imens han giver sig en stolt Mine og dovner hans overflødige Tid hen paa vores Bekostning ... vi har Aarsag at agte Skolemesteren med samt Madamen for det eneste Par Kieltringer i hele Byen ...« (1790, s. 355 f.). Kroymanns interesse for skolevæsenet var selvfølgelig politisk bestemt: »Bliver Almuen oplyst, saa maae deres Foresatte allerede være og stedse blive redelige og omgiengelige« (1791, s. 69). Han fremsatte samtidig den fornuftige tanke, at undervisningen burde begynde ved bondens ejendom og derfra brede sig til egnen, provinsen, riget og ende ved evigheden og guddommen. En »fordomsfri opklarer« burde i sin undervisning påberåbe sig »en bekjendte og nærværende Jens Peersen og Maren Povels istæden for Job og Syrach« (1791, s. 76).

I Haderslevsk Maanedsskrift var tonen naturligvis en ganske anden: »En Skolemester er en Person, der er antaget saaledes til at undervise og opdrage Børnene i hans Skoledistrict, at de kan blive gode Christne, føyelige Undersaater, duelige Borgere, og, kort sagt, her og hisset lykkelige Mennesker« (1793, s. 103). »Tiden nu og før er heel forskiellig. Videnskaber og Konster ere stegne meget frem for forhen ... En Bonde maae i vore Tider anderledes vide at dyrke sin Gaard og udgiøre Fordeele af samme, som i gamle Dage ... Ja, endog udi Forklaringen af Christendommens Lærdomme er en stor Forskiellighed. Guds Ord er det samme nu, som det tilforn var; men man har indseet store Feil i dets gamle Forklaringer og Forestillings Maade« (1793, s. 113 f.). Udgivernes fornuftige og snævre ånd fremgår også af den nævnte liste over »nyttige Bøger« (1794, s. 27 ff.), delt i I. »Bøger til Alles Gavn«, herunder 25 andagtsbøger og 11 andre almennyttige bøger, og II. »Bøger til Nytte for Folk i særegne Stænder og Forfatninger osv.«, nemlig 28 bøger »for Skoler, Skoleholdere og Skolevenner«, 3 for forældre og 8 for bønder og andre. Blandt skolebøgerne fremhæves naturligvis Rochows Børneven: »en herlig Bog, til ved ret Omgangsmaade, at bibringe Børn kristelige og fornuftige Grundsætninger«, men også H. J. Birchs forskellige skolebøger (»Hans i samme for Ungdommen viiste Omsorg, og anvendte utrættelige Arbeidsomhed skal Gud selv i Evigheden belønne ham«) og Raffs Naturhistorie for Børn

(»ypperlig for at faae en ret Efterretning om de vigtigste af Guds mangfoldige og forskellige Skabninger«). Alle bøger på listen var på dansk, de fleste trykt i København.

Da Jacob Boysen m. fl. begyndte at udgive »Haderslevsk Maanedsskrift« havde to af udgiverne allerede fremsat deres skoletanker i bogform. Den ene af dem var Jørgen Mechlenborg (1741–1808). Efter at have været kapellan hos provst Riese i Bevtoft, blev han præst i Højrup (1780–89) og derpå præst i Bevtoft og provst i Nørre Rangstrup herred. Bogen, der udkom i København i 1788, hed »Uforgribelige Tanker til nærmere Eftertanke om Midler til Land-Almuens bedre Oplysning især formedelst Skolevæsenets Forbedring«. Den var tilegnet den skoleinteresserede arveprins Frederik Christian af Augustenborg. Forfatteren placerede sig med sine forstandige betragtninger og besindige forslag i skolereformvennernes forreste række.

Bogens første afsnit indeholdt Mechlenborgs forslag til billige seminarier, dvs. præstegårdsseminarier. En præst (i hvert stort herred eller i 2–3 små herreder) skulle påtage sig gratis at undervise seminaristerne, der skulle tjene til livets ophold ved at have arbejde hos egnens bønder. Forelæsningerne skulle mest holdes om vinteren, især på lange vinteraftener med måneskin. Samtidig skulle de unge have lejlighed til praktiske øvelser, dels i landsbyens skoler, dels i præstegårdens marker og have.

Andet afsnit handlede om »vel indrettede Skole-Huse«. Mechlenborg gennemgik her det nødvendige og det ønskelige inventar. Til det første hørte bænke nok til alle, »men jeg ønskede og, at om mueligt, ethvert Barn kunde sidde ved Bord« (s. 37). Af særlig interesse er forfatterens liste over de nødvendige bøger i skolebiblioteket (s. 48 f.): bibel, salmebog, Luthers lille katekismus, forklaringen over den eller en anden lærebog i religionen, Birchs Bibelske Historie, Feddersens Sædelære for Borgeren og Landmanden, Campes Sædelære for skikkelige Folks Børn, Rochows Børneven, Cramers Regnebog og Colloqvium arithmeticum samt bl. a. Landhusholdningsselskabets Agerdyrkningskatekismus.

I det tredje afsnit havde Mechlenborg samlet sine forslag til undervisningens forbedring: Store og små børn skulle gå skiftevis i skole. I denne forbindelse fremførte han et varmt forsvar for, at piger gik i skole på lige fod med drengene. Fra 5 til 8 års alderen skulle børnene gå stadig i skole, men derefter ville 2 timer daglig undervisning være nok. Han lagde vægt på, at børnene også fik elementære kundskaber i geografi, historie, naturhistorie, agerdyrkning osv. »Gud har givet disse Kundskaber til Menneskene i Almindelighed, og jeg seer derfor ikke, med hvad Ret den Lærde, den Fornemme og Formuende allene skal besidde dem« (s. 74 f.). Som »et herligt Middel til Almuens tiltagende Oplysning« anbefalede Mechlenborg oprettelse af sognebiblio-

teker. Han ventede sig også meget af »Læse-Forsamlinger«, dvs. frivillige sammenkomster af indbyggerne, »for at høre sig forelæse allehaande christelige, nyttige og uskyldige Ting«, hvorved man kunne befordre »rigtige Indsigter og gode Handlinger« (også fruentimmer med strikketøj burde kunne deltage). I hele dette folkeoplysende arbejde burde præsten være den inspirerende og førende. Mechlenborg anså ungdommens undervisning for den mest frugtbringende af alle sine embedsforretninger.

Det andet medlem af Haderslevsk Maanedsskrivts redaktion, der havde udsendt sine skoletanker i bogform, var pastor Johannes Bjørn- sen i Skodborg. Han havde i 1792 i Haderslev fået trykt sit lille skrift »Kurzer Versuch von der besten Einrichtung und einem zweckmässigen Unterricht in Bürger- und Dorf-Schulen«, der fremtrådte som et »Beitrag zur Veredelung der Menschheit«. Det udkom på opfordring af »den ivrige skoleven«, amtmand v. Møsting (Stemanns efterfølger). Forfatterens hensigt var at få indført bedre metoder i skoleundervisningen, og han lagde vægt på at vise, at der blev brugt alt for lang tid til at bibringe børnene den elementære viden (man kunne f. eks. nøjes med 50–100 regnetimer for at lære lige så meget, som man ofte brugte 6–700 timer til). Tidsbesparelsen skulle opnås dels ved at henvise al udenadslæren til hjemmet, dels ved at anvende bedre skolebøger (af danske fremhæves Birchs bibelhistorie). Han kom også ind på læreruddannelsen og anbefalede her, ved siden af seminarierne i Kiel og København, det af Mechlenborg fremsatte forslag om præstegårdsseminarier. Før sin ansættelse burde læreren være belæst i Resewitz', Rochows, Campes og andre moderne forfatters pædagogiske værker.

Det tredje redaktionsmedlem var sognepræsten i Gammel Haderslev, Jacob Boysen. Han var allerede i januar 1791 kendt som en mand, der var fortrolig med skolespørgsmål. Amtmand Møsting havde dengang bedt ham om en udtalelse om et forslag, der specielt tilsigtede en reform af amtets skolevæsen⁹⁷⁰. Af Boysens bedømmelse fremgår, at Møsting var stærkt optaget af tanken om at oprette præstegårdsseminarier, og Boysen tryglede ham om ikke at lade sig afholde fra sit forsæt af nogen vanskelighed. »Sie werden sich dadurch einen Ruhm erwerben, der mehr ist als Siegeslorbeeren; und Ihr eignes Herz wird Sie mehr als Königlich belohnen«. De religiøse begynderbøger var Boysen en heftig modstander af. »Diese enthalten lauter übersinnliche Dinge welche, selbst wenn man die deutlichste Erklärung voraussetzen könnte, von jungen Kindern durchaus nicht verstanden werden können«. Denne fremgangsmåde havde sørgelige følger for hele livet. Han tilføjede: »Dass an sehr vielen durchaus dänischen Örtern deutsche Lehrbücher gebraucht werden ist wohl nicht unsinniger als jenes Verfahren«.

Redaktionens fjerde mand var præsten i Vedsted, Nicolaus Boisen (1751–1829). Han var en degnesøn fra Adelby ved Flensborg. Efter studier i Kiel og flere års virke som huslærer udnævntes han i 1784 til diakon i Ullerup, hvor han blev, til han i 1791 fik præsteembedet i Vedsted. I 1794 blev han, takket være Adlers anbefaling, præst i Nybøl på Sundeved. Han blev en af rationalismens mange gode repræsentanter i Nordslesvig, en forkæmper for tidens nye pædagogiske tanker og derfor en utrættelig fjende af, at dansktalende børn brugte tyske skolebøger. Takket være sin klare stillingtagen til dette grundproblem kom han til at præge skoleudviklingen i Nordslesvig langt mere end de øvrige medlemmer af redaktionskollegiet, der først og fremmest var optaget af det på denne baggrund sekundære problem om læreruddannelsen. I 1786 havde han fremsat sine synspunkter i en kritisk fremstilling af skoleforholdene, som han overrakte Struensee ved dennes visitats samme år. Hovedpunktet, om de tyske begynderbøgers skadelighed, gjorde et stærkt indtryk på Struensee og genfindes i hans visitatsberetning, der fremkaldte kancelliets beslutning af 1787 om, at det tyske sprog i de sundevedske skoler skulle læres efter det danske. Boisen gjorde i sin fremstilling gældende, at Luthers lille katekismus som begynderbog burde afløses af en bog som Rochows »Børneven«, der behandlede emner fra barnets omgivelser; i stedet for den sløvende udenadslæren af uforståede sætninger burde træde lærerens forklaringer og spørgsmål og elevernes genfortælling. Børnenes læsning i tyske bøger var forkastelig, fordi deres forstand derved lige fra begyndelsen blev undertrykt og de selv vænnet til uforståelig og derfor unyttig læsning. Følgen af hele dette system var: »nur die geschicktesten und muntersten Köpfe bringen es in ihren Schuljahren soweit, dass sie erträglich lesen lernen«⁹⁷¹.

I Vedsted må Nic. Boisen have konstateret den samme anvendelse af tyske abc-bøger som i Ullerup, thi i oktober 1792 gjorde han i en skrivelse visitorerne i Haderslev opmærksom på skadeligheden af denne sædvane⁹⁷².

Amtmand Møsting var dog først og fremmest optaget af spørgsmålet om lærernes bedre uddannelse, og i december 1792 nedskrev han et udkast til en skrivelse til kancelliet, hvori han foreslog nedsættelse af en »Land Schul Commission«, bestående af visitorerne og de fire nys nævnte præster. I Haderslev amt, skrev han, var problemet først og fremmest at skaffe gode lærere til biskolerne. Kommissionen skulle derfor undersøge, om spørgsmålet kunne løses ved oprettelse af distriktsseminarier. Forslaget blev dog ikke indsendt, måske fordi den nyudnævnte generalsuperintendent Jacob Georg Christian Adler var stærkt interesseret i problemet.

Da Adler i 1793 på sin første visitatsrejse kom til Haderslev provsti,

havde han lange samtaler med de tre af de tidligere nævnte præster (den fjerde, Mechlenborg, hørte til Ribe stift). Uanset meningsforskelle i detaljer, havde de samme opfattelse af, hvori undervisningens brøst bestod. To af dem, Boisen i Vedsted og Bjørnsen i Skodborg, tilstillede Adler udførlige memoranda.

Boisen gjorde opmærksom på, at det ikke blot var skoleforsømmelserne, men også den dårlige undervisningsmetode, der var skyld i den ringe viden, mange børn havde i konfirmationsalderen. Det var således dårlig metode, at børnene begyndte med at læse tysk. »Die Eltern wünschen die Beyhaltung derselben [dvs. Gewohnheit], weil ihre Kinder das deutsche als Soldaten, bey Verordnungen, Amtsbescheiden und Processen brauchen können«. Man burde vente med tyskundervisningen, til drengene var blevet store; hertil anbefalede han indførelse af læsebøger med parallelle kolonner på dansk og tysk. Han protesterede også imod at lade bønderbørn regne med udenlandske veksler o. l. Børn skulle kun lære, hvad de som mennesker og i deres særlige stand havde virkelig nytte af; de behøvede så ikke at spille så megen tid på skolebænken til stor skade for sjæl og legeme.

Bjørnsen fremlagde Mechlenborgs plan om oprettelse af distriktsseminarier for biskolelærere, thi seminarierne i Kiel og Tønder ville ikke kunne uddanne lærere nok, og man ville også hos de fleste forgyves søge »die gute dänische Sprache und Mundart«. Hans tanke var den, at de 14–16-årige elever for nedsat løn skulle tage arbejde som karle og til gengæld have lov til to halve dage om ugen at modtage undervisning hos en præst, der påtog sig at uddanne dem. Efter 1–2 års undervisning skulle de få ansættelse ved en biskole, og efter 4–6 års tjeneste skulle de kunne avancere til en hovedskole i den danske del af Slesvig. Undervisningen skulle omfatte kateketiske øvelser i religionsundervisning og i øvrigt bestå i oplæsning af gode og kristelige, mest moralske, opbyggelsesskrifter og især af det ny testamente »nach Bastholms Art« samt af Birchs bibelhistorie. Dertil kom så skrivning, regning, lette stiløvelser, ligesom nogle, om ikke alle, burde lære lidt tysk »nach unsern hiesigen Bedürfnissen«. Skønt dette måtte være mere end rigeligt til det korte kursus, der tilsigtedes, nævnte Bjørnsen desuden geografi, verdens- og især fædrelandshistorie, naturhistorie »besonders in Absicht auf die grössere und kleinere Oekonomi«, samt vejledning i have- og landbrug. Eleverne skulle tage lette læsebøger med hjem, som de så til fælles fordel kunne læse op af i de lange vinteraftener. Han ville med glæde anvende sin andel i Haderslevsk Maa- nedsskrivts overskud til anskaffelse af disse bøger.

I sin beretning om visitatsen nævnedes Adler »die üble Gewohnheit«, at børnenes først læste tyske fibler og evangeliebøger, men kom så ind på spørgsmålet om biskolelærernes uddannelse, der var aktuelt, fordi

seminarierne kun uddannede hovedskolelærere, og fordi der fandtes relativt mange biskoler i Slesvig (forholdet mellem hoved- og biskoler var her 1 : 4). Han anbefalede varmt Mechlenborgs og Bjørnsens forslag om at overlade denne uddannelse til præster, som af patriotisk iver gratis ville påtage sig opgaven⁹⁷³.

På Gottorp var man imidlertid lige så skeptisk, som Adler var begejstret, og overkonsistoriets andet gejstlige medlem, provst Schwoillmann, afgjorde sagens udfald med sit negative votum (24.1.1795): »Pläne, Schulmeister zu bilden, lassen sich leichter entwerfen als ausführen. Nach meinen Ansichten können wir uns in dem Herzogthum Schleswig mit den beiden Seminarien in Kiel und Tondern behelfen«⁹⁷⁴.

Efter 1796 forstummede de rationalistiske præster i Haderslev provsti. Baggrunden var den åndelige klimaforandring i tiden, som disse følsomme mænd var meget modtagelige for: den revolutionære bølge i Europa ebbede ud, oplysningsbevægelsens aristokratiske fjender løftede igen hovedet og, værst af alt, store dele af bondebefolkningen vendte sig under agendestriden voldsomt mod deres præster. Det fortjener at bemærkes, at denne modgang ikke fik oplysningsmændene til at svigte deres ungdoms idealer. To eksempler viser dette: Da Nic. Boisen døde, hed det i Provinzial-Berichtes nekrolog over ham (1830, s. 214 ff.): »Mit der sich in neuerer Zeit verbreitenden mystischen Stimmung konnte er sich durchaus nicht befreunden«. Lorenz Nissen, der i 1801 var blevet præst i Kegnæs, kan i sin selvbiografi »Meine Wege und Umwege zur Kirche«, som han udsendte i 1826, ikke finde hårde ord nok for at udtrykke sin afsky for den romantisk-nyortodokse kirkeretning: »Ich hatte meinen Platz in der Kirche eingenommen, als schon der Mysticismus in Deutschland sein finstres Haupt emporhob« (s. 129 f.). Han taler om »euren krassen Unsinn« (s. 127), »Unwesen der Nachtbündner«, »diese Seelenkrankheit ... die Mächte der Finsterniss« (s. 135 f.).

Augustenborg

Fjernt fra såvel den romantiske som den demokratiske bevægelse stod hertug Frederik Christian den yngre af Augustenborg. Hans store interesse for undervisningsvæsenet var åbenbart allerede velkendt i hans ungdom. I 1788 tilegnede Jørgen Mechlenborg ham sin bog »Uforgribelige tanker«. Samme år blev han patron for Københavns universitet, i 1790 formand for kommissionen til forbedring af de lærde skoler og universitetet og i 1805 præsident for direktionen for universitetet og de lærde skoler. Udgangspunktet for Frederik Christians skolepolitik – skriver hans biograf⁹⁷⁵ – var afvisningen af lighedsprincipet. De højere stænder var bestemt til at regere og til at være folkets formyndere; deres opdragelse måtte svare til dette kald og give dem

velordnet viden, evne til at foredrage deres tanker og en god smag. Alt dette lå uden for de lavere stænders sfære. Her skulle opdragelsen tilstræbe en religiøs tro, der hvilede på tradition, autoritet og tilvænnning, og som igen var kilden til disse stænders moral. – I 1802 skrev hertugen i en udførlig kritik af den store skolekommissions forslag til en lov om landsbyskolerne: »Jede Ausbildung über den Kreis hinaus, in dem man künftig wirken soll, wird schädlich, indem sie den Keim zu Unzufriedenheit mit seinem Stande entwickelt, ein unruhiges Bestreben sich über ihn zu erheben erregt, Abneigung gegen körperliche Arbeiten bewirkt und die Quelle thörichter Wünsche und Entschliessungen wird«. I overensstemmelse hermed betoner han, at historieundervisningen må indskrænkes til det, der interesserer bondestanden og indgyder den kærlighed til fædrelandet og regeringen, og at naturkundskab kun må beskæftige sig med det, der omgiver og optager landmanden. Den aristokratisk-patriarkalske indstilling, som disse synspunkter vidner om, modificeres i nogen grad af Frederik Christians tro på oplysningstankerne. Derfor vendte han sig f. eks. heftigt imod kommissionsforslagets bestemmelse om, at Luthers katekismus skulle benyttes til elementærundervisningen, og talte om fortidens overtroiske ærefrygt for denne bog. Præstestanden var efter hans mening fra dens tidligere, usurperede højde sunket ned til en tilværelse, der begunstigede en træg, åndløs lediggang⁹⁷⁰.

Frederik Christians pædagogiske ideer hvilede ikke blot på teoretisk viden, men også på en mangeårig beskæftigelse med undervisningsvæsenet på de augustenburgske godser. Man må regne med, at han senest fra faderens alvorlige sygdom i 1788 (og ikke først fra dennes død i 1794) har sat sit præg på godsstyret. I Hans Schultz' levnedsskildring af ham erfarer man om hans interesse for almueskolen kun, at han i 1789 besøgte de reventlowske skoler på Fyn og i 1790 seminarieret i Kiel, ligesom det ses, at Baggesen i sommeren 1792 hjalp Frederik Christian med dennes skrifter om undervisningsvæsenet og oversatte dem til dansk; af hans pædagogiske arbejder fra denne tid er imidlertid intet bevaret⁹⁷⁷. Men derudover søgte han at afprøve sine skoleideer i praksis ved at indrette flere af skolerne i det augustenburgske områder efter dem, og han tilskyndede præster og lærere til at udtale sig om principielle skolespørgsmål, selv om deres synspunkter langt fra altid faldt sammen med hertugens.

Da der i 1802 blev ansat en seminarist ved skolen i Tandslet, udarbejdede stedets meget skoleinteresserede præst, Nicolai Clausen, et skolereglement, som Frederik Christian approberede i november 1802 (»Vorschrift die künftige Einrichtung des Schulwesens im Kirchspiel Tandslett betreffend«)⁹⁷⁸. Forslaget (dateret 6.5.1802) blev til efter en opfordring fra hertugen, hvori det hed: »Diese Schulordnung muss

von dem Grundsatz ausgehen, dass die Kinder in den Landschulen nicht wissenschaftlich, sondern zu zweckmässig vernünftigen, über alle in ihrem Kreise vorkommende Gegenstände und Verhältnisse aufgeklärten Landleuten gebildet werden sollen«. Det var først og fremmest den sunde menneskeforstand, der skulle udvikles og øves. Pastor Clausen skulle navnlig lægge vægt på undervisningsmetoden, da hertugen ikke helt billigede indretningen af seminariet på Brahetrolleborg, og lærerne ved denne anstalt ikke vidste, hvad der var hensigtsmæssigt for skoleundervisning på landet. Endelig bad han Clausen om nøje at fastlægge lærerens subordinationsforhold over for præsten og udtrykkeligt at gøre det til pligt for ham at rette sig efter dennes anvisninger. I sine anmærkninger til Clausens udkast betonedede Frederik Christian, at forstandsøvelser lige fra de første øvelser måtte udgøre en stor del af undervisningen.

I det færdige skolereglement var forskrifterne angående undervisningen klart prægede af hertugens ideer: børnenes sjælelige evner skulle udvikles harmonisk, og læreren skulle bibringe dem de kundskaber – »aber auch nur diese« – ved hvis hjælp de kunne blive forstandigere, brugbarere for deres fremtidige virkekreds, fuldkomnere i moralsk henseende og lykkeligere. – Som læsebøger skulle bruges Beckers Nød- og Hjælpe-Bog eller Thiemes »Godmand eller den danske Børneven«, til regning var Kroymann (sikkert den danske udgave) foreskrevet, og der skulle læres både salmer og »zweckmässige moralische Volkslieder ... zur Verdrängung der vielen für die Sittlichkeit eben so verderblichen als dem Geschmacke anstössigen Lieder«. Børnene skulle lære lidt geografi og naturhistorie; undervisningen i fædrelandshistorie skulle indskrænkes til de begivenheder, der interesserede bondestanden, men man skulle vente, indtil der udkom en passende historiebog. De nødvendige læsebøger skulle anskaffes på kirkens regning. Undervisningen skulle naturligvis foregå i det danske sprog (hertugen havde her strøget pastor Clausens tilføjelse »die die Landessprache ist«), men børnene skulle tillige »zum vollkommenen Verstehen und zum Schreiben der deutschen Sprache Anleitung erhalten«.

Hertugens synspunkter i korrespondancen med pastor Clausen falder sammen med dem, han lige forinden havde fremsat i sin betænkning af 3.4.1802 over den store skolekommissions forslag. Endnu tydeligere end dér fremgår det af de konkrete skolereglementer, der blev til under hertugens auspicier, hvor konservativ han var med hensyn til det ydre skolevæsen, og i hvor høj grad det var lærerens kvalifikation og især undervisningsmetoden, han lagde vægt på. I sin betænkning af 1802 havde han udtrykkeligt erklæret, at skolens indre indretning var vigtigere end alt, hvad der angik den ydre form og indretning⁹⁷⁹. Tilsvarende skrev han i 1812 i et brev til overretten⁹⁸⁰,

at skolevæsenets trivsel langt mindre, end man tror, afhænger af de ydre former end af lærerens personlighed. I betænkningen af 1802 advarede han endvidere, under henvisning til sine egne erfaringer, mod (som foreslået af kommissionen) at lade håndværkere, husmænd og inderster såvel som alle ugifte personer betale skolebidrag, da dette ville fremkalde genstridighed og sætte dem op mod skolelæreren, ligesom han anså det for meget usandsynligt, at man kunne gennemføre uafbrudt skolegang for de større børns vedkommende⁹⁸¹.

Hertugen opnåede lige så lidt som de borgerlige oplysningsvenner at se sine idealer gå i opfyldelse, for selv om den mere og mere konservative tendens i tiden støttede hans bestræbelser, så kom også han til kort over for bønderne, der ikke ville affinde sig med godsejerens formynderskab.

Skolereformerne ca. 1790-1814

I. REFORMER AF DET YDRE SKOLEVÆSEN

A. De Adlerske skolereformer

Vi sagde, at de mange oplysningsvenner blandt de nordslesvigske præster ikke længere lod deres røst høre i den offentlige debat efter 1790'ernes midte. De virkede imidlertid videre i det stille, de mest aktive af dem som forfattere og oversættere af skolebøger, alle som vejberedere, i hver deres sogn, for de afgørende skolereformer, der tog deres begyndelse i generalsuperintendentens distrikt, netop som de frie drøftelser stilnede af.

Hele dette praktiske skoleforbedringsarbejde, der blev taget op uanset stillingtagen i principdebatten om skolens målsætning, går med rette under betegnelsen »de Adlerske skolereformer«, thi det var generalsuperintendent Adler (1756–1834), der udførte hoveddelen af arbejdet. Han fik eller tiltog sig næsten diktatoriske fuldmagter, hvad skolereformen angik, og takket være embedets og hans personligheds autoritet føjede amtmænd, provster og præster sig villigt efter hans direktiver. I løbet af de ti år fra 1798 til 1808 blev, foruden Flensborg amt, de nordslesvigske distrikter under generalsuperintendenten forsynet med skoleregulativer, som i forbedret skikkelse indgik i den slesvigholstenske skolelov af 24.8.1814.

Jakob Georg Christian Adler⁹⁸² var en i sjælden grad harmonisk personlighed. En samtidig skrev om ham, at han forenede to meget sjældne egenskaber, nemlig grundig erudition og sand popularitet. Hans jævne, milde væsen udelukkede ikke værdighed og energi. Han var højt agtet af såvel meningsfæller som modstandere. Den antirationalistiske Claus Harms tilegnede ham sin katekismus. Et minutløst

detailkendskab og en usvigelig hukommelse gik side om side med evnen til aldrig at miste overblikket eller glemme sammenhængen. Hans arbejdskraft var overvældende: hver sommer visiterede han i over 40 år 100 sogne. Med sin klare, fine hånd har han skrevet utallige korte og knappe vota, der vidner om hans skarpsindighed og viden. Den lange række af hans visitatsprotokoller med deres væld af præcise data er et skatkammer for enhver, der vil lære hans tid at kende.

Adler var i sin ungdom blevet beundret som lærd kender af de østerlandske sprog (27 år gammel blev han professor i syrisk i København). Som generalsuperintendent er det fortsat akademikerens talenter, der præger hans indsats og dermed begrænser den. Omhu og konsekvens snarere end fantasi og vovemod, tillid til sine forstandslutninger frem for indsigt i befolkningens åndelige og materielle vilkår var derfor egenskaber, der kendetegnede hans virke som kirkelig embedsmand. Som skolereformator har han først og fremmest gjort sig fortjent som den, der utrætteligt arbejdede på at gøre øvrighedens mange ikke-realiserede påbud til virkelighed i oplysningstidens ånd.

I 1792 blev Adler udnævnt til Struensees efterfølger som generalsuperintendent i Slesvig stift. Han overtog tillige stillingen som provst i Tønder, et embede, der siden Balthasar Petersens død i 1787 var blevet administreret af flere sideordnede herredsprovster (Adler beherskede det danske sprog både skriftligt og mundtligt). I 1796 opgav han provsteembedet i Tønder og flyttede til Slesvig. Der vides intet om, at Adler ved sin overtagelse af generalsuperintendenturen skulle have haft planer om at virke som reformator af almueskolerne, medens det slås fast, at han allerede før sin afrejse fra København var meget optaget af planerne om indførelse af en ny liturgi i Hertugdømmerne⁹⁸³.

Få måneder efter at Adler var flyttet til Tønder, drog han i 1793 ud på sin første visitatsrejse, der førte ham gennem Tønder og Haderslev provstier. Næste år, 1794, begyndte han allerede i marts med at visitere i Åbenrå provsti; derpå fulgte Sønderborg provsti, Dybbøl og endelig Flensborg provsti.

Det var imidlertid ikke Tønder, men Flensborg provstis landsbyskoler, der først blev reformeret⁹⁸⁴. Her havde Struensees beretning fra generalvisitatsen i 1788 fremkaldt et reskript af 23.9.1791 til visitatorerne om at fremkomme med forslag til forbedring af skolevæsenet. Det indsendtes i slutningen af 1792 af amtmand Ployart og provst Johannsen. De ønskede navnlig at komme biskolerne, dvs. bondeskolerne til livs. I stedet skulle flere landsbyer forenes om én skole. »Schulen dieser Art wollen wir Districtschulen nennen«. Distriktskolemestrenes ordentlige underhold anså de for et hovedproblem. I hedeegne kunne byhyrdens kår være en passende målestok: »er hat ein

solches Auskommen, als man einem Districtschulmeister nur immer wünschen mögte«. Til skoleholderens pengeløn skulle alle husstande bidrage ligeligt (1 skilling pr. uge uanset børnetallet), medens bols-mænd og ligestillede alene skulle sørge for skolehusets opførelse og vedligeholdelse, levering af naturalier og udlægning af skolejord. – Adler, der kort efter tiltrådte sit embede, tilrådede visitatorerne at rette sig efter forbilledet fra Haderslev, hvor visitatorerne havde forelagt hver enkelt landsby det nye regulativ for at erfare, om distriktsskolerne skulle omfatte én eller flere landsbyer. Hans generalvisitats i 1797 stod helt i regulativets tegn, og i 1798 omarbejdede han visitatorernes indsendte forslag før den endelige godkendelse⁹⁸⁵.

Det endelige »Regulativ zur künftigen Einrichtung der sämtlichen Landschulen in der Probstey Flensburg« af 19.6.1798 faldt ligesom de senere regulativer i en almindelig og en speciel del, sidstnævnte med angivelse af interessenternes forpligtelser over for hver enkelt skole og skoleholder. Hver skolemester skulle have fribolig, skolejord og naturalydelse ($\frac{1}{4}$ tønde rug pr. bol) samt 30–70 rd. i pengeløn. (De 30 rd., der gjaldt for de fleste skoler, skal sammenholdes med de 7–10 rd., der indtil da havde været en lejet skoleholders pengeløn). Boligerne skulle være bygget og skolejorden udlagt inden tre år. Indtil da skulle der leveres skoleholderen smør og hø og betales ham huslejegodtgørelse. Naturalierne og pengene skulle lignedes efter visitatorernes forslag. Fattigfolks skolepenge skulle betales af hele skoledistriktet. Hvor der fortsat eksisterede egentlige biskoler, skulle børnene de tre sidste år før konfirmationen gå i hovedskolen eller den nærmeste distriktsskole. Der skulle afholdes årlig eksamen. Den første søndag i hver måned skulle alle lærere i sognet efter gudstjenesten indfinde sig hos præsten for at holde ham underrettet om skolens forhold, specielt skoleforsømmelser. Om undervisningen indeholdt regulativet ingen forskrifter.

Regulativets principielle bestemmelser om skolernes omdannelse til distriktsskoler, om skolepengenes fordeling og om bolsejernes forpligtelser stammede ikke fra Adler, men fra de flensborgske visitatorer, formodentlig i første række fra provst Nicolaus Johannsen. Til gengæld var Adler mester for bestemmelsernes omhyggelige og samtidig smidige tilpasning til de enkelte lokaliteters forhold og derved i høj grad medvirkende til, at regulativet hurtigt og med succes blev ført ud i livet. Det skyldes sikkert også hans energiske indsats, at overkonsistoriet, der oprindeligt havde ment, at der var mere at ønske end at håbe af visitatorernes forslag, gik ind for det og accepterede et princip, som det tidligere havde været modstander af: at skolelærernes pengeløn ikke skulle svares af forældrene i forhold til børnenes antal, men fordeles ligeligt over alle husstande.

Åbenrå provsti

Tre år senere (9.6.1801) fik Åbenrå provsti, som det næste i rækken, sit skoleregulativ. Det byggede på de samme principper som det for Flensborg provsti, men var langt mere detaljeret end dette. Det fastsloges, at der skulle være skolejord til græsning og vinterfodring af én ko, rugydelsen skulle give 4–5 tønder, skolelønnen skulle lignedes af præsten i forening med sognerepræsentanterne; interessenterne i de biskoler, der fik lov til at bestå »indtil videre«, skulle for deres deltagelse i den stedlige distriktsskole yde $\frac{1}{3}$ af, hvad distriktsskoleinteressenterne gav. En ny bestemmelse var, at kådnere og inderster skulle yde håndtjeneste ved opførelse og reparation af skolerne. Hovedforskellen mellem det flensborgske regulativ og det åbenråske (såvel som de senere udstedte regulativer) bestod i understregningen af degneskolernes reduktion til distriktsskoler på lige fod med alle andre. Degneboligen skulle fremtidig ligestilles med en lærerbolig. Den sækulariserende tendens var ikke til at tage fejl af.

Adler fik i 1794 ved sin første visitats i provstiet intet dårligt indtryk af skolevæsenet der⁹⁸⁶; det var, skrev han i sin indberetning, langt bedre end i Tønder amt. Skoleindretningen i de løgumklosternes sogne var dog meget mangelfuld. I Åbenrå amt var det kun skolevæsenet i Rise og Egvad sogne, der fik kritiske anmærkninger.

I 1797 besøgte Adler især »biskolerne« og hvad han konstaterede her, gav ham et dårligere indtryk af skolevæsenets tilstand i almindelighed. De mange biskoler, indberettede han, var i næsten hele provstiet i meget dårlig forfatning og deres lærere meget mådelige og enfoldige. Adler mente nu, at den nødvendige forbedring af amtets skoler lettere lod sig gennemføre under ét end ved at tage skolerne enkeltvis og ønskede, at man gav visitatorerne i opdrag at indsende forslag til en bedre indretning af samtlige biskoler.

Kort før jul 1797 sendte overkonsistoriet den af Adler ønskede ordre til visitatorerne, der skulle lægge principperne i det da allerede udarbejdede skoleregulativ for Flensborg provst til grund. Tidspunktet var for så vidt heldigt, som gamle provst Bargum, der længe havde været alderdomssvækket og en fjende af alle skoleforbedringer, døde ganske kort efter reskriptets modtagelse. I 1794 havde han svaret på Adlers hårde kritik af skoleforholdene i de løgumklosternes sogne, at tilstanden »lässt sich gar nicht ändern«, og det skandaløst dårlige skolevæsen i Rise sogn, hvor skoleholderne måtte leve på sultegrænsen, havde han forsvaret med ordene: »Aber wie froh muss man seyn, dass noch schwächliche und alte Leute gefunden werden, die junge Kinder um ein so Geringes unterweisen wollen«⁹⁸⁷. Til gengæld havde den nye provst, Christian Posselt, der tillige var førstepræst i Løjt, ingen praktiske erfaringer og var heller ingen modig reformator.

Det blev derfor amtmand v. Schmettau, der på grundlag af præster-nes indberetninger udarbejdede visitatorernes regulativforslag (indsendt 4.9.1798). Bestemmelserne om lærernes underhold var taget fra regulativet for Flensborg provsti. En biskolelærer skulle principielt have fri bolig, $\frac{1}{4}$ td. rug pr. bol, mælk og smør eller en jordlod og 30–60 rd. i pengeløn (mod hidtil 10–20 rd. + omgangsbord). v. Schmettau foreslog ikke nogen formindskelse af skolernes antal; der skulle som hidtil være hovedskoler (degneskoler) og biskoler, og langt fra at forestille sig en sammenlægning af skoler ville v. Schmettau ikke blot bevare, men endog (i Hjordkær og Hellevad-Egvad sogne) forøge biskolernes mængde. Den foreslåede forbedring skulle bestå i, at der overalt blev bygget små skolehuse, men om disses indretning tav forslaget.

Det var i det hele taget pligtfølelse og ikke tro på sagen, der fik Schmettau til at udforme sit udførlige forslag. Bønderne, skriver han i sit forslag, lægger næsten uden undtagelse ringe vægt på deres børns undervisning, og skoleforbedringer, der samtidig rører ved deres pengepung, er dem højst uvelkomne. Sagen er den, »dass der Unterthan in diesen kritischen und unruhigen Zeiten sich sogar gegen Einsicht und Ueberzeugung des Bessern steift, – dass durch Vorstellungen, Unterredungen und gütliche Auskunft, in diesen Zeiten bey dem Bauren durchaus – ja durchaus nichts beschaffet werden kann«. Hertil føjede provst Posselt så med egen hånd: »Das einzige was vor der Hand bey-nahe thunlich ist, ist harren und auf günstigere Zeiten hoffen«. Kun hvis der blev udstedt kongelige befalinger og disse blev »aufs schärfste vollzogen« kunne der opnås resultater⁹⁸⁸.

Baggrunden for denne pessimisme var det chok, som agendestriden havde betydet for alle oplysningsvenner. I slutningen af 1796 var den af Adler udarbejdede agende (gudstjenesteordning) blevet godkendt af regeringen, og i løbet af 1797 blev den under alle »dannedes« jubel indført i de fleste sogne. Netop som det syntes at gå så godt, som rationalisterne kunne ønske det, blev den reaktionære Cai Reventlow ved A. P. Bernstorffs død chef for Tyske kancelli. For denne fjende af oplysningstankerne kom den uro, der hist og her havde vist sig i forbindelse med agendens indførelse, højst belejligt, og 20.1.1798 fik han udstedt et påbud, der dels ændrede selve agenden, dels gjorde dens indførelse afhængig af resultatet af sogneafstemninger. I de nordslesvigske provstier blev følgen et voldsomt røre, der kom helt bag på præsterne og øvrigheden i det hele taget. Agendens modstandere fik dermed for en tid overtaget⁹⁸⁹.

Mange rationalistiske præster blev fuldstændig panikslagne, da en stor del af sognebørnene ikke ville føje sig efter deres vilje, og netop på dette tidspunkt skulle de udtale sig om skolevæsenets forbedring. Pastor Grauer i Rise, en ung rationalist, som Adler havde ventet sig

det bedste af, indsendte først sin indberetning, da Schmettau havde forsikret ham, at han ikke skulle forhandle med bønderne om skole-reformen. Pastor With i Bedsted ledsagede sin indberetning med en skrivelse, hvori han bad om at blive forskånet for at forhøre beboerne i Øster Terp i skolesager. Pastor Poulsen i Hellevad udtalte, at »das gesunkene Ansehen der Religions Lehrer muss ja wol einen jeden furchtsam machen, Vorschläge zur bessern Einrichtung der Schulen auszuführen; ja wol gar sie nur zu wagen! ... izt hat der Bauer gesehen, was er über den Prediger vermag«. Provst Posselt stod på ganske det samme standpunkt. Efter at visitatorerne havde indsendt deres regulativforslag, skrev han (9.11.1798), til v. Schmettau: »So wünschenswerth also die neue Schul-Einrichtung an sich ist, so sehr wäre die Einführung derselben vor der Hand zu widerrathen und damit bis auf eine gelegene Zeit zu warten«⁹⁹⁰.

Agende-striden, der som folkelig bevægelse stadig mangler en grundig behandling, er i mange henseender en overmåde interessant foreteelse. Den viser tydeligt rationalisternes ufolkelighed, den kløft, der var mellem dem og store dele af landbefolkningen. For de rationalistiske præster var modstanderne ikke religiøst bestemte, men, som den nævnte pastor Grauer i Rise udtrykte sig i 1800⁹⁹¹, »die Apostel der Finsternis«, der brugte alle mulige midler for »das bey uns gezündete Licht auszulöschen«. Det ser ikke ud til, at der er nogen forbindelse mellem agende-protestens centre og de pietistiske eller herrnhutisk påvirkede menigheder. Agendemodstanderne var først og fremmest ophidsede over de nye formularer og salmer, de hørte i kirken; de handlede altså, efter det foreliggende materiale at dømme, ud fra den gamle bondeopfattelse, der gjorde præsten til magiker og de hellige ord til religionens kerne; det var hverken den kristne lære eller den religiøse følelse, de forsvarede. I røret indgik åbenbart også et socialt element; opsætsigheden mod øvrigheden opfattedes i datiden gerne, og formodentlig med rette, som et udslag af tidens revolutionære gæring; i sogne med stærke sociale modsætninger som Løjt og Broager ses dette tydeligt. Dette gælder dog kun landsognene; i byerne var modstanden ringe, men den tiltog jo længere, man kom bort fra dem. I Rise taler pastor Grauer således om, at det var landsbyerne i sognets vestlige del, der besluttede »den *alten Glauben* (ein terminus technicus der Verfinsterer) herzustellen«⁹⁹².

Medens de åbenråske præster og visitatorer var rede til at kapitulere over for agendemodstanderne, bevarede Adler ganske sin sjælelige balance. Allerede 19.10.1798 sendte overkonsistoriet hans ændringsforslag til visitatorerne. Biskolernes antal var heri reduceret til 15, mens antallet af distriktsskoler var sat til 34. Der skulle bygges 23 lærerboliger og udlægges jord til 21 lærere. – Adlers upåvirkethed bragte

v. Schmettau på ret køl igen. I visitatorernes svar af 5.12.1798 gentog han ganske vist Posselts ord om, at forslaget næppe lod sig realisere uden meget kraftige tvangsmidler, men indlod sig samtidig i nøgterne kommentarer til Adlers forslag⁹⁹³. Visitatorernes forsigtige betænkning gjorde indtryk, og for at forebygge at regulativet for Åbenrå provsti blev udsat for lige så mange klager som det flensborgske, besluttedes det, sikkert på Adlers forslag, at der skulle gå en lokalundersøgelse forud for regulativets endelige vedtagelse. I september 1800 foretog Adler derfor sin visitats sammen med visitatorerne i Åbenrå. I hvert sogn blev regulativets forslag forelagt præsten, lærerne, sogne-repræsentanterne og juraterne, der fik lejlighed til at udtale sig om skolernes beliggenhed og byernes evne til at yde lærerne den foreslåede indtægt; hvor degnen som sådan havde en tilstrækkelig indtægt, blev hans skolemesterløn sat lavt. I sin betænkning 27.3.1801 om det færdigt udarbejdede regulativ kunne overkonsistoriet derfor med rette sige, at det var blevet bragt i stand med den største omhu. Den 8.5.1801 fik det kongens underskrift⁹⁹⁴. Der skulle herefter indrettes 32 distriktsskoler, medens der foreløbig måtte eksistere 16 biskoler (heraf 8 i de 3 løgumklosterske sogne); i ét tilfælde (Årslev i Hjordkær sogn) måtte interessenterne selv vælge, om de ville nøjes med en biskole eller indrette en distriktsskole. I betragtning af at fortegnelsen over amtets skoler i 1791 havde omfattet 16 hovedskoler og 42 biskoler (et usikkert antal), forestod der visitatorerne et meget omfattende arbejde med realiseringen af regulativet.

På det tidspunkt, da regulativet trådte i kraft, havde Adlers kritik af skolevæsenet imidlertid allerede ført til, at nogle af de værste mangler var blevet afhjulpet⁹⁹⁵. I 1794 havde Adler især hæftet sig ved skoleforholdene i Løgumkloster amt og i Rise sogn. På bebrejdelser angående de dårlige tilstande i *Brede sogn* svarede visitatorerne, som sandt var, at det var herren på Trøjborg, der var skyld i miseren. Overraskende nok viste det sig, at den uerfarne Adler tog kancelliråd Holst i forsvær, men overkonsistoriet støttede visitatorerne og fik udvirket en kancelliresolution, der pålagde visitatorerne og ejeren af Trøjborg i fællesskab at ordne sognets skoleforhold. Det hjalp. I 1796 blev skolen i Bredebro udvidet, og i 1799 blev der tillagt den nye lærer i Borg 26 rd. i kostpenge; i Harres kunne læreren flytte ind i skolehuset⁹⁹⁶.

I *Ellum* i Løgumkloster landsogn fik interessenterne i 1798 ordre til at bygge en lærerbolig.

I *Nørre Løgum sogn* konstaterede Adler i 1794, at der hverken fandtes degnebolig eller sogneskolehus, men kun »das elende kleine Zimmer im vorigen Hirtenhaus« i Løgumgårde, hvor degnen underviste. Takket være Adlers anke gav overkonsistoriet ordre til, at der snarest skulle opføres et degne- og skolehus i Løgumgårde, men byg-

geriet trak i langdrag. I 1798 konstaterede v. Schmettau, at hyrdehuset, som skolestuen var en tilbygning til, var blevet solgt i forbindelse med udsiftningen, medens man ikke engang havde bevilget degnen og skolemesteren det, man frivilligt tilstod byhyrden. Først da kancelliet i 1799 havde blandet sig i sagen, blev der i 1800 opført en degnebolig på 5 fag med en skolestue på yderligere 2 fag⁹⁹⁷.

I Rise sogn lige vest for Åbenrå var skoleforholdene næppe bedre end i Nørre Løgum sogn. Hver by holdt sin egen omgangsskole med nogle måneders skolegang om vinteren; skoleholderne fik kun 5–8 rd. I 1797 besøgte Adler skolen i Rise Hjarup, den eneste, der også blev holdt om sommeren. Læreren var konfirmeret året i forvejen (17–18 år gammel). Skolen blev holdt i bondens stue, hvor konen sad og spandt. Præsten (en halvbror til Balthasar Petersen i Tønder) forsikrede ham i 1794, at det ved valg af kirkeværger var svært at finde en mand i sognet, der kunne skrive og regne ordentligt. Adlers klager over disse tilstande fremkaldte, trods provst Bargums påstand om, at de var så gode, som de kunne blive, i 1795 et reskript om, at der enten skulle bygges skolehuse eller indrettes faste skolestuer. I Nørre Ønlev blev der også samme år bygget et skolehus, men længere kom man ikke. I 1797 overdrog overkonsistoriet skoleforbedringen i sognet til rationalisten Grauer, men under agende-striden det følgende år krøb han i et musehul, og da regulativet blev udstedt i 1801, var alt fortsat ved det gamle⁹⁹⁸.

Besværligheder med den alderdomssvækkede provst Bargum foranledigede, at v. Schmettau efter hans død i 1797 fremkaldte en kongelig resolution af 8.12., der fastlagde *fremgangsmåden ved degne- og skoleholderembedernes besættelse*. Siden 1752 havde provsten ensidigt haft kaldsretten, såfremt amtmanden ikke havde noget væsentligt at indvende. Det bestemtes nu, at alle skoleembeder i provstiet skulle bekendtgøres i Altonaischer Merkur, hvorpå provsten med amtmandens samtykke skulle udvælge tre af ansøgerne til aflæggelse af en offentlig prøve, der, i overværelse af amtmanden, skulle foretages af provsten, diakonen i Åbenrå og den pågældende sognepræst. Den bedst egnede udvalgte ved stemmeflerhed; ved stemmelighed gjorde amtmandens stemme udslaget⁹⁹⁹.

Et par måneder efter regulativets udstedelse i august 1801, tog visitatorerne fat på at realisere det ved at underkaste de ikke-beskikkede lærere en prøve hos provsten. Der indfandt sig imidlertid kun 13 af amtets biskolelærere og af dem rejceredes de 6 (én dog kun som distriktsskolemester). En del af biskoleholderne var allerede blevet antaget af interessenterne og kunne ikke røres før næste påske. Visitatorerne fik derfor tilladelse til at udsætte regulativets ikrafttræden til den tid. Sagen var imidlertid den, at det næsten var umuligt at skaffe

bedre lærere end de kasserede. I marts 1802 oplyste provst Posselt, at de seminarister, der havde meldt sig til de nye distriktslærerstillinger, var rejst deres vej igen, da de hørte om de lave lønninger; de kunne tjene meget mere som huslærere¹⁰⁰⁰.

Lærermangelen kunne være alvorlig nok, men det viste sig hurtigt, at dette problem var for intet at regne i sammenligning med de hindringer, som bønderne i visse sogne lagde i vejen for regulativets gennemførelse. Kun en uge efter at eksaminationen hos provsten var afsluttet, indsendtes der fra Hellevad sogn et anonymt andragende (5.8.1801) om at slippe for alle skoleforandringer. Få dage efter (9.8.) fulgte et, ligeledes anonymt, andragende fra Egvad sogn, og 12.8. et fra Bjolderup sogn¹⁰⁰¹. I andragenderne afviste man ganske det nye regulativ: man kunne ikke betale, hvad der krævedes, man troede ikke, skolerne ville blive bedre af den grund, og man ville bevare retten til selv at antage og afskedige sine skoleholdere. Skrivelsen fra Egvad sogn er et udførligt og velskrevet indlæg, besjælet af en klart oppositionel ånd. Hvad skal bønderne med en bestandig skole, når børnene alligevel ikke kan komme der om sommeren? En lærer, man ikke kan afsætte, vil blive efterladende, og »ligesom mange andre Embedsmænd« føre sit embede »blot for sit Brøds skyld«. Fra denne protest mod ekstra udgifter og embedsmænd glider skrivelsen over i en afvisning af »den nye lære«, der åbenbart opfattes som et øvrighedsindgreb i bøndernes selvstændighed på linje med skoleregulativet: »Ligesaalidet som vi ei kand tage imod disse Skoeler for de Besværligheders og Omkostningers Skyld som dermed er forbunden, ligesaalidet kand vi for den saakaldte Nyelæres Skyld, hvis Indførelse allerede er forsøgt iblant os, men derimod vaager vi saa nöye, og disse Skoelejndretninger er just Veyen, paa en subtil og uformærket Maade at faae den indført, og vi seer ogsaa nok ind at det er Hovedhensigten med disse indretninger«¹⁰⁰².

Inden andragenderne var blevet behandlet af de forskellige instanser, var man nået frem til nytår 1802, men nu trak visitatorerne sagen yderligere i langdrag ved at bede om, at ansøgerne fik et udtrykkeligt afslag eller visitatorerne en autorisation til at indføre regulativet uden hensyn til protesterne, »indem wir gar nicht weiter kommen und durch dies immerwährende Suppliciren gar nicht wissen woran wir sind«¹⁰⁰³. Bag denne uventede forsigtighed lå dels angsten for en gentagelse af agendestridens ydmygelser for præster og al anden øvrighed, dels, efter Adlers mening, den omstændighed, at Schmettau havde indgivet sin afskedsansøgning og ikke ville have mere med regulativet at skaffe¹⁰⁰⁴.

I forsommeren 1802 kom den nye amtmand, den energiske Conrad Daniel v. Blücher, til Åbenrå. Hans første opgave blev at føre regula-

tivet ud i livet. Det viste sig da, at v. Schmettaus uvirksomhed havde givet alle modstandere af det den tro, at blot de protesterede, ville der intet ske. Under visitatsen i sommeren 1802 lod Blücher skoleinteressenterne møde distriktsvis og forklarede dem, hvad de skulle foretage sig¹⁰⁰⁵. Svaret blev fra Hellevad, Egvad, Rise og Bjolderup sogne en strøm af protester mod al forandring af de eksisterende skoleforhold, inden årets udgang i alt 15, deraf knap halvdelen anonyme¹⁰⁰⁶. Karakteristisk er indholdet af ansøgningen fra Hønkyss 22.6.1802. De 16 underskrivere betegner sig som »Hans Kongel. Majestættis Tro og Hulde Undersaatter med Ære, Gods, Liv og Blod« og bedyrer, at de ikke er i stand til at lønne den fastsatte skoleholder, »om vi og selv Æder det tørre Brød«. Som det var at vente kom protesterne fra fattige sogne, hvor beboerne havde god grund til at frygte de forestående udgifter. Klagerne var imidlertid ikke blot økonomisk begrundede. I Hellevad og Egvad sogne, hvorfra halvdelen af klagerne kom, var de tilsigtede forandringer kun få og omkostningerne tilsvarende ringe, og det er påfaldende, at der slet ingen andragender indløb fra Øster Løgum sogn eller fra de lögumklosterske sogne, der var dårligere stillet end alle andre. De fire sogne, hvorfra protesterne kom, er nabosogne, og der kan ikke være tvivl om, at protestaktionerne, både i 1801 og i 1802, var aftalt spil. Alt taler for en sammenhæng mellem skoleprotesterne i 1801 og 1802 og agende-urolighederne i 1798. Det var netop præsterne i de nævnte fire sogne, der i 1798 ytrede størst betænkelighed ved tanken om en skolereform.

Myndighederne var ikke i tvivl om denne sammenhæng. De uvidende landmænd vil blive ved den gamle slendrian, hvis det bare kunne fastsættes med stemmeflerhed, skrev v. Schmettau i oktober 1801 med en tydelig hentydning til agende-striden¹⁰⁰⁷, og da krisen var overstået, fastslog amtmand v. Blücher triumferende, at bønderne nu havde set, at de ikke kunne undertrykke det nye skoleregulativ på samme måde som agenden¹⁰⁰⁸.

Striden om regulativets indførelse blev i praksis en strid om aflønningen af lærerne ved de i henhold til regulativet oprettede distriktskoler. Da regulativet skulle træde i kraft til påske 1802, nægtede de genstridige distrikter Vollerup, Hostrup, Hønkyss, Klovtoft og Brunde at lønne deres lærere efter regulativet, idet de henviste til, at de ikke havde fået afslag på deres ansøgninger. Ganske vist autoriserede cancelliet 10.4. visitatorerne til uden hensyn til de forskellige andragender og protester at realisere regulativet, men v. Schmettaus bortrejse sinkede arbejdet, og da det nye skoleår tog sin begyndelse til mikkelsdag, var man lige vidt, og nu var også Kassø og Bolderslev – som man ikke havde kunnet skaffe lærere til i foråret – blandt de opsætsige. Jørgen Hansen, der var lærer i Hostrup, men skulle tiltræde den nye stilling

i Hønkys, fik visitatorernes tilladelse til foreløbig at blive i sit gamle embede og blev det følgende år degn i Øster Løgum uden nogen sinde at have virket i den ham tiltænkte stilling. Jes Nielsen, der havde fået embedet som distriktslærer i Klovtoft, blev først ved påsketid og siden den 1. juni 1802 sendt bort af skoleinteressenterne, og i oktober meddelte han fra sin hjemby Jegerup, at Klovtoft nu havde lejet en lærer på egen hånd. Den tønderiske seminarist Tielle Tiellesen, der var kommet til Vollerup, gik det foreløbig ikke bedre. I Brunde havde den nyeksaminerede Chr. H. Jürgensen tiltrådt sin stilling i efteråret 1801, men i august 1802 indberettede han, at kun 3 bønder havde leveret ham, hvad de skulle. Han ønskede, at visitatorerne, eventuelt ved hjælp af militær eksekution, skulle inddrive restancerne, deriblandt tre kvartalers løn. Hver af de ulydige blev nu idømt en bøde på 4 skilling pr. dag, men heller ikke det hjalp, og da Jürgensen til mortensdag 1802 forlod Brunde, var det åbenbart et led i et kompromis mellem skoleinteressenterne og amtmanden, thi samtidig gik Brunde ind på at opfylde regulativets bestemmelse mod løfte om visse lempelser¹⁰⁰⁹.

Men ordningen i Brunde blev også den eneste, visitatorerne opnåede med det gode. Kort efter nytår 1803 indberettede amtmand Blücher: »Die anderen Schuldistricte haben der H. Probst, sowol wie ich nicht weniger ermahnt, gebeten, befohlen, gedroht, und mit 30^r Brüche bestraft, aber sie achten dieses alles für nichts, fahren in ihrem Ungehorsam fort, ja sind sogar dreiste genug die Kirchen-Visitatores ironisch für die oft wiederholte Erinnerungen danken zu lassen, dass das Schul-Regulatif nicht in Vergessenheit gerathe«¹⁰¹⁰. Blücher bad derfor om at måtte rekvirere militær for at tvinge regulativet igennem.

Tanken om at bruge militæret udgik fra Adler, der under sin visitats i Vedsted omkring 1. juni 1802 havde fortalt Posselt, at soldaterindkvartering var blevet brugt med godt resultat i Læk sogn¹⁰¹¹. Han gik derfor også i sit votum i januar 1803 ind for forslaget, idet han her henviste til, at midlet var blevet anvendt med godt resultat i Flensborg provsti. Den 28.1.1803 gav overkonsistoriet sin tilladelse, den 7.2. rekvirerede Blücher 12 ryttere samt en officer og en underofficer fra Haderslev, og den 12.2. drog kommandoet til Vollerup med ordre om at opholde sig der, indtil den beskikkede lærer var blevet anerkendt og havde fået hele sit tilgodehavende i henhold til regulativet; desuden skulle Vollerup betale den bøde på 30 rd., som byen i forvejen var blevet idømt, samt forpleje og lønne kommandoet. En måned senere (16.3.) rapporterede Blücher, at eksekutionen havde ført til det ønskede resultat: »... sogleich war auch der Gehorsam da, und alle Punkte des Executions-Decrets wurden genau erfüllt. Alle andere Districte ergaben sich alsobald, und das Militär marschirte zurück, nach dem es nur zwei Districte besucht hatte«. De 30 rd. i bøde, som Volle-

rup, Hostrup, Hønky og Klovtoft var blevet idømt, blev inddrevet med hårdhed, skønt Blücher lagde et godt ord ind for småfolkene i disse fattige distrikter¹⁰¹².

Hermed var der skaffet fri bane for regulativets fuldstændige gennemførelse. I juli 1803 fik visitatorerne godkendt et standardgrundrids for distriktsskolerne. De skulle normalt være på 10 fag. Efter Adlers forslag tilføjedes, at loftshøjden skulle være på mindst 9 fod, at skolestuens størrelse skulle variere med børnetallet, og at der skulle tilbygges en lille lade, hvis læreren havde agerbrug¹⁰¹³.

I de følgende år blev der opført eller købt i hvert fald 12 skolehuse i provstiet, heraf de fleste i 1804; desuden udvidedes degneskolerne i Bredebro og Løjt Kirkeby.

I det genstridige *Bjolderup sogn* blev der i 1804 bygget distriktsskoler i Vollerup og Alslev (Mellerup) og biskoler i Gåskær og Todsbøl¹⁰¹⁴. Til skolebyggeriet i Alslev ydede skolefonden et tilskud på 12 rd. Bolderslev fik et nyt skolehus mellem 1806 og 1809¹⁰¹⁵. Gåskær og Todsbøl fik hver sin biskole.

Disse to skoler skulle indrettes efter et specielt *regulativ for biskoler*, som visitatorerne havde udstedt 3.12.1803, eftersom det almindelige regulativ næsten intet sagde om biskolernes indre organisation. Biskoleregulativet¹⁰¹⁶ bestemte, at kommunen selv måtte leje læreren, men præsten skulle forinden have godkendt akkordforslaget. Lærerne skulle lønnes både sommer og vinter, have kost og logi i samme hus og have udbetalt kostpenge. Biskolehusene skulle være på 3 fag og opføres på bolsmændenes bekostning og med håndtjeneste fra kådnere og inderster.

Meget forskellige fra disse helårsbiskoler var de vinterbiskoler med omgangskost for læreren, som blandt andet, og med Adlers fulde støtte, bibeholdtes i *Hjolderup* og *Smedager* i *Bjolderup sogn*. – I *Hjordkær sogn* fik Kassø et nyt distriktsskolehus i 1804; til byggeriet fik det i 1807 en støtte på 25 rd. fra skolefonden¹⁰¹⁷. Brunde i *Rise sogn*, hvis nye skolehus vistnok allerede blev bygget i 1803, fik som resultat af sine mange klager en årlig understøttelse på 10 rd. fra skolefonden¹⁰¹⁸. I årene mellem 1803 og 1807 byggede også *Rise Hjarup* i samme sogn sit skolehus (ligesom i Brunde en distriktsskole). Den fælles hovedskole for *Hellevad-Egvad sogne* i Hellevad, der var blevet opført i 1788, blev solgt i 1802 eller 1803, da den ansås for at være alt for stor efter oprettelsen af de nye distriktsskoler, hvorpå distriktsskolen i Hellevad fik lokale i degneboligen. Klovtoft distriktsskole i samme sogn blev opført i 1804 med en støtte på 30 rd. fra skolefonden¹⁰¹⁹. I annexsognet *Egvad* bevarede man den gamle skole i Hostrup som skole for byerne Hostrup, Horsbyg og Øbening¹⁰²⁰. I *Øster Løgum sogn*, hvorfra der slet ikke havde lydt protester over skoleregulativet, reali-

seredes skolebyggeriet, med den nytiltrådte pastor Peter Kiers hjælp, hurtigt og godt. Hovslund distriktsskole opførtes i 1804, og beboerne fik det følgende år løfte om støtte fra skolefonden, »um so mehr – skrev Adler – da sie ohne Einwendung und Widerspruch ihre Schule dem Regulatif gemäss eingerichtet haben«¹⁰²¹. Rugbjerg og Nørre Hjarup fik en fælles distriktsskole; byggeriet (1804) støttedes af skolefonden med 25 rd.¹⁰²². I *Løjt Kirkeby* udvidedes skolen, så der fra 1805 var to klasseværelser¹⁰²³.

Udlægningen af den regulativmæssige *skolejord* (nok til 1 ko) gik langsommere end skolebyggeriet, men selv på dette punkt gik man støt frem mod regulativets opfyldelse: Det vides, at der før 1807 var udlagt skolejord i Kassø, Brunde, Rise Hjarup og Alslev; om Bolderslev oplystes 1809, at der i forbindelse med skolebyggeriet var udlagt jord, og i årene fra 1809 til 1812 fulgte ordrer om udlægning af skolejord i Hjordkær, Bjolderup, Rugbjerg og Hovslund¹⁰²⁴.

I de tre *løgumklosterske sogne* gik det trægere fremad, skønt kravene i regulativet var sat meget lavt. Med hensyn til selve *flækken Løgumkloster* fastslog overkonsistoriet i 1808, at skoleregulativets bidragsbestemmelser ikke kunne finde anvendelse her¹⁰²⁵. I 1812 bevilgedes 2000 rd. af Carstens' legat til forbedring af flækkens skolevæsen: renterne skulle anvendes til lønning af en andenlærer »und überhaupt zur bessern Einrichtung der Fleckensschule«. Næste år (1813) blev skolen i henhold til dette reskript delt i 2 klasser: 1. klasse (børn under 8 år) fik indtil videre lokale i tingstuen (allerede i 1809 havde der været 190 skolepligtige børn). Den følgende tids politiske og finansielle forviklinger førte imidlertid med sig, at de 2000 rd. ikke kunne udbetales på omslaget i 1814, og at der først i 1816 kunne loves Løgumkloster et afdrag på 137 rd. 43 sk.¹⁰²⁶. – I *landsognet* byggede Ellum et skolehus på 7 fag i 1806 og fik hertil en støtte på 25 rd. på grund af »exemplarische Folgsamkeit und Unverdrossenheit«¹⁰²⁷; dermed var reskriptet af 1798 (som regulativet af 1801 bekræftede) om Ellum skoles indretning opfyldt. Udlægning af skolejord var ikke blevet krævet her.

I *Nørre Løgum sogn* fortsatte man med vinterskoler efter gammel skik, og kun læreren i Vester Terp synes regelmæssigt at have været eksamineret¹⁰²⁸.

I *Brede sogn* domineredes skoleforholdene i årene efter skoleregulativets udstedelse af en ny strid mellem visitatorerne og kancelliråd Holst på Trøjborg. Med Holsts støtte nægtede de trøjborgske undersåtter at levere den nye lærer i Bredebro smør og brændsel med den begrundelse, at han tillige var degn, og lod det også gå ud over rugleverancerne til degnen. Modstanden blev brudt i 1804 ved hjælp af militær eksekution, men først i 1806 afgjordes striden endeligt til fordel for visitatorerne. Der blev nu udlagt jord til læreren (degnen i

Brede havde ikke tidligere haft embedsjord), og degnehuset blev istandsat og udvidet¹⁰²⁹. I 1807 indrettedes skolen i Borg som distriktsskole, og der blev købt et hus, rummende både skolestue og lærerbolig; skolefonden skulle yde 25 rd. som støtte hertil¹⁰³⁰. Vinterskolerne i Abterp og Harres fik approberede regulativer i henholdsvis 1806 og 1809: de eksaminerede lærere skulle have 20 rd. for 30 ugers skolehold¹⁰³¹. Regulativmæssig skolejord synes i de løgumklosterske sogne kun at være blevet udlagt i Brede.

Medens visitatorerne (og det vil her sige amtmand Blücher) med held havde hævdet deres myndighed over for kancelliråden på Trøjborg, kom de til kort over for hertugen af Augustenborg, der sammen med ejeren af Bøjskov og Skovbøl havde patronatsretten til *Bovrup* skole. Da hofråd Petersen i Gråsten i 1803 pålagde skoleinteressenterne i Bovrup at rette sig efter det nye regulativ, protesterede visitatorerne mod dette skridt, som de anså for ubeføjet indblanding i deres rettigheder, men de blev i 1804 afvist af overretten. Sagen hvilede så til 1812, da man i Peter Paulsen havde fået en ny og energisk provst. Han bad hertugen forære læreren i Bovrup 2–3 tdr. land, idet han henviste til, at der kun fandtes 12 skp. land udlagt på 4 forskellige steder. Hertugen svarede med at forelægge spørgsmålet om patronatsrettens udstrækning for overretten; da denne erklærede, at den umiddelbare inspektion og direktion var hos visitatorerne, meddelte hertugen, at kaldsretten herefter i hans øjne ingen værdi havde, og at han var villig til at afstå den. Til gengæld ville han ikke give jord til skolen. Fra 1813 udnævntes læreren i Bovrup så af provsten i Åbenrå¹⁰³².

Da krigen kom i 1807, standsede næsten al skolereformvirksomhed, men da var også regulativets krav med hensyn til lærerlønninger og skolebygninger i det store og hele blevet opfyldt; kun jordudlægninger kneb det med mange steder.

Sønderborg provsti

Adlers første visitats i Sønderborg provsti gennemførtes i 1794, uden at noget afgørende problem blev fremdraget. Han klagede i sin indberetning over, at skolepengene var alt for lave (22–24 skilling pr. år), og at de kun påhvilede forældre med skolepligtige børn. Visitatorerne svarede, at lærerne takket være frivillige gaver fra forældrene og visse faste ydelser var bedre aflagt end i andre amter og mente, at det lidt efter lidt ville lykkes dem at få skolepengene forhøjet til 2 mark eller mere¹⁰³³. Indberetningen om visitatsen i 1797 fremdrog heller ingen mangler af betydning; Adler udtalte tværtimod, at af de skoler, han havde besøgt, var de fleste i en temmelig god tilstand¹⁰³⁴.

I 1799 indsendte provst Friderici i en visitatsberetning, af hvilken det bl. a. fremgik, at indbyggerne i Avnbøl frivilligt havde sat skole-

pengene op fra 24 skilling til 2 mark, for at en kielsk seminarist, Søren Thomsen, der søgte stillingen, kunne få en tilstrækkelig løn¹⁰³⁵. Denne skoleinteresse hos forældrene kunne selvfølgelig kun glæde reformvennerne, men malurten i dette glædens bæger var, at bønderne forinden egenmægtigt havde tvunget den gamle lærer Nissen til at fragige sig skoleholdet. Sognepræstens (Fabricius') ynkelige stilling i denne sag fremgår af hans indberetning til visitatorerne: »Da das Volck durch das Schicksal der neuen Kirchen-Agende in dergleichen Gegenständen eine so unbegrenzte Gewalt bekommen, so wagte ich es nicht, mich darin zu mischen«¹⁰³⁶.

I 1800 fik Adler på sin visitats det indtryk, at et almindeligt skole-regulativ alligevel var nødvendigt¹⁰³⁷. Visitatorerne fik derpå besked om at udarbejde et skoleregulativ med det flensborgske og det til godkendelse indsendte åbenråske som forbilleder¹⁰³⁸.

Udarbejdelsen af regulativet forløb smertefrit. Provst Friderici fandt ingen mangler af større betydning; han konstaterede derimod, at indbyggerne i Sønderborg amt var mere velhavende end deres standsfæller i Åbenrå og Flensborg amter og derfor kunne pålægges mindst lige så store byrder som de¹⁰³⁹. 19.5.1802 indsendte visitatorerne deres regulativforslag til overkonsistoriet. De fastslog i en ledsageskrivelse¹⁰⁴⁰, at skolehusene de fleste steder helt eller delvis var blevet indløst af lærerne (degnene); nu skulle interessenterne overtage dem. Næsten alle lærere (degne) havde embedsjord. For at skabe avancementsmuligheder skulle pengelønningerne variere fra 25 rd. i Iller til 100 rd. i Broager (mere end lærerlønnen ved nogen skole i Flensborg og Åbenrå amter). Hver interessent skulle betale omkring 2 mark årlig; i visse tilfælde suppleredes op ved hjælp af tilskud fra anden side (i Egersund fra skolefonden, i Snogbæk fra kirkekassen, i Blans fra Ballegård). Den største forandring skulle gennemføres på Kegnæs, hvor der kun blev betalt ugepenge. Fra de fleste distrikter havde visitatorerne modtaget ansøgninger om at lade alt blive ved det gamle; men det er betegnende for de langt bedre reformmuligheder i Sønderborg provsti, at visitatorerne ikke engang indsendte disse protester.

På vejen gennem de forskellige regeringsinstanser blev der næsten ikke foretaget ændringer i regulativforslaget. Det konfirmeredes ved kongelig resolution af 22.4.1803 og udstedtes 17.5.1803 af overkonsistoriet på Gottorp.

Regulativets iværksættelse forløb nøjagtig lige så smertefrit, som visitatorerne havde forudset. Kun syv ballegårdske parcellister nægtede, under påberåbelse af deres købsbreve, at betale de nye ydelser. De blev sporenstregs belagt med militær eksekution i skikkelse af underofficer N. Simonsen fra Landeværnet; få dage efter var konflikten løst¹⁰⁴¹. I 1806 fastslog Adler i sin visitatsberetning, at regulativet var

indført overalt. Intetsteds var dets indførelse stødt på så få vanskeligheder som i Broager sogn, skrev Friderici, og selv på Kegnæs gik alt – efter megen modsigelse i begyndelsen – sin uhindrede gang. Dette lyse billede bekræftes af det omfattende skolebyggeri. I Ullerup sogn blev der i 1807 indviet et nyt skolehus i Blans, i 1812 blev der indrettet nye, smukke skolestuer i Ullerup og Avnbøl, og i 1813 blev lærerboligen i Avnbøl udvidet og forbedret¹⁰⁴². I Sottrup sogn blev Snogbæk skole i 1809 flyttet til en central plads i byen¹⁰⁴³.

Tønder provsti

I sin beretning om visitatsen i Tønder provsti 1793 fremdrog Adler med fornøden skarphed alle skolevæsenets mangler. Skolereskriptet af 1761 var slet ikke blevet efterlevet. »Die einzigen Kirchspiele Hostrup, Leck und Feldstedt, und auch diese nur zum Theil, ausgenommen, ist in allen übrigen des ganzen Amts das Schulwesen noch auf dem Fuss, wie es vor 50 oder 100 Jahren gewesen seyn mag. Nirgends eine Districtschule, nirgends feste und bestallte Nebenschulmeister, nirgends Wohnhäuser für die Schulmeister«. Overalt lejede indbyggerne skoleholderne efter forgodtbefindende, og disse misbrug var så fastgroede, at Adlers egne forsøg på at få dem afskaffet hidtil var slået fejl. Han foreslog derfor, at der blev givet visitatorerne i Tønder eller ham selv som provst befaling til efterhånden at arbejde på skolevæsenets forbedring i henhold til de kongelige reskripter. I det følgende gjorde han rede for, hvilke reformer han anså for de vigtigste, og fremdrog navnlig de vanskeligheder, der var en følge af, at man ikke havde sørget for at udlægge jord til skolerne i forbindelse med udskiftningen.

I overkonsistoriet tog man roligere på problemerne, end Adler havde gjort. Man anså tydeligt nok den nye generalsuperintendent for noget af et brushoved. Hans forslag var »im algemeinen anbefehlenswerth, aber nicht so leicht auszuführen als niederzuschreiben«. Man var derfor ikke ked af, at Adler bl. a. havde haft besværligheder med at reformere skoleforholdene i Lund og Bov i Burkal sogn, da man som følge heraf kunne regne med, at han ville være »um so vorsichtiger bey ferneren Fortschritten«. En speciel ordre til ham om at tage sig af skoleforbedringen i provstiet kunne overkonsistoriet ikke anbefale. Kanceliet nøjedes derfor i sit reskript af 5.5.1795 med at pålægge visitatorerne at få de gældende forordninger ført ud i livet¹⁰⁴⁴.

Overkonsistoriet havde i mange år fejlbedømt skolesituationen. Det havde overvurderet de vanskeligheder, der skulle overvindes og søgt at bremse reformforslagene. Det afviste i disse år både de flensborgske visitators regulativforslag og Adlers anmodning om en personlig reformfuldmagt med hensyn til Tønder provsti. Denne konservatisme sinkede skolevæsenets forbedring, men den hvilede på sikker viden om,

at hver lille reform krævede et hestearbejde. Det måtte også Adler sande i sine år som reformivrig provst i Tønder. Den tid, bispeforretningerne levede ham, slog kun til til et par småforbedringer. Så vidt man ved, drejer det sig i Nørre Tønder provsti, foruden de fejlslagne reformer i Bov og Lund, kun om følgende: I Kravlund i Tinglev sogn fik han i 1795 udvidet skolehuset med et lille kammer, der indtil da havde været beboet af en gammel kone¹⁰⁴⁵, og i 1796 fik han med finansiel støtte fra kirken opført skolehus i Vennemose og Kongsbjerg i Abild sogn¹⁰⁴⁶.

Disse praktiske erfaringer om skoleforbedringens mange besværligheder fik ikke Adler til at opgive sine reformplaner. Det må ikke glemmes, i hvor høj grad han her kunne virke i takt med den offentlige mening. Adlers flytning til Slesvig i 1796 og den dermed givne mulighed for at lade sin stærke personlighed påvirke overrettens og overkonsistoriets høje embedsmænd må derfor have været af stor betydning. Hans aktivitet i disse år var enorm: i 1796 blev hans kendte agende approberet, i 1797 fik han reformeret Slesvigs højere skolevæsen, i 1798 udsendte han Christelig Psalmebog, og samme år blev skoleregulativet for Flensborg provsti approberet.

Visitatorerne (amtmand E. A. v. Bertouch (1789–1815) og provst G. J. Schmidt (1796–1808, tidligere provst i Sønderborg) svarede undvigende på tanken om et for hele provstiet fælles skoleregulativ, således som Adler foreslog det i 1799. Der var for stor forskel på forholdene på geesten, i marsken og på øerne, hævdede de. Visitatorernes udtalelse faldt ikke i god jord. Adler udtalte i et votum, at man tydeligt mærkede, at visitatorerne ikke ville besvare det stillede spørgsmål, ellers kunne de i hvert fald have foreslået et regulativ for en del af provstiet, f. eks. geesten. 30.1.1801 gav overkonsistoriet dem så kort og godt besked om at udarbejde et forslag til et skoleregulativ med det flensborgske som forbillede¹⁰⁴⁷.

I forbindelse med visitatorerne i 1801 og 1802 forelagde visitatorerne deres reformforslag for hvert sogns repræsentanter og opnåede derved indbyggernes samtykke til regulativet, før dette i 1803 indsendtes til approbation¹⁰⁴⁸. Mens dette forberedende arbejde stod på, synes det praktiske reformarbejde, der i sindigt tempo var blevet udført i de foregående år, at være gået i stå: I Sottrup i Bylderup sogn var et skolehus blevet indrettet i 1798¹⁰⁴⁹, i 1799 blev der bygget skole i Hostrup (Slogs herred)¹⁰⁵⁰; samme år blev ugepengene afskaffet i Rens, hvor der i stedet indførtes fast lærerløn og rugleverancer efter det flensborgske regulativs mønster¹⁰⁵¹. I 1801 måtte Hjørpsted i henhold til en ordre fra overkonsistoriet opføre et degne- og skolehus¹⁰⁵².

1.10.1803 indsendte visitatorerne deres forslag. Hovedpunkterne svarede til de andre regulativs. Det hed for første gang i et regulativ,

at skolepligten varede fra det 6. år til konfirmationen. Pengelønnens størrelse i de forskellige distrikter nævntes ikke. I andre regulativer var det fastsat, at biskolebørn skulle gå i distriktsskolen de sidste 3 år før konfirmationen; visitatorerne ønskede, at denne pligt kun skulle gælde det sidste år før konfirmationen, men i det godkendte regulativ havde man som et kompromis indsat »2 år«; til gengæld accepteredes visitatorernes forslag om, at distriktsskolelæreren skulle have 1 rd. for hvert biskolebarn, han underviste, i stedet for som andetsteds $\frac{1}{3}$ af distriktsskoleinteressenternes normalbidrag. Skoleundervisningen skulle finde sted på det sprog, der var stedets prædikesprog. Endelig gav regulativet faste regler for udøvelsen af provstens ensidige ret til at besætte degne- og lærerstillingerne: 1) Degne og sogneskolemestre skulle vælges af menigheden blandt 3 kandidater, som provsten foreslog; den valgte skulle hente sin bestalling hos provsten (dermed bortfaldt den indflydelse, som præsten, juraterne og 6-, 8- eller 12-mændene mange steder havde udøvet på degneembedernes besættelse). 2) Alle distriktsskolelærere skulle udnævnes og bestalles af provsten alene. 3) Biskolelærerne skulle foreslås provsten af sognepræsten og biskolens hovedinteressenter; provsten skulle prøve den foreslåede; bestod han, skulle provsten give ham en attest, hvori løn og kostpenge skulle anføres; han måtte kun afskediges, når provsten ikke protesterede. Et tillæg til regulativet opregnede i alt 34 skoledistrikter i Nørretønder amt, heraf 17 i Slogs herred. Antallet af biskoler var dermed reduceret til ganske få (de såkaldte biskoler i Tinglev sogn var kun biskoler, hvad lærernes antagelse og aflønning angik). Regulativet godkendtes med få ændringer ved kongelig resolution af 14.4.1804¹⁰⁵³.

I forbindelse med regulativet blev der truffet bestemmelser om, at der årligt skulle anvendes 300 rd. til trængende landsbyskoler af det legat, som den i 1800 afdøde rådmand Paul Popsen havde oprettet. De 300 rd. gik efter en af overkonsistoriet godkendt plan overvejende til Sydtønder amt; i Nørre Tønder amt fik lærerne i Hjerpsted, Skast og Solderup hver 10 rd. og læreren i Rudbøl 15 rd.¹⁰⁵⁴ En samtidig oprettet skolefond for Tønder amt, med en kapital på 1870 rd. i 1805, tjente samme formål. Den støttede bl. a. lærerne ved skolerne i Ubjerg, Høkkerup, Bækken og Kravlund med årlige beløb på 5–10 rd.¹⁰⁵⁵ Den tønderiske skolefonds ydelser suppleredes med tilsvarende beløb fra den slesvig-holstenske skolefond¹⁰⁵⁶.

Da tilskuddene fra disse fonds var ganske utilstrækkelige, hvis skole-regulativets bestemmelser skulle opfyldes inden for en overskuelig tid, fik visitatorerne i flere tilfælde tilladelse til at lade kirkerne støtte skolevæsenet. Dette skete bl. a. ved opførelsen af de nye degne- og skolehuse i Holebøl (1804)¹⁰⁵⁷ og Burkal (1811)¹⁰⁵⁸ og af skolerne i Fovrup og Korup (1806)¹⁰⁵⁹. Burkal kirke ydede årlige tilskud til lærerens løn

i Rens (fra 1789), Lydersholm (fra 1811) og Jyndevad (1812)¹⁰⁶⁰.

Skolebyggeriet foregik med fuld kraft indtil krigsudbruddet i 1807, men aftog så mere og mere. Foruden de ovennævnte skolehuse opførtes der 1805 en distriktsskole for Høkkerup¹⁰⁶¹ og en skolebygning i Sønder Hostrup¹⁰⁶²; ca. 1806 udvidedes skolen i Felsted¹⁰⁶³. Det gamle degnehus i Højer solgtes 1806; i stedet købtes et nyt hus, hvori der indrettedes to klasseværelser¹⁰⁶⁴. I 1807 byggedes der skolehuse i Lydersholm¹⁰⁶⁵ og for Eggebæk-Kravlund distrikt¹⁰⁶⁶.

Fra 1804 til -07 blev der altså i hvert fald opført 9 skolehuse i Nørretønder amt, men da skolebyggeriet så gik i stå, manglede der fortsat regulativmæssige skolehuse de fleste steder. Den krævede udlægning af skolejord skete, så vidt man kan se, i et ganske utilstrækkeligt omfang. I det gennemgåede materiale er der kun fundet oplysninger om udlægninger i Tumbøl (senest 1808)¹⁰⁶⁷, Høkkerup (1811) og Jejsing (1813)¹⁰⁶⁸. Også omgangsbordet, som myndighederne gang på gang havde krævet afskaffet, bevarede mange steder: i 1814 omtales det således i Rudbøl og i Tinglev sogns biskoler¹⁰⁶⁹.

Når det tønderske skoleregulativ alligevel må betegnes som en succes, skyldtes dette to væsentlige forhold: det indførtes, i hvert fald i de nørretønderske sogne, uden indsigelse fra befolkningens side¹⁰⁷⁰, og lærerne fik overalt deres regulativmæssige indtægter (pengeløn og naturalier), der nu de fleste steder for første gang blev lignet over indbyggerne, hvad enten de havde skolesøgende børn eller ej. Pengerigeligheden og de stigende priser førte også med sig, at folk hellere betalte læreren den påbudte pengegodtgørelse for manglende skolejord og bolig end de ydede ham selve disse goder.

Haderslev provsti

Når Haderslev provsti blev det sidste slesvigske distrikt, hvis skolevæsen Adler reformerede, skyldtes det, som han allerede udtrykte sig i 1797, at intet andet slesvigske amt havde bragt det så vidt med hensyn til skolernes indretning¹⁰⁷¹.

To år senere, under generalvisitatsen i 1799, konstaterede Adler, at visitatorerne i to tilfælde havde udnævnt ikke-seminarister til degne, skønt der fandtes seminarister blandt ansøgerne¹⁰⁷². Han henstillede derfor, at man fremtidig også i Haderslev provsti foretrak seminarister. Visitatorerne svarede imidlertid (1802), at det var »wesentlich nothwendig«, at de fortsat fik lov til at forfremme kvalificerede biskolelærere (foruden at tage skyldigt hensyn til seminaristerne), fordi det var det eneste middel til at finde duelige subjekter til biskolerne, og over for denne henvisning til den praktiske nødvendighed måtte Adler foreløbig bøje sig¹⁰⁷³.

Det faldt Adler forholdsvis let at bøje af, fordi hans kritik af visita-

torernes ansættelsespolitik allerede i 1800 havde fået disse til at indsende et forslag til forbedring af biskolelærernes kår. I dette forslag, der var dateret 7.6.1800¹⁰⁷⁴, udtalte visitatorerne, at biskolelærerne knap nok kunne få det tørre brød, men at interessenterne ikke kunne yde mere, end de gjorde. Man måtte derfor oprette en »Schul-Verbesserungs-Fond für die Probstei Hadersleben«. Pengene skulle tages fra provstiets fælles kirkekasse, i hvilken der indestod en kapital på 61.479 rd. (i 1802 var der allerede 68.279 rd.). Hvis man henlagde ét års renter af denne kapital til den nævnte fond, ville man årligt kunne disponere over ca. 100 rd. til løntillæg (»Die Kirchen sind da, um öffentlichen Unterricht in der Religion und Moral zu befördern«). En kongelig resolution af 26.11.1803 godkendte dette forslag.

Da skolefondens ydelser måtte blive ganske utilstrækkelige, og visitatorerne åbenbart ikke påtænkte videregående reformer, tog Adler sagen i sin egen hånd. I forbindelse med visitatsen i 1802 fik hver lærer i provstiet forelagt en række spørgsmål vedrørende bolig, jord, løn o. l., og under visitatsen supplerede han ved selvsyn og gennem samtaler med præster og lærere de oplysninger, han havde fået¹⁰⁷⁵. I sin indberetning fremhævede Adler, at pengeydelsen kun var 9–12 skilling pr. barn. Han anbefalede, at skoleafgiften blev sat op til 1 rd. pr. husstand årlig¹⁰⁷⁶.

Adlers og overkonsistoriets bestræbelser for at få indført skolelønninger, som alle interessenter skulle bidrage til, blev allerede i 1803 demonstreret i praksis. Visitatorerne indsendte da et reglement for Bjerndrup skole (Stepping sogn), der skulle indrettes til distriktsskole. Visitatorerne havde fastholdt den gamle betalingsmåde (2 skilling månedlig pr. barn, dog mindst 20 rd.). Overkonsistoriet satte lønnen til 25 rd., og dette beløb skulle lignedes ligeligt over alle husstande. Endvidere henstillede man, at Haderslev provstis skolefond gav et tilskud på 5 rd. til lønnen¹⁰⁷⁷. – I 1804 gav reguleringen af Hoptrup sogns skolevæsen anledning til lige så principielle beslutninger. Man ville her benytte degnevakancen til at forbinde degne- og lærerembedet og forbedre hele sognets skolevæsen. I det endelige skolereglement (ap-proberet 4.1.1805) var lønnen ved såvel degneskolen i Hoptrup som biskolen i Marstrup sat til 45 rd. Også tegningen til den nye hovedskole i Hoptrup blev grundigt kritiseret af Adler, »da dieser Bauriss zum Muster für andere im Amte anzulegende Schulen dienen soll«¹⁰⁷⁸.

Bemærkningen viser, at Adler var i fuld gang med at udarbejde et regulativforslag for Haderslev provsti. Der foreligger ingen oplysninger om, hvorvidt han gjorde dette på eget initiativ eller efter aftale med visitatorerne i Haderslev. Da Adler i marts 1805 indledte sin visitats i Haderslev provsti, havde han med sig et regulativudkast, udarbejdet på grundlag af de oplysninger om skolernes tilstand, som han

havde indhentet i 1802. Nu reviderede han dem på stedet og beregnede derpå, hvor meget hvert distrikt skulle præstere. Hver familiefader skulle yde 40 skilling årligt (altså noget mindre end den rigsdaler, han havde regnet med i 1802). I øvrigt lod han sig lede af de nyligt godkendte skolereglementer for Bjerndrup og Hoptrup sogn. Sammen med en indstilling til kongen afsendte han sit regulativforslag 29.5.1805, da han på sin visitatsrejse var nået til Læk. I Haderslev provsti, bemærkede han, kunne regulativet realiseres lettere end noget andet sted, fordi det kun var skolelønnen, der skulle fastsættes¹⁰⁷⁹. I sin beretning om visitatsen¹⁰⁸⁰ udtrykte han håb om, at Haderslev provsti efter regulativets indførelse måtte få dygtigere lærere, så børnene, som nu i sammenligning med børnene i andre provstier delvis var langt tilbage, kunne gøre bedre fremskridt. Som sagerne hidtil havde været ordnet, var der kun få brugelige lærere i provstiet, eftersom der ingen duelige subjekter meldte sig til de kummerlige biskoler og fordi selv biskolelærerne, når de efter årelange trængsler nåede frem til degnestillinger, gerne på egen bekostning overgav skolerne til underlærere, der var dårligere end de selv. Med dette regulativ, erklærede han lykkelig og stolt, er organiseringen af landsbyskolerne fuldent i hele hertugdømmet på nær nogle adelige skoler.

Sognerepræsentanternes indstilling til forslaget fremgår af en beretning, som pastor Ingwersen i Øsby indsendte om tolv mændenes beslutning (der skulle i dette sogn bygges to nye skolehuse). De erklærede, »dass sie zwar wünschten, dass es bey der alten Einrichtung des hiesigen Schulwesens sein Bewenden haben möchte, dass sie aber, weil sie merkten, dass es ihres Königs ernstlicher Wille mit der allgemeinen Verbesserung der Schulen wäre, als gehorsame Unterthanen seinen desfälligen Anordnungen Folge leisten und auf ihrer Seite alles mögliche zur Ausführung derselben beytragen wollten«. Indsendelsen af visitorernes betænkning trak imidlertid i langdrag, formodentlig fordi amtmand v. Møsting i 1805 blev afløst af Cai Werner v. Ahlefeldt. Først 20.2.1808 afgik deres betænkning, der kun indeholdt rent saglige korrektioner til Adlers udkast og en oversigt over de enkelte distrikters forhold¹⁰⁸¹. Samme år tog Adler visitorernes betænkning med sig på sin visitats i Haderslev provsti og underkastede deres bemærkninger en kritisk kontrol. Det herefter på ny rettede forslag kunne nu omsider indsendes til approbation.

Skoleregulativet af 18.7.1808 ophævede alle biskoler, således at hver skole skulle opretholdes af sit distrikt. Der bevaredes dog en sondring af skolerne i to grupper: én, omfattende de fleste skoler, hvor lærerne skulle kunne holde mindst 2 køer og 4 får, og en anden, på 14 skoler, hvor lærerne skulle kunne holde 1 ko (Knud, Anslet, Ladegård, Grønnebæk, Simmersted, Ørsted, Årø, Skudstrup, Lert og Bøjskov samt Ved-

bøl, Over Jerstal, Skovby og Abkær i Vedsted sogn. Ved større skoler (foreløbig Åstrup og Stenderup) skulle der ansættes en hjælpelærer og forefindes to klasseværelser. Skolestuerne skulle indrettes som foreskrevet for skolerne i Hoptrup sogn. Mens kornleverancerne forblev uændrede, var der tale om betydelige forøgelser af pengelønnen. Eksempelvis skal nævnes, at skolelønnen i Åstrup før 1808 havde udgjort 24 rd.; i henhold til regulativet skulle læreren have 50 rd. De tilsvarende tal for Aller var 35 og 40 rd., for Bjerning 27 og 40 rd., for Bjert 28 og 40 rd., for Dalby 22 og 40 rd., for Fjelstrup 12 og 40 rd. (Sillerup skole blev nedlagt), for Knud 10 og 30 rd. For flere skolars vedkommende fastsatte regulativet tilskud fra Haderslev skolefond. De bidrag, kirkerne havde ydet for fattige børns skolegang, skulle danne en Schullehrer-Pensions-Fond, der skulle give enkerne 10–25 rd. årligt. Med Åbenrå-regulativet som forbillede bestemtes, at ledige embeder skulle annonceres i Altonaischer Merkur, og der blev givet forskrifter for prøver for ansøgerne om en stilling.

Det gik som Adler havde ventet: regulativets gennemførelse voldte ingen vanskeligheder. På visitatsen i 1811 konstaterede han, at der var bygget nye skolehuse og overalt udlagt skolejord, ligesom lærernes løn var blevet reguleret¹⁰⁸².

De nye skolehuse blev som nævnt opført med skolebyggeriet i Hoptrup (1805–06) som forbillede. Reglement for Hoptrup sogns skolevæsen bestemte, at hovedskolen i Hoptrup skulle være på 5 fag (15 × 12 × 4¹/₂ alen); skolestuen skulle have bræddegulv, vinduer der kunne åbnes, og en bilæggerovn. Desuden skulle der (af hele sognet) bygges en degnebolig på 5 fag og en stald på 2 fag. I Djernæs skulle det gamle skolehus på 3 fag erstattes af et nyt, hvori skolestuen skulle være på 3 fag (12 alen bredt) og lærerboligen på 5 fag. Tilsvarende udvidelser skulle finde sted i Sønderballe og Marstrup. Skolen i Kestrup Nederby blev nedlagt¹⁰⁸³.

Mellem 1809 og 1814 blev der i Haderslev provsti opført eller indrettet i hvert fald 9 nye skolehuse; byggevirksomheden synes at være gået i stå i 1812. I kronologisk rækkefølge drejede det sig om følgende: Kvistrup i Øsby sogn (man købte i 1809 et inderstehus, som skulle udvides med en skolestue)¹⁰⁸⁴, Stenderup (degne- og skolehuset brændte 1807; det nye hus opførtes ca. 1810; Adler roser de to lyse klasseværelser, der var forsynet med pulte)¹⁰⁸⁵, Ørsted i Oksenvad sogn (den ny skole var færdig senest 1811), Grønnebæk i Jels sogn (senest 1811 havde man købt et hus og indrettet det til skole)¹⁰⁸⁶, Hajstrup i Øsby sogn (fik 1811 tilladelse til at afvige fra det officielt godkendte ridts og opføre skolen efter en tegning af lærer A. Kloster, hvorved den blev bedre og hele huset billigere)¹⁰⁸⁷, Agtrup i Bjert sogn (til skolebyggeriet ydede kirken 1811 500 rd.)¹⁰⁸⁸, Aller (nyt skolehus med fortrinlig

skolestue opførtes 1812)¹⁰⁸⁹, Magstrup (nyt skole- og degnehus var i 1814 opført i stedet for det nedbrændte)¹⁰⁸⁹ og Simmersted i Magstrup sogn (nyt skolehus forefandt i 1814)¹⁰⁸⁹.

De exemte sogne

På sin første visitats i 1793 besøgte Adler Kværs, Adsbøl-Gråsten og Klipleve; i Dybbøl visiterede han første gang i 1794. Kun i *Klipleve* sogn fandt Adler anledning til at gribe ind i skoleforholdene. Skoleholderen i Bjernstrup havde nemlig klaget over, at det på grund af gårdenes udflytning var næsten umuligt for ham at få sin kost hos bønderne. Da omgangsbordets fortsatte eksistens og hele skoleindretningen i Bjernstrup ganske stred mod de kongelige forordninger, bad Adler godsinspektør Rasch om at tilvejebringe en ordning, så læreren kunne få naturalier i stedet for omgangsbordet; til gengæld skulle kirken støtte opførelsen af en lærerbolig i skolehuset. Skoleinteressenterne afviste forfærdet forslaget; de frygtede nemlig, at skoleholderen gik »in Freyens-Gedanken«, og at de kunne komme til at underholde en hel familie. For at slippe for det tilbød de at skaffe skoleholderen kost og logi på ét sted og kun at antage skoleholdere, som generalsuperintendenten havde eksamineret. En lærer med familie kunne kun leve hos dem med næringsssorger og ville blive nødt til at forsømme skolen. I 1795 blev interessenternes forslag godkendt af kancelliet¹⁰⁹⁰.

I 1800 blev der gennemført en forbedring af Klipleve-degnens skoleindtægter. Som organist fik han 200 mark, som degn højst 100 mark, mens skolepengene blev betalt ganske vilkårligt af interessenterne (i 1793 oplyste degnen, at skolen indbragte ham 16 rd.); jord til græsning af en ko havde han først fået i forbindelse med udskiftningen i 1795/96; han boede i et skattepligtigt hus, der tilhørte herskabet. Degnen (Samuel Martin Dall), der var 72 år gammel, havde derfor levet kummerligt med kone og fem børn. Den ældste søn, Christian Friedrich, havde bl. a. opholdt sig i 2½ år ved seminariet i Kiel. Til degnens udgifter hørte også, at han holdt en underlærer, der fik 50 mark foruden kost og logi. Der opnåedes nu enighed om at tillægge Dall 100 mark af kirkeindtægterne¹⁰⁹¹. Derimod blev der ikke rørt ved de to andre skoleholderes løn: skoleholderen i Bjernstrup fik 15 rd. i kostpenge; skoleholderen i Lundtoft havde 15 rd. pr. vinter og omgangsbord.

I forbindelse med visitatsen i 1803 tog Adler fat på en grundig reform af de adelige sognes skoler og forelagde, hvor han kom frem, forslag til nye skolereglementer; kun Gråsten skole fik foreløbig lov til at beholde sin hidtidige indretning.

I Klipleve sogn ventede der Adler en glædelig overraskelse, idet Bjernstrup skoles interessenter en månedstid forinden (2.4.1803) var

blevet enige om at bekoste en helårsskole, til hvis lærer alle interessenter ville bidrage ligeligt med 3 mark 17 skilling årligt og med en fast naturalieydelse pr. halvbol. I alt skulle læreren dermed få 50 rd., 4 td. rug, 4 td. boghvede, 9 lis pund smør og 30 læs tørv. Som lærer ved den således oprettede distriktsskole i Bjerndrup ansattes en kielsk seminarist, Jürgen Christiansen Igeschau. Samtidig bevilgedes der 758 rd. af Kliplev kirkes midler til opførelse af en ny skole¹⁰⁹².

Adler sørgede for, at skolereformarbejdet i Kliplev sogn fortsatte støt år for år: I 1804 blev omgangsbordet afskaffet for Bjergskov biskoles vedkommende. I 1805 ydede kirken 223 rd. til skolehuset i Lundtoft. I 1806 aftalte Adler med godsinspektøren, at skolebidragene både i Bjergskov, i Kliplev og i Lundtoft skulle lignedes over alle interessenter. Samme år afløste Chr. Fr. Dall sin 77-årige fader som organist, degn og lærer i Kliplev. I 1807 afskaffedes omgangsbordet i Lundtoft, og læreren (degneren) i Kliplev, der hidtil kun var blevet lønnet med ugepenge, fik en løn i penge og naturalier, efter samme principper som i Bjerndrup¹⁰⁹².

De forslag til skolereglementer, Adler forelagde i Kværs, Dybbøl og Adsbøl, indførte alle fast lærerløn og brændselsleverance lignet over interessenterne, uanset om de havde børn eller ej, samt udlægning af jord, hvor dette ikke allerede var sket i fornødent omfang. I *Kværs* fik degneren, ligesom faderen før ham, dvs. fra 1750, 1 mark årlig af hvert barn fra 6-års alderen til konfirmationen. I høst- og pløjetiden lukkede han skolen, fordi han var nødt til at passe sin jord. Overgangen fra de ca. 20 rd., som degneren hidtil havde fået i skoleløn, til de ca. 50 rd. + jord, som han skulle have i henhold til Adlers forslag, var mere end bønderne kunne gå med til uden videre; den 55-årige degn, Jes Petersen, blev nødt til at tage sin afsked til fordel for sønnen, Thomas Petersen, en seminarist fra Tønder, for at forslaget kunne gå igennem. På grund af godsejerens død sinkedes reglementet så meget, at det først blev godkendt 14.7.1806. – I *Kværs* skole havde man ved Adlers visitats i 1793 brugt tyske fible; degneren søgte dog at indføre andre læsebøger og havde bl. a. uddelt eksemplarer af Birchs »Dydelære« (trykt i Flensborg)¹⁰⁹³.

Reglementet for sogneskolen i *Dybbøl* approberedes på Gottorp 29.7.1806 og blev trykt på dansk. Degneren, der indtil da havde fået 22 skilling årlig af hvert barn, skulle fremtidig have 200 mark i skoleløn, idet kirkekassen skulle betale for de fattige. Det betød en fordobling af den hidtidige indtægt. Skolegangen skulle vedvare lige til konfirmationen (børnene var hidtil blevet udskrevet af skolen, når de var 12 år gamle), men store børn, der skulle arbejde ved landbruget, kunne fritages om sommeren. Også skoleundervisningen i *Dybbøl* blev nu bedre; det skyldtes dog ikke reglementet, men den nye degn, der i 1803

afløste Bartram Meggersee, nemlig den tønderiske seminarist Christian Hinrich Jürgensen, der bl. a. havde været lærer i Brunde (se s. 304). Han ægtede, som skik var, formandens enke¹⁰⁹⁴.

Reglementet for *Adsbøl* skole, der også er trykt på dansk, blev godkendt 6.8.1805. Det indførte en pengeløn på ikke mindre end 150 rd. (før reformen havde ugeskillingen indbragt 20 rd.; hertil kom et tilskud fra kirkekassen på andre 20 rd.); det høje beløb forklares ved, at degnen ikke havde jord, og at ingen af interessenterne var bolsmænd. De 150 rd. blev tilvejebragt på den måde, at hertugen gav 50 rd., grev Reventlow på Sandbjerg 8 rd. (i 10 år), kirkekassen 53 rd. og bønderne resten. Det stødte hertugen, at Adler fremsatte sit forslag uden at have underrettet ham i forvejen¹⁰⁹⁵.

I *Gråsten* indførte et hertugeligt skolereglement af 5.9.1797 faste bidrag pr. skolesøgende barn, men ingen fast løn til førstelæreren. Der indførtes strenge straffe for forsømmelser. Ikke desto mindre var skolebesøget fortsat dårligt, og de fleste børn kom først i skole, når de var 8–9 år gamle. Alligevel ville det vel have været længe, før et nyt regulativ var blevet udstedt. Det var imidlertid hertugen om at gøre, at tidens skoleforbedringer blev til virkelighed i *Gråsten*, uden at Adler blandede sig i sagen. 16.12.1803 offentliggjorde skoleinspektørerne derfor, i henhold til hertugens ordre, et trykt »Schul-Regulativ für die Gemeinde zu Gravenstein«. Dette regulativ indførte fast lærerløn (150 rd.), således at hertugen af fattiggassen skulle betale en tredjedel heraf, mens resten fordeltes på husejere og lejere (med hhv. 1 rd. 12 sk. og 16 sk. af hver). Læreren forpligtedes til at undervise alle børn i skrivning, medens det indtil da havde kostet ekstra at lære at skrive (i skoleåret 1802/03 lærte godt $\frac{2}{3}$ af eleverne at skrive)¹⁰⁹⁶.

B. Forbedringer i områder under kongerigske stifter

I de nordslesvigske områder, der hørte til kongerigske stifter, var skolesituationen en ganske anden end i generalsuperintendentens distrikt. Ingen enkeltmand havde her en position, der kunne sammenlignes med Adlers, men navnlig måtte man her afvente udstedelsen af en anvendelig skolelov som forudsætning for et systematisk skoleforbedringsarbejde. Forholdet vanskeliggjordes yderligere ved, at der i disse år blev arbejdet på en ny grænsedragning mellem de slesvigske og kongerigske distrikter, hvorved de for al administration så besværlige blandede områder skulle forsvinde. Følgen var i første omgang, at myndighedernes skolereformarbejde i de berørte egne (især i *Tørninglen*) gik i stå, fordi man ikke vidste, hvilken lovgivning man ville komme til at rette sig efter.

I 1798 blev der ved kongelig resolution nedsat en *grænsereguleringskommission*, der skulle stille forslag om de blandede distrikters juris-

diktionelle adskillelse. Man tilsigtede oprindelig en udveksling af det til Lø herred hørende strøgods, men inden længe samlede kommissionen sig om at drøfte, hvordan Kalslund herred kunne inkorporeres i Ribe amt mod, at Lø herred blev henlagt til Slesvig. Kommissionen var i denne forbindelse enig om at foreslå, at alle kirker i et distrikt skulle følge dettes territorialhøjhed og episkopalinspektion, og at skolevæsenet – navnlig i Tørninglen, hvor det hidtil havde stået under amts-huset – skulle gå over sammen med kirkerne og behandles efter den kommende lokalforfatning. I 1803 henstillede Tyske kancelli til kommissionen, at den, foranlediget af biskop Blochs død, skulle foreslå ophævelse af den blandede forfatning på Als og Ærø på den måde, at Als blev henlagt til Slesvig og Ærø til Kongeriget. Danske kancelli stillede sig velvilligt til tanken, men i 1805 gik kommissionens arbejde i stå. Først i 1813 fik en intrikat sag fra de blandede områder Slesvig-holstenske kancelli til, over for Danske kancelli, at pege på ønskeligheden af, at grænsereguleringen blev bragt til afslutning. Da Danske kancelli året efter ville have udnævnt nye kommissionsmedlemmer, kom der imidlertid intet svar fra Slesvig-holstenske kancelli¹⁰⁹⁶.

Tørninglen

Christian Ludvig v. Stemanns afgang som amtmand i 1789 blev indledningen til en mere end 15-årig stilstandsperiode for Tørninglens skolevæsen. v. Stemanns efterfølger som amtmand over vesteramtet, Andreas Christoph Rüdinger, synes ikke at have fået lejlighed til at udrette det ringeste for skolerne; des mere aktivitet kunne man have ventet af den udpræget dansk-patriotiske Johan Sigismund v. Møsting, der i 1791 overtog forvaltningen af vesteramtet (Haderslev østeramt havde han haft siden 1789). Ikke desto mindre blev skoleforbedringsarbejdet fra Stemanns tid ikke genoptaget af Møsting.

Det, der gav anledning til stagnationen, synes at have været to små affærer, som Møsting skulle tage stilling til ganske kort tid efter, at han havde overtaget vesteramtet. 1.2.1791 beskikkede Møsting en ny skoleholder (Hans Christensen) i Skrydstrup. Idet han meddelte biskop Middelboe dette, tilføjede han, at man ved degnens død (denne var da 60 år gammel) kunne udnævne Christensen til at være degn tillige og udnytte lejligheden til at få bygget et skolehus med bolig. Provst Brorson i Gram frarådede biskoppen at følge forslaget; man burde til sin tid finde en værdigere person end den foreslåede, og desuden stred det mod »seeneste Cancelliets Pro memoria«, hvormed han sikkert henviste til Danske kancellis skrivelse af 22.1.1791, der forbød at give ekspektancer på degnekald. Biskop Middelboe svarede herefter Møsting, at man vel kunne bibeholde status quo, da både degn og lærer havde deres udkomme. Han tilføjede: »Desuden vil det vel ikke være

af veyen at afbie udfaldet af den for Skole-Væsenet nedsatte Commission« (altså den store skolekommission for Kongeriget)¹⁰⁹⁷.

På samme tid var Møsting kommet i konflikt med stiftsamtmænd i Ribe. Denne havde 18.8.1790 pålagt de riberhusiske beboere i Råhede i Hviding sogn at rette sig efter de nye skoleindretninger, men tillige gjort dem opmærksom på, at de i henhold til kancelliskrivelsen af 12.4.1777 havde ret til at appellere til biskoppen¹⁰⁹⁸. Møsting protesterede mod denne udlægning af kancelliskrivelsen, men da han ikke kunne få stiftsamtmænd til at skifte mening, sendte han 3.12.1791 hele korrespondancen til overretten og bad om, at der måtte blive nedsat en lokal skolekommission for Hviding herred og givet de riberhusiske amtsundersåtter ordre til at rette sig efter de for hele amtet gældende skoleanordninger. Overretten mente (promemoria 4.1.1792), at stiftsøvrigheden måtte belæres om, at Danske kancellis skrivelse af 12.4.1777 ikke længere måtte betragtes som forskrift. I sin skrivelse af 17.3.1792 til Danske kancelli dæmpede Tyske kancelli påstandene. Medens overretten havde gjort gældende, at skolevæsenet i Tørninglen var en politisag, nøjedes Tyske kancelli med at udtale, at skolevæsenet i Tørninglen ikke udelukkende hørte til kirkevæsenet; klager over de afgørelser, amtmanden og herredsprovsten havde truffet, kunne indbringes umiddelbart; derpå skulle sagen, efter befaling fra Danske kancelli, nærmere opklares af biskoppen, så begge kancellier kunne enes om den endelige resolution. Danske kancelli spurgte stiftsøvrigheden om dens syn på sagen og meddelte så Tyske kancelli, »at Man ikke fandt nogen videre Forføyning nødvendig«. Skønt Tyske kancelli i 1793 igen tog sagen op, blev det nævnte svar den endelige afgørelse, men i Haderslev ventede Møsting fortsat på en kongelig resolution og meddelte i februar 1793 provst Ramus i Hviding herred, at han ikke kunne tage sig af provstens forslag om forbud mod, at bønderne egenmægtigt lejede vinterskoleholdere, før denne resolution forelå¹⁰⁹⁹.

Sådan gik tiden til 1797, da Tyske kancelli tog sagen op igen og pålagde overretten at indberette om, hvordan det stod til med skoleforbedringen i Hviding herred. Overretten svarede syv år senere, den 18. maj 1804, og oplyste da, at det tilsluttede sig Haderslev amtshus' mening, som gik ud på, at alle havde udsat sagens behandling i håb om, at de vanskeligheder, det havde påvist i 1791, ville blive afhjulpet ved den påtænkte grænseregulering mellem hertugdømmet Slesvig og provinsen Jylland, da man ikke kunne vente nogen forbedring af skolevæsenet i Tørninglen, så længe denne grænseregulering ikke var gennemført¹¹⁰⁰. I 1805 blev spørgsmålet om det tørninglenske skolevæsen taget op af Møstings efterfølger i Haderslev, Cai Werner von Ahlefeldt, i anledning af, at pastor Høxbroe i Rødding havde støttet ønsket om en forbedret skoleindretning i Langetved. Ahlefeldt skrev da, at

der ganske vist intet var til hinder for den ønskede skoleforbedring, ligesom hele vesteramtet i høj grad trængte til bedre skoleforhold, men at det nok alligevel var bedre at vente, indtil det var afgjort, om ikke Tørninglen i såvel gejstlig som verdslig henseende skulle lægges til Slesvig. Overretten, der vidste, at en grænseregulering ikke kunne ventes i overskuelig fremtid, svarede 21.1.1806, at der skulle udarbejdes et helt nyt reglement for Langetved efter de principper, der var taget i anvendelse i Hoptrup sogn og i Bjerndrup i Haderslev provsti. Reglementet blev også skrevet, men videre kom sagen ikke¹¹⁰¹.

Under disse forhold kunne der kun blive tale om at gennemføre visse lokale forbedringer i Tørninglen. En af disse var udstedelsen af et nyt skolereglement for *Skrydstrup* i 1794. I 1793 blev det gamle boligløse skolehus på 3 fag revet ned og erstattet af et nyt på 9 fag. Skoleholderen, der indtil da kun havde 30 rd. inkl. kostpenge, fik efter det nye reglement naturalier som i Haderslev provsti og 20 rd. i rede penge (1 skilling månedligt pr. skolepligtigt barn)¹¹⁰². – En lønmæssig forbedring gennemførtes i forbindelse med nedlæggelsen af kapellaniet i *Skærbæk*. Et reskript af 19.11.1802 bestemte, at kapellaniets indkomster skulle anvendes til skolevæsenets fremme i henhold til en af amtmanden og herredsprovsten affattet plan. Fordelingen af kapellaniets indtægter mellem hovedskoleholderen (200 rd.) og lærerne i Øster Gasse (84 rd.) og Hjemsted (20 rd.) godkendtes endeligt af overretten 26.11.1805; desuden bestemtes, at der skulle bygges en hovedskole på 7–8 fag¹¹⁰³. – For skolerne under *Gram gods* udstedtes der i 1804 nye skolereglementer. Desværre var det alene lærernes indtægter (i naturalier og penge), der blev sat i vejret, medens de gamle skolefundatsers øvrige, aldeles forældede, bestemmelser uændret blev optaget i de nye reglementer. Kort efter blev der bygget nye skolehuse i Fole og (efter en brand) i Enderupskov. Om de gamle skolebygningers tilstand vidner følgende udtalelse om Gramby skole, som i 1813 blev fremsat af lærer H. C. Nielsen: »Murene som ere Bindingsværk eller Tavl, styrter ned en efter anden. – Loftet er næsten overalt aaben, Vinduerne ligesaa – og dersom jeg ikke om Vinteren belagde Loftet med Høe og Tørv, og stoppede Vinduerne med Pialter, vilde ingen Mennesker da kunne opholde sig i dette Huus«. (Det blev stående lige til 1842)¹¹⁰⁴.

Ved sin afgang i 1789 havde amtmand Stemann efterladt sig den uafgjorte regulering af *Nustrup* sogns skolevæsen. Møsting udarbejdede et forslag til en skolefundats, som i 1798 blev lagt til grund for provst Ramus' forslag til et reglement for Brøns skole. Mod al hidtidig praksis sendte Møsting dette forslag til biskop Middelboe og først året efter (i 1801) til herredsprovsten, Hans Myller i Gram. Påfaldende var det også, at forslaget var skrevet på dansk. »Dansk synes mig Reglementet burde være, for desto bedre at forstaaes af Bønderne« skrev

Møsting i sit brev til Middelboe. Sagen trak imidlertid i langdrag, og det blev amtmand Ahlefeldt, som 2.8.1806 underskrev reglementet, der nu var affattet på tysk, men indholdsmæssigt ikke afveg fra Møstings forslag. Der indrettedes distriktsskoler i Nustrup, Bæk og Gabøl; ved hver skole fandtes, eller blev der kort tid efter udlagt, embedsjord, ligesom der opførtes nye skolebygninger med lærerboliger på 4 fag samt stald og brændehus; alle lodsejere skulle efter gårdsanspart levere læreren naturalier, medens hans pengeindtægter (anslået til 20 rd. pr. lærer) alene bestod i bidrag for hvert skolepligtigt barn¹¹⁰⁵.

Skolereglementet for Brøns skole, der blev underskrevet i september 1805, fulgte ganske reglementet for Nustrup sogns skolevæsen. Ligesom det var tilfældet med reglementet for Nustrup, kom der først skred i sagen efter Ahlefeldts tiltræden; i 1808 var reglementet anerkendt af alle fremmede undersåtter¹¹⁰⁶.

1803–05 kom det til en interessant principalsag angående skoleordningen i Seem. Her klagede nogle af indbyggerne fra 1803 over, at degnen, Mikkel Nielsen, tog mere for at holde skole, end det var tilladt i fundatsen af 1766. Degnen indrømmede dette, men gjorde gældende, at fundatsen ikke var gyldig, fordi den henviste til de kongerigske skolelove fra 1739 og 1740 og ikke var blevet approberet af amtmanden i Haderslev. Hverken i denne sag eller i sagen om Langetved skole kom det imidlertid til en afgørelse.

Forklaringen på denne nye, overraskende stilstandsperiode efter 1806 må sikkert søges i, at administrationen af det tørninglenske skolevæsen igen kom til principiel debat med udstedelsen af den kongerigske forordning af 5.12.1806 om beskikkelse af amtsprovster (som først og fremmest ville komme til at beskæftige sig med skolereformens gennemførelse). Biskop Middelboe ønskede, at de tørninglenske provstisager blev henlagt til Ribe amtshus, »uden at noget andet Amt skulle derved have Magt til at giøre Indsigelser«. Hvis denne ordning – som han ventede – blev for vanskelig, »skulle det vel være bedst at lade Sagen in statu quo«, men således, at herredsprovsterne blev beskikket som amtsprovster, så de blev ligestillede med amtmanden og bl. a. kom til at medunderskrive alle lærerudnævnelser. Skulle heller ikke dette ønske kunne opfyldes, burde det i hvert fald tillades herredsprovsten at træde i forbindelse med amtmanden i Ribe, hvad angik de sogne, hvor flertallet af indbyggerne var under dansk jurisdiktion. – Det varede ganske vist 6 år, før der blev beskikket amtsprovster, men i henhold til forordningen af 1806 blev der ikke valgt en ny provst i Nørre Rangstrup herred ved Jørgen Mechlenborgs død i 1808. I 1812 indstillede stiftsøvrigheden Hans Jørgen Høxbroe, der siden 1797 havde været præst i Rødding og i 1804 var blevet valgt til provst for Frøs og Kalslund herreder, til amtsprovst. Høxbroe var, som det hed i ind-

stillingen, »en øvet Mand i Provsteembedet, god Filolog og god Religionstaler, bekendt med de særskilte Anordninger for det Thorning-lehnske«. Det var uden tvivl den sidstnævnte kvalifikation, der fik valget til at falde på ham og ikke på pastor Giørtz i Nustrup, der blev indstillet som nr. 2, og hvis »sande Fortjenester for sit Sogns Skolevæsen og sin Menigheds Oplysning« fremhævedes. Høxbroes embedsområde (hans bestalling er dateret 10.7.1812), blev foruden Tørninglen også enklavesognene og Andst herred i Nørrejylland. Denne forening af slesvigske og kongerigske sogne i samme amtsprovsti skete alene af administrative bekvemmelighedsgrunde (ved en anden inddeling af Ribe amt ville de andre amtsprovstier få en upraktisk størrelse og beliggenhed). Stiftsøvrigheden var klar over, at en forandring af Tørninglens status ikke var at vente, men at det »med sit Skolevæsen som hidtil, vil komme til at staa under Hadersleb«¹¹⁰⁷.

Høxbroes udnævnelse til amtsprovst efterfulgtes af en travl reformvirksomhed på skoleområdet. Forbilledet var overalt regulativet for Haderslev provsti. 24.7.1813 fik Tornum i Lintrup sogn, som den første ikke-kirkeby i Tørninglen, et skolereglement¹¹⁰⁸. Året efter (6.4.1814) udstedtes et tilsvarende reglement for Toftlund. I *Tornum* havde Knud Tøgersen holdt skolen i sit eget hus siden 1787; sønnen, Tøger Knudsen, fortsatte skoleholdet i samme hus fra faderens død i 1809 til 1812, da hans søster, der ejede huset, giftede sig og selv havde brug for skolestuen. På hans ansøgning blev reglementet udstedt i 1813. Indbyggerne nægtede imidlertid at bygge en lærerbolig og ville heller ikke udlægge skolejord (først i 1839 blev der tilbygget et par fag)¹¹⁰⁹. – Det gik ikke bedre med *Toftlund* skole. Sagen var her blevet rejst af degnen (Peder Oxholm) i 1803, da han bad om at få bolig og jord. I 1806 udarbejdede amtmanden et reglement, men tanken om en fælles-skole i Toftlund mødte en så enstemmig protest fra Stenderup og Ørdrup, at reglementets iværksættelse måtte opgives. Først i 1814 blev sagen genoptaget; reglementet af 6.4.1814 fritog faktisk beboerne for skolebyggeri og udlægning af jord, og så sent som i 1840 var der fortsat ikke opført et skolehus her¹¹¹⁰.

Disse delvis mislykkede reformbestræbelser var dog ikke de eneste forbedringer i denne periode. I Nustrup og Hviding sogne lykkedes det takket være de skoleinteresserede præster at få realiseret det haderslevske regulativs grundbestemmelser. I *Nustrup* sogn var der tale om en hel række reformer, der gennemførtes på den ivrige pastor Giørtz' initiativ. 18.11.1812 fik lærerne i sognet fast pengeløn, som alle interessenter ligeligt skulle bidrage til. Da den gamle degn i Nustrup (Anders Løbner) tog sin afsked i 1813, fordeltes degneembedets indtægter efter pastor Giørtz' forslag mellem sognets lærere (i Nustrup, Gabøl og Bæk)¹¹¹¹. I *Hviding* sogn forbedrede pastor G. J. Brøndsted

skoleforholdene. I 1809 delte han sognet i to skoledistrikter, hvor der skulle holdes skole sommer og vinter. Det gik selvfølgelig ikke så let, som præsten havde troet. I 1812 måtte børnene fra det nordre distrikt (Råhede) tage til Hviding skole, og Brøndsted beskrev bønderne som »for det meeste raee, fordumsfulde, egensindige og selvkloge Menne-sker«. I 1814 lykkedes det dog at nå til enighed om et regulativ (ap-proberet 6.4.1814)¹¹¹². Skolevæsenet i *Mejlby* i Lintrup sogn reforme-redes på provst Høxbroes initiativ. 12. januar 1813 kom han på en inspektionsrejse til forskellige skoler også til Mejlby og konstaterede, at »det hele Skolevæsen i Meilbye er i saa mageløs en Uorden, som jeg hverken fjern eller nær har nogensinde seet andensteds«. I juli 1813 fik Høxbroe sluttet en lønaftale. En påfølgende strid om disse bestem-melser blev dog først afsluttet i 1816¹¹¹². – I 1809 var det lykkedes degnen i *Arrild* (Christian Schmidt) at få gennemført tilsvarende for-bedringer, om end med forskellig betaling for børn der kun læste, og dem, der tillige skrev og regnede; læreren forpligtede sig til at holde skole hele året; samtidig blev skolestuen sat i stand¹¹¹³. – I *Øster Lindet* blev der opført en ny skolebygning i 1807.

Skoleforsømmelserne var fortsat overordentlig store, og ingen myn-digheder greb ind over for de ansvarlige forældre. Fra en enkelt skole kan der gives præcise tal. Fra Lintrup er bevaret en skolejournal, der begynder i 1806. Der var da indskrevet 25 elever; af disse mødte i hver af månederne november 1806 til marts 1807 7, 10, 13, 13 og 7 (resten slet ikke). Efter 25. marts 1807 kom der slet ingen børn; skoleunder-visningen påbegyndtes igen den 22. oktober. I de 7 måneder af kalen-deråret 1810, i hvilke der blev holdt skole, udeblev næsten halvdelen af eleverne, og kun en tredjedel af alle elever forsømte mindre end halvdelen af alle skoledage. I månederne januar-april 1814 udeblev 11 af de 27 elever helt (der kan altså konstateres en vis forbedring i for-hold til de to tidligere nævnte opgørelser)¹¹¹⁴.

Uanset de spredte forbedringer, der kan konstateres, var det i 1814 så klart som nogen sinde, at den højst tiltrængte skolereform i Tør-ninglen forudsatte klare lovbestemmelser. Disse fulgte imidlertid ikke med udstedelsen af skolelovene i 1814. Først i 1828 blev det fastslået, at den slesvig-holstenske lov var gyldig i Tørninglen, og først så sent som i 1840 nåede man til enighed om, hvordan den skulle administres under de komplicerede forhold i lenet.

Enklaverne

Overretten i Slesvig havde i et reskript af 16.3.1780 til visitatorerne i Tønder bestemt, at grev Schack skulle have eneopsynet med og med-ledelsen af skole- og fattigvæsenet i de blandede sogne Møgel-tønder og Daler, medens der kun tilkom ham medregulering i Emmerlev sogn;

1 plov skulle regnes lig med 8 tønder hartkorn. Hele projektet strandede imidlertid på grevens uvillighed til at godkende det nævnte forhold mellem plove og tønder hartkorn og navnlig på amtmand Bielckes påstand om, at regulativet var ganske overflødigt.

Der var derefter ro om skolesagen, indtil grev Otto Didrik Schack i 1796 sendte Danske kancelli et helt nyt forslag. Hovedbestemmelsen heri var, at den faste lærerløn skulle lignedes bolsvis (og ikke efter plove eller tønder hartkorn), hvortil kom bidrag for hvert skolepligtigt barn. Forslaget blev mødt med almindelig velvilje, kun fra tønderisk side søgte man fortsat at spænde ben for det. Først da Adler i november 1798 havde erklæret, at grevens rettigheder var uomtvistelige, og at visitatorerne i Tønder intet havde med Møgeltønder og Dalers skoler at gøre, fik grev Schack i en skrivelse fra Tyske kancelli til Danske kancelli af 22.12.1798 medhold i, at han uden videre kunne indrette skolerne i disse sogne efter dansk lov.

20.8.1801 indsendte greven et nyt forslag (udarbejdet af provst Cramer i Møgeltønder) og fik det allerede approberet 16.10.1801. Denne gang drejede det sig ikke, som i 1796, om et simpelt forslag til lønnens regulering og forbedring, og det var i højere grad end forslaget af 1775 indrettet i overensstemmelse med skoleloven af 1739. Der indsattes en skoledirektion for Møgeltønder, Daler og Ballum sogne, bestående af grevskabets besidder og herredsprovsten; den skulle bestemme skoledistrikterne og skoleholderens løn. Skoleindtægten skulle indsamles af skoleforstanderne (2 bolsmænd og 2 kådnere pr. sogn). Hovedafvigelsen fra skoleloven af 1739 var (bortset fra, at der ikke lignedes efter hartkorn), at der ikke tillagdes lærerne naturalier. Skolepligtige var alle fra 6 år til konfirmationen, undtagen dem, »som Sognepræsterne maatte befinde at være saa vidt komne, at de ikke idelig Skoelegang behøver«. En væsentlig undtagelsesbestemmelse var dog også forskriften om, at de, der underviste piger i at kniple, også skulle undervise dem i kristendom. Skolepengene sattes til ugentlig 2 skilling dansk for læsning, 3 skilling for tillige at skrive og 4 skilling for tillige at regne¹¹¹⁵.

En måneds tid efter regulativets udstedelse, nemlig den 25.11.1801, bestemte en plakat, at skoleholderne på landet havde ret til græsningsjord. I det schackenborgske distrikt, hvor der ikke var blevet udlagt skolejord i forbindelse med udskiftningen, valgte bønderne overalt at betale sig fra den nye forpligtelse, og lærerne fik så af skoledirektionen hver tillagt 12 rd.; sikkert et kærkomment tillæg, men kun det halve af, hvad jorden ville have indbragt¹¹¹⁶.

I 1808 blev Østerby skole en selvstændig distriktsskole¹¹¹⁷. I Ballum bad Vesterende i 1804 om at få sognets tre skoler omdannet til selvstændige distriktsskoler, således at den gamle forbindelse mellem

dem med hensyn til skolers anskaffelse og vedligeholdelse blev ophævet. Ansøgningen blev imidlertid afslået af kancelliet (25.5.1805) af hensyn til den fattige skole i Rejsby (Nørhus), hvor læreren siden 1791 havde været en Hans Jensen, der havde overtaget skolen efter sin fader, Jens Jørgensen. Interessenterne fik i 1805 lov til at beholde Hans Jensen til trods for, at denne, »da Brødet er saa lidet at han ikke vel kan leve deraf«, måtte lade en anden tage sig af skolen om sommeren, eftersom det var »nødvendigt for ham som har et Sildbydse-Skib at føre som Skipper at forlade Skolen i den Tid«¹¹¹⁸.

Om det fjerde schackenborgske sogn, *Emmerlev*, var det i 1780 blevet fastslået, at greven her kun havde medtilsynsret, hvad skolevæsenet angik. I 1809 indsendte læreren i Emmerlev by, Christen Knudsen Hansen, en klage over tilstanden. Foruden fribolig i skolehuset (købt af byen i 1793) fik læreren kun ugepenge. I 1795 havde man beregnet, at ugepengene skulle indbringe 77 rd. Skolepligten for drenge var fra 5 til 10 år, for piger fra 5 til 8 år. Da de fleste børn var kådnerbørn og derfor blev taget ud af skolen, når de var 8 eller 10 år gamle, fik han faktisk kun 51 rd. Både i Møgeltønder og Tønder var man klar over, at der måtte gøres noget, men det regulativ for Emmerlev sogns skoler, som begge parter lige ivrigt ønskede, viste sig hurtigt at frembyde så mange principielle vanskeligheder, at sagen langt fra var løst i 1813, da lærer Hansen tog sin afsked for at blive høker¹¹¹⁹.

I de *trøjborgske sogne*: Døstrup, Mjolden og Visby, gennemførtes der i denne periode ingen forbedring af skolevæsenet. Flere af lærerne fik stadig kost og logi på omgang.

På *Rømø* møder man de samme skolepligtsbestemmelser som i Emmerlev. Provst Cramer fastslog i 1796, at det eneste punkt, hvor loven af 1739 var blevet opfyldt, var kirkeens forpligtelse til at betale lysepenge til skolekassen. Han mente dog allerede i 1794, at man burde udskyde en reform af øens skolevæsen, til der blev gennemført en almindelig skoleforbedring i landet.

Der var i 1800 tre skoler på Rømø. Skolen for det rent kongerigske Sønderland lå i Mølby; skolehuset var på 8 fag, 4 til skolestue og 4 til lærerbolig. Læreren fik (overvejende gennem garanterede bidrag fra de skolepligtige børn) 50 rd. i pengeløn. Aftalen herom approberedes 29.4.1796 af skoledirektionen i Ribe. – Skolen i Kongsmark, der stod under amtmanden i Haderslev, var et hus på 4 fag, hvoraf de to var til lærerbolig. Skolefundatsen for denne skole, der var godkendt af amtmanden i 1758, forpligtede forældrene til at sikre læreren en løn på 40 rd. – Endelig fandtes der siden 1784 en lille skole i Toftum for de blandede byer længst mod nord¹¹²⁰.

Skoleforsømmelserne var enorme, sandsynligvis på grund af de mange kniplepiger og skibsdrenge. I 1800 var der i Møgeltønder 70

skolepligtige børn, »men de fleste kommer ikke, somme Dage 12 – andre Dage 20 – faae Dage er der imellem 20 til 30 Børn«. I Bønderby i samme sogn var der 30–40 skolepligtige børn, »men der kommer kun 5 til 6 om vinteren og 13–14 om sommeren«. Af 50 børn i Toghale distrikt mødte henved 30¹¹²¹. En forsømmelsesliste fra Daler skole i 4. kvartal 1807 viser, at 41 af 70 børn slet ikke kom i skole. Kun 10 drenge lærte at regne¹¹²². Denne tilstand synes myndighederne at have affundet sig med.

Det augustenburgske distrikt på Als

Skoleforholdene på Sydals havde det tilfælles med de øvrige nordslesvigske distrikter under kongerigske stifter, at ingen skolelov var i kraft, men denne tilstand modificeredes af Frederik Christians interesse for skolesagen, selv om hans aristokratiske skolesyn inkluderede det standpunkt, at det ikke kom så meget an på det ydre skolevæsen. Han overlod det derfor til bønderne (hvis kår var i stadig fremgang) at bære de fleste omkostninger ved skoleforbedringen, selv om han nok ville dirigere udviklingen. Det spillede også en rolle, at han ofte var fraværende fra Als og optaget af andre gøremål. Alt i alt var landsby-skolernes indretning for ham mest af alt en hobby, på ingen måde en livssag som for Ludvig Reventlow.

3.12.1792 skrev provst Brolund i Hørup til biskoppen: »Skoler lader vor naadigste Herzog bygge een efter den anden, ganske nye, rømmelige luftige og lyse; adskillige af disse vare ikke meget bedre end Faare- og Kalveladerne hos vore Bønder; men efter min underdanigste Forestilling derom bliver nu til næste Sommer den 4de opført ved Lysabel Kirke«¹¹²³. Initiativtageren til dette skolebyggeri var ikke den senile og uinteresserede hertug, men prins Frederik Christian. To af de skoler, provst Brolund sigter til, lader sig let identificere: det drejer sig om skolerne i Kær (opført 1789) og Notmark (opført 1791); den tredje er formodentlig skolen i Lysabildskov, der omtales første gang i 1790; skolehuset i Lysabild vides at være blevet opført i 1793 (indtil da var skolen indrettet i degnehuset)¹¹²⁴.

Kendskabet til prinsens skoleinteresse fremkaldte 10.4.1792 en ansøgning fra skoleholderne i Kettingskov, Leblølgård, Tandslet, Asserballe og Asserballeskov, hvori de klagede over, at ugeskillingen gav dem alt for ringe indtægter. »Hertugen« stillede sig velvilligt og pålagde provst Brolund at indsende en betænkning om skolevæsenets forbedring, da han havde i sinde at udstede et regulativ for hele det augustenburgske distrikt i overensstemmelse med den kongelige skoleforordning. Brolund svarede, at de uoplyste bønder havde svært ved at indse, at en skoleholder skulle kunne klare sig uden bierhverv, og fremhævede i sit forslag navnlig den vise bestemmelse i skoleforord-

ningen af 1739, at hovedparten af lønnen skulle udgøres af naturalier. Samtidig understregede han, at loven af 1739 i mange henseender var forældet og tilrådede, at man afventede den store skolekommissions forslag, medmindre det da lod vente på sig i flere år. Også pastor Hoeck i Ulkebøl udtalte sig om sagen og indsendte en betænkning, der viste ham som en begejstret og indsigtfuld ven af skolereformer: »Skolevæsenets Forbedring er den første gode Grundvold til det menneskelige Videns forbedring, til Staternes Vel og til den huuslige Lyksalighed. Der er det første Hielpemiddel til Cultur, Sædelighed og sand Xstendom«.

Det skoleregulativ, der blev udsendt 29.11.1793, betød langt fra en omvæltning af skoleforholdene. Det krævede daglig skolegang for alle børn fra det 7. til det 12. år »mit alleiniger Ausnahme der gewöhnlichen Frei-Monate« (dvs. sommermånederne). Forbedringen for skoleholderne skulle navnlig ligge i, at den vilkårlige betaling blev afskaffet og erstattet af kvartalsvise skolebidrag (1 skilling ugentlig for læsning, højst 2 skilling for skrivning og regning tillige).

Selv om hertugens skoleregulativ betegnede et fremskridt, blev det optaget med mishag af biskoppen i Odense (Tønne Bloch), der frygtede for, at det ensidigt udstedte regulativ tilsigtede en indblanding i hans rettigheder. En strid (1794–95) mellem hertugen og biskoppen om førstnævntes ret til at afsætte skoleholderen i Asserballe (Christen Christensen Smith) blev på denne baggrund en principalsag om grænserne for hertugens og biskoppens rettigheder i skoleforhold. Overkonsistoriet fastslog i sin erklæring 3.2.1795 (hvis argumentation Tyске kancelli fulgte i sin skrivelse 7.3.1795 til Danske kancelli), at kun fremme af almenvellet og på ingen måde en ubeføjet indblanding i den danske gejstligheds rettigheder havde været hertugens drivfjeder ved udstedelsen af skoleregulativet. Det er karakteristisk for stemningen i dette præstefjendske årti, at overkonsistoriet opfordrede kancelliet til at bevirke, »dass die nur gar zu gerne um sich greifende Dänische Clerisey in ihre gehörige Schranken zurückgewiesen werde«. Danske kancelli støttede heroverfor biskoppen i dennes redegørelse for hertugens begrænsede rettigheder¹¹²⁵.

I november 1802 udstedtes et reglement for *Tandslet* skole, som hertugen søgte at indrette helt efter sine pædagogiske tanker. Det er betegnende, at der blev ofret megen tid og mange kræfter på at gøre forskrifterne for undervisningen så fuldkomne som muligt (se s. 292), medens de øvrige bestemmelser var alt andet end revolutionerende. Skoleskillingen bevaredes således uændret, om end med den bemærkning, at der skulle arbejdes henimod en proportional afgift pr. hus. Børnene behøvede ikke at gå i skole før det 8. år, dels på grund af vejens længde, dels fordi »eine jede bestimmte Vorschrift über die Schul-

pflichtigkeit gegenwärtig als eine Neuerung noch gar zu sehr die Gemüther erbittern möchte«.

Nogle måneder før reglementets udstedelse (16.7.1802) bestemte hertugen, at der skulle bygges en ny hovedskole ved degneboligen, og at skolen i Favrholt skulle fortsætte som biskole. Efter indbyggernes ønske blev biskolen imidlertid flyttet til Tandselle, og de to skolehuse stod først færdige i 1807¹¹²⁶. Den forbedrede undervisning, som den nye degn Esbensen skulle have givet i henhold til reglementet, er altså tidligst kommet i stand på dette tidspunkt; indtil da måtte degnen nøjes med »et lidet dertil leiet Værelse«, mens den gamle, yderst måde- lige skoleholder i Favrholt (H. Chr. Rasmussen) havde de fleste elever i sognet¹¹²⁷.

Man ville have ventet, at hertugens næste skridt på skolevæsenets område var blevet udarbejdelsen af et tilsvarende regulativ for hele det augustenburgske distrikt. Det blev imidlertid ikke tilfældet. Årsagen til denne bratte standsning af arbejdet med de sydsalske skolers regulering skal man uden tvivl søge i, at der i 1803 indledtes en mangeårig drøftelse af, hvorvidt Als i gejstlig henseende skulle henlægges til Slesvig og dermed komme under den for dette hertugdømme gældende skolelovgivning.

Frederik Christian fortsatte imidlertid med at vise skolerne sin store interesse. Indtil krigen standsede alt byggeri, støttede han opførelsen af nye skolehuse, som bønderne lod opføre (skolen i Asserballe kostede f. eks. 200 rd.; heraf gav hertugens kasse de 30 rd.). Fra 1799 til 1810 omfattede byggeriet 6 skoler, i Lebølgård (1799)¹¹²⁸, Ulkebøl (1803)¹¹²⁸, Sebbelev (1803)¹¹²⁹, Tandslet (1807), Tandselle (1807)¹¹³⁰ og Asserballe (1810)¹¹³¹. Ved en sammenligning af skolevæsenet i Nørre herred med det i Sønder herred kom biskop Plum i sin visitatsberetning i 1812 til det resultat, at »H. D. Hertugens Skoledistrikt har betydelige Fortrin for H. M. Kongens«. Medens kun 3 af de 11 kongelige skolehuse var tidssvarende, gjaldt dette om 9 af de 15 skolehuse i det hertugelige distrikt. Over for de 6 seminarieuddannede lærere i det hertugelige distrikt stod der kun 1 i Nørre herred. I Nørre herred var ugeskillingen intetsteds afskaffet, i det hertugelige distrikt var den afskaffet ved tre skoler (Asserballe, Kær og Sebbelev). På den anden side var det en mangel, at der ikke blev holdt eksamen ved de hertugelige skoler. Plum mente også, at flere af lærerne i det hertugelige distrikt var dårligere end nogen lærer på Nordals¹¹²⁸.

Da øvrigheden ikke greb ind over for forældre, der forsømte at sende deres børn i skole, var skolegangen i Sønder herred lige så ringe som på Nordals. I Hørup (en god skole) mødte gennemsnitlig 50 af de ca. 100 skolepligtige børn. I almindelighed hedder det, at besøget var godt om vinteren. En nøjagtig fortegnelse over fremmødet i Asser-

balle skole i tiden mellem november 1811 og maj 1812 viser dog, at betegnelsen »god« om vinterskolegangen skal forstås på baggrund af den usle sommerfrekvens: af 64 skolepligtige besøgte kun 4 skolen i hver uge, 27 kom slet ikke i skole, 6 kom fra 1 til 6 uger og 27 fra 10 til 21 uger.

Spørgsmålet om, hvorvidt den for Slesvig gældende kirke- og skolelovgivning også skulle indføres på Als, fik først aktualitet for det augustenburgske distrikt, da Fyns biskop, Frederik Plum, i 1812 foreslog, at der blev nedsat en kommission for at overveje, hvordan det provisoriske skolereglement for østifterne af 10.10.1806 kunne blive indført på Als og Ærø. I sine bemærkninger til dette forslag, der var udarbejdet af den konstituerede amtsprovst Frederik Ebbesen i Nørre herred, talte Plum ubesindigt om øernes slette skolevæsen samtidig med, at han udtalte håb om hertugens velvillige medvirkning. Disse bemærkninger blev af udenforstående også tillagt Ebbesen.

Ved at begrunde sit forslag med en påstand om skolevæsenets slette tilstand havde Plum imidlertid givet hertugen de bedst mulige kort på hånden i den påfølgende debat. Frederik Christian, der på forhånd vogtede skinsygt over sine rettigheder og netop i disse år følte dem truet af Frederik VI og regeringen i København, kunne nu afvise biskoppens forslag som sagligt umotiveret og som en personlig fornærmelse. I et brev til Plum (af 24.9.1812) konkluderede han: »For-slaget at betage mig Bestyrelsen af Skolevæsenet i mit District paa Grund af dettes slette Tilstand, og at nedsætte en Commission for at bringe det i Orden og vedligeholde denne Orden, vilde under alle Omstændigheder være krænkende, men er en sand Fornærmelse mod en Mand, der har opoffret sine beste Aar Skolevæsenets Bestyrelse«. I sin protest til overretten (dat. 25.9.1812) talte han om Plums »gänzliche Unkunde der Lage« og hævdede, at hans distrikt, hvad skolevæsenet angik, kunne måle sig med ethvert andet distrikt i fædrelandet. – Samtidig gav Frederik Christian sin overinspektør pålæg om at lade nogle af præsterne i Sønder herred (provst Buchardi i Ketting, Clausen i Ulkebøl, Schwensen i Hørup og Sabroe i Tandslet) læse protesten, i hvilken hertugen havde fremhævet »die Bemühungen der würdigen Geistlichen, mit denen ich umgeben bin«¹¹³².

Meningen med denne aktion var tydeligt nok at få det augustenburgske distrikts præster til at slutte op om hertugens standpunkt som det eneste rimelige og til at tage afstand fra provst Ebbesen, som i deres øjne kom til at stå som en intrigant, der ikke veg tilbage for at besudle sin egen rede, når blot han kunne få den uvidende nye biskop i sin magt.

Hertugen sejrede på alle punkter. Amtmand Linstow i Sønderborg havde allerede 21.9.1812 meddelt hertugens overinspektør, at han ville

nægte at indtræde i den foreslåede skolekommission¹¹³². Biskop Plum, der netop på denne tid visiterede på Als, roste i sin indberetning af 21. oktober det hertugelige distrikts skoler. Dagen forinden (20.10.) havde Ebbesen i en skrivelse til hertugen forsvaret sin handlemåde og erklæret, at han ikke var skyld i biskoppens uanmeldte visitats, selv om en del præster i Sønder herred havde fremsat den gisning, »at Øens Skolevæsen maatte være denonceret for Biskoppen som slet, og at det maatte være sket af mig«¹¹³³. Endelig hævdede amtmand Linstow i sin indberetning af 21.11.1812, at det augustenburgske distrikt var helt adskilt fra de kongelige amter og havde sin egen forfatning, så at de kongelige embedsmænd var fuldstændig inkompetente dér.

Der kunne herefter ikke herske tvivl om, at det ville koste hård kamp at få den kommende kongerigske skolelov gjort gældende i det augustenburgske distrikt.

Als Nørre herred

De vigtigste og interessanteste skolereformer i Nørre herred i denne periode er knyttet til Frederik Ebbesens navn og angår især Nordborg skole, men da de kun sekundært berører det ydre skolevæsen, vil de blive behandlet senere (se s. 385).

Manglen på en i kraft værende skoleforordning satte snævre grænser for, hvad reformivrige myndigheder kunne sætte igennem i nordalsiske landsogne. Ganske vist blev lærerne overalt indsat og afskediget af øvrigheden, men på alle andre vigtige områder var skolevæsenet omkring 1800 ikke blevet berørt af de reformer, staten havde gennemført, og skoleindretningerne varierede på en karakteristisk måde fra sogn til sogn.

Uden for Nordborg var før 1800 kun skolestuen i Havnbjerg tidsvarende; i tiden op til 1814 kom hertil kun den rummelige og solide skole i Dyndved (Egen sogn), opført 1803 med herredskirkernes støtte¹¹³⁴. I Elstrup i samme sogn blev der holdt skole i en tilbygning til et inderstehus¹¹³⁵; Oksbøl sogns eneste skole, i Broballe, blev i 1812 af biskop Plum karakteriseret som »ussel i alle henseender«. Flere af skolerne havde endnu i 1812 ingen tavle.

Beboernes ordinære bidrag til skolelærernes løn bestod nu som før kun af ugepenge, og for at bøde på den dalende realindtægt, der var en følge af prisstigningen, måtte kirkerne give lærerne årlige tilskud på 10–25 rd.¹¹³⁷. En god indtægt havde, efter herredets vilkår, læreren i Havnbjerg. Han (J. Chr. With) fik i 1810 100 rd. (heraf 64 rd. skolepenge) og havde 12 skæpper jord¹¹³⁸.

Provst Fangel gav i 1801 en sikkert korrekt skildring af skolesituationen i herredet¹¹³⁹: »Det er faae Maaneder af Aaret, at Ungdommen paa Landet holdes til Skolen. Forældre og Huusbonder troe sig beretti-

gede – ofte ere de trængende – til at tage Gavn af deres Børn ved deres Huus- og Mark-Arbeide; og neppe er det at haabe, at det dermed vil blive anderledes«. Alligevel lærte så godt som alle børn at skrive og regne. Skolen i Broballe kunne kun rumme halvdelen af Oksbøl sogns 168 skolepligtige børn¹¹⁴⁰. I Havnbjerg mødte om vinteren aldrig over 80 af de ca. 100 skolepligtige børn¹¹⁴¹, i Dyndved aldrig 70 af et lige så stort antal¹¹⁴². Alle var enige om, at det store antal forsømmelser skyldtes, at de mange kådnere og inderster havde brug for børnenes arbejdskraft.

En mulighed for at få iværksat tiltrængte skoleforbedringer åbnede sig med udstedelsen af det provisoriske reglement for almueskolevæsenet i østifterne, dateret 10.10.1806, som kom til at udgøre hovedindholdet af skoleloven af 1814. 16.1.1808 fastslog kancelliet imidlertid, at det provisoriske skolereglement indtil videre ikke gjaldt for Als og Ærø¹¹⁴³. Forklaringen på denne undtagelse var uden tvivl, at spørgsmålet om disse øers blandede jurisdiktionsforhold, der var blevet rejst i 1803, stadig stod åbent. Dette forhold er sikkert også forklaringen på, at Frederik Ebbesen kun blev konstitueret amtsprovst, da Fangel i 1808 afgik som herredsprovst. Det stod herefter klart, at en skolereform i Nørre herred forudsatte en afgørelse af spørgsmålet om, hvorvidt Als også i gejstlig henseende skulle henlægges til Slesvig og dermed følge en anden skolelovgivning end den for Kongeriget gældende. Ingen kunne derimod på dette tidspunkt vide, at striden herom ville blive så langvarig og udvikle sig til en principalsag om den augustenburgske hertugs rettigheder over for kongen, og til en strid om dansk-nationale interesser i modsætning til tyske embedsmandssynspunkter.

Da overretten i 1803 rejste spørgsmålet om ophævelse af den blandede jurisdiktion på Als og Ærø, vurderedes denne forandring af både slesvigske og kongerigske embedsmænd alene som en administrativ reform uden folkelige aspekter. Amtmand Ahlefeldt i Sønderborg anså den for en sådan velgerning, at man slet ikke behøvede at drøfte den principielt, og provst Fangel i Nordborg var vist af samme mening. Da spørgsmålet kom frem i vakancen efter biskop Blochs død, og Fangel åbenbart ventede en hurtig afgørelse, sendte han 1.12.1803 (»efter fleres Raad«, som han i 1805 skrev til biskop Hansen) Danske kancelli en oversigt over »de adskillige Fordeele og Rettigheder«, som den alsiske gejstlighed var i besiddelse af og ønskede bevaret ved den kommende overgang til generalsuperintendenten. Fangel, der undlod at underrette bispeembedet om denne skrivelse, udtalte ikke et ord til forsvaret for øens tilhørighed til Fyns stift eller om de følger, som en forandring ville få for befolkningen. »Naar Hans Kongl. Majestæt haver besluttet denne Forandring med den herværende Geistlighed, erkiender

hvert Medlem af samme i allerdybeste Ærefrygt saadant«, var alt, hvad han havde at sige hertil. Om sig selv fremhævede Fangel, at han magtede det tyske sprog og skulle prædike i det, så han kunne opfylde de embedspligter, enhver provst havde i hertugdømmet. Fangels skrivelse, der på grund af vakancen erstattede en betænkning fra bispeembedet, kom til at spille en væsentlig rolle for Danske kancellis stillingtagen til overrettens forslag. 21.1.1804 svarede man, at Ærø burde blive ved Fyns stift, men at Als' henlæggelse til Slesvig stift kunne overvejes¹¹⁴⁴. Halvandet år senere indsendte Fangel »paa Forlangende« en kopi af sin skrivelse til biskop Hansen, men udelod heri sætningen om sig selv¹¹⁴⁵.

Med Frederik Ebbesens overtagelse af provsteembedet var en mand med helt andre synspunkter kommet frem i første række. I sin kamp for Als' forbliven ved Fyns stift fik han biskoppernes fulde støtte, og der dannede sig fra nu af i denne strid en gejstlig front vendt mod de verdslige embedsmænd.

Stridens udgangspunkt var Ebbesens ønske om at få forbedret det dårlige skolevæsen i Oksbøl sogn. Her blev degneembedet vakant ved enkepastorinde Riisbrichs død i 1810. I overensstemmelse med det provisoriske reglement ville Ebbesen nu anvende det rige degnekald til forbedring af sognets skolevæsen. »Men for at iværksætte dette – skrev Ebbesen – ville det være godt, om det provisoriske Skolereglement var bleven gjort til Lov ogsaa for dette Herred, da saa al Modstand fra Sognets Side vilde bortfalde«¹¹⁴⁶. Ved bispevisitatsen senere på året vandt Ebbesen bispem for sit synspunkt¹¹⁴⁷, men kancelliet lod sagen ligge lige til 1818.

Ebbesen benyttede lejligheden til i et brev af 10.5.1810 indtrængende at anmode biskop Hansen om at virke for Als' forbliven ved Fyns stift. Han begrundede sin bøn på følgende måde: »Saasart som Alsø lægges under Hertugdømmet i denne Henseende [i kirke- og skolesager], vil det gaae Indbyggerne herefter i det geistlige, som nu er Tilfældet i det civile, at de ofte ville faae tydske Embedsmænd, som de slet ikke forstaae. Ofte har dette Herred havt Amtmænd, Amtsforvaltere og Herredsfogder, som de slet ikke kunde tale med, forinden disse, efter flere Aars Forløb, lærte noget Dansk, eftersom Almuen her paa Landet ikke bedre forstaaer Tydsk end Fynboer og Jyder ... Præstekaldene her paa Landet ere i Almindelighed gode Kald, og ville altsaa, naar de lægges under det Tydske Cancellie, med Begjærlighed søges af Præster, lige op til Elben. Det vil saa gaa Alsø som vore danske Naboe i Sundevit, at de faae Præster, som de ikke kunde tale med og ikke forstaae i Kirken. Formodentlig maa ogsaa vor Translocation derover foraarsage nogen Betænkelighed paa høiere Steder, siden denne Sag saalænge forbliver under Ventilation. ... Flere Gange har jeg

for Deres Høiædle Høiærværdighed yttret mit og Medgeistliges Ønsker, at forblive under Stiftet«¹¹⁴⁸. Det bemærkelsesværdige ved dette udbrud er, at det i første række er almuen og ikke præsternes interesser, Ebbesen har i tankerne. Ebbesens demokratiske, dansk-nationale og for sin tid revolutionære indstilling måtte nødvendigvis chokere de mange embedsmænd, der vendte det døve øre til krav om sproglige reformer i Slesvig.

Da biskop Hansen snart efter døde og blev efterfulgt af Frederik Plum, sendte Ebbesen omgående (11.7.1811) Plum en fremstilling af de skadelige følger, det ville få, hvis Als blev henlagt til Slesvig i gejstlig henseende. I sit svarbrev (8.10.1811) oplyste Plum, at hans bestalling intet indeholdt om Als' forbindelse med Slesvig, og at det syntes, som om denne idé nu var opgivet, men at Plum nok skulle gøre brug af Ebbesens brev, hvis den blev bragt på bane¹¹⁴⁹.

Det varede ikke længe, før Ebbesen forelagde Plum et skolespørgsmål, der i sig selv var ubetydeligt, men som hurtigt udviklede sig til en strid om forholdet mellem den gejstlige og den civile øvrighed og dermed igen bragte striden om Als' jurisdiktion i forgrunden. En ansøgning fra Østerholm parcellisterne om at få skolen i Elstrup (Egen sogn) flyttet nærmere, og lærerens død sidst i 1812, gav Ebbesen anledning til at søge at få denne usle skole forbedret. Han bad biskoppen om at få indført et reglement, der fastslog et skoledistrikts forpligtelse til at anlægge en skole på et passende sted¹¹⁵⁰ og meddelte amtmand Linstow, at han aldeles ikke kunne befatte sig med udnævnelsen af en ny lærer, før skolespørgsmålet i Elstrup var afgjort, »til hvilken Udsættelse jeg og for min Deel har indhentet H. H. Biskoppens som vort Skolevæsens Overøvrigheds Samtykke«. Linstow indbragte nu sagen for Danske kancelli; han var især fortørnet over, at Ebbesen havde talt med Plum om sagen, »ligesom at tikiendegive mig Biskoppens Ordre«; til slut talte han for Als' og Ærøs henlæggelse til henholdsvis Slesvig og Kongeriget i gejstlige sager. Hertil erklærede Plum, at amtmandens protest i virkeligheden var en protest mod skoleloven af 1739, der antog en art subordinationsforhold. Linstows argumenter angående Als' tilhørsforhold havde han noteret sig for i givet fald over for kancelliet at kunne »forsvare Øens ældgamle, af samtlige Geistlige ønskede, for Gudsdyrkelsens Eenhed, for Sproget og selv for Ungdomsunderviisningen vigtige Forening med Danmark« (brev af 14.7.1813). Mod disse udtalelser vendte de sønderborgske visitatorer (amtmand Linstow og provst Friderici) sig heftigt i en erklæring af 23.11.1813: Det betvivledes, at den alsiske gejstlighed ønskede den bestående forfatning bevaret. Det var heller ikke rigtigt, at Als ville miste sit sprog ved at blive henlagt til Slesvig (her henvistes til det øvrige Nordslesvig). Skulle man i det hele taget alene for sprogets skyld bibeholde en dårlig

forfatning? Der taltes om Als' unaturlige adskillelse fra hertugdømmet og om, at de bestående forhold gjorde det muligt at finde gehør for og støtte til »die vernunftwidrigsten Vorschläge«¹¹⁵¹.

Skolesagen fra Elstrup førte til, at spørgsmålet om indførelse af det provisoriske skolereglement af 1806 på Als, der allerede var blevet taget op af biskop Hansen, nu blev fremskyndet. 25.4.1812 bad biskop Plum Ebbesen om at tilpasse det provisoriske skolereglement af 1806 til de alsiske forhold. Ebbesen svarede 15.5. med at foreslå indsat en kommission for Nørre herred, bestående af amtmanden, provsten og pastor Meyer i Havrebjerg. Biskop Plum ønskede imidlertid en kommission, der omfattede hele Als og Ærø, og Ebbesen, – der modsat biskoppen ikke kan have været i tvivl om, at man derved ville komme til at rulle en lang række vanskelige problemer op¹¹⁵² – sendte så 5.6. det ønskede forslag til Plum¹¹⁵³. Om den påfølgende strid med hertugen og om det nederlag, som forslaget herunder led, henvises til s. 330. Plum og Ebbesen opgav dog ikke tanken om at få det provisoriske skolereglement indført. Biskop Plum fremsatte i sin indberetning af 21.10.1812 det forslag, at man i stedet for en kommission kunne nøjes med at kommittere en gejstlig, der nød både hertugens og amtmandens tillid, til at ordne skolevæsenet på Als sammen med den civile øvrighed på grundlag af reglementet af 1806 (»den Lov som Alsøe Skolevæsen for det første trænger til, vil kunne sammenfattes af faa Paragrapher i Reglementet uden mindste Lokalisering«). Denne naive idé var på forhånd dødfødt. Provst Ebbesen forstod derimod, at man måtte holde det augustenborgske distrikt udenfor, hvis man ville gøre sig håb om at få skolevæsenet forbedret, og bad derfor 22.12.1812¹¹⁵⁴ biskoppen om at få indført et reglement for Nordborg amt alene. Der var dog kun få chancer for at få dette forslag realiseret, eftersom amtmand Linstow i sin indberetning af 21.11.1812¹¹⁵⁵ havde afvist tanken om at indføre reglementet af 1806 i de kongelige distrikter, da det helt og holdent var beregnet på områder med dansk forfatning. Udvejen, udtalte han, som så ofte før, var ophævelsen af den blandede jurisdiktion på Als og Ærø. Overretten sluttede sig 9.2.1813 til denne opfattelse, men herefter strandede denne sag såvel som sagerne om skolevæsenet i Elstrup og Oksbøl i kancellierne.

Ærø

Ærø fik lige så lidt som Als en landsbyskoleordning i årene før 1814. Ligesom på Als stod denne tilstand i forbindelse med overvejelserne angående en ophævelse af den blandede jurisdiktion, men skønt der fra 1803 kun var tale om Ærøs fuldstændige henlæggelse under Kongeriget, fik det provisoriske skolereglement af 1806 alligevel ikke gyl-dighed på Ærø. På en forespørgsel fra provst Gomme Fangel 17.11.

1806, om der kunne forventes udnævnt en amtsprovst, og om amtmanden »over Amterne Norburg, Ærrøe samt Sundevitt« skulle tiltræde den amtsskoleledelse, der skulle oprettes i henhold til reglementet, svarede kancelliet 16.1.1808, at reglementet indtil videre kun gjaldt for Fyn¹¹⁵⁶.

I Ærøskøbing gennemførtes derimod, efter en bevæget forhistorie, en betydningsfuld skoleforbedring i 1797. Den afgørende mangel ved byens skole var, at den højst søgtes af en fjerdedel af de skolepligtige børn; resten fik lidt undervisning i forskellige vinkelskoler eller gik slet ikke i skole. Skolemester Lorenzen, der takket være denne slendrian gik glip af størsteparten af skolepengene, havde længe ønsket en forandring. Da der så i 1789 var blevet opført et nyt skolehus, benyttede han lejligheden til 22.2.1790 at anmode om en skoleinstruks, der udtrykkeligt befalede, at alle indbyggerne skulle sende deres børn i skole hos ham og under alle omstændigheder betale ham skolepenge. Skoleforstanderne (landfogden, sognepræsten og acturius) støttede principielt Lorenzen. Da han 20.11.1790 havde indsendt en liste over 85 borgere, der var i restance, blev talrige af dem idømt mulkter, og 1.7.1791 udstedte skoleforstanderne den ønskede »Instruction for Ærøeskiøbings Skole«¹¹⁵⁷. Instruksen bestemte bl. a., at børnene (ligesom før) skulle gå i skole fra det 7. år, og at alle fra dette tidspunkt skulle betale skolepenge (fattige børn fik kun gratis undervisning i kristendom).

I begyndelsen af 1791 krævede Lorenzen myndighedernes hjælp til at få restancerne inddrevet, men fik derved størstedelen af Ærøskøbings borgerskab imod sig. Følgende to protester giver udtryk for den offentlige mening: »Als Vater meiner Tochter steht es mir doch wohl frei, mein Kind selbst zu informiren« (skipper Jens Christian Swane). »Himmelschreiend wäre es, wenn ich und andere von der Wilkühr eines Schulmeisters abhängen solten, und ihm Schul- und Feuergeld für unsere Kinder, wenn sie nicht in die Schule gehen, bezalen müsten« (skipper Christen Pihl). Lorenzen svarede på Pihls klage, at det var himmelråbende, når en fader handlede så uforsvarligt, at han hellere ville lade sin søn undervise i navigation end i kristendom, læsning, skrivning og regning. 1.3.1791 fik landfoged Tilemann meddelelse om, at hele borgerskabet ville klage til kongen¹¹⁵⁸.

Klagen indsendtes 1.9.1791 og udtrykte sikkert, hvad »die sämtliche Bürgerschaft« mente. Borgerne hævdede navnlig, at forældrene i Ærøskøbing altid havde haft frihed til at lade deres børn undervise, hvor de ville, og at kravet om betaling af skolepenge for alle børn over 7 år derfor var ganske uberettiget. Principielt gjorde man endog gældende, at der slet ikke fandtes skoletvang på Ærø, og at man derfor ikke kunne tvinge børnene i skole fra deres 7. år. »Ew. Königl. Maytt: wollen

nicht, dass treue Unterthanen unter dem Schein religiöser Absichten gedrückt und ausgesauget werden ... Der Zwang, den Supplicatus einführt, ist sogar gegen die Principien des Naturrechts. Man raubt dadurch den Aeltern die freye Wahl bei der Erziehung ihrer Kinder«. Lorenzen svarede, at forældrene af hensyn til børnenes vel måtte tvinges til at betale skolepenge. Som det var at vente, stod både verdslige og gejstlige myndigheder på Lorenzens side. 6.10.1792 afviste kancelliet derfor klagen som ubeføjet¹¹⁵⁹.

Da borgerskabets klage var blevet afvist af kancelliet, forlangte Lorenzen i begyndelsen af 1793 udpantning hos de i 1791 mulkterede forældre¹¹⁶⁰. I betragtning af nye enstemmige klager var myndighederne imidlertid interesserede i at nå til et kompromis, og 31.1.1794 imødekom kancelliet et af borgernes klagepunkter: for drenge, der bevislig var til søs, skulle der ikke betales skolepenge¹¹⁶¹. På dette grundlag skulle så til gengæld restancerne inddrives, men da de udpantede sager 3.3.1794 blev bragt op på rådhuset, hvor de skulle bortauktioneres, opstod der »viel Lerm, Sträuben und Auflauf«, og da man omsider, 26.4. samme år, ville skride til »die wirkliche Betreibung«, var der så megen uro, at landfogeden måtte udsætte sagen. Nu blev overretten inddraget i striden, og den 5.9.1794 truede den Ærøskøbing med militær eksekution, hvis det igen kom til uroligheder. Trusselen hjalp ikke, og 22.9. ankom der fra Fredericia et kommando på 48 mand til Ærøskøbing. Med dets hjælp blev udpantningen gennemført. Derefter kom turen til de opsætsige borgere, og tre af dem blev idømt fra 1 til 4 års fængsel. Borgerne var dog fortsat ikke villige til at give efter (i denne holdning bestyrkedes de af sognepræsten, Søren Gudme, der var skolemester Lorenzens personlige uven) og afviste flere mæglingsforslag. De to kancellier valgte så den udvej at nedsætte en kommission, hvilket borgerne gang på gang havde bedt om. Den kom til at bestå af provst Fangel i Nordborg og herredsfoged Fürsen sammesteds (udnævnt henholdsvis 7.3. og 28.2.1795). De skulle undersøge klagerne over skoleforholdene i Ærøskøbing og stille forslag om deres forbedring¹¹⁶².

Kommissionen afviste de fleste af klagerne over Lorenzen som ubegrundede. Når man ikke desto mindre foreslog, at han blev forflyttet, var det, fordi man anså dette for den eneste vej til at berolige gemytterne. Der skulle ansættes en selvstændig underlærer. Kommissionen afviste borgernes protest mod faste skolepenge, men mente, at en fast lærerløn var at foretrække, da de fattige børn derved ville blive ligestillet med de betalende elever, og flere børn ville få lært at skrive og regne. – Et kongeligt reskript af 23.6.1797 optog, næsten uden ændringer, kommissionsforslaget.

Med Lorenzens forflyttelse trak det imidlertid i langdrag. Først ved

udgangen af 1809 blev han degn i Marstal. Provst Fangel gav ved den lejlighed en rammende karakteristik af den ilde lidte Lorenzen: Han var ikke ond, skrev han, »han synes mere at hænge det Sorgmodige for ikke at kalde det det Morøse efter«¹¹⁶³.

Lorenzens afgang efterfulgtes af et interregnum, der varede ved lige til 1813. I 1803 havde en kongelig resolution nemlig bestemt, at det personlige kapellani i Ærøskøbing skulle nedlægges ved vakance¹¹⁶⁴, og i 1807 bestemte en anden resolution, at førstelæreren i købstæder, hvor der ingen residerende kapellan var, skulle være ordineret kateket. Disse to bestemmelser fik aktualitet, da først kapellanen og dernæst førstelæreren flyttede fra byen i 1809. I 1813 udnævntes N. J. Lindenh (senere præst i Vedsted) til kateket, og da degn og klokker Christian Roland døde i 1814, blev degnens embede forenet med andenlærerens, som derved for første gang blev helt uafhængig af førstelærerens¹¹⁶⁵.

I *Marstal* udviklede skoleforholdene sig ganske anderledes end i Ærøskøbing. Skoleholder Hans Andresen præsterede fra 1769 til kort før sin død i 1821 støt og dygtigt at undervise børnene til alles tilfredshed. I forbindelse med skibsfartens hurtige udvikling i Marstal i disse år var antallet af skolepligtige børn stærkt stigende: i 1769 havde der været 120, i 1804 var der godt 200, og i 1822 havde man nået tallet 372¹¹⁶⁶. Disse mange børn blev endnu i 1789 undervist af Andresen alene¹¹⁶⁷, men siden synes degnene at have været forpligtede til uden vederlag at gå Andresen til hånd i den daglige undervisning¹¹⁶⁸. Et nyt skolehus opførtes 1790¹¹⁶⁹.

De ærøske landsbyskoler var uden tvivl langt dårligere end de tilsvarende skoler på Als. I 1800 havde de 9 skoler på Ærø 1079 elever, medens 1478 alsiske skolebørn var fordelt på 24 skoler¹¹⁷⁰. De enkelte skoler havde fået lov til at udvikle sig efter sognemændenes ønske med meget ringe indblanding fra øvrighedens side. Loven af 1739 var kun gennemført for ganske få punkters vedkommende. Biskop Plum indberettede i 1814, efter lokale undersøgelser, »at ingen Skoletvang har Sted der paa Landet, og at det altsaa beroer paa Tilfældet, om 1600 skolepligtige Børn, som Øen indeholder, skulle søge Skolerne eller ikke«¹¹⁷¹.

Situationen skildres i 1805 således af provst Gomme Fangel¹¹⁷²: »Katechismus, Evangeliebog og Lærebogen ere i Almindelighed de eneste Bøger, som skal bruges til Indenadslæsning, og naar det omsider naaes, har mangan een ondt ved at læse i en anden Bog«. I Rise havde kun 55 af 109 skolepligtige børn søgt skolen, i Dunkær 64 af 130 (nogle småbørn lærte dog at læse rundt om i byerne), i Ommel mødte af 111 skolepligtige børn næppe 42 i maj-juli, i de øvrige måneder næppe 25. Der må langt ind i det 19. århundrede have været mang-

foldige analfabeter på Ærø (af 24 konfirmander fra Ommel i 1819 kunne 4 ikke læse et eneste ord)¹¹⁷³. Skrivning lærtes kun i beskedent omfang (da Fangel i 1802 blev præst i Rise, var der kun 4, der lærte at skrive¹¹⁷⁴), og med regning stod det endnu dårligere til.

Skoleholdernes indtægter var i begyndelsen af det 19. århundrede stort set de samme som en menneskealder tidligere. Pengelønnen lå på 40–50 rd.; heraf betalte kirkekassen (og amtet) 15–20 rd., medens resten lignedes med faste årlige bidrag på bolsmænd, kådnere og husmænd¹¹⁷⁵. Dertil kom foderleverancer fra bolsmænd og en lille jordlod, udlagt ved udskiftningen i 1770'erne. Lærerne var altså fattige, men havde deres sikre udkomme.

II. LÆRERNE OG DERES UDDANNELSE

Seminarier og seminarister

De Adlerske skolereformer, der medførte store forbedringer af skolelokaler og navnlig lærerindtægter, havde ikke deres mål i sig selv. De skulle først og fremmest gøre lærerembederne så vellønnede og af en sådan social standard, at de kunne blive besat med personer, som havde gennemgået den langvarige og dyre seminarieuddannelse og var i stand til at give den alsidige, verdsligt betonedede undervisning, der var reformvennernes høje mål. De nyoprettede seminarier var derfor den tap, som hele skolereformen drejede sig om. Også i distrikterne under kongerigske stifter lå tanken om at drage seminarister til skolerne bag mange af de forbedringer, der blev gennemført her, og den var overalt det ideal, man stræbte efter. – Konkurrencen fra seminaristerne havde også en gunstig virkning på de skoleholdere, der ikke var uddannet ved et seminarium (autodidakterne, som man begyndte at kalde dem). Folk, hvis bedste adkomst til lærergerningen havde været deres fysiske gebrækkeligheder, måtte nu opgive denne løbebane, og de øvrige tilskyndedes til at forbedre deres kvalifikationer.

Oprettelsen af *seminariet i Kiel* i 1781 indledte rationalismens sejrsmarch i det danske monarki, og dets lukning i 1823 markerede rationalismens nederlag. Seminariet blev grundlagt på A. P. Bernstorffs tilskyndelse, men sjælen i foretagendet var den lærde Johann Andreas Cramer. Seminariet forsynedes med en lærebog af ham: »Die Lehren der Christlichen Religion in einem kürzern und ausführlichem Vortrage zum Gebrauche des Schulmeisterseminarii in Kiel« (1782).

Seminariet i Kiel var et internat og anbragt i samme bygning som byens vajsenshus, hvis elever blev undervist af seminaristerne. Undervisningen var gratis, men kost og logi kostede 40 rd. årlig. »Her møder vi oplysningstidens tanker i renkultur«, skriver Hejselbjerg Paulsen¹¹⁷⁶. Undervisningen var anlagt på det umiddelbart nyttige, og der blev lagt

stor vægt på elevernes moralske udvikling. I religionsundervisningen fortrængte Cramers vejledning Bibelen og Luthers katekismus. Undervisning i den kateketiske (sokratiske) metode på basis af Rochows lærebøger, forbundet med øvelser i praktisk skolegering, var seminariets hovedfag. »Methodik war das Stichwort, das Feldgeschrei des Kieler Seminars«¹¹⁷⁷. Vejlede af seminariets forstander, Heinrich Müller, opnåede seminaristerne på dette felt en praktisk dygtighed, der hævede dem højt op over de ikke-seminaristiske skoleholdere. Embedsmænd og præster, der var vant til underdanige og underlegne skoleholdere, så ofte skævt til de selvsikre seminarister fra Kiel, men seminariets eksistens truedes dog først, efter at Fritz Reventlow, det slesvig-holstenske ridderskabs førende mand, i 1800 havde fået tilsynet med det. Drejet af had til rationalismen og frygt for oplysningens sociale og politiske konsekvenser fik han i 1805 Müller afskediget til fordel for en ganske uduelig mand, den forhenværende preussiske hofpræst, H. D. Hermes. Fra nu af sygnede seminariet hen og havde for længst udspillet sin rolle, da det blev lukket i 1823.

I de første tyve år af sin tilværelse var seminariet i Kiel genstand for alle oplysningsvenners beundring. Det kom på to måder til at spille en rolle for det danske skolevæsen: dels ved at være det forbillede, man efterlignede ved oprettelsen af seminariet på Blågård i 1791, og dels gennem de kielske seminarister, der fik deres virksomhed ved danske skoler. Disse seminarister var næsten uden undtagelse dansktalende og tyskkyndige slesvigere, da kun de havde mulighed for at følge seminariets undervisning.

Af kielske seminarister, der enten var født i Nordslesvig eller kom til at virke der, kender man navnene på 35¹¹⁷⁸. 20 af disse vides at have været lærere i Nordslesvig, heraf 7 i Åbenrå-Løgumkloster amt, 3 i de adelige sogne, 3 på Als og Ærø, 2 i Haderslev provsti og 1 i hvert af provstierne Tønder, Sønderborg og Flensborg (Bov sogn); desuden fik 2 ansættelse i købstæder. 4 nordslesvigere kom til kongerigske skoler eller seminarier (Brahetrolleborg og Vesterborg), hvor de ofte virkede sammen med de sydslesviske kielere med dansk modersmål.

Da Ludvig Reventlow ville etablere mønsterskoler på sit gods, antog han to alsiske skoleholdere, men sendte dem først til seminariet i Kiel for at lade sig perfektionere. Den ene af dem var Christian August Schmidt, Danmarks første seminarieuddannede lærer. Han efterfulgtes, både som seminarist og som skoleholder, af Johannes Pade. I 1795 åbnede Ludvig Reventlow et seminarium på sit gods Brahetrolleborg. De tre første lærere, der blev ansat ved det, var alle slesvigere. De to af dem, der var fra Nordslesvig (Als), var imidlertid ikke kielske seminarister, men dimittender fra seminariet på Blågård.

Blågård seminarium i København åbnedes i 1791 med en undervis-

ning, der ganske var tilrettelagt efter Kiels mønster. Førstelæreren, Gerhard Claussen, var slesviger og seminarist fra Kiel og en mester i katekisation (et fag, der, ligesom i Kiel, blev lagt megen vægt på). Grundlaget for religionsundervisningen var Balles lærebog (»Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion, indrettet til Brug i de danske Skoler«), der var blevet til på skolekommissionens initiativ. Den udkom i 1791 og indførtes i 1794 i alle skoler. Til forskel fra de gamle katekismusforklaringer var den ikke formet som spørgsmål og svar. Som lærebog brugtes Rochows Børneven og den svagt rationalistiske »Evangelisk-kristelig Psalmebog«, der udsendtes i hæfter fra 1793¹¹⁷⁹.

Seminarieret på Blågård (fra 1809 i Jonstrup) var – når hensyn tages til, at det oprettedes 10 år efter det kielske seminarium – næsten lige så stærkt besøgt af nordslesvigerere som det i Kiel. Af 18 sikre nordslesvigske dimittender var 12 fra sogne under kongerigske stifter (6 fra Als og Ærø, 3 fra Tørninglen og 3 fra Enklaverne) og 5 fra Slesvig stift (4 fra Haderslev provsti og 1 fra Åbenrå provsti); den 18.s fødested kendes ikke. Yderligere 6 nordslesvigerere vides at have søgt eller fundet optagelse på seminarieret; af dem var 3 fra Tørninglen, 1 fra Als, 1 fra Haderslev provsti og 1 fra Åbenrå provsti¹¹⁸⁰.

I 1795 åbnedes det af Ludvig Reventlow stiftede seminarium på godset Brahetrolleborg. Dets officielle navn var *Det fynske skolelærerseminarium*, men kaldtes hyppigt Bernstorffsminde efter »pensionsanstalten« (en kostskole for drenge, der oprettedes i 1797, og som var anbragt i samme bygning). Undervisningen var særlig krævende; den varede indtil 1800 4 år, derefter 3, og der var til at begynde med hele 24 fag; tysk indtog en mere fremtrædende plads end på Blågård; som lærebog i religion benyttede man indtil 1805 Cramers katekismus (den havde da i en årrække været i brug i skolerne under Brahetrolleborg)¹¹⁸¹. Ligesom i Kiel og på Blågård blev der gjort meget ud af undervisningspraktikken. Seminaristernes samkvem med og delvise undervisning af overklassedrengene i den kosmopolitiske kostskole gav deres ophold på Brahetrolleborg et særligt præg. Seminarierets første lærere var alle slesvigerere. Førstelæreren var Johan Friedrich Oest, en præstesøn fra Nykirke i Angel; han prægede seminarieret lige til sin død i 1815. Andenlæreren, Andreas Esbensen, og syngelæreren, Hans Hansen, der var dimittender fra Blågård, var begge født på Als. Seminarieret fik relativt mange elever fra Nordslesvig. I tiden til og med 1814 drejede det sig om ca. 41¹¹⁸². Fødesognet kendes for 29; 14 kom fra områder under Slesvig stift (11 fra Haderslev provsti, 1 fra Åbenrå provsti, og 2 fra Tønder provsti (Lundtoft herred); 15 var født i kongerigske stifter (10 på Als og Ærø, 5 i Tørninglen).

Af en ganske anden ånd end de tre omtalte rationalistisk prægede seminarier var det seminarium, som mikkelsdag 1788 åbnedes i Tøn-

der. Det er ikke urimeligt, når I. C. Jessen i sin »Grundzüge«, s. 246, skriver, at det næsten synes at være en indirekte opposition mod seminariet i Kiel. Dette synspunkt blev allerede i 1792 udtrykt af institutdirektionen: »als ein alter orthodoxer Theologe befürchtete er [stifteren], dass die in seinen letzten Lebens-Jahren aufkeimende sogenannte Aufklärung und Neologie die Orthodoxie nach und nach auch in Schulen verdrängen mögte«. Derfor bestemte han, at hans to skrifter (se nedenfor) »die reine Rechtgläubigkeit in der Lehre und der Schrift-Übersetzung möglichst in seinem Institut erhalten sollte«¹¹⁸³. Stifteren var den ofte omtalte provst Balthasar Petersen i Tønder, hvis store interesse for en bedre læreruddannelse vi tidligere har været inde på. Kort før sin død 1.1.1787 havde han (17.11.1786)¹¹⁸⁴ bestemt, at der af hans store formue skulle ydes 18 unge mennesker, der ville uddannes til skolemestre, hver et stipendium på 40 rd. i 3 år, ligesom tre lærere ved byens skoler fik betaling for at undervise dem. Undervisningen, der skulle omfatte religion, retskrivning, skønskrift, regning, kateketik og praktiske øvelser, foregik på den måde, at de unge mennesker undervistes sammen med de større børn i byens skoler, dog skulle latinskolens rektor i særlige timer gennemgå Cornelius Nepos med dem. Dette undervisningsprogram var allerede ganske forældet i 1786. Det omfattede kun landsbyskolens elementærfag og udelod foruden realfagene også undervisning i tysk eller dansk. I faget religion krævedes intet andet end udenadslæren af to af Balthasar Petersen forfattede lærebøger (Luthers lille katekismus nævntes mærkelig nok slet ikke): den ene en samling skriftsteder, der ikke synes at være blevet trykt, medens den anden udkom i 1785 under titelen »Erkenntniss Gottes, für Catecheten, Küster und Schulmeister«.

Hele indretningen virkede også ganske forældet på samtiden. Cramer i Kiel forudså, at landet om få år ville være opfyldt af uvidende og uduelige skoleholdere, mens overkonsistoriet bl. a. ankede over, at alumnerne skulle bo spredt hos borgerne uden opsyn. Det, der førte fundatsen frelst igennem myndighedernes skærsild, var først og fremmest det store behov for seminarier (man kunne eventuelt modificere fundatsen siden hen, bemærkede overkonsistoriet), men sandsynligvis også det særlige behov for et nordslesvigsk seminarium. Ud fra dette synspunkt gik Struensee i 1789 ind for seminariets ligeberettigelse med det i Kiel: »und dieses um so viel mehr, da, so viel ich weiss, in Kiel die dänische Sprache den Seminaristen nicht beygebracht wird, und in Tondern auch solche in das Seminarium aufgenommen werden, welche die dänische Sprache verstehen und reden, folglich auch in den Probsteyen Hadersleben, Apenrade, Sonderburg, Tondern u. s. w. als Schulmeister gebraucht werden können, wo die Jugend in der dänischen Sprache unterrichtet wird«¹¹⁸⁵.

Struensee henviste her til følgende bestemmelser i fundatsen: Fortrinsret til at blive optaget havde børn af degne fra Tønder amt og dernæst fra de danske distrikter, især Åbenrå og Haderslev amter samt Als. Seminaristerne fra disse distrikter skulle »an diesem dänischen Orte« øve sig i dansk ved at besøge froprædikenerne. At instituttet skulle uddanne lærere for danske skoler, understregedes ved, at det om elever fra marsken (altså Tønder amts frisiske egne) hed, at de følgelig bekvemt kunne forberede sig til at søge ansættelse på et dansk sted. Da instituttets ledelse i 1792 ansøgte om, at eleverne fra Tønder måtte blive ligeberettigede med dem fra Kiel¹¹⁸⁶, fremhævede den, at lærere, der skulle ansættes i Nordslesvig, måtte kunne både tysk og dansk, da de ellers ville blive latterlige i de dansktalende sogne. Derfor havde provst Petersen også bestemt, at eleverne ved instituttet i Tønder, »nebst der Fertigkeit im Deutschen auch die im dänisch reden erwerben sollten« ved at påhøre to danske prædikener om ugen, ved at læse danske bøger og ved til stadighed at omgås de for det meste dansktalende indbyggere. Det tør herefter siges, at det ville have svaret til stifterens intentioner, hvis myndighederne ved fremtidige reformer havde »modificeret« provst Petersens institut således, at det blev et dansksproget seminarium.

Seminariets indretning stred i den grad mod de krav, tiden stillede til læreruddannelsen, at dimittenderne ikke opnåede ligestilling med Kiel-seminaristerne. Ganske vist billigede en kongelig resolution af 28.9.1789, at den fritagelse for militærtjeneste, som siden 1784 havde været indført for elever fra Kiels seminarium, blev udstrakt til det tønderske institut (Overretten henviste i sin betænkning til, at også håndværkslærlinge gik fri)¹¹⁸⁷, men den fortrinsstilling, de kielske seminarister allerede havde fået ved reskript af 29.11.1783, og som var blevet understreget i en forordning af 4.11.1791, fik Tønder-seminaristerne ikke. Ifølge reskript af 1.5.1792 måtte de kun foretrækkes ved besættelse af stillinger ved landsbyskoler i hertugdømmet Slesvig (de kielske seminarister skulle foretrækkes ved besættelsen af alle lærerstillinger i begge hertugdømmer med undtagelse af dem, til hvilke der krævedes literati).

I Adlers indberetning fra 1793 om visitatsen i Tønder by finder man en skarp kritik af seminariets undervisning, fordi eleverne skulle lære de to af Balthasar Petersen foreskrevne bøger udenad, og fordi de skulle sidde på skolebænk sammen med børnene i byens skoler. Adlers harme vendte sig dog først og fremmest mod, at seminarieeleverne undervistes på tysk: »Besonders auffallend aber ist es mir gewesen, dass der ganze Unterricht der Seminaristen deutsch ist, da doch das hiesige Seminarium besonders für die dänischen Schulen brauchbare Schullehrer bilden sollte, und die grösste Zahl der Alumnen

auch aus gebornen Dänen aus den dänischen Kirchspielen des Herzogthums besteht«. Disse ynglinge, fortsætter han i koncepten til sin indberetning, skal ofre lang tid på at lære tysk og katekisere på tysk, skønt de senere skal lede danske skoler. Vel er det rimeligt at forlange noget kendskab til tysk af enhver skolemester i Hertugdømmerne, men dansk burde dog ikke udelukkes, og ved en kommende undervisningsreform skulle man tilstræbe, »dass die Alumnen neben der deutschen Sprache, auch im dänischen Rechtschreiben und im dänischen Catechisiren geübt werden«. Dette lige så vel motiverede som mådeholdne forslag blev også tiltrådt af overkonsistoriet, og seminariets direktion (der domineredes af Adler som provst) indstillede derfor i 1794, at der blev ansat en særlig seminarielærer til at tage sig af danskundervisningen¹¹⁸⁸.

Seminariets forhold forblev dog uændrede lige til 1803, da der i forbindelse med nedlæggelsen af latinskolen i Tønder gennemførtes en afgørende forbedring af seminariets undervisning; anordningen herom bærer Adlers underskrift¹¹⁸⁹. Seminaristerne skulle fra nu af have hovedparten af deres undervisning i Tønders nyoprettede hovedskoles højere klasser; der blev ikke ansat en særlig seminarielærer, men hver af hovedskolens tre lærere skulle ugentlig give seminaristerne seks privattimer; to af disse skulle være enten i tysk eller (!) dansk sprog, eller i højere regnekunst og matematik. Ved at acceptere denne indretning af seminariet havde Adler, til skade for sagen, opgivet det hovedsynspunkt, han havde forfægtet i 1793: at seminariet skulle uddanne lærere til danske skoler, og at der derfor måtte gives det danske sprog en dertil svarende plads. Den afgørende mangel var, at seminaristerne slet ikke fik øvelse i at katekisere på dansk.

Når nyordningen i 1803 alligevel blev indledningen til en glimrende periode i Tønder seminariums historie, skyldes det først og fremmest den nedgang for seminariet i Kiel, der satte ind med afskedigelsen af Heinrich Müller i 1805. Det tønderske seminarium var herefter i praksis Hertugdømmernes eneste, og en stærkt forøget tilstrømning af elever fra syd var følgen. Samtidig fik seminariet i Johannes Ludolph Forchhammer (1764–1810) en leder, der helt gik ind for de tanker, der havde været fremherskende i Kiel. Som lærer i Husum havde han i 1800 udsendt en lille bog, »Ueber Schulen und vorläufige Bedingungen zu ihrer Verbesserung«, hvormed han skabte sig et navn som radikal oplysningsmand. Om de bestående skoler sagde han (s. 8): »Sie sind fast alle in den Zeiten der Finsterniss eingerichtet, in Zeiten, wo Pfafferei die Menschen quälte«. Fremtidens skolevæsen skulle indrettes efter to grundsætninger: 1) skolerne er et vigtigt statsanliggende (s. 13), 2) tilsynet med skolerne skal fratages præsterne og overgå til fortjenstfulde ældre skolelærere. Så længe lærerne står under præster-

nes tilsyn, vil de unødigt stå et trin lavere end præsten i publikums agtelse (s. 17 f.). Som eksempler på Forchhammers antikirkelige indstilling anføres på s. 359, hvad han mente om Bibelen som skolebog. Mange af hans praktiske skoleønsker viste ham som den erfarne skolemand.

I 1810 afløstes han af angelboen Jacob Decker (1773–1834), ligeledes en ypperlig skolemand og stærkt interesseret i metodik og teoretisk pædagogik. Mest påfaldende er det nok, at Deckers livsholdning var den stik modsatte af Forchhammers: Decker, der var vokset op i et vakt skrædder- og husmandshjem, ville i overensstemmelse med romantikkens smag vække seminaristernes religiøse følelse og søgte at få dem til at behandle alle skolefag i et religiøst lys¹¹⁹⁰.

I seminariedirektionens første indberetning til kancelliet, der er dateret 15.6.1813¹¹⁹¹, hedder det, at da ingen af seminariets og borgerskolens lærere beherskede det danske sprog så meget, at de turde undervise i det, havde Tønders danske præst, A. Chr. J. Schmid, påtaget sig at give seminaristerne tre timers danskundervisning om ugen. I 1816 indberettede pastor Schmid, at alle seminariets elever tog del i danskundervisningen¹¹⁹². Denne udvidelse af danskundervisningen skyldtes betegnende nok ikke Adler, men Tønders provst, Peter Prahl, der havde tiltrådt sit embede i 1809, og som i 1811 kraftigt havde kritiseret den daværende danskundervisning¹¹⁹³. Af overkonsistoriets gejstlige medlemmer gik derefter Jasper Boysen ind for at gøre undervisningen på seminariet i Tønder helt dansk, medens Adler ikke berørte dette spørgsmål i sine betænkninger i sprogsagen. Overrettens og overkonsistoriets betænkning (20.8.1811) i anledning af sprogreskriptet støttede Boysens forslag¹¹⁹⁴. Man kan derefter gå ud fra, at den udvidede, og i praksis obligatoriske, danske sprogundervisning ved seminariet er indført i 1811.

Følgende tal belyser Tønder-seminaristernes hjemsted fra den første dimission i 1791 til og med 1814. Af 100 nordslesvigske dimittender fra denne periode stammede de 85 fra sogne under Slesvig stift (heraf 35 fra Nørre Tønder provsti, 22 fra Haderslev provsti og 19 fra Åbenrå provsti) og 15 fra sogne under Ribe stift (12 fra Tøminglen, 3 fra Enklaverne); ingen var fra Als og Ærø. Fra Sydslesvig kom 122, fra Holsten kun 7. Det er bemærkelsesværdigt, at der før 1806 (dvs. før der blev dimitteret seminarister efter nyordningen i 1803) kun var sydslesvigske dimittender fra Sydtønder amt. Af sådanne var der indtil 1814 ikke mindre end 79; det store antal (sammenlignet med seminaristerne fra Nørre Tønder provsti) er et tydeligt tegn på den barriere, som seminariets tyske undervisningssprog udgjorde for tilgangen fra sogne med dansk skolesprog.

De to præstegårdsseminarier i Vesterborg og Skårup, der begge fik

den største betydning som uddannelsessteder for nordslesvigske lærere, lignede det tønderske institut ved at være lige så spartansk indrettede som det, men ånden var begge steder moderat rationalistisk og i Vesterborg tillige dansk patriotisk.

Vesterborg seminarium, der blev forbillede for de fleste danske seminarier i den følgende menneskealder, blev oprettet i 1801. Dets forstander og ledende ånd var sognepræsten i Vesterborg, fra 1805 tillige biskop over Lolland-Falster, Peter Outzen Boisen. Efter hans død i 1831 blev seminariet nedlagt i 1832. P. O. Boisen var slesviger, ligesom så mange andre førende seminariefolk på denne tid, født i Emmerlev 1762 som søn af en kniplingshandler. Han blev forberedt til universitetet af pastor Ulrich Petersen i Tinglev og tog teologisk eksamen først på Gottorp og dernæst i København, begge gange med udmærkelse. Med Chr. D. Reventlows mægtige hånd i ryggen indsendte han i 1800 et forslag om oprettelse af en helt ny type seminarier. Det springende punkt var, at »skolelæreren burde opdrages til at være en fornuftig bonde blandt bønder«. »Er han opdraget som bonde, simpel, tarvelig, uden prætensioner, er han blevet vant til at nøjes med almuens levemåde, så vil han også i indskrænket løn finde sit udkomme, vil i sin stand føle sig lykkelig, med uafbrudt sindsro kunne undervise. Uden tvivl vil han bedre end mange andre kunne udrydde overtro og udbrede oplysning, fordi bonden har mest tiltro til dem, der synes at være hans ligemænd, og fordi han, opdraget iblandt bønder, har haft lejlighed til at studere almuens tænkemåde«¹¹⁹⁵. I dette program var oplysningsmændenes højtflyvende ideer om ved lærerens hjælp at danne nye mennesker af den uvidende almue afløst af en nøgtern erkendelse af, at bondestandens oplysning krævede et sejt arbejde, udført af bøndernes ligemænd. På denne erkendelse beror præstegårdsseminariernes store fortjeneste. Boisens inspirationskilde har formodentlig været Mechlenborgs skrift fra 1788 (se s. 287) og erindringer om forholdet mellem lærere og bønder i hans vestslesvigske hjemstavn.

Undervisningen, der oprindeligt varede 3 år, foregik i Boisens præstegård. I naturhistorie skulle der især tages hensyn til det, der havde betydning for bonden, og af naturlæren skulle kun de afsnit medtages, som tjente til at udrydde overtro. Fædrelandshistorien indskrænkedes til fortællinger om ædle mænd af alle klasser, som havde været landets sir. Tysk var frivilligt fag. Af bøger behøvede dygtige elever kun at eje Mallings »Store og gode gerninger«; i øvrigt kunne de klare sig med lærernes foredrag. Foruden Boisen, der var både forstander og første-lærer, var andenlæreren, Andreas Hansen, også slesviger (fra Husum amt). I 1805 blev skolebogsforfatteren David Seidelin Birch knyttet til seminariet.

Blandt Vesterborg seminariums dimittender til og med 1814 var 17

fra Nordslesvig (dertil kommer 2 usikre). Af de 17 er 1 fra »Haderslev amt« og 1 fra Haderslev provsti; resten er fra sogne under kongerigske stifter: 9 fra Als og Ærø, 6 fra Tørninglen¹¹⁹⁶.

På Fyn blev Boisens tanke taget op af pastor Peder August Wedel i *Skårup*. Seminariet her åbnedes i 1803 med Wedel som eneste lærer. I 1807 kom en andenlærer til, og tysk optoges blandt fagene, »da Erfaring har lært, hvor gavnlig Indsigt i dette Sprog er især for Østersøens Kystbeboere og dens Søfarende«¹¹⁹⁷. Til og med 1814 dimitteredes fra Skårup 11 nordslesvigere; heraf var 7 fra Haderslev provsti, 2 fra Tørninglen og 1 fra Als; den elleftes fødested kendes ikke.

Sammenfatter man de i det foregående givne statistiske oplysninger, kommer man til det resultat, at der i tiden til og med 1814 uddannedes i alt 205 nordslesvigiske seminarister (de kielske seminarister er medtaget efter de distrikter, hvor de kom til at virke). Af disse 205 seminarister uddannedes 118 på tysksprogede seminarier (100 i Tønder, 18 i Kiel), og 87 på kongerigske seminarier. Fra sogne under kongerigske stifter kom 63 dimittender, fra Slesvig stift 127. Fra nordslesvigiske sogne under generalsuperintendenten, bortset fra Haderslev provsti, kom kun 3 af 78 dimittender på kongerigske seminarier, mens det for Haderslev provstis vedkommende drejede sig om halvdelen (23 mod 24). I sognene under kongerigske stifter var forholdet omvendt: tre fjerdedele af de her fødte dimittender havde taget eksamen på kongerigske seminarier; ingen fra Als og Ærø havde været på Tønder seminarium.

I 1811 indhentede Tyske kancelli indberetninger om antallet af seminarieuddannede lærere i Hertugdømmerne (under generalsuperintendenten). Resultatet af denne undersøgelse¹¹⁹⁸, der blev foretaget i slutningen af 1811 og i løbet af foråret 1812, var følgende: Ved Slesvigs 577 distriktsskoler var der ansat 139 seminarieuddannede lærere, altså knap $\frac{1}{4}$ af det samlede antal. I Holsten var forholdet langt ugunstigere, nemlig 1 : 8 (842 skoler med 113 seminarister). De nordslesvigiske skoler under Slesvig stift var bedre forsynet med seminarister end Slesvig som helhed: ved 142 dansksprogede distriktsskoler var der ansat 46 seminarister, altså knap $\frac{1}{3}$ af det samlede antal. En tilsvarende opgørelse for de nordslesvigiske sogne under kongerigske stifter kan ganske vist ikke blive så nøjagtig som den officielle tælling i Slesvig stift¹¹⁹⁹, men giver alligevel et rigtigt billede af forholdet: ca. 88 skoler havde ca. 25 seminarieuddannede lærere. I hele Nordslesvig var der altså i 1811 ansat godt 70 seminarister (uden for købstæderne). Da antallet af seminarieuddannede lærere i disse år var i stærk vækst, kan man skønsvis sætte tallet til 80 i 1814; godt $\frac{1}{3}$ af alle de 230 nordslesvigiske lærerstillinger ved distriktsskoler var altså besat med seminarister.

Det her fremlagte talmateriale viser også en anden kendsgerning af betydelig interesse: af de 205 nordslesvigske seminarister i 1814 var under 80 (flere af de 80 seminarieuddannede lærere ved nordslesvigske skoler var sydslesvigere) ansat ved nordslesvigske skoler. Forklaringen på, at så mange nordslesvigske seminarister ikke havde fået ansættelse ved skoler i deres hjemegn, var først og fremmest den, at mange lærerstillinger var lønnet for dårligt til, at seminaristerne ville søge dem. På samme måde er forklaringen på, at der var ansat færre seminarister i Holsten end i Slesvig, lærernes dårligere indtægter i denne landsdel. Indtil omkring 1810 havde de fleste holstenske lærere kun 20–30 rd. i løn¹²⁰⁰. De slesvigske læreres langt bedre kår på dette tidspunkt kan i det væsentlige føres tilbage til de Adlerske skolereformer.

De i Nordslesvig ansatte seminaristers fordeling på de forskellige seminarier er også oplysende. Der foreligger sikre meddelelser om 66 lærere, og man kan gå ud fra, at de manglende 5 oplysninger (i 1811) ikke ville have forskudt forholdet mellem de forskellige grupper. I generalsuperintendentens distrikt var kun 1 af 41 seminaristiske lærere uddannet i Kongeriget (Brahetrolleborg), 28 var uddannet i Tønder (alle de 15 seminaristiske lærere i Tønder provsti og 8 af 11 i Haderslev provsti) og 12 i Kiel (5 af 7 i Åbenrå provsti og 3 af 5 i de adelige sogne). Også i de kongerigske stifter var Tønder-seminaristerne i overvægt, idet 14 af 25 var fra Tønder, 11 fra danske seminarier (heraf havde dog 5 kun gennemgået pastor Steenvinkels 3 måneders kursus i Assens) og 1 fra Kiel. $\frac{2}{3}$ af alle seminaristiske lærere var altså dimitterende fra Tønder, $\frac{4}{5}$ fra Kiel og Tønder tilsammen ($\frac{9}{10}$, hvis man ikke vil lade Steenvinkels kursus gælde). De kongerigske seminarister var jævnt fordelt over alle seminarier: 3 fra Brahetrolleborg, 2 fra Blågård, 1 fra Vesterborg og 1 fra Skårup, hvortil kom de 5 fra Steenvinkels kursus. Af de 12 seminarister fra kongerigske seminarier var de 9 ansat på Als og Ærø.

De i Nordslesvig ansatte seminaristers fordeling på tysk- og danskprogede seminarier står i et bemærkelsesværdigt misforhold til de nordslesvigske dimitterendes fordeling på de samme seminarier. (Vi udelader i det følgende Steenvinkels kursus). Mindre end $\frac{1}{10}$ af de ansatte seminarister i 1811/12 kom fra kongerigske seminarier ($\frac{1}{40}$ i Slesvig stift, $\frac{1}{4}$ i de kongerigske stifter), medens der i 1814 forholdsvis var 4 gange så mange nordslesvigere (nemlig omkring 40 %) der havde eksamen fra kongerigske seminarier. Forklaringen på det skæve forhold var, først og fremmest, at de kongerigske seminarister officielt ikke eksisterede for de ansættende myndigheder. Det var ikke forbudt at ansætte dem, men det var pålagt myndighederne at give seminarister fra Kiel og Tønder fortrinsret (de sidstnævnte anbefaledes specielt

til slesvigske landsbyskoler). En tilsvarende præferencestilling havde seminarister fra Blågård og derpå Brahetrolleborg på Als og Ærø.

Lærerne

Den brede befolkning så uden glæde, at de Adlerske regulativer blev til virkelighed. Reformen førte i første omgang kun til større udgifter for bønderne, og de kunne som regel ikke se, at deres børn fik en bedre undervisning til gengæld. I sin beskrivelse af Øster Løgum sogn skrev pastor Kier¹²⁰¹, at der ingen tilfredshed var med de nye skoleindretninger, »siden der fandtes at Børnene endnu ikke kunne lære mere end før, da Skolerne ey vare saa kostbare«. Præsterne havde endnu agendestriden i klar erindring og gik kun tøvende i gang med at forbedre undervisningsmetoden, indføre nye skolebøger og lignende reformer, der ellers ville have fulgt i regulativernes kølvand. »Med Skoleundervisningen gik det sin gamle sædvanlige Gang«, skrev pastor Kier om situationen i 1804¹²⁰². »Jeg besøgte vel Skolerne, men forandrede lidet eller intet. Thi Folk vilde jo ingen Forandring lide endnu og vilde jeg under slige Omstændigheder begyndt saa vilde jeg havt desmere Ærgrelse derved«.

Bøndernes synspunkt var, at skulle de give lærerne en højere løn end før, så ville de til gengæld have seminarieuddannede lærere. Derfor protesterede Alslev i Hjordkær sogn i 1803 mod, at Jakob Hansen, der ikke havde været på et seminarium og kun havde mådelige evner i regning og skrivning, var blevet udpeget til lærer hos dem. »Was hilft uns die verbesserte Schul-Einrichtung, wenn wir nicht einen tüchtigen Lehrer erhalten?« Visitatorerne svarede dem, at de ikke kunne få en seminarist for 30 rd., de måtte i så fald af med 60 rd.¹²⁰³.

Lad os distrikt for distrikt se på, hvordan lærersituationen formede sig.

a) Distrikter under generalsuperintendenten

I *Åbenrå provsti* var visitatorerne som nævnt på s. 301 f. ude af stand til at skaffe seminarister nok. Adskillige seminarister ville ikke overtage lærerstillinger på de vilkår, der kunne tilbydes, og seminariedirektionerne i Brahetrolleborg og Tønder kunne ikke hjælpe (1803)¹²⁰⁴. Andre seminarister flyttede ved første lejlighed bort fra de små stillinger, de havde overtaget, for at tiltræde bedre embeder: Chr. H. Jürgensen i Brunde, der var tønderisk seminarist, blev degn i Dybbøl, Jep Petersen i Bolderslev (seminarist fra Kiel) blev degn i Stenderup. I Vollerup, hvor modstanden mod regulativet var så voldsomt, måtte to seminarieuddannede lærere fortrække, beskyldt for henholdsvis drikfældighed og moralsk fordærvethed (Tiellesen og I. C. Schmidt, begge tønderiske seminarister)¹²⁰⁵. Af de 6 seminarister (5 fra Kiel, 1 fra Tønder),

der i 1811 var ansat i Åbenrå provsti, var de 5 degne, den sjette var lærer ved den gode skole i Genner (Øster Løgum sogn); i 1812 kom hertil i Øster Terp (Bedsted sogn) en seminarist fra Tønder¹²⁰⁶.

Trods alle disse vanskeligheder skete der en langsom forbedring af lærerkvaliteten, selv om den nyudnævnte provst Paulsen i 1812 betegnede det utilstrækkelige antal gode lærere som hovedskavanken ved provstiets skolevæsen. Flere præster, der var ivrige i oplysningens tjeneste, gav sig i lag med at give lærerne eller unge mennesker, der ville gå lærervejen, undervisning i deres præstegårde. Det gjaldt således Hieronymus Grauer i Rise, der i 1806 indberettede, at han hver fredag året igennem underviste lærerne i Brunde og Rise Hjarup i katekisation, tysk stil, metodik, moral, aritmetik og bibelhistorie¹²⁰⁷. Peter Kier i Øster Løgum holdt en meget søgt skole i sin præstegård og uddannede en række lærere, af hvilke flere, f. eks. Oluf Petersen, senere lærer i Klovtoft, blev henregnet til landsdelens bedste¹²⁰⁸.

Det, oplysningsvennerne først og fremmest bebrejdede de ikke-seminarieuddannede lærere, var, at de kun lagde vægt på udenadslæren, ikke på forståelse af det læste. Hieronymus Grauer i Rise skrev i en udførlig skildring af sognets skolevæsen i 1797 bl. a., at børnene lærte de to katekismer udenad, »ohne von allem ein Wort zu verstehen, welches ihr sinnloses Herplappern der Antworten zeigt ... nichts wird ihnen vorher oder nachher erklärt, ausser wenn es der Prediger macht«¹²⁰⁹. Hvor præsterne tog sig af lærernes videreuddannelse, kunne man konstatere en jævn fremgang på dette felt: »Die vorher sehr verwahrlosten Kinder fingen an etwas nachzudenken«, noterede Adler i 1803 efter sin visitats i Øster Løgum, hvor Peter Kier var blevet præst året i forvejen. »Die Kinder verbessern sich jährlich«, skrev han i 1806 fra samme sogn, og i 1809: »Die Kinder, auch die kleinern, antworten mit Nachdenken: das Verdienst des Predigers«.

Heller ikke i *Sønderborg provsti* holdt lærernes kvalifikationer trit med skolevæsenets ydre fremgang. Kun ved to skoler (Snogbæk og Avnbøl) var der fra 1798 og 1799 ansat henholdsvis en tønderisk og en kielsk seminarist; ellers var det de gamle autodidakter, der fortsatte. I 1806 klagede provst Friderici over, at interessenterne villigt nok anskaffede sorte tavler til skolerne, men at lærerne ikke brugte dem¹²¹⁰. Lærernes kundskabsiver var imidlertid ubestridt. Det fremgår af en drøftelse, som i 1812 blev ført om oprettelse af et præstebibliotek for Sønderborg provsti. Pastor Holst i Snogbæk ønskede at få lærerne med, men andenpræsten i Sottrup (Krongaard) indvendte, at lærerne allerede havde en lignende læsekreds, der blev ledet af degn Jessen i Adsbøl; hos organist Clausen i Sottrup og lærer Petersen i Snogbæk havde Krongaard selv set flere meget formålstjenlige bøger¹²¹¹.

I *Tønder provsti* var den omstændighed, at der lå et seminarium in-

den for provstiets grænser, stærkt medvirkende til, at det lykkedes at få et stigende antal skoleembeder besat med seminarister. I 1811 var der i hele provstiet 16 seminarister ved sogneskolerne (af hvilke der i alt var 43), 10 seminarister ved distriktsskolerne (i alt 53) og 1 seminarist ved biskolerne (i alt 31). (Disse biskoler lå overvejende syd for den nugældende grænse). I de nørretønderske sogne var der 10 seminarieuddannede lærere, foruden 3 seminarister blandt medhjælperne. To af de lige nævnte 10 lærere var uddannet i Kiel, resten i Tønder. De fleste af de 10 seminarister var ansat ved skoler i Tønders nærhed (Ubjerg, Sæd, Højer, Hostrup, Jyndevad, Lydersholm)¹²¹².

I almindelighed var det nu nødvendigt at have seminarieuddannelse, hvis man ville have en degnestilling. Ved degnevalget i *Rinkenæs* i 1795 havde præsten (Jes Asmussen) bedt Adler om at få en degn, der (bl. a.) kunne »noget dansk«. Adler udpegede tre kandidater: Nikels Nicolaysen, der var underlærer hos skrivemester Jørgensen i Flensborg, skoleholderen i Kliplev, Christian Nielsen, der havde taget eksamen i Tønder 1792, og endelig den unge kielske seminarist Hans Peter Jessen, der var født i Bjerndrup i Kliplev sogn. Til valget var folk strømmet til »aus vielen Gegenden«, skrev Asmussen til Adler. Mod forventning fik Jessen næsten alle stemmer. Den tønderske seminarist klarede sig åbenbart dårligst, og flensborgeren »musste mit der ihm nicht hinlänglich geläufigen Sprache kämpfen«. Til gengæld var Jessen ukendt i sognet, og han kom tilmed fra det farlige seminarium i Kiel: »... der Eifer unsern Kirchenacker von dem verderblichen Unkraut der neuen Lehre aus Kiel rein zu erhalten [ging] bey vielen so weit, dass man sich ordentlich zusammenrottete, um diesem Unheil zu steuern. Ich dämpfte bey Zeiten dieses Vorurtheil«¹²¹³. Her var altså et ord fra præsten nok til at nedslå frygten for de nye toner i tiden. – Anderledes gik det i 1798, da agendestriden havde ophidset gemytterne, ved degnevalget i *Felsted*, hvor man tilmed havde en stærkt antirationalistisk præst (N. Mayland)¹²¹⁴. Af de ni ansøgere til embedet var de syv seminarister; heraf de tre fra Kiel (en af dem havde desuden taget eksamen i Tønder, en anden var broder til den H. P. Jessen, der i 1795 var blevet degn i *Rinkenæs*). Ingen af kielerne blev godkendt som kandidater, og det kom i opstillingskollegiet (præsten, juraterne og ottemændene) til en lang debat om ikke-seminaristen Hans Petersen. Man endte med at opstille ham som nr. 3. Ved det efterfølgende valg samlede han hele 153 af 188 afgivne stemmer¹²¹⁵. I *Holebøl* (atter et sogn i Lundtoft herred) var degnen Jørgen Jessen (1753–1838), der havde gået i borgerskolen i Tønder, en trofast støtte for sognepræsten, E. J. Schmidt, i dennes rationalistiske bestræbelser. Jessen var, skriver præsten, »ein verständiger, aufrichtiger und uneigennütziger Freund und Beförderer des Guten«¹²¹⁶.

Fra Tønder amts vestlige herreder foreligger kun undtagelsesvis tilsvarende oplysninger. Forklaringen er formodentlig, at de fleste præster og skolemestre, i overensstemmelse med befolkningens indstilling i disse egne, stod uden for tidens rørelser. En rationalistisk degn havde man dog i Hjerpsted i Christen Jensen Bruhn, der i skolen brugte en abc og en bønnebog, som han selv havde oversat fra tysk; da han også lod børnene synge af Adlers salmebog, kom han under agendeurolighederne i miskredit hos »sværmerne«, der (forgæves) klagede over ham til visitatorerne¹²¹⁷. Han var også i besiddelse af det for mange rationalistiske forkæmpere karakteristiske hovmod i forhold til den jævne befolkning. Da Hjerpsted i 1801 havde fået befaling til at bygge et degne- og skolehus, ville præsten forære bønderne et ham tilhørende hus, men en del af de ophidsede mænd nægtede at tage imod en gave af præsten. Hertil bemærkede Bruhn forarget i en indberetning til provsten: »Et tydeligt Bevis paa at Bondestolthed ingen Grændser har og jo skaansommere og lemfældigere han behandles, desto værre han bliver«¹²¹⁸.

I *Haderslev provsti* var der før regulativets ikrafttræden i 1808 kun 4 seminarieuddannede lærere; i 1811 var der 9, muligvis 11¹²¹⁹, foruden 2 (måske 3) seminarieuddannede degnemedhjælpere. I årene fra 1811 til 1814 blev der yderligere ansat mindst 7 seminarister, så det samlede antal seminarieuddannede da ikke lå under 17 (1 af dem fra 1811 var død i 1812). Uddannelsesstedet er kendt for 16 seminarister: 2 kom fra Kiel, 9 fra Tønder, 4 fra Brahetrolleborg og 1 fra Skårup. 6 af seminaristerne havde degnstillinger.

Et ret omfattende materiale fra tiden omkring århundredskiftet gør det muligt at bekræfte Adlers hovedindvending mod skolevæsenet i Haderslev provsti, nemlig at undervisningen, som følge af lærernes utilstrækkelige uddannelse, stod på et ret lavt trin. Da Adler i 1802 bad lærerne oplyse, om der i deres skole blev undervist i andet end de fire elementærfag, fik han svar fra 38 lærere¹²²⁰. 25 af dem oplyste, at de kun underviste i elementærfagene, medens 13 fortalte om undervisning ud over dette minimum. I 1808 og 1811 havde Adler sin opmærksomhed henvendt på de opnåede skoleforbedringer; der var da ganske vist en del skoler (bl. a. i Hoptrup, Åstrup og Vonsild), hvor han konstaterede en forbedret undervisning, men der var flere, hvor alt var ved det gamle (Starup, Vonsbæk, Tyrstrup, Fjelstrup, Skodborg).

En typisk kielsk seminarist lærer man at kende i den dygtige Jørgen Peter Jessen, der var degn og skoleholder i *Adsbøl* og bl. a. fremtrådte som skolebogsforfatter. Hertug Frederik Christian havde som ivrig ven af skolereformerne allerede i 1795 fået ansat en kielsk seminarist i Adsbøl. Den pågældende, Lorentz Lorentzen, var født i Ladegårdskov og havde på hertugens bekostning opholdt sig ved seminariet i Kiel,

hvor hans mangelfulde kendskab til tysk dog gjorde det svært for ham at følge med. I 1802, da Lorentzen blev degn i Lysabild på Als, efterfulgtes han af Jørgen Peter Jessen, en gårdmandssøn fra Bjerndrup i Kliplev sogn og broder til degnen i Rinkenæs (se ovenfor). I september 1802 sendte han sognepræsten, Fr. M. Meyer, sit undervisningsprogram. Jessen udtrykte samtidig ønske om at harmonisere sin religionsundervisning med præsten, således at enten præsten eller degnen udarbejdede en plan for denne. Til læseøvelserne ønskede han sig Rochows Børneven; skolen rådede kun over Boisens Bibelske Fortællinger.

Jessens frejdige tone, der viste, at han anså sig for præstens kollega, vakte Meyers store harme (Jessen havde f. eks. skrevet: »Wie machen wir es am besten, H. Past.! dass diese Verschiedenheit [m. h. t. religionsundervisningen] nicht bey uns herrsche?«). Han forelagde korrespondancen for hertugen, og denne lod godsinspektør Hinrichsen give Jessen en personlig irettesættelse for ikke at have vist præsten skyldig lydighed. I et brev til pastor Meyer skrev hertugen, at det drejede sig om »Behandlung aufgeblähten Stolzes«. »Mit kaltem ruhigem leidenschaftslosem Ernst hat man über diese Art Menschen gewonnenes Spiel«. I virkeligheden var det selvfølgelig ikke indbildskhed som sådan, men det hos alle reaktionære så forhadte »Seminaristenwesen«, der havde bragt hertugen i harnisk¹²²¹.

I forbindelse med reformen af skolen i *Gråsten* i 1797 sørgede hertugen også for, at der blev ansat en kielsk seminarist. Det drejede sig om Detlev Löck, der var født i Ulsby i Angel, i 1791 blev substitut i Gråsten og så med hertugens støtte kom på seminariet i Kiel, hvor han opholdt sig i 2 år; fra 1794 var han i tre år huslærer hos godsinspektør Hinrichsen i Gråsten, men udpegedes allerede i 1795 til fremtidig degn og lærer. Forandringen i 1797 gennemførtes samtidig med, at den hidtidige degn, Johannes Andresen, blev sekretær hos hertugen. Som andenlærer ansattes en anden kielsk seminarist, Hans Hinrichsen, der var født i Sønderborg. Han afgik allerede i 1801.

b) Distrikter under kongerigske stifter

I *Tørninglen* som andetsteds var reformvennerne fuldt ud klar over den nøje forbindelse mellem lærernes materielle kår på den ene side og deres sociale placering såvel som deres uddannelse på den anden. Da man i 1807 drøftede et regulativ for Toftlund, beklagede provst Mechlenborg, at der ikke var påtænkt en bedre lærerbolig; en lærer med familie måtte ikke have en bolig, der var »die Hütte eines verarmten, und darum leidet dessen! auch verachteten Mannes«¹²²². De rådende skoleforhold i lenet gjorde det selvfølgelig vanskeligt at forsyne skolerne med lærere, der havde de ønskede kvalifikationer, men det kom til at spille en rolle, at det tønderske seminarium lå så nær ved.

En af Tørninglens ivrigste reformvenner i denne periode var Gert Johs. Brøndsted, der var præst i Hviding fra 1808 til 1815. I sin liber daticus¹²²³ har han ført bog over sine skolebesøg og skildret sin kamp for at få indført klasseinddeling og andre reformer i sogneskolen. Vinteren 1808–09 gik med forgæves forsøg på at få læreren til at lægge sin undervisning om, og næste sommer lukkede han skolen, trods alle Brøndsteds protester. Mens harmen endnu sydede i Brøndsted, besluttede han at angribe ondet ved dets rod og indsendte ud på sommeren 1809 en »Plan til et Skolelærer-Seminariums Oprettelse i Hvidding« til Møsting, der da var præsident for både Danske og Tyske kancelli. Han hævdede heri, at skolevæsenet i Tørninglen blev besørget af »tingede, heel vankundige Lejesvende«, og at årsagen hertil var den, at seminarierne i Kiel og Tønder ikke kunne hjælpe skolerne så »ikke Faae Subjecter ere med megen Bekostning vandrede fra disse Egne til Undervisning på fierne Seminarier« på Fyn og Lolland. For at bøde på disse forhold foreslog han, at der i Hviding præstegård, hvor der var plads nok, blev indrettet et seminarium med en uddannelsestid på tre år. Om målet for undervisningen hed det: »al den Dannels, Seminarier giver, og Seminarister igien forplanter, bør sigte til at udrydde Overtroe, lede Almuen til kristelig Dyd, og overhovedet til at gjøre Almuesmanden lykkelig og tilfreds med sine Kaar«. Til fagene hørte også »Læsning i Tydsk og Dansk« og skrivelser, ved hvis hjælp eleverne skulle opnå »en, saavidt muligt, feilfrie Retskrivning i det Danske, som Tydske Sprog«. Optagelse på seminarier betingedes af en prøve. Om denne hed det, at »naar ellers forresten Subjectet skiønnes oplyst og duelig, maatte det med Regning og Skrivning ikke tages saa nøje«.

Provst Ramus var meget skeptisk over for tanken om at oprette et af de kostbare seminarier og vendte sig heftigt mod Brøndsteds ord om, at lærerne i Tørninglen var vankundige lejesvende. For mange egne lå seminarierne i Tønder nærmere, end om det fandtes inden for Haderslev og Ribe amts grænser, og Ramus kendte ingen, der var taget til seminarier på Fyn og Lolland. Stiftsøvrigheden i Ribe stillede sig derimod velvilligt og betonedede bl. a., at Hviding lå bekvemt, især for »den nødvendige Kundskab i Modersmaalet, der sandsynlig vilde opnaaes grundigere paa et Seminarium i Hvidding end paa de i Kiel og Tønder«. Også Danske kancelli modtog planen med velbehag, men måtte 27.1.1810 udsætte dens realisering »af Mangel paa Ressourcer«¹²²⁴.

Brøndsteds forslag om oprettelse af et præstegårdsseminarium synes imidlertid at have tilskyndet kancelliet til at undersøge, om ikke de skoleinteresserede præster kunne tage direkte del i lærernes uddannelse, thi få dage senere (6.2.1810) udsendte det en skrivelse, hvori bi-

sporne opfordredes til at opmuntre nidkære og egnede præster til at »danne de Skoleholdere som ikke have nydt Underviisning paa et Seminarie«. Da biskoppen i Ribe under sin visitats i sommeren 1810 havde konstateret, at der var adskillige præster, som gerne ville påtage sig et sådant arbejde, udbad han sig i begyndelsen af 1811 fortegnelser over alle degne og faste lærere med angivelse af, om de i sommeren 1811 ville modtage den påtænkte undervisning på egen bekostning. Fra Tørninglen er disse beretninger bevaret fra Hviding, Gram og Nørre Rangstrup herreder. To præster fra disse herreder erklærede sig villige til at påtage sig den påtænkte undervisning: Brøndsted i Hviding og Balthazar Giørtz i Nustrup. Medens man intet ved om, at Brøndsted er kommet til at undervise, fik Giørtz efterhånden et stort navn som leder af et sandt præstegårdsseminarium¹²²⁵.

Efterretningerne fra 1811 (der ikke omfatter Frøs og Kalslund herreder) nævner i alt 4 seminarieuddannede lærere¹²²⁶. De tre af dem var dimittender fra Tønder, den fjerde, degn Oxholm i Toftlund, havde kun været på professors Steenvinkels Institut i Assens i 3 måneder. Hans skole havde ved visitatsen i 1810 været den dårligste af 15. I 1814 var der i alt seks seminarieuddannede lærere i Tørninglen (4 fra Tønder, 1 fra Nustrup og 1 fra Borris).

De seminarieuddannede læreres kunnen virkede aldeles imponerende på deres foresatte. Den 9.10.1811 besøgte provst Ramus skolen i Sønder Farup, hvor den tønderiske seminarist Peter Petersen (Boysen) var lærer. Han indberettede, at han havde eksamineret de 13 tilstedeværende børn: »de viste alle roesværdig Færdighed i at læse tydsk, saavel som nogen Kundskab i Geographie og Fædrenelandets Historie, de gave og alle Prøver paa, at Christendoms Sandhederne bleve dem godt og tydeligen forklarede, samt paa god Underviisning i Regning og Skrivning«¹²²⁷. De andre læreres kundskabsniveau fremgår modsætningsvis af det eksamensbevis, som provst Mechlenborg i 1801 udstedte for Jens Jensen Toft, der i 1813 beskikkedes til lærer i sin fødeby Tirslund: »han læser meget rigtig dansk baade i bunden og ubunden Stiil – kan og temmelig got udtale og læse tydsk«, han kunne skrive ret godt både med danske og latinske bogstaver, havde ikke ringe færdigheder i religion og var ikke ubevandret i bibelhistorie. »Regne kan han og nogenlunde til Nødtørft«¹²²⁷. Et vist kendskab til tysk synes de fleste lærere at have haft: Willatz Blume fra Mølby i Spandet sogn blev i 1810 kirkesanger i Spandet; han fremlagde i den anledning en attest fra Johan Bruun (der da var klokker i Ribe, men indtil 1786 havde været degn i Spandet), som bevidnede, at han som lærer i Spandet havde undervist Blume i religion, dansk, tysk, læsning, skrivning og regning, »hvilke Kundskaber han lærte med megen Færdighed og siden øvede ved Skolehold i Spandet Bye« (Bruun havde

vist nok været immatrikuleret ved Kiels universitet)¹²²⁸. Thøger Knudsen, der var lærer i Tornum i Hjerting sogn og havde overtaget stillingen efter sin fader, der var blevet ansat i 1787, indsendte i 1812 et rigtig godt tyskskrevet indlæg til amtmanden¹²²⁷. I 1806 undersøgte provst Myller i Gram klager, der var fremkommet over skoleholder Hans Christensen i Skrydstrup; under sit besøg i skolen konstaterede han bl. a., at »de fleste skrev en god læselig Haand – baade tydsk og Dansk«¹²²⁹.

I *Enklaverne* synes lærernes kvalifikationer at have været omtrent som i Tørninglen. Seminariet i Tønder indtog pladsen som egnens lærerskole, og lige så lidt som i Tørninglen støder man her på betænkeligheder i anledning af seminariets tyske undervisningssprog.

Kun i Møgeltønder, Daler og Ballum sogne var der beskikkede lærere; i de andre sogne fortsatte man med lærere, som bønderne antog og lejede, i praksis uden nogen indblanding fra myndighedernes side. På Rømø registrerede præsterne i hvert fald, hvad der foregik. I 1800 afskedigede interessenterne i Kongsmark deres gamle skoleholder, Peder Hansen, fordi han, efter hvad de påstod, kom beskænket i skole. I hans sted lejede de en gammel mand, Engelbret Nielsen fra Tvismark. Ved denne lejlighed kom det for dagen, at Peder Hansen aldrig havde fået de 40 rd., som interessenterne havde forpligtet sig til at give deres lærer, åbenbart uden at han havde vovet at protestere. Året efter blev Michel Knudsen ved Sønderlandets skole sagt op, fordi han var blevet for gammel. Han havde undervist ved skolen fra 1774. Pastor Hveysell skrev om ham: »Nu derimod som en Krøbling fra Barn af, geraadet i Armod og stor Gield, desuden til Alders, og udmattet af det langvarige, tunge og fortrædelige Skolearbeyde«. Som lejet skoleholder kunne han ikke få pension, men kun fattighjælp; provsten ville dog se, om han ikke også kunne skaffe ham en hospitalsportion.

Om lærerne på Rømø hed det i 1811: »Alle 3 have forhen faret til Søs, ere gifte og bosiddende Landets Indfødte«. Om den ene af dem, Hans Engelbretsen Blegg i Kongsmark, hed det, at han var ung og sikkert tog til søs igen, når tiderne blev bedre.

For Emmerlev sogns vedkommende giver sognekroniken fortrinlige oplysninger om lærerne i denne periode: Degnen i Sønder Sejerslev, Niels Nielsen Due junr., som var ejer af en bondegård og bestyrede sognefogedforretningerne for sin søn, var en alt for imponerende mand til selv at holde skole. Dertil holdt han medhjælpere: 1783–92 Nicolay Jacobsen fra Mårbæk, jyde af fødsel og udtjent soldat; 1792–93 den enøjede Hans Bæk fra Lovrup, der tog til Ribe; 1793–96 Jens Andersen fra Vester Terp, der siden blev sømand; 1796–1803 Christian Hansen, der blev degn, først i sit fødesogn Randerup,

så i Visby; 1804–11 Tielle Hansen Tiellesen fra Alslev, der havde besøgt seminariet i Tønder, men ikke taget eksamen derfra (han var særdeles halt). I 1811 overtog degnens søn (Søren Nielsen Due) skoleholdet. I Nørre Sejerslev havde man fra 1790 til 1814 seks lærere; en af dem holdt også kro, en anden var krøbling, en tredje havde tilnavnet Skomager, fordi han også drev dette håndværk, og en fjerde var gammel sømand.

Lærernes kundskaber var i almindelighed begrænsede, men undervisningens kvalitet kunne godt klare sig ved en sammenligning med Vestjylland. Pastor Friis i Daler skrev således i 1803 om sit sogns to skoler: »Børnene i disse 2de Skoler lære meget mere end paa mange Steder i Jylland. Jeg har havt 2de Jydske Avlskarle i min Tieneste, som kunde hverken skrive eller læse Skrift, og i begge Skoler her . . . have de lært baade at regne og skrive«¹²³⁰.

En undtagelse blandt lærerkræfterne var de fire tønderiske seminarister, der i tiden indtil 1814 blev ansat i enklavesognene.

I *det augustenburgske distrikt på Als* besatte hertugen efter 1800, overalt hvor det var muligt, de ledige lærerembeder med seminarister, så at der i 1812 i alt var ansat 6 seminarieuddannede lærere i de augustenburgske sogne på Als. Kun to var tillige degne. 4 lærere var dimitteret fra kongerigske seminarier, 1 fra Tønder og 1 fra Kiel. I de fleste tilfælde var det hertugen, der havde bekostet de pågældendes seminarieophold¹²³¹. Biskop P. O. Boisen udtrykte allerede i 1805 sin taknemmelighed over for Frederik Christian i anledning af »die unserem Seminario [dvs. Vesterborg] erwiesenen Wohlthaten«¹²³².

I *Nørre herred på Als* var det omkring 1800 meget vanskeligt at honorere bøndernes krav om en forbedret skoleundervisning. De fleste af de ansøgere, der meldte sig til ledige skoleholderstillinger, havde alt for ringe kvalifikationer. Som eksempel skal nævnes nogle af dem, der i 1802 søgte skoleholderstillingen i Dyndved, hvor der var ca. 100 skolepligtige. Man træffer blandt dem inderste i Elstrup, Jørgen Nielsen, der havde ernæret sig som væver, daglejer og røgter, inderste i Dyndved, Andreas Jacobsen, der var født i Ullerup, tidligere havde været bryggersvend og nu var bødker (han vedlagde som beviser på sin kunnen en afskrift af et stykke af en tysk bibel og en tysk regneopgave), og en nørrejydsk tjenestekarl, Niels Nielsen¹²³³. Jørgen Nielsen fra Elstrup blev 1814 lærer i Elstrup og senere i Lysabildskov¹²³⁴.

Under disse forhold måtte man ofte opgive at finde egnede lærerkræfter inden for herredsgrensen. Udefra kom bl. a. Hans Bertelsen, som i 1799 blev skoleholder i Holm (Nordborg sogn); han var fra Øsby i Haderslev provsti og havde deltaget i Steenvinkels kursus i Assens¹²³⁵. Ganske den samme forudsætning havde H. K. Thuesen, der i 1804 blev skoleholder i Stevning. Hans forgænger, J. D. Nielsen,

der tiltrådte embedet i 1799, var fra Store Solt i Flensborg amt¹²³⁶. Fra Øsby hentede man også J. N. Kjærbølling (fra Kærbølling i Rejsby sogn), som i 1802 fik stillingen som skoleholder i Dyndved¹²³⁷.

Det var derfor meget påkrævet og fortjenstfuldt, at den utrættelige Frederik Ebbesen i januar 1802, da han var kapellan i Nordborg, optog en regelmæssig undervisning af herredets skolelærere. Han fik bevilget 10 rd. årligt af kirkemidlerne til anskaffelse af bøger og senere (1804) 56 rd. til køb af landkort, som siden blev fordelt til de forskellige skoler. Fra 1802 til 1806 mødte de fleste af herredets lærere hver onsdag eftermiddag i sommerhalvåret til 3–4 timers undervisning i dansk sproglære og retskrivning, geografi, »Lærebogens Forklaring og catechetiske Udarbejdelser«¹²³⁸. Undervisningen fandt sted i den centralt beliggende skole i Svenstrup¹²³⁹. I forbindelse med denne lærerundervisning oprettede Ebbesen »Als Nørre Herreds Skolelærer Bogsamling«, der foruden en række skolebøger især rummede håndbøger for lærere, men dog også rejsebeskrivelser, skrifter for almuen, Peder Syvs ord-sprog samt Oehlenschlägers »Axel og Valborg« som eneste skønlitterære bog¹²⁴⁰. I begyndelsen af 1811 bestod dette lærerbibliotek af 85 bind¹²⁴¹. Ebbesens undervisningsvirksomhed viste, at en systematisk læreruddannelse var nødvendig, og i 1804 fik de nordalsiske kirker ret til at bekoste uddannelsen af 3 unge mennesker af bondestanden på et dansk seminarium. Skønt seminariet på Brahetrolleborg måtte anses for Fyns stifts officielle seminarium, foretrak kirkesessionen præstegårdsseminariet i Vesterborg, fordi eleverne her ikke blev vænnet fra bondeforhold¹²⁴², og herhen sendte man i 1805 den første stipendiat, Hans Jørgensen, en husmandssøn fra Holm i Nordborg sogn¹²⁴³.

På Ærø var degneembederne fortsat adskilt fra lærerstillingerne. Seminariueddannede lærere ville selvfølgelig ikke tage til takke med de ringe lærerindtægter på øen, men ved at kombinere de to embeder blev der dog allerede før 1814 i et par tilfælde muligt at få seminarister ansat.

III. REFORMER AF DET INDRE SKOLEVÆSEN

Nye skolebøger

Den opdragelse til mennesker og borgere, man ventede af den forbedrede skole, skulle gennemføres ved hjælp af lærere, der var uddannet i, og bøger, der var skrevet i oplysningstidens ånd. De nye skolebøger skulle dels reformere den undervisning, der hidtil var blevet givet i skolen, dels muliggøre en udvidelse af den. Reformen af den hidtidige undervisning gjaldt i første række religionsundervisningen. Bibelen måtte ikke komme i mindre børns hænder, og den ansås for at være helt uanvendelig som læsebog. J. L. Forchhammer, der i 1803 blev le-

der af seminariet i Tønder, skrev i 1800 i sin bog »Ueber Schulen und vorläufige Bedingungen zu ihrer Verbesserung« (s. 30), at Bibelen var uforståelig for børn, ligesom den indeholdt mange steder, der var yderst farlige for børnenes moral; for børn var Bibelen kort sagt »nicht blos ein unnützes und zweckloses, sondern ein äusserst verderbliches Buch«. I stedet for bibellæsningen skulle børnene bruge læsebøger, tidens store fremskridt på skolebogsområdet (forbilledet, Rochows »Kinderfreund«, udkom 1775). Mod Cramers katekismusforklaring og Balles lærebog, der jo var mere eller mindre rationalistiske, lød der i almindelighed ingen kritiske røster, men Hübners bibelhistorie og de gamle pietistiske bønnebøger måtte selvfølgelig erstattes med nye. Undervisningen samlede sig nu om morallære og nyttige kundskaber. Man indførte særlige bøger om sædelære, og i læsebøgerne vekslede moralske fortællinger med belærende småstykker. Børnene begyndte at læse geografi og naturhistorie og enkelte steder en smule fædrelandshistorie.

I arkivmaterialet om de nordslesvigske skoler finder man titlerne på et halvt hundrede af tidens nye skolebøger. Oplysningerne er imidlertid alt for få og tilfældige til at muliggøre en statistisk bearbejdelse og sikre slutninger om bøgernes anvendelse og udbredelse. Alligevel tør det nok anses for et betegnende træk, at der ikke er fundet titlen på en eneste ny skolebog i materialet fra Tørninglen og Ærø, at Horsters bibelhistorie (der allerede dengang regnedes for gammeldags) er alt, hvad der er fundet af bibelhistorier i Enklaverne, og at tyske regnebøger både var i brug i Enklaverne og på Ærø (Marstal).

Et skøn over de nye bøgers udbredelse og indflydelse vanskeliggøres også ved, at det var ganske almindeligt, at kun læreren var i besiddelse af et eksemplar af skolebogen, og at han genfortalte eller dikterede hovedpunkterne af dens indhold. Den tønderse seminarist Eli Jørgensen Wind, der i 1802 var blevet degn og lærer i Bredebro, fortalte i 1803, at han dikterede ikke alene naturhistorie og geografi, men også ugens evangelium, og at de store børn skrev bibelhistorien op efter lærerens fortælling.

Af de ca. 50 nye skolebøger, der vides at have været brugt i de nordslesvigske landsbyskoler i de 25 år før 1814, var 4 abc'er, 15 læsebøger, 14 bibelhistorier o. l., 7 regnebøger, 1 lærebog i tysk (hvortil kom 2 tyske læsebøger) og 7 andre bøger (især lærebøger i geografi og naturhistorie).

Daniseringen på skolebogsområdet gjorde sig gældende i flere henseender: de tyske bøger blev fortrængt til den specielle tyskundervisning, et meget stort antal af de nye bøger (ca. to tredjedele af titlerne) var kongerigske udgivelser, og der opstod en dansksproget skolebogsproduktion i Nordslesvig. De kongerigske bøger (enten originale eller

oversatte) dominerede navnlig i gruppen »læsebøger«, hvor man bl. a. møder titler som Rochows »Børneven«, Staals »Viisdoms-Bog for den christelige Landmand«, Beckers »Nød- og Hjelp-Bog for Bondestanden« og Hallagers og Thonboes læsebøger. I gruppen »lærebøger i religion« findes både Birchs og Thonboes bibelhistorier samt Birchs »Dydelære for Børn«, hvis store udbredelse sikkert står i forbindelse med, at den også blev trykt i Flensborg. Den ene tredjedel af skolebøgerne var derimod forfattet eller oversat af nordslesvigere, og påkalder der- ved i særlig grad interessen.

I Nordslesvig var der her særlige opgaver at tage op. Det gjaldt udarbejdelsen af danske regnebøger, der anvendte de særlige slesvig- holstenske mønt-, mål- og vægtbetegnelser, af bøger, der kunne anvendes ved tyskundervisningen, men også af danske abc'er, der skulle afløse de tyske fibler. I dette sidste tilfælde kunne man ganske vist lige så godt have anvendt de i forvejen eksisterende kongerigske abc-bøger – og gjorde det efterhånden også –, men i hvert fald i Haderslev og Sønderborg provstier skete afskaffelsen af fiblerne i henhold til en øvrighedsbeslutning, og i forbindelse med denne blev det overdraget en lokal præst at skrive den nye danske abc, hvis indførelse så skete med myndighedernes støtte.

I 1791 udsendte *Nic. Boisen*, der da var diakon i Ullerup, anonymt en dansk abc-bog for skolerne på Sundeved: »Første Læseøvelser for Børn i Landsbye-Skoler«, trykt i Haderslev¹²⁴⁴. Det er et lille hæfte på 16 sider, rummende bogstaver, stavelser, sætninger og til slut små læsestykker. Hvor kejtet teksten var affattet, fremgår af følgende lille læseestykke: »Vi hører med Ørene, hvad der gjør en Lyd i Luften: Tordens forunderlige Skrald; afskudte Flinters og Kanoners Knald; Dyrenes forskiellige Skrig; Fuglenes behagelige Sang; Menneskers forstaaelige Ord«. Den lille bog fik imidlertid skelsættende betydning for den danske skole i Nordslesvig og anskaffedes på Sundeved til skolerne på kirkernes bekostning¹²⁴⁵. Den skulle her muliggøre den i 1787 påbudte danske begynderlæsning. I 1793 indførte Boisen med visitatorernes tilladelse sin abc-bog i sit nye kald, Vedsted i Haderslev provsti, men ellers har bogen næppe fået synderlig udbredelse uden for Sundeved. I 1796 var den i Vedsted (hvor den senere så kendte Peter Prahl var blevet præst) allerede erstattet af Th. Rasmussens abc-bog.

I 1796 (forerindringen er dateret 22.12.1795) udgav Boisen: »Bibelske Fortællinger af det Gamle Testamente, til Ungdommens Brug i Landsbyeskoler, forfattet i det tydske og danske Sprog« (trykt i Haderslev). For hvert opslag findes parallelle danske og tyske tekster. Dette i det danske Slesvig velkendte middel til at bibringe børnene lidt tysk, skulle tjene til at forsonde de forældre, der var utilfredse med, at deres børn skulle begynde med en dansk abc i skolen, med den nye

tingenes tilstand. Den anvendte metode var dog ganske forældet, forældrenes modstand var ringere end ventet, og bogen fik kun en forbigående betydning som lærebog i tysk. I virkeligheden var bogen hverken anvendelig på tysk eller dansk, eftersom Boisen havde haft den dårlige idé at lempe de to tekster efter hinanden. Bedre blev det ikke af de navt moraliserende tekster. Fortællingen om Eva og den forbudne frugt blev således anvendt til at advare børnene mod at spise umodne frugter. – En tredje af Boisens skolebøger, »Første Læsebog for Skolerne paa Landet i Sønderborg Provstie«, udkom 1815.

Boisens efterfølger som præst i Vedsted, *Peter Prah*, blev den frugtbarste og mest indflydelsesrige af den rationalistiske tids skolebogsforfattere i Nordslesvig. Peter Prah (1761–1831), der var født i Svaneke og havde studeret både i København og Kiel, blev i 1787 præst i Sommersted og afløste i 1794 Boisen som sognepræst i Vedsted. I 1809 udnævntes denne rationalist og ægte helstatsmand med Adlers støtte til provst i Tønder. – I 1795 udsendte Prah en lille læsebog: »Fortællinger for Børn ved deres Øvelser i Indenadslæsningen udgivne til Brug i Skolerne paa Landet«. I forordet til bogens 5. oplag, der udkom i 1809, fortæller Prah, at bogen var beregnet på små børn »i den Tid, naar de have lært deres Abece-bog, og inden de kunne begynde at læse udenad«. Den skulle fortrænge katekismens og evangeliebogens brug i dette øjemed. Bogen rummer moralske småfortællinger om bønderbørn, som det på grund af dyd eller udyd går henholdsvis godt eller ilde i verden. »Den uforsigtige Pige« dør, »efterat hun i 14 Dage havde udstaaet de største og heftigste Smerter«, fordi hun havde den uvane at tage synåle og knappenåle i munden, når hun skulle sy. »Den renfærdige Pige« blev til gengæld taget i huset af nogle rige folk, der var på besøg i landsbyen. Hvis den moralske pointe blev smurt skrækkelig tykt på, så var til gengæld sproget egnet for børn, og lokalkoloritten ramte meget vel: »En Sommermorgen sad Niels Kjær med Kone, Børn og Tjenestefolk og fik Davre«; »Morten var en skrækkelig vild og forvoven Dreng«; »Peder, en Dreng paa 12 Aar, gik en Sommermorgen ud at see efter sin Faders Kreature, som gik i en Lykke noget uden for Byen, og han havde et stor Stykke Smørrebrød i hver Haand«. Denne bramfri tone bevirkede, at bogen fik en blandet modtagelse, så Prah kun tøvende lod trykke et nyt oplag i 1807. Nu gik det til gengæld slag i slag, og allerede i 1809 kom 5. oplag. »Fortællinger for Børn« var i brug overalt i Haderslev provsti og var meget udbredt på Sydals. Også i Nørre Tønder provsti møder man den, og efter at Prah var blevet provst i Tønder i 1809, udgav han i 1811 en tysk oversættelse af sin læsebog under titelen »Erzählungen für Kinder« (nyt oplag 1814; også med titelen »Neuer Kinderfreund«). Den tyske oversættelse skulle i Tønder provstis tyske skoler, ligesom i sin tid den danske original i

Haderslev provsti, fordrive brugen af de kirkelige skrifter som læsebøger.

I 1797 forfattede Prahlf skriftet »Et Ord til Lægfolk«, der på kirkens vegne tog den nye agende (som Prahlf havde oversat til dansk) i forsvaret. Skriftet nævnes her kun, fordi det har interesse at konstatere, at nordslesvigerne heri flere gange tiltales som »danske Brødre«. I 1798 udgav Prahlf ikke mindre end tre nye skolebøger: en abc, en bønnebog og en lærebog i tysk (jfr. s. 372). (Mellem 1796 og 1799 oversatte Prahlf derudover 5 pædagogisk-moralske bøger fra tysk). Alle Prahlf bøger blev trykt på Senebergs trykkeri i Haderslev. Den lille »Forsøg til en ABC eller Stave- og Læse-Bog til Brug i Landsbyskolerne« synes ikke at udmærke sig fremfor andre; den kom ganske vist i brug overalt i Haderslev provsti, men den omtales ikke fra andre distrikter, og er vistnok kun kommet i det ene oplag. »Forsøg til en Bønnebog for Børn, udgivet især til Brug i Skolerne paa Landet« var overvejende en oversættelse fra tysk; hensigten var at give barnet passende og forståelige bønner i hænde. Man møder bogen overalt i Nordslesvig. »Forsøg til en tydskf Læsebog for Ungdommen paa Landet ved dens første Vejledning til en Kundskab i det tydske Sprog« er Prahlf betydligste og mest selvstændige skolebog. 1. kapitels indhold var parallelle tyske og danske fortællinger, 2. kapitel havde tilsvarende fortællinger uden dansk oversættelse; 3. kapitel indeholdt stykker fra naturlæren. Derefter fulgte kapitler om tyske og danske talemåder og ordsprog, om tyske forkortelser, om tysk udtale og tegnsætning og en udførlig glose-liste. Teksterne i begyndelsen af bogen var sikkert alt for svære; den allerførste sætning lød: »Der kleine Fritz hatte eine sehr starke Abneigung gegen das frühe Aufstehen«, men sproget var levende og indholdet interessant. I 3. oplag, der udkom i 1806, var der tilføjet en lille tysk sproglære. Bogen, der udkom samtidig med de tyske fiblers forsvinden, blev de nordslesvigske landsbybørns første lærebog i tysk, anvendt overalt, hvor der blev givet undervisning i tysk.

I 1800 udsendte Prahlf en kort lærebog i den kristelige religions historie og i 1803 en bibelhåndbog på 1168 sider. Den sidstnævnte er sikkert udelukkende og den førstnævnte overvejende blevet brugt af lærerne, og ikke kun i Nordslesvig (religionshistorien kom i to oplag). Den egentlige hensigt med bibelhåndbogen blev udtrykt i Lynas anmeldelse af bogen (22.1.1804): »Es ist nicht zu leugnen, dass in unserer Bibel Vieles vorkommt, was für den Gemeinmann durchaus kein Interesse hat und dessen Lektüre ihn eher verwirren als aufklären ... kann ... Es ist daher billig des Religionslehrers unsrer Tage nothwendiges und erstes Geschäft, jenes Gemisch von edler Gotteslehre und bloß äusserlichen Verhältnissen ... auseinander zu lesen ...«. Først da Prahlf var blevet provst i Tønder genoptog han sit skolebogsforfatter-

skab, og udsendte i 1813 (2. oplag 1814) »Udvalgte bibelske Historier af det gamle og nye Testamente efter Hübner. Oversatte paa Dansk til Brug i Skolerne paa Landet«. Prahl havde fundet den af ham bearbejdede tyske original i skolerne i Tønder provstis tyske del. Med Hübners bibelhistorie havde bogen kun opstillingen tilfælles. Prahls bibelhistorie udbredtes hurtigt i de nordslesvigske provstier; allerede i 1813 og 1814 nævnes den adskillige steder.

I 1790'erne var udbredelsen af danske abc-bøger i de nordslesvigske landsbyskoler ubestrideligt den vigtigste pædagogiske opgave. Boisens og Prahls abc'er havde hver deres begrænsede udbredelsesområde. Da Adler i 1799 visiterede i Holebøl i Tønder provsti (Lundtoft herred) fortalte sognepræsten, *Eschel Jespersen Schmidt*, ham, at der stadig blev brugt tyske fibler i sognets skoler, og at det havde været umuligt at skaffe eksemplarer af Prahls lille læsebog (formodentlig den i 1798 udsendte abc)¹²⁴⁶. På Adlers opfordring (må man formode) skrev Schmidt nu selv en dansk abc-bog, der i 1800 blev trykt på agendefondens bekostning (overskuddet fra salget af kirkeagenden skulle bruges til fremskaffelse af skolebøger). Der blev for 8 rd. trykt 1000 eksemplarer af den (hvortil kom bogbinderudgifter)¹²⁴⁷. Af Schmidts abc synes intet eksemplar at være bevaret. Om dens udbredelse vides meget lidt. Pastor Boisen i Nybøl er den eneste, der nævner den med navn; i 1815 var der i Nybøl skole kun to eksemplarer tilbage af den, de andre var slidt op. Her har den altså afløst Boisens abc, og sådan er det vel gået overalt i de sundevedske sogne¹²⁴⁸. Man kan endvidere være sikker på, at de abc-bøger, Adler i 1803 uddelte i Brede og Gerner¹²⁴⁹, har været Schmidts. – Efter 1800 udkom der ikke flere nordslesvigske abc-bøger, fordi man alle vegne gik over til at købe dem fra kongerigske forlag.

Efter de tyske fibler måtte også de tyske *regnebøger* forsvinde. Opgaven viste sig at være lettere end afskaffelsen af fiblerne, thi medens disse længe havde tilhængere, fordi man anså dem for midler til på en nem måde at få lært lidt tysk, var alle klar over, at en dansk regnebog ville være en velgerning. Den måtte imidlertid være tilpasset forholdene i Hertugdømmerne. Den førende regnebogsforfatter i Hertugdømmerne var *Jürgen Kroymann* (1739–1820), en broder til den tidligere nævnte Heinrich Kroymann. Han var født i Gottorp amt, hvor han blev skoleholder og senere degn; fra 1778 var han skrive- og regnemester i Eckernförde, fra 1794 ved gymnasiet i Altona. Hans »*Gemeinnützlichtes Rechenbuch*« udkom (under en anden titel) første gang i 1786; 7. oplag udkom 1825. En dansk oversættelse af denne bog, formodentlig foretaget af broderen, udkom i Altona i 1802: »*Almeennyttig Regne-bog*«; den var på 400 sider. Oversættelsen var sket på »agtværdige Skole-Directorens Forlangende«, hvormed der sikkert sigtes til visita-

torerne i Haderslev. Der blev i teksten altid givet eksempler på løsningen af hver slags regneopgaver. Bogens force var i øvrigt de livsnære opgaver. Miljøet var de slesvig-holstenske købstæder, og bogen henvendte sig overvejende til vordende købmænd. De fleste opgaver krævede omsætning fra én slags mål eller pengesort til en anden.

I 1804 udsendte præsten i Øster Løgum, den kulturelt og historisk meget kyndige rationalist, *Peter Kier*, en af ham selv forfattet regnebog: »Regnebog til Brug for Skolelærere og i Skolerne paa Landet, i Hertugdømmet Slesvig, hvor det danske Sprog tales« (360 sider). Han skriver selv i forordet, at han gerne havde gemt sit manuskript, hvis han bare havde vidst, at Kroymanns i mange henseender ypperlige regnebog var blevet oversat. Kiers regnebog er af stor kulturhistorisk interesse. De ord, hvormed han indleder den, fortjener at aftrykkes ordret, selv om det er gjort tidligere:

»Nærværende Regnebog er bleven udarbejdet, for at bøde paa en Mangel, over hvilken alle Skoleundervisningens Venner i de danske Egne i dette Hertugdømme, længe have klaget, nemlig Mangelen af en dansk Regnebog, som var passende for vort Land. Jeg erfarede det ogsaa især i min Barndom, hvor skadeligt Savnet af saadan en Bog var, og jeg har ofte hørt andre, som havde gjort samme Erfaring, klage derover. Jeg sad i Skolen, med en gammel tydsk Regnebog for mig, hvoraf jeg næppe forstoed et eneste Ord; og deraf skulde jeg lære at regne. Skolemestrene, hvis Indsigter ikke strækkede sig meget videre, end til de 4 Specier, en Smule Brøk og Regula de tri, gjorde mig nok bekjendt med nogle Kunstgreb, som de havde vænnet sig til, saa at jeg vel kunde regne et og andet, naar jeg kun vidste, hvorledes der skulle begyndes. Men hverken kunde jeg lære dette af den uforstaaelige Bog, ey heller fik jeg Oplysning nok dertil af mine Lærere. Thi de fleeste af dem forstod heller intet af de tydske Regnebøger og Grundene for deres Kunstgreb kjendte de ikke, hvorfor de heller ikke kunde forklare mig dem. Saa sad jeg, og saa sad der saa mange, og spildte den meeste og bedste Skoletid paa at regne, uden at lære nogen virkelig Regnekunst deraf. Thi for dem, som fik nogen betydelig Skolegang, havde Skolemestrene ikke meget andet, end at lade dem regne; og dette blev derfor deres meeste Tidsfordriv, eller rettere sagt, Tids-spilde«.

Kiers regnebog knytter sig på en for forfatteren karakteristisk måde til et snævert Nordslesvig. Den danisering, som selve bogens udsendelse er udtryk for, går ikke et skridt ud over det pædagogiske formål. Der kommer derved et snurrigt, »altmodisch« præg over bogen. En nutidslæser føler sig hensat til et studeprangermiljø. Kier skriver således (s. XIV f.): »Jeg har ikke alene tilføyet de tydske Navne paa mange Ting, men ogsaa Tallenes høitydske og plattydske Navne og

hist og hid ogsaa givet et Eksempel paa tydsk og plattysk. I vor Egn er det nødvendigt at kjende de tydske Navne paa mange Ting. Desuden har Almuen her den Vane, at tælle paa plattysk, ja mange kunne ey engang tælle videre paa dansk end til 50. Derfor holdt jeg det for nødvendigt, at anføre de tydske Talbenævnelser. De andre tydske Stykker har jeg føyet til for at moere. Jeg ved af egen Erfaring, hvor megen Fornøjelse Børn finder deri, naar de støde paa noget usædvanligt, og ere heldige i at udgranske det. ... Jeg har ogsaa ofte maattet bruge Provincialismer for ikke at vorde uforstaaelig. Men naar jeg har brugt dem, saa har jeg ogsaa tilføyet de egentlig danske Ord«.

På regnebogens første sider finder man derfor opgaver som disse (s. 20): Nr. 11: »Addeer to hundrede een og firs; fire tusinde ni hundrede . . .«. Nr. 12: »Wo veel maken thosamen: dausend twe hundert söwen un tachentig; sös dausend veer hundert negen un dörtig . . .«. Nr. 13: »Wie viel beträgt: neun tausend acht hundert sieben und neunzig . . .«. Senere er bogen dog rent dansk; blot brøkerne gives også på plattysk og højtysk.

Kiers regnebog vides at have været benyttet både på Sundeved og i Haderslev provsti. I Haderslev provsti er den vist trængt ind, efter at Kroymanns danske regnebog var blevet udsolgt (i Over Jerstal således i 1809¹²⁵⁰). I Åbenrå provsti, hvor den uden tvivl har været almindeligt brugt, nævnes hverken den eller Kroymanns bog ved navn.

Kier er forfatter af endnu en skolebog: »Verdensbeskrivelse, en Lærebog for Ungdommen paa Landet«, der udkom i Haderslev i 1810. Det er en geografisk-historisk lærebog med afsnit om samfundslære og lovgivning (i alt 252 sider), til hvilken en af Øster Løgum sogns lærere, Søren Eliassen Holm ved Rugbjerg skole, havde skåret træsnit (landkort m. m.). – I de få år fra 1811 til 1814 omtales den både i Åbenrå, Haderslev og Sønderborg provstier.

Den kielske seminarist *Jacob Bendixen*, der fra 1797 til 1846 var lærer i Flensborg, udsendte i 1804 i Slesvig en regnebog, »Methodisches Rechenbuch für die Jugend in den Herzogthümern Schleswig und Holstein«, delt i 2 afdelinger efter sværhedsgrad. 1. afdeling, hvis 13. oplag udkom i 1844, blev oversat til dansk af Andreas Esbensen¹²⁵¹, som i 1802 var blevet degn og skolelærer i Tandslet på Als. Eksemplarer af bogen synes ikke længere at eksistere. Den danske Bendixen, der vel navnlig har været brugt på Als, blev i 1805 anskaffe til Adsbøl skole¹²⁵².

Efterhånden som årene gik, var det i stigende grad lærerne selv, der skrev de nordslesvigske skolebøger. I 1810 udsendte degnen i Højer, *Peter Joh. Diederichsen*, i Haderslev en »Rechenbuch für Anfänger«. Medens Kroymanns og Kiers regnebøger var på ca. 400 sider, var Diederichsens bog kun på 30 sider. Den havde også et begrænset,

praktisk bestemt formål: at beskæftige de små, medens læreren var optaget af skolens ældre børn. – Samme år udgav læreren i Grønnebæk i Jels sogn, *P. L. Dall*, en tilsvarende regnebog på dansk: »Første Regnebog for mindre Børn«, og i 1811, da Dall var blevet degn i Åstrup, fulgte (også trykt i Haderslev) »Abes eller Stave- og Læsebog for Børn« på 32 sider. I 1813 kom i Haderslev »Ny Læsebog for den første læsende Ungdom paa Landet« (84 sider), hvis forfatter var skolelæreren i Tirslund (i Tørninglen), *J. Jessen*. Til forskel fra de ældre læsebøger fra tiden omkring og før 1800 indeholdt Jessens læsebog ingen af de små fortællinger, der skulle eksemplificere den kristne morallære i rationalistisk fortolkning, men nyttig viden: »De vigtigste Gjenstænder af Naturlæren og Naturhistorien«, »En kort Betragtning om Verdens Alt«, »Et kort Uddrag af det gamle Testaments Historier« og »... af det nye Testaments Historier«. Gud, skriver Jessen, »maa vist besidde en stor Viisdom eller have stor Forstand til at ordne saa mange forskellige Ting, at den ene stedse kan være til Gavn og Nytte for den anden«.

De nye skolebøgers indførelse i skolerne

I 1760'erne var bibelhistorierne kommet ind i skolerne som et stort pædagogisk fremskridt; i 1790'erne blev læsebøgerne et af oplysningspædagogernes store bidrag til skoleundervisningen. Det var derfor rimeligt, at der ved alle visitatser blev spejdet efter dem. I 1797 skrev Adler i sin protokol efter visitatsen i Hellevad og Egvad sogne, at en bibelhistorie i de fleste skoler her var »das non plus ultra«, og dermed var disse ludfattige egne tilstrækkeligt karakteriseret i skolemæssig henseende. Samme år fandt han dog også Rochows »Børneven« og Staals »Viisdoms-Bog« i brug i flere af Åbenrå provstis sogne. I Varnæs og Løjt brugtes Nic. Boisens dansk-tyske »Bibelske Fortællinger«. Hübners bibelhistorie var ved at blive afløst af Birchs. I Løgumkloster havde man i 1797 ingen danske læsebøger; som en nødhjælp købte man i 1798 nogle eksemplarer af det af Adler besørgede rationalistiske tillæg til Pontoppidans salmebog og brugte dem som læsebøger¹²⁵³; men i 1800 indberettede lærer F. W. Christensen i Løgumkloster, at man nu havde indført Prahls skolebøger¹²⁵⁴.

Man ville ud fra Adlers optimistiske bedømmelse af skolebogssituationen i 1797 have ventet, at tidens nye læsebøger var blevet almindeligt anvendte bøger i provstiets skoler i årene mellem 1797 og 1814. Det synes imidlertid kun i ringe omfang at være blevet tilfældet. Provst Paulsen skrev i 1812 til Adler, at der i næsten alle skoler i Åbenrå provsti manglede hensigtsmæssige læsebøger. I flere skoler fandtes der ganske vist enkelte eksemplarer af Prahls læsebøger eller (i Øster Løgum sogn og Løjt Kirkeby) Kiers »Verdens Beskrivelse«, »allein

allgemein eingeführt ist kein zweckmässiges Lesebuch«. De fleste steder læste børnene det ny testamente fra ende til anden, og den blev »natürlich nicht verstanden«¹²⁵⁴.

I de velhavende sogne på Sundeved, hvor man anskaffede både geografi- og naturhistoriebøger til skolerne, dominerede de religiøse bøger fortsat ved læseøvelserne: i Snogbæk brugte de større drenge i 1806 det ny testamente, i Ullerup anvendte man i 1807 Birchs bibelhistorie.

Årsagen til denne stagnation må for en stor del søges i, at læsebøgerne var dyre, og at de kun kom til deres ret, når de blev gennemgået af lærere, som var i stand til at udnytte dem efter hensigten, altså helst seminarister. Det tilbageslag, som agendestriden og den vågnende reaktion betød for oplysningstidens ideer og for mange præsters optimisme og vovemod, standsede mange steder indførelsen af dem. En anden forklaring på læsebogsmisøren blev udtrykt af pastor Grauer i Rise, der 1812 skrev i sin skolebesøgsprotokol, at manglen på læsebøger skyldtes, at der hidtil ikke var blevet følt noget behov for dem¹²⁵⁵. Denne forklaring synes at holde stik i de tilbagesående egne.

Hvor sindene slet ikke var indstillet på rationalismen i kirkerne og en oplysningspræget skoleundervisning, kunne bøndernes modstand antage voldsomme former. Fra Nustrup i Tørninglen skrev pastor Giørtz i 1809: »Jeg har stræbt, som er Hr. Provsten bekiendt, at gjøre Undervisningen i Skoelen saa nyttig som muelig. Til den Ende har jeg, for at lede Ungdommen til selv at tænke, indført Forstands Øvelser i samtlige Sognets 3de Skoeler ... Plat ud paastaae disse forblindede og selvkloge Mennesker, at Deres Børn ikke maae lære mere, end de selv have lært! De har endog ladet de Bøger, som af mig i denne Henseender var indført, opbrænde! ... Ufornuft, Egensindighed, Herskesyge, Intolerance ere de Afguder, paa hvis Alter de frembære deres Offere«¹²⁵⁶.

I Nørre Tønder provsti kan der konstateres en betegnende forskel mellem Lundtoft herred mod øst og de vestlige herreder. Da Adler i 1799 visiterede i Holebøl, fandtes der her et antal eksemplarer af Prahls »Fortællinger for Børn«. Adler gav præsten en speciedaler til køb af nogle af disse bøger til brug for fattige børn¹²⁵⁷. Samme år var bogen også i brug i Sønder Hostrup skole i Ensted sogn. I dette sogn søgte provst Hoeck at få de gamle skolebønner fordrevet ved at forære hver skole et eksemplar af Prahls bønnebog. Mod vest blev man derimod længe ved på den gamle facon. »Die Kinder sind schlecht, und die Schule schlecht«, sagde Adler i 1811 om degneskolen i Tinglev, og i degneskolen i Burkal fandt han navnlig religionsundervisningen dårlig. I Højer betonedes præsten i 1802, at de nye læsebøger, der skulle indføres, nok i form, men ikke i indhold måtte adskille sig fra de gamle religiøse bøger¹²⁵⁸. I Abild havde præsten i 1799 gjort et frem-

stød for den gode sag ved at give degnen en del nye skolebøger, bl. a. Rochows Børneven og Prahls læsebog. Men, skrev han, »Nur Fedderssens Lebensgeschichte Jesu und der Hallische Katechismus Lutheri sind mit Danken angenommen worden, die übrigen mitgetheilten Bücher haben mir bey vielen den Verdacht zugezogen, als wenn ich ein Anhänger der neuen Lehre und des neuen Glaubens wäre«.

Forskellen mellem Lundtoft herred og det øvrige provsti illustreres måske bedst af indholdet af de to biblioteker, som præsterne i Højer (Christian Petersen) og Holebøl (Eschel Schmidt) oprettede ved århundredskiftet. Biblioteket i Højer, der skulle tjene lærernes videreuddannelse, rummede i 1802 mest regnebøger, vejledninger til tænkeøvelser og skøn- og retskrivning (alle på tysk), Prahls tyske læsebog og en dansk naturlære. Oplysningstidens almindelige skrifter fattes ganske. – Biblioteket i Holebøl, der henvendte sig til menigheden, rummede derimod i 1799 et stort antal af tidens populære bøger, alle på dansk og omhandlende landbrug, opdragelse og moral. Der synes at være en sammenhæng mellem denne årvågenhed over for tidens nye tanker i Lundtoft herred og de vestligere egnes manglende interesse for dem på den ene side og de samme områders forskellige reaktion over for Adlers agende: i Lundtoft herred et voldsomt røre, i det øvrige Nørre Tønder provsti en næsten total passivitet¹²⁵⁹.

Hvor der blev ansat seminarister som lærere, synes det at have været lettere for de nye læsebøger at komme i brug, end hvor præsterne stod alene eller måtte støtte sig til gammeldags autodidakter. I begyndelsen af 1811 fik Hjerpsted Tønder-seminaristen Hans Boysen Petersen som degn. Med ham steg skolen straks op på et højere niveau, idet han begyndte at undervise i geografi, stiløvelse, brevskrivning og hovedregning; også tyskundervisning begyndte han på. På samme måde gik det i Skast, da man her i 1814 fik Tønder-seminaristen Jens Møller som degn. Han indførte straks forstandsøvelser, hovedregning og geografi samt »einige neuern zweckmässigen Schulschriften«, som præsten skrev.

Læsebøgerne, der skulle have opdraget børnene i oplysningstidens ånd, blev altså en fiasko i de fleste egne.

Faget regning, der havde været et fag, hvis grundregler mekanisk indøvedes af et ringe mindretal af eleverne, blev derimod i denne periode lidt efter lidt et hovedfag i skolen. Denne udvikling hang kun i ringe grad sammen med ansættelsen af seminarieudannede lærere. I sin tidligere citerede beretning fra 1812 skriver provst Paulsen om Åbenrå provsti, at alle lærere, både seminarister og autodidakter, havde indset nødvendigheden af at undervise i hovedregning og at give virkelig regneundervisning efter regnebøger. »In einigen Schulen ist dadurch das Rechnen wirklich zu einem hohen Grade der Vollkommen-

heit gelangt«. Få måneder forinden havde pastor Grauer noteret i sin protokol: »Sehr wenige Kinder haben bisher gerechnet, izt machen viele, beynahe Erwachsene auf einmal den Anfang um doch noch etwas zu lernen«. I efteråret 1813 konstaterede han med fornøjelse, at også pigerne i Rise skole nu fik regneundervisning; selv i hovedregning skete der her betydelige fremskridt¹²⁶⁰. I 14 distriktsskoler med i alt 590 elever fik de 190 (144 drenge og 46 piger) i 4. kvartal 1810 regneundervisning. I 4 af disse skoler (Skovby, Bolderslev, Vollerup og Bredebro) lærte ca. halvdelen af eleverne at regne¹²⁶¹. Fra Øster Terp haves en særlig omhyggeligt ført elevfortegnelse fra 4. kvartal 1813¹²⁶². Af 48 elever (31 drenge og 17 piger) regnede de 21 (17 drenge og 4 piger); på nær 1 dreng var alle de, der regnede, over 10 år gamle. Af bolsmands- og kådnerbørnene lærte halvdelen at regne (de 4 piger, der regnede, var alle døtre af bols mænd), af indersternes børn kun en tredjedel.

Det er sandsynligt, at indførelsen af danske regnebøger (Kiers og den danske oversættelse af Kroymanns) har spillet en meget betydelig rolle for det nævnte spring fremad i regneundervisningen. I Haderslev befalede visitatorerne i 1798 i et dekret for hele provstiet: »Al Indsifring [indskrivning af regnestykker] maa være paa Dansk«¹²⁶³. I 1799 hører man ikke alene fra Vedsted, men også fra Stenderup sogn, at Cramers danske regnebog er ved at komme i brug. Fortrængt i hele provstiet blev de tyske regnebøger dog først efter at Kroymanns almenyttige regnebog i 1802 var udkommet i dansk oversættelse. Et cirkulære fra visitatorerne i Haderslev af 31.5.1803¹²⁶⁴ pålagde samtlige skolelærere at udskifte alle hidtil brugte tyske regnebøger med den danske udgave af Kroymanns regnebog, »das unserer bürgerlichen Verfassung angemessen ist«. Der var sørget for, hed det til slut i cirkulæret, at der fandtes et tilstrækkeligt forråd af bogen hos bogbinderen i Haderslev.

Der gik selvfølgelig mange år, før de gamle, dyre tyske regnebøger, der, så længe de kunne hænge sammen, gik i arv fra ældre til yngre søskende og fra fædre til sønner, helt var forsvundet fra skolerne. »Die deutschen Rechenbücher, Lambeck und Val. Hein[s] werden hier noch allgemein gebraucht«, skrev pastor Boisen i Nybøl i 1814¹²⁶⁵, skønt der gennem de foregående halve snes år kun var blevet købt nye danske regnebøger.

De tyske bøgernes fjernelse fra skolerne

I de år, hvor bestræbelserne for at få indført læsebøger i skolerne blev mødt med bøndernes ligegyldighed eller modstand, realiseredes det betydningsfuldste af tidens pædagogiske fremskridt i Nordslesvig: fjernelsen af alle tyske bøger fra skoleundervisningen.

I 1788 havde visitatorerne i *Åbenrå* som nævnt (se s. 227) forbudt, at børnene brugte tyske skolebøger eller lærte tysk, før de »ganz fertig Dänisch können«. Virkningerne af dette dekret viste sig i 1790'erne (de gamle bøger skulle først slides op). Da Adler i 1794 havde gennemført sin første visitats i *Åbenrå* provsti, indberettede han ganske vist, at der overalt herskede det misbrug, at der blev brugt tyske fibler og læsebøger i landsbyskolerne¹²⁶⁶ (selv om præsten i *Hjordkær* udtrykkeligt skrev, at børnene først lærte tysk, når de kunne læse dansk), men da han i 1797 undersøgte dette forhold nøjere, konstaterede han, at de tyske bøger var afskaffet flere steder: *Hjordkær*, *Varnæs* (delvis), *Hellevad-Egvad* (delvis) og *Bjolderup* (danske læsebøger)¹²⁶⁷. Man kan regne med, at de tyske fibler endeligt forsvandt i de første år efter 1800, sandsynligvis i forbindelse med skoleregulativets indførelse. Forbudet af 1788 blev ikke indskærpet på ny.

Indførelsen af de danske begynderbøger synes kun ganske sporadisk at have stødt på modstand. Uden for *Løgumkloster* kendes kun ét tilfælde, hvor forældrene søgte at sætte igennem, at barnet ikke måtte begynde med dansk. Det drejede sig om en datter af kromand Johannsen i *Bovrup*. Læreren indberettede straks (1806) sagen til præsten (*Bernth*), som udvirkede et dekret fra visitatorerne, der i henhold til tidligere dekreter og under trussel om bøder befalede læreren (*P. Petersen*) ikke at undervise noget barn i tysk, før det kunne tilstrækkeligt meget dansk¹²⁶⁸.

I *Sønderborg provsti* (*Sundeved*) fortrængte de danske skolebøger i årene efter 1790 også gradvis de tyske abc-bøger. Pastor *Nic. Boisen* i *Nybøl* foreslog i 1797 at give skolelærerne en bestemt instruks og afskaffe al tysk begynderlæsning¹²⁶⁹. Dette forslag blev omgående lagt til grund for en instruks for samtlige skolelærere i *Sundeved*, som visitatorerne udstedte 25.7.1797¹²⁷⁰, og som indskærpede og præciserede det allerede eksisterende forbud af 1787 mod tyske abc-bøger. Dens hovedforskrift gik ud på, at alle nytilkomne elever skulle begynde med at læse danske bøger, men børn, især drenge, der havde den fornødne færdighed i dansk, måtte, med forældrenes tilladelse, gerne få undervisning i tysk. Desuden understregedes det ønskelige i, at der blev indført nye læsebøger, og at børnene fik lejlighed til at læse lidt geografi og historie (især *fædrelandets*) samt naturhistorie.

De tyske fibler forsvandt først helt, efter at regulativet af 1803 havde gentaget forbudet. (Endnu i 1815 skete det dog, at en enke i *Nybøl* gav sin pige en tysk fibel med i skole; hun blev omgående idømt en bøde på 8 skilling. Til sit forsvar anførte hun, at børnene lærte en renere udtale, når de brugte de tyske fibler¹²⁷¹).

I en kort overgangsperiode i tiden omkring regulativets indførelse stødte fiblernes afskaffelse på modstand hos en del forældre, der fryg-

tede for, at deres børn ikke ville få lært tysk nok efter den nye ordning. Pastor Boisen indberettede i 1806 til generalsuperintendenten: »... haben die Eltern ein Vorurtheil gegen dänische Fibeln, weil sie selbst deutsche gehabt haben, und sich einbilden, das Deutsche könne auf diese Art mitgelernt werden. Doch ist dies schon nicht mehr allgemein«¹²⁷².

Da besværlighederne i forbindelse med forbudet mod de tyske abc-bøger ikke var nævneværdige, finder man i de fleste præsters indberetninger kun sporadiske hentydninger til overgangsvanskelighederne. Fra Nybøl skole noterer Boisen i 1804, at børnene havde taget de danske abc-bøger med hjem, men at nogle var kommet i skole ugen efter med de gamle tyske fibler. I Ullerup sogn, hvor tyskundervisningen af de større børn forløb meget tilfredsstillende, bemærkede pastor Fabricius i 1804 misbilligende, at degnens datter og lærerens søn af Blans havde lært deres katekismus på tysk (begge disse lærere var sydslesvigere). Fra Broager sogn indberetter pastor Dithmer af uregelmæssigheder kun, at de fleste børn i Skelde skole i 1804 lærte at skrive efter gamle tyske forskrifter, som de ikke forstod.

Kun andenpræsten i Sottrup, Franz Michelsen (faderen til den kendte historiker A. L. J. Michelsen), har efterladt sig udførlige beretninger om sine genvordigheder i forbindelse med afskaffelsen af de tyske skolebøger. Udførligheden skyldes ikke, at genvordighederne var større end andetsteds, men at Michelsen var meget nærtagende over for al modstand, han mødte i menigheden. (I 1805 stillede Sottrup ikke en vogn til hans rådighed, da han skulle til eksamen i skolen; han besluttede da at forlade et sogn, hvor der herskede »ein Geist der Widersetzlichkeit gegen Königl. Anordnungen, Prozessucht und Geringschätzung der Obrigkeit und der Prediger«). I oktober og november 1803 konstaterede han med harme, at 5 små børn trods forbudet havde tyske bøger med i skole; det lykkedes ham at få forældrene til at indse det forkerte heri; den sandbjergske sandemand Poul Jørgensen nægtede dog at bøje sig og holdt sine børn hjemme. I sommeren 1804 var det galt igen; Michelsen bemærkede da til sin største ærgrelse, at syv børn brugte tyske bøger i skolen. Michelsen tog så læreren (den i Jyndevad fødte autodidakt Johann Christensen) alvorligt i skole og spurgte ham, om han var i stand til at forklare børnene på dansk, hvad de havde læst på tysk. Nej, svarede læreren, det kunne han ikke, men forældrenes mening var også kun, at børnene skulle lære at læse rigtig tysk. Da præsten så forarget spurgte, om han da troede, de kunne lære det, når de ikke forstod, hvad de læste, »verstumt er freilich«¹²⁷³.

I *Haderslev provsti* havde indsigtfulde gejstlige længe søgt at få afskaffet de tyske abc-bøger. Det afgørende skridt blev taget i 1798, da den nye provst (1797–1839), Adolph Heinr. Strodtmann, foretog sin

første visitats. Med denne milde mand (en svigersøn af provst Cretschmer) var en afgjort tilhænger af oplysningstankerne blevet leder af provstiets undervisningsvæsen. Han bestemte straks, at de tyske fibler skulle afskaffes i hele provstiet¹²⁷⁴, og der er sikkert en direkte forbindelse mellem denne beslutning og den hurtige udgivelse af ikke mindre end fire skolebøger fra Peter Prahls hånd: i 1798 en dansk abc, en tysk læsebog, en bønnebog for børn, og i 1800 en religionshistorie. Man lægger navnlig mærke til, at den danske abc og den tyske læsebog foreligger samtidig med, at de tyske fibler definitivt forbydes. Reformen må meget hurtigt have slået igennem, thi efter 1798 hørtes der aldrig om tyske fibler i Haderslev provsti, et tegn på, at jordbunden var vel forberedt til denne reform.

I modsætning til de østlige provstier blev der i *Tønder provsti* ikke udstedt noget forbud mod at indlede skoleundervisningen med tyske bøger, men sandsynligvis har man fra 1801 ikke blot i Holebøl sogn, men overalt i provstiet søgt at indføre danske abc-bøger (vel sagtens Schmidts). Det peger i samme retning, når pastor Petersen i Højer i 1802 oplyser, at al religionsundervisning i sognets tre skoler siden hans tiltræden (i 1800) sker helt på dansk. Begge provster i denne periode (G. J. Schmidt 1796–1808; Peter Prah fra 1809) må have virket for denne reform, ligesom de havde gjort det, før de kom til Tønder: Schmidt i Sønderborg provsti, Prah i Vedsted sogn. Skoleregulativet har sikkert også i dette provsti spillet en betydningsfuld rolle. I indberetningen i anledning af sprogreskriptet (30.3.1811)¹²⁷⁵ skildrede Prah skoleundervisningen i Nørretønder provsti. Den blev givet på dansk, »und die deutsche Sprache wird hauptsächlich nur beim Rechnen gebraucht [man har altså brugt plattyske talord], weil man fürs meiste bloss deutsche Rechenbücher hat. Auch trifft man wol in solchen Schulen eine deutsche Fibel, und etwa ein deutsches Evangelienbuch. In einigen dänischen Schulen werden zwar die Kinder auch zur Kenntniss der deutschen Sprache angeleitet, weil diese Kenntniss bis jetzt auch dem Landmann unentbehrlich war. Dies ist und bleibt aber immer eine Nebensache, und der Lehrer ist nicht verpflichtet diesen Unterricht ohne eine besondere Vergütung zu ertheilen«.

Nogle bemærkninger angående generalsuperintendent Adlers indstilling til det danske sprog i Slesvig

Der er ingen tvivl om, at generalsuperintendent Adlers støtte til de tyske skolebøgers fjernelse fra de danske skoler i Nordslesvig har fremmet reformens gennemførelse, ligesom der kan ses en sammenhæng mellem udstedelsen af skoleregulativerne, som de verdslige myndigheder uforbeholdent gik ind for og om fornødent gennemtvang, og de tyske bøgers fuldstændige forsvinden. Da det imidlertid i vore dage

ikke er ualmindeligt at se Adler skildret som en slags danskhedens forkæmper (f. eks. Hejselbjerg Paulsen: »Når Adlers navn nævnes, og hans gerning bedømmes, må det ikke glemmes, at han før nogen anden og mere end nogen anden i samtiden bevidst og sejt og udholdende har kæmpet for det danske sprogs ret i skolerne«¹²⁷⁶), er det rimeligt at se lidt nøjere på Adlers virke for »det danske sprogs ret«.

Adlers første visitats førte ham i 1793 gennem Tønder provstis vestlige sogne fra nord til syd. I de dansktalende sogne med tysk kirke- og skolesprog konstaterede han samvittighedsfuldt de mange kvaler, som uoverensstemmelsen mellem folkesproget og det officielle sprog voldte præsterne, men sprogblandingens uheldige følger for de nordslesvigske skoler blev han først opmærksom på, da flere af præsterne i Haderslev provsti (først pastor Boisen i Vedsted) pegede på den fremherskende uskik, at børnene først brugte tyske fibler. Fra Hoptrup i det haderslevske fortsatte han visitatsen i Lundtoft herred og de adelige sogne og rejste hjem til Tønder gennem egnene nord og syd for den nuværende statsgrænse. Nu var han stærkt optaget af at fastslå udbredelsen af de tyske fibler¹²⁷⁷.

I Adlers visitatsberetning var dette forhold det eneste, han omtalte i afsnittet om skolernes indre indretning: »In allen dänischen Gemeinen sowohl der Probstei Tondern als Hadersleben, und wie ich höre, auch der Probsteien Apenrade und Sonderburg, werden die Kinder aus deutschen Fibeln und deutschen Evangelienbüchern im Buchstabiren und Lesenlernen unterrichtet, und dann erst, wenn sie Jahre lang sich mit dem deutschen geplagt haben, werden sie im Dänischlesen unterwiesen; der ganze weitere Unterricht ist alsdann dänisch, und die Sprache, die sie hören und reden, gleichfals dänisch«.

At Adler ganske undervurderede de sønderjyske sprogproblemers dybde, fremgår af, at han i sin beretning slet ikke rørte ved forholdene i Kær herred og kun foreslog, at der i alle danske skoler i Slesvig blev indført en god dansk læsebog, og at de tyske fibler og evangeliebøger blev forbudt. Der kan naturligvis fremføres gode undskyldninger for, at en med de slesvigske forhold ukendt mand som Adler ikke efter sin visitatsrejse foreslog mere indgribende reformer af sproglig art, men man må først og fremmest fastslå følgende: 1) I hele sin 42-årige embedsperiode som generalsuperintendent, hvorunder Adler erhvervede sig et indgående kendskab til de slesvigske forhold, gik han aldrig af egen drift ud over de yderst forsigtige sproglige reformforslag, han fremsatte i 1793. Kun i 1811, da sprogeskriptet af 15.12.1810 havde udtalt, at det var kongens vilje at give de dansktalende egne i Syd-slesvig dansk kirke- og skolesprog, gik han med til denne reform for det meste af Kær herreds og Ubjerg sogns vedkommende, men ville selv da bevare tysk kirke- og skolesprog i de nordslesvigske købstæ-

der¹²⁷⁸. I virkeligheden stod Adler, hvad spørgsmålet om det danske kirke- og skolesprogs grænser angår, ganske på samme standpunkt som sin forgænger Struensee. 2) En række reformvenner inden for præstestanden, der fuldt ud kunne støtte sig til de verdslige embedsmænd, havde indledt den nordslesvigske landsbyskoles sproglige danisering længe før Adlers overtagelse af generalsuperintendentembedet, og der er al grund til at tro, at denne danisering ville være blevet ført i mål også uden Adler. Hans indberetning af 1793 gentog og støttede kun disse oplysningsforkæmperes standpunkter, men overførte dem aldrig til de øvrige dansktalende egne i Slesvig. Folkelighed og nationalitet hørte slet ikke til hans begrebsverden. Adler var og blev det 18. århundredes mand.

I overensstemmelse med de her fremsatte synspunkter gjorde overkonsistoriet i sin betænkning af 1.4.1794 opmærksom på, at det allerede i 1787 havde udtalt sig om anvendelsen af tyske skolebøger i Sundved og fastslog som sit principielle standpunkt, at alt kom an på sognets kirkesprog: »Die in der Kirche praedominirende Sprache müsste auch wol diejenige seyn, mit der der Anfang des Unterrichts geschähe«. Med en klarhed og konsekvens, som man i dette spørgsmål ikke træffer hos Adler, bliver det slesvigske kardinalproblem trukket op: »Denn es giebt Gemeinen, wo deutsch gepredigt und gesungen wird, ungeachtet sämtliche Eingepfarrete überal dieser Sprache unkundig sind, und nur hin und wieder ein Wort verstehen. Ein solcher Gottesdienst artet in eine blosser Ceremonie aus, und verfehlt die Absicht und den Zweck. Mit Leidwesen hat eigene Erfahrung uns von der wirklichen Existenz dieser Gemeinen im hiesigen Herzogthum überzeugt. Solange nicht solche Vorkehrungen getroffen werden, dass sich die Liturgie und kirchliche Sprache nach der der Gemeinde richtet, so lange wird es nötig seyn, die Jugend in den Schulen zuerst mit der in ihrer Kirche und in ihren geistlichen Büchern üblichen bekannt zu machen«. (Betænkningens forfatter var Brockdorff)¹²⁷⁹. Overkonsistoriet havde naturligvis intet imod, at der blev indført en god dansk læsebog og gav gerne moralsk støtte til Adlers og de andre nordslesvigske reformvenners bestræbelser. En dansk læsebog for Nordslesvig udkom i øvrigt aldrig.

Tyskundervisning efter 1800

a) Distrikter under generalsuperintendenten

Afskaffelsen af de tyske fibler betød ikke, at der ikke mere kunne læres tysk i skolerne. Tværtimod blev der først nu indført en nogenlunde effektiv tyskundervisning, som regel på grundlag af Prahls tyske lærebog, for de ældre børn. I de *åbenråske* visitorers indberetning fra fe-

bruar 1811 i anledning af sprogreskriptet af 15.12.1810 hed det: »In einigen wenigen (amtmand Stemann skrev i sin indberetning af 10.4. 1811 kun »einigen«) Schulen wird, wenn die Kinder das Dänische fertig lesen, auch das Lesen in teutscher Sprache gelehrt«¹²⁸⁰. Denne erklæring stemmer meget godt overens med, hvad der kan læses ud af 25 skolars forsømmelseslister fra 4. kvartal 1810, der indeholder oplysninger om, hvor langt enhver elev er nået i skolen (staver, er begyndt på den lille katekismus, kan den store katekismus udenad, regner de fire specier, læser tysk, o. lign.). Af listerne fremgår, at der i 5 af de 25 skoler har været undervist i tysk (Kassø, Bolderslev, Borg, Abterp og Bredebro), og det vil åbenbart sige: som led i den officielle skoleundervisning. Til dette antal skal sikkert lægges nogle skoler, hvorfra listerne mangler eller er ufuldstændigt ført, bl. a. skolerne i Rise sogn, hvor man fra anden side ved, at der blev undervist i tysk. Det må antages, at situationen i 1810 var den, at der i så godt som alle distriktsskoler blev givet undervisning i tysk, men at den i de fleste skoler blev opfattet som privatundervisning, som læreren fik ekstrabetaling for. I en halv snes distriktsskoler var tyskundervisningen derimod gratis og indgik altså i den officielle timeplan. Det er ikke usandsynligt, at denne ordning er blevet indført af de pågældende sognepræster i forbindelse med skoleregulativets indførelse i 1801. (Det drejer sig om de tyskorienterede præster: Grauer i Rise, Lauterup i Brede og J. H. Prehn i Bjolderup). I forbindelse med røret om sprogreskriptet i 1811 er den officielle tyskundervisning vistnok ophørt overalt.

Det kan ganske vist betvivles, at lærerne ved alle distriktsskoler har været i stand til at give undervisning i tysk, men denne indvending kan imødegås med en påpegnig af, at alle lærere forud for deres ansættelse bl. a. var blevet prøvet i tysk. De tyskkundskaber, man krævede, var dog meget små. Dette fremgår af et brev, som lærer Christensen i Løgumkloster i 1801 sendte visitatorerne. Han havde fået lov til at engagere en underlærer, men måtte nu indberette, at hans bestræbelser hidtil havde været forgæves, »besonders weil die gewöhnlichen Dorfschulhalter die deutsche Sprache oft kaum lesen und ebenso wenig verstehen können«¹²⁸¹. Mange læreres usikkerhed i tysk kan også udledes af den omstændighed, at 15 af de 31 forsømmelseslister fra 4. kvartal 1810 er ført på dansk, idet man tør gå ud fra, at kun de lærere, der var meget svage i tysk, indsendte danske lister.

Forsømmelseslisterne fra de 5 skoler, hvorfra der i 4. kvartal 1810 blev givet oplysninger om tyskundervisning, gør det muligt at sige noget om, hvor mange og hvilke elever der gennemgående lærte tysk. I de 5 skoler med i alt 167 elever fik 26 drenge og 1 pige tyskundervisning. Alle tysk-elever var over 10 år gamle, et flertal endda mindst 13 år gamle. Lidt under halvdelen af alle over 10 år gamle drenge fik

tyskundervisning (fra skole til skole en stærkt svingende del: i Kassø 3 af 10, i Bredebro 11 af 17). En social forskel fremtræder tydeligt: i Bolderslev lærte 7 af 9 bolsmandssønner, men ingen af 4 inderstesønner over 10 år tysk; i Borg lærte 2 af 3 bolsmandssønner, men kun 1 af 9 kådnere sønner over 10 år tysk.

Pastor Hieronymus Grauer i Rise har i sine omhyggeligt førte skolebesøgsprotokoller opnoteret så mange iagttagelser, at det er muligt på grundlag af dem at give et levende billede af tyskundervisningen (der her var obligatorisk). Den 18.11.1807 havde børnene i Rise skole læseøvelser, dels på tysk og dels på dansk. »Ersteres klang mehr Dänisch als Deutsch, und kein einziger verstand das Gelesene«. I Brunde skole fik Grauer i december 1806 de fem ældste drenge til hjemme at forfatte et dansk og et tysk brev. »Die dänischen Briefe enthielten sehr wenig Fehler ... Die deutschen Briefe waren bloss Uebersetzung der dänischen, der beste Brief hatte 9, der schlechteste 15 Fehler, unter welchen derjenige am häufigsten vorkam, dass sie ad analogiam der dänischen Construction das Zeitwort in der Mitte des puncti und nicht am Ende gesetzt hatten«. Et nyt forsøg i februar 1807 viste samme skavank: »der Däne scheint noch immer zuviel hervor«. Til gengæld konstaterede Grauer i februar 1809 og januar 1810, at der blev gjort få fejl ved oversættelse fra tysk til dansk. – Også i den lille skole i Rise Hjarup blev der læst flittigt tysk, og Grauer tilskyndede til mere tyskundervisning: 12.2.1809 noterede han fra sit besøg her: »In der Lese-stunde. – Die meisten Kinder lasen deutsch. Keins von ihnen sprach den Buchstaben *Sch* richtig aus – sie sagten alle *Sk*. Einige übersetzten das Deutsche (es waren Sonntagsevangelien) billig ins Dänische; ich ermunterte den Lehrer diese Uebung fortzusetzen, damit die Kinder doch etwas Deutsch verstehen lernen«¹²⁸².

Sådan var situationen i skoler, hvor en ivrig præst systematisk arbejdede på at forbedre tyskundervisningen. I al almindelighed må man gå ud fra, at tyskundervisningen kun har været udbyttegivende i de få skoler, som havde seminarieuddannede lærere. Landbefolkningens kendskab til tysk bedømmes sikkert rigtigt i amtmand Stemmanns indberetning 10.4.1811: »Das Teutsche wird zwar von vielen (i visitatorernes indberetning fra febr. 1811 står: »mehreren«) Bauern etwas verstanden, vorzüglich aber doch nur von denen, welche zugleich Pferde- und Vieh-Handel treiben und zu dem Ende die Märkte besuchen«.

I *Lundtoft herred* længst mod øst i Tønder provsti har det vistnok altid været skik og brug at betale ekstra for at få tyskundervisning, og i hvert fald var dette tilfældet allerede før det tønderske skoleregulativs udstedelse. Pastor Hoeck i Ensted omtaler i 1799 »Nachstunden« i skolerne i Stubbæk og Sønder Hostrup, hvor der, foruden i videregående

regning, undervistes i tysk. Fra Holebøl hedder det i 1802, at børnene lærer tysk »nach Wunsch«. I 1811 erklærede herredsfoged Thomsen i sin beretning i anledning af sprogeskriptet, at de bønder, der har råd til det, lader deres børn få privatundervisning i tysk, da der ikke gives offentlig undervisning i dette sprog¹²⁸³. Det samme oplyser pastor Schmidt i Holebøl i 1802: »Kopfrechnen und Uebersetzung mündlich und schriftlich aus dem Deutschen und in das Deutsche wird nach Wunsch fleissig geübt«.

I den vestlige del af Nørre Tønder provsti er tysktimerne formodentlig ikke sjældent indgået i den almindelige skoleundervisning. Prahll erklærede i 1811 (se s. 372) forsigtigt, at lærerne ikke var forpligtede til at give denne undervisning uden godtgørelse. Når Adler i 1805 roste børnenes tyskkundskaber i en i øvrigt dårlig skole som den i Tinglev, taler det for, at tyskundervisningen her var obligatorisk (for læreren), og man ved, at tysk i 1802 indgik i de større børns almindelige timeplan i Højer skole.

Herredsfoged Thomsen sagde i 1811 i sin indberetning om sprogforholdene, at den litteratur, der læstes ud over den religiøse, overvejende var tysk, men at de fleste bønder må have haft svært ved at læse tysk fremgår af, at danske bøger ganske dominerede i alle de offentlige bogsamlinger, der oprettedes på denne tid.

I spørgsmålet om bøndernes (og lærernes) motiver til at lære tysk ramte provst Prahll sagens kerne, da han i sin sprogindberetning skrev, at selv lærere, der kom fra danske sogne, behandlede deres modersmål som et stedbarn og foretrak det tyske sprog, »weil in dieser Sprache bisher alle gerichtlichen Verhandlungen geschehen, alle obrigkeitliche Befehle u. d. gl. in derselben ausgefertigt wurden und in allen vornehmen gesellschaftlichen Zirkeln, selbst in den Häusern ihrer Prediger, der auf dem Lande wohnenden Königl. Beamten, ja im Hause eines jeden, der mehr als ein gewöhnlicher Bauermann seyn will, immer Deutsch gesprochen wird«.

På *Sundeved* støder man i årtiet før 1814 ikke på oplysninger om tyskundervisningen, og Prahlls lærebog i tysk omtales kun i Nybøl sogn i 1808. Forklaringen er sikkert den, at tyskundervisningen overalt er blevet betragtet som privat, og at de velhavende bønderbørn, der dominerede ved denne undervisning, selv købte deres tyske lærebog¹²⁸⁴.

Fra *Haderslev provsti* har man ingen oplysninger om tyskundervisningens udbredelse efter skoleregulativets indførelse, men den har vel endog været mindre end i 1802, da Adler bad lærerne oplyse, om der i deres skole blev undervist i andet end de fire elementærfag. Af 38 lærere svarede kun 5, at de også gav tyskundervisning: Halk, Øsby, Hjerndrup, Bøjskov og Stepping. Måske skal man hertil føje Hejsager, eftersom læreren herfra var en af de fire, der indberettede på tysk (de

tre andre var lærerne i Halk, Hjerndrup og Bøjskov). At det ikke var stort bevendt med denne tyskundervisning fremgår bl. a. af indberetningen fra Øsby. Kun nogle få lærte her at skrive tyske breve (dvs. at afskrive sådanne), »og for nylig har nogle begyndt at oversætte det Tydske paa Dansk«. På samme måde i Stepping: »har ieg giort en liden Begyndelse med at lære dem som har Tiid og Nemme, at forstaae det Tydske Sprog; eller sætte over paa Dansk«. Kun i Halk indgik tysk-timer i et fast skoleskema: Ud for 2. formiddagstime om tirsdagen hedder det: »De som regner, en Lection Tydsk« og i samme time om torsdagen: »De større oversætter Tydsk paa Dansk«.

b) Distrikter under kongerigske stifter

I de fleste sogne under kongerigske stifter har man sikkert, hvad undervisning i tysk (og regning) angår, fortsat på den gamle fod lige til 1814. Fra *Tørninglen* tyder vidnesbyrdene om lærernes kendskab til tysk på, at denne undervisning – om end efter primitive metoder – har været nogenlunde almindelig. Undervisningen er uden tvivl kun blevet givet som privatundervisning, der betaltes særskilt. Alene denne omstændighed må i det ret fattige og meget sparsommelige Tørninglen have begrænset tyskundervisningen til et fåtal af børnene. Hvad provst Ramus oplyste fra Sønder Farup 20.12.1811 kan overføres på alle lenets skoler: »for de Børn, der underviises i det Tydske Sprog, eller i meere end almindelig Underviising i Landsbye Skolen, betales omtrent $\frac{1}{3}$ Deel meere« end for andre børn¹²²⁷.

I *Enklaverne* læste børnene omkring 1800 også tysk i de fleste skoler i Emmerlev og Døstrup sogne. Tyskundervisningen i Emmerlev sogn (undtagen Nørre Sejerslev) havde som tidligere bemærket sin grund i, at de tønderske amtsundersåtter ønskede at lære amtets officielle sprog. Denne forklaring kan ikke bruges i Døstrup sogn, hvor der både i degneskolen, i Lovrup og i Drengsted læstes tysk. Muligvis har tyskundervisningen i dette sogn forbindelse med den i dette tidsrum udbredte herrnhutisme på denne egn. Om Niels Sørensen Alslev, der var degn i Døstrup 1785–1811, berettede brødremenighedens rejseprædikant Graf, at han »Leitete die Versammlung und konnte die Gemein Nachrichten in dänischer Sprache verlesen«. – De tyske regnebøgers udbredelse var ikke begrænset til de nævnte skoler med tyskundervisning. Når det f. eks. hedder om den regneundervisning, som degnen i Mjolden, Hans Hansen, drev i 1811: »Drengene underviser han i Brøckerne, og de Handels-Bøger, som ere brugbare«, og når lærer Hans Tudsborg i Nørre Sejerslev siger, at han underviser »i Kiøbmands Regning«, sigtes der sikkert til de tyske regnebøger, der var en nødvendighed i Enklaverne som andetsteds i Nordslesvig¹²⁶⁵.

I landsognene i *Als Nørre herred* og på *Ærø* blev der ikke givet tyskundervisning i skolerne.

I *Ærøskøbing* havde tysk en officiel plads i byens skole. I henhold til instruktionen af 1.7.1791 var børnene her inddelt i to klasser: Eleverne i 1. klasse havde læsning og lærte Luthers katekismus »Ord for Ord uden ad«; til 2. klasse hørte de børn, der lærte katekismusforklaringen og at skrive og regne. Øverste trin i den offentlige skole bestod i læsning i en hjemmefra medbragt bibel. Der var dog åbnet mulighed for at lære mere: »efter at de ordinaire Skoletimer ere endt, holdes privat Time for de Børn, hvis Forældre ønsker dem underviiste i det tydske Sprog, at læse og skrive Breve, Ortographie osv., hvorfor de da ogsaa à parte har at betale«¹²⁸⁶.

Den i instruksens foreskrevne undervisning svarede ikke til borgerenes og især ikke til sømændenes behov. I hvert fald var tyskundervisningens henvisning til privattimer ikke i overensstemmelse med Lorenzens kaldsbrev (2.2.1784), der havde pålagt ham at undervise »sowohl im Deutschen als Dänischen« i de offentlige timer¹²⁸⁷. Spørgsmålet om tyskundervisningen blev da også et centralt punkt for kommissionen af 1795. Den indrømmede, at det var »got og til deels fornøden« med obligatorisk tyskundervisning i *Ærøskøbing*. Provst Fangels erfaringer med blandet dansk-tysk undervisning i Nordborg var imidlertid så dårlige, at hele skolen skulle »holdes til det Danske«, hvilket i overensstemmelse med Fangels almindelige synspunkter navnlig betød, at læse- og religionsundervisningen skulle gives på dansk og ved hjælp af danske bøger. Kancelliet tilsluttede sig i reskriptet af 23.6.1797 denne opfattelse og fastsatte endvidere i næsten ordret overensstemmelse med Fangels forslag: »Ved Underviisningen derimod i Skrivning og Regning tillades det tydske Sprog, ligesom det og paa-ligger Skoleholderen, hver Onsdag Eftermiddag, uden Betaling, at øve Ungdommen i det tydske Sprog«¹²⁸⁸. Det ser ikke ud til, at disse forskrifter har ført til øget deltagelse i tyskundervisningen (i Lorenzens tid). I 1806 klagede de deputerede borgere over, at onsdag eftermiddag ikke blev brugt efter sin bestemmelse i skolen, »og om Skolelæreren beraaber sig paa at ingen kommer i Skoelen ved det Tydske Sprogs Underviisning, saa troer vi, at slig Underviisnings begyndelse opløst af Prædikestoelen nok skulle fremlokke Lærlinge«¹²⁸⁹.

I *Marstal* indgik tysk ikke i den offentlige skoleundervisning, men kendskab til dette sprog kunne naturligvis ikke undværes af Marstals næringsdrivende, især skipperne. I degnevakanzen i 1809 bad 6 skipperne om at få seminarist Nis Tychsen til degn; forklaringen var, som pastor Wedel skrev, den, at »benævnte Tychsen har under sit syvaarige Ophold [formodentlig som degnesubstitut] her i Marstal stiftet megen og sand Nytte. Især har han dannet adskillige unge Søefarende

saaledes: at de nu saavel i deres Modersmaal som og i det tyske Sprog kunne i smuk og orthografisk Stiil føre baade deres egne og deres Fædres Brevvexling med Fremmede«¹²⁹⁰.

Medens det tyske sprogs plads i disse to købstadsprægede skoler alene var bestemt af indbyggernes erhvervsmæssige interesser, var situationen en anden i Nordborg og i de augustenburgske distrikter.

Dansk-tyske modsætninger (Frederik Christian af Augustenborg, Frederik Ebbesen, Holger Fangel, Ernst Georg Fürsen)

Kun i de augustenburgske godsdistrikter mødte den fremherskende daniseringstendens bevidst modstand – ikke af nationale grunde, men fordi Frederik Christian konsekvent hævdede sine dynastiske interesser på alle områder, og fordi fremhævelsen af øvrighedens tyske sprog faldt helt i tråd med hans almindelige aristokratiske indstilling. Som modtræk mod denne augustenburgske politik på skoleområdet kom det på Nordals til bevidst antityske, af dansk-folkelige synspunkter bestemte skolereformer.

Hertugens separatistiske skolepolitik gik hånd i hånd med hans almindelige interesse for skolevæsenet. I 1803 lod han således i *Adsbøl* bygge en ny skole for kirkens regning, og både kirke- og fattiggassen ydede her klækkelige bidrag til skolens bogkøb. Han søgte heller ikke at modsætte sig den pædagogisk velbegrundede reform at afskaffe de tyske fibler. De var for størstedelens vedkommende forsvundet allerede i 1793. Der blev købt gode danske skolebøger, og blandt disse fandtes både slesvigske og kongerigske udgaver (i 1812 købtes f. eks. 30 eksemplarer af Thonboes læsebog). Til gengæld blev der også sørget omhyggeligt for tyskundervisningen, hvad der virker påfaldende i en skole, i hvilken børn af hovpligtige kådnere og med store skoleforsømmelser dominerede (i 1804 købtes således 20 eksemplarer af Rochows tyske *Kinderfreund*)¹²⁹¹.

Hertugens kæledægte blandt skolerne i hans distrikt var den i *Gråsten*, som blev dirigeret efter hans idealer. Der foreligger udførlige oplysninger om dens tilstand¹²⁹². Det overvejende tyske undervisningssprog havde de sædvanlige dårlige følger for de dansktalende børn. Adler fstslog i 1793, at de danske børn fra Adsbøl var bedre end de tyske børn fra Gråsten.

Skolereglementet af 1797 bestemte, at børnene var skolepligtige fra det 5. år til konfirmationen, og at de i skolen skulle deles i to klasser, hver med sin lærer. Der skulle undervises i religion, læsning, skrivning med elementær geometri og mekanik, geografi, fædrelandshistorie, tysk og sang (både salmer og »Volkslieder«). Denne fagrække var et kompromis mellem lærer Löcks reglements-forslag, der også

havde omfattet »Natur-, Menchen- und Gesundheitslehre«, naturhistorie og dansk sprog, og pastor Ahlmanns, der ønskede en undervisning, som foruden elementærfagene kun omfattede geografi og dansk historie. Hertugen indsatte en bestemmelse om, at læreren mindst 1 time om ugen skulle føre samtaler om nyttige emner med børnene og derved ikke blot meddele dem vigtige ideer og begreber, men også påvirke deres hjerte eller følelse for sandhed, skønhed, orden, ret og pligt. På grund af de fleste børns fattigdom (i 1802 betalte fattiggassen skolebidrag for godt halvdelen af de 96 elever) måtte mange af regulativets bestemmelser blive illusoriske.

Det danske sprogs plads i skolen blev drøftet indgående mellem Löck, pastor Ahlmann og hertugen. Löck foreslog, at undervisningssproget fortsat skulle være tysk, men at der i de sidste 3–4 skoleår blev givet en ugentlig times danskundervisning; dansk var nemlig et behov i en skole, der til alle sider var omgivet af danske skoler. Derimod burde der ikke, som hidtil, tåles danske børn i skolen sammen med de tyske, thi denne sprogforvirring kunne en lærer ikke klare. Ahlmann advarede mod dette forslag, da navnlig børnene fra Alnor besøgte skolen så dårligt, at de ikke ville kunne forstå, hvad der blev meddelt dem på tysk. Han mente, at løsningen måtte være den, at alle, der kun besøgte skolen om vinteren, blev undervist på dansk og resten på tysk. Når der blev ansat to lærere, ville sprogblandingen ikke genere undervisningen. Frederik Christian var ikke enig med Ahlmann. Børnene fra Alnor var det måske nødvendigt at afsondre i begyndelsen, men inden længe ville de med godt udbytte (»mit Frucht«) kunne tage del i den tyske undervisning. Med dette forbehold bestemte regulativet derfor: »Der Unterricht wird in deutscher Sprache ertheilt«.

Reformen betød et stort fremskridt. Efter et års forløb var der kun nogle få piger, der ikke tog del i regneundervisningen (fordi deres forældre forbød det), medens der indtil 1797 havde været mange, og især piger, som slet ikke lærte at regne. Det lykkedes dog ikke at få pigerne ligestillet med drengene; i 1799 klagede lærer Hinrichsen over, at de hverken kom til hovedregning, tysk sprog lære og stil, eller læsning efter Rochow, fordi de alle gik i syskole om eftermiddagen. Religionsundervisningen var selvfølgelig rent rationalistisk; målet med den var at bibringe børnene det, der var nødvendigt »um in allen Lagen und Umständen des Lebens recht und tugendhaft handeln zu können«. Hinrichsen gennemførte i 2. klasse forstandsøvelserne på grundlag af den kielske seminarieprofessor Müllers materialer, og Löck brugte Müllers »Tugendlehre«.

For ikke at øge forældrenes utilfredshed med de nye lærdomme turde Löck, efter konference med præsten, ikke lade børnene synge de

i regulativet nævnte »Volkslieder«, men holdt sig til salmerne, af hvilke der af øverste klasses elever blev lært 30 i første skoleår efter 1797. Han frygtede, at forældrene måske ville anse »Kinder- und Volkslieder und gemeine Gassenlieder für einerley«. I 1799 befalede hertugen imidlertid, at der til brug ved skolefesterne skulle indøves passende sange. I foråret 1800 begyndte lærerne at bruge dem i skolen, men allerede i juni klagede indbyggerne i Alnor over, at børnene lærte at synge verdslige sange, »die oftmals so heschaffen sind, dass sie für Kinder Ohren sich nicht schicken«. Dette var nok til at få Löck til at standse al afsyngning af »Lieder«.

Forældrene til de danske landsbybørn i Alnor havde deres ganske bestemte meninger om skoleundervisningen. I deres klage af 6.6.1800 (hvori de først og fremmest ønskede ugepengene genindført), skrev de: »In der Schule sollen die Kinder lesen, bethen und singen lernen. Dieses geschieht nicht auf die erforderliche Art. Viel Zeit wird mit dem für solche Kinder unnützen Gebrauche der Landcharte verdorben. Zum lesen werden ihnen nicht zu begreifende Bücher aus der Lese-Gesellschaft gegeben...«. Hertugen gav stort set de klagende ret, fordi deres fattigmandsindstilling meget vel lod sig forene med hans aristokratiske livsopfattelse; det egentlige formål med undervisningen i Gråsten skole, skrev han, var »ein gesundes, praktziges [! = praktisches] Urtheil, eine wohlwollende religiöse Stimmung, und ein diese Stimmung unterstützendes System von Grundsätzen«. »Wissen ist in dieser Schule noch weniger Zweck als in jeder anderen«. – Ud fra en tilsvarende betragtning fandt hertugen det også helt i sin orden, at pigerne kun gik i skole om formiddagen.

Hovedhindringen for 1797-regulativets gennemførelse var imidlertid bestemmelsen om, at »de danske børn« efter en kort overgangsperiode skulle undervises på tysk. Mod den danske undervisning protesterede i 1800 »nogle skoleinteressenter«, og hertugen ønskede derfor den danske undervisning helt adskilt fra den tyske. Lærerne, der nødvendigvis ville gå glip af disse børns skolepenge, foreslog imidlertid en anden udvej. Denne udvej, der blev anbefalet af pastor Ahlmann og derpå godkendt af hertugen, gik ud på, at de danske børn, af hvilke der i november 1800 kun var 7, skulle nøjes med undervisning i elementærfagene (regne og skrive skulle de sammen med de tyske børn) og »das Ueberhören des Auswendig gelernten i Katechismus«. De skulle altså altid blive i 2. klasse og ikke kunne rykke op i 1. klasse; lærerne håbede, at både forældre og børn ville anse dette for en slags ydmygelse (»eine Art von Erniedrigung«), så antallet af danske børn efterhånden blev reduceret til nul.

Ulempen ved dette arrangement var imidlertid, at læreren ikke kunne tage sig af de få danske børn; de kom nemlig kun i skole om vinteren,

da skolestuen var overfyldt. Löck foreslog derfor i 1802 (da der var 10 danske børn), at de igen fik adgang til 1. klasse, og at religionsundervisningen her, til gavn for de tyske børn, blev gjort blandet dansk-tysk. Den daværende andenlærer (Frey?) indsendte sin egen og langt mere radikale betænkning i denne sag: »Es ist sonderbar, dass man, obgleich es allenthalben herum dänisch ist, doch Deutsch unterrichten soll«. Det var jo dog ligegyldigt, om man valgte dansk eller tysk for at blive forstået af andre. »Jetzt verstehen die Schüler den Lehrer nicht, können ihre eigene Gedanken nicht mitteilen und werden also im Denken ganz gehemmt«. Forleden dag vidste kun to elever, hvad »ein Schaf« var. Det var yderst sjældent, at de forstod en hel sætning, så læreren, »von einer gewissen Seite betrachtet, wie ein Narr unter ihnen geht«. Også lærebøgerne var uforståelige for dem. Man kunne spørge ti gange uden at få svar. – De to læreres betænkninger blev af hertugen sendt til udtalelse hos skoleinspektørerne (hofråd Hinrichsen og pastor Meyer). Forinden havde han dog sørget for at forsyne dem med egne randbemærkninger. Det tyske undervisningsprog forsvarede han med, at lovene var skrevet på tysk, og at øvrighedens forhandlinger osv. var affattet på tysk. Skoleinspektørernes udtalelse blev forfattet af pastor Meyer. Den er bemærkelsesværdig ved sin selvstændige holdning over for hertugen: »Schlimm genug dass Verordnungen und obrigkeitliche Verhandlungen deutsch sind wo gewöhnlich dänisch geredet, auch in Schulen und Kirchen gelehrt wird. Könnten und müssen aber die Verordnungen u Verhandlungen nicht in der gewöhnlichen Volkssprache ergehen u gehalten werden?« Det bedste for skolen i Gråsten ville vist være forbindelsen af begge sprog. – Efter alt at dømme tillod hertugen imidlertid ingen forandring i den gældende ordning, hvorefter de danske børn kun kunne besøge 1. klasse.

I *det augustenburgske distrikt på Als* støder man på den samme modsætning mellem præsters og læreres af pædagogiske betragtninger bestemte syn på tyskundervisningen og hertugens politisk bestemte ønske om at give det tyske sprog en fast plads i skolens undervisning. Frederik Christians kendte skoleinteresse fik flere af de præster og lærere, der var i hans brød, til at indsende deres skoleforbedringsforslag til hertugen.

Provst Brolund udarbejdede i 1793 til brug for det augustenburgske distrikt en »Lektions-plan für alle drey Klassen einer Landschule«, hvori han regnede med, at skolerne anvendte de nyeste københavnske skolebøger.

Læreren ved en af de nye hertugelige skoler (Kær i Ulkebøl sogn), P. Matzen, indsendte 22.2.1794 et udførligt forslag om skoleundervisningens forbedring til »die Vorsteher der Landschulen des Hochfürstl.

Augustenburgischen Districts«¹²⁹³. Et hovedstykke i hans forslag drejede sig om tyskundervisningen. Man tør regne med, at Matzens synspunkter på dette punkt faldt sammen med sognepræstens, Peter Petersen Hoecks, og med den øvrige augustenburgske gejstlighed: »Die Erlernung der deutschen Sprache ist ein sehr wichtiges Bedürfniss für die Jugend in der hiesigen Gegend, welche den deutschen Boden von dem dänischen scheidet. Die Hauptsprache der cultivirten Stände ist die deutsche; die mehrsten umlaufenden Schriften ... sind in dieser Sprache geschrieben«. Allerede dette gør tilegnelsen af det tyske sprog nyttig. »Da aber die Befehlssprache zugleich die deutsche ist: so ist die Erlernung derselben eine unumgänglich nöthige Sache in den Schulen«. – For så vidt kunne hertugen tilslutte sig argumentationen, men han har uden tvivl ud fra sit aristokratiske standpunkt afvist fortsættelsen, der tydeligt viste, at forfatteren trods alt repræsenterede almen: »Es ist freilich unnatürlich dass die Lehr- und Befehlssprache an einem Orte zweo verschiedene Sprachen sind, und man dürfte wohl mit eben so vielem Rechte von der Obrigkeit verlangen, dass sie ihre Edicten und Befehle in dänischer Sprache ertheilen, als dass der Dorfschulmeister in zwoen verschiedenen Sprachen unterrichten sollte«. I stedet for den gamle skik, at de dygtigste børn én gang om dagen skulle læse en lektion i en tysk bog op for skolemesteren, foreslog han, at børn over 10 år, mod en særlig godtgørelse til skoleholderen, skulle have 4 tysktimer om ugen efter skoletidens ophør (dog ikke i de mørke vintermåneder). På denne måde kunne børnene måske også lære at tale og skrive tysk (tidligere havde altså selv de dygtigste elever kun lært at læse lidt tysk).

Hvilket problem tyskundervisningen, på grund af hertugens indstilling, var for skoleholderne, fremgår også af en redegørelse om undervisningen i Hørup skole, som degn Lorents Lassen i november 1795 forfattede til brug for den nye sognepræst Christian Schwensen¹²⁹⁴. (Det må forudskikkes, at Lassen var født i Holebøl sogn og sikkert var tyskkyndig). Under »Tirsdag« skriver degnen, at dem, der kan skrive, »gives noget skreven at læse, som for største Deelen ere tydske Sager«. Under »lørdag« står bl. a.: »Herpaa foresiges dem som regne et Exempel af Kroymanns Regne Bog [eleverne har altså ikke selv været i besiddelse af regnebøger] i det tydske Sprog som de opskrive først på deres Tavler i bemeldte Sprog, men siden, før det regnes, over sættes i det danske Sprog: da altsaa gives Leilighed paa eengang at øve sig i tre videnskaber hvoraf altsaa sees at ingen med Føie kan besvære sig over at deres Børn icke maae lære det tydske Sprog da de som ved flittigere Skolegang ere mere øvede, har Leilighed og Anviisning i hver Uge deels til at læse, deels til at skrive, og deels til at oversætte af det tydske Sprog« [Børnene havde altså ingen tyske læsebøger].

Edvard Rasmussen, der var seminarist fra Blågård og i 1804 blev lærer i Lebølgård, fik udleveret en lektionstabel, på hvilken der var afsat 3 timer til tysk og 3 til tysk og regning. (Hvad der mentes med »tysk og regning« fremgår af degn Lassens lige citerede oversigt).

En vis tyskundervisning er dog næppe blevet gennemført ved mere end 5 af det hertugelige distrikts 15 skoler: i Tandslet, Lysabild, Tandselle, Lebølgård og Hørup¹²⁹⁴.

I 1801 blev skoleholder Matzen i Kær lærer i Augustenborg. Samtidig trådte her et nyt skolereglement i kraft¹²⁹⁵; det var blevet udarbejdet af hofpræst Jessen i 1800 og gennemset af hertugen¹²⁹⁶, men var også påvirket af Matzens forslag fra 1794. Allerede i 1. klasse skulle der bruges læsebøger. Ved hjælp af dem skulle de mindre børn bringes til at øve deres forstand ved at tænke over sanselige genstandes oprindelse, brug, nytte og formål. I 2. klasse skulle eleverne øves i selvtænkning og deres sans for religion, dyd, retskaffenhed og et virksomt liv skulle vækkes og næres. Man bemærker, at børnene skulle lære »eine kurze Geschichte der grössten und merkwürdigsten Weltbegebenheiten«. Intet måtte læres udenad i skolen, men børnene fik til gengæld lektier for hjemme. Det indskærpedes, at børnene skulle øve sig i at genfortælle en læst tekst med egne ord. Det tyske sprog skulle være enerådende: »Der Unterricht wird allein in der deutschen Sprache ertheilt, auch darf diese Sprache allein in der Schule gesprochen werden. (Die dänische Sprache wird, wenn es von den Eltern erlaubt wird, in einer Privatstunde gelehrt)«. Disse kompromisløse sproglige bestemmelser var muliggjort ved, at det »danske« landdistrikt, Sebbelev, samtidig blev skilt fra Augustenborg skole, medens man i Gråsten, til hertugens ærgrelse, havde måttet tage hensyn til de »danske« børn fra Alnor¹²⁹⁷.

Kontrasten til skoleindretningen i de augustenborgske distrikter finder man i *Nordborg*, hvor der fremstod en værdig modstander til hertugen i Frederik Ebbesen, der i størstedelen af denne periode var den dominerende skikkelse i herredets kirke- og skoleliv.

Frederik Ebbesen var en mand af folket, en glimrende begavelse, energisk og flittig, stridbar, og med en national-demokratisk grundindstilling, som ikke kunne undgå at bringe ham i skarp konflikt med sine aristokratiske modstandere. Både faderen og bedstefaderen havde været billedskærere på Als. Han var født i 1768, gik i skole i Guderup og i Augustenborg, men fik så privatundervisning hos sin morbroder, Johannes Hansen Møller, der var præst i Fjælde. I 1786 kom han i Odense skoles mesterlektie, i 1789 blev han student og tog i 1794 teologisk eksamen med udmærkelse i København. I 1796 blev han residerende kapellan i Nordborg. Det følgende år blev han gift med en svigerinde til herredsprovst Holger H. Fangel i Nordborg¹²⁹⁸.

De blandede sprogforhold i Nordborgs kirke og skole måtte, i forbindelse med de øgede krav, der blev stillet til skoleundervisningen, nødvendigvis fremkalde en sprogpolitisk stillingtagen fra de lokale embedsmænds og navnlig fra gejstlighedens side. Situationen var, som det hedder i en indberetning fra provst Fangel til biskoppen, dat. 15.9.1794¹²⁹⁹, den, at »den største Deel af Byens Ungdom holdes til det tydske Sprog og deri lære deres Catechismus«, medens resten af børnene fra Nordborg og alle børn fra den nærliggende landsby Pøl undervistes på dansk¹³⁰⁰.

Klager over det blandede skolesprog var gennem lange tider blevet fremført af byens præster (se s. 152 ff.), men tilstanden blev dog anset for tålelig, så længe Pontoppidans katekismusforklaring var i brug både for de tysk- og de dansk-underviste børn. Misforholdet fik ny aktualitet, da Cramers katekismusforklaring i 1785 blev autoriseret i Hertugdømmerne, medens Balles lærebog (trykt 1791) senest i 1794 skulle tages i brug i alle kongerigske skoler. Allerede i 1785, og siden i 1792 og 1794, havde provst Fangel erklæret, at han ikke kunne tillade, at man i Nordborg, som underlagt Fyns stift, brugte andre forklaringer end Pontoppidans, der var indført ved kongelig befaling¹³⁰¹. Kancelliet havde ikke Fangels skruper og manglede hans lokalkendskab. Det svarede derfor 15.11.1794¹³⁰², at »Man her ikke kan skiønne hvad Hinder det skulde volde, at to forskellige Lærebøger i to forskellige Sprog bruges til to Slags Ungdom«.

En gennemgribende reform af skoleforholdene måtte herefter være den eneste rationelle udvej af dilemmaet. Allerede i 1791 havde Nordborgs to præster over for bispens bebudet et reformforslag »engang i sin Tiid«¹³⁰³. Når det trak i langdrag med dette forslag, skyldtes det vel navnlig provst Fangels frygt for at fremkalde misfornøjelse ved at afskaffe den tyske katekismuslæsning, som en stor del af nordborgerne holdt fast ved¹³⁰⁴. Der skulle nye kræfter til for at give udviklingen en ny retning. Reformatoren blev Frederik Ebbesen, som i 1796 tiltrådte sit embede som residerende kapellan i Nordborg efter i to år at have virket som lærer i København.

Allerede i 1797 oprettede Ebbesen »Norburg Sogne-Bogsamling«, hvis love samme år blev trykt i Odense. I 1804 var der 30 bidragydende medlemmer, »for største Delen Bønder og Almuemænd«, men der var – skrev Ebbesen i en redegørelse til biskoppen – lige så mange, som lånte bøgerne gratis, da de ikke havde råd til at betale derfor. For denne indsats fik Ebbesen Landhusholdningsselskabets sølvmedalje og modtog flere skrifer fra selskabet. I 1804 rummede bogsamlingen 265 bind, i 1811 290 bind¹³⁰⁵.

I 1799 fik Ebbesen gennemført en afgørende skolereform. Han tilbød at give de ældste skolebørn to timers gratis undervisning i »Reli-

gion og Moral, det almindelige Nyttige af Naturlæren, dansk Sprog­ lære og dansk Retskrivning etc., altsammen paa Dansk«. Denne ord­ ning ønskede Ebbesen gjort permanent. Ved at gøre den højere under­ visning rent dansk gav Ebbesen det danske sprog den dominerende stilling i skolen¹³⁰⁶. I sin betænkning over Ebbesens andragende fore­ slog Fangel så, at man benyttede sig af den kommende degnevakance til at indrette »tvende særskilte skoler, een for den danske og een for den tyske Ungdom«¹³⁰⁷. Biskop Bloch støttede Ebbesens andragende, som han dog kun kunne anbefale som en interimistisk løsning. Han henstillede derfor, at udarbejdelsen af et forslag til bedre indretning af det dansk-tyske skolevæsen i Nordborg blev overdraget provst Fan­ gel og herredsfoged Fürsen, der netop havde indlagt sig fortjenester ved at reformere skolevæsenet i Ærøskøbing¹³⁰⁸ (se s. 337). 18.10.1799 udstedte kancelliet to reskripter i overensstemmelse med Blochs forslag.

Ebbesens institut (der havde sit eget skolelokale) blev hilst med al­ mindelig glæde. Biskop Bloch udtalte sig efter sin visitats i 1803 så positivt om det, at kancelliet i en skrivelse af 3.9. samme år pålagde biskoppen at meddele Ebbesen dets tilfredshed med undervisningen¹³⁰⁹. »Man finder her det, som tilsøges forgjæves i større Stæder«, udtalte Bloch om Nordborgs skolevæsen under sit ophold i byen i 1803. (Om Ebbesens uddannelse af lærere, se s. 358).

Hvordan de andre præster så på almuebogsamlinger, fremgår af ind­ beretninger, som de i 1813 afgav til brug for biskoppen; den kølige eller fjendtlige tone i dem karakteriserer præsternes indstilling til Ebbesen, der da var deres provst, og til hvem oplysningerne blev sendt. Den tysk-uddannede Fr. M. Meyer i Havnbjerg skrev: »Offentlige Bog­ samlinger findes her i Sognet ikke. Bibelen, Lærebogen og Psalmebogen ere her instar omnium og naar mine, nu i fjerde Kald stadfæstede Er­ faringer, ikke aldeles bedrage mig, saa tabe Guds frygt og Retfærdig­ hed ei derved at Almuen ikke bliver oplæst ved en blandet Læsning, som den har saare sjælden Styrke nok til at fordøie«. Heller ikke i Egen sogn fandtes en offentlig bogsamling, men, tilføjede sognepræ­ sten, Hans Ahlmann, »des flere underrettede, christelig oplyste Menne­ sker«¹³¹⁰.

Da Ebbesen i 1805 forlod Nordborg for at blive præst i Svenstrup, var den længe ventede skolereform i byen stadig ikke blevet til virke­ lighed. Et år efter at Fangel og Fürsen havde fået i opdrag at foreslå en bedre indretning af skolevæsenet i Nordborg sendte Fangel 21.9. 1800 et udkast til en fælles betænkning til Fürsen, hvori han foreslog oprettelse af en tysk og en dansk skole. Det viste sig, at Fürsen var fuldstændig uenig med Fangel. Han svarede, at han ønskede en »Total­ Umschaffung« af skoleforholdene, men mente ikke, at det hastede med betænkningen. Først et år senere, i december 1801, lod Fürsen igen

høre fra sig. Det skete i form af et brev til kongen, hvori han bad sig fritaget for kommissoriet; sit skoleforslag vedlagde han dog. Dettets indhold var i store træk klart nok: Borgernes ønske om at børnene skulle have tysk religionsundervisning, betegnede han som en sælsom grille; skolen burde derfor alene være dansksproget, om end med grundig tyskundervisning. Skolen skulle være en højere borgerskole med 3 klasser; kapellanen og degnen skulle deltage i undervisningen. Tilsynet med skolen skulle ikke som hidtil udøves af sognepræsten alene, men af præsten og en civil embedsmand. Det fremgik af Fürsens betænkning, at den øverste klasse navnlig skulle tjene de tyske embedsmænds sønner, så disse kunne fortsætte på en tysk latinskole. Fürsens indlæg er imidlertid især interessant i kraft af en række forblommede hentydninger og uklare betragtninger, der alle kredsedes om forholdet mellem dansk og tysk. Han vendte sig imod den lige så forældede som forhadte og i sig selv modbydelige nationalfordom, der viste sig i modvilje og ligegyldighed over for alt, hvad der var tysk og af tysk oprindelse og talte om de »Unholde«, der bekæmpede almennyttige bestræbelser, især på skolevæsenets område. Han havde glædet sig over kommissoriet, skrev han, men »grade zu eben der Zeit erhob sich ein Geist, dem meine Wenigkeit, sammt dem ihr eigenen Triebe zur Gemeinnützigkeit, äusserst verhasst zu sein scheint und dessen Einwürckung ich nicht für unerheblich halten durfte. Ich suchte ihn daher zu gewinnen, – hofte auf jeden Fall sein Verschwinden und – lies die Schul-Sache bis weiter ruhen. Statt dessen ist aber dieser Geist mächtiger geworden, als ich mir vorstellen konnte«. Han er overbevist om, at »ienes Eräugnis« har haft væsentlig indflydelse på Fangel, som han ellers altid har haft det bedste forhold til.

I sit svar af 12.7.1802 skrev Fangel, at han ikke vidste, hvad det var for en ånd, Fürsen sigtede til, »og om den mig ubekient, fandtes hos andre her paa Stedet, har den dog ikke mindste Indflydelse paa mig«. Der kan imidlertid ikke være tvivl om, at Fürsen sigtede til Ebbesen, og at Fangel var ganske klar over dette. Forklaringen på Fürsens opidselse må være den, at Ebbesen med sit tilbud om at give en højere dansk undervisning har forpurret en reform i Fürsens ånd, dvs. indretning af en skole, hvor børnene efter dansk elementærundervisning kunne fortsætte med en højere tysk uddannelse, i modsætning til Ebbesens arbejde for en rent dansk skole og til Fangels mæglende forslag om en dansk skole ved siden af en tysk. Ebbesens fait accompli har så tvunget Fürsen til at fremsætte sit selvmodsigende forslag om en rent dansk skole, der skulle føre over til en tysk universitetsuddannelse. Ebbesen var altså den virkelig angrebne, og de varme dansk-nationale udbrud, der findes i Fangels svar, tør man anse som tegn på Ebbesens indflydelse.

Fangel afviste ganske Fürsens skoleforslag: skolen kunne kun være en almueskole, hævdede han, og der kunne ved en offentlig indretning ikke tages hensyn til de få embedsmænd. Forslaget om at knytte en civil embedsmand til det hidtil rent gejstlige skoletilsyn fortolkede han således: »Præsterne, som her ere danske og staar under et dansk Stift, skulle læres til at blive meere tydske«. Meningen var den, fortsatte han, at hadet mod det tyske skulle have en modvægt ved at associere præsten med en civil embedsmand. Fangel opfattede dette som rettet mod sig og gjorde heroverfor rede for sit tolerante standpunkt i spørgsmålet (»selv har jeg bestandig holdt tydske Huuslærere for mine Børn«, skrev han bl. a.), men man burde ikke glemme, »at ikke Hertugdømmet Slesvig, om det endog kunde kaldes tydsk, men at det danske Rige, er vort fælleds Fædreland, forsikkert om, at gavnlig National-Aand ikke opflammes, ved at ansee den Plet, hvor man er fød, som sit Fædreland. Alsøe har desuden ved den stedhavende og ældgamle Forbindelse med Fyhns Stift været anset som et Baand imellem Hertugdømmet og Kongeriget, og Landet, hvor Sproget overalt er dansk, ville, omend Canselliraadens Ønske og Forslag fandt Bifald, dog derved ikke blive germaniseret«.

Sammen med sin besvarelse af Fürsens betænkning indsendte Fangel sit eget skoleforbedringsforslag. Kapellanens undervisning ville han, i overensstemmelse med Ebbesens ønske, have gjort permanent, sit eget forslag om at indrette en dansk og en tysk skole opgav han og gik nu ind for rent dansk religionsundervisning kombineret med tysk undervisning i de øvrige fag. »Lærerens daglige Sprog i Skolen maatte for det meeste være det tydske, hvori ogsaa Børnene, saa vidt skee kunde maatte holdes til at tale indbyrdes. Undervisningen i Regning og Skrivning maatte ligeledes være tydsk, og til den daglige Øvelse bruges tydske Læsebøger, f. Ex. Funchs Læsebøger, saavelsom Regnebøger og For-skrivter«¹³¹¹.

Der faldt ingen resolution i sagen, fordi kancelliet i 1803 besluttede, at kapellaniet i Nordborg, blandt andre kapellanier i Fyns stift, skulle nedlægges til fordel for skolevæsenet¹³¹². Efter Fangels forslag bestemte kancelliet 25.4.1807, at kapellanboligen skulle indrettes dels til klasseværelser, dels til bolig for førstelæreren; endvidere skulle der her være plads til biblioteket. Det gamle skolehus skulle være bolig for andenlæreren¹³¹³.

Fangels tanke om en skole med religionsundervisning på dansk og al anden undervisning på tysk havde aldrig en chance for at blive til virkelighed. Ebbesens institut havde været rigeligt forsynet med gode danske skolebøger, og de blev også benyttet efter Ebbesens forflyttelse i 1805 og suppleret efter skolereformen i 1807¹³¹⁴. Hertil kom, at Ebbesen som provst fra 1808 sørgede for, at skolen fulgte det af ham

lagte spor¹³¹⁵. En garant for en fortsat skoleundervisning i Ebbesens ånd blev Holger Autzen, som i 1807, ved kateket Christiansens død, avancerede fra underlærer til kateket og førstelærer. Han havde gennem årene deltaget i Ebbesens lærerkursus og kunne takke dennes gode undervisning for sin forfremmelse¹³¹⁶. I kaldsbrevet blev det pålagt ham at lære ungdommen at læse og forstå både det tyske og det danske sprog¹³¹⁷.

Netop fordi den verdslige undervisning i Nordborg skole, takket være Ebbesens initiativ, blev dansk, var Fangel dobbelt ængstelig ved at føre ved den tyske religionsundervisning. Han erklærede i koncepten til en erklæring fra 1804, at så længe Ebbesens institut eksisterede, ville han ikke »drive paa en Forandring, som vilde medføre Modbydelighed og Ubehageligheder«. Alligevel var det sproglige klima ved at ændres. I 1799 reduceredes antallet af tyske gudstjenester fra 1 hver 4. uge til 6 om året (på hverdage). Forandringen kunne ganske vist let forsvares med, at kirken praktisk talt stod tom, når der var tysk gudstjeneste¹³¹⁸, men det er vanskeligt at tiltro den ængstelige Fangel en reform af så principiel karakter; initiativtageren må også her have været Ebbesen. I 1805 blev springet til udelukkende dansk religionsundervisning så gjort, og 24.4.1806¹³¹⁹ kunne Fangel meddele biskoppen, »at iblant 28 sidst confirmerede ikkun var een eneste, som havde lært og – hvilket forhen siælden var Tilfældet – forstod den tyske Lærebog«.

Slutning

Den lethed, hvormed daniseringen af undervisningen blev gennemført, er et særligt påfaldende træk ved skolereformen. Det er meget vanskeligt at forestille sig, at denne betydningsfulde forandring i første række skyldes øvrighedens (herunder de upopulære rationalistiske præsters) indgriben, endsige generalsuperintendent Adlers personlige indflydelse. Dermed ville man tillægge embedsmændene en autoritet, som de aldrig tidligere havde været i besiddelse af over for bønderne. Den hurtigt realiserede uddrivelse af de tyske skolebøger kan heller ikke forklares ud fra den antagelse, at der i virkeligheden ikke havde eksisteret et stærkt behov for tyskundervisning hos landbefolkningen; et utal af vidnesbyrd taler i modsat retning.

Den rette forklaring finder man sikkert, når man går ud fra, at den dansk-patriotiske stemning, der så kraftigt gjorde sig gældende hos embedsmændene og i de nordslesvigske købstæders borgerskab, også forplantede sig til lærerne og tonegivende lag af landbefolkningen og derved muliggjorde skolernes hurtige danisering. Så længe denne reform kun fremtrådte som et af mange pædagogiske fremskridt, var den et kraftsløst ønske; da den blev en del af tidens statspolitiske tendens, trængte kravet uimodståeligt igennem.

Sit højdepunkt nåede danskhedspolitikken som bekendt med sprogreskriptet af 15.12.1810. Skønt dette kongelige bud aldrig blev kundgjort for de lokale embedsmænd, vakte det røre overalt. Uden det ville biskop Plum næppe have draget hensynet til det danske sprog på Als så stærkt frem og hertugen ikke have reageret med en sådan voldsomhed mod hans planer. På et lavere plan kan reskriptets virkning aflæses af flere karakteristiske små sproglige reformer, som den tyskdannede og meget skoleinteresserede pastor Grauer i Rise kort efter gennemførte i skolerne i sit sogn efter at have været stedets præst i 16 år. Den 7.1.1811 forbød han pludseligt, at man i den lille skole for Mjøl og Lunderup brugte det tyske sprog ved regning og forlangte, at talordene skulle udtales på dansk. Fra Rise Hjarup noterede han 23.9.1811 (altså ved det nye skoleårs begyndelse): »Ich lehrte die Kinder in dänischer Sprache zählen und bestimmte, dass das sogenannte Einmaleins in der Zukunft von Anfang an nur dänisch und nicht deutsch erlernt werden solle«. I Rise skole fik han i 1812 læreren til at erstatte de helt tyske

skriveforskrifter med halvt danske og halvt tyske, »damit die Kinder auch mit den deutschen Worten bekannt werden mögen«¹³²⁰.

Statens regulering af det nordslesvigske skolevæsen i generalsuperintendentens distrikt og den deraf følgende opløsning af bondeskolerne var i det store og hele forløbet smertefrit, et vidnesbyrd om, at reformerne ikke tyngede bønderne økonomisk, og at den bedre undervisning, der var reformens mål, svarede til bøndernes egne ønsker. Derfor blev der også gennemført tilsvarende reformer i de sogne, der hørte ind under kongerigske stifter, skønt ingen nye love krævede det, og skønt de praktiske vanskeligheder her var meget store. Dette billede af skolesituationen bekræftes af bøndernes hyppige klager over, at deres større udgifter til skole og lærer ikke havde givet dem den bedre undervisning, som de gerne ville have. Bedre undervisning forudsatte imidlertid lærere med seminarieuddannelse, og det er påfaldende at se, med hvilken iver bønderne søgte at få de nye distriktskoler forsynet med seminarister. Intetsteds i det danske rige udgjorde seminaristerne en så stor del af det samlede antal lærere som i Nordslesvig.

Denne vurdering, der understreger befolkningens interesse for skolen, synes at blive modsagt af de store skoleforsømmelser, der endnu var det normale ved slutningen af vor periode. Fra Åbenrå provsti er der bevaret forsømmelseslister fra de fleste distriktsskoler i 1810 og 1811. På grund af sin blanding af velhavende og fattige sogne kan provstiet nogenlunde repræsentere et nordslesvigsk gennemsnit. Mest oplysende er det at se på skolebesøget i vintertiden, da de store, massive udeblivelser på grund af børnenes deltagelse i landbrugsarbejdet ikke satte deres præg på skolegangen. Det viser sig da, at forsømmelserne i 4. kvartal 1810 (for Løjt Kirkebys vedkommende gælder tallene 1. kvartal 1811) gennemsnitlig var på omkring 40 %. 68 % af børnene forsømte mindre end halvdelen af skolegangen, medens gennemsnitlig 14 % af eleverne slet ikke mødte i hver enkelt af kvartalets måneder. I sommerhalvåret var fremmødet, som det kunne ventes, langt ringere. Forholdet kan illustreres ved hjælp af tallene fra Løjt Kirkeby, hvor der førtes særskilte lister over de yngre og de ældre elever (hhv. 2. og 1. klasse). I 2. kvartal 1811 udeblev gennemsnitlig 14 % af eleverne i 2. klasse helt i hver måned, medens det tilsvarende tal for 1. klasse var 53 %. I alle amtets skoler mødte kun 46 % af eleverne i 2. kvartal på mere end halvdelen af skoledagene¹³²¹.

Fremgangslinjen er imidlertid ubetvivlelig og skoleforsømmelserne ikke mere omfattende, end forældrenes vilkår nødvendiggjorde; når de giver en det fejlagtige indtryk, at der ingen forbedringer var sket, skyldes det, at der først fra denne sidste tid før 1814 findes skolelister, som er ført på en for os tilfredsstillende måde. Fra Sønderborg provsti

findes mange vidnesbyrd om stadig forbedret skoleundervisning (pigerne lærer at skrive, de begynder at lære at regne; et stadig større antal drenge regner; fagkredsen udvides i mange skoler med undervisning i geografi).

Bedst kan den stadige fremgang i disse år fastslås i Kegnæs sogn, der omkring 1800 var langt bagefter de andre sogne, hvad skolevæsenet angik. Sognepræsten, Lorenz Nissen, der havde været skolelærer i mange år, før han blev præst, førte en udførlig optegnelsebog¹³²². I 1804 indberettede han, at man i hans sogn var langt tilbage, hvad regning angik. Skylden var forældrenes, af hvilke de ældre hverken havde lært at skrive eller at regne. For ganske få år siden var der ikke én pige i sognet, der måtte lære at skrive, nu blev deltagelse i skrive- og regneundervisningen bedre år for år. Under disse gammeldags forhold varede det længe, før der blev indført nye skolebøger; til gengæld havde man uden tvivl aldrig lært tysk i skolerne på Kegnæs (lærerne dér er altid de eneste i Sønderborg provsti, der sender danske indberetninger og ansøgninger). Skolebesøget var naturligvis også elendigt: i Kegnæs skole var der i 3. kvartal 1804 af 80 børn 38, som slet ikke mødte¹³²³. Forældrene anså det for en utålelig tvang, at de skulle stå til regnskab for børnenes udebliven fra skolen. De skulle betale mere og mere i skat, sagde de, de voksne sønner og karle blev indkaldt til krigstjeneste; hvis de nu heller ikke længere måtte disponere over børnenes arbejdskraft, var de åbenbart fortabte. Fra 1806 gik det dog tydeligt fremad; flere og flere overværede eksamen; i foråret 1807 kom der langt flere børn i skolerne end tidligere, og i efteråret 1807 skete det undertiden, at skolerne var overfyldte. Mange forældre havde nu vænnet sig til at stave og læse med de små børn hjemme, både før de blev sendt i skole og i den tid, da de holdt dem hjemme om vinteren.

I de østlige egne var fremgangen særlig tydelig. Pastor Clausen i Tandslet konstaterede i 1802¹³²⁴ et år for år forbedret skolebesøg om sommeren. Han talte om, at forældrene erfarede, hvordan børnene tiltog i nyttige kundskaber, og han regnede med, at den tiltagende velstand og den omstændighed, at bønderbørn sandsynligvis snart ville blive nødt til at slå ind på andre veje for at tjene deres brød, ville styrke denne tendens.

Denne klartskuende mands vurdering af skolefremgangens årsager står helt i modsætning til de ord, som provst Brorson i Lø herred udtalte i 1790. Han forsvarede de enorme forsømmelser i sit distrikt med at »de, der skal bruges til Bonde-Arbeide, betids maae vænne sig dertil, da de som stændig skulle sidde i Skoelen til de vare confirmerede, ikke aleene ville have en stor Uvidenhed i denne Nærings Vei og Møysomme Drift, men ville endog af Legems Constitution blive uskikket og utrevne til svært Arbeide og Luftens Kulde«¹³²⁵. Her fremtræder et allerede

dengang forældet syn på skolen og dens plads i samfundet. For provst Brorson står skolen i kirkens tjeneste og harmonerer kun dårligt med bondens materielle interesser, for pastor Clausen er det derimod netop den materielle udvikling, der vil drive børnene til at søge skolen. Denne betragtning svarer ikke til oplysningsfilosofiens, der gik ud fra, at man kunne forme menneskene ved hjælp af skolemesteren, men den peger på, at den store skolereforms succes dybest set beroede på, at de idealistiske mænd, der gennemførte den, virkede i harmoni med den udvikling i borgerlig retning, som var tidens kendemærke.

Anvendte forkortelser i noterne

Allen = C. F. Allen: Det Danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland. I-II. 1857-58.

Brodersen = J. Brodersen: Fra gamle Dage. 1912-13.

Feddersen = Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins 1517-1721. 1938.

Gottorp = Landesarchiv Schleswig-Holstein på Gottorp slot.

Hansen = Emil Hansen: Geschichte der Konfirmation in Schleswig-Holstein bis zum Ausgang der rationalistischen Periode. 1911.

Hdl. = Haderslev.

Htd. = Hertugdømmerne.

indb. = indberetning.

Jensen = H. N. A. Jensen: Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogthums Schleswig. 1840-42.

kanc. = kancelli.

LA = Landsarkivet i Åbenrå.

Lkl. = Løgumkloster.

Mejborg = R. Mejborg: Nordiske Bøndergaarde. Første Bind: Slesvig. 1892.

Odense = Landsarkivet i Odense.

p. = pastor, præst.

pr. = provst.

RA = Rigsarkivet.

Rendtorff = F. M. Rendtorff: Die schleswig-holsteinischen Schulordnungen vom 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts. 1902.

R. in eccl. = Rescripta in ecclesiasticis.

Sbg. = Sønderborg.

Sdj., sdj. = Sønderjylland, sønderjysk.

Sdj. Mskr. = Sønderjysk Månedsskrift.

Sdj. Arb. = Sønderjyske Årbøger.

s-h = slesvigholstensk, schleswig-holsteinisch.

Sl. = Slesvig.

Td. = Tønder.

Viborg = Landsarkivet i Viborg.

vis. = visitatorer, visitatorium.

Zeitschr. = Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte.

Åå = Åbenrå.

NOTER

Notetallene i parentes

(1) En del af Haderslev købstad hørte til Gammel Haderslev sogn, hvor skolesproget var dansk. (2) Kilderne til de følgende oplysninger er i de væsentlige: Jensen; J. v. Schröder: Hertugdømmet Slesvigs Topographi, 1854; Traps Slesvig; Traps Danmark, 5. udgave. (3) Jensen, s. 139. (4) Se opstillingen i Jensen, s. 353. (5) Feddersen, s. 137; Jensen, s. 315. (6) Jensen-Michelsen: Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, IV, 1879, s. 122. (7) Biskop Jørgen Hansens redegørelse for Ærnes gejstlige forhold 13.12.1848 i LA. Als Nørre Herreds provstearkiv. Merkvürdigkeiten. (8) Danske kirkelove 1536–1683, udg. af Holger Fr. Rørdam, I, 1883, s. 40 ff. (9) Ernst Michelsens udgave i Schriften des Vereins für s.-h. Kirchengesch., I, 10. (10) Da. Kirkelove, I, s. 97.

(11) Da. Kirkelove, I, s. 63. (12) Jacob Fabricius juniors visitatsberetning, trykt i Schriften des Vereins für s.-h. Kirchengesch., II, 11 (1952), s. 37 ff. (13) Feddersen, s. 493. (14) Da. Kirkelove, I, s. 102. (15) Da. Kirkelove, I, s. 468. (16) Da. Kirkelove, II, s. 70. (17) Da. Kirkelove, I, s. 101. (18) Da. Kirkelove, III, s. 235. (19) Kirkeordinansen: »at han wed at opregne de X bud oc andet, som hør til Børnelerdomen« (Da. Kirkelove, I, s. 70); s-h. kirkeordning: »dat he de wort des Catechismi kan vpseggen« (Schriften des Vereins für s-h. Kirchengesch., I, 10, s. 45). (20) Feddersen, s. 482 f.

(21) Hansen, s. 13–15. (22) Feddersen, s. 494 f. (23) Jacob Fabricius juniors visitatsberetning, se Schriften des Vereins für s-h. Kirchengesch. II, 11 (1952), s. 45. (24) Da. Kirkelove, III, s. 317 f. (25) Corpus Const. Regio-Holsat., I, s. 247 ff. (26) P. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse, 1775, s. 164 f. (27) Se f. eks. Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536–1784, s. 26–28; Feddersen, s. 514–567. (28) Johanne Skovgaard i Sdj.s Hist., II, s. 454. W. Jensen i Schriften des Vereins für s-h. Kirchengesch. II, 9, s. 247. (29) Først offentliggjort af H. F. Rørdam i Kirkehist. Saml., III, 5 (1884–86), s. 153 ff. Genoptrykt i Rendtorff, s. 25 ff. med kommentar. (30) Eksempler fra Sydslesvig er omtalt i Jahrbuch für die Schleswigsche Geest, 1954, s. 31 (Peter Ingwersen), og 1955, s. 56 (Erwin Freytag).

(31) LA. Klipleve præstearkiv. C a 1. (32) Ludwig Andresen i »Nordschleswig«, 4. årg., 2. hæfte (1925), s. 59–61. (33) Aage Bonde i »Varnæs Sogns Historie, 1944, s. 104 f. (34) Odense. Fyns bispearkiv. Ærø provstis breve 1584–1740. (35) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–49. (36) V. v. Armim: Krisen og Konjunkturer der Landwirtschaft in Schleswig-Holstein von 16. bis zum 18. Jahrh. (Quellen u. Forschungen, bd. 35), 1957, s. 37. (37) Johanne Skovgaard i Sdj.s Hist., III, s. 64. (38) Mejborg, s. 211 f. (39) Troels Fink: Rids af Sønderjyllands Historie, 3. udg. (1955), s. 90. (40) Sdj.s Hist., III, s. 48.

(41) Jahrbuch für die schleswigsche Geest, 1954, s. 31. (42) Jahrbuch für die schleswigsche Geest, 1955, s. 48. (43) Sønderjydske Slægter, 1941, s. 32. (44) Mejborg, s. 129. (45) LA. Det pågældende tingsvidne er indført på fol. 28. (46) Mejborg, s. 130. (47) LA. Topografica. Delvis trykt i Sdj. Mskr. 12. årg.,

s. 186 ff. (48) Trykt i Skriften d. Vereins f. s-h. Kirchengesch., II, 4, s. 40 ff. (49) LA. Hostrup præstearkiv. F 3. (50) RA. Glücksborg-arkivet. E 83.

(51) Samlinger til jydsk Historie og Topografi, VII, s. 144 f. (52) LA. Ribe bispearkiv. Herredsbøger for Møgeltonder, Daler og Emmerlev. 1690. (53) LA. Ribe bispearkiv. Herredsbøger fra Møgeltonder og Gram herreder. 1649. (54) LA. Schackenborg godsarkiv. Sager vedr. processen mod fhv. birkeskriver Anders Nissen. 1661–86. (55) Claus Rolfs: Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hojer, 1926, s. 127. (56) J. Hvidtfeldt i Sdj. Arb., 1941, s. 99. (57) LA. Ravsted præstearkiv. C a 1. (58) LA. C VI 7, nr. 1112. Tekst og underskrifter er trykt i Zeitschr. 1924, s. 253 f. (59) Georg Hanssen: Agrarhistorische Abhandlungen, II, 1884, s. 84 ff. og 536 ff. (60) RA. Gottorparkivet. B 3 III. Abild (= A XX 2531).

(61) LA. Øster Løgum præstearkiv. H 1. (62) Hansen, s. 125; Feddersen, s. 398 f.; Johannes Pedersen i Den danske Kirkes Historie, V, s. 157 ff. (63) Christliche Confirmation Derer Catechumenen, s. 54. (64) RA. Ty.kanc. B 174, Erste Collection, s. 33. (65) Hos Rendtorff, s. 239, gengivet efter Lackmann; afskrift i LA. Sottrup præstearkiv. H 1. (66) S. Chr. Burchardi: Ueber Synoden, 1837, s. 21 ff. Teksten er bl. a. trykt i Corpus Const. Regio-Holsat., I, s. 247 ff. (67) Teksten hos Rendtorff, s. 43 ff. (68) Feddersen, s. 502. (69) RA. Ty.kanc. D 85 I og D 88 I. – LA. Topografica. Hdl. amt: instruktionen af 20.8.1650, og C I a (Copiale von Privilegien und Verordnungen). (70) Rendtorff, s. 239.

(71) Rendtorff, s. 46. (72) Th. O. Achelis: Laufküster und Sitzküster, i Schriften d. Vereins für s-h. Kirchengesch. II 2 (1918–25), s. 420 ff. (73) M. Favrhooldt: Haderslev latinskoles historie (Skrifter, udg. af Hist. Samf. f. Sdj., nr. 36), 1966, s. 327 (originaltekst) og s. 23 (overs.): »Das die schuler, so diese schule visitirt, und so weit studirt und zugenomen haben, das sie zur kirchen und schulen tuchtlich erkenht, vor alle andere in unserer probstey und gebiete zu dienste sollen promovirt und gefurdert werden«. (74) RA. Ty. kanc. D 95. (75) RA. Ty. kanc. D 92. (76) LA. Hdl. provstearkiv. Skolesager. (77) Teksten hos Achelis i Zeitschr. f. Gesch. d. Erziehung und des Unterrichts, 16.–19. Jahrg. (1929), s. 144 f. (78) LA. Skodborg præstearkiv. F 2. (79) Achelis: Sønder Bjært Skoles Grundlæggelse, i Vejle Amts Aarbog, 1939, s. 108 f. (80) LA. Haderslev provstearkiv. Kirkeregnskabsbøger for de enkelte sogne.

(81) LA. Åstrup præstearkiv. B b 5; og Hdl. provstearkiv. Skolesager. (82) LA. Hdl. provstearkiv. Skolesager. (83) LA. Vedsted præstearkiv. F 8; og Hdl. provstearkiv. Skolesager. (84) RA. Ty. kanc. D 96 III. (85) LA. Hdl. amt. Ældre akter vedr. skolevæsenet i Hdl. og Tyrstrup herreder. (86) RA. Ty. kanc. D 85 I. (87) I Klotz' forslag hedder det lidt afvigende på tysk: »nicht der deutsche Catech. /: welchen Ja die Kinder nicht Verstehen :/ sondern der Denische in Schulen gelehret...«. (88) S. Chr. Burchardi: Ueber Synoden, 1837, s. 27. (89) Lyna 29.6.1806. Jfr. H. Hejselbjerg Paulsen: Gamle nordslesvigske skolebøger, i Sdj. Arb., 1961, s. 185 ff. (90) RA. Gottorp-arkivet. B 3. Sager vedr. kirke-, skole- og fattigvæsen, III, Abild.

(91) LA. Ensted præstearkiv. H 8. (92) LA. Tønder provstearkiv. Kirkeregnskabsbog for Ravsted sogn. (93) LA. Ensted præstearkiv. H 8. (94) Aage Bonde i H. P. Jørgensen: Uge sogn, 1951, s. 66 f. (95) LA. Td. og Højer herred. Rubr. VI. Indb. fra p. Wedel i Abild 24.1.1776. (96) LA. Øster Løgum præstearkiv. H 1. (97) Aksel Lassen: Fald og fremgang, 1965, s. 94. Samme: 1659. Da landet blev øde, s. 107 og 120. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjydske slægter, 1941, s. 23. (98) RA. Ty. kanc. D 96 IV. (99) LA. Hdl. provstearkiv. Skolesager ang. de enkelte sogne 1643–1916. (100) LA. Halk skolekrønike.

(101) Fr. Christensen: Die Schulen des Kirchspiels Enstedt, i Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordtschl., Heft 6, Jahrg. 1962, s. 8. (102) Aage Bonde i H. P. Jørgensen: Uge Sogn, 1951, s. 67 og 69. (103) LA. Td. provstearkiv. Sager vedr. Holebøl sogn; og Holebøl præstearkiv. F 2. (104) LA. C II 2, nr. 392. Jfr. Achelis: Deutsche und dänische Schulen in der Propstei Apenrade, i Zeitschr. 65, 1937, s. 213 ff. (105) LA. Øster Løgum præstearkiv. H 1. (106) Hansen, s. 131, Emil Hansen antager, at det er Hübschmann, der er initiativtager til konfirmationens indførelse i Åå amt. Det er dog rimeligt at pege på de impulser, der er udgået fra de kongelige dele af Sdj. (især Hdl. provsti), hvor konfirmationen indførtes ved en principbeslutning i 1646, efterfulgt af en skoleordning for Hdl. provsti i 1650. (I pastor Bruuns samling af forordninger for Øster Løgum findes afskrifter af mange kongelige reskripter og af den haderslevske skoleordning af 1650). (107) Hansen, s. 148. (108) Hansen, s. 154. (109) Hansen, s. 345 f. (110) Hansen, s. 183 og 348.

(111) Aksel Lassen: 1659. Da landet blev øde, s. 74. (112) Feddersen, s. 137. (113) Hansen, s. 145. (114) RA. Glücksborg-arkivet. E 79. (115) I 1693 fik Jürgen Thomsen Balg kaldsbrev som skoleholder i Broager. Det hed der, at hertugen nogle år forinden på indbyggernes ansøgning havde tilladt, at der blev bygget et skolehus ved kirken, og i 1691 omtales det hus, Jürgen Thomsen Balg havde bygget ved kirken og på begge sider af skolen (RA. Glücksborg-arkivet. E 83). Få år senere (ca. 1700) oprettedes der en skole i den store landsby Skelde i Broager sogn (A. Korse: Fra Als og Sundeved, hæfte 41, 1962, s. 31 f.). Fra Ullerup erfares, at degn Asmus Jessen, der i 1690 havde været degn og skolemester i 28 år, næsten helt af egne midler havde bygget degneboligen (RA. Glücksborg-arkivet. E 85). (116) Blans' skoleholder i 1757 havde tiltrådt sin stilling i 1728; der omtales en forgænger til ham (RA. Glücksborg-arkivet, E. 84). (117) RA. Glücksborg-arkivet. E 85. (118) I 1623 blev Johannes Erasmii, der havde været degn i Sottrup, degn og organist i Broager. Han tilbød ved den lejlighed selv at påtage sig skoleholdet. I 1698 blev Friederich Anthon Wehner substitut hos degn og organist Lorentz Jansen. Hertugen lovede ham da tillige skoleholdet »gleich in andern Kirchspielen üblich«, når skolemesteren døde, under forudsætning af, at Wehner perfektionerede sig i viden. Wehner blev imidlertid ikke skolemester (RA. Glücksborg-arkivet. E 83). (119) RA. Glücksborg-arkivet. E 83. (120) RA. Glücksborg-arkivet. E 84.

(121) Kaldsbrev for skoleholder Jürgen Thomsen Balg i Broager 1693, og for Christian Lorentzen som degne- og skolemesteradjunkt i Ullerup 1697 (RA. Glücksborg-arkivet. E. 83 og E 85). (122) At skolevæsenet har optaget hertugen fremgår også af, at hans forordning om katekismuseksamen, 2.12.1680, er udstedt samme år som han tog varig bolig på Nordborg slot. Se Nordborg kirkebog, aftrykt i Danske Samlinger, II. (123) Se kirkeregnskabsbøgerne og præsternes indberetninger 1736. (124) RA. Overretten på Gottorp. 5, nr. 2. (125) LA. Nordborg præstearkiv. C a 1. (126) LA. Egen præstearkiv. C a 1; J. Nielsen: Egen-sogns kronik; jfr. Heimatblätter für den Kreis Sonderburg, 1. Jahrg., s. 92, hvor bøndernes ansøgning og hertugens resolution af 2.5.1639 er aftrykt. (127) Jensen, s. 1636, fodnote. (128) LA. Egen præstearkiv. C a 1. (129) LA. C III 6, nr. 528. (130) Erklæring fra amtmænd og amtsforvalter 1772: C III 6, nr. 554.

(131) LA. Fyns bispearkiv. Alsø Nørre Herreds Breve 1786–1807. (132) De vigtigste dokumenter herom findes i Odense. Fyns bispearkiv. Ærø provstis breve 1584–1740. Jfr. M. Eriksen: Ærøskøbing skole indtil 1850, i Svendborg Amt, 1937, s. 75 ff. (133) J. R. Hübertz: Beskrivelse over Ærø, 1834, s. 94. (134) Hübertz: Beskrivelse over Ærø, 1834, s. 95 f. M. Eriksen: Bregninge-Søby skolehistorie, i

Fynske Aarbøger, III, s. 290. (135) M. Eriksen i Fynske Aarbøger, III, s. 306. (136) C. T. Høy: Træk af Marstals Historie, 1913, s. 103, fodnote. (137) LA. C II 2, nr. 392. (138) LA. Øster Løgum præstearkiv. B b 1, især cirkulærer 29.5.1704, 6.6.1704 og dekret 11.10.1704. (139) RA. A XX, nr. 1475 og 1482. (140) LA. C II 2, nr. 393: indb. fra Løjt.

(141) I 1738 mindedes pastor Volckhard i Bjolderup stadig levende, hvad der var sket: »... der Reitvogt hat hiebei nicht geruhet, bis ers zu solchen extremitäten gebracht, dass ihm mehr als 100 Manns- und Frauens Persohnen nach einer Königl. Haderslebischen Kirchen Beufftoft 2½ Meilen von Biolderup in einer Reihe zu Wagen gefolget und daselbst zu unterschiedenen mahlen gebeichtet und communiciret« (LA. C II 2, nr. 393. Se i øvrigt RA. A XX, nr. 1475). (142) LA. Øster Løgum præstearkiv. H 8–10: P. Kier: Østerlygum Menigheds Annaler, 2. bd., 3. bog, 14. kap. (143) RA. Gottorp-arkivet. B 3. (144) Om ham især Hejselbjerg Paulsen: Sønderjyds Psalmesang, 1962, s. 89 ff. (145) LA. Td. provstearkiv. Provstens korrespondancesager 1687–1756. (146) Citeret efter afskrift i LA. Tinglev præstearkiv. E 16. (147) Kopi i LA. Ensted præstearkiv. F. 1. (148) S. Chr. Burchardi: Ueber Synoden, 1837, s. 80 f. Synoderesolutionens skolebestemmelser er bl. a. trykt i Rendtorff, s. 260. (149) S. Chr. Burchardi: Ueber Synoden, 1837, s. 75. (150) M. H. Nielsen: Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid (Skr., udg. af Hist. Samf. f. Sdj., nr. 4), 1944, s. 44.

(151) Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536–1784, 1916, s. 232. (152) LA. Åå provstearkiv. Sager til arkivfortegnelsen I 1: skriv 21.5.1746 fra vajsenshuset i Kbh.; Øster Løgum præstearkiv. B b 1: skriv 5.12.1729. (153) RA. Ty. kanc. Rescripten. 26.4. og 8.8.1738. (154) RA. Ty. kanc. Rescripten. 13.10.1741. (155) LA. Td. byarkiv. Fattigvæsen. Sager til vajsenshusforlagets journal over indgåede skrivelser; især Fabricius' skriv. 15.3.1762. (156) RA. Ty. kanc. Rescripten. 2.6.1741 og 20.10.1741. (157) RA. Ty. kanc. D 86. (158) LA. Td. byarkiv. Fattigvæsen: Forskellige sager og regnskaber vedr. vajsenshusbogforlaget. Vajsenshusbogforlagets kopibog over udgåede skrivelser. Forskellige sager og regnskaber vedr. vajsenshusbogforlaget. Sager til vajsenshusbogforlagets journal over indgående skrivelser; Åå provstearkiv. Sager til arkivfortegnelsen, I, 1 (kgl. reskr. 17.6.1763). (160) Corpus Const. Regio-Holsat., I, s. 348; kgl. resol. 9.3.1733.

(161) Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536–1784, 1916, s. 221 ff.; jfr. Johannes Pedersen i Den danske kirkes historie, V, s. 156 ff., 180 ff. og 188 ff. (162) Gottorp. Abt. 13 B (41) (163) Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536–1784, 1916, s. 232. (164) Gottorp. Abt. 65, nr. 630 I. (165) Gottorp. Abt. 13 B (41). (166) Gottorp. Abt. 65, nr. 630 I. (167) Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536–1784, 1916, s. 263 ff. (168) Her er ikke blevet undersøgt, hvorfor dette princip blev forladt m. h. t. den kongelige del af Holsten, men det tør antages, at betænkeligheden er blevet overvundet, efter at der var udkommet skoleforordninger for Pløn og for de fælles sogne i Holsten (1745); for den gottorpske del af Holsten var der allerede blevet udstedt en skoleforordning i 1733 (Rendtorff). (169) Teksten hos Rendtorff, s. 96 ff. (170) Corp. Const. Regio-Holsat., I, s. 265 ff.

(171) Gottorp. Abt. 65, nr. 630 I. (172) Gottorp. Abt. 13 B (41). (173) Gottorp. Abt. 65, nr. 630 II, og Abt. 13 B (41) for hele den følgende fremstilling. (174) Chronol. Sammlung der Verordnungen. (175) LA. Hdl. provstearkiv. Skolesager. (176) Gottorp. Abt. 65, nr. 630 I, og Abt. 18, nr. 99. (177) LA. Åstrup præstearkiv. B b 5; og Hdl. provstearkiv. Skolesager. (178) LA. Hdl. provstear-

kiv. Skolesager. (179) Om Tyrstrup: RA. Ty. kanc. D 96; om Fjelstrup: RA. Ty. kanc. D. 86. (180) LA. Hdl. amt. Ældre akter vedr. skolevæsenet i Hdl. og Tyrstrup herreder.

(181) LA. Jegerup skolekrønike. (182) I 1756 siges, at man i adskillige år har haft et skolehus i Ørsted (LA. Hdl. amt. Slesvigske registratur. 67). (183) LA. Hdl. amt. Provstisager 1742–60. (184) En præsteindb. fra 1760 oplyser, at æren for skolebygget tilkommer Wøldike (Hdl. amt. R. in eccl. Vesteramtet 1741–71); 1734 pålægger et amtsdekret, der fremkaldtes af en klage fra Wøldike, degnen at holde skole hele året (Hdl. provstearkiv. Skolesager); et tingsvidne fra 1745 fastslår, at skolebidragene i Kastvrå skal ydes i h. t. forordningen af 1650 (Ty. kanc. D 96. III). (185) Gottorp. Abt. 65, nr. 630 I. (186) Præsteindb. fra 1760 i Hdl. amt. R. in eccl. Vesteramtet 1741–71. (187) Øsby skole nemlig i 1717 udvidet med 2 fag (LA. Hdl. provstearkiv. Skolesager), og skolen i Hejsager kaldes i 1722 ældgammel (LA. Hdl. amtsarkiv. Ældre akter vedr. skolevæsenet i Hdl. og Tyrstrup herreder). (188) LA. Hejls-Vejstrup præstearkiv, F. 1. (189) LA. Hdl. provstearkiv. Skolesager ang. skolevæsenet i de 8 sogne 1677–1864. (190) LA. Hdl. provstearkiv. Skolesager.

(191) LA. Astrup præstearkiv. B b 5: præsteindb. fra 1744 om skoleforholdene. I Sønder Vilstrup var skolen kun 5½ alen bred (LA. Hdl. amt. Ældre akter vedr. skolevæsenet i Hdl. og Tyrstrup herreder). (192) Hvor intet andet oplyses, er oplysninger om skolernes størrelse taget fra indb. i 1753. (193) LA. Hdl. amt. Provstisager 1770–74. (194) LA. Hdl. amt. Provstisager 1761–65, og Ældre akter vedr. skolevæsenet i Hdl. og Tyrstrup herreder. (195) LA. Hdl. amt. Ældre akter vedr. skolevæsenet i Hdl. og Tyrstrup herreder. (196) Gottorp. Abt. 18, 39 b. (197) RA. Ty. kanc. D 86. (198) LA. Hdl. amt. Ældre akter vedr. skolevæsenet i Hdl. og Tyrstrup herreder. (199) LA. Hdl. amt. Provstisager 1742–60. (200) LA. Hdl. amt. Ældre akter vedr. skolevæsenet i Hdl. og Tyrstrup herreder, og R. in eccl. Vesteramtet 1741–71.

(201) LA. Hdl. amt. Provstisager 1742–60. (202) RA. Rentekammerets afd. f. Htd. G. 112–116. (203) Gottorp. Abt. 18, nr. 39 b. (204) LA. Hdl. amtsarkiv. Provstisager 1770–74. (205) LA. Hdl. provstearkiv. Skolesager. (206) LA. Hdl. amt. R. in eccl. Vesteramtet 1741–71. (207) Gottorp. Abt. 65, nr. 630 I: Vis.indb. 21.12.1760 og præsteindb. fra 1760/61, i LA. Hdl. amt. Ældre akter vedr. skolevæsenet i Hdl. og Tyrstrup herreder, og R. in eccl. Vesteramtet 1741–71. (208) LA. Hdl. amt. Slesvigske registratur. Visitatorialsager, nr. 67: ridefoged Ganderups indb. 19.6.1756. (209) LA. Hdl. amt. R. in eccl. Vesteramtet 1741–71. (210) LA. Hdl. provstearkiv. Skolesager.

(211) LA. Hdl. amt. Provstisager 1663–1731. (212) LA. Topografica. Hdl. amt. C I a. (213) Johan Hvidtfeldts materiale; for Stenderups vedk. tillige F. L. Hansen: Stenderup Sogns Historie. 1935. (214) Gottorp. Abt. 18, nr. 39 b. (215) LA. Hdl. provstearkiv. Skolesager. (216) Gottorp. Abt. 18, nr. 39 b. (217) LA. Hdl. amt. Provstisager 1770–74. (218) P. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse (1775) nævner en udgave, trykt i Flensborg 1705, og Bibliotheca Danica anfører et Flensborg-tryk fra 1748 og et uden år (1705?). (219) Gottorp. A XVIII, nr. 424. (220) P. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse, 1775, s. 196.

(221) RA. Ty. kanc. D 86: Struensees visitatsberetning 1762, § 8. (222) LA. Td. byarkiv. Forsk. sager og regnskaber vedr. vajsenhusbøgen. 1741–1800: Skriv. fra overkonsistoriet 6.10.1752 og skriv. fra det slesvigske vajsenhus' direktion 18.10.1752. (223) LA. Kirkeregnskabsbøgerne i Hdl. provstearkiv. (224) Medens der normalt blev solgt 2–300 eksemplarer årligt af denne udgave, steg af-

sætningen i 1754 pludselig til 1250 eksemplarer; se LA. Td. byarkiv. Forskellige sager og regnskaber vedr. vajsenshusforlaget, 1741–1800. (225) LA. Hdl. by. Skifteprotokol 1771–1781. (226) LA. Hejls-Vejstrup præstearkiv. C a 1. (227) Gottorp. Abt. 18, nr. 39 b. (228) RA. Ty. kanc. D 86. (229) LA. Hdl. amt. R. in eccl. Vesteramtet 1741–71. (230) Gottorp. Abt. 18, nr. 39 b.

(231) LA. Hdl. amt. Provstisager 1770–74. (232) Gottorp. Abt. 18, nr. 39 b. (233) LA. Hdl. amt. R. in eccl. 1732–40. (234) Gottorp. A IV, nr. 26 (Hdl. provsti). (235) LA. Hdl. amt. Slesvigske registratur. Visitationssager, nr. 92. (237) LA. Hdl. amt. Slesvigske registratur. Visitationssager, nr. 66. (238) LA. Hdl. amt. Provstisager 1742–60. (239) Gottorp. Abt. 18, nr. 39 b. (240) LA. Hdl. amt. Ældre akter vedr. skolevæsenet i Hdl. og Tyrstrup herreder.

(241) RA. Ty. kanc. D 86. (242) LA. Hdl. amt. Provstisager 1766–69: indb. fra Astrup 1768. (243) LA. Hdl. amt. Ældre akter vedr. skolevæsenet i Hdl. og Tyrstrup herreder. (244) Gottorp. Abt. 18, nr. 39 b. (245) E. C. Werlauff: Forsøg til det da. Sprogs Historie i Htd. Slesvig, 1819, s. 110 ff. (246) Schriften des Vereins für s-h. Kirchengesch. II, 5, s. 454, fodnote. (247) E. C. Werlauff: Forsøg til det da. Sprogs Historie i Htd. Slesvig, 1819, s. 113–117. (248) Gottorp. Abt. 18, nr. 41 a; se også Allen, I, s. 240. (249) Gottorp. Abt. 18, nr. 41 a; Allen, I, s. 241 f. (250) Allen, I, s. 112.

(251) RA. Gottorp-arkivet. B 3. Sager vedr. kirke-, skole- og fattigvæsen. (252) Schriften des Vereins für s-h. Kirchengesch. II, 5, s. 453 ff. (253) LA. Hølebøl præstearkiv. H 1. (254) Gottorp. Abt. 18, nr. 41 a (ff. sager 1744). En kreds af indbyggere, der protesterede mod indførelsen af den danske salmesang, hævdede i 1739, at der tidligere var blevet prædikeret dansk og tysk i Højer. (255) Schriften des Vereins für s-h. Kirchengesch., II, 5, s. 454, fodnote. (256) Gottorp. Abt. 18, nr. 41 a. (257) RA. Den s-h. provinsialregering. Sager vedr. udførelsen af sprogeskriptet af 14. maj 1840, 4: indb. fra p. Valentiner i Rinkenæs 25.11.1846: »... und bis vor circa 30 Jahren jede vierte Predigt eine Deutsche gewesen sein soll«. (258) RA. Gottorp-arkivet. B 3. Kirke-, skole- og fattigvæsen. (259) Gottorp. Abt. 65, nr. 630 II: indb. fra Td. 1738. (260) Gottorp. C VI, nr. 690: præsteindb. 1760.

(261) LA. Højt præstearkiv, F 5: indb. 1744. (262) Gottorp. Abt. 18, nr. 40. (263) Aage Bonde i H. P. Jørgensen: Uge Sogn, 1951, s. 69. (264) LA. Tinglev præstearkiv. H. 3. (265) LA. Rinkenæs præstearkiv, C a 1, C a 4 og F 2 – Gottorp. C VI, 689, præsteindb. 1756; Abt. 18, nr. 40; Abt. 13 B (41), fasc. 68. (266) LA. Td. kirkevis. Skolesager. Ravsted. – Td. provstearkiv. Ravsted II. (267) LA. Hostrup præstearkiv. C a 1 (Kirkeregnskabsbog 1691). F 3. (Udtalelse af 1.7.1858). Sdj. Mskr. 1925–26, s. 170 ff: if. skolemesterkontrakt 3.1.1738 blev skolehuset i Rørkær opført 1680 for 400 mark. (268) LA. Hostrup præstearkiv. C a 2: indb. 16.12.1744. (269) 1779–81 var således Hans Christensen lærer i Hostrup, se Gottorp. 13 B (18), sager vedr. generalvis. i Td. provsti 1780. (270) LA. Td. kirkevis. Skolesager. Hostrup sogn; Hostrup præstearkiv. F 3.

(271) LA. Td. provstearkiv. Tinglev. (272) LA. Td. provstearkiv. Tinglev. II. (273) Gottorp. Abt. 65, nr. 630 II. (274) Gottorp. C VI, 690. (275) Gottorp. C VI, 689. (276) Gottorp. Abt. 18, nr. 41 a. (277) Gottorp. Abt. 49. Td. provsti. Skoleregulativet 1804, fasc. 5. (278) Gottorp. Abt. 18, nr. 41 a. (279) Gottorp. Abt. 65, nr. 630 II: indb. fra vis. 4.1.1761. (280) Kilden er væsentlig oplysnings- og provstearkivet og præstearkiverne.

(281) Gottorp. Abt. 18, nr. 40. (282) RA. Gottorp-arkivet. B 3. (283) LA. Tinglev præstearkiv. H 3. (284) LA. Højt præstearkiv. F 5. (285) Gottorp. Abt. 65, nr. 630 II: indb. fra Td. vis. 1738. LA. Tinglev præstearkiv. B a 1. (286)

LA. Td. provstearkiv. Ravsted sogn. (287) Gottorp. Abt. 18, nr. 41 a (1764) (288) LA. Burkal præstearkiv. C a 1. (289) Gottorp. C VI, 689. (290) Gottorp. Abt. 65, nr. 630 II.

(291) LA. Burkal præstearkiv. C a 1. (292) LA. Holebøl præstearkiv. F 2. (293) LA. Holebøl præstearkiv. E 3. (294) LA. Felsted præstearkiv. F 9. (295) Gottorp. A IV, 26: 1744. (296) Gottorp. C VI, 689. (297) Gottorp. C VI, 689: indb. 1756. C VI, 690: indb. 1760. (298) LA. Felsted præstearkiv. F 6. (299) Gottorp. C VI, 690; Abt. 65, 630 II (indb. fra Td. vis. 1762). (300) Gottorp. Abt. 13 B (41), nr. 669. – LA. Rinkenæs præstearkiv. F 2: indb. 1761.

(301) LA. Ravsted præstearkiv. F 1. (302) Gottorp. Abt. 65, 630 II: indb. 1738. – LA. Td. provstearkiv. Tinglev: indb. 1744. (303) Gottorp. Abt. 65, nr. 630 II. (304) LA. Højst præstearkiv. F 6. (305) Gottorp. C II 2, 575 (indb. 1762); Abt. 18, nr. 40. – Aage Bonde i H. P. Jørgensen: Uge Sogn, 1951, s. 69. (306) Gottorp. C VI 2, nr. 593. (307) LA. Td. provstearkiv. Forsk. vedr. skolevæsenet. (308) LA. Ravsted præstearkiv. F 1. (309) LA. Td. kirkevis. (310) LA. Rinkenæs præstearkiv.

(311) LA. Td. og Højer herreder. Rubr. VI. (312) LA. Hostrup præstearkiv. F 3. (313) LA. Td. provstearkiv. (314) LA. Td. kirkevis. Skolesager. Bylderup. (315) LA. Td. og Højer herreder. Rubr. VI. (316) LA. Td. provstearkiv. Forsk. vedr. skolevæsenet. Udat. og usign. koncept til promemoria. (317) LA. Td. kirkevis. Skolesager vedr. enkelte sogne. Bylderup. (318) Abild 1761 (LA. Provstearkivet); Ensted 1710 (RA. Gottorparkivet B 3), 1756 (Gottorp, C VI, 689), 1760 (Gottorp. C VI 690); Hjørpsted 1710 (RA. Gottorp-arkivet B 3); Holebøl 1756 (Gottorp. C VI 689); Rinkenæs 1710 (RA. Gottorp-arkivet B 3); Skast 1710 (RA. Gottorp-arkivet B 3); Uge 1710 (RA. Gottorp-arkivet B 3). (319) Bylderup 1710: 24 skilling (RA. Gottorp-arkivet. B 3); Højst 1738 og 1744: 1 mark (LA. hhv. provstearkivet og præstearkivet F 5), i 1710 (RA. Gottorp-arkivet. B 3) var betalingen 1 skilling pr. uge for læsning og skrivning, 1½ skilling for læsning, skrivning og regning; Ravsted 1710: 24 skilling (RA. Gottorp-arkivet. B 3), 1738: 16 skilling for læsning, 20 skilling for læsning og skrivning, og 24 skilling for læsning, skrivning og regning (LA. Provstearkivet); Tinglev 1744: 1 mark (LA. Provstearkivet). (320) Gottorp. C VI, 689.

(321) Abild 1761: 30 mark; Ensted 1760: 36 mark; Hjørpsted 1756: 51 mark; Holebøl 1761: 50 mark; Ravsted 1756: 40–50 mark; Rinkenæs 1756: 78–84 mark; Skast 1756: 39–45 mark; Ubjerg 1760: 18 mark; Uge 1756: 42 mark. (322) RA. Rentekammerets afd. for Htd. G 112–116. (323) Gottorp. Abt. 18, 41 a. (324) LA. Td. kirkevis. Burkal. (325) RA. Ty. kanc. D 201 I. Burkal sogn. (326) LA. Td. kirkevis. Felsted sogn. (327) LA. Td. kirkevis. Felsted. – RA. Ty. kanc. D. 201 I: Felsted sogn. (328) LA. Ensted præstearkiv. C c 1. (329) RA. Gottorp-arkivet. B 3. (330) Gottorp. C VI, 690.

(331) Gottorp. C VI, 690. (332) LA. Hostrup præstearkiv. E 3. (333) Gottorp. Abt. 65, 631 I. (334) RA. Ty. kanc. D 201 I. (335) LA. Hostrup præstearkiv. E 3. (336) LA. Burkal præstearkiv. C a 1. (337) LA. Højer præstearkiv. E 3. (338) LA. Td. provstearkiv. Burkal. (339) LA. Hostrup præstearkiv. F 3. (340) LA. Td. provstearkiv. Holebøl.

(341) LA. Td. provstearkiv. Skast. (342) LA. Abt. 18, nr. 102. (343) Gottorp. 13 B (41), nr. 305: 8.1.1770. (344) Cirkulæret, der i afskrift er bevaret i flere præstearkiver, er aftrykt (efter teksten i Bylderup præstearkiv) i *Schriften des Vereins für s-h. Kirchengesch. 2. Reihe, 6. Band, s. 141 ff.* (E. Michelsen: *Die ersten Anfänge des Tonderschen Seminars*). (345) Gottorp. Abt. 13 B (41), nr. 305: provst Petersens indb. 8.1.1770. (346) Gottorp. C VI 2, nr. 575: provst

Petersens udat. indb. (fra 1769). (347) Gottorp. Abt. 13 B (41), nr. 305. (348) Struensee skriver i sit votum 24.1.1770, i anledning af Balthasar Petersens indb. fra 1769, at hvad denne havde påtaget sig med hensyn til læreruddannelsen, var rosværdigt. »Nur war sein Institutum so beschaffen, dass es nicht bestehen konnte«. (Gottorp. Abt. 65, nr. 631 I). (349) Gottorp. Abt. 18, nr. 41 a: indb. 1764 fra p. Wedel. (350) Sdj. Mskr. 1941, s. 44 (Gunnar Køster: De tre Degne Peter Petersen i Felsted), på grundlag af kirkebogen.

(351) I Reimarus' cirkulære fra 1714 hedder det, at i provst Krenckels tid (1652–91) læste degnen Luthers katekismus op før prædikenen; »solches wirdt Höchstnötig ümb der Einfältigen seyn, dass es wieder eingeführet werde, und zwar ehe der Glaube gesungen wirdt«. (352) Johannes Moller: Cimbria Literata, I, 1744. (353) LA. Td. provstearkiv. Korrespondancesager. (354) Pastor Andreas Wedels forsvarsskrift fra 1708, aftrykt i Sdj. Årb. 1933, s. 213. (355) Zeitschr., 1895, s. 251. (356) LA. Td. provstearkiv. Korrespondancesager. (357) Det anførte bekræftes af indberetning (21.5.1728) fra p. Bruhn i Holebøl til provst Schrader (koncept i LA. Holebøl præstearkiv. B d 4). Det hedder her, at Støckens til dansk oversatte katekismus har været i brug i over 20 år: »die alte 1705 introducirt, die neue nach Lutheri 1717«. (358) Gottorp. Abt. 65, nr. 428; ansøgning (1738) fra præsteskabet i Td. amt. I Tinglev sogn, hvor præsten bestemte, hvordan fattigpengene skulle anvendes til skoleformål, blev der både i 1729 og 1730 anskaffet 21 eksemplarer, uden tvivl af Porsts forklaring, til fattige skolebørn (LA. Tinglev præstearkiv. B a 1). (359) LA. Holebøl præstearkiv. H 1. (360) Gottorp. Abt. 18, nr. 41 a.

(361) Gottorp. Abt. 65. Kirkesager, nr. 428. (362) LA. Td. byarkiv. Forsk. sager og regnskaber vedr. vajsenhusbogforlaget. (363) LA. Ensted præstearkiv. F 1. (364) Dat. 28.3.1718, se LA. Td. provstearkiv. Korrespondancesager. (365) Dette fremgår både af titelbladet til 4. udgave (Flensborg 1760), den eneste, der er bevaret, og af Arends' breve til Reimarus. (366) LA. Td. provstearkiv. Korrespondancesager, og Ensted præstearkiv. F 1. (367) 11.3.1723, se LA. Td. provstearkiv. Korrespondancesager. (368) LA. Holebøl præstearkiv. B d 4. (369) Et eksemplar af skoleinspektør Brahm, Tønder. (370) LA. Hostrup præstearkiv. C a 2.

(371) LA. Hostrup præstearkiv. C a 2 (1744); Højst præstearkiv. F 5 (1744); Tinglev præstearkiv. B a 1. (372) LA. Tinglev præstearkiv. B a 1. (373) LA. Højst præstearkiv. F 5. (374) LA. Td. provstearkiv, Tinglev; Hostrup præstearkiv. C a 2. (375) LA. Ubjerg præstearkiv. F 14. (376) Se f. eks. en indb. fra degn Hans Asmussen i Højst, 13.8.1738, i LA. Td. provstearkiv. Højst sogn. (377) LA. Td. provstearkiv. Ravsted. (378) LA. Rinkenæs præstearkiv. H. 3. Klagen er aftrykt i Achelis: Die Schule zu Rinkenis um 1730, i Die Heimat, 1925, s. 214 f. (379) LA. (380) LA. Holebøl præstearkiv. H 1.

(381) LA. Td. provstearkiv. Korrespondancesager. Brevet er aftrykt hos Hejselbjerg Paulsen: Sønderjyds Psalmesang, 1962, s. 401 ff. (382) Gottorp. C VI, nr. 690. (383) LA. Td. provstearkiv. Korrespondancesager. (384) Gottorp. Abt. 18, nr. 41 a. (385) LA. Ensted præstearkiv. F 1. (386) LA. Ubjerg præstearkiv. F 2. (387) Gottorp. Abt. 65, nr. 630 I. – LA. C II 2, nr. 393. – LA. Åå præstearkiv. Sager til arkivfortegnelsen, II. (388) LA. Åå præstearkiv. Sager til arkivfortegnelsen, II. (389) RA. Ty. kanc. D 55: ansøgning 14.10.1749 fra skolemesteren i Løjt Kirkeby. – Under den langvarige strid om disse skoler oplystes det, at man i de to byer havde haft skoler i 60–70 år. Se vidnesbyrd (sst.) fra pastor Fabricius om skolen i Barsmark, og udateret andragende fra Skovby (C II 2, nr. 405). (390) Gottorp. Abt. 65, nr. 630 I: indb. fra Åå 1753.

(391) RA. Ty. kanc. D 55. (392) J. M. Holdt: Skoler og skolemestre i Løjt

sogn i gamle dage (Sdj. Mskr., 12. årg. (1935–36), s. 204 f.). (393) Gottorp. Abt. 18, nr. 42 c. Næsten alle oplysninger fra visitatsen i Åå provsti i 1743 gælder Bjolderup sogn. (394) LA. Bjolderup præstearkiv C a 2: sogneregnskabet. (395) LA. C II 2, nr. 402. (396) RA. Ty. kanc. D 51: indb. fra Struensee om visitatsen i Åå provsti 1765. (397) Gottorp. Abt. 18, nr. 42 c: visitatsen 1750, indb. fra Bjolderup. (398) LA. C II 2, nr. 392: indb. fra Posselt 6.5.1756. (399) LA. C II 2, nr. 402: indb. fra Posselt 13.3.1763. (400) LA. C II 2, nr. 392: præsteindb. 1756. – Gottorp. Abt. 65, nr. 630 II: indb. 18.6.1760 fra visitatoriet i Åå, og Abt. 13 B 41 (fasc. I–115): indb. 28.6.1761 fra visitatoriet i Åå.

(401) LA. C II 2, nr. 407: indb. fra Meyland, 17.5.1760. (402) LA. Åå provstearkiv. Sager til arkivfortegnelsen. II: fortegnelse over eksaminerede skoleholdere. (403) LA. Åå provstearkiv. Sager til arkivfortegnelsen II: indb. 20.12.1765 fra p. Schmidt. (404) Se Wiborgs indb., især: LA. C II 2, nr. 401 (1760) C II 2, nr. 395 (1761), og Gottorp. Abt. 18, nr. 42 c (1762). (405) LA. C II 2, nr. 395. (406) Et fag til skolebrug, som omkring 1750 blev bygget til hyrdehuset i Hostrup, synes inden længe at være gået af brug (LA. Åå provstearkiv. Sager til arkivfortegnelsen, II). (407) Gottorp. Abt. 18, nr. 42 c: indb. fra p. Hoyer i Hellevad 1750. (408) LA. C V 2, nr. 193: reskripter, dat. 25.5.1773, 30.5.1774, 18.11.1774, 28.2.1775. (409) LA. Åå provstearkiv. Sager til arkivfortegnelsen, II: præsteindb. fra Brede 1766. (410) LA. C V 2, nr. 192.

(411) LA. Åå provstearkiv. Sager til arkivfortegnelsen, II. (412) LA. C V 2, nr. 193: indb. 11.5.1756 fra amtsforvalter Claudius; C V 2, nr. 196: indb. 28.1.1772 fra p. Overbeck. (413) LA. Åå provstearkiv. Sager til arkivfortegnelsen, II. (414) Gottorp. Abt. 65, nr. 630 I: indb. fra Åå vis. (415) Gottorp. Abt. 65, nr. 630 I: indb. 1753 fra Åå vis. (416) LA. Åå provstearkiv. Sager til arkivfortegnelsen, II: p. Krag's forslag til skoleforbedring 23.3.1753. (417) Sst.; p. Krag's indb. 2.4.1753. (418) Sst.; p. Krag's indb. 9.3.1776. (419) Se f. eks. generalsuperintendentens indb. 1765: Gottorp. Abt. 18, nr. 42 c. (420) RA. Ty. kanc. D 136. – LA. C V 2, nr. 198; Åå provstearkiv. Sager til arkivfortegnelsen, II; Lkl. præstearkiv. F 6, IV.

(421) LA. C V 2, nr. 193: præsteindb. 1760. (422) Også LA. C V 2, nr. 193. (423) LA. C II 2, nr. 409. (427) Aage Bondes afhandling om skolevæsenet i Varnæs sogn i Varnæs Sogns Historie, 1944, s. 105 f. og 116. (428) Johan Hvidtfeldts materiale om nordslesvigske degne og lærere. (429) LA. Øster Løgum præstearkiv. H 14. (430) Johan Hvidtfeldts materiale; se også Åå provstearkiv. Sager til arkivfortegnelsen, II: indb. fra Nørre Løgum 1776.

(431) LA. C II 2, nr. 394. (432) LA. Øster Løgum præstearkiv. H 8–10: Østerlygum Menigheds Annaler, 2. bind, 3. bog, 32. kap. (433) Samme år køber Bjolderup fattigkasse 10 katekismer (sikkert af den i 1743 i Td. trykte udgave) til brug for fattige børn (LA. Bjolderup præstearkiv. C a 2). (434) Gottorp. Abt. 18, nr. 42 c. (435) Gottorp. Abt. 18, nr. 39 b. (436) RA. Overkonsistoriet for herugdømmet Slesvig 1, II: indb. 8.10.1762. (437) LA. C II 2, nr. 393. (438) Gottorp. Abt. 18, nr. 42 c. (439) Gottorp. Abt. 18, nr. 42 c (de forsk. indb.). (440) LA. C II 2, nr. 394; indb. fra vis. 18.6.1760.

(441) Gottorp. Abt. 18, nr. 42 c. (442) RA. Ty. kanc. D 136: ansøgning 12.12.1738 fra den kreds af forældre, der ønskede en privatskole med undervisning i latin og tysk. (443) LA. C II 2, nr. 405: indb. 1.5.1760 fra p. Bendixen. (444) Gottorp. Abt. 18, nr. 42 c. (445) Gottorp. Abt. 18, nr. 42 c. (446) Gottorp. Abt. 18, nr. 42 c. – LA. C II 2, nr. 395. (447) LA. C II 2, nr. 405: brev 10.7.1788 fra amtmand v. Schmettau til provst Bargum. (448) LA. C II 2, nr. 409: indb. 23.5.1760 fra p. Meyland. (449) De forsk. sognes fattigregnskabsbøger i præstearkiverne i LA. (450) LA. Bedsted præstearkiv. E 3. Fattigregnskabsbog 1736–65.

(451) LA. Søgård og Artoft godsarkiv. X. Skolesager. (452) LA. Kliplev præstearkiv. C a 1. (453) Gottorp. Abt. 13 B (41), fasc. 19. (454) LA. Søgård og Artoft godsarkiv. X. Skolesager. (455) Johan Hvidtfeldts materiale. (456) Gottorp. Abt. 13 B 1, nr. 183. (457) LA. Abt. 18, nr. 110–117. Schulsachen. Ksp. Quars: indb. 14.5.1803 fra degnen. (458) LA. Propstei Sonderburg. Generalvisitationen. (459) Gottorp. Abt. 18, nr. 43 a. (460) Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805, 1963, s. 86.

(461) De herhen hørende aktstykker er aftrykt i Slesvigske Provindsialefterretninger, I, 1860, s. 276–284. (462) RA. Glücksborg-arkivet. E. Kirke og skole. 79; jfr. Allen, I, s. 243. (463) Gottorp. Abt. 13 B (18), nr. 674. (464) LA. Gråsten-Adsbøl præstearkiv. C a 2. (465) Johan Hvidtfeldts materiale. (466) LA. C IV, nr. 144. (467) LA. Gråsten og Adsbøl præstearkiv. E 3. (468) M. H. Nielsen: Fattig-, Skole- og Kirkevæsen i Graasten 1699–1759, i Sdj. Årb., 1933, s. 119 ff. (469) Claus Duus: Darstellung der Halbinsel Sundewitt, 1836, s. 92 og 112. (470) Gottorp. Abt. 18, nr. 43 a.

(471) Gottorp. Abt. 18, nr. 39. (472) Brodersen, s. 529. (473) Gottorp. Abt. 13 B 1, nr. 183. (474) Gottorp. Abt. 18, nr. 43 a: Kværs 1759, Kliplev 1765 og 1774. (475) Gottorp. Abt. 18, nr. 83 a: p. Desenis' indb. 1750. (476) LA. Propstei Sonderburg. Generalvisitationen: p. Balsløvs indb. 1759. (477) Gottorp. Abt. 18, nr. 43 a (1750); og LA. Propstei Sonderburg. Generalvisitationen (1759). (478) LA. C III 2, nr. 218: Böttickers indb. 22.5.1778. (479) Gottorp. Abt. 13 B (41), fasc. 45. – LA. C III 2, nr. 218: kgl. reskr. 4.1.1745. (480) Gottorp. Abt. 18, nr. 43 a.

(481) LA. Sbg. amt. Kirke- og skolesager 1723–1811. (482) Allen, I, s. 201, fodnoten. (483) Forordningen og striden herom: RA. Glücksborg-arkivet. E 79; jfr. især fremstillingen hos Allen, I, s. 189 ff. (484) Begge bønkrifter er af Louis Bobé offentliggjort i Sdj. Årb., 1905, s. 91 ff. (485) RA. Glücksborg-arkivet. E 87. (486) Man kan af ældre fremstillinger af de sundevedske skoleforhold efter 1735 let danne sig det indtryk, at børnene helt eller overvejende blev undervist på tysk, og at den glyksborgske kirkeforordnings bestemmelse om tvungen tyskundervisning i en i øvrigt dansk skole i praksis blev misbrugt i fortyskningens tjeneste. »Giver man det Tydske en Finger, tager det hele Haanden«, som Allen skrev (I, s. 200). Med hensyn til skolesproget henviste han her til Joh. Chr. Gudes »Bericht von der Halbinsul Sundewitt« (1778), hvor det om de glyksborgske skoler i såvel Sundeved som Angel hed: »in den Schulen wird Deutsch gelehret« (Gude, s. 36 og 96). Med større effekt kunne Allen have henvist til Struensees første visitatsberetning fra Sundeved (1780), hvori det direkte hedder, at undervisningen i skolerne sker på tysk. At der hermed alene henvistes til det forhold, at børnene lærte at læse efter tyske bøger, fremgår af, at Struensee i den samme beretning fortæller, at han eksaminerede børnene på dansk (religionsundervisningen skete altså på dansk). – Oplysningerne om lærerne er overvejende fundet i Johan Hvidtfeldts materiale. (487) RA. Glücksborg-arkivet. E. 84. (488) I 1746 bekostede Sottrup således anskaffelse af danske bibeler til såvel Sottrup som Snogbæk skole: LA. Sbg. provstearkiv. Kirkeregnskabsbog for Sottrup 1653–1780. (489) Gottorp. Abt. 18, nr. 43 a: indb. fra p. Müller 1780. (490) RA. Glücksborg-arkivet. E 87.

(491) RA. Glücksborg-arkivet. E 84 (492) Om Egersund skole 1751–75 se RA. Glücksborg-arkivet. E 83. (493) Johan Hvidtfeldts materiale. (494) RA. Ty. kanc. D 180. Efter hertugdømmet Glyksborgs overgang til kongen fastsatte kancelliet i 1779 tilskuddet til 20 rigsdaler, der skulle betales af skolefonden; hans samlede indtægter af skolen var da 28 rigsdaler. Man regnede dengang med, at en del af børnene fra Egersund ville blive sendt i skole i Glyksborg. (495) RA. Glücks-

borg-arkivet. E 85. (496) Den fik da i forbindelse med udskiftningen tillagt 20 skæpper jord (se LA. Ullerup præstearkiv. F 4). I 1770 fik Avnbøl en beskikket skolemester (se RA. Glücksborg-arkivet. E 87). (497) RA. Glücksborg-arkivet. E 87. – Johan Hvidtfeldts materiale. (498) RA. Glücksborg-arkivet. E 83. (499) RA. Glücksborg-arkivet. E 84. (500) RA. Glücksborg-arkivet. E 85.

(501) Odense. Fyns bispearkiv. Indberetninger om skolernes regulering... Als og Ærø 1736. (502) RA. Da. kanc. Fynske tegnelser. 1732, nr. 47. (503) RA. Da. kanc. Fynske tegnelser. 1736, nr. 11. (504) LA. Nordborg amtsarkiv. Kirke-, skole- og fattigvæsenssager 1676–1777. – Odense. Fyns bispearkiv. Indb. om skolernes regulering ... Als og Ærø 1736. – RA. Kommissionen ang. skolevæsenet på landet i Danmark. 1737. 2 a. (505) LA. C III 6, nr. 528. (506) RA. Da. kanc. Fynske tegnelser. 1739, nr. 57; Kommissionen ang. skolevæsenet på landet i Danmark. 1737. 2 b. (507) RA. Da. kanc. Fynske tegnelser. 1741, nr. 17. (508) LA. Nordborg amtsarkiv. Kirke-, skole- og fattigvæsenssager. 1676–1777. (509) LA. Da. kanc. Supplikprotokol 1741 II, nr. 503. (510) LA. Kommissionen ang. skolevæsenet på landet i Danmark. 1737. 2 b.

(511) RA. Da. kanc. Supplikprotokoller 1741 II, nr. 503, 1744 II, nr. 141 og 562; Skole-kommissionen 1737, nr. 2 a og 7; Generalkirkeinspektionskollegiet. 2 b. Kopibog 1741–44: protokollerede indkomne sager, nr. 175; 7. Uprotokollerede breve ... 1737–53. (512) Odense. Fyns bispearkiv. Kopibog 1750–51: Ramus' skriv. 9.9.1750 til hertugen af Augustenborg. (513) RA. Da. kanc. Brevsag D 101. 1750, nr. 308. (514) LA. Sbg. amt. Kopibog over breve til underordnede 1743–53. (515) LA. Nordborg amt. Kirke-, skole- og fattigvæsenssager. 1676–1777. (516) LA. Overdirektionens arkiv. Skolesager 1742–1863. Underlæreren i Nordborg fik allerede i 1759 et tilskud på 10 rd. af kirkerne; 1775 fik skoleholderne i Oksbøl og Havnbjerg hver tillagt 6 rd. af kirkerne »i Betragtning af deres maysommelige Arbejde og ringe Indkomster«. 1780 fik skoleholderne i Svenstrup sogn hver tillagt 6 rd. af kirkerne (LA. Als-Ærø bispearkiv. Skolesager. Svenstrup sogn). (517) Se om disse stridigheder: LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Skolesager. Svenstrup sogn (strid i 1776 og 1790); og Als Nørre herred provstearkiv. Kopibog 1784–1810 (strid i 1785). – Endv. Odense. Fyns bispearkiv. Ærø provstis breve 1741–85: brev 14.8.1763 fra C. Hendrichsen. (518) RA. Overkonsistoriet i Htd. Slesvig. It (519) Odense. Fyns bispearkiv. Ærø provstis breve 1741–85. (520) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Kopibog 1784–1810: notat af provst Fangel 1785.

(521) LA. Sbg. amt. Kopibog 1743–53. (522) LA. Overinspektoratet på Augustenborg. Kopie Buch Nr. 1 (gave- og afståelsesbrevene); Als Nørreherreds provstearkiv. Merkwürdigkeiten: Cirkulære 13.12.1848 fra biskop Jørgen Hansen med en fremstilling af de gejstlige forhold på Als. Trykt i Fra Als og Sundeved, XII: J. Raben: Fra Hørup Sogn, s. 36 ff. (523) Odense. Fyns bispearkiv. Visitsatprotokol 1732–1803. – RA. Kommissionen ang. skolevæsenet på landet i Danmark. 1737. 2 a. – LA. C III 6, nr. 528. (524) LA. C III 6, nr. 560. (525) Jens Lampe: Træk af Ketting sogns skolehistorie, i Flensborg Avis 26.1.1961. (526) LA. C III 6, nr. 548. (527) Fra Als og Sundeved, XII: J. Raben: Fra Hørup sogn, s. 56. (528) LA. C III 6, nr. 528: præsteindb. fra Hørup 1756. (529) LA. Lysabild præstearkiv. H 1; C III 6, nr. 528: præsteindb. 1756. (530) LA. C III 6, nr. 562.

(531) LA. C IV, nr. 128. (532) LA. C IV, nr. 124. (533) LA. C III 6, nr. 564; Sbg. amt. Kopibog over breve til underordnede 1743–53; C IV, nr. 125. (534) LA. Augustenborg kirkeinspektorat. Kirkeregnskaber og kirkeregnskabsbilag. Lysabild 1745–1802: skoleholderen ville i 1746 være flyttet andetsteds hen »siden hans Brød efter foregivende er ham for knapt her«. (535) LA. C IV, nr. 97. (536) LA. C IV, nr. 119. (537) LA. Sbg. amt. Kirke- og skolesager... 1723–1811. (538) LA.

Sbg. amt. Kopibog over breve til underordnede 1743–53. (539) LA. C IV, nr. 92. (540) Teksten er bevaret for Asserballeskov skoles vedkommende: LA. C IV, nr. 97. Desuden findes reglementet omtalt i ansættelsesbreve for skoleholdere i Notmark og Kær: LA. C IV, nr. 119 og nr. 128.

(541) Sådanne dekreter findes bl. a. i LA. C IV, nr. 90, 97, 98, 104, 119 og 124. (542) LA. C IV, nr. 100. (543) LA. C IV, nr. 104. (544) LA. C IV, nr. 125 (545) LA. C IV, nr. 128. (546) LA. Als og Ærø bispearkiv. Indb. om skolevæsenet i Als Sønder herred 1820. (547) Hans Schultz: Friedrich Christian, 1910, s. 12. (548) Hans Schultz: Friedrich Christian, 1910, s. 179, fodnote. (549) RA. Da. kanc. Fynske tegnelser, 1762, nr. 26. (550) LA. Sbg. amt Kirke- og skolesager... 1723–1811. Ulkebøl præstearkiv. C 3.

(551) LA. C IV, nr. 128. (552) Skolen i Favrholm er formentlig blevet opført samtidig med eller kort efter, at Hans Christian Rasmussen ca. 1763 blev skoleholder (Johan Hvidtfeldts materiale); i 1767 attesteredes det, at Tandslæt kirkes bidrag til Lebølgård skole var bortfaldet, da Favrholm skole blev bygget (LA. C IV, nr. 124). Da degnen døde i 1777, blev Rasmussen tillige degnesubstitut (LA. C IV, nr. 125). (553) LA. C IV, nr. 98. (554) LA. C IV, nr. 97. (555) Brev 24.1.1812 fra pastor Schwensen: LA. C IV, nr. 104. Jfr. degnens brev fra samme år. (556) Oversigten fra 1756: LA. Sbg. amt Kirke- og skolesager 1723–1811; Lysabild præstearkiv. F 4; Augustenborg kirkeinspektorat. Kirkeregnskaber og bilag fra Lysabild 1745–1802; C IV, nr. 116; Johan Hvidtfeldts materiale. (557) LA. C IV, nr. 125. (558) LA. Bilag til regnskabet for Lysabild kirkeregnskab 1764/66 i Augustenborg kirkeinspektorat. (559) LA. C III 6, nr. 652. (560) LA. C IV, nr. 97.

(561) LA. Fyns bispearkiv. Alsø Herreders Breve 1587–1785. (562) LA. C IV, nr. 125. (563) Johannes Pades selvbiografi. Efter en kopi, forfærdiget af cand. mag. Øyvind Andreasen. (564) LA. Hørup præstearkiv. F. (565) LA. Fyns bispearkiv. Alsø Sønder Herreds Breve 1786–1819. (566) Odense. Fyns bispearkiv. Indb. om skolernes regulering ... Als og Ærø 1736. (567) Johan Hvidtfeldts materiale. (568) LA. Egen præstearkiv. C a 4 (kirkesessionens protokol). (569) LA. Egen præstearkiv. C a 2. (570) LA. Fyns bispearkiv. Alsø Nørre Herreds Breve 1786–1807, og skolesager fra Havnbjerg sogn 1763–1878; Als og Ærø bispearkiv. Skolesager 1750–1864. Havnbjerg sogn. – RA. Ty. kanc. D 168.

(571) RA. Da. kanc. Fynske tegnelser. 1784, nr. 41. (572) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Kopibog 1784–1810. (573) Odense. Fyns bispearkiv. Indb. om skolernes regulering ... Als og Ærø 1736. (574) LA. Nordborg præstearkiv. C a 2. (575) LA. Egen præstearkiv. C a 4 (kirkesessionens protokol). (576) LA. C III 6, nr. 528. (577) LA. C III 6, nr. 550. (578) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Skolesager fra Svenstrup sogn 1745–1878. (579) Kommissionen ang. skolevæsenet på landet i Danmark. 1737. 2 b. (580) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Kopibog 1784–1810: skriv. 31.1.1785.

(581) LA. C III 6, nr. 550. (582) LA. Fyns bispearkiv. Alsø Herreders Breve 1587–1785. (583) LA. Als og Ærø bispearkiv. Skolesager. Nordborg. (584) Se f. eks. provst Fangels brev af 15.9.1794 til biskop Bloch: LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Alm. skolesager 1736–1843. (585) Teksten til denne så vel som til de fleste af de i det følgende omtalte skrivelser findes aftrykt i Samlinger til jydsk Historie og Topografi, IV, 6, s. 385 ff. (Hans Knudsen: Sprogstrid i Nordborg). Originalerne til Reichs og Jansens breve i 1767 findes i LA. Fyns bispearkiv. Alsø Herreders Breve 1587–1785. (586) Th. O. Achelis: Aus der Gesch. Der Norburger Lateinschule, i Zeitschr., 1939, s. 398. (587) Johan Hvidtfeldts materiale. (588) LA. Fyns bispearkiv. Alsø Herreders Breve 1587–1785. (589) Odense. Fyns bispearkiv. Indb. om skolernes regulering ... Als og Ærø 1736. (590) Odense. Fyns

bispearkiv. Visitatsprotokol 1732–1803; Indb. om skolernes regulering ... Als og Ærø 1736. – LA. C III 6, nr. 528. – RA. Kommissionen ang. skolevæsenet på landet i Danmark. 1737. 2 a. – C. T. Høy: Træk af Marstals Historie, s. 133.

(591) Odense. Ærø provstearkiv. Breve fra biskop, amtmænd og forsk. 1733–1818. – LA. C III 6, nr. 528. (592) J. R. Hübertz: Beskrivelse over Ærø, 1834, s. 95. (593) RA. Da. kanc. Fynske tegnelser. 1760, nr. 19. (594) RA. Da. kanc. Fynske tegnelser. 1775, nr. 79. – Odense. Fyns bispearkiv. Ærø provstis breve 1741–1785: breve fra provst Fabricius 1775 og 1776. (595) RA. Da. kanc. Fynske tegnelser. 1776, nr. 75. (596) Se især skriv. af 25.5.1744 fra hertugen af Glyksborg: Odense. Fyns bispearkiv. Ærø provstis breve 1741–1785. (597) RA. Da. kanc. Fynske tegnelser. 1762, nr. 37, 1763, nr. 4, 1767, nr. 7. (598) Odense. Fyns bispearkiv. Ærø provstis breve 1741–85: skriv. 24.5.1744 fra hertugen i Glyksborg. (599) RA. Rentekammerets afd. for Htd. G. 112–116. – LA. C III 6, nr. 528. (600) Se således opgørelse over skoleholder-indtægter i Skovby 1811: Fynske Aarbøger III, s. 314; bestemmelsen om Vodrup-parcellisternes skolebidrag 1790: Svendborg Amt, 1934, s. 37; skoleholderens indtægter i Ommel 1820: Odense. Als-Ærø bispearkiv. Sager vedr. Kirke- og skoleforholdene på Ærø 1671–1863.

(601) Odense. Ærø provstearkiv. Breve fra biskop, amtmænd og forskellige. 1733–1818. (602) Se f. eks. ansøgning fra skoleholderne i Bregning og Søby 1762: RA. Da. kanc. Fynske tegnelser. 1763, nr. 4. (603) RA. Da. kanc. Fynske tegnelser. 1760, nr. 19. (604) Fynske Aarbøger III, s. 291 ff. (605) Fynske Aarbøger III, s. 309. (606) Odense. Ærø stad og landrets arkiv. Ærøskøbing skolekommissions indkomne breve 1777–1807. (607) M. Eriksen: Ærøskøbing skole indtil 1850, i Svendborg Amt, 1937, s. 99 og 105. (608) RA. Da. kanc. Fynske tegnelser. 1779, nr. 84; Overkonsistoriet i Hertugdømmet Slesvig. 16; Ty. kanc. D 156. Reskriptet af 24.12.1779 er aftrykt i Svendborg Amt, 1937, s. 101 f. (609) Odense. Fyns bispearkiv. Indb. om skolernes regulering ... Als og Ærø 1736. (610) C. T. Høy: Træk af Marstals Historie, s. 105–109.

(611) RA. Da. kanc. Fynske tegnelser. 1732, nr. 47. (612) Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805, 1963, s. 86. (613) RA. Da. kanc. Jydske tegnelser. 1736, nr. 13. (614) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–49. Endv. Kirkehist. Samlinger, 1. bd., s. 206 ff. (615) LA. Ribe bispearkiv. Nørre Rangstrup herred. 1586–1777. (616) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–51. (617) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager 1741–70. (618) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–48. (619) LA. C I 1, nr. 478. (620) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager 1741–70.

(621) C. v. Wimpfen: Die Kirchenverfassung in der Probsteien Hadersleben und Tørninglen (Neue s-h. Prov. Ber., 1831, s. 493 ff.). Stemann: Ueber die Gränzen der geistlichen und weltlichen Gesetzgebung und Administration in Tørninglen (Archiv für Gesch... der Hzth. S, H u L, 1843, s. 512 ff. Johan Hvidtfeldt: Bidrag til Belysning af de kirkelige Forhold i Vestslesvig omkring 1650 (Sdj. Årb. 1941, s. 53 ff.). (622) RA. Da. kanc. Jydske tegnelser. 1752, nr. 58. (623) Brev fra degn Nis Heinsen i Øster Lindet 5.6.1757 (LA. Ribe bispearkiv. Kalslund og Frøs herreder. 1545–1778). (624) LA. Hdl. vesteramt. Tørninglen. Kirke- og skolesager. (2. hovedregistratur). (625) Danmarks kirker. De sønderjydske amter. S. 1155, 1170, 1186, 1222, 1250. (626) Danmarks kirker. De sønderjydske amter, s. 1196, og 692. (627) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager 1741–70. (628) Stiftsamtmand Levetzau omtalte 1769 det gadehus i Farup, der blev opført til skole i 1693, og ønskede det bevaret som småbørnsskole for Farup og Mejlbj by også efter, at der var bygget sogneskole i Kærbøl (LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager. 1741–70). (629) Th. O. Achelis: Laufküster und Sitzküster, i Schriften des Vereins

für s-h. Kirchengesch. II, 7 (1918–25), s. 432, indb. fra p. Hammer 1754. Også omtalt i en indb. fra p. Ewald 1768: LA. Ribe bispearkiv. Præsteindb. 1693–1769. Trykt i Sdj. Årb. 1913, s. 82. (630) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–49.

(631) LA. Ribe bispearkiv. Præsteindb. 1693–1769. (I 1768 erklærede præsten: »Naar den er oprettet vides ikke«). – Viborg. C 4-1429, fol. 5. (632) RA. Kommissionen ang. skolevæsenet på landet i Danmark, 1737. 2 a. (633) F. Elle Jensen: Den nordvestslesvigske pietisme, i Sdj. Årb., 1953, s. 50 f. (634) Viborg. Ribe bispearkiv. C. 4–48, 49, 50. – LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager 1741–70; Skærbæk præstearkiv. C a 1. – RA. Da. kanc. Supplikprotokol 1741 II, nr. 316; Da. kanc. Jydske tegnelse. 1752, nr. 17; Skolekommissionen 1737, 2 a. (635) LA. Brøns præstearkiv. C a 1. (Kirkeregnskabsbog), og udat. kontrakt (fra ca. 1710) om skolefagenes opførelse i B b 2. (636) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-1429, fol. 5. (637) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–49: skrivelse 14.11.1725 fra p. Hygom; C 4–50. – LA. Roager præstearkiv. C a. (638) I 1768 skriver præsten, at nogle af sogne-mændene for ca. 15 år siden byggede et skolehus ved kirken, formodentlig som en tilbygning til det lejehus, hvori degnen boede i 1740. (Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–49). – LA. Ribe bispearkiv. Præsteindb. 1693–1769, trykt i Sdj. Årb. 1910, s. 92. (639) RA. Da. kanc. Jydske tegnelse. 1752, nr. 58. – Viborg. Ribe bispearkiv. C. 4–52. (640) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–49 og 50.

(641) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–48 og 49. C 4–188 (indb. 1785). – RA. Da. kanc. Jydske tegnelse. 1741, nr. 187. (642) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–49 og 50. (643) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–49. Tilladelsen er dat. 19.1.1736. (644) LA. Brøns præstearkiv. B b 2. (645) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–188. (646) Viborg. Ribe bispearkiv. C. 4–50 og C 4–188 (indb. fra 1790). (647) F. Elle Jensen: Pietismen paa Ribeeegnen, i Fra Ribe Amt, XI, 1945, s. 226 ff. (648) RA. Da. kanc. Jydske tegnelse. 1736, nr. 64 og 95. (649) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager. 1741–70. (650) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager 1741–70; Øster Lindet præstearkiv. Kirkeregnskabsbog. Se også Brorsons rosende omtale af Ellum i visitatsberetningen for 1743.

(651) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager 1741–70. (652) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–56. (653) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager 1741–70. (654) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–56. – LA. Hdl. amt. Tørninglen kirkesager 1741–70. Nr. 40, 72, 104; Slesvigske registratur. Visitorialsager. 67: indb. fra 1756. – Johan Hvidtfeldts materiale. (655) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager 1741–70. (656) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager 1784–90. (657) RA. Ty. kanc. D 96 III. (658) Caroline Emilie Andersen: Grams Historie, 1926, s. 222. – LA. Gram og Nybøl godsarkiv, 224, 225, 226, 227, 228. (659) Caroline Emilie Andersen: Grams Historie, 1926, s. 222. – LA. Hdl. amt. Slesvigske registratur. Visitorialsager, nr. 67; Gram og Nybøl godsarkiv, 222. (660) Caroline Emilie Andersen: Grams Historie, 1926, s. 222. – LA. Gram og Nybøl godsarkiv, 220.

(661) LA. Ribe bispearkiv. Præsteindb. 1693–1769; Nørre Rangstrup herred 1586–1777. – De 4 skolehuse i Agerskov sogn nævnes ikke i indberetningen fra 1756, hvor der kun tales om skoleholdere i landsbyerne, men pastor Riese nævner dem i 1768 og 1769; de var da en snes år gamle; måske er der samtidig blevet bygget en skolestue til degnens hus. (662) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager 1741–70. (663) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager 1741–70. (664) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager 1741–70, og Kirkesager 1784–90. (665) Dyssel var åbenbart senest 1765 herredsprovst for både Frøs og Kalslund herreder (Arends angiver Volqvartz som provst i Frøs herred indtil 1770 og Dyssel som provst i Kalslund herred efter 1770), thi i 1765 optræder han som provst i en skolesag vedr. Farup (Volqvartz er da præst), og i 1768 underskriver han en skolefundats for Øster Lin-

det. (666) Viborg. Farup kirkeregnskabsbog: C-KRB-96. (667) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager 1741-70. (668) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager 1784-90. (669) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager 1741-70. (670) Schackenberg. Schackenberg godsarkiv. I, 174.

(671) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-52. (672) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-52. – RA. Ty. kanc. 96 II. – LA. C I 1, 478. (673) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager 1784-90. (674) LA. Agerskov præstearkiv. B b 6. (675) LA. Gram og Nybøl godsarkiv, 221. (676) LA. Hdl. amt. Slesvigske registratur. Visitationssager, nr. 67. (677) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-49. – LA. Ribe bispearkiv. Nørre Rangstrup herred. 1586-1777. (678) RA. Rentekammerets afd. for Htd. G. 112-116. (679) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-188. (680) Oplyst af provst Gutfeld i Nørre Rangstrup herred 1785 (Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-188).

(681) Provst Burchartz' indb. 1789 (Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-188). (682) I Arrild jord til en kos græsning: Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-188, indb. 1790. I Vester Vedsted indbragte den udlagte jord ca. 4 rd.: sst., indb. 1785. I Hviding blev der ved udskiftningen i 1775 udlagt 1 demat jord til degnen: LA. Hviding præstearkiv. H 2: Hvidingbogen II af Th. Thøstesen. (683) RA. Rentekammerets afd. for Htd. G. 112-116. (684) Schackenberg. Schackenberg godsarkiv. I, 174. (685) LA. Ribe bispearkiv. Præsteindb. 1693-1769. – RA. Tyske kancelli. D 96 II (686) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-56. (687) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-188. (688) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-56. (689) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager. 1741-70. (690) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-56.

(691) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager. 1784-90. (692) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager. 1741-70. (693) LA. Gram og Nybøl godsarkiv, 220. (694) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager. 1741-70. (695) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager. 1784-90. (696) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-188. (697) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager. 1741-70. (698) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager. 1784-90. (699) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager. 1741-70. (700) LA. Ribe bispearkiv. Gram herred. 1626-1778.

(701) LA. Gram og Nybøl godsarkiv, 221, 222, 224, 225, 226, 227, 228. (702) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager 1741-70. (703) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-188. (704) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-49. (705) LA. Ribe bispearkiv. Præsteindb. 1693-1769. (706) RA. Generalkirkeinspektionskollegiet. 11b. (707) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-50. (708) Johan Hvidtfeldts materiale. (709) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager. 1741-70. (710) LA. Ribe bispearkiv. Nørre Rangstrup breve. 1586-1777.

(711) Viborg. Ribe bispearkiv. C. 4-56. (712) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-188. (713) LA. Gram og Nybøl godsarkiv, 221. (714) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-50. (715) LA. Ribe bispearkiv. Præsteindb. 1693-1769. (716) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-51. (717) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-188. (718) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager. 1741-70. (719) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager. 1741-70. (720) RA. Da. kanc. F. Brevsag 1778, nr. 1138.

(721) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-56. Ved læsning af citatet bør man holde sig for øje, at Heinsen ved at være pietist var et særsyn blandt degne, og at han derfor stod på en dårlig fod med sognemændene: »det gandske Sogn er en vildfærende hiord«, skrev han 1761 til bispen. (722) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-50. (723) LA. Ribe bispearkiv. Nørre Rangstrup herred 1586-1777. (724) LA. Gram og Nybøl godsarkiv, 225. (725) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-49. (726) Viborg. Ribe bispearkiv. C. 4-50. (727) LA. Gram og Nybøl godsarkiv, 224. (728) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager. 1784-90. (729) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-50. (730) LA. Brøns præstearkiv. B b 2.

(731) RA. Da. kanc. F. Brevsag 1778, nr. 1138. (732) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-50. (733) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-56. (734) LA. Hdl. amt. Tørminglen. Kirkesager. 1784-90. (735) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-188. (736) Georg Hanssen: Statistische Forschungen über das Herzogthum Schleswig. Erstes Heft, 1832. Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland, 1941. Thade Petersen: Rømmø, i Sdj. Årb. 1903-06. Sigurd Schoubye: Kniplings-industrien på Tønder-egnen. Samme: Guldmede-håndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550-1900. (737) LA. Trøjborg godsarkiv. Sager vedr. kirker og skoler. 1583-1835. (738) Sdj. Årb., 1923, s. 210 ff: uddrag af J. P. N. Brorsons beskrivelse af Døstrup sogn fra 1766. (739) LA. Døstrup præstearkiv. E 1 (fattigvæsenprotokol) og H 3 (»Chronik des Kirchspiels Døstrup« I). (740) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-854.

(741) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-854. – Schackenberg. Schackenberg godsarkiv. I, 174. (742) Schackenberg. Schackenberg godsarkiv. I, 174. (743) Schackenberg. Schackenberg godsarkiv I, 173 og 174. – LA. Ribe bispearkiv. Præsteindb. 1693-1769: indb. 1768 siger, at skolen i Toghale blev bygget i 1734. (744) Her har skolen sikkert altid været. I pastor Fr. Blechingsbergs beskrivelse af Ballum sogn (1754), aftrykt i Sdj. Årb. 1938, s. 86 ff., siges, at skolen var indrettet her »længe før dette Seculi begyndelse«. Det er sikkert forkert, når det i Danmarks Kirker (Tønder amt, s. 1406) hedder, at udbygningen sandsynligvis allerede i 1703 og 1705 blev indrettet til sogneskole. (745) Schackenberg. Schackenberg godsarkiv I, 174. – LA. Ballum præstearkiv. F 3 og F 4. (746) RA. Kommissionen ang. skolevæsenet på landet i Danmark. 1737, 2 a. – Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-854: indb. fra Lø herred 1739-40. (747) Thade Petersen i Sdj. Årb. 1906, s. 84 ff. – LA. Ribe bispearkiv. Lø herred 1575-1765. – Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-854. (748) LA. Ribe bispearkiv. Lø herred 1740-81. (749) Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536-1784, 1916, s. 202. (750) RA. Kommissionen ang. skolevæsenet på landet i Danmark. 1737, I.

(751) LA. Trøjborg godsarkiv. X. (752) LA. Ballum præstearkiv. F 4. (753) LA. Emmerlev præstearkiv. E 1. I 1738 fik degnen godt 10 rd., skolemesteren i Emmerlev godt 10 rd. og skolemesteren i Nørre Sejerslev godt 6 rd. (754) RA. Kommissionen ang. skolevæsenet på landet i Danmark. 1737, 2 a. (755) Schackenberg. Schackenberg godsarkiv I, 174: præsteindb. fra Emmerlev 1739. (756) Schackenberg. Schackenberg godsarkiv. I, 173. (757) LA. Ribe bispearkiv. Lø herred. 1575-1765. (758) LA. Ribe bispearkiv. Lø herred. 1740-81. (759) LA. Ribe bispearkiv. Lø herred. 1575-1765. (760) Sdj. Årb., 1938, s. 103.

(761) LA. Døstrup præstearkiv. H 3 (»Chronik des Kirchspiels Døstrup« I), s. 142. (762) LA. Ribe bispearkiv. Lø herred. 1740-81. (763) LA. Ribe bispearkiv. Møgeltønder herred. 1583-1778. I indb. fra Daler sogn 1785 og 1789 (Viborg. Ribe bispearkiv C 4-188) hedder det, at Gærup ingen skole har; forklaringen på uoverensstemmelsen kan være den, at det i 1775 omtalte skolehus i Gærup lå i byens trøjborgske del. (764) Schackenberg. Schackenberg godsarkiv. I, 173. (765) LA. Ribe bispearkiv. Lø herred. Ureg. korresp. 1777. 1789-95. (766) Brodersen, s. 283. (767) RA. Danske kanc. F. Brevsager 1776, nr. 5; 1777, nr. 731 og 732; 1780, nr. 237; 1784, nr. 1450; 1785, nr. 1955; 1788, nr. 98. – Schackenberg. Schackenberg godsarkiv. I, 173. – Gottorp. Overkonsistoriets relationer, 13 B 1, nr. 627; heri Balthasar Petersens betænkning. – LA. Ribe bispearkiv. Møgeltønder herred 1583-1778. (768) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-188. (769) Thade Petersen i Sdj. Årb., 1906, s. 92. (770) LA.

(771) Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland, 1941, især s. 86, 106, 116, 120. Volkmar von Arnim: Krisen und Konjunktur der Landwirtschaft in S-H. (Quellen und Forschungen zur Gesch. S-H.s. bd. 35), 1957, s. 62, 97. (772) Hej-

selbjerg Paulsen: Sønderjydske Slægter, 1941, s. 28. (773) Knud Aagaard: Beskrivelse over Tøming Lehn, 1815, s. 157 ff. (774) RA. Ty. kanc. D 136: indb. 13.9.1741. (775) LA. C V 2, nr. 199: indb. 21.3.1740. (776) Gottorp. Abt. 18, nr. 42 c: indb. 11.4.1750. (777) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager. 1741–70. (778) LA. Hdl. amt. R. in eccl. Vesteramtet. 1741–71. (779) Feddersen, s. 541. (780) H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv. Anden Del. 2. udg. 1913, s. 192.

(781) H. F. Feilberg: Fra Heden, 1920, s. 38 og 39. (782) F. Elle Jensen: Den nordvestslesvigske pietisme, i Sdj. Arb., 1953, s. 55. (783) Sst., s. 33 ff. (784) LA. Td. provstearkiv. Provstens korrespondancesager. 1687–1756: brev 4.5.1726 fra p. Eichel. (785) LA. Burkal præstearkiv. C a 1. (786) Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland, 1941, s. 120 ff.; oplysninger fra arkivar H. Worsøe. (787) LA. Td. provstearkiv. Højst sogn II. (788) Brodersen, s. 477. (789) Erhvervsarkivet. Landhusholdningsselskabets arkiv. Fortegnelse paa Selskabets Præmier. (790) Peter Vollrath: Landwirtschaftliches Beratungs- und Bildungswesen in S-H. (Quellen und Forschungen, bd. 35), 1957, s. 127 ff. Daniel Petersens skildring af provst Lüders i S-H. Prov. Berichte, 1792, II, s. 208 ff.

(791) P. E. Lüders: Kort Samtale mellem en Landmand og en Præst... Kbh. 1760, især s. 131, 165, 168, 185. (792) LA. Agerskov præstearkiv. Liber daticus. (793) LA. Ribe bispearkiv. Præsteindb. 1693–1769. (794) RA. Generalkirkeinspektionskollegiet. 11 b. (795) LA. Øster Løgum præstearkiv. H 8–10: Østerlygum Menigheds Annaler, 2. bd., 3. bog, 20. kap. (skrevet ca. 1816). (796) LA. Østerløgum præstearkiv. H. 14: Østerlygum Sogn, kort beskrevet ved P. Kier, 32. kap. (797) Gottorp. Abt. 18, nr. 39 b. (798) RA. Ty. kanc. D 86. (799) Se det hos Brodersen fremlagte materiale og den korte oversigt hos Jens Holdt: Herrnhutismen i Ribe stift, i Ribe Bispesæde 948–1948, 1948, s. 162–164. (800) RA. Ty. kanc. D 86.

(801) Brodersen, s. 135, 141, 145, 167. (802) LA. Åå provstearkiv. Sager til arkivfortegnelsen, II. (803) J. A. Dyssel: Forsøg til en indenlands Reise, 1774, s. XIV. (804) LA. Td. kirkevis. Felsted. (805) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Kopibog 1784–1810. (806) Digte af Hans Mikkelsen. Samlede og udgivne af Fr. Fischer. Åå 1860. Om Hans Michelsen se også J. M. Holdt: Skoler og Skolemestre i Løjt Sogn i gamle Dage (Sdj. Mskr., 12. årg. (1935–36), s. 202 ff.). (807) LA. Øster Løgum præstearkiv. H. 19–20: Meine Reise durch das Erdenleben, 1. bind, 3. bog, 3. kap. (808) Sst., 1. bind, 4. bog, 1. kap. (809) Sst., 1. bind, 4. bog, 6. kap. (810) LA. Øster Løgum præstearkiv. H 8–10: Østerlygum Menigheds Annaler, 2. bind, 3. bog, 54. kap.

(811) Om de i 1753 i Bedsted anskaffede to bibelhistorier hedder det i fattigregnskabsbogen: »Disse Tvende Exemplarer findes i Hoved-Skolen i Beedsted, hvori Ungdommen læser en Historie efter Morgen- og Aftenbønnen, og Skole-Mesteren spørger Dem nogle SpørgsMaal deraf«. (812) Gottorp. Abt. 18, nr. 42 c. (813) LA. Øster Løgum præstearkiv. F. 2: Protokol over skolebibliotekets bøger. (814) Gottorp. Abt. 18, nr. 42 c. (815) LA. C II 2, nr. 405: brev 10.7.1788 fra amtmand von Schmettau til provst Bargum. (816) LA. Bjolderup præstearkiv C a 2. Fattigregnskabet. (817) LA. Øster Løgum præstearkiv. H 8-10: Østerlygum Menigheds Annaler, 2. bind, 3. bog, 32. kap. (818) Gottorp. Abt. 18, nr. 42 c. (819) LA. Hjordkær præstearkiv. C a 2. (820) LA. C II 2, nr. 407.

(821) LA. C II 2, nr. 405. (822) P. Kier: Regnebog til Brug for Skolelærere og i Skolerne paa Landet, i Hertugdømmet Slesvig, hvor det danske Sprog tales. 1804; Forerindringer, dat. Øster Løgum, okt. 1803. Jfr. den dansk-fødte og dansk-uddannede pastor Ravns skrivelse til visitatorerne 29.2.1788: »Herved erindres, at jeg kan høyt og Dyre sværge paa, at jeg ey kan forstaae det tilsendte Skole-Register; mindre kan jeg rette mig derefter, jeg er dansk fød, denne Menighed med deres

Børn have ingen anden Modersmaal, end det Danske, de fleeste, ja alle Skoleholderne ere tillige dansk-føde, ingen det tydske Sprog aldeles mægtig, de Gode Herrer vilde derfor behage at lade samme Skole-Instrumenter og Documenter beskrive paa Dansk . . .«. (LA. C II, 2, nr. 407). (823) LA. Hdl. amt. Ældre akter vedr. skolevæsenet i Hdl. og Tyrstrup herreder. (824) RA. Glücksborg-arkivet. E 84. (825) Allen, I, s. 349. (826) RA. Ty. kanc. D 177: indb. 1784. – Gottorp. Abt. 18, nr. 43 a: indb. 1780. (827) RA. Ty. kanc. D 177. (828) Sst. (829) LA. C II 2, nr. 392. (830) RA. Overkonsistoriet for htd. Slesvig. Visitatsberetn., VI.

(831) Gottorp. Abt. 18, nr. 41 a. (832) RA. Overkonsistoriet for htd. Slesvig. Visitatsberetn., V; jfr. Allen, I, s. 305–308. (833) RA. Ty. kanc. D 177. (834) RA. Overkonsistoriet for htd. Slesvig. Visitatsberetn., III. Se også fremstillingen hos Allen, I, kap. 17 og Børge L. Barløse: Skolen i Sydslesvig indtil 1848, i *Sdj. Arb.*, 1959, s. 109 f. (835) RA. Overkonsistoriet for htd. Slesvig. Visitatsberetn., V; jfr. Allen, I, kap. 18. (836) RA. Overkonsistoriet for htd. Slesvig. Visitatsberetn., V; jfr. Allen I, s. 299–304. (837) Gottorp. Abt. 13 B (41), nr. 9 og 34. (838) LA. Hdl. amt. Provstisager 1742–60. (839) Gottorp. Abt. 65, nr. 630 I.

(841) LA. Koncepter i Hdl. amt. R. in eccl. Vesteramtet. 1741–71, og Ældre akter vedr. skolevæsenet i Hdl. og Tyrstrup herreder. (842) LA. Skodborg præstearkiv. F 2. (843) RA. Ty. kanc. D 97. (844) RA. Ty. kanc. D 96. (845) RA. Ty. kanc. D 96, og LA. Hdl. amt. Slesvigske registratur. Visitationssager, nr. 79. (846) RA. Ty. kanc. D 86. (847) Gottorp. Abt. 18, nr. 39 b. (848) Gottorp. OR 13 B (41), nr. 191, 209, 234, 235, 236, 237. (849) LA. Hdl. amt. Ældre akter vedr. skolevæsenet i Hdl. og Tyrstrup herreder. (850) LA. Hdl. provstisager 1766–69. – RA. Ty. kanc. D 97.

(851) LA. Hdl. amt. Ældre akter vedr. skolevæsenet i Hdl. og Tyrstrup herreder. (852) Waschinski: Währung, Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226–1864 (Quellen und Forschungen zur Gesch. S-H.s, Bd. 26 II), 1959, s. 206. (853) Om forandringerne findes et omfattende materiale i LA. Hdl. amt. Ældre akter vedr. skolevæsenet i Hdl. og Tyrstrup herreder, og R. in eccl. Vesteramtet 1741–71. (854) Gottorp. Abt. 18, nr. 99. (855) LA. Allertaps præstearkiv. F 1. – 1781 blev Anslet skole omdannet til distriktsskole, se LA. Hdl. amt. Provstisager 1775–81. (856) LA. Hdl. amt. Ældre akter vedr. skolevæsenet i Hdl. og Tyrstrup herreder. (857) LA. Hdl. amt. Provstisager 1770–74. (858) LA. Skodborg præstearkiv. F 2. (859) RA. Ty. kanc. D 96 I. (860) LA. Hdl. amt. Gram herred. Provstisager 1785–88.

(861) LA. Skodborg præstearkiv. F 2. – Gottorp. OR 13 B (41), nr. 474. – LA. Hdl. amt. R. in eccl. 1772–89. (862) LA. Hdl. amt. Provstisager 1766–69. (863) RA. Ty. kanc. D 95. – For skolelærenkerne i provstierne Tønder, Åbenrå og Sønderborg oprettedes der i 1794 på Adlers initiativ en pensionskasse efter den haderslevske kasses mønster (stadfæstet ved kgl. resolution af 18.9.1795). Alle fremtidige lærere forpligtedes til at tiltræde kassen. Kassens love tryktes både på dansk og tysk. Alle lærere i de tønderiske landsogne underskrev på tysk, alle i de åbenråske landsogne på dansk; i Sønderborg provsti underskrev nogle på dansk og nogle på tysk (Se bl. a. LA. Sbg. provstearkiv. Skolesager 1788–1878). (864) RA. Ty. kanc. D 97. (865) Gottorp. Abt. 18, nr. 39 b. (866) Se f. eks. LA. Hejlsvejstrup præstearkiv. C a 1 (Hejls kirkeregnskab). (867) R. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse, 1775, s. 249. (868) Gottorp. Abt. 18, nr. 396. (869) LA. Hdl. amt. Provstisager 1770–74. (870) LA. Søgård og Årtoft godsarkiv. X.

(871) Gottorp. Abt. 18, nr. 43 a: indb. fra p. Klinker 1774. (872) Gottorp. Abt. 13 B (18), nr. 634. (873) Gottorp. Abt. 18, nr. 43 a (1774 og 1789), og LA. Klip-

lev præstearkiv. E (1776). (874) Gottorp. Abt. 18, nr. 43 a. (875) Gottorp. Abt. 18, nr. 43 a (Kværs 1765); Abt. 13 B (18), nr. 751. – LA. C IV, nr. 160. (876) LA. Gråsten – Adsbøl præstearkiv. E 3. (877) LA. C IV, nr. 144. (878) Gottorp. Abt. 13 B (41). (879) RA. Ty. kanc. D 51. (880) LA. Åå amt. Ujournaliserede kirkevisitorialsager.

(881) LA. Åå provstearkiv. Sager til arkivfortegnelsen, II. (882) LA. Bjolde-
rup præstearkiv. Reskriptbog; jfr. C II 2, nr. 392: Bargums koncept til indb. 25.4.1786. (883) Om skolesagen i Genner: RA. D 55. – Gottorp. 13 B (41), nr. 185, 187, 188, 231 og 242. – LA. C II 2, nr. 406. (884) Gottorp. 13 B (41), nr. 201, 202 og 203. – LA. C II 2, nr. 405. (885) Tønder gennem Tiderne (Skrifter, udg. af Hist. Samf. f. Sdj., nr. 3), 1943–44, s. 204. (886) Gottorp. Abt. 18, nr. 41 a. (887) Gottorp. Abt. 65, nr. 630 I. (888) Gottorp. Abt. 13 B 41, fasc. 114. (889) Kopier af de to indb. ligger i Gottorp. C VI, 690. (890) Gottorp. Abt. 18, nr. 41 a.

(891) Gottorp. C VI 2, nr. 575. (892) Gottorp. Abt. 65, nr. 631 I. Et referat af denne skriv. og den senere korrespondance med U. A. v. Holstein i denne sag findes i C. A. Trier: Ulrik Adolf Holstein, 1916, s. 90 ff. (893) Gottorp. Abt. 65, nr. 631 I. (894) Gottorp. 13 B (41), nr. 305. (895) Orig. i Gottorp. 13 B (41), nr. 340. (896) RA. Ty. kanc. D 201 I. (897) LA. Hostrup præstearkiv. C a 2. (898) C. A. Trier: Ulrik Adolf Holstein, 1916, s. 96 ff. (899) Gottorp. C VI 2, nr. 576. (900) LA. Td. og Højer herred. Rubr. VI.

(901) Gottorp. Abt. 18, 41 a. (902) LA. Sbg. provstearkiv. Skolesager 1768–1878. (903) Gottorp. Abt. 13 B (18), nr. 634; Abt. 18, nr. 99; Abt. 65, nr. 486 I. – LA. C III 2, nr. 218; Kegnæs præstearkiv. F 4. (904) LA. C III 2, nr. 218. (905) Gottorp. Abt. 18, nr. 43 a. (906) Emil Waschinski: »Währung, Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226–1864 (Quellen u. Forschungen zur Gesch. S-H.s, Bd. 26 II), 1959, s. 206 f. (907) Sdj. Arb., 1933, s. 50. (908) Sdj.s Hist., III (Hjelholt), s. 440, 446, 450. (909) LA. Øster Løgum præstearkiv. H. 14: Østerlygum sogn, kort beskrevet ved P. Kier, 41. kap. (910) LA. Øster Løgum præstearkiv. H 10: Østerlygum Menighedens Annaler, 9. kap.

(911) Sst., 3. kap. (912) Tyge Rothe: Vort Landvæsens System. II, 1785. 4. Anhang.: Vort Landsbyeskolevæsen, s. 101, 102 f., 129. (913) Her efter Joakim Larsen: Skolelovene af 1814, s. 45. (914) Jfr. N. Rasmussen Søkilde: De Reventlowske Skoler for 100 Aar siden, s. 31 f. (915) RA. Da. kanc. Brevsager: 1776, nr. 1396; 1777, nr. 527 og 1744; 1778, nr. 1138 og 1609. – LA. Ribe bispearkiv. Gram herred 1626–1778. (916) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager. 1784–1790. (917) Koncept i LA. C I 1, nr. 478. (918) LA. Brøns præstearkiv. B b 2. Orig. til amtmand v. Klingenbergers skrivelse findes i Hviding herreds provstearkiv. Skolesager 1778–1811. (919) LA. Hviding herreds provstearkiv. Skolesager 1778–1811. (920) LA. C I 1, nr. 478.

(921) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager 1784–90: brev fra Grundahl 10.3. 1786. (922) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–52. – LA. C I 1, nr. 478. (923) LA. Ribe bispearkiv. Nørre Rangstrup herred. Ureg. korrespondance. 1780–1812. (924) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager. 1784–90. (925) LA. Hviding herreds provstearkiv. Skolesager. 1778–1811. (926) RA. Ty. kanc. D 96 III. (927) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager 1784–90. – Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–57. (928) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager. 1784–90. (929) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–188. Nogle indb. fra Nørre Rangstrup herred synes kun at være bevaret i skolekommissionens arkiv i RA. (930) LA. Hviding herreds provstearkiv. Forordninger ... (1541)–1812.

(931) LA. Ribe bispearkiv. Gram herred. Ureg. korresp. 1779–1812. (932) LA. Ribe bispearkiv. Nørre Rangstrup herred. Ureg. korresp. 1780–1812. (933) LA. Magstrup-Jegerup præstearkiv. B b 1 (reskriptbog). (934) LA. C I 1, nr. 478. (935) LA. Hdl. amt. Provstisager. 1785. (936) RA. Ty. kanc. D 95. (937) LA. Hdl. amt. Provstisager. 1785. (938) LA. Starup skolearkiv. Forsømmelsesprotokol 1788–1809. (939) Gottorp. Abt. 18, nr. 39 b. (940) Gottorp. Abt. 13 B (18), nr. 779.

(941) RA. Ty. kanc. D 96 IV. – LA. Hdl. amt. R. in eccl. Vesteramtet. 1741–71; Ældre akter vedr. skolevæsenet i Hdl. og Tyrstrup herreder. (942) RA. Ty. kanc. D 96 IV, og LA. Hdl. amt. Gram herreds provstisager 1785–88. (943) Gottorp. Abt. 13 B (18). (944) LA. C V 2, nr. 193 og 196. (945) LA. C V 2, nr. 199. (946) I 1773 blev det pålagt degnen Frantz Jacobsen at gøre sig skikket til at holde skole og at nedlægge sit brændevinsbrænderi, bryggeri og krohold; i 1776 nævnes Frantz Jacobsen stadig som degn; i 1786, da han var kræmmer og kromand, bad han om igen at måtte blive degn. (LA. C V 2, nr. 198). (947) RA. Overkonsistoriet for htd. Slesvig. Visitatsberetn. og sager vedr. visitatserne. V. (948) LA. Lkl. præstearkiv. F 6. (949) LA. Lkl. præstearkiv. F 4: indb. 7.1.1784 fra p. Holm. (950) LA. C V 2, nr. 193.

(951) LA. Lkl. præstearkiv. F 8. (952) LA. C V 2, nr. 193 og 199. (953) RA. Ty. kanc. D 136. (954) LA. C V 2, nr. 193 og 196. (955) LA. C V 2, nr. 196, 198, 199; C II 2, nr. 394. (956) LA. Nørre Løgum præstearkiv. F 3. Skoleprotokol for Løjtved Skole 1788–98; Lkl. præstearkiv. F 4. Skolesager 1783–1916; F 8. Ellum skole 1787–1919. (957) I 1797 hævder skoleholder Fr. W. Christensen, at Jansen kun havde fået lov til at drive sin tyske skole, »weil mein Vorgänger Peter Callesen der deutschen Sprache nicht mächtig war«. (LA. C V 2, nr. 198). (958) LA. C II 2, nr. 403. – RA. Ty. kanc. D 55. – Gottorp. 13 B (41), nr. 642 og 647. (959) RA. Ty. kanc. D 55. – Gottorp. 13 B (41), nr. 629. (960) LA. C II 2, nr. 394.

(961) Gottorp. Abt. 18, nr. 43 a. – LA. C III 2, nr. 254; og Sbg. provstearkiv. Visitatsprotokol 1785–1835. (962) LA. Sottrup præstearkiv. E 4. (963) LA. C III 2, nr. 232. (964) Gottorp. Abt. 13 B (41), fasc. 640. – LA. Sbg. provstearkiv. Skolesager; og C III 2, nr. 232. (965) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–52. (966) Schackenberg. Schackenberg godsarkiv I, 174. (967) Hejselbjerg Paulsen i Sdj. Arb., 1933, s. 53. (968) Th. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage, II, 1929, s. 348–358. (969) RA. Møstings privatarkiv. B. Koncepter 1790–1817. (970) RA. Møstings privatarkiv. A 3: udat. brev fra Boysen.

(971) Gottorp. Abt. 18, nr. 43 a: vis. i 1786. (972) LA. Hdl. amt. Provstisager, nr. 494. (973) RA. Ty. kanc. D 86. (974) RA. Ty. kanc. D 86. (975) Hans Schultz: Friedrich Christian, 1910, s. 168 f. (976) Joakim Larsen: Skolelovene af 1814, s. 205 f., 208, 236. (977) Hans Schultz: Friedrich Christian, 1910, s. 77, 99, 109, 144. (978) LA. C IV, nr. 125. (979) Joakim Larsen: Skolelovene af 1814, s. 228. (980) LA. C IV, nr. 93.

(981) Joakim Larsen: Skolelovene af 1814, s. 203, 224. (982) Om ham bl. a. Carstens: Die Generalsuperintendenten der evangelisch-lutherischen Kirche in Schleswig-Holstein, 1889, s. 59 ff. Allen, I, s. 323 ff. Hejselbjerg Paulsen i Sdj. Arb. 1934, s. 130 ff. Ernst Erichsen i Die allgemeine Schulordnung ... vom 24. August 1814, 1964, s. 6 ff. (983) Se således Adlers brev af 19.10.1792 til A. G. Carstens om en »zweckmässigen und dem Geiste unserer Zeiten angemessenen Liturgie«. 3.5.1793 skriver han fra Tønder til Carstens om samme emne: »sehr vieles liegt vorbereitet in meinen Papieren«. Ny. kgl. Samling 2751^a – 4°. (984) Vi forbigår i det følgende Adlers reform af de slesvigske latinskoler i 1797. (985) RA. Overkonsistoriet for htd. Slesvig. Visitatsberetninger og sager vedr. visitat-

serne. VI. – Ernst Erichsen i Jahrbuch für die Schleswigsche Geest, 1962, s. 86. (986) LA. Adlers visitatsprotokoller med bilag i Abt. 18, nr. 43. – Adlers visitatsberetninger 1794 og 1797 med tilhørende akter i RA. Ty. kanc. D 51. (987) RA. Ty. kanc. D 51. Visitatoremes indb. 12.11.1794. (988) LA. C II 2, nr. 397. (989) Se Hejselbjerg Paulsen i Sdj. Arb., 1934, s. 171 ff. (990). LA. C II 2, nr. 397.

(991) LA. Abt. 18, nr. 43. (992) LA. Abt. 18, nr. 43. (993) LA. C II 2, nr. 397. (994) RA. Ty. kanc. D 55. (995) Om forholdene i almindelighed: LA. Abt. 18, nr. 43: visitatsprotokollen 1794, 1797, 1800 med bilag. – RA. Ty. kanc. D 51: Visitatsakter 1794–1797. (996) LA. C V 2, nr. 196: om skolen i Bredebro. Abt. 18, nr. 43: 1800: om skolen i Borg. (997) RA. Ty. kanc. D 136: ordningen 1793. – LA. Nørre Løgum præstearkiv. B d 5: Schmettau 1798; C V 2, nr. 199: skolebyggeri 1799–1800. (998) LA. C II 2, nr. 408. Reskript om Grauer 22.12.1797: Abt. 18, nr. 43. (999) LA. Åå amt. Skolesager 1662–1822. (1000) RA. Den s-h. provinsialregering. 14. – LA. C II 2, nr. 398.

(1001) RA. Ty. kanc. D 55. (1002) RA. Ty. kanc. D 55. (1003) RA. Ty. kanc. D 55: skriv. 25./27.1.1802. (1004) RA. Den s-h. provinsialregering 14, nr. 28: Adlers votum 13.1.1803. (1005) RA. Den s-h. provinsialregering 15, nr. 28: indb. 8.1.1803 fra Blücher. (1006) RA. Ty. kanc. D 55. Den s-h. provinsialregering. 14. (1007) RA. Den s-h. provinsialregering 14, nr. 6. (1008) RA. Den s-h. provinsialregering. 14, nr. 37: indb. 8.6.1803. (1009) LA. C II 2, nr. 398. – RA. Den s-h. provinsialregering 14, nr. 12, 13, 20. (1010) RA. Den s-h. provinsialregering 14, nr. 28.

(1011) LA. C II 2, nr. 398: brev 3.6.1802 fra Posselt til Blücher. (1012) LA. C II 2, nr. 398. – RA. Den s-h. provinsialregering 14, nr. 32–34. (1013) RA. Den s-h. provinsialregering. 14, nr. 39. (1014) RA. Den s-h. provinsialregering 14, nr. 49 (Vollerup) og 45. Om skolebyggeriet i Alslev, se Gottorp. A XVIII, 486 II, 1805. (1015). LA. Abt. 18, nr. 43: indb. fra Bjolderup 21.3.1809. (1016) Originalen findes i LA. C II 2, nr. 398. (1017) RA. Den s-h. provinsialregering 14, nr. 47. – Gottorp. A XVIII, 486 II, 1807. (1018) RA. Den s-h. provinsialregering 14, nr. 29. (1019) RA. Den s-h. provinsialregering 14, nr. 48. – Gottorp. A XVIII, 486 II, 1804 og 1805. (1020) RA. Den s-h. provinsialregering 14, nr. 44.

(1021) RA. Den s-h. provinsialregering 14, nr. 54. (1022) RA. Den s-h. provinsialregering 14, nr. 67 og 54. (1023) RA. Den s-h. provinsialregering 14, nr. 51 og 56. (1024) RA. Den s-h. provinsialregering 14, nr. 29 (Brunde og Rise Hjarup), 67 (Rugbjerg), 69 (Bjolderup). – LA. C II 2, nr. 402 (Hjordkær og Alslev), 404 (Kassø), 407 (Hovslund). Abt. 18 nr. 43: indb. Bjolderup 1809 (Bolderslev). (1025) RA. Den s-h. provinsialregering, 14, nr. 64. (1026) LA. C V 2, nr. 198 (medhjælper 1801); Lkl. præstearkiv. F 5 I (2 klasser 1813) og III (bevilling af 2000 rd.); Abt. 18, nr. 43: 1809. (1027) RA. Den s-h. provinsialregering 14, nr. 55. (1028) LA. C V 2, nr. 199; Nr. Løgum præstearkiv. F 5: skolen i Vester Terp. (1029) RA. Den s-h. provinsialregering 14, nr. 35 og 36. – LA. C V 2, nr. 196. (1030) RA. Den s-h. provinsialregering 14, nr. 62. – LA. C V 2, nr. 196.

(1031) LA. C V 2, nr. 196. (1032) RA. Den s-h. provinsialregering 14, nr. 43 og 71. – LA. C IV, nr. 168. (1033) RA. Ty. kanc. D 177. – Gottorp. Abt. 18, nr. 43 a. (1034) Kopi i LA. Ullerup præstearkiv. B c 1. (1035) Gottorp. Abt. 13 B (18), nr. 843. (1036) LA. C III 2, nr. 254: brev af 24.4.1799. (1037) Gottorp. Abt. 18, nr. 43 a. (1038) RA. Den s-h. provinsialregering 27 I. (1039) LA. Sbg. og Nordborg amter. 1790–1803, nr. 53. (1040) RA. Ty. kanc. D 180, A.

(1041) RA. Ty. kanc. D 180, B. (1042) LA. Ullerup præstearkiv. B c 1. (1043)

RA. Den s-h. provinsialregering, nr. 27, I: Overkonsistoriets reskript 3.10.1808 om Snogbæk skole. – Gottorp. Abt. 18, nr. 43 a: indb. 25.4.1812 fra pastor Holst i Snogbæk. (1044) RA. Overkonsistoriet for htd. Slesvig. Visitatsberetninger VI. (1045) LA. Tinglev præstearkiv. F 10. (1046) LA. Td. kirkevis. Skolesager. Abild. (1047) Gottorp. Abt. 18, nr. 41 b: Adlers visitatsberetning 1799 og votum 1800; C IV 2, nr. 575: visitatorernes betænkning 1800 og overkonsistoriets reskript 1801. (1048) Materiale om skoleordningen i en række sogne findes i LA. Td. provstearkiv og Td. kirkevis. (1049) Gottorp. Abt. 18, nr. 41 b. (1050) LA. Hostrup præstearkiv. F 3.

(1051) RA. Ty. kanc. D 201 II. (1052) LA. Td. kirkevis. Skolesager. Hjerpested. (1053) Gottorp. Abt. 49. Td. provsti. Skoleregulativet 1804, fasc. 5. (1054) LA. Td. kirkevis. Skolesager 1803–28, 1851–68. Regnskabsbog for Popsens legat til fordel for Tønder amts skoler 1804–82. (1055) LA. Td. kirkevis. Regnskabsbog for Td. amts skolefond 1804–85. (1056) Gottorp. Abt. 65, nr. 486 II. (1057) LA. Holebøl præstearkiv. C a 3. (1058) LA. Td. kirkevis. Skolesager. Burkal. (1059) LA. Td. kirkevis. Skolesager. Ravsted. (1060) LA. Burkal præstearkiv. C a 2.

(1061) LA. Holebøl præstearkiv. H 3 a. (1062) Fr. Christensen: Die Schulen des Kirchspiels Enstedt i Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nord-schleswig, Heft 6, 1962, s. 26. (1063) Gottorp. Abt. 49. Td. provsti. Skoleregulativet 1804, fasc. 22. Adler noterede 1808 i sin visitatsprotokol, at skolen i Felsted var blevet udvidet: Gottorp. Abt 18, nr. 41 b. (1064) LA. Højer præstearkiv. B d 4. (1065) Gottorp. Abt. 49, Td. provsti. Skoleregulativet 1804, fasc. 91. (1066) LA. Tinglev præstearkiv. H 3, s. 63. (1067) Gottorp. Abt. 18, nr. 41 b: 1808. (1068) LA. Td. kirkevis. Skolesager. Holebøl og Hostrup. (1069) LA. Højer præstearkiv. F 8. – Gottorp. Abt. 18, nr. 41 b: 1814. (1070) I 1805 (Gottorp. Abt. 18, nr. 41 b) skrev Adler i sin visitatsberetning: »Das neue Schulregulatif wird an den meisten Stellen ohne Widerspruch eingeführt.«

(1071) RA. Ty. kanc. D 95. (1072) LA. Abt. 18, nr. 41: visitatsprotokollen under Tyrstrup. (1073) RA. Ty. kanc. D 86. (1074) RA. Ty. kanc. D 95. (1075) Lærernes indb. findes i LA. Abt. 18, nr. 101, et sammendrag af dem i generalvisitatsprotokollen for 1802 (LA. Abt. 18, nr. 41). (1076) Gottorp. Abt. 13 B (18), nr. 938. (1077) LA. Abt. 18, nr. 101. (1078) LA. Abt. 18, nr. 101. (1079) RA. Den s-h. provinsialregering, nr. 20. (1080) Gottorp. Abt. 13 B (18), nr. 938.

(1081) LA. Hdl. amt. Provstisager, nr. 693. (1082) RA. Ty. kanc. D 86. (1083) LA. Abt. 18, nr. 101. (1084) LA. Hdl. amt. Slesvigske registratur, nr. 45. (1085) RA. Ty. kanc. D 97. Stenderup. – LA. Abt. 18, nr. 41: 1811. (1086) LA. Abt. 18, nr. 41: 1811. (1087) RA. Den s-h. provinsialregering, nr. 21 I. (1088) LA. Abt. 18, nr. 41: 1814; Bjert præstearkiv. C a 1. (1089) LA. Abt. 18, nr. 41: 1814. (1090) Gottorp. Abt. 13 B (18). – LA. Søgård og Årtoft godsarkiv. X.

(1091) Gottorp. Abt. 18, nr. 40. Abt. 18, nr. 43 a. Abt. 13 B (18), nr. 851. (1092) Gottorp. Abt. 18, nr. 43 a. – LA. Abt. 18, Schulsachen. Ksp. Kliplef 1803–48; Søgård og Årtoft godsarkiv. X. Skolesager: Bjerndrup biskoles omdannelse til distriktsskole, og Sager vedr. besættelse af skolelærerstillinger 1723–1876; Kliplef præstearkiv. C a 1. (1093) LA. Abt. 18, nr. 40, og Schulsachen. Ksp. Quars. – RA. Den s-h. provinsialregering, nr. 127; Ladegård godsarkiv. Sager vedr. Kværs og Ladegårdskov skole 1805–88. (1094) Gottorp. Abt. 18, nr. 43 a (1794, 1800, 1803). – LA. Abt. 18. Schulsachen. Ksp. Düppel. (1095) Gottorp. Abt. 18, nr. 100 d. – LA. Abt. 18. Schulsachen. Atzbüll 1803–47; Adsbøl præstearkiv. F 3: heri de hertugelige embedsmænds betænkninger i sagen og hertugens promemoria. (1096) RA. Ty. kanc. D 21; Overretten på Gottorp. 8. – Gottorp: A XVIII, nr.

141. (1097) LA. Ribe bispearkiv. Gram herred. Ureg. korrespondance 1779–1812; Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager 1784–1790. (1098) LA. Hvidding herreds provstearkiv. Skolesager 1778–1811. (1099) LA. Hvidding herreds provstearkiv. Skolesager. 1778–1811: Ribe amtshus' skrivelse til de riberhusiske beboere i Råhede 18.8.1790. Møstings skrivelse 9.2.1793 til provst Ramus; Gram herreds provstearkiv. Skolesager 1775–1806: Ty. kanc. skrivelse 17.3.1792 til Da. kanc. – RA. Da. kanc. F. Brevsag nr. 1532 (1792): kanc. skrivelse 24.4.1792 til stiftsovrigheden i Ribe, nr. 3584 (1793): kanc. skrivelse 24.8.1793 til stiftsovrigheden i Ribe. (1100) RA. Ty. kanc. D 104.

(1101) LA. Hdl. amt. Diverse uordnede visitatorialsager fra Tørninglen. (1102) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkesager 1784–90. (1103) LA. Hvidding herreds provstearkiv. Skolesager 1778–1811. (1104) LA. Gram og Nybøl godsarkiv, 219–228. (1105) LA. Hdl. amt. Diverse uordnede visitatorialsager fra Tørninglen: provst Ramus omtaler 21.8.1798 reglementforslaget; Ribe bispearkiv. Gram herred. Uregistreret korrespondance 1779–1812: Møsting til Middelboe 9.8.1800; Gram herreds provstearkiv. Skolesager 1775–1806: Møsting til Myller 23.12.1801; Gram og Nybøl godsarkiv. 222: Møstings danske reglementsforslag; Nustrup præstearkiv. F b 5: Reglement 2.8. 1806. (1106) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–53: Lagesens tiltræden 1798. – LA. Hdl. amtsarkiv. Diverse uordnede visitatorialsager fra Tørninglen: Skolereglementets tilblivelse 1798–1805 (08); Hvidding herreds provstearkiv. Skolesager 1778–1811: Reglementets tekst. – Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–855: Da. kanc. skrivelse 23.7.1808; jfr. RA. Ty. kanc. D 96 I. (1107) RA. Da. kanc. 1. dept. 1800–1848. Registrant 1812, nr. 270–272. (1108) LA. Hdl. amt. Slesvigske registratur, nr. 58. (1109) RA. Ty. kanc. D 104: Tornum skole 1813–1827. LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirkevisitatorialsager 1818–29: Tornum skole 1812–15; Skole- og kirkesager 1839: Tornum skole 1827–39. (1110) LA. Hdl. amt. Tørninglen. Kirke- og skolesager 1846: Toftlund skole 1803–07; Kirkevisitatorialsager 1818–29: Toftlund skole 1814.

(1111) LA. Nustrup præstearkiv. F b 5. – Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–380: 1813. – LA. Ribe Sønder amts provsti. Kirke- og skolesager 1813–1821: 1813. Jfr. Aage Bonde: De Nustrup Degne, i Sdj. Mskr. 1940, s. 196 ff. (1112) LA. Hdl. amt. Diverse uordnede visitatorialsager fra Tørninglen. (1113) LA. Hdl. amt. Diverse uordnede visitatorialsager fra Tørninglen. (1114) LA. Lintrup skoles journal 1806–43. (1115) RA. Da. kanc. F. Brevsag 1799, nr. 329. Da. kanc. 1. dept. H. Registrantsag 1801, nr. 362. – Gottorp. Abt. 13 B (41), nr. 869. – Schackenberg. Schackenberg godsarkiv I, 173. – LA. Td. kirkevis. Visitatorialsager vedr. blandede sogne 1744–1856; C VI 2, nr. 691. (1116) Schackenberg. Schackenberg godsarkiv. I, 175. – LA. Daler grandelavs sager og regnskabsbilag. 1664–1921. (1118) RA. Da. kanc. 1. dept. Brevsag 1805, nr. 845 b. – Schackenberg. Schackenberg godsarkiv. I, 174. (1119) Schackenberg. Schackenberg godsarkiv. I, 174. – LA. Td. kirkevisitatorium. Visitatorialsager vedr. blandede sogne 1784–1856; Sognekronike for Emmerlev sogn. I, s. 135 ff. (1120) Thade Petersen i Sdj. Arb., 1906, s. 91 ff. – Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–719. – LA. Ribe bispearkiv. Lø herred. Ureg. korrespondance. 1794–1812.

(1121) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–719. (1122) Schackenberg. Schackenberg godsarkiv. I, 174. (1123) LA. Fyens bispearkiv. Alsø Sønder Herreds Breve 1786–1819. (1124) Kær: LA. C IV, nr. 128. – Notmark: RA. Chr. VIIIs arkiv, nr. 252: Biskop Plums visitatsakter 1812. – Lysabildskov: LA. Lysabild præstearkiv. F 4: kontrakt 6.3.1790 med J. Chr. Bonhigo. – Lysabild: LA. C IV, nr. 116. (1125) RA. Ty. kanc. D 168. Da. kanc. Brevbøger 1795, nr. 1933. (1126) LA. C IV, nr. 125.

(1127) LA. Fyns bispearkiv. Alsø Sønder Herreds Breve 1786–1819. (1128) RA. Chr. VIIIs arkiv, nr. 252: biskop Plums beretn. fra 1812. (1129) LA. C IV, nr. 111. (1130) LA. C IV, nr. 125.

(1131) LA. C IV, nr. 98. (1132) LA. C IV, nr. 93. – Drøftelsen af spørgsmålet om Als' henlæggelse til Slesvig i gejstlig henseende er behandlet af H. P. Clausen (»Dansk og Tysk på Als 1812–48«) i Sdj. Årb. 1965 og 1966, hvortil i almindelighed henvises. (1133) Schleswig-holsteinische Landesbibliothek, Kiel. Augustenborgarkivet. II C 83. (1134) RA. Chr. VIIIs arkiv, nr. 252: biskop Plums visitatsberetning 1812. – LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Egen sogns skolevæsen. Korrespondancesager 1769–1878: rentekammerskrivelse 17.9.1803. 1810 var skolehuset på 13 fag, heraf 7 fag brandmur, bygget 1803, og 6 fag gammelt bindingsværk (Als Nørre herreds provstearkiv. Egen sogns skolevæsen. Beretninger og regnskaber 1808–76: indb. 7.4.1810). (1135) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. CopieBog No. 2: Ebbesens indb. 14.2.1812 (1137) Se f. eks. LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Alm. skolesager 1736–1843: skriv. 21.12.1811 fra stiftsøvrigheden. (1138) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Skolesager fra Havnbjerg sogn 1763–1878: Withs erklæring 12.4.1810. (1139) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Alm. skolesager 1736–1843. (1140) LA. Fyns bispearkiv. Alsø Nørre Herreds Breve 1808–1819: Ebbesens brev 4.9.1810.

(1141) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Skolesager fra Havnbjerg sogn 1763–1878: indb. 12.4.1810 fra lærer With. (1142) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Egen sogns skolevæsen. Beretninger og regnskaber 1808–1876: indb. 7.4.1810 fra lærer Kjærbølling. (1143) RA. Da. kanc. 1. dept. 1800–1848. Breve 1808, nr. 76. (1144) RA. Ty. kanc. D 21: indb. 18.12.1804. (1145) RA. Ty. kanc. D 51, nr. 50 (Fangels forestilling 1.12.1803). – LA. Fyns bispearkiv. Alsø Nørre Herreds Breve 1786–1807: kopi af Fangels forestilling 1.12.1803 og ledsagende skriv. af 14.5.1805. (1146) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. CopieBog 1784–1810. (1147) LA. Fyns bispearkiv. Alsø Nørre Herreds Breve 1808–1819: Ebbesens brev 4.9.1810. (1148) LA. Fyns bispearkiv. Alsø Nørre Herreds Breve 1808–1819. (1149) Odense. Fyns Bispeembede. Journal 1811–24: Als. (1150) LA. Fyns bispearkiv. Alsø Nørre Herreds Breve 1808–1819: Ebbesens breve 14.2 og 22.12.1812.

(1151) RA. Ty. kanc. D 161 II: skolen i Elstrup. (1152) H. P. Clausen i Sdj. Årb., 1965, s. 5. (1153) Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel. Augustenborgarkivet. II C, breve fra Ebbesen. – Odense: Fyns Bispeembede. Journal 1811–24. (1154) LA. Fyns bispearkiv. Alsø Nørre Herreds Breve 1808–1819. (1155) Gottorp. Abt. 13 B (41), nr. 1136. (1156) RA. Da. kanc. 1. dept. 1800–1848. Breve 1808, nr. 76. (1157) Odense. Ærø stad- og landsretsarkiv. Ærøskøbing skolekommissions indkomne breve 1777–1807. Instruksen af 1.7.1791 findes bl. a. i RA. Da. kanc. Fynske tegnelse. 1794, nr. 6. De af M. Eriksen i Svendborg Amt, 1937, s. 111, omtalte »nye bestemmelser« fra 1790 er et forslag, indgivet af landfoged Tilemann 29.11.1790; se Odense. Ærø provstearkiv. Breve fra biskop, amtmand og forskellige 1733–1818. (1158) Odense. Ærø stad- og landretsarkiv. Ærøskøbing skolekommissions indkomne breve 1777–1807. (1159) RA. Da. kanc. Fynske tegnelse. 1794, nr. 6. – Odense. Ærø stad- og landretsarkiv. Ærøskøbing skolekommission. (1160) RA. Da. kanc. Fynske tegnelse. 1797, nr. 76: kommissionsbetænkningens 1. del.

(1162) RA. Da. kanc. Fynske tegnelse. 1794, nr. 6. (1162) RA. Da. kanc. Fynske tegnelse. 1797, nr. 76: kommissionsbetænkningen, især 1. del; Fynske tegnelse 1795, nr. 18. – Odense. Ærø stad- og landretsarkiv. Ærøskøbing skolekommission. M. Eriksen i »Svendborg Amt«, 1937, s. 113 ff. (1163) RA. Da. kanc.

Fynske tegnelser. 1797, nr. 76. (1164) RA. Da. kanc. Registrantsager. 1. dept. 1803, nr. 359. (1165) Odense. Ærø stad- og landretsarkiv. Ærøskøbing skolekommissions indkomne breve 1809–65. – RA. Da. kanc. 1. dept. Brevsag 1810, nr. 1159. (1166) Odense. Marstal kommunale arkiv. Skolekommissionens indkomne breve 1748–1928: Andresens beretning 23.7.1804; og Marstal skolekommissions forhandlingsprotokol 1821–46: marts 1822. (1167) Odense. Marstal kommunale arkiv. Skolekommissionens indkomne breve 1748–1928: Andresens beretning 28.3.1789. (1168) Odense. Fyns bispearkiv. Ærø provstis breve 1807–1819: Fabers ansøgning 1808; Ærø provstearkiv. Skoledirektionens breve 1820–25: Lorenzens kaldsbrev 24.1.1810; klage over ham 14.2.1822. (1169) Odense. Ærø provstearkiv. Forskelligt 1786–1863. (1170) Odense. Fyns bispearkiv. Visitatsprotokol. 1732–1803.

(1171) RA. Overkonsistoriet i htd. Slesvig, 16: Plums brev 15.10.1814. (1172) Odense. Fyns bispearkiv. Ærø provstis breve 1786–1806. (1173) C. T. Høy i Svendborg Amt, 1913, s. 133, fodnote. (1174) Visitatsberetning 4.1.1805. (1175) I 1812 betalte en bolsmand i Søby 2 mark, en kådner 12 skilling og en husmand 8 skilling (M. Eriksen i Fynske Aarbøger, III, 1947–49, s. 314). – Odense. Ærø provstearkiv. Forskelligt 1786–1863. (1176) Sdj. Arb., 1934, s. 12. (1177) I. C. Jessen: Grundzüge zur Geschichte und Kritik des Schul- und Unterrichtswesens der Herzogthümer Schleswig und Holstein«, 1860, s. 239; jfr. s. 233–239. (1178) H. Friis-Petersens fortegnelse over dimittender fra Kiels seminarium suppleret med en liste, som prof. Johann Grönhoff i Kiel velvilligt har stillet til rådighed for forf. (1179) Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784–1818, 1893, s. 69 ff. Den Danske Kirkes Historie, V, s. 437 f. og 441. (1180) A. Petersen: Den jonstrupske Stat, 1884–91, anfører 16 dimittender med fødested i Nordslesvig. Hertil må føjes to brødre Visby (nr. 1397 og 1398), idet den ene af disse i sin egenhændige biografi siger, at han er fra Visby under Trøjborg i Riberhus amt. Se herom og om optagelsesbegæring: RA. Skolekommissionens arkiv. Forhandlingsprotokoller, Koncepter og indkomne sager. Ansøgninger om optagelse på Blågårds seminarium.

(1181) RA. Kommissionen ang. det alm. skolevæsen. Forhandlingsprotokol I, 23.1.1795: Brahetrolleborg skolekommission taler her om Cramers »paa samme Bekostning oversatte og trykte« forklaring. (1182) Se H. Friis-Petersen: Dimittenderne fra Brahetrolleborg Seminarium, 1957 (maskinskrevet). (1183) Gottorp. Abt. 13 B (41), fasc. 657. (1184) Fundationsactens tekst findes trykt i H. Eckert: Gründung und Entwicklung des Königlich evangel. Schullehrer-Seminars in Tondern, 1888, s. 4 ff. (1185) Gottorp. Abt. 65, nr. 648: overkonsistoriets betænkning 6.10.1786, Cramers pro memoria 29.5.1787, Struensees votum 23.7.1789. (1186) Gottorp. Abt. 13 B (41), fasc. 657. (1187) Gottorp. Abt. 65, nr. 648. (1188) Gottorp. Abt. 18, nr. 40. (1189) Anordningen er trykt i H. Eckert: Gründung und Entwicklung des Königlich evangel. Schullehrer-Seminars in Tondern, 1888, s. 26 ff. (1190) Tønder Statsseminariums Historie 1788–1938, s. 36. ff.

(1191) Gottorp. Abt. 65, nr. 648. (1192) Gottorp. Abt. 65, nr. 651. (1193) RA. Overretten på Gottorp. 6: indb. 30.3.1811 fra visitatorerne i Tønder; trykt hos Allen II, s. 46 ff. (1194) Allen II, s. 78 ff. (1195) Her citeret efter Joakim Larsen: Bidrag til den danske Folkeskoles Historie 1784–1818, 1893, s. 204; fra dette værk er også den følgende oversigt over Vesterborg seminarium taget. (1196) H. Friis-Petersen: Dimittenderne fra Vesterborg seminarium, i Lolland-Falsters historiske Samfunds Årbog 1960, IX, 3, s. 343 ff. (1197) J. Schurmann: Historiske Efterretninger om det kongelige Skolelærer-Seminarium i Skaarup, 1853, s. 14 f. Herfra er også oplysningerne om dimittenderne taget. (1198) Gottorp.

Abt. 65, nr. 633: Boysens seminarieforslag. (1199) I sognene under Ribe stift var en distriktsinddeling af skolerne langt fra gennemført; der er derfor her regnet med »faste skoleholdere«. Antallet af seminarister kan opgøres med sikkerhed på Als og Ærø, medens tallet for Tørninglen ikke er nøjagtigt. Foruden de tidligere omtalte kilder er navnlig anvendt Ribe bispearkiv C4-855 (om skolelærernes undervisning 1811–12), suppleret med C 4–855: provst Høxbroes visitatsberetning 1815 (begge Viborg), og biskop Plums visitatsprotokol fra Als 1812 (RA. Christian VIIIs arkiv, 252). (1200) Gottorp. Abt. 65, nr. 633: Adlers votum 17.8.1813.

(1201) LA. Øster Løgum præstearkiv. H 14: 43. kap. (1202) LA. Øster Løgum præstearkiv. H 8–10: Øster Lygum Menigheds Annaler, 21. kap. (1203) RA. Den s-h. provinsialregering 14, nr. 37. (1204) LA. C II 2, nr. 398. (1205) Sognepræsten i Bjolderup skrev i 1803, at Tiellesens drikkældighed vist blev brugt som et påskud, fordi en af bønderne havde en søn, »der eines Fehlers halben nicht wohl den Pflug führen kann, er lässt ihn daher zum Schulmeister eiligst abrichten!« LA. Abt. 18, nr. 43. (1206) LA. C II 2, nr. 394. (1207) LA. Abt. 18, nr. 43. (1208) LA. Øster Løgum præstearkiv. H 14: 48. kap. (1209) LA. Abt. 18, nr. 43. (1210) Gottorp. Abt. 18, nr. 43 a.

(1211) RA. Overkonsistoriet for htd. Slesvig, 13. (1212) LA. Td. kirkevis. Skolesager 1803–28, 1851–68. (1213) LA. Td. provstearkiv. Rinkenæs. (1214) I 1802 fortalte Maylands kollega, pastor Hoeck, i nabosognet Ensted, om ham, at han under konfirmationen havde udtalt (gengivet på uforligneligt slesvigsk tysk): »Ich bleibe bey meinem alten Buch, es sind aber leider viele, ja selbst viele Prediger, welche davon abgehen – aber wie wirts ihnen gehen? Sie werden gerades Weges nach der Hölle [fahren]; aber Pyt!! ich will ihnen was narren, dann will ich oben vor sitzen und sehen zu, und lachen Ihnen ein Stück«. Se Gottorp. Abt. 18, nr. 41 b. (1215) LA. Td. provstearkiv. Felsted. – Pastor Mayland skriver i sin skildring af valget (aftrykt i Ny kirkehistoriske Samlinger, II, s. 356 ff.), at Hans Petersen var »Non-Seminarist«, uddannet af provst Petersen selv i dennes skolemesterinstitut. Påstanden er usandsynlig, bl. a. fordi Hans Petersen var født så sent som i 1765. Formodentlig har han en tid lang været discipel på seminariet i Tønder uden at bestå nogen eksamen. (1216) LA. Halebøl præstearkiv. H 3 a: 1799. (1217) Gottorp. Abt. 18, nr. 41 b: 1799. (1218) RA. Ty. kanc. D 201 II. (1219) Overvejende Johan Hvidtfeldts materiale. (1220) LA. Abt. 18, nr. 101.

(1221) LA. Adsbøl præstearkiv. F 3. (1222) LA. Hdl. amt. Tørninglens kirke- og skolesager 1846. (1223) LA. Hvidding præstearkiv. Liber daticus 1767–1840. (1224) RA. Da. kanc., 1. dept. Breve 1810, nr. 151. (1225) LA. Bevtoft-Tirslund præstearkiv. Liber daticus I. – Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–855. Aage Bonde: De Nustrup Degne, i Sdj. Mskr., 16. årg., 1940, s. 198. (1226) Hertil kommer den senere degn Nis Sørensen i Fole, der ved sin ansættelse som lærer i 1804 betegnes som seminarist, men ikke har kunnet identificeres med nogen dimittend fra seminarier i Danmark eller fra Kiel. (1227) LA. Hdl. amt. Diverse uordnede visitatorialsager fra Tørninglen. (1228) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4–53. (1229) LA. Gram herreds provstearkiv. Skolesager 1775–1806. (1230) Schackenborg. Schackenborg godsarkiv. I, 174.

(1231) LA. C IV, nr. 93: Fr. Chr.s brev 24.9.1812 til biskop Plum: »Jeg for min Deel har søgt ved hver Vacance at besætte det ledige Embede med et dertil dannet Subject, hvor jeg ogsaa i en temmelig Række af Aar har holdt paa min Bekostning et ikke ganske ubetydeligt Antal Elever paa Landets forskjellige Skolelærerseminarier«. (1232) Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel. Augu-

stenborgarkivet II C, 83: breve fra P. O. Boisen. (1233) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Egen sogns skolevæsen. Korrespondancesager 1769–1878. (1234) LA. Egen-Sogns Kronik, af J. Nielsen, Guderup, s. 240 f. (1235) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Nordborg sogns skolevæsen. Korrespondancesager 1738–1878. – RA. Chr. VIII's arkiv, nr. 252: biskop Plums visitatsberetning 1812. (1236) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Skolesager fra Svenstrup sogn 1745–1878. (1237) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Egen sogns skolevæsen. Korrespondancesager 1769–1878. (1238) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Copie-Bog No. 2: skriv. 26.12.1811. (1239) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Alm. skolesager 1736–1843: Ebbesens ansøgning 11.9.1801. (1240) LA. Als og Ærø bispearkiv. Skolesager 1750–1864: Alm. skolesager (heri et katalog over bogsamlingen fra 1820).

(1241) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Copie-Bog No. 2: Ebbesens visitatsberetning 21.1.1811. (1242) LA. C III 6, nr. 528: skriv. 5.1.1805 fra stiftsøvrigheden og skriv. 18.2.1805 fra Fangel. (1243) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Alm. skolesager 1736–1843: skriv. 19.1.1805 til P. O. Boisen. (1244) LA. Ullerup præstearkiv. C a 2. (1245) Se de sundevedske kirkers regnskaber i LA. (1246) Her efter H. Hejselbjerg Paulsen i Sdj. Årb., 1964, s. 307. (1247) Historisches Taschenbuch für Prediger und Schullehrer ... auf das Jahr 1802, s. 140 f. (1248) LA. Sbg. og Nordborg amter. Kirke-, skole- og fattigvæsenssager 1815–1819: skriv. fra p. Boisen 22.2.1815. (1249) LA. Abt. 18, nr. 43: 1803. (1250) LA. Vedsted præstearkiv. F 6.

(1251) Se Lübker und Schröder: Lexikon der S-H ... Schriftsteller. 1829. (1252) LA. Adsbøl præstearkiv. C a 2 og E 3. (1253) LA. C V 2, nr. 198. (1254) LA. Abt. 18, nr. 43. (1255) LA. Rise præstearkiv. F 1. Rise: 14.4.1812. (1256) LA. Ribe bispearkiv. Gram herred. Ureg. korrespondance 1799–1812. (1257) LA. Holebøl præstearkiv. H 3 a. (1258) Gottorp. Abt. 18, nr. 41 b. (1259) Se fremstillingen hos Hejselbjerg Paulsen, Sdj. Årb., 1934, s. 203 ff. Det er bemærkelsesværdigt, at de østlige egne årvågenhed ikke blot udstrakte sig til kirke og skole, men også til politik. Pastor Schmidt i Holebøl skriver i sine optegnelser, at han kort efter at være blevet valgt til præst i 1796 10. søndag efter Trinitatis prædikede over »1) Lærdomme, 2) Følelser og 3) Beslutninger, som Tanken paa et ulykkeligt Folk skal virke hos os. Mehrere im Kirchspiele lesen die Zeitungen, und ich konnte dabei schliessen u auch hören, dass sit mit der traurigen Lage der Franzosen bekannt waren. Ich spielte auf sie an, ohne sie zu nennen« (LA. Holebøl præstearkiv H 3 a). (1260) LA. Rise præstearkiv. F 1. Rise: 14.4.1812, 17.11.1813, 21.12.1813, 13.11.1814.

(1261) LA. Åå amt. Skoleforsømmelser 1810–11. (1262) LA. Øster Terp skole. Protokol 1813–51. (1263) LA. Vedsted præstearkiv. F 5. (1264) LA. Fjelstrup præstearkiv. B b. (1265) LA. Sbg. og Nordborg amter. Kirke-, skole- og fattigvæsenssager 1815–1819: skriv. 22.2.1815. (1266) RA. Ty. kanc. D 51. (1267) LA. Abt. 18, nr. 43: 1794 (brev fra pastor Grauer i Hjordkær) og 1797. (1268) LA. C II 2, nr. 409. (1269) LA. C III 2, nr. 239. (1270) Kopi i LA. Nybøl præstearkiv. F 2.

(1271) LA. Sbg. og Nordborg amter. Kirke-, skole- og fattigvæsenssager 1815–1819: brev fra p. Boisen 22.5.1815. (1272) Gottorp. Abt. 18, nr. 43 a. (1273) LA. C III 2, nr. 232, 239, 245 og 254. (1274) LA. Vedsted præstearkiv. F 5: Prahls skriv. til sognets skolemestre 6.9.1798. (1275) RA. Overretten på Gottorp, 6. (1276) Sdj. Årb., s. 307. (1277) Gottorp. Abt. 18, nr. 40; her også koncepter til Adlers visitatsberetninger. (1278) Allen, II, s. 78 ff. (1279) RA. Overkonsistoriet for htd. Slesvig, VI. (1280) RA. Ty. kanc. D 86.

(1281) LA. C V 2, nr. 198. (1282) LA. Rise præstearkiv. F 1. (1283) Got-

torp. C VI 1, nr. 16. (1284) LA. Sbg. og Nordborg amter. Kirke-, skole- og fattigvæsenssager 1815–1819 (Boisens og Chemnitz' skriv. fra 1815); C III 2, nr. 232, 239, 245 og 254, samt kirkeregnskaberne. (1285) Viborg. Ribe bispearkiv. C 4-719 og C 4-855: indb. om alle skoledistrikter 1800 og om lærernes kundskaber 1811. – LA. Døstrup præstearkiv. H 3; Emmerlev sognekronike. (1286) RA. Da. kanc. Fynske tegnelser. 1794, nr. 6. (1287) RA. Da. kanc. Fynske tegnelser. 1794, nr. 6. (1288) RA. Da. kanc. Fynske tegnelser. 1797, nr. 76. (1289) Odense. Ærø stad- og landretsarkiv. Ærøskøbing skolekommissions indkomne breve: de deputerede borgeres klage 18.7.1806. (1290) Odense. Fyns bispearkiv. Ærø provstis breve 1807–1819.

(1291) LA. Adsbøl præstearkiv. C a 2 og E 3. (1292) LA. C IV, nr. 144. Gråsten – Adsbøl præstearkiv. F 4. (1293) LA. C IV, nr. 92. (1294) LA. Hørup præstearkiv. F. (1295) LA. C IV, nr. 100. (1296) Hans Schultz: Friedrich Christian, 1910, s. 238. (1297) LA. C IV, nr. 111. (1298) LA. W. v. Fischer-Benzon: Svenstrup kirkekronike. (1299) Konc. i LA, Als Nørre herreds provstearkiv. Alm. skolesager 1736–1843. (1300) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Nordborg sogns skolevæsen. Korrespondancesager 1738–1878: Fürsens betænkning dec. 1801.

(1301) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Copie-Bog 1784–1810: skriv. 31.10.1785. (1302) LA. Als og Ærø bispearkiv. Skolesager 1750–1864. Nordborg sogn. (1303) LA. Als Nørre herred provstearkiv. Copie-Bog 1784–1810: betænkning 25.7.1791. (1304) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Alm. skolesager 1736–1843: skriv. 15.9.1794. (1305) LA. Fyns bispearkiv. Alsø Nørre herreds breve 1788–1807: Ebbesens skriv. 12.11.1804. Jfr. Helge Nielsen: Folkebibliotekernes forgængere, 1960, s. 230. (1306) RA. Da. kanc. Fynske tegnelser, 1799, nr. 97–98. (1307) RA. Da. kanc. Fynske tegnelser. 1799, nr. 97–98: betænkning 12.9.1799. (1308) RA. Da. kanc. Fynske tegnelser. 1799, nr. 97–98: betænkning 19.9.1799. (1309) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Nordborg sogns skolevæsen. Korrespondancesager 1738–1878. (1310) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Copie-Bog No. 2: Havnbjerg 24.7.1813 og Guderup 28.7.1813.

(1311) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Nordborg sogns skolevæsen. Korrespondancesager 1738–1878: Fangels betækningsforslag 19.9.1800, Fürsens skriv. og forslag dec. 1801, Fangels skriv. og forslag 14.7.1802. (1312) RA. Da. kanc. 1. dept. Registrantsag 1803, nr. 359. (1313) LA. Overdirektionens arkiv (Als). Skolesager 1742–1803: Nordborg sogn. (1314) LA. Fyens bispearkiv. Alsø Nørre herreds breve 1786–1807: skriv. 12.11.1804. (1315) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Copie-Bog 1784–1810: visitatsberetning 19.1.1809. (1316) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Copie-Bog No. 2: skriv. 26.12.1811 fra Ebbesen til biskop Plum. (1317) LA. Als Nørre herreds provstearkiv. Nordborg sogns skolevæsen. Korrespondancesager 1738–1878. (1318) RA. Da. kanc. 1. dept. 1800–1848. Breve 1821, nr. 4031: ansøgning 14.8.1821, Ebbesens oplysning 30.10.1821. (1319) LA. Fyns bispearkiv. Alsø Nørre herreds breve 1786–1807. (1320) LA. Rise præstearkiv. F. 1.

(1321) LA. Åå amt. Skoleforsømmelseslister fra Åbenrå og Løgumkloster amter ... 1810–11. (1322) LA. Kegnæs præstearkiv. H 1. (1323) LA. C III 2, nr. 218. (1324) LA. C IV, nr. 125. (1325) LA. Trøjborg godsarkiv. Sager vedr. kirker og skoler. 1585–1835.

Deutsche Zusammenfassung

Die Untersuchung enthält zwei Teile: 1. »Die Schulen der Bauern und die Schulen der Obrigkeit« und 2. »Die Schulreformzeit etwa 1760–1814«.

Der erste Teil umfasst den Zeitraum von etwa 1600, wo die »Bauernschulen« (die von der Obrigkeit unabhängigen Dorfschulen) neben den von der Obrigkeit, besonders von der Kirche, errichteten Schulen, die vorherrschende Schulform waren. Der zweite Teil behandelt die Ordnung des Schulwesens seitens der Staatsmacht, was auf Kosten der Bauernschulen und mit weltlichem Ziel erfolgte.

Im Anfang des ersten Teils wird hervorgehoben, dass die Kirche nach der Reformation nur ausnahmsweise Schulen für Kinder auf dem Lande unterhielt. In der grossen Mehrzahl der Kirchspiele beschränkte die kirchliche Unterrichtstätigkeit sich darauf, dass der Küster den Kindern den Wortlaut des Katechismus einprägte.

Diese Situation änderte sich seit etwa 1600, als die Einbeziehung der Bauern in das bürgerliche Wirtschaftsleben den Schulunterricht in den weltlichen Elementarfächern für sie zur Notwendigkeit machte. In der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts gab es in den meisten nordschleswigschen Gemeinden Dorfschulen, die von den Bauern errichtet und unterhalten wurden – ohne Einmischung der Kirche.

Die vielen Bauernschulen vermittelten eine so weitgehende Lesefertigkeit, dass die Kirche nun verlangen konnte, dass der christliche Elementarunterricht eine zentrale Stellung in den Schulen bekam. Die Bauern betrachteten aber den Katechismusunterricht als Sache des Pfarrers oder des Küsters und widersetzten sich hartnäckig den Forderungen der Kirche.

Um diesen Widerstand zu überwinden schlug die Kirche zwei Wege ein. Der eine bestand darin, dass die Kirche durch ihre moralische Autorität und mit der gezwungenen Konfirmation als Druckmittel dem christlichen Elementarunterricht die erwünschte Stellung im Unterricht zu verschaffen versuchte. Die Konfirmation wurde jedoch nur langsam allgemein und scheint keine entscheidende Bedeutung in der Geschichte der nordschleswigschen Dorfschule gehabt zu haben. Der zweite Weg, der weit schnellere Ergebnisse versprach, bestand darin, dass die Obrigkeit Schulen einrichtete, in denen der christliche Elementar-

unterricht der zentrale Unterrichtsgegenstand war. Die Voraussetzung solcher Schulen war aber in der Regel, dass den Bauern neue wirtschaftliche Lasten auferlegt wurden, und dazu war der Beistand des Staates erforderlich. Die Beamten (die Amtmänner) waren aber mit ihrer Unterstützung zurückhaltend, weil sie fürchteten, dass neue Lasten die Steuerkraft der Bauern verringern würde. Die Folge war, dass es von ungefähr 1650 bis zur endgültigen Regelung des Schulwesens von seiten des Staates in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts zwei Schularten gab: die von den Behörden kontrollierten Kirchspielschulen und die von den Dörfern unterhaltenen Bauernschulen.

Sowohl die königlichen als auch die gottorpschen Superintendenten strebten in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts danach, in Zusammenarbeit mit den Amtmännern Kirchspielschulen auf Kosten der Bauernschulen zu errichten. Bekannt ist die Schulverordnung für die Propstei Hadersleben, die der Generalsuperintendent Klotz und der Amtmann Cai von Ahlefeldt im Jahre 1650 erliessen. Der Versuch der Behörden ein von ihnen kontrolliertes Schulwesen zu schaffen scheiterte aber. Die Erklärung ist zum Teil in der Verarmung der Bauernbevölkerung und ihrer geringeren Steuerkraft als Folge der Schwedenkriege 1657–60 zu suchen. Ein weit wichtigere Ursache war, dass die freie Stellung der meisten Bauern den Behörden nur geringe Möglichkeit gab, in ihre Angelegenheiten einzugreifen.

Die Schulverhältnisse waren daher ganz anders in den Gutsbezirken und in den kleinen Herzogtümern Glücksburg und Norburg. Hier waren die Bauern auf dem Festland leibeigen, und das Verhältnis der Herzöge zu der Bauernbevölkerung war wie das der Gutsbesitzer zu ihren Untergebenen. Dank der Machtvollkommenheit der Herzöge, die ihre Rechte den königlichen Behörden gegenüber behaupten wollten, wurden hier schon früh (1674 und 1676) Vorordnungen erlassen, die den Herzögen die Kontrolle mit dem Schulwesen gaben. In den Gutsbezirken waren dagegen fast alle Schulen bis in die 1740er Angelegenheit der Bauern und befanden sich infolge der Armut der Bauern meistens in einem elenden Zustand.

Nachdem die gottorpschen Bezirke im Jahre 1713 in königliche Verwaltung übergegangen waren, entfaltete der Tonderner Propst Samuel Reimarus, der sich auf den dem König nahestehenden Amtmann J. G. v. Holstein stützen konnte, eine bedeutende Aktivität zur Förderung des Schulwesens. Eine Reihe von den Bestimmungen, die diese Männer für die Propstei Tondern einführten, wurde in eine Synodenresolution aufgenommen, die 1726 von dem König approbiert wurde und in der zum ersten Mal die allgemeine Schulpflicht im ganzen Gebiet des Generalsuperintendenten verkündet wurde.

Die absolutistische Regierung wünschte aber, dass die Schulfragen

von den Staatsorganen geregelt würden; die Synode wurde aufgelöst, und im Jahre 1735 begann die Regierung die Ausarbeitung einer Schulordnung, die die ganze Monarchie umfassen sollte. Im Jahre 1736 wurde in beiden Reichen die Konfirmation nach dem Vorbild der Herzogtümer eingeführt; Erik Pontoppidans Katechismuserklärung, die 1737 erschien, wurde auch in den Herzogtümern autorisiert; die Schulverordnung für Dänemark und Norwegen wurde 1739 und eine Schulverordnung für das königliche Holstein wurde 1747 erlassen. Von 1736 bis 1761 wurde mit Unterbrechungen an einer entsprechenden Verordnung für Schleswig gearbeitet. Man kam aber zu dem Schluss, dass die Verhältnisse hier so verschiedenartig waren, dass keine für das ganze Gebiet geltende Verordnung erlassen werden konnte und benützte sich deshalb damit, die Kirchenvisitatoren im Jahr 1761 mit einem Regierungsreskript zu versehen, das sie dazu bevollmächtigte, eine Reihe genereller Vorschriften in den einzelnen Ämtern durchzuführen.

An Hand von Berichten über die Schulverhältnisse, die zwischen 1736 und 1761 abgegeben wurden (und die zum ersten Mal umfassende Auskunft über die Bauernschulen enthalten), und von anderem Archivmaterial werden danach die Schulverhältnisse in jedem einzelnen kirchlichen Bezirk dargestellt.

Die Bauernschulen dominierten überall, aber übrigens divergierten die Schulverhältnisse der einzelnen Bezirke stark. In der Propstei Tondern hatte der Amtmann keinen Einfluss auf das Schulwesen; die Küster wurden von den Kirchspielsbewohnern oder -vertreten gewählt. In der Propstei Hadersleben berief der Amtmann die Küster; hier unterrichteten nur wenige der Küster, und fast alle Schulräume waren von den Bauern selbst gebaut; die von den Behörden gutgeheissenen Verträge betr. Rechte und Pflichten der Schulmeister müssen als Zeichen der festen Stellung der Bauernschulen in dem Leben der Dörfer aufgefasst werden und nicht als ein Beweis für Kontrolle seitens der Obrigkeit. In der Propstei Apenrade, wo der Propst (wie in Tondern) die Küster berief, gab es nur in zwei Kirchspielen ein geordnetes Schulwesen.

Das Interesse der Bevölkerung an der Verbesserung der Schulen ist erkennbar an der immer umfassenderen Schulbautätigkeit der Bauern. Um das Jahr 1760 war die Lese- und Schreibfertigkeit allgemein bei dem männlichen Teil der Bevölkerung. Der Katechismusunterricht hatte zu diesem Zeitpunkt etwa den von der Kirche erwünschten Umfang erreicht, aber die Erlernung war ganz oberflächlich.

In den glücksburgschen Kirchspielen im Sundewitt, wo die Schulen von alters her gut organisiert waren, gab eine Verordnung im Jahre 1735 der deutschen Sprache einen festen Platz in Kirchen und Schulen. Hier wurden deshalb viele Südschleswiger als Küster und Schulmeister

angestellt. Eine Verordnung aus dem Jahre 1744 befahl, dass Rechenunterricht erteilt werden sollte.

Nachdem das Herzogtum Norburg 1730 königlich geworden war, erklärte ein Reskript, dass die Schulgesetzgebung des Königreichs auch auf Alsen und Ærø Gültigkeit hatte. Da die Inseln in zivilrechtlicher Beziehung einen Teil von Schleswig ausmachten, stellte sich aber heraus, dass es unmöglich war, das Schulgesetz vom Jahre 1739 durchzuführen. Im Jahre 1750 nahm der Herzog von Augustenburg die Regelung des Schulwesens auf Süddalsen (dem augustenburgischen Gutsbezirk) in seine Hand. Die schnellen Fortschritte, die auf Süddalsen festgestellt werden können, sind jedoch besonders der aufklärungsseifrigen Bevölkerung zu verdanken. Auf Nordalsen und besonders auf Ærø versuchte die Kirche entscheidenden Einfluss auf die Schulverhältnisse auszuüben. Die Schulen auf Nordalsen waren grösstenteils von den Herzögen eingerichtet, aber nach 1730 hatten die zivilen Behörden fast keine Kontrolle darüber. Auf Ærø war die Schulsituation ähnlich; die Herzöge hatten versucht, die Kirche aus dem Schulwesen auszuklammern, und unter der königlichen Herrschaft waren die Bauern fast alleinbestimmend. In den Dorfschulen auf Alsen und Ærø wurde kein Deutschunterricht erteilt; in Augustenburg und Norburg wurde der Unterricht für die Bürgerkinder dagegen auf deutsch erteilt, und in Ærøskøbing hatte Deutsch einen offiziellen Platz in der Schule.

In Tørninglen wurde die Entwicklung des Schulwesens von der sogenannten pragmatischen Sanktion aus dem Jahre 1727 bestimmt. Die Folge war, dass weder die Schulgesetzgebung des Königreichs noch diejenige für Schleswig hier zur Anwendung kommen konnte, und dass der Bischof in Ribe und der Amtmann um den Haupteinfluss auf das Schulwesen wetteiferten. Die Abschaffung der »Laufküster« in den Harden Hviding, Frøs und Kalslund und die Anstellung von »Sitzküstern« steigerten den Einfluss der Kirche auf die Schulen. In der Hviding Harde, wo der Bischof die Kontrolle über die Kirchenmittel ausübte, wurde auf Initiative der Kirche eine Reihe von Schulgebäuden erbaut. In den Harden Frøs und Kalslund sorgte der Amtmann, der in diesen Harden die Kirchenrechnungen revidierte, dafür, dass Schulgebäude mit Zuschüssen aus den Kirchenkassen gebaut wurden. In der Norder Rangstrup Harde waren die Schulen gänzlich den Bauern überlassen. Unter dem Gute Gram wurde das Schulwesen seit 1720 von der Herrschaft geregelt. Bestallte Schulmeister gab es nur in den Harden Frøs und Kalslund, und nur hier und unter dem Gute Gram gab es Ganzjahresschulen. Um die Jahrhundertmitte scheint nur der kleinere Teil der Kinder eine Schule besucht zu haben.

Die jütländischen Enklaven waren schon früh mit Schulgebäuden gut versehen, wenn auch die schackenburgischen Gemeinden den trøj-

burgischen weit voraus waren. Fast alle Schulen waren von den Bauern errichtet, und das Schulgesetz vom Jahre 1739, das die Schulen zu dem Tätigkeitsbereich der Patrone verwies, bekam nur geringe Bedeutung.

Der erste Teil schliesst mit einer Übersicht, in der besonders auf allgemeine Entwicklungslinien hingewiesen wird, die bei der Darstellung des Schulwesens in den einzelnen Bezirken nicht genügend hervorgehoben werden konnten. Dieser Abschnitt beschäftigt sich besonders mit dem Unterricht. Rechnen und Deutsch waren die Fächer, auf die von den Bauern besonders Wert gelegt wurde; sie waren die Kennzeichen des Bürgertums und der Obrigkeit und symbolisierten die Emanzipation des Bauern. Der nicht-religiöse Unterricht hatte das Ziel, die Kinder in einer deutschen Umwelt zu orientieren und wurde vorwiegend nach deutschen Lehrbüchern erteilt. Um 1750 näherte die nord-schleswigsche Dorfschule sich einer zweisprachigen Schule. Der jahrhundertlange Konflikt zwischen der Kirche und den Bauern wegen des Religionsunterrichts in den Schulen wird mit dem fundamentalen Heidentum der Bauernbevölkerung und der daraus folgenden Ablehnung der kirchlichen Bestrebungen, engagierte Christen zu schaffen, in Verbindung gebracht. Der Verfasser schliesst sich der Auffassung an, dass der Pietismus keine geistige Revolution auf dem Lande hervorrief, und er behauptet, dass der Pietismus nur eine sekundäre und lokal begrenzte Rolle für das nord-schleswigsche Schulwesen spielte.

Der zweite Teil beginnt mit einer kurzen Darstellung der Umwälzung der bäuerlichen Lebensbedingungen, die sich in den 1760ern und 1770ern in Nord-schleswig vollzog, und deren markantester Zug die Aufhebung der Dorfgemeinschaft war. Die Umwälzung bewirkte, dass die Bauern eine neue Haltung zu Religion, Moral und Aufklärung einnahmen. Die Erlebnisreligion bekam zum erstenmal die Möglichkeit, im Volke Fuss zu fassen, und in einem Teil der Landbevölkerung begann ein langsames Erwachen zum Staatsbürgertum und zum Dänentum. Die Schulen wurden daher christlicher und dänischer, und die Staatsmacht bekam die Möglichkeit, das äussere Schulwesen zu reformieren.

Es entstand nun ein Berufslehrerstand, in dem man eine dänische Kulturbeeinflussung und das Bewusstsein eines deutsch-dänischen Gegensatzes in Schleswig feststellen kann. Der Religionsunterricht wurde stark erweitert, besonders durch die Einführung der biblischen Geschichte. Damit wurde die Kenntnis der dänischen Schriftsprache gestärkt, und für den deutschen Lesestoff war nun kein Platz mehr. 1787 und 1788 wurde das Benutzen deutscher Fibeln und anderer deutscher Bücher für Anfänger in den Kirchspielen im Sundewitt und in der Propstei Apenrade verboten. Vorher war die dänisch-deutsche

Schulsprachgrenze schon durch eine Reihe von Regierungsdekreten von 1768 bis 1778 festgelegt worden.

Das Schulreskript vom Jahre 1761 führte nur in der Propstei Hadersleben zu Ergebnissen, die den Erwartungen der Regierung entsprachen. Auf die reformfreundliche Einstellung der Bauern gestützt, konnten die Kirchenvisitatoren, besonders Amtmann v. Klingenberg, 1768–78 ein öffentliches Schulwesen gestalten, welches das im übrigen Schleswig weit übertraf.

Den Gegensatz zur Schulreform in der Propstei Hadersleben findet man im Amte Tondern, wo teils die altmodischen landwirtschaftlichen Verhältnisse, teils Propst Balthasar Petersens Person sich einer entsprechenden Entwicklung in den Weg stellten. Aus den übrigen Bezirken unter dem Generalsuperintendenten sind nur vereinzelte Schulreformen aus dem Zeitraum 1760–85 bekannt. Sie sind jedoch weniger den Visitatoren zu verdanken als dem Wunsch der Pfarrer und Lehrer nach Verbesserungen und der Bereitwilligkeit der Bauern, sie zu erfüllen.

1785–1814 wurde die grosse Reform durchgeführt mit welcher der Staat es übernahm, das Schulwesen in vollem Umfang zu reformieren. Die Voraussetzung hierfür war der wirtschaftliche Aufstieg und die Uebernahme der politischen Macht von seiten der Fortschrittler im Jahre 1784.

Sofort nach dieser Staatsumwälzung begannen die Visitatoren ausserhalb des Amtes Tondern Schulverbesserungen vorzunehmen. In den Jahren vor Adlers Uebernahme der Generalsuperintendentur im Jahre 1792 erliess Amtmann v. Stemann eine Reihe von Schulregulativen in Tørninglen, die alle die Schulverhältnisse in der Propstei Hadersleben zum Vorbild hatten. In der Propstei Hadersleben erliess er neue Regeln für den Schulbesuch; 1787 erhielten diese Gesetzeskraft in ganz Schleswig. In den rückständigsten Kirchspielen des Amtes Apenrade entfaltete Amtmann v. Schmettau in diesen Jahren eine entsprechende Tätigkeit.

Nach 1784 siegten die Ideen der Aufklärung schnell in Kirche und Schule. Mit Hilfe der Schule wollten die Aufklärer ihre Gedanken durchsetzen; sie isolierten sich aber vom Bauerntum, weil sie nicht volkstümlich waren. Der Verfasser behauptet jedoch, dass die Anschauungen der Aufklärungszeit in den entscheidenden Punkten von den nordschleswigschen Bauern akzeptiert wurden, und dass man nur auf Grund dieser Annahme erklären kann, dass die grossen Schulreformen sich so leicht durchführen liessen.

In Nordschleswig hatten die neuen Schulgedanken zwei Zentren: Hadersleben und Augustenburg. In Hadersleben gab der radikale Heinrich Kroymann 1790–92 die Zeitschrift »Maanedes-Correspondenten« heraus, die besonders die Bauern beeinflussen wollte, und deren Ge-

winn der Schule und bedürftigen Schulkindern zufallen sollte. Diese Zeitschrift wurde von dem weit gemässigeren Aufklärungsblatt »Haderslevsk Maanedsskrivt« (1793–94) abgelöst, das von 4 Pfarrern herausgegeben wurde, die alle eifrige Vorkämpfer für Schulreformen und vor allem für eine bessere Lehrerausbildung waren. – Die pädagogischen Gedanken des Herzogs Friedrich Christian von Augustenburg beruhten dagegen auf einer aristokratisch-patriarchalischen Einstellung, die durch seinen Glauben an die Aufklärungsgedanken modifiziert wurde. Seit 1788 beschäftigte er sich mit den Schulverhältnissen auf den augustenburgischen Gütern.

Die staatlichen Schulreformen in den Herzogtümern (besonders in Schleswig) wurden von dem Generalsuperintendenten Adler durchgeführt, der mit fast diktatorischen Befugnissen versehen, jeder Propstei sorgfältig vorbereitete Schulregulative gab. Diese Regulative bedeuteten das Ende der Bauernschulen, hoben die Sonderstellung der Küsterschulen auf und gaben grundsätzlich jeder Schule ihren besonderen Distrikt, dessen Einwohner dazu verpflichtet wurden, die Schulgebäude zu unterhalten, den Lehrer zu entlohnen, und ihm ein Stück Land zu geben. Ueber den Unterricht enthielten die Regulative keine Vorschriften.

In Tørninglen hörte die von Amtmann v. Stemann begonnene Reformtätigkeit unter seinem Nachfolger Sigismund v. Møsting auf. Die Ursache war, dass Møsting erst Klarheit über die Rechte der verschiedenen Autoritäten in den gemischten Kirchspielen zu erhalten wünschte. Eine im Jahre 1798 eingesetzte Grenzregulierungskommission machte Vorschläge zur Aufhebung der gemischten Jurisdiktion, sie wurden aber nicht durchgeführt. Erst nach der Ernennung von H. J. Høxbroe zum Amtspropsten im Jahre 1812 entfaltete sich eine rege Reformtätigkeit in Tørninglen.

In den Enklaven erhielten die schackenburgischen gemischten Kirchspiele ein Schulreglement in Übereinstimmung mit dem Gesetz vom Jahre 1739, die übrige Reformtätigkeit war aber nur minimal.

In dem augustenburgischen Gebiet auf Alsen wollte Herzog Friedrich Christian von Augustenburg zwar generelle Richtlinien für die Verbesserung des Unterrichts abstecken, liess aber die Bauern den grössten Teil der Schulverbesserungen tragen. Nichtsdestoweniger waren die Schulen auf Südalzen in stetem Fortschritt, und 1812 waren sie bedeutend besser als die Schulen auf Nordalzen.

Auf Nordalzen setzte das Fehlen einer Schulverordnung enge Grenzen für Verbesserungen, die die Behörden ins Werk setzen konnten. Die Bischöfe und der massgebende Geistliche in der Norderharde, Frederik Ebbesen, wirkten für die Einführung der Schulverordnungen des Königreichs und widerstetzten sich heftig den Plänen, Alsen

dem Generalsuperintendenten zu unterstellen. – Auf Ærø fanden, wie auf Nordalsen, keine nennenswerten Schulverbesserungen statt.

Die Schulreformen hatten den Zweck, die Lehrerstellungen so anziehend zu machen, dass sie mit Seminaristen besetzt werden konnten, so dass der Unterricht mit den Idealen der Aufklärung in Übereinstimmung gebracht werden konnte. Die Seminare waren daher die Achse, um die die ganze Schulreform sich drehte. Es wird eine Übersicht über die Seminare gegeben, die von Nordschleswigern besucht wurden, sowie statistische Angaben über diese Seminaristen. Die Adlerschen Reformen bewirkten, dass gut $\frac{1}{3}$ von allen Distriktschulen in Nordschleswig 1814 mit Seminaristen versehen waren.

Zum Gebrauch für den Unterricht im Geist der Aufklärung wollte man ganz neue Schulbücher verwenden – besonders in den nicht-religiösen Fächern. Von etwa 50 neuen Schulbüchern, von denen man weiss, dass sie zu dieser Zeit in nordschleswigschen Schulen benutzt wurden, waren nur 14 für den Religionsunterricht gedacht. Alle neuen Schulbücher waren auf dänisch, und zwei Drittel der Titel waren Ausgaben aus dem Königreich. Von den Schulbüchern, die von Nordschleswigern verfasst wurden, sind besonders die Fibel und die Rechenbücher von Bedeutung, da sie die bisher benutzten deutschen Bücher verdrängen sollten. Diese Lehrbücher werden besprochen, und es werden kurze biographische Angaben über die wichtigsten nordschleswigschen Schulbuchverfasser der Zeit gegeben: Nic. Boisen, Peter Prahl, Peter Kier u. a.

Der bedeutungsvollste pädagogische Fortschritt in Nordschleswig war die Beseitigung aller deutschen Bücher aus dem Schulunterricht. Diese Reform stiess nur auf sporadischen Widerstand und wurde in den Propsteien Apenrade, Sonderburg und Tøndern gleichzeitig mit dem Erlass der Schulregulative voll und ganz durchgeführt. In der Propstei Hadersleben wurden die dänischen Fibern durch ein Dekret vom Propsten 1798 eingeführt. Nebenbei macht der Verfasser geltend, dass der Generalsuperintendent Adler die Tiefe der nordschleswigschen Sprachprobleme unterschätzte, dass er mit sprachlichen Reformvorschlägen äusserst zurückhaltend war, und dass er in dieser Beziehung von den Gedanken der nordschleswigschen Aufklärer abhängig war.

Die Abschaffung der deutschen Fibern bedeutete, dass ein einigermaßen effektiver Deutschunterricht eingeführt wurde (meistens mit der Benutzung von Peter Prahls Lehrbuch). Der Deutschunterricht wurde in der Regel als Privatunterricht angesehen, der extra bezahlt wurde. – In Tøringlen und in den Enklaven scheint man den Deutschunterricht in hergebrachter Weise fortgesetzt zu haben d. h. indem zufällige, meistens religiöse, deutsche Bücher gelesen wurden. In der Norderharde auf Alsen und auf Ærø wurde nach wie vor kein Deutsch-

unterricht erteilt. In den augustinburgischen Gutsbezirken stiessen die Danisierungstendenzen auf bewussten Widerstand von seiten des Herzogs. Umgekehrt wurden auf Nordalsen antideutsche Schulreformen eingeführt.

Zum Schluss heisst es, dass die Leichtigkeit, womit die Danisierung des Unterrichts geschah, besonders auffallend ist. Solange diese Reform nur als eine von vielen pädagogischen Verbesserungen erschien, war sie ein kraftloser Wunsch; als sie ein Teil der staatspolitischen Tendenz wurde, drang die Forderung unwiderstehlich durch.

Hauptsächlich beruhte der Erfolg der grossen Schulreform darauf, dass die idealistisch gesinnten Männer, die sie durchführten, in Übereinstimmung mit der Entwicklung in bürgerliche Richtung wirkten, die das Kennzeichen der damaligen Zeit war.

Personregister

Da personnavnes stavemåde i ældre tid var meget usikker, retter alfabetiseringen sig i almindelighed efter den normale danske form; f. eks. er Jürgensen anbragt under Jørgensen, Matzen under Madsen, Smith under Schmidt osv.

Forkortelser

d. = degn
l. = lærer
p. = præst
pr. = provst

- Achelis, Th. O., 9
Adler, J. G. Chr., 87, 228, 241, 258, 283, 289, 290, 294, 297, 299, 300, 302, 304, 307, 308, 309, 312, 313, 314, 316, 317, 325, 343, 372
Ahlefeldt, Cai von, 32, 34, 35, 42, 45
Ahlefeldt, Cai Werner v., 314, 320, 322, 332
Ahlmann, Hans (p.), 381, 382, 387
Alslev, N. S. (d.), 378
Ambders, præsteslægt, 52
Anchersen, Ancher, 165
Anchersen, M., 166, 169, 189, 191
Andersen, J. (d.), 192
Andersen, Jens (l.), 356
Andersen, Peter (l.), 94
»Andres Scholemester«, 27
Andresen, Andreas (d.), 113, 203
Andresen, Hans (l.), 338
Andresen, Joh. (d.), 122, 353
Arends, Johs. J. (pr.), 82, 102
Arnkiel, Trogillus (Troels) (pr.), 30, 44, 45, 49
Asmussen, Jes (p.), 351
Asmussen, Mads (l.), 128
Asmussen, Paul (d.), 208
August, hertug af Nordborg, 48
Autzen, Holger (kateket), 390
Bagger (Bager), Jens, rektor, 159, 160
Baggesen, Jens, 292
Balsløv, Hans (p.), 122, 123
Bargum, L. C. (pr.), 115, 217, 227, 230, 246, 297, 301
Bendixen, Jacob, 365
Bernstorff, A. P., 258
Bernstorff, J. H. E., 63, 241, 258
Bernth, P. L. (p.), 370
Bertelsen, Anton (p.), 79, 214
Bertelsen, Hans (l.), 357
Bertouch, E. A. v., 92, 310
Beyer, Peter, 84
Bielcke, Henrik, 92, 248, 253
Birch, David Seidelin, 346
Bjørnsen, J. (p.), 284, 285, 288, 290, 291
Bjørnsen, L. (p.), 214, 242
Blechingberg, Fr. D. (p.), 189, 192
Bleeg, Hans Engelbretsen (l.), 356
Bloch, Tønne, 259, 328, 387
Bluhme, J. B., 55, 57, 59, 60
Blume, W. (d.), 355
Blücher, C. D. v., 302, 304, 307
Boysen, Andreas (pr.), 261
Boysen, Boy (d.), 279
Boysen, Christen (p.), 264
Boysen, J. (p.), 284, 285, 287, 288
Boysen, Jasper, 283, 345
Boysen, M. C. (p.), 178
Boisen, Nic. (p.), 284, 285, 289, 290, 291, 360, 370, 373
Boisen, P. O., 346, 357
Bonde, Aage, 9
Brandt, Christian (pr.), 48
Brochmand, Jesper, 102
Brockdorff, Cai v., 374
Brodersen, J., 216, 271
Brodersen, L. A. (p.), 215
Brolund, H. G. (pr.), 124, 327, 383
Brorson, Broder, 207
Brorson, H. A., 88, 163, 166, 171, 173, 207, 212

- Brorson, J. H. (pr.), 267, 319, 322
 Brorson, J. P. (pr.), 193, 196, 393
 Brorson, Nic. (p.), 208
 Bruhn, Christen Jensen (d.), 98, 352
 Brun, Conrad (d.), 73
 Bruhn, Fr. Chr. (p.), 105
 Bruun, Johan (d.), 355
 Bruun, Johannes, 155
 Bruun, Knud (p.), 42, 44, 45
 Brunkhartz, Jørgen (d.), 138
 Brøndsted, G. J. (p.), 323, 367
 Brøndsted, Johs. (p.), 354, 355
 Bæhr, Johan Madsen (d.), 149
 Bæhr, M. Johannes (d.), 149
 Bæk, Hans (l.), 356
 Bøgvad, A. P. (p.), 165, 166
 Böhme, Matthias Chr. (p.), 70, 205
 Böttcher, J. H. (p.), 77
 Bøtticker, Gregers (p.), 124
- Carstensen, Berndt H. (d.), 149
 Christensen, Chr. (l.), 233
 Christensen, F. W. (l.), 366
 Christensen, Hans (l.), 319, 356
 Christensen, J. (l.), 371
 Christian III, 23
 Christian VI, 54, 126, 130, 207
 Christian August den Ældre, hertug af
   Augustenborg, 132, 136, 140, 141
 Christiansen, Peter (kateket), 390
 Claudius, J. (p.), 192
 Clausen, Claus Henrik (p.), 83, 216
 Claussen, Gerhard, 340
 Clausen, L. N. (d.), 350
 Clausen, M. E. (d.), 182
 Clausen, Nic. (p.), 145, 393
 Clausen, P. (p.), 145
 Clausen, Peter (p.), 100
 Clausen, Thomas, 53, 105
 Conradi, G. J., 58, 60, 78, 82, 83, 89,
   101, 104, 115, 116, 119, 202
 Cramer, J. A., 258, 281
 Cretschmer, Joachim (pr.), 71, 214, 215,
   225, 231, 234, 241, 242
 Cruckow, Martin (p.), 153
- Dahm (l.), 271
 Dahm, Lauritz (l.), 221
 Dahm, Rasmus (l.), 222
 Dall, P. L. (l.), 366
 Dall, S. M., (d.), 316
 Decker, Jacob, 345
- Desenis, M. H. (p.), 122, 123
 Diederichsen, P. J. (d.), 365
 Dinsen, Peter (l.), 184, 259, 260
 Dithmer, G. Fr. (p.), 127, 226, 371
 Donner, Niels Jokumsen (l.), 222, 247
 Duborg, Chr. Hansen (d.), 100
 Due, N. N. junr. (d.), 356
 Due, S. N. (d.), 357
 Dyberg, Daniel (p.), 254
 Dyrhoff, M. (p.), 225
 Dyssel, A. Chr. (pr.), 174
 Dyssel, J. A. (p.), 173, 174, 180, 185,
   201, 217
 Dättry, Johannes (pr.), 126
 Døring, J. H. (d.), 144
- Ebbesen, Frederik (pr.), 330, 331, 332,
   333, 335, 358, 385
 Ebeling, Chr. R. (d.), 144
 Eichel, Georg (p.), 52, 85
 Eilitz, Fr. J. (d.), 175, 177, 184
 Eleonora, enkehertuginde af Nordborg,
   48
 Ellum, J. Th. (d.), 170
 Enghoff, Philipp (d.), 279
 Erasmi, Johannes, 27
 Ernstesen, Ernst, 140
 Esbensen, Andreas (d.), 329, 341, 365
 Ewald, præsteslægt, 52
 Ewald, Enevold, 207
 Ewald, Fr. P. (d.), 182
 Ewald, Hans (d.), 114
 Ewald, L. Chr. (d.), 182
 Ewald, Nik. (p.), 101
 Ewald, Peter (d.), 166
 Ewald, Søren Hegelund (d.), 94, 182
 Ewaldsen, H. (d.), 171
- Faber, B. S. (kateket), 155
 Fabricius, A. G. (p.), 308
 Fabricius, Erik (p.), 56
 Fabricius, H. T. (pr.), 136, 159
 Fabricius, Lorenz (p.), 108
 Fabricius den yngre, Jacob, 21, 34, 40,
   41
 Fabricius den ældre, Jacob, 26, 34
 Fallesen, Peder (l.), 233
 Fangel, Gomme (pr.), 335, 337, 338, 379
 Fangel, Holger J. (pr.), 155, 331, 332,
   385 ff.
 Feddersen, Ernst, 9, 30, 206
 Feddersen, P. (p.), 215

- Feilberg, H. F., 206
 Fink, Troels, 25
 Fischer, Arend (pr.), 36, 73, 76, 232
 Flemming, Samuel (l.), 138
 Foërsom, Chr. (pr.), 264
 Fog, Anders (p.), 166, 187, 203
 Forchhammer, J. L., 344, 358
 Frederik, hertug af Glyksborg, 124, 125
 Frederik, hertug af Nordborg, 48
 Frederik Christian den yngre, hertug af Augustenborg, 284, 287, 291, 292, 293, 327, 329, 330, 352, 357, 380, 383
 Frederik Christian den ældre, hertug af Augustenborg, 141, 142, 144, 245, 247
 Frederikke Louise, hertuginde af Augustenborg, 123
 Freuchen, Nicolaus (p.), 56, 96, 253
 Freytag, Erwin, 26
 Friderici, E. L. (pr.), 307, 308, 334, 350
 Fries, Chr. (p.), 106
 Friis, Mathias (p.), 28, 40
 Friis-Petersen, H., 9
 Fuglsang, B. F., 178
 Fürsen, Ernst Georg, 337, 387 ff.
- Gabel, P. P. (l.), 187
 Giørtz, B. (pr.), 323, 355
 Gløe, Niels (d.), 190, 192
 Grauer, H. (p.), 298, 299, 301, 350, 367, 375, 376, 391
 Gregersen, Jens (p.), 207
 Grundahl, L. (pr.), 262
 Gude, Joh. Chr., 124, 211
 Gudme, Søren (p.), 337
 Gutfeld, P. (pr.), 263
 Güldenchrone, M. v., 232
 Goertz, G. H. v., 49
- Haase, Jacob (l.), 113
 Hagelstein, M. C. (l.), 128, 279
 Hagerup, Ejler, 175
 Hans den yngre, 24
 Hans den ældre, 24, 161
 Hansen, Andreas, 346
 Hansen, Andreas (l.), 254
 Hansen, Chr. (d.), 356
 Hansen, Chr. K. (l.), 326
 Hansen, Christofer (l.), 72
 Hansen, Gotthard (p.), 193
 Hansen, Hans, 341
 Hansen, Hans (d.), 378
 Hansen, Jacob (d.), 149
- Hansen, Jakob (l.), 349
 Hansen, Johannes (d.), 195
 Hansen, Jørgen (l.), 303
 Hansen, Lorentz (l.), 138
 Hansen, Peder (l.), 356
 Hansen, Søren (l.), 218
 Harboe, Joh. (p.), 241
 Harboe, Johannes (pr.), 126
 Hegelund, S. P. (d.), 181
 Hegelund, Søren (p.), 181
 Heinsen, Nis (d.), 184, 264
 Hejselbjerg Paulsen, Hans, 9, 26, 256, 339, 373
 Hermes, H. D., 340
 Hessel, Reinhold (d.), 118
 Hessel Dahl, Barthold (d.), 190
 Hinrichsen, hofråd i Gråsten, 383
 Hinrichsen, Hans (l.), 353, 381
 Hindrichsen, Peter (d.), 44
 Hofman, Niels, 149
 Hoyer, se Højer
 Holm, Andreas (p.), 273
 Holst, Bendix, 192, 193, 300, 306
 Holst, G. (p.), 280
 Holst, G. D. (p.), 350
 Holst, H. J. (l.), 151
 Holstein, Fr. W. v., 82, 86, 248 ff.
 Holstein, J. G. v., 52, 53
 Holstein, U. A. v., 86, 251, 252, 253
 Hommelhoff, P. (p.), 269
 Hvidtfeldt, Johan, 10, 124
 Hviid, Andreas (p.), 121
 Hübertz, J. R., 48
 Hübschmann, Georg (pr.), 42, 44
 Hygom, Peder, 168
 Hygum, N. P. (p.), 181
 Hoeck, L. P. (p.), 367
 Høeg, Lauritz (l.), 221
 Hoeck, P. N. (l.), 106
 Hoeck, P. P. (p.), 328, 384
 Høhne, Jens (p.), 167
 Hoyer, Andreas, 53, 121
 Højer, H. Chr. (pr.), 169, 170, 171, 173, 178, 205
 Hoyer, Lor. A. (p.), 111, 117
 Høxbroe, H. J. (pr.), 320, 322, 324
- Igeschau, J. Chr. (d.), 317
 Ingemann, Chr. (l.), 146
 Ingwersen, Jens (p.), 314
 Ingwersen, Peter, 26
 Iversen, Niels (d.), 264

- Jacobsen, N. (l.), 356
 Jacobsen, Simon (d.), 70
 Jacobæus, J. Fr. (p.), 112, 116, 118
 Jansen, David (l.), 154
 Jensen, F. Elle, 207
 Jensen, Fr. (l.), 280
 Jensen, Hans (l.), 326
 Jensen, Jens (l.), 143
 Jensen, Jesper (d.), 73
 Jensen, Michel (d.), 73
 Jensen, Peter (l.), 128, 129, 279
 Jensen, Thor(dt) (l.), 128, 129
 Jessen, Asmus (d.), 47
 Jessen, Chr. (p.), 385
 Jessen, H. P. (d.), 351
 Jessen, I. C., 342
 Jessen, J. (l.), 366
 Jessen, Jes (l.), 129
 Jessen, Jes I (d.), 44
 Jessen, Jes II (d.), 97
 Jessen, Johannes (l.), 150
 Jessen, Jørgen (d.), 351
 Jessen, Jørgen Peter (d.), 350, 352
 Jessen, Peter (d.), 120
 Johannsen, Bendix (l.), 74
 Johansen, Hans (d.), 73
 Johansen, P. Chr. (d.), 175
 Johannsen, Lütje (d.), 128, 279
 Johannsen, M. (l.), 150
 Johannsen, N. (pr.), 295
 Johannsen, Nis (l.), 74
 Jokumsen, Niels, se Donner
 Jørgensen, Chr. (l.), 181
 Jørgensen, Chr. H. (l.), 304, 318, 349
 Jørgensen, Hans (d.), 176
 Jørgensen, Jens (l.), 326
 Jürgensen, Mads (d.), 74
 Jørgensen, Niels (l.), 255
 Jørgensen, Nis (l.), 152
 Jørgensen, Peter (d.), 255
- Kai, Chr. B. (d.), 280
 Kaisen, degneslægt, 85
 Kaisen, Hans (d.), 97
 Kier, Peter (p.), 115, 213, 221, 224, 256, 306, 349, 350, 364
 Kiersing, Johannes (d.), 167, 182
 Kjærbølling, J. N. (l.), 358
 Klíngenberg, Fr. v., 173, 174, 232, 234, 237, 241, 242, 259, 260, 261
 Klinker, Johannes (p.), 244, 245
 Closter, Anders (d.), 233
- Kloster, A. (l.), 315
 Klotz, Stephan, 32, 34, 35, 38, 45, 204
 Knudsen, Michel (l.), 356
 Knutzen, Nicolaus (p.), 86, 87, 95, 104, 248
 Knudsen, Tøger (l.), 323, 356
 Koch, Chr. Tr., 89, 219, 247
 Koch, Gottlieb (pr.), 49
 Krag, Johannes (p.), 273
 Krahe, Christopher (pr.), 43
 Krongaard, Knud (p.), 350
 Kroymann, Heinrich, 284, 286
 Kroymann, Jürgen, 363
 Kruhl, degneslægt, 114
 Kruhl, Erik (l.), 50
 Kruhl, Nis (d.), 74
 Kuhlmann, J. A. (pr.), 134
- Lagesen, Frederik (d.), 84
 Lampe, Jens, 9
 Lange, Andreas M. (p.), 81
 Langelo, C. Chr. (p.), 78, 80
 Langelo, P. L. (degneadjunkt), 242
 Larsen, Joakim, 9
 Lauritzen, Eb (d.), 42
 Lauterup, Joh. Chr. (p.), 105, 375
 Lautrup, Joh. Chr. (p.), 268
 Lassen, J. A. (p.), 214
 Lassen, Lorents (p.), 384
 Lindenhán, N. J. (kateket), 338
 Linstow, Fr. Aug. v., 330, 334
 Lohmann, E. A. (p.), 103
 Lorentzen, Chr. (d.), 47
 Lorentzen, Chr. (l.), 219
 Lorentzen, Frelle (l.), 221
 Lorentzen, Hans (l.), 150
 Lorenzen, J. H. (l.), 160, 336, 379
 Lorenzen, Johs. (pr.), 232, 234
 Lorentzen, L. (d.), 352, 353
 Lorentzen, Nic. (p.), 71, 269
 Lorenzen, Nis (d.), 280
 Ludvigsen, D. (d.), 192
 Lund, P. (l.), 159, 160
 Lüders, Ph. E. (pr.), 129, 211
 Lúhe, J. C. v. d., 114, 163, 169, 170
 Løbner, Anders (d.), 323
 Löck, Detlev (d.), 353, 380, 381, 383
 Lösecken, Ch. A., 242
- Madsen, Peder (d.), 74
 Matzen, P. (l.), 383, 385
 Madsen, Thøger (d.), 178

- Martensen, Chr. (d.), 85
 Martensen, Martin (d.), 85
 Matthiessen, Jes (d.), 44
 Matthiessen, Richel (d.), 120
 Matthis (l.), 113
 Mauritius, J. (p.), 85
 Mayland, N. (p.), 351
 Mechlenborg, Jørgen (pr.), 228, 262, 282,
 284, 285, 287, 290, 291, 322, 346, 353
 Meggersee, B. (d.), 318
 Mejborg, R., 26
 Meyer, Fr. M. (p.), 335, 353, 387
 Michelsen, Ernst, 9
 Michelsen, Franz (p.), 371
 Michelsen, Hans (d.), 216, 219 ff., 222
 Mikkelsen, Henrik (pr.), 23
 Michelsen, Jes (d.), 73
 Michelsen, Laue (l.), 181
 Michelsen, Peder (d.), 73
 Michelsen, Peder (d.), 167
 Middelboe, St., 264, 319
 Mortensen, Niels (d.), 178, 182
 Mortensen, Søren, 264
 Munch, H. (kateket), 155
 Muus, Chr. S., 166
 Mygind, Niels (p.), 215, 269
 Møller, Chr. (d.), 182
 Myller, Hans (pr.), 321
 Müller, Heinrich, 258, 340, 344
 Møller, Jens (l.), 368
 Møsting J. S. v., 230, 284, 288, 289, 314,
 319, 320, 321, 322

 Neitzel, Philipp (l.), 121
 Neve, R. C. (p.), 190
 Nicolaysen, Nikels (l.), 351
 Nielssøn, Arent (d.), 182
 Nielsen, Arent (d.), 241
 Nielsen, Chr. (l.), 351
 Nielsen, Engelbret (l.), 356
 Nielsen, Hans (d.), 94
 Nielsen, Hans (d.), 188
 Nielsen, H. C. (l.), 321
 Nielsen, J. D. (l.), 357
 Nielsen, Jes (l.), 304
 Nielsen, Jørgen (l.), 357
 Nielsen, Mikkel (d.), 322
 Neelssøn, Niels (l.), 79
 Nielsen, Peder (l.), 42
 Nielsen, Peder (l.), 189
 Nis degn, 181
 Nissen, Anders (l.), 167, 177

 Nissen, Christian, 77, 225
 Nissen, Christian (d.), 85
 Nissen, Christian (d.), 273
 Nissen, Jacob (l.), 128
 Nissen, Lorenz (p.), 291, 393
 Nissen, Nis (d.), 223
 Nørskou, J. J. (l.), 182

 Ohlsen, Chr. (l.), 145
 Olufsen, Niels (l.), 72, 74
 Outzen, D. (p.), 267
 Overbeck, Christoph, 272
 Overbeck, J. Fr. (p.), 269
 Oxholm, Peder (d.), 323, 355

 Pade, Hans (l.), 135, 146, 160
 Pade, Johannes Hansen (l.), 140, 141,
 144, 146, 201, 340
 Paulsen, kancellirådinde, 89
 Pechlin, N. O. v., 136
 Petersen, Balthasar (pr.), 82, 85, 86, 92,
 93, 95, 98, 99, 194, 231, 248, 249, 250,
 251, 252, 253, 258, 295, 342
 Petersen, Chr. (l.), 150
 Petersen, Chr. (l.), 186, 203
 Petersen, Chr., 307
 Petersen, Chr. (p.), 368
 Petersen, Daniel (p.), 211
 Petersen, G. (l.), 351
 Petersen, Hans (d.), 171
 Petersen, Hans (d.), 233
 Petersen, Hans, 120, 123
 Petersen, Hans Boysen (l.), 368
 Petersen, Henning (pr.), 46
 Petersen, Jacob (l.), 84, 105
 Petersen, Jens (d.), 108
 Petersen, Jep (d.), 349
 Petersen, Jes (d.), 317
 Pedersen, Michel (d.), 73
 Pedersen, Nis (l.), 74
 Petersen, Oluf (l.), 350
 Petersen, P., 137
 Petersen, Peter (d.), 100
 Petersen, P. (l.), 370
 Petersen (Boysen), Peter (l.), 355
 Petersen, Thomas (d.), 317
 Petersen, Ulrich (p.), 346
 Petrus, Andreas (p.), 106
 Philipsen, Fr. C. (l.), 158
 Pirkensee, Teuffel baron von, 136
 Ployart, N. Th. v., 295
 Plum, Frederik, 330, 331, 334, 335, 338

- Pontoppidan, Erik, 55
 Popsen, Paul, 311
 Posselt, Chr. (p.), 108, 118
 Posselt, Chr. (pr.), 299, 302
 Poulsen, P. (p.), 299
 Paulsen, Peter (pr.), 307
 Prahl, Peter (pr.), 271, 272, 284, 345, 360, 361, 372, 377
 Prehn, Chr., 143
 Prehn, J. H. (p.), 375
 Prætorius, præsteslægt, 52
 Prætorius, Johannes (d.), 97, 208
- Ramsing, J. Chr. (p.), 174
 Ramus, Christian, den yngre, 155, 159
 Ramus, Christian, den ældre, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 141, 143, 148, 153
 Ramus, J. Fr. (pr.), 320, 321, 354
 Rantzau, Dorothea, 85
 Rasmussen, Edvard (l.), 385
 Rasmussen, H. Chr. (l.), 329
 Redebrech, J. H., 232
 Rehfeld, Bonaventura von (pr.), 34, 36, 39
 Reich, N. (p.), 153
 Reimarus, Samuel (pr.), 52, 88, 102, 284
 Reinboth, Johannes, 34, 35, 40, 42
 Reuss, J. Fr., 62, 82, 83, 98, 232
 Reventlow, Cai, 298
 Reventlow, Chr. D. (amtmand), 73
 Reventlow, Chr. D., 346
 Reventlow, Conrad Detlef, 162, 163, 166
 Reventlow, Fritz, 340
 Reventlow, Ludvig, 257, 258, 340, 341
 Rieper, degneslægt, 114
 Riese, Otto C. (pr.), 175, 212
 Roland, Chr. (d.), 338
 Rosenberg, Frederich (l.), 129
 Rothe, Tyge, 257
 Rüdinger, A. C., 319
 Rødberg, Axel (p.), 77
 Rødding, Mikkel (d.), 84
 Rømer, N. Fr., 244
- Saldern, Caspar von (p.), 75, 77
 Saldern, Sebastian von (p.), 69
 Sass, Paul (p.), 75
 Schack, Anna Sophie, 172
 Schack, Otto Didrik, 325
 Scheel, Holger, 130, 131, 132, 133, 148, 156, 160
 Schertner, Paul, 76, 77
- Schmettau, L. S. v., 224, 227, 230, 272, 277, 298, 300, 301, 302, 303
 Schmid, A. Chr. J. (p.), 345
 Schmidt, Chr. (d.), 324
 Smith, Chr. (l.), 328
 Schmidt, Chr. Aug. (l.), 143, 145, 146, 340
 Schmidt, Eschel J. (p.), 351, 363, 368
 Schmidt, G. J. (pr.), 310, 372
 Schmidt, I. C. (l.), 349
 Schmid(t), J. G. (p.), 227, 254
 Schmidt, Johannes (pr.), 203, 245
 Schneider, J. (p.), 88
 Schrader, J. H. (pr.), 88, 98, 101, 248, 284
 Schrøder, Chr. (p.), 153
 Schrøder, Johs. (d.), 235
 Schulin, J. S., 59
 Schultz, Edvard Edvardsen, den yngre (d.), 138
 Schwartz, degneslægt, 122
 Schwartz, Josua, 75
 Schwenckfeur, Andr. (l.), 113
 Schwensen, Chr. (p.), 384
 Schwillmann, W. A., 291
 Slange, A. C. (p.), 167
 Sparre, Laurits (kapellan), 202
 Steenlæs, Mathias (pr.), 134, 135, 139, 141
 Stemann, Chr. L. v., 260, 262, 263, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 284, 319
 Stichelius, Michael (pr.), 36
 Stilling, Michel (kapellan), 165, 186
 Strodtmann, A. H. (pr.), 371
 Struck, Peter, 111
 Struensee, Adam, 55, 57, 77, 86, 95, 116, 121, 213, 214, 215, 227, 230, 233, 234, 246, 248, 250, 254, 273, 289, 295, 342
 Stöcken, Chr. v., 75
 Svenstrup, A. C. (p.), 169, 170, 171
 Sønniksen, Truels (d.), 109
 Sørensen, Anders (d.), 182
- Thienen, Godske v., 89, 119
 Thienen, Hieronymus v., 244
 Thomsen, A. S., 138
 Thomsen, I. (p.), 213
 Thomsen, Samuel (p.), 121
 Thomsen, Søren (l.), 308
 Thuesen, H. K. (l.), 357
 Thura, Laurids, 162, 163, 166
 Thøgersen, Knud (l.), 178

- Thøgersen, Knud (l.), 323
 Tiellesen, Tielle (l.), 304, 349, 357
 Todberg, Poul Pedersen (l.), 79, 234 (?)
 Toft, J. J. (l.), 355
 Tostrup, M. (pr.), 152
 Trolle, Ulrik (d.), 279
 Truelsen, Anders (d.), 98
 Tudsborg, H. H. (l.), 378
 Tychsen, Bahne (kateket), 155
 Tychsen, Johannes (pr.), 69, 76, 80
 Tychsen, Nis (l.), 379
 Tøxen, Niels (p.), 174, 179
- Wang, Th. H. (pr.), 163, 173, 180
 Wedel, Anders (pr.), 207
 Wedel, L. S., 269
 Wedel, N. P. (p.), 100, 188, 207
 Wedel, P. A., 347
 Wedel, S. N. (p.), 188, 207
 Wedel, Æ. J. (d.), 113
 Wellejus, H. Th. (p.), 165
 Vette, Jac. E. (p.), 121, 122
 Wiborg, Carl (p.), 110, 117, 118, 208
 Vidding, Lorentz (d.), 162
 Widding, Nic. (d.), 181
 Vieregge, C. H., 36, 65, 66, 68, 78, 172,
 232
- Wind, Eli J. (d.), 359
 Wind, M. P. (p.), 163
 Windekilde, Niels (p.), 216
 Vinder, M. (d.), 187
 Winding, Arent (d.), 115
 Winterfeld, J. Fr. v., 42, 44
 With, J. (p.), 299
 With, J. Chr. (l.), 331
 With, M. R. (p.), 134
 Wohnsen, Hans (p.), 121, 123
 Volckhard, Chr. Albr. (p.), 115
 Volqvartz, C. (p.), 171
 Wonsild, Th. Th. (d.), 182
 Worm, Christen, 101
 Wraae, P. H. (l.), 175
 Wöldike, Peter P. (pr.), 66, 67, 68, 70,
 80, 232
- Zoëga, Jørgen A. (p.), 74
 Zoëga, Mathias (d.), 74
 Zoëga, P. Chr. (p.), 86, 106
 Zoëga, V. Chr. (pr.), 193, 196
- Ægidii, Ewald (p.), 106
 Ægidius, præsteslægt, 52
- Oest, J. Fr., 341

Stednavneregister

- Abild, 28, 40, 91, 92, 96, 100, 105, 106, 367
Abkær, 271, 315
Abterp, 111, 112, 275, 307, 375
Adsbøl, 121, 126, 318, 352, 380
Agerskov, 173, 212, 265
Agrtrup, 69, 74, 215, 240, 315
Aller, 43, 66, 69, 79, 237, 238, 315
Allerup, 173, 265
Alnor, 122, 381, 382
Als, 16, 197, 319
Als og Ærø, 15, 130, 335
Als Nørre herred, 47, 148, 219, 331, 357, 379
Als Sønder herred, 136, 148, 327, 357, 383
Alslev, 90, 91, 96, 278, 305, 306, 349
Anslet, 68, 72, 74, 240, 314
Arndrup, 217
Arnitlund, 271
Arnum, 166, 177, 184, 266, 282
Arrild, 164, 167, 168, 177, 182, 185, 266, 324
Asserballe, 143, 145, 152, 327, 328, 329
Asserballeskov, 135, 140, 144, 145, 148, 327
Astrup-Søndernæs, 167, 177, 186, 266
Augustenborg, 138, 139, 142, 385
augustenborgske distrikt på Als, Det, se Als Sønder herred
Avnbøl, 129, 307, 309, 350
- Bajstrup, 87, 91
Ballum, 27, 188, 189, 191, 193, 194, 325, 356
Barsmark, 107, 109, 218, 219, 224, 247, 279
Barsø, 107, 279
Bastrup, 240
Bedsted, 107, 109, 110, 117, 118, 208, 223, 277
- Bevtoft, 173, 176, 182, 265
Binderup, 74
Birkelev, 266
Bjergskov, 317
Bjærndrup (Klipleve s.), 119, 244, 245, 316
Bjærndrup (Nørre Løgum s.), 112
Bjærndrup (Stepping s.), 313
Bjærning, 66, 72, 77, 237, 238, 315
Bjert, 37, 43, 66, 68, 72, 215, 233, 237, 238, 239, 315
Bjolderup, 50, 107, 108, 109, 116, 117, 118, 224, 277, 278, 302, 303, 306, 370, 375
blandede sogne (kongeriske - slesvigske), 11
blandede sogne (med tysk-dansk kirkesprog), 81, 82
Blans, 46, 47, 129, 279, 308, 309, 371
Blåkrog, 279
Bolderslev, 107, 108, 110, 118, 218, 277, 278, 303, 305, 306, 349, 369, 375, 376
Borg, 111, 112, 114, 275, 300, 307, 375, 376
Bov (Burkal s.), 91, 309
Bovlund, 173, 175, 176, 265
Bovrup, 107, 109, 246, 247, 279, 307, 370
Braderup, 81
Branderup, 162, 173, 176, 181, 182, 265
Brandsbøl, 149
Brede, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 188, 272, 274, 275, 300, 306, 375
Bredebro, 111, 275, 300, 305, 359, 369, 375, 376
Bredevad, 90, 91
Bredsten, 254, 255
Bregninge, 49, 156, 158
Broager, 27, 46, 47, 129, 226, 279, 308, 309
Broballe, 48, 148, 149, 151, 331, 332
Broderup, 91

Brunde, 110, 217, 278, 303, 304, 305, 306, 350, 376
 Brændstrup, 173, 179, 185
 Brøndlund, 163, 172
 Brøns, 27, 163, 165, 166, 168, 177, 183, 266, 267, 321, 322
 Burkal, 83, 84, 86, 87, 88, 91, 93, 96, 97, 106, 207, 208, 215, 311, 367
 Bylderup, 24, 84, 87, 91, 93, 96, 106
 Bæk (Nustrup s.), 172, 174, 175, 180, 184, 186, 259, 265, 323
 Bæk (Vonsbæk s.), 68, 71, 235
 Bækken, 90, 311
 Bøgvad, 91
 Bøjskov, 240, 314
 Bøjskov (Tyrstrup s.), 377
 Bønderby, 189, 193, 327
 Bådsbøl, 189, 191

 Christiansfeld, 10, 215, 242
 Christiansværk, 140, 145

 Dalby, 66, 68, 72, 74, 78, 79, 215, 234, 237, 315
 Daler, 27, 188, 189, 193, 194, 195, 207, 324, 325, 327, 356
 Djernæs, 241, 315
 Dover, 264, 266
 Drenghed, 189, 378
 Duborg, 91
 Dunkær, 156, 157, 338
 Dybbøl, 122, 123, 317, 349
 Dyndved, 48, 148, 149, 150, 331, 332, 357, 358
 Døstrup, 26, 188, 189, 192, 193, 195, 207, 326, 378

 Egen, 48, 135, 149, 151
 Egernsund, 128, 129, 279, 308
 Eggebæk, 87, 91, 312
 Egvad, 107, 109, 110, 116, 117, 246, 277, 278, 297, 298, 302, 303, 366, 370
 Ellum, 112, 273, 274, 275, 300, 306
 Elstrup, 48, 148, 149, 150, 331, 334, 357
 Emmerlev, 27, 188, 189, 192, 193, 194, 195, 324, 326, 378
 Emmerske, 88, 91
 Enderupskov, 175, 180, 182, 265, 321
 Enklaverne, 17, 187, 197, 324, 356, 378
 Ensted, 41, 44, 84, 90, 91, 93, 96, 106
 Ertebjerg, 139
 exemte sogne, 14, 119, 243, 316

 Farup, 164, 165, 168, 171, 174, 178, 179, 185, 187, 266
 Favrholt, 142, 143, 144, 329
 Favrholt, 177, 266
 Felsted, 84, 89, 90, 95, 96, 100, 102, 106, 198, 253, 309, 312, 351
 Felstedskov, 89, 90
 Fiskebækskov, 245
 Fjelstrup, 66, 234, 237, 315, 352
 Fjærsted, 168, 266
 Fladsten, 26
 Flensborg amt og provsti, 32, 63, 230, 295
 Fole, 164, 172, 180, 265
 Fovrup, 87, 90, 91, 311
 Fredstrup, 91
 Frørup, 68, 72, 214, 237, 238, 239, 242
 Frøs og Kalslund herreder, 164, 165, 168, 174, 176, 178, 182, 183, 205, 266, 267

 Gabøl, 180, 265, 323
 Galsted, 173, 265
 Gammelgård, 140
 Gammel Haderslev, 36, 70, 71, 214, 237, 238, 241
 Gammel Ladegaard, 240
 Gasse, se Øster Gasse
 Genner, 29, 42, 107, 110, 218, 222, 246, 278, 350
 Gesing, 165
 Gestrup, 265
 Glyksborg, hertugdømmet, 15, 45, 124, 226
 Gram, 27, 172, 180, 182, 184, 185, 186, 265, 267, 321
 Gramby, se Gram
 Gram gods, 161, 172, 175, 179, 180, 183, 265, 321
 Gram herred og Gram herreds provsti, 38, 43, 44, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 164, 172, 175, 176, 179, 180, 213, 214, 237, 239, 265
 Grarup, 68, 71, 77, 234, 238
 Gravlund, 110, 277
 Grøngrøft, 89
 Grønnebæk, 67, 74, 314, 315, 366
 Grønninghoved, 69
 Gråsten, 119, 122, 123, 245, 318, 353
 Guderup, 149
 Gudsgave, 160
 Gærup, 189, 193

Gæstrupgård, 264
 Gøttrup, 173, 263
 Gånsager, 167, 266
 Gårdeby, 91
 Gåskær, 110, 118, 278, 305

Haderslev, 10, 284
 Haderslev herred, 38, 43, 66, 69, 71, 214, 237, 239, 243, 270
 Haderslev provsti, 12, 34, 43, 63, 65, 197, 225, 228, 230, 232, 234, 239, 268, 312, 352, 369, 371, 377
 Hajstrup (Øsby s.), 271, 315
 Halk, 43, 67, 69, 71, 72, 81, 238, 268, 377
 Hammelev, 67, 68, 238, 269
 Harres, 111, 112, 275, 300, 307
 Havervad-Vester Åbølling, 167, 177, 186, 266
 Havnbjerg, 48, 148, 149, 150, 331, 332
 Havsted, 91
 Hedegård, 266
 Hejls, 69, 72, 79, 80, 214, 215, 237
 Hejsager, 67, 71, 72, 239, 240, 377
 Hejsel, 91
 Hellevad, 107, 109, 110, 116, 117, 277, 298, 302, 303, 305, 366, 370
 Helved, 143
 Hillerup, 174, 266
 Hinderup, 278
 Hjartbro, 173, 176, 265
 Hjarup (Nørre), se Nørre Hjarup
 Hjemsted, 166, 177, 321
 Hjernstrup, 66, 79, 237, 238, 242, 377
 Hjerpsted, 84, 93, 98, 100, 310, 311, 352, 368
 Hjerting, 164, 172, 183, 264, 266
 Hjolderup, 110, 277, 278, 305
 Hjordkær, 44, 107, 109, 117, 118, 278, 298, 306, 370
 Hjortlund, 163, 171, 174, 178, 179, 183, 266
 Hokkerup, 88, 90, 106, 311, 312
 Holebøl, 44, 83, 86, 87, 88, 90, 96, 97, 103, 105, 106, 311, 351, 367, 368, 372, 377
 Holm, 48, 131, 148, 150, 357
 Hoptrup, 67, 71, 74, 214, 237, 241, 313, 315, 352
 Horsby, 107, 110, 217, 278, 305
 Hostrup (Slogs herred), 26, 85, 91, 93, 95, 96, 97, 103, 104, 107, 198, 207, 208, 253, 309, 310, 351

Hostrup (i Åbenrå amt), se Nørre Hostrup
 Hovslund, 29, 107, 110, 221, 278, 306
 Humstrup, 81
 Hundslev, 140, 143
 Hviding, 164, 165, 168, 176, 177, 183, 265, 266, 323, 354
 Hviding herred, 161, 164, 165, 168, 175, 177, 261, 267, 320
 Hygum, 164, 168, 169, 170, 174, 178, 185, 266
 Hyrup, 173, 176, 265
 Højer, 27, 83, 91, 93, 94, 100, 351, 365, 367, 368, 372, 377
 Højer herred, 89, 91
 Højrup, 166, 168, 175, 177, 261, 262, 266
 Højrup (Stepping s.), 240
 Højst, 84, 86, 87, 91, 92, 95, 96, 103, 106, 208
 Høm, 166, 175, 177, 266
 Hønkys, 107, 110, 217, 278, 303, 304, 305
 Hønning, 168, 266
 Hønsnap, 88, 90
 Hørup, 138, 139, 141, 142, 143, 329, 384, 385

Iller, 279, 308

Jegerup, 67, 70, 234, 237, 238
 Jejsing, 85, 91, 96, 97, 312
 Jels, 67, 233, 234, 237, 238
 Jested, 172
 Jestrup, 139
 Jyndeved, 88, 91, 97, 312, 351

Kalslund, 172, 178, 266
 Kamstrup, 169, 170, 178, 266
 Karlum, 81, 83
 Kassø, 107, 110, 118, 278, 303, 305, 306, 375, 376
 Kastrup, 172, 180, 265
 Kastvrå, 37, 67, 68
 Kegnæs, 15, 123, 254, 309, 393
 Kestrup, 74, 315
 Ketting, 137, 138, 139, 142
 Kettingskov, 143, 144, 327
 Kiding, 89
 Kliple, 22, 24, 119, 122, 201, 243, 244, 316, 317

Klovtoft, 107, 110, 277, 278, 303, 304, 305, 350
 Kløjning, 112, 218, 275
 Knud, 68, 74, 240, 314, 315
 Kobbekåd, 112
 Kolsnap, 172
 Kongsbjerg, 310
 Kongsmark, 190, 326, 356
 Korup, 90, 91, 311
 Kravlund, 87, 90, 91, 310, 311, 312
 Krogstrup, 266
 Kvistrup, 315
 Kværs, 120, 123, 245, 317
 Kær, 142, 143, 144, 327, 329, 383
 Kær herred, 81, 230, 373
 Kærbøl, 172, 174, 266
 Kærgård, 194, 195
 Københoved, 179, 187, 266

Ladegård, 89, 314
 Ladegårdskov, 245
 Ladelund, 81
 Landeby, 112, 274
 Langetved, 172, 179, 266, 320
 Leby, 49, 156, 157, 158
 Lebølgård, 135, 139, 140, 145, 327, 329, 385
 Lendemark, 84
 Lert, 67, 68, 272, 314
 Lintrup, 164, 172, 173, 178, 182, 183, 185, 264, 266, 324
 Lovrup, 378
 Lovtrup, 90, 91, 189
 Lund, 88, 91, 309
 Lunderup, 110, 391
 Lunding, 65, 68
 Lundtoft, 119, 120, 244, 316, 317
 Lundtoft herred, 44, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 367, 368, 376
 Lydersholm, 91, 312, 351
 Lysabild, 138, 139, 141, 143, 327, 385
 Lysabildskov, 144, 327, 357
 Løgumgårde, 117, 274, 300
 Løgumkloster, 111, 112, 116, 117, 203, 223, 273, 274, 276, 306, 366
 Løgumkloster provsti, 13, 111, 272, 275, 297, 300, 306
 Lø herred, 196, 207
 Løjt, 24, 50, 107, 108, 109, 117, 118, 223, 224, 246, 279, 366
 Løjt Kirkeby, 51, 219, 279, 305, 306, 366, 392

Løjtved, 112, 274, 275

Magstrup, 36, 66, 67, 214, 234, 238, 269, 316
 Marstal, 49, 130, 158, 160, 338, 379
 Marstrup, 71, 241, 313, 315
 Medelby, 81
 Mejlbj, 174, 264, 266
 Mellerup (Agerskov s.), 265
 Mellerup (Bjolderup s.), 305
 Mintebjerg, 139
 Mjels, 149
 Mjolden, 188, 190, 193, 207, 326, 378
 Mjøls, 278, 391
 Moltrup, 43, 69, 71, 77, 214, 234, 238
 Møgeltønder, 27, 188, 189, 191, 193, 194, 195, 196, 324, 325, 326, 356
 Mølby (Oksenvad s.), 67, 70
 Mølby (Rømø), 326

Neder Jerstal, 173, 265
 Nielsbygård, 178
 Nordborg, 24, 48, 130, 148, 152, 358, 385 ff.
 Nordborg amt, 335
 Nordborg, hertugdømmet, 15, 45, 47
 Notmark, 135, 137, 138, 139, 143, 327
 Notmarkskov, 140
 Nustrup, 27, 172, 173, 174, 180, 260, 265, 321, 323, 367
 Nybøl, 47, 279, 280, 289, 369, 371, 377
 Nybøl herred, 226
 Nørhus (Ballum), 189, 190, 191, 326
 Nørre Hjarup, 29, 110, 218, 222, 224, 278, 306
 Nørre Hostrup, 110, 277, 278, 303, 305
 Nørre Løgum, 111, 112, 113, 116, 205, 273, 274, 300, 306
 Nørre Rangstrup herred, 161, 163, 164, 173, 175, 176, 177, 181, 183, 265, 267
 Nørre Sejerslev, 189, 195, 357, 378
 Nørre Vøllum, 275
 Nørre Ønlev, 110, 278, 301

Oksbøl, 48, 149, 150, 151, 333
 Oksenvad, 67, 69, 205, 234, 237, 238, 270
 Ommel, 131, 156, 338, 339
 Ottersbøl, 194
 Over Jerstal, 271, 315

Perbøl, 119

Pøl, 152, 386

 Randerup, 190, 191, 193, 207
 Rangstrup, 173, 265
 Raved, 118
 Ravsted, 27, 41, 53, 84, 86, 91, 93, 96, 105, 106
 Rejsby, 164, 165, 177, 183, 266
 Rejsby Ballum, 189, 326
 Rens, 88, 91, 94, 97, 208, 310, 312
 Rinkenæs, 83, 84, 90, 93, 105, 106
 Rise, 107, 109, 116, 223, 224, 246, 278, 297, 299, 300, 301, 303, 350, 367, 369, 375, 376, 391
 Rise (Ærø), 49, 156, 157, 158, 338, 339
 Rise Hjarup, 278, 301, 305, 306, 350, 376, 391
 Roager, 164, 165, 177, 181, 182, 183, 265, 266
 Roost, 168, 266
 Rudbøl, 87, 91, 96, 311, 312
 Rugbjerg, 29, 107, 110, 278, 306
 Rurup, 173, 181, 265
 Rødding, 172, 174, 179, 182, 266
 Røllum, 41, 91
 Rømø, 190, 192, 195, 326
 Rørkær, 85, 91, 96, 97, 207
 Råhede, 320, 324

 Schackenborg, 17, 192, 195, 324
 Sebbelev, 142, 329, 385
 Seem, 164, 166, 175, 177, 266, 322
 Sillerup, 72, 240, 315
 Simmersted, 67, 240, 314, 316
 Skast, 84, 92, 94, 98, 100, 106, 311, 368
 Skelde, 46, 129, 371
 Skibelund, 172
 Skodborg, 37, 66, 67, 69, 70, 77, 214, 233, 238, 239, 240, 352
 Skovby (Lysabild s.), 140, 144, 145
 Skovby (Løjt s.), 107, 109, 218, 219, 224, 247, 279, 369
 Skovby (Vedsted s.), 271, 315
 Skovby (Ærø), 156, 157, 158
 Skovbøl, 89, 90, 96, 219
 Skovbølgård, 89, 109
 Skovbølling, 66
 Skrave, 178
 Skrydstrup, 172, 175, 179, 265, 319, 321, 356
 Skudstrup, 67, 240, 314

 Skærbæk, 24, 164, 165, 166, 168, 177, 186, 187, 202, 203, 266, 321
 Slogs herred, 44, 87, 89, 90, 91, 94, 105, 207, 208, 311
 Smedager, 118, 278, 305
 Snogbæk, 125, 128, 308, 309, 350, 367
 Sofiedal, 91
 Solderup, 85, 91, 96, 97, 311
 Solvig, 85
 Sommersted, 67, 70, 214, 215, 233, 234, 238, 239, 269, 271, 272
 Sottrup, 27, 47, 125, 128, 130, 226, 279, 371
 Sottrup (Bylderup s.), 91, 310
 Spandet, 165, 166, 183, 185, 266, 355
 Starup, 77, 234, 238, 270, 352
 Stenderup, 43, 66, 72, 73, 74, 77, 214, 234, 237, 238, 239, 315, 349, 369
 Stenderup (Toftlund s.), 173, 265, 323
 Stenderup (Øster Lindet s.), 266
 Stepping, 36, 37, 43, 68, 214, 215, 238, 239, 269, 271, 377
 Stevelt, 65
 Stevning, 48, 148, 150, 151, 152, 357
 Stubæk, 44, 84, 90, 376
 Sundeved, 15, 46, 124, 197, 201, 226, 227, 229, 279, 360, 367, 370, 377
 Svenstrup, 48, 148, 150, 151
 Sæd, 91, 96, 107, 351
 Søby, 156, 157, 158
 Søgård, 89, 119
 Søllingvrå, 91
 Sølsted, 87, 91
 Sønderballe, 74, 241, 315
 Sønderborg, 10
 Sønderborg provsti og amt, 15, 226, 228, 254, 279, 307, 350, 367, 370
 Sønder Farup, 266, 355, 378
 Sønder Hostrup, 90, 91, 312, 367, 376
 Sønder Løgum, 81, 107
 Søndernæs, se Astrup-Søndernæs
 Sønder Sejerslev, 189, 195, 356
 Sønder Vilstrup, 68, 239, 240
 Søst, 110, 278
 Søvang, 91

 Tandselle, 139, 329, 385
 Tandslet, 135, 139, 140, 144, 145, 292, 327, 328, 329, 385
 Taps, 79, 238
 Terkelsbøl, 87, 91
 Terp, se Øster Terp

Tinglev, 84, 86, 87, 91, 93, 96, 100, 103,
 104, 105, 311, 312, 367, 377
 Tirslund, 173, 263, 265, 267, 355, 366
 Tiset, 172, 180, 265
 Todsøl, 305
 Toftlund, 173, 176, 177, 184, 265, 323,
 353, 355
 Toftum, 194, 195, 326
 Toghale, 189, 327
 Tornum, 264, 266, 323, 356
 Torp, 91
 Tranderup, 49, 156, 158
 Trøjborg, 17, 193, 195, 300, 306
 Tråsbøl, 89, 90, 96
 Tumbøl, 89, 90, 96, 312
 Tved, 74
 Tyrstrup, 66, 69, 72, 79, 214, 233, 237,
 238, 268, 352
 Tyrstrup herred, 38, 43, 66, 67, 69, 72,
 164, 214, 237, 270
 Tønder, 10, 81, 284
 Tønder herred, 44, 89, 91
 Tønder landsogn, 91
 Tønder provsti og amt, 13, 34, 40, 44,
 81, 106, 197, 201, 219, 224, 227, 229,
 230, 247, 280, 309, 351, 367, 372, 376
 Tørminglen, 17, 160, 197, 201, 219, 243,
 259, 260, 266, 270, 319, 353, 378
 Tørsbøl, 120

Ubjerg, 81, 86, 91, 93, 311, 351, 373
 Uge, 41, 44, 84, 91, 93
 Ulkebøl, 138, 139, 141, 142, 144, 327,
 329
 Ullerup, 46, 47, 130, 279, 289, 309, 367,
 371
 Ulstrup, 112

Vandling, 65, 68, 71, 79
 Varming, 166, 175, 177, 266
 Varnæs, 24, 108, 109, 116, 118, 201,
 279, 366, 370
 Vedbøl, 314
 Vedsted, 36, 37, 70, 213, 234, 237, 238,
 239, 240, 271, 289, 360, 369
 Vedsted, 79, 214, 215
 Vejstrup, 66, 67, 69, 235, 236, 238
 Vejstruprød, 235
 Vellerup, 173, 265
 Vennemose, 91, 310
 Vesterende Ballum, 189, 325

Vester Lindet, 172, 180, 265
 Vester Terp, 112, 274, 275, 306
 Vester Vedsted, 163, 164, 167, 168, 177,
 181, 266
 Vester Åbølling, se Havervad-Vester
 Åbølling
 Vibøge, 139
 Villebøl, 266
 Vilsbæk, 90
 Vilstrup, 43, 69, 71, 73, 216, 225, 238,
 243
 Vinum, 189
 Visbjerg, 112
 Visby, 189, 193, 207, 326
 Vodder, 167, 168, 177, 183, 265, 266
 Vollerup (Bjolderup s.), 107, 110, 118,
 218, 278, 303, 304, 305, 349, 369
 Vollerup (Ulkebøl s.), 143, 144, 277
 Vonsbæk, 40, 67, 68, 69, 70, 214, 234,
 235, 236, 237, 270, 271, 352
 Vonsild, 66, 69, 72, 78, 80, 214, 215,
 234, 237, 238, 239, 242, 271, 352

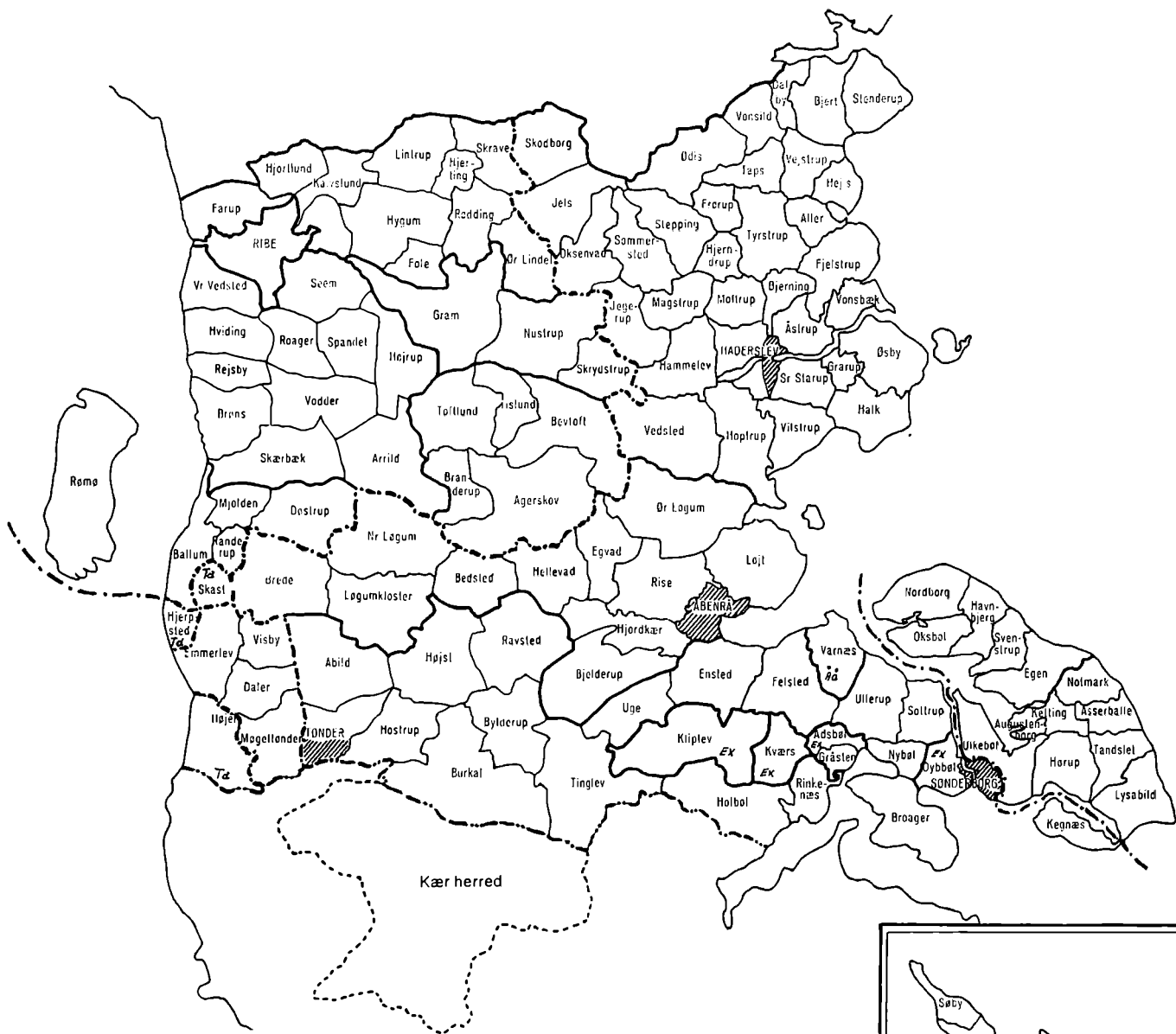
Ærø, 16, 48, 156, 197, 201, 219, 319,
 335, 358, 379
 Ærøskøbing, 24, 49, 157, 158, 159, 336,
 338, 379

Øbening, 110, 305
 Ødis, 68, 79, 80, 215, 233, 269
 Ødis Bramdrup, 74, 79
 Ørderup, 173, 265, 323
 Ørsted, 67, 79, 240, 314, 315
 Øsby, 43, 65, 67, 71, 214, 233, 237, 238,
 239, 268, 314, 377
 Østerby (Daler s.), 189, 195, 325
 Østerbygård, 240
 Østerende Ballum, 189
 Øster Gasse, 166, 167, 177, 261, 263,
 266, 321
 Østerholm, 143, 334
 Øster Lindet, 164, 165, 170, 174, 178,
 184, 186, 264, 266, 324
 Øster Løgum, 26, 28, 29, 44, 45, 50, 107,
 109, 117, 213, 221, 223, 224, 256, 278,
 303, 304, 349, 350, 366
 Øster Terp, 107, 110, 118, 277, 350, 369
 Øster Åbølling, 266

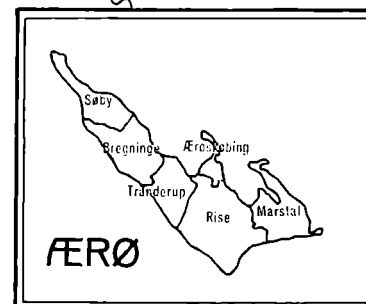
Åbenrå, 10
 Åbenrå provsti og amt, 13, 26, 34, 40,
 44, 45, 197, 201, 203, 217, 219, 223,

227, 228, 230, 239, 245, 272, 279, 349,
366, 368, 370, 374 f.
Åbøl, 173, 263, 265, 267
Ålkær, 163, 172
Årslev, 107, 110, 278, 300

Årup, 89, 90
Årø, 74, 239, 240, 314
Åstrup, 36, 43, 236, 237, 268, 315
Åstrup, 68, 69, 70, 71, 79, 214, 352
Åved, 266

- Stiftsgrænse
- Provstigrænse
- ..... Sognegrænse
- · - · - Grænse mellem landsogne med dansk hhv. lysk skolesprog
- Grænse om Kær herred
- Td Til Tønder provsti
- Å Til Aabenrå provsti
- Ex Exemple sogne
- ▨ Nordslesvigske kobstæder med lysk skolesprog

DEN KIRKELIGE INDDDELING I NORDSLESVIG OMKRING 1800

(Reproduceret med tilladelse (A. 290/68) af Geodætisk Institut)

Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland

1. Erik Christensen: *Fra min virksomhed i Tønder*. Kr. 10,00. (I boghandedelen kr. 20,00).
2. P. J. Refshauge: *Bonden, der blev landraad*. Udsolgt.
3. *Tønder gennem tiderne*. Under redaktion af M. Mackeprang. Udsolgt.
4. M. H. Nielsen: *Fra slesvigske fattigvæsens fortid*. Udsolgt.
5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: *Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie*. Udsolgt.
6. *Navneregister til H. P. Hanssens værker*. Udg. af Johan Hvidtfeldt.
7. *Akstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelsangs tilblivelse*. Udsolgt.
8. Peter Kr. Iversen: *Vejledning for sønderjyske lokalhistorikere*. Udsolgt.
9. Johan Hvidtfeldt: *Slægtshistoriske studier i Sønderjylland*. 2. udg. revideret og udvidet af Hans H. Worsøe. Indb. kr. 8,00 (16,00).
10. *Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark*. Red. af Claus Eskildsen, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Kr. 10,00 (20,00).
11. Olav Christensen: *Bibliografi over sønderjysk slægtstavelitteratur*, 2. udg. m. tillæg: Manuskripter vedrørende sønderjysk personalhistorie i Landsarkivet, Åbenrå, ved Peter Kr. Iversen. Indb. 10,00 (20,00).
12. *Nordslesvig efter genforeningen*. 7 radioforedrag. Udsolgt.
13. Thorvald Petersen: *Fra Als til Tønder*. Udsolgt.
14. N. Black Hansen: *Åbenrå annaler, 1524, 1584–1694*. Kr. 4,00 (8,00).
15. Peter Kr. Iversen: *Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog*. Udsolgt.
16. A. Svensson: *Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis*. I uds., II kr. 10,00 (20,00), III kr. 15,00 (30,00).
17. H. V. Gregersen: *Niels Heldvad. En biografi*. Udsolgt.
18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: *Kaptajn Hans Bruhns erindringer*. Udsolgt.
19. Asger Nyholm: *Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid*. Udsolgt.
20. Knud Kretzschmer: *Den sønderjyske fond*. Kr. 10,00 (20,00).

21. H. V. Gregersen: *Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier*. kr. 10,00 (20,00).
22. Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: *Borgmestre, rådmænd, byfogder og byskrivere i Flensborg 1550–1848*. Indb. kr. 10,00 (20,00).
23. G. Japsen: *Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850*. Indb. kr. 15,00 (30,00).
24. Sigurd Schoubye: *Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550–1900*. Udsolgt.
25. *Åbenrås bys historie*. Under redaktion af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Bd. I kr. 16,50 (33,00), i skindbind kr. 31,00 (62,00). Bd. II kr. 25,00 (50,00), i skindbind kr. 38,00 (76,00).
26. Harald Jørgensen: *To ungdomsvenner. H. P. Hanssen, H. V. Clausen*. Indb. kr. 15,00 (30,00).
27. H. Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjysk psalmesang 1717–1740*. Indb. kr. 22,00 (44,00).
28. H. V. Gregersen: *Den lüneburgske saltoktroi. Et bidrag til salthandelens historie i hertugdømmet Slesvig*. Indb. kr. 17,00 (34,00).
29. Johan Hvidtfeldt: *Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805*. Indb. (Udsolgt).
30. *Tønder seminarie-stat 1788–1963*. Udarb. af Jens Lampe under medvirken af Asger Nyholm og Erik Larsen. Indb. kr. 25,00 (50,00).
31. Peder H. Smidt: *Hverdag og fest. Vestslesvigske minder*. Udsolgt.
32. *Jacob Fabricius d. Yngres optegnelser*. Udgivet ved A. Andersen. Indb. kr. 30,00 (60,00).
33. H. V. Gregersen: *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København. C. F. Allen. H. N. Clausen. Orla Lehmann. J. W. Marckmann. Carl Ploug*. Indb. kr. 30,00 (60,00).
34. *Johannes Oldendorphs selvbiografi*. Udgivet ved A. Andersen. Indb. kr. 10,00 (20,00).
35. L. S. Ravn: *Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre*. Indb. kr. 15,00 (30,00).
36. M. Favrholdt: *Haderslev Latinskoles historie 1567–1967*. Indb. kr. 25,00 (50,00).
37. Jens Engberg: *Det slesvigske spørgsmål 1850–1853*. Indb. kr. 30,00 (57,50).
38. Mourits Mørk Hansen: *Livs-erindringer*. Udgivet ved H. V. Gregersen. Indb. kr. 25,00 (49,50).
39. Peter Kier: *Min rejse gennem jordelivet*. Udgivet ved Jens Holdt og Hans Hejselbjerg Paulsen. Indb. kr. 25,00 (49,50).
40. G. Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814*. Indb. kr. 30,00 (57,50).

Sønderjylland. Historisk billedbog. Tiden indtil 1864 ved Jørgen Paulsen og Poul Kürstein. 3. oplag. Indb. kr. 27,00 (54,00).
Nicolai Svendsen: *I genforeningens tjeneste. Sønderjysk skæbne III.*
kr. 18,00 (36,00).

Marie Boesen: *Agnes Smidt fra Lundsmark. Træk af en livshistorie.*
Udsolgt.
Hans Hansen: *Fra tidlig vår til efterår. I sønderjysk landbrugs tjeneste.*
kr. 5,00 (10,00).
Morten Kamphövener: *Skrumsager. En sønderjysk fører.* Udsolgt.
Johan Meyer: *Det gamle Frøslev.* Udsolgt.
Th. Kaufmann: *Minder og tanker. Erindringer fra grænselandet.* Indb. kr.
8,00 (16,00).
Frederik Høyberg: *Gennem 80 år. Erindringer fra fremmedherredømmets
tid.* Indb. kr. 8,00 (16,00).
Andreas Øster: *Barn i Herrnhuternes Christiansfeld. 2. oplag.* Indb. kr.
9,75 (19,50).
Jens Bladt: *Alsiske Minder.* Indb. kr. 10,50 (21,00).
H. Gjessing: *Drengear og manddomsvirke i Tønder.* Indb. kr. 12,50 (25,00).

*Skrifterne kan fås ved henvendelse til Historisk Samfunds ekspedition,
Landsarkivet, Åbenrå. Telefon (046) 2 46 83.*